

ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И САВРЕМЕНИ СВЕТ

Зборник радова

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 5
2016

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ
ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И САВРЕМЕНИ СВЕТ

Библиотека
НАУЧНИ СКУПОВИ
I ТОМ

Уредници

Проф. др Бојана Димитријевић
Проф. др Гордана Ђигић

Рецензенти

др Слађана Ристић Горгиев
др Јасмина Наумоска
др Ема Миљковић
др Божица Младеновић
др Разуваева Татјана Николаевна
др Љубиша Златановић
др Бисера Јевтић
др Бране Микановић
др Никола Божиловић
др Срђан Шљукић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

**ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ
И
САВРЕМЕНИ СВЕТ**

Тематски зборник радова

Ниш, 2016.

Сва ауторска права задржана. Збрањено је свако неовлашћено умножавање,
фотокопирање или репродукција делова текста.

САДРЖАЈ

ФИЛОЗОФИЈА И САВРЕМЕНИ СВЕТ

Srboљjub Dimitrijević „RAZLIKA“ U USPOSTAVLJANJU POЈMOVA „SVET“ I „SAVREMENI SVET“ ...	11
Зоран Димић О ГАЛЕНОВОМ СХВАТАЊУ ЉУДСКЕ ПРИРОДЕ	21
Горан Ружић ПРОБЛЕМ ПРОСТОРНОСТИ СВЕТА У ХАЈДЕГЕРОВОЈ ОНТОЛОГИЈИ	33
Milica Rašić HANA ARENT: SLOBODA PROTIV SLOBODNE VOLJE	47
Стефан Којовиц ПОЈАМ ПРАЗНЕ СЛОБОДЕ – ИМАНУЕЛ КАНТ И АЛБЕР КАМИ	57
Filip Drača AKTUALNOST UТОPIJSКИН ПРОЈЕКТА 20. STOLJEĆA U KRIZI VELIKИН NARATIVA	67
Aleksandar Pešić FAJERABEND I <i>PROTIV METODE</i>	77
Dušan Milenković ESTETIKA IMPROVIZACIJE – STVARALAČKA SLOBODA U DŽEZU I NJENE GRANICE	91
Душица Ђокић ФИЛОСОФСКИ РЕАЛИЗАМ ИВЕ АНДРИЋА И ФИЛОСОФИЈА ХАЈДЕГЕРА – СЛИКАЊЕ ДУХОВНОГ ПОРТРЕТА САВРЕМЕНОГ СВЕТА БУДУЋИХ ЕПОХА ...	105

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КУЛТУРЕ И ПРЕОБРАЖАЈ ИДЕНТИТЕТА

Ljubiša Zlatanović ZNAČENJE KULTURE I IDENTITETA U GLOBALNOM DOBU: NEKA KONCEPTUALNA PITANJA	119
Марина Даниловска, Марина Спасовска ГЛОБАЛИЗАЦИЈАТА И ИДЕНТИТЕТОТ	129
Slobodan Miladinović GLOBALIZACIJA: IZMEĐU GLOBALNIH IDENTITETA I SUKOVA CIVILIZACIJA	141
Александра Самокал Јовановић, Биљана Продовић Милојковић УТИЦАЈ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАНЗИЦИЈЕ НА ИДЕНТИТЕТЕ И ИДЕНТИФИКАЦИОНЕ ПРОЦЕСЕ МЛАДИХ НА БАЛКАНУ	159

Драгана Стјепановић Захаријевић, Јасмина С. Петровић ИДЕНТИФИКАЦИОНЕ МАТРИЦЕ У ЗЕМЉАМА У „ТРАНЗИЦИЈИ“: КОМПАРАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА	171
Милош Јовановић ПРЕОБРАЖАЈ РЕЛИГИЈСКОГ ИДЕНТИТЕТА: СПИРИТУАЛНОСТ У СРБИЈИ	187
Бранислав Стевановић ГЛАВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОЛИТИЧКО-КУЛТУРНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА СТУДЕНАТА У НИШУ	201

ИСТОРИОГРАФИЈА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Душан Бајагић, Софија Божић ИСТОРИЈСКЕ ДИМЕНЗИЈЕ АКТУЕЛНИХ ТЕМА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА – ПРЕМА ПИСАЊУ СРПСКОГ/КЊИЖЕВНОГ ЛИСТА (2002–2015)	223
Милош Ђорђевић КОЛОНИЗАЦИЈА НЕМАЦА У СРБИЈИ У 18. ВЕКУ У ИСТОРИОГРАФИЈИ ...	237
Владимир Петковић, Милан Момчиловић ИНСТИТУЦИЈА НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ ПО СРЕТЕЊСКОМ УСТАВУ	247
Мирослав Пешић, Божица Младеновић ПОЛИТИЧКЕ ГРУПАЦИЈЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ НАМЕСНИШТВА ОД 1868. ДО 1872. ГОДИНЕ	259
Иван Митић ПРЕГЛЕД КОНЗУЛАРНИХ ОДНОСА СРБИЈЕ И АУСТРО-УГАРСКЕ У ПЕРИОДУ 1875–1889. ГОДИНЕ И СТАВ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ	271
Славиша Недељковић СТАРА СРБИЈА ОД 1894. ДО 1897. ГОДИНЕ (ОД УСТАНКА НА КРИТУ ДО ГРЧКО-ТУРСКОГ РАТА)	279
Славољуб Станковић ГРАЂАНСКА ЕЛИТА НИША II: КОЊИЧКИ ПУКОВНИК ВЛАДИСЛАВ А. МИЛИЋЕВИЋ И ТЕШМАН Р. НИКОЛИЋ, УЧИТЕЉ И НАРОДНИ ПОСЛАНИК	293
Милош Дамјановић ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ПОЧЕТКОМ 1904. ГОДИНЕ У ПИСМУ СРПСКОГ КОНЗУЛА У ПРИШТИНИ МАРКОВИЋА РУСКОМ КОНЗУЛУ У ПРИЗРЕНУ ТУХОЛКИ	311
Славиша Бишевац ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ	321
Ирина Лавриненко ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦИЈИ СОЛИДАРНОГ ОБШЕСТВА: РОССИЙСКАЯ РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА	333

ДИЛЕМЕ У ПСИХОЛОШКОЈ ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ

Игорь Карицкий ДИЛЕММЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ	347
Марияна Няголова ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ДИЛЕМИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА АНДРЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ БРУШЛИНСКИ	359
Ирина Антоненко ДИЛЕММА: ДОВЕРИЕ – НЕДОВЕРИЕ	375
Владимир Зотов ПСИХОЛОГИЯ УПРАВЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ	387

ПЕДАГОШКА ДОСТИГНУЋА У ФУНКЦИЈИ САВРЕМЕНОГ УНИВЕРЗИТЕТСКОГ ОБРАЗОВАЊА

Грозданка Гојков НАУКА И УНИВЕРЗИТЕТ У ПОСТМОДЕРНОМ СВЕТУ	401
Мирослав Кука, Јове Талевски СТРУКТУРАРНЕ ПРОМЕНЕ У ФУНКЦИЈИ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА	419
Jelena Maksimović, Jelena Osmanović UNIVERZITETSKI NASTAVNIK I NJEGOVA ULOGA U BOLONJSKOM PROCESU	427
Зоран Станковић, Невена Димић МЕСТО И УЛОГА ЕЛЕКТРОНСКОГ МЕНТОРСТВА У САВРЕМЕНОМ УНИВЕРЗИТЕТСКОМ ОБРАЗОВАЊУ	439
Бране Микановић ЕВАЛУАЦИЈА УНИВЕРЗИТЕТСКИХ НАСТАВНИКА И КВАЛИТЕТ НАСТАВНОГ ПРОЦЕСА	451
Жана Бојовић ПЕДАГОШКА ДОСТИГНУЋА У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ – ПЕРСПЕКТИВА СТУДЕНАТА УЧИТЕЉСКОГ ФАКУЛТЕТА	463
Nataša Birovljev INTERKULTURALNI PRISTUP U OBRAZOVANJU	473
Bisera Jevtić, Marina Ćirić PREDRASUDE I STEREOTIPI O STIGMATIZOVANIM GRUPAMA	485
Marina Matejević VASPITNI STIL RODITELJA I ŠKOLSKO POSTIGNUĆE ADOLESCENATA – PREGLED LITERATURE	499

Маргарита Терзиева ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ ИДЕИ НА ЕЛИЗАВЕТА ВОДОВОЗОВА И ТЯХНАТА БЪЛГАРСКА ПРЕВОДНА РЕЦЕПЦИЯ	509
---	-----

**МЕДИЈИ У ПРОЦЕСУ АФИРМАЦИЈЕ НАУКЕ И СТРУКЕ И ОЧУВАЊА
УНИВЕРЗИТЕТСКЕ АУТОНОМИЈЕ**

Vladeta Radović, Milan Dojčinović ULOGA MEDIJA U PROCESU AFIRMACIJE NAUKE I KULTURE	517
Владета Радовић, Иван Калаузовић ТЕХНОЛОШКА КОНВЕРГЕНЦИЈА – КЉУЧ ЈАЧАЊА МЕДИЈСКЕ И УНИВЕРЗИТЕТСКЕ АУТОНОМИЈЕ	537
Андреј Благојевић, Татјана Ђукић НОВИ МЕДИЈИ КАО ПРОСТОР АФИРМИСАЊА НАУКЕ	549
Зоран Арацки, Маја Костадиновић УЛОГА МЕДИЈСКОГ ОБРАЗОВАЊА У КРЕИРАЊУ ПРОГРАМА ЛОКАЛНИХ ТЕЛЕВИЗИЈА	563
Велибор Петковић, Душан Алексић УЛОГА СТУДЕНТСКИХ МЕДИЈА У ПРОФЕСИОНАЛИЗАЦИЈИ НОВИНАРСКЕ СТРУКЕ И РАЗВОЈУ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА: СТУДЕНТСКИ ДНЕВНИ ЛИСТ	577
Miljana Nikolić, Ivana Stojković SLOBODA MEDIJA KAO USLOV OČUVANJA NOVINARSKЕ PROFESIJE	593
Ivan Cvetanović, Miljana Nikolić LOKALNA TELEVIZIJA ZONA PLUS U E-OKRUŽENJU (STUDIJA SLUČAJA)	605

СТУДКОН 1

Анђелија Милић (НЕ)МОГУЋНОСТ АПОФАТИЗМА У ДОБУ НИХИЛИЗМА	619
Андријана Мијајловић ИСЛАМИЗАЦИЈА У РУДАРСКИМ ПРЕДЕЛИМА СРБИЈЕ И БОСНЕ У ПРВОМ ВЕКУ ОСМАНСКЕ ВЛАДАВИНЕ	629
Тијана Станисавић БАНАТСКИ НЕМЦИ. ЕТНИЧКИ ЕЛЕМЕНТ КАО ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИЈЕ У БАНАТУ ОД XVIII ВЕКА	639

**ФИЛОЗОФИЈА
И
САВРЕМЕНИ СВЕТ**

„RAZLIKA“ U USPOSTAVLJANJU POJMOVA „SVET“ I „SAVREMENI SVET“

Sažetak: Cilj je da se ukaže na način i „razliku“ u uspostavljanju pojmova „savremeni svet“ i „svet“. „Savremeni svet“ (kao ljudski svet) „aktualizacijom umskog mišljenja“ a „svet“ filozofskim saznanjem. Bez toga oni su „skriveni“ unutarstvetskim umetničkim prikazima, religijskim predstavama ili činjeničnim opisivanjem događaja iz različitih uglova nauka. Tako se ovi pojmovi ne mogu odrediti – jer „svet nije činjenica“ ili „stvar“. Pri tome, nema tog objedinjujućeg, a nužno je. Jer, razbijenost, svođenjem na mnoštvo događaja pri čemu sve ima jednaku važnost, poništava i dovodi do krize smisla – nereda. Filozofija je u „dremežu“, bavi se svojim krajem i preokupirana je sobom (akademska filozofija), ulizivanjem posebnim naukama, postsavremenošću, utopijsko-katastrofičnim...itd. Tek napuštanjem faktičnosti (unutarstvetskog), probuđivanjem „umskog mišljenja“ započinje uspostavljanje pojma „savremeni svet“ i obratno. Ovo saznanje ne okončava pojmom, već je aktualizacija uma u propitivanju „poremećaja“ života i vrednosti dolaskom na „granicu“ sa „neegzaktnim“ – filozofskim vanprostorno-vremenskim određivanjem „sveta“, bitnim za „svetovanje sveta“.

Cljučne reči: svet, savremeni svet, filozofsko saznanje

Tema „Filozofija i savremeni svet“ navodi na razmišljanje o samoj toj stalnoj saznanjnoj potrebi za određenjem sveta ili postavljanja neograničenog broja poredaka i u pojavljivanju i razvijanju određenog načina mišljenja – umno-filozofskog koje tome služi. Otuda namera ne može biti odgonetanje poslednjeg razloga svega toga, dakle nije sa metafizičkim pretenzijama, čak i ontološko „tvrdo“ zvuči, već prosto nemamo kud u situaciji stalne potrebe za određivanjem sveta. Jer, čim se obrati pažnja na nešto, pojavljuje se to uspostavljanje poretka (dinamički momenat saznanja) i njegovo imenovanje kao „takav i takav“ svet do odrednica sveta uopšte. Kako Ludvig Landgrebe primećuje analizirajući Huserlovo shvatanje sveta: „Tako u analizi pojedinačnog koje je trenutačno predmet iskustva, čisto tako kako se u iskustvu mni, već postaje vidljivo da svako iskustvo i ono što je u njemu iskušeno stoje unutar jednog cjelokupnog horizonta koji nazivamo svijet“ (Landgrebe 1976: 58). Jednostavno smo „izazvani“ da to činimo, a ne znajući, u krajnjoj liniji, zašto. Jedino što izgleda prihvatljivo da je reč o igri sveta. Naš razlog, otuda, je igra (sa) svetom.² Igra

¹ srboljub.dimitrijevic@filfak.ni.ac.rs

² U pitanju je razlika sveta kao događaja. Svet i svetovi, te i sam savremeni svet i svet nisu suprotstavljeni, jedan naspram drugog, jedan u drugom itd. nego su svetovi bez neke veće razlike. Sveta nema bez „savremenog sveta“ kao što ni njega nema bez ovog prvog. Stvar je samo u domenu saznanja. Jer granice ovih svetova nisu realne niti postojeće već apstraktne, prosto fluktuirajuće. Drugim rečima, sa

ne mora biti neozbiljna, dečija, ali čini se da je ona i najpribližnija, jer „neozbiljno“ nosi u sebi „ne-ozbiljeno“ ili „ne-ostvareno“ – a ko može reći da je svet ostvarljiv, tj. „ozbiljan“? Bilo šta se, te i mišljenje sveta, ostvaruje na horizontu igre sveta.

Važan momenat, ako ne i odlučujući koji je oduvek bio razlog ovom „izazovu“, je uvek aktuelna situacija koja neverovatno liči na Šopenahuerovo „srljanje napred“ ka propasti i bremenito traži uspostavljanje određenja pojma „savremeni svet“ kao i samog pojma svet. Ta situacija je, na primer, današnja globalna u kojoj „srljanje napred“, kao i mnogo puta dosad, generiše „pojedinačno“. Kako bi rekao Jovan Arandelović: „Ono pojedinačno, iskustveno, zadobija, tako vrednost samo po sebi. Ono se ne poima jednostavno izvođenjem iz opšteg, iz poznatog, već je samo postalo izvor novih saznanja i uporište sticanja i vrednovanja opšteg“ (Arandelović 2003: 41). Pojedinačno dogmatizuje, opredmećuje i vulgarizuje istinu i prosto uslovljava traženje izlaza. Međutim, pojedinačno kao takvo, zbog nužnosti svog kraja, promovise i kraj svega. Zato u našem, a i u svim sličnim vremenima, dominira katastrofična matrica – „kraj svih pojedinačnih krajeva“. Jedan drugi naš autor Predrag Krstić u *Postapokaliptici* vidi „pojedinačno kao odrednica post-savremenosti“, ali i „izazov“, u toj vladavini pojedinačnog je „najzanimljivije vreme za filozofiju“ ili kako kaže: „Najzanimljivija vremena filozofije, ako je za utehu, uvek su bila ona za nju i za filozofe najtragičnija. Depatetizujući kritiku i defetišizujući istinu, možda je ipak moguće da filozofija stvori jedan novi ambijent“ (Krstić 2009: 97–98). Svaka aktuelnost tako „vapi“ za uspostavljanjem poretka.

1. **Svet kao poredak... ili?** Ključno u čitavoj stvari je određivanje „sveta“ kao horizonta svega. Na njemu se pojavila filozofija i na tome se reafirmiše kao specifičan oblik saznanja i to ne kao predstava sveta, ne i pogled na svet, ne kao parcijalno protumačenje nekog segmenta već **umno mišljenje sveta**. Još važnije, pored mnogo toga što je tokom vremena, nagomilavanjem znanja i odvajanjem posebnih nauka od filozofije prešlo ili ostalo u njihovom području, svet ostaje i dalje u filozofskom domenu, tj. on nije predmet interesovanja niti jedne naučne discipline. Dakle, ovaj je vid „umnog saznanja sveta“ stalno prisutan ili svet kao filozofski izazov pored mnoštva drugih izazova. Ne ulazeći u mnogobrojne³ i složene aspekte njegovog određiva-

---

čvrstim granicama svet ne bi bio svetovanje – događaj. Prosto, njega ne bi ni bilo. U daljem izlaganju ova osobenost biće detaljnije razvijena.

Autor je doktorsku tezu posvetio ovom problemu. Ona je objavljena u vidu monografije: *Čovek igra i svet*, Književna zajednica „Borisav Stanković“, Vranje, 2003.

³ U tom smislu pogledati, Veljak 1987: 23–35. Između navođenja određenja sveta u istoriji, on smatra da svet kao predmet ontologije: „Odmah valja otpisati ono prvo, prvobitno (grčko-rimsko) značenje sveta kao kozmosa... Ako je pak reč o **svijetu antike** s obzirom na **naš svijet**, onda je u pitanju prije svega **naš svijet**, svijet s naše suvremenosti“ (Isto, 24–25). Ali i ona shvatanja sveta kako je to pokazano kod Lajbnica ili Šopenahuera itd. Možemo reći da prosto nema povratka u bivše svetove, već mi moramo poći od našeg ovovremenog sveta ako želimo da odredimo „savremeni svet“ i svet ili od našeg mesta u svetu u duhu nekih filozofa „smeštenosti“ ili „bačenosti u svet“. Za Pavla Vuk-Pavlovića svet „... stvarno je konkretna zbilja, koja se, plastično i živi i izivljava i doživljava i preživljava“ (Vuk-Pavlović 1969: 58). Ti doživljaji mogu se objektivizovati i time predstavljati određenje sveta u umetnosti, nauci, religiji itd. Filozofski svet tek biva zahvaćen snagom umskog saznanja. Ali sve to jeste nečiji poduhvat

nja u istoriji (imajući ih u vidu kao „stalnu potrebu određenja“) jer bi nas to odvelo daleko izvan gabarita ovog rada, uzećemo jednu najjednostavniju odrednicu da je „svet poredak stvari“. Čak etimološki naš termin „svet“ pokazuje da je reč o „**sve-to**“ (slično grčkom *to pan*), dakle ne samo ustrojstvo svega već **celina** poredaka. Naravno, pitanje je kakav poredak? I zašto je potrebno dosezanje u vidu njegovog sagledavanja na uman način? Zašto se ne zadovoljavamo samo predstavama, pogledom ili protumačenjem nekog segmenta, racionalizacijama već iz tog takvog svagda datog i prisutnog singularnog određivanja „skaćemo“ dalje? Da li je to nužnost koja ide iz prirode samog sveta, npr. već spomenute igre, možda osobenost koja sledi iz naših potreba ili je to posledica delovanja prirodne sile koju zovemo „saznanje“? Ili, konačno i zbirno: Kakvo je to ustrojstvo stvari, tj. kakav mu je **oblik**?

Ono što opravdava ovakvo postavljanje pitanja jeste sledeća činjenična stvar. U svakom trenutku, periodu, mestu mi imamo prisustvo sledećeg „saznajnog seta“ o svetu koga čine: singularne predstave (mitsko-religijskog, umetničkog tipa), razne poglede na svet ili svetove i parcijalna objašnjenja nekog segmenta i „područja“ sveta. Imamo nekakve poretke i celine kojima možemo saznati oblik. Međutim, ovi saznanji svetovi nemaju ograničenja u smislu okončanja parcijalizacija i regionalizacija. Otvaraju se u nedogled u smislu da svaki od njih, kao oblikovana celina, ima onaj pod ili nad poredak, kao npr. svet sporta, onda svet košarke, onda svet ženske košarke itd. Neko će reći da je to hijerarhija pojmova, ali otkuda ona? Ne postoji nešto i nema onog krajnjeg (sumnjivo je da su to kvarkovi ili svet kvarkova), a da nema u sebi svetove ili dalja ustrojstva. Slično je i u pravcu povećavanja celina: svet košarke spada u svet sporta, svet sporta u svet ljudskih aktivnosti itd. Logike su tu već odavno umešale prste. To je tako formalno nekako, na trenutak, odredljivo međutim, pitanje oblika poretka celina nije formalna stvar. Nemogućnost da se stvari reše i formalno pokazuje postojanje mnogo logika. Čak i u tome nema okončanja.

2. Zakonitost poretka ili svetovanje sveta? Naravno, kada se navede zakonitost ustrojstva (nekog) sveta onda je tu procedura već iskristalizovana. Prvo, konstatujemo uređenost; zatim, ono što to uređuje; i, u krajnjoj instanci, pokazujemo kako se sve svodi na ono što uređuje „sve to“ ili „svet“ zapravo određujući ga u nekakav oblik. U imenovanju onoga što uređuje takođe nema kraja, od raznih bogova, logosa, vatre,...itd. O bilo čemu da se radi, to je to. Imenuje se kao „sveto“. Prosto, određenje bilo kog događanja do imenovanja onog što uređuje zapravo „zaustavlja“ i „fiksira“. To je momenat u saznanju koga Pavao Vuk-Pavlović zove „statički momenat saznanja“ (Videti Vuk-Pavlović 1926: 116–123), te je zakonitost poretka svetova zapravo već fiksirani svet u njegovom svetovanju. Opet, ovu zakonitost ili način uređivanja određuju svaka posebna oblast ili simbolički sistem saznanja. Na primer, zakonitost umetničkih dela određuju teorije umjetnosti i njihove specijalne filozofije. U toj proceduri se onda određuje šta je novo u nekom umetničkom delu ili staro u odnosu na zakonitost poretka. Tako se obelodanjuje npr. savremena umetnost, nauka itd. I to traje tako i ponavlja se stalno u svakom segmentu nekog parcijalnog sveta

---

sa određenog mesta na zemlji.

do sveta koji se kristališe umnim naporom. Kako Landgrebe konstatuje u vezi sa stavom o svetu Nikolaja Hartmana: „*Drugim riječima, 'svijet' nije ništa drugo do oznaka jedne temeljne strukture iskušavanja i, korelativno, onog što je iskušano. Svijet je horizont sviju zbiljskih i mogućih stvari, koje se dadu iskusiti, a to znači da je on više nego celokupnost realnih bića.*“ (Landgrebe 1976: 59). Međutim, ako se to stalno ponavlja na ovaj isti način, onda jedino što zbunjuje je to ponavljanje ili možda u tome leži „tajna“ sveta? Ovu proceduru smo već nagovestili na početku i u rezimeu pošavši određenjem cilja:

„Cilj je da se ukaže na način i „razliku“ u uspostavljanju pojmova „savremeni svet“ i „svet“. „Savremeni svet“ (kao ljudski svet) „aktualizacijom umskog mišljenja“ a „svet“ filozofskim saznanjem. Bez tog oni su „skriveni“ unutarstevskim umetničkim prikazima, religijskim predstavama ili činjeničnim opisivanjem događaja iz različitih uglova nauka. Tako se ovi pojmovi ne mogu odrediti – jer „svet nije činjenica“ ili „stvar“. Pri tom, nema tog objedinjujućeg, a nužno je. Jer, razbiječnost, svođenjem na mnoštvo događaja pri čemu sve ima jednaku važnost, poništava i dovodi do krize smisla – nereda. Filozofija je u „dremežu“, bavi se svojim krajem i preokupirana je sobom (akademska filozofija), ulizivanjem posebnim naukama, postsavremenošću, utopijsko-katastrofičnim...itd. Tek napuštanjem faktičnosti (unutarstevskog) probuđivanjem „umskog mišljenja“, započinje uspostavljanje pojma „savremeni svet“ i obratno. Ovo saznanje ne okončava pojmom, već je aktualizacija uma u propitivanju „poremećaja“ života i vrednosti dolaskom na „granicu“ sa „neegzaktnim“ – filozofskim.“

Zapravo, potrebno je sve jer bez svega ne bi bilo „sve-to“. Ipak čini se najvažnijim to razlikovanje parcijalnih svetova, dolaženje do odrednice „savremeni svet“ i onda zaokret ka „svet“. Ovo ponavljanje se svodi na – filozofsko vanprostorno-vremensko određivanje „sveta“ bitnim za „svetovanje sveta“. Da li „bitnim“, dakle, „svetim“ ili je u igri „sve-to“? Podstrek nam daje ona odrednica „savremeni“ svet u odnosu na momentalne parcijalne svetove. Ono nudi „sa-vremenom“ dovodeći odmah u pitanje „sveto“ koje u njima provejava do krajnje metafizičke odrednice koja pruža „olakšanje“ – kao da nam je sve-to dosadilo svojom stalnom potrebom uspostavljanja, pretvarajući se u „sveto“. „Sveto“ „blefira“ ili deridijanski, to credo samo „obećava da je stiglo“. Kada se pojavi određenje „savremeno“, „sveto“ pada u vodu. Jer, rečeno je na početku – svet ne trpi pojedinačno određenje. To nam direktno opet pokazuje da je svet svetovanje ili „igra sveta“ u pravcu uspostavljanja poredaka, koje opet nije moguće bez aktualizacije i imenovanja: „savremeni svet“.

Iz ovoga nam pitanje zakonitosti ustrojstva postaje jasno i uloga ili odrednica „savremeni svet“. To je i odgovor na pitanje: Zašto svet, kao „poredak stvari“ ima i te odrednice poput „savremeni svet“ pored onog mnoštva: biljni, životinjski, umetnički, dečiji... itd. svet? I da se samo čini da tek napuštanjem faktičnosti (unutarstevskog) i pojedinačnog, probuđivanjem „umskog mišljenja“ započinje uspostavljanje pojma „savremeni svet“ i obratno. Jer, saznanje ne okončava pojmom, već je aktualizacija uma u propitivanju „poremećaja“ života i vrednosti, dolaskom na „granicu“ sa „neegzaktnim“. Stalno prisustvujemo proceduri gde svi oblici saznanja i delanja, uobičajeno „svi oblici svesti“ (nauka, umetnost, religija...) kao „razjedinje-

ni“ ali egzaktni nužno intendiraju ka neegzaktnim. Kako kaže Jovan Arandelović: „Bez filozofije se teško može izgraditi razvijena i dobro zasnovana svest o najvećem značaju objedinjavanja svih oblika svesti, odnosno saznanja i stvaralaštva“ (Arandelović 2002: 96). „Razjedinjenost oblika svesti, njihova sukobljenost, ili međusobno nepriznavanje i, što je možda najgore, potpuna uzajamna ravnodušnost ... predstavlja značajnu prepreku promena sadašnjeg stanja, odnosno nekog pomaka u pokušajima ustanovljavanja našim potrebama primerenog kulturnog obrasca.“ (Arandelović 2002: 97) Dakle, jednostavnije rečeno, svi oblici saznanja ili njime oblikovane svesti nisu u datom vremenskom periodu u sadašnjosti moderni, a da se to unutar takve konstelacije još ne zna, tj. nema još tog podsticaja da se odrede poreci. Zato je potrebno aktiviranje i angažovanje umskog mišljenja da bi se uopšte krenulo sa mrtve tačke. Možda, filozofija ili prvo teorije određenih sistema saznanja (nauke, umetnosti..) da bi se onda prešlo ka opštem objedinjavanju i definisanju kulturnog obrasca koji se može razumeti kao savremeni u odnosu na tradicionalne ili prethodne obrasce. Ako hoćemo neku logiku, onda ovo liči na induktivni postupak. Jer zaključak potpune indukcije nije uopšte siguran kod neodređenog broja članova neke klase.

Taman zaključimo da je „svet-to“ kada se stvar poremeti. Iz tog poremećaja sa novinom „savremeni svet“ je novi „poredak“ stvari – jer **svet je uvek poredak** – i on zahteva razotkrivanje koje traži uspostavljanje odnosa između starog, već bilog i novog – određenje oblika celina. Reč je o zahtevu koji u ovom slučaju (tradicionalno, moderno, savremeno) traži oblik celine i on se završava istorijom i povešću, tj. traži „osećaj za istoriju“, koji ne podrazumeva prostu hronologiju i istorigrafiju nego jedno kvalitativno određivanje ustrojstva – „uklapanje starog i novog“. Analizirajući razmatranje engleskog pesnika Tomasa Eliota o tradicionalnom i novom – savremenom, Arandelović kaže: „Ono što je u umetnosti postignuto (po Eliotu, S. D.) uspostavlja uvek iznova jedan „idealni poredak“ koji se, takođe, stalno narušava pojavom novog umetničkog dela. Taj nesklad se mora savladati uspostavljanjem u po nečemu izmenjenog poretka; to predstavlja „uklapanje starog u novo“. Dakle, nije reč o novom koje se gubi u starim u prema njemu u svemu premerava. Promena nije samo očuvanje starog, njegovo učvršćivanje, već i njegovo novo određenje“ (Arandelović 2002: 117). Premeravanje starog i novog je već „napuštanje faktičkog“ i oblikovanje pojma „savremeni svet“ kao aktuelno promišljanje sveta. Premeravanje zbog toga dovodi istog trenutka do njegovog završetka. Zato što „savremeni svet“ jeste određenje koje je kao takvo uvek istovremeno okončavanje. Taj završetak je u povratku nekom filozofskom rešenju iz prošlosti (tradicionalno) ili pak dovođenje u kombinovano stanje kao što je npr. iskazano terminom „postmoderna“, „nova moderna“ itd. Zato što u osnovi mi ne znamo kako će sledeći savremeni svet izgledati. Zapravo čitava stvar oko zakonitosti ustrojstva nas dovodi do njihove granice ili oblika celine poredaka. Time se otvara pitanje smisla „svega-toga“ kao „sve-to“.

3. **Beskonačno-konačni poredak i smisao.** Zato što je „svetovanje sveta“ u trajanju i događanju, u kretanju, a filozofske odrednice, kao poslednja mogućnost viđenja uređenja stvari sveta, zapravo svet fiksiraju i time ga anuliraju jer – svet je u svojoj biti promena. Saznavanje je, po Hajdegeru, „zadržavanje“, kao „u-gledajuće“

(Heidegger 1985: 63) „određivanje“ te tako „sačuvavanje“. Na taj način se čovek, kao živo biće, oseća bezbednim (smanjenost brige). Sve što je sređeno (poredak) je povoljno, stereotipno i pruža sigurnost. Time se određuje uloga saznanja u unutarstvetskom događanju, iz potrebe za zakonitim ustrojstvom. To sada ne znači da je svet takav, čak obratno on se nadaje kao nešto nesvodljivo na „činjeničnost“ ili na „stvar“ ili poredak stvari, tj. analogija sa unutarstvetskim, kao stvari među stvarima i ograničenim entitetima, pogrešna je analogija. Svet nije stvar nego mesto stvari i događaja, tj. ona podloga svekolikog događanja. Tako da mi ne možemo odrediti granice sveta kada je on svaka moguća odredljiva granica. Iz tih razloga umno poimanje sveta je u „napuštanju faktičnosti“ (unutarstvetskog). Probudivanjem „umskog mišljenja“ započinje uspostavljanje pojma „savremeni svet“ i obratno. Ovo saznanje ne okončava pojmom, već je aktualizacija uma u propitivanju „poremećaja“ života i vrednosti dolaskom na „granicu“ sa „neegzaktnim“ – filozofskim vanprostorno-vremenskim određivanjem „sveta“ bitnim za „svetovanje sveta“. Ako je nešto „van prostorno-vremensko“ onda je i neodredljivo na način neke stvari ili događaja. Pre bi se reklo da je svet „čisti događaj“, kao veličina obuhvata i „zemlju i nebo“ i time je „granica svakog događanja“. Kao takav on je istovremeno i „mesto“ svog mogućeg događanja. Kako kaže Željko Pavić u jednom tekstu posvećenom filozofiji i svetu: „Govoriti o svijetu u ovom smislu, znači: govoriti o neprestanom **sada svijeta** kroz koje „maršira“ ono **jednokratno** povjesnih svijetova. Govoriti pak o ovom **jednokratnom**, znači: dospjeti u bezizlaznost „faktično-povijesne egzistencije – bezizlaznu „situaciju“ početka i kraja događanja; znači: **urasti** u protežni bitak vremena, biti **stvar**: „To podrazumjeva govor o poništavanju stvari kao stvari“ (Martin Heidegger, „Das Ding“, In: Vorträ und Aufsätze, Neske Verlag Pfullingen 1985, str. 162), tj. „sama stvar“ u svome početku kao $\phi\upsilon\sigma\epsilon\iota$ sada se srozava na razinu **pred-meta** kao nečeg postavljenog ($\theta\acute{\epsilon}\sigma\epsilon\iota$) (Pavić 1987: 46).

S druge strane, uspostavljanje znanja o posebnim svetovima, savremenom svetu i svetu, o njihovom ili njihovo uređivanje, pokazuje moć – silu (Fuko) saznanja. Saznanje jedino sledi i dostiže, može da prati ali i artikuliše beskonačno nastajanje sveta, rađanje regionalnih i unutarstvetskih svetova, tj. prati igru sveta, te je i samo ono – saznanje, anvers samog sveta.⁴ Saznanje dolazi do pojma nekog parcijalnog sveta i do oblika celine svetova. „Beskonačnost nastajanja/počinjanja svijeta jest, dakle, ono što jedino **traje**, što bituje, ako tako možemo reći, jedino uvijek iznova ozbiljuje svoj vanpovjesni „bitak“ kao ono „neprolazno bitujuće“ svijeta početka – neprolazno jedino u mišljenju beskonačnog: „Zbog toga što u mišljenju nema granice i broj se čini beskonačan i matematičke veličine i nešto izvan neba.“ (Diels 1983: 81) (Pavić 1987: 48) Neki bi da to zapravo jezik govori tako što izniče iz temelja sveta

⁴ Vidi se to na sledećem razlikovanju „saznajnih svetova“ na osnovu formi ili funktora, koje neki nazivaju „kategorijama“ saznanja. Naime, svetovi su određeni poretom i zakonima koje otkrivaju posebni saznajni simbolički sistemi (mitski, naučni, umetnički, filozofski) međutim, prisutna je još jedna partikularizacija svet, a to je ono što se može predstaviti latinskim terminom „mundus“. Srećemo, u tom smislu, svojevrzne pojmove: „mundus sensibilis – osetni, čulni svet, mundus intelligibilis – duhovni svet, samo intelektom shvatljiv svet, mundus arhetypus – natčulni svet ideja, prasluka idealnog sveta“. Pitanje je: Ima li nečega izvan saznajnih svetova? Kant je već na to odgovorio.

kao jezička igra. Međutim, ništa jezik ne može bez saznanja. Bez njega je znak prosto obična stvar – bez značenja. Već Parmenidovski, ako mišljenje zahvata biće onda je ono pri temelju. Kako svako biće ne može bez mesta u svetu, onda je mišljenje u temelju. Kako je mišljenje jedna, možda najvažnija forma saznanja, pored čulnog, opažajnog, onda je samo saznanje u temelju događajnosti sveta i samo jeste igra. To potvrđuju i zaključci poput onog Karla Popera: „Nema sumnje da fenomen ljudskog saznanja predstavlja najveće čudo u našem univerzumu“ (Popper 2002: 7). Ili: „... čudo saznanja...stoji na početku ukupne povesti ljudi“ (Kasirer 1998: 7). U krajnjoj liniji, artikulacija „granice poretka i smisla“ leži u saznanju i to onog umnog-filozofskog. Pošto među sistemima saznanja i porecima njihovih svetova nema zajedništva, onda se ono, kao što smo već videli uspostavlja umnim – filozofskim mišljenjem. Ono se kreće na granicama ovih svetova. Tu sada nije moguće odrediti uređenost tih svetova, već je tu određujuće pitanje smisla. Filozofija ne razotkriva zakonitosti, mada je i to prisutno kada se tumači mišljenje kao takvo, već je ono u vezi sa smislom. Kada ona određuje zakone ustrojstva sveta tada se radi o spekulativnoj filozofiji i metafizici. Ona je poput neke nauke o svetu uopšte – „nauka o nauci“. Onda se zapravo brišu sve granice svetova i on postaje bezgraničan – bezgranično-graničan-zaokrugljen ili sferičan. Kako Peter Sloterdijk predstavlja filozofe na početku *Sfere, Globusi*: „...bitno u istinski metafizičkom radu zapadnih filozofa i naučnika – ono što oni rade jeste predstavljanje svakom mogućem smislu te reči. Oni sebi predstavljaju kuglu postavljajući je ispred sebe kao realno prisutan model; pokušavajući da u predstavljenoj kugli vide bivstvjuće-u-celini (a na kraju krajeva čak i pojavu boga, predobri osnov, natprirodnu suštinu), oni mišljenju koje se seže za jednim, celinom i monotonim daju koliko moćan toliko i suptilan instrument za objektivaciju totalnosti bivstvjućeg“ (Sloterdijk 2015: 21).

Međutim, „granicu“ sa „neegzaktim“ – filozofskim van prostorno-vremenskim određivanjem „sveta“ bitnim za „svetovanje sveta“ nije realna granica već „apstraktna razlika“ između egzaktnog i neegzaktnog, činjeničnog i idejnog. U ovom smislu sfera ili globus je dobra metafora jer prostorno-geometrijski ona ima-nema granice. Granica je nužna za poimanje smisla. Jer: „Samo bivanje na granici i razumevanjem granice moguće je konstruisati smisao.“ (Zistakis 1995: 5). Zato što: „Biti na granici i misliti granicu znači, misliti oboje istovremeno: i ono unutar granice i ono što je njome isključeno.“ (Isto, 5). Tako se smisao „... otkriva kao „prisutnost u daljinu“, kao prezencija i repeprezentacija...“ (Isto, 5). O tom smislu se ne može govoriti na način kako se obično govori. Ne možemo ga označiti i reprezentovati nekim znakom, jer znak uvek traži ono označeno, a njega ovog puta nema jer smo na granici. Imamo konstrukciju ali „...konstrukciju smisla filozofije“ (Isto, 5). Tako se igra sveta prezentuje i preko same filozofije (kao saznanja) tim takvim obelodanjivanjem – „igra se igra“ (Gadamer). I sfera, lopta je dobra za to. Ta igra kao čista igra ne dozvoljava filozofskom saznanju (tj. saznanju uopšte, beskonačnoj mašti čak) da dođe do oblika celine sveta već samo do pojma ili „ideje“ (Kant), koji kao takvi ne padaju na drugu stranu, jer nje, na taj način nema, ona biva zaklonjena idejama. One jesu apstraktni oblik neke celine koja nikada neće biti dosegnuta. Ovim se pokazuje paradoksalnost bivanja na granici imanentnog i transcendentnog. Mi stalno imamo nekakav pojam ili ideju o svetu koja biva, da ka-

žemo, „vraćena u svetsko гнездо“.⁵ A šta bi i drugo trebalo da otkrije filozofija?! Ona „pliva“ – kao „plivajuće mišljenje“ – na ivici bazena svih svetova. Ona postoji zbog toga kao vrsta saznanja ili sazajnog simboličkog sistema.

Biti na granici je biti u svetu, a opet među svetovima. To u međusvetovima je svet života i zemaljski svet. Biti na granici i u svetovima jeste biti graničar koji čuva granice, a to u ovom slučaju čine filozofi. Njihova umna rešenja određuju smisao i time brane granice životnog sveta. Kada aktuelna ideja biva poremećena dolazi do destabilizacije granice, nesigurnosti, vladavine unutarsvetskog, deorganizovanost graničara tj. haos.

4. Smisao: tradicionalnog, savremenog i post-savremenog. Ili kao zaključak smisao saznanja svetova. Filozofsko saznanje, kao vid umskog mišljenja, javlja se, kao i svaki drugi oblik misaonog saznavanja, zbog iskustvenog suočavanja sa stalnim promenama stvari, „poremećajem“ (Frojd) ili u grčkom duhu haosom. A možda iz dosta oštrog razloga koga navodi Sloterdijk „...mi faktički uvek počinjemo misliti tek zahvaljujući uskraćivanju i kastracijama.“ (Sloterdijk 2015 26) Poremećaj, nered ugrožava život i određivanje načina „uređenja“ je time nužno. Nauka to čini egzaktno, definicijama pojmova kojima se iskazuje neka osobenost unutarsvetskog. Filozofsko saznanje ide ka objašnjavanju i razumevanju koje se ne okončava strogim određenjima. Međutim, za filozofsko saznanje, radi određenja onoga što se zbiva u ovovremenosti ili „savremenog sveta“ je potrebno prethodno pobuđivanje uma ili umskog saznavalačkog postupka „iz dogmatskog dremeža“ već formiranih filozofskih rešenja. Tek time se izlazi izvan unutarsvetskog i zalazi u sfere tog takvog već formiranog da bi se sada kritički preispitalo i uspostavljalo neko novo određivanje svetskosti sveta ili smisla svega, kao nekakva granična borba ili napor mišljenja. Jer borba ponekad oslabi i smiri se u sigurnosti tradicionalnog, unutarsvetskog, naučnog ili umetničkog. Uvek se prene, kao i svaka granična misao, rad naše sigurnosti. Iz te perspektive stoje zajedno smisao filozofije, tradicionalnog, savremenog i postsavremenog, ali i smisao „sveta“.

Literatura

- Arandjelović. J. (2002). *Uloga filozofije u promeni etosa*, Treći program radio Beograda, br. 115–116, III-IV/2002.
- Arandjelović, J. (2002). *Tradicija, istorija, evropeizacija*, Treći program radio Beograda, br. 115–116, III-IV/2002.
- Arandjelović. J. (2003). *Povesno mišljenje i epohalna svest*. Beograd: Institut za filozofiju, Filozofski fakultet.
- Diels. H. (1983). *Predsokratovci*, I, „Anaksimandar“, fr. A 15. Zagreb: Naprijed.

⁵ „Ovdje, treba reći, teorijski um (u svakom slučaju ljudski) posustaje: sluti drugu obalu, ali je ne vidi, teorija ostaje nedovršena, intelektualno nezadovolj(e)na, dakle i dalje nemirna i zahtjevna. Ne mogavši se zadovoljiti sama sobom ona se vraća obliku, u oblik, i tamo postiže svoje relativno smirenje – shvaćajući sebe kao dio cjeline.“ (Užarević 1987: 117)

- Dimitrijević. S. (2003). *Čovek igra i svet*. Vranje: Književna zajednica „Borisav Stanković“.
- Heidegger. M. (1985). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.
- Kasirer. E. (1998). *Problem saznanja*, IV. Sremski Karlovci-Novı Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Krstić. P. (2009). *Postapokaliptika*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I. P. „Albatros plus“.
- Landgrebe. L. (1976). *Suvremena filozofija*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Pavić, Ž. (1987). *Povjesnost i izvanpovjesnost svijeta*. Filozofska istraživanja, 20 God. 7. Sv.1. Zagreb: Filozofsko društvo Hrvatske.
- Poper. K. (2002). *Objektivno saznanje*. Beograd: Paideia, Podgorica: Cid.
- Sloterdijk. P. (2015). *Sfere II, Globusi*. Beograd: Fedon.
- Užarević. J. (1987). *Svijet i oblik*, Filozofska istraživanja, 20 God. 7. Sv.1. Zagreb: Filozofsko društvo Hrvatske.
- Veljak. L. (1987). *Svijet kao predmet ontologije?* Filozofska istraživanja, 20 God. 7. Sv.1. Zagreb: Filozofsko društvo Hrvatske.
- Vuk-Pavlović, P. (1969). *Filozofija i svijetovi*, Filozofska istraživanja, 2 God. 3. Zagreb: Filozofsko društvo hrvatske.
- Vuk-Pavlović, P. (1926). *Spoznaja i spoznajna teorija*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti

Srboljub S. Dimitrijević

“THE DIFFERENCE” IN SETTING THE TERMS “HOLY” AND “MODERN WORLD”

Summary

The aim is to point the way and “difference” in the establishment of the terms “of contemporary world” and “world”: the first, as part of the human world “by updating forest opinions”, the second philosophical knowledge. Without this they are “hidden” artistic representations, religious, entertainment or factual determinations from different angles Sciences. Thus, these terms can not shape – because “the world is not a fact” or “thing”. In doing so, there is no such uniting, and it is necessary. Because dispersal, reducing the number of events in which all have equal validity, voids and leads to a sense of crisis – riots. The philosophy is to “slumber”, deals with its end and preoccupied with himself (academic philosophy), kiss-ass special sciences, postmodernity, utopian-catastrophic... etc. Only by leaving the factuality awareness – “forest of thinking” begins with the establishment of the concept of “modern world” and vice versa. This knowledge does not end with the term, it is dated in mind “disorder” of life and the value of the arrival of the “border” with “inexact” – philosophical outside the space-time scale “sacred” essential “advice of the world”.

О ГАЛЕНОВОМ СХВАТАЊУ ЉУДСКЕ ПРИРОДЕ

Сажетак: Гален (129–200. н. е.) из Пергамона, доктор и филозоф, сматра се оцем западне медицине. Његов утицај доминирао је историјом европске медицине до друге половине 19. века. Циљ овог рада је да се истражи Галенова теорија о људској природи из различитих аспеката физиологије, психологије, етике, филозофије и религије. Галенов појам људске природе чини се фундаменталним за његово целокупно научно дело. Продубљен увид у његове кључне списе баца светло не само на Галена и његово време, већ и на целокупну историју медицине на коју је он извршио тако снажан утицај. Међутим, циљ овог рада није само у томе да боље разуме Галеново схватање човека, већ и да допринесе данашњим дебатама о суштини људског здравља и болести.

Кључне речи: Гален, медицина, филозофија, људска природа, здравље, болест

Гален (129–200. н.е.) из Пергамона у Малој Азији, доктор и филозоф, сматра се једним од кључних утемељивача западне медицине. Његов утицај доминирао је историјом европске медицине до друге половине 19. века. У Галеновом импозантном опусу (око 500 списа), налазимо једнако пуно медицине као и филозофије. Циљ овог рада је да се истражи Галенова теорија о људској природи из различитих аспеката физиологије, психологије, етике, филозофије и религије. Ослањајући се на различите традиције, он је развио једну врло оригиналну и моћну синтезу која га је у каснијим вековима учинила ауторитетом како у хришћанској тако и у муслиманској медицинској традицији. Истовремено, његова теорија садржи пуно проблематичних места и нерешених тешкоћа, о чему ће у овом раду надале бити речи.

Галенов појам људске природе чини се фундаменталним за његово целокупно научно дело. Продубљен увид у његове кључне списе баца светло не само на Галена и његово време, већ и на целокупну историју медицине на коју је он извршио тако снажан утицај. Међутим, циљ овог рада није само у томе да боље разуме Галеново схватање човека, већ и да допринесе данашњим дебатама о суштини људског здравља и болести, односно, да одреди савремену друштвену улогу медицине и доктора.

Гален је вековима доминирао медицинском теоријом и праском, све негде до 19. века. Дела која су приписана тзв. *Корпус Хипократикуму*, сачувана су

¹ zoran.dimic@filfak.ni.ac.rs

највећим делом зато што им се Гален дивио и што је често писао коментаре на њих. И дан-данас Галенова дела, али и дела других лекара и филозофа тога доба, нуде фантастичан материјал за проучавање важних питања о томе како је медицина, и у теоријском и практичном смислу, функционисала унутар тадашњег интелектуалног али и друштвено-културног контекста. Овде пре свега мислимо на статус медицине као „рационалне“ вештине, њене интеракције са филозофском традицијом, али и на морална и друштвена питања као што су ауторитет лекара и однос доктор-пацијент. Гален је негде од 1980. године поново почео да се интензивно проучава, и то у делима М. Фредеа и Г. Е. Р. Лојда. Истовремено, Ј. Барнес и Р. Ј. Ханкинсон су пуно урадили да објасне Галенов концепт медицине и нарочито његов специфични идеал филозофске медицине, или медицинске филозофије, јер би се могло и тако рећи. В. Нутони Х. вон Стаден су се више сконцетрисали на медицинске аспекте и допринели су и још увек значајно доприносе нашем познавању Галеновог дела.

И поред тога, остаје још пуно загонетки и нерешених питања у вези са њим. Једно од питања је свакако и питање кохеренције Галенове антропологије, посебно ако имамо у виду сву различитост перспектива из којих је Гален изучавао овај проблем, тј. ако имамо у виду његов мултидисциплинарни приступ. Међутим, разумевање Галенове антропологије нам се чини суштинским за разумевање његовог укупног схватања медицине, те такође за схватање касније историје медицине, у којој је доминирао управо он, његова дела и његови ставови о кључним медицинском проблемима.

Узимајући у обзир статус свих ових питања, истраживање теме којом овде желимо да се бавимо започело би од онога што је познато у оквиру Галеновог медицинско-филозофског сазнајног контекста, из кога заправо и израстају питања везана за централно питање које овде желимо да поставимо – шта је суштина људске природе, узимајући у обзир и историјски и универзални значај.

Наиме, Гален изучавању људске природе приступа из различитих перспектива:

1. анатомске и физиолошке: што би се односило на чињеницу да он установљава главне органе (односно, принципе, *arhai*/начела/) унутар људског организма;
2. психолошке (када одређује структуру људског духа, разликујући разум (ум) и емоције;
3. метафизичке и онтолошке (када говори о суштини душе (*psihe*));
4. моралне и друштвене (нпр. у списима у којима се посебно бави људским врлинама и, са друге стране, људским злом).

У већини ранијих истраживања на ову тему, нажалост, остало је отворено питање које се чини централним: да ли је Гален тежио томе да све ове различите перспективе склопи у један кохерентан поглед на људску природу, и ако је тако, колико је заиста био успешан у томе? Или, ако кренемо корак даље у постављању питања, да ли је Гален све ове различите перспективе сматрао

ограниченим на њихова специфична поља и области примене, при чему је нека сматрао важнијим од других?

Чини се да је за Галена, као медицинског научника, било типично наглашавање улоге физиолошких фактора с обзиром на питање карактера и личности, као и емоција, тј. заузимање материјалистичке позиције, према којој се душа узима као подређена потребама тела. Са друге стране, чини се јасним да Гален развија филозофску и телеолошку слику о људској природи унутар једног космолошког контекста, који наравно, сходно времену у коме он живи, укључује и религиозну димензију. Чак и ако унутарње тензије његове теорије о људској природи није могуће потпуно разрешити, њихово анализирање и испитивање могло би, по нешем мишљењу, бацити драгоцено светло на природу његове позиције, односно, чињеницу да је он готово свесно неговао различите приступе и могућности.

Питање јединства (кохеренције) Галенове мисли укључује истовремено идентификацију (регистровање) различитих утицаја, како медицинских тако и филозофских, које је његово дело трпело. Истраживање Галеновог схватања људске природе укључује узимање у обзир мноштва могућих утицаја. Та врста подухвата често бива закомпликована чињеницом да је заправо Гален сâм једини наш извор о његовим претходницима: прецизно говорећи, то се односи на његов доминантан статус и утицај, који је довео до губитка и опадања утицаја дела других научника, која више нису била вредна чувања. Од нарочитог значаја, наравно, чини се његов однос према платонизму, аристотелизму, стоицизму, а из правца медицине, са *Пнеуматистичком школом* медицине, која се наслањала на стоицизам, нарочито у вези са психолошким питањима. У том контексту, Галенова полемика са Аристотелом, са његовим делима али и са његовом перипатетичком школом, као и са лекарима из *Пнеуматистичке школе* (Атенеус, Архигенес) још увек није схваћена на потпун начин, и захтева додатна истраживања.

Али вратимо се са ширег контекста структуре, значаја и утицаја његовог научног опуса, на питање које лежи у наслову нашег рада – Галеново схватање природе. Галенов систем физиологије и патологије непосредно је утемељен у његовом појму природе, који је наравно у контексту савремене научне медицине превазиђен. Да бисмо разумели овај појам природе, морамо најпре разумети ондашњи сукоб две велике научне школе у погледу односа између тела и духа. Како бисмо боље схватили предмет ове дебате, послужимо се овде једним цитатом из чувеног Галеновог дела *О природним способностима*. На том месту, он непосредно расправља о проблему исхране: „Исхрана мора на изванредан начин да укључи одређено претварање хранљивих састојака у храну. Међутим, неки људи тврде да овакво претварање не постоји, и да је то очигледно. То су они који сматрају да природа није нити попут занатлије нити има промисао према животињама, и да управо та чињеница да она уопште нема посебних способности, којима мења ствари, привлачи једне и истовремено елиминише друге. У медицини и филозофији постоје две врсте школа међу онима који су се бавили природом... Једна сматра да је сва материја у природи подложна

настајању и пропадању, и да је као таква трајно склона промени. Друга школа претпоставља да је материја непроменљива и издељена на ситне делове, одвојене празним простором... Према овој другој школи, не постоји материја или сила која искључиво припада природи или духу, међутим, природа и дух су настали на начин на који се ова изворна тела... међусобно зближавају. Међутим, у складу са становиштем прве школе, природа није секундарна у односу на атоме, већ примарна и старија. Према томе, према њиховом становишту, сама природа изграђује тела и биљака и животиња, користећи одређене способности које она поседује – способност привлачења, способност асимилације, и моћ лучења за одвајање онога што је страном телу. Она обликује све исто као што ради занатлија док под његовом руком настају предмети..." (Galeni II 1964: 26).²

Гален сматра да је Хипократ аутор ове метафоре о природи која делује попут занатлије (Galeni II 1964: 29). Међутим, то не можемо узети без резерве, будући да је Галенов Хипократ, заправо, више један измишљени карактер са којим су сва Галенова становишта подударна, него стварна личност. Смит (Smith) нпр. сматра да је на основу Галеновог сведочења врло тешко утврдити шта је у вези са Хипократом било стварно, а шта је само илузија (Smith 1979: 9ff). Истовремено нема сумње да је сам Гален био на горе споменутом становишту. Он је очигледно био склон томе да тела живих бића види као уметничка дела, која је створила интелигентна природа са тачно одређеном сврхом. Истовремено, чланови атомистичке школе сматрали су да жива бића настају случајним путем. Гален је нпр. тврдио како су они мислили да су уста настала од душе или даха који је на месту на коме је излазио, формирао отвор. Међутим, критикујући их, истовремено се питао, зашто, уколико је то тако, отвор није настао на врху наше главе, с обзиром на то да је за душу типично да се пење до највише тачке? Те такође, која је онда сврха зуба у устима, поређаних правилно попут певача у хору, и готово перфектно прилагођених својој функцији? При томе је, такође, следимо ли ту логику атомиста, тешко објаснити зашто нити један други отвор у телу нема зуба? Овакву врсту критике он атомистима упућује у једном другом свом делу, *О корисности делова тела*, које је према свом сведочењу написао како би побио материјалисте који нису веровали у природу која делује сврховито попут занатлије. Управо у овом спису видимо преплитање Галенових ставова са религијом. Он тврди да је респектабилна студија дела самог божанског ствараоца пожељнија од жртвовања, те да је он у том смислу написао дело које представља савршену теологију (Galeni IV 1964: 360). У неким другим списима, његов став је мање религиозан, међутим, он никада није одустао од становишта да је природа сврховита. Уопште узевши, Галеново научно дело толико је опсежно и комплексно да је читав његов систем немогуће свести на неколико сажетих страница. Наиме, оно што је посебно занимљиво, а са чим се суочавамо у готово сваком његовом спису, јесте чиње-

² Превод ауторов. Уколико другачије није назначено, преводи свих навода у даљем тексту су ауторови.

ница да Галенови ставови и оно што на неком месту тврди врло често зависе од тога не које становиште, тј. на ког филозофа или лекара се у том конкретном случају устремљује, тј. са ким је у полемици. Осим тога, његов конкретни став непосредно зависи и од фазе научног развоја у којој се тренутно налазио, односно, од конкретног стања његовог расположења. Иако то данас изгледа врло чудно и неприхватљиво, и према нашем данашњем разумевању научног рада и стварања не би могло да се узима као релевантно, Галенови ставови на појединим местима у његовим списима врло су често зависили од његових тренутних расположења (*humori*), односно, од укупне атмосфере у којој је у том тренутку живео и радио. Брејн (Brain), нпр. не види ове карактеристике Галенових списа и његових становишта као некакву фаталну неконзистентност и некохерентност његовог система, већ разлог за све то тражи у обимности и опсежности Галеновог опуса (Brain 2009: 3). Према нашем становишту овде није реч само о обимности Галеновог опуса, већ управо на овом месту јасно можемо да уочимо основну карактеристику Галеновог начина мишљења, тј. његовог начина бављења медицином и филозофијом. Наиме, Гален не полази од чисто теоријских научних проблема, према којима има само методолошко-технички однос. Такође, он се према проблемима, којима се бави, не односи хладно и са дистанцом. Сваки проблем за њега је врло конкретан. Дакле, везан за специфичну дебату са неким својим савремеником или са одређеним школама у историји медицине. Он се према научном проблему не односи апстрактно, као према нечему неодређеном и далеком, већ га увек третира као и своје пацијенте, дакле, као нешто што је овде и сада.

Али, вратимо се Галеновом схватању људске природе. За разлику од нпр. нашег хришћанског бога, природа, како је схвата Гален, није омнипотентна. Хришћанском богу је довољно да само нешто нареди и то одмах буде. Он ствара моментално. Природа, међутим, мора да делује према уобичајеним законима узрочно-последичних односа и да притом, наравно, користи материјале који су јој доступни. Она нпр. не може да створи живу птицу или краву од папира или камена. (Galeni III 1964: 906). Да би створила живе ствари, она мора да користи одређене елементе који већ поседују становиту телесност, будући да она није у стању да ствара ни из чега. Из тог разлога, иако је „интелигентна“, она је такође и интелигибилна, схватљива, што на крају и сâму науку чини могућом.

У контексту таквог схватања природе, Гален разуме кључне медицинске појмове – здравље и болест. То би значило да су оба ова појма схваћена „природно“. Болест је својеврсно неприродно стање тела, које смањује одређену функцију или је потпуно онемогућава. Са друге стране, здравље је стање организма у складу са природом, те је стога оно узрок правилног рада функција (Galeni VI 1964: 837). Стога је природа сврховита и усмерена на добробит живих створења. Она чини све што је у њеној моћи да нпр. организам који је запао у неприродно стање, тј. болест, врати у стање склада са њом. То је садржај чувеног становишта *vis medicatrix naturae* (лековита моћ природе), чији је Гален један од највећих заступника. На темељу тога изводи се и смисао позиције самог лекара. Наиме, његова улога је да сарађује са природом. Када пацијент

пати од одређене болести, природа се бори како би савладала патогене чиниоце и уколико она то сама успева, онда јој лекар уопште није потребан (Galeni VII 1964: 194–196). Међутим, ако она не успева сама у тој борби, онда јој он мора притећи у помоћ и омогући јој да ради оно што би иначе и сама радила да може. Према томе, лекар мора да очува оно што је у складу са природом, а елиминира оно што није. Гален дубоко верује да је исто овакво становиште заступао и Хипократ.

Разлика између Галена и материјалиста састоји се према томе у начину на који сви они схватају проблем узрочности у биологији. Кључни узрок за Галена је оно што обично називамо финалним или сврховитим узроком – сврха или циљ због којег се одређена ствар дешава. Са друге стране, међутим, материјалисти одбацују могућност финалног узрока, будући да не верују у сврховитост природе. Гален нам у вези с овим даје један пример финалног узрока везан за човека који одлази на пијаци. Уколико га неко упита зашто иде, он би свакако одмах одговорио да је то због тога што има две ноге које му омогућавају да се његово тело креће на земљи. То свакако јесте један узрок ове његове акције, такозвани инструментални узрок, међутим важнији узрок, у којем је укључен момент сврховитости, јесте заправо финални узрок. У овом случају то је намера овог човека да на пијаци нешто купи или да евентуално сретне своје пријатеље (Galeni III 1964: 464). Гален приписује финални узрок самој природи због тога што је, према његовом гледишту, и она сама један интелигентан и сврховит чинилац. Она све ради са одређеном сврхом, те према томе све уређује на најбољи могући начин. Слично Аристотелу, и Гален тврди да природа ништа не чини узалуд.

Сврховита природа у телима делује уз помоћ одређених способности или моћи (*dynamis*) које сама поседује. Основне активности деловања природе су: рађање, раст и исхрана (Galeni II 1964: 10–11). Рађање се тиче формирања организма из ембрија. Делујући уз помоћ семена, она трансформише менструалну крв мајке, која се задржава у телу током трудноће, у постељицу и органе новог организма. Стога можемо рећи да је природа паметнија од занатлије, због тога што нпр. вајар Фидија не може да трансформише восак у злато или гвожђе. Семе, такође, има одређену способност, према којој оно привлачи крв себи, и једну другу способности према којој је оно обликује или разграђује (Galeni II 1964: 82–86). Способност раста делује на оним деловима организма који су настали, увећавајући њихов волумен и облик. Способност исхране претвара храну и пиће, које тело узима, у делове организма, уз помоћ медијума крви, чија ја заправо основна функција да храну носи до делова тела. Крв се претвара у телесно ткиво, мање или више непосредно у сразмери са његовом сличношћу са крвљу. Претварање крви у месо је, упоређујући са неким другим трансформацијама, релативно једноставно. Међутим, трансформација крви у кости је знатно компликованији и дужи процес. Храна се, такође, разликује по томе колико је погодна за претварање у корисну крв, крв која испуњава своју сврху – храњење организма. Месо, нпр. готово у потпуности може да се претвори у корисну крв, сем једног малог остатка (*perittoma*) који није погодан за претва-

рање. Има хране коју човек никако није у стању да претвара у нешто друго. Гален, нпр. сматра да је то у случају човека, трава. Она се претвара у бескорисни талог, док поврће, нпр. ротквице, има само малу корисну компоненту, и на другој страни оставља иза себе велики талог. Да би се ослободила таквог талога, природа користи способност изbacивања из организма сувишног талога. Она, дакле, из хране узима оно што јој је потребно кроз способност привлачења и избацује остатак. Будући да она не делује само као занатлија, већ и као неко ко се стара да обезбеди организму све што је потребно, узима само оно што је примерено (Galeni II 1964: 46).

У овом приказу Галенових схватања природе, треба рећи и следеће. Према резултатима до којих је овај дошао, природа влада телом из три центра, или како их је Платон означавао, „три дела душе“: јетра, срце и мозак, који остварују своје деловање кроз вене, артерије и нервни систем. Позивајући се на Хипократа, Гален сматра да је овај био у праву када је тврдио да је средиште свих способности у мозгу, односно, души, што је, како је опште познато, говорио и Платон. Леси (Lescy) нам даје детаљан извештај о овом становишту, али и о другим супротстављеним теоријама у антици, нпр. аристотеловској, према којој је средиште људског организма заправо у срцу (Lescy 1980: 65ff). Питање средишта свих наших способности било је место једног од највећих размимотицања у античкој медицини. Оно што можемо да јасно запазимо, на темељу Лесијеве анализе, јесте да су места раздора различитих теорија у медицини заправо пратила већ утврђене процепе раздора у филозофији, пре свега на линији Платонове теорије идеја и Аристотеловог учења о бивству.

Способност исхране, коју Гален такође понекад означава и као апетитивну, има своје порекло из јетре, која је истовремено и извориште вена, у којима се крв ствара из материјала који долази преко црева. Овде само желимо да нагласимо да у Галеновом начину разумевања функционисања организма, није било места за циркулацију. Наиме, како он разуме ствари, проток крви се и у артеријама и венама збива од центра, тако што се крв креће полако према споља, у венама како би нахранила тело, а онда бива замењена у центру пошто се „потроши“ на периферији (Galeni X 1964: 635). Ова способност је такође задужена за осећај уживања. Међутим, много племенитија моћ дистрибуира се кроз артерије из њеног средишта у срцу. То је духовна или витална способност, а њена функција је да души обезбеди тонус (расположење), да буде постојана у томе да спроведе наредбе из разума, и да у тренуцима срцбе обезбеди „кључање“ у унутрашњости срца, прецизније у левој комори срца. Та способност, такође, дистрибуира деловима тела топлоту и раст, а артеријама обезбеђује пулсирање. Стање у коме се налази ова способност проверавамо и утврђујемо управо мерењем пулса, који даје јасну индикацију о тренутној снази ове способности. Најплеменитија способност уопште је логичка, која има своје средиште у мозгу, а кроз нерве преноси састојак познат под именом психичка пнеума, који се формира у можданим коморама. Она доноси чулне и вољне покрете у све делове тела и истовремено обезбеђује машту, сећање, знање и мишљење (Galeni V 1964: 600). Према Платоновом схватању, са којим се Хипо-

крат није слагао, ово је био једини део душе који је бесмртан. Гален, иако има пуно поштовања за Платона, није сигуран у бесмртност било ког дела душе, те сматра да је то више питање за теоријску филозофију него за медицину (Galeni V 1964: 791–794).

Природа све ствара из четири елемента (земље, вода, ваздух и ватра), који су повезани са четири Аристотелова квалитета (топло, хладно, влажно и суво). Ватра је топла и сува, ваздух топао и влажан, вода хладна и влажна и земља хладна и сува. Код небеских појава постоји пети елемент, етар. Он је више божански од материјала који се налазе у сублунарној сфери, у којој живе сва жива бића. Међутим, он се налази у одређеној мери у унутрашњој топлоти срца и у семену, које има моћ да ствара живот исто тако као што сунце ствара топлоту. Ова четири квалитета су од суштинског значаја за Галеново схватање медицине. Наиме, она су сједињена у телима свих животиња које имају крвоток са четири телесне течности, које стога могу да се схвате као кључни елементи живих бића. То су: жута жуч (топла и сува), крв (топла и влажна), слуз (хладна и влажна) и црна жуч (хладна и сува). Прве три су истински састојци тела, док је црна жуч заправо фиктивна супстанца како би се све четири течности комплетирале. Као што је опште познато, Гален је овај систем о четири телесне течности преузео из хипократске школе, те га је даље развио. Упркос утицају који је ова теорија извршила на потоњи развој медицине, ради се о једном од најпроблематичнијих, најконтрадикторнијих делова његовог научног система.

На темељу свега напред реченог, можемо рећи да је прво суштинско начело Галеновог учења оно о сврховитој природи која делује попут занатлије, ствара и регулише функционисање живих бића. Друго је начело равнотеже. Четири квалитета и четири телесне течности, који су уско повезани, имају међусобно различите карактеристике. Жута жуч и крв садрже топлоту, док су слуз и црна жуч хладни. Са друге стране, крв и слуз су влажни, док су жута и црна жуч суви. Идеја равнотеже чини се вуче своје порекло од Алкмеона из Кротона, који је тврдио да се здравље заправо карактерише једнаком равнотежом супротности, док се болест карактерише превагом (*monarchia*) једног од ових елемената. Та равнотежа телесних течности једнако утиче на тело и дух. Позната теорија о четири врсте темперамента (сангвиник, колерик, флегматик и меланхолик), која се изводи из четири врсте телесних течности, међутим, по свом пореклу не произлази из Галеновог учења, већ је настала тек после њега. На темељу ових увида о четири врсте телесних течности и начелу равнотеже, наста је читав систем лечења, за који Гален тврди да је хипократски, према коме заправо супротности међусобно служе као кључни медикаменти за лечење. Ако је нпр. пацијент врео и има температуру, он се третира хлађењем. Ако је превише сув, она се мора третирати влажењем, итд. У том смислу Гален одређење здравља види као хармонијску равнотежу четири квалитета, односно, четири телесне течности у телу.

Међутим, управо овде, на кључном месту Галеновог учења, на коме дефинише само здравље, долазимо до једне од највећих мањкавости његовог система. Две врсте жучи и слуз су патолошке телесне течности у смислу да је

Гален имао великих тешкоћа да се одлучи чему оне служе сем да одрже равнотежу у организму. Жута жуч, нпр. је патолошки топла и сува, и ако је има превише у телу то ће проузроковати температуру. Ако се здравље састоји из савршене мешавине (*crasis*) четири квалитета и исто толико телесних течности, а болест у неравнотежи (*dyscrasia*), онда би свака телесна течност потенцијално била извор неравнотеже. Узете свака за себе, оне би могле бити извором неравнотеже, тј. болести. Међутим, управо овде долазимо до проблема. Гален тако нешто тврди за две врсте жучи и слуз, али није у стању да призна да крв може бити извор неравнотеже. Наиме, он упоређује четири телесне течности са четири годишња доба. Крв у тој метафори одговара пролећу, годишњем добу које се карактерише растом и развијањем тела. Према његовом схватању, супротно другим годишњим добима, пролеће је по себи уравнотежено, избалансирано. Оно нити је превише топло нити превише хладно, нити превише влажно нити превише суво. Оно је, дакле, умерено у свему (Galeni I 1964: 524–534). По аналогiji, Гален исте те особине приписује и крви. Целокупна исхрана организма непосредно зависи од крви. Уколико лоше функционисање неког органа доводи до производње крви која није у себи уравнотежена, која је дакле потенцијално извор неравнотеже, то коначно резултује болешћу. Проблем са којим се према томе суочава Галенов научни систем гласи – како је онда могуће да тако добро уравнотежена телесна течност може заједно формирати шему равнотеже са остале три телесне течности које су потенцијални извор неравнотеже? На то питање нам Гален не даје одговор.

Иако Гален посвећује готово једнаку пажњу свим квалитетима као једнако важним супротностима, за њега је ипак топлота некако најважнија. Према његовом мишљењу постоје две врсте топлоте: обична топлота која доводи до тога да ствари горе, и унутрашња топлота самих живих створења, која стварима омогућава да расту, те такође јесте узроком рађања. Ова друга врста топлоте се често у Галеновим списима изједначава са природом. Оног момента када та врста топлоте изађе из тела, живо биће заправо престаје да буде живо. Будући да се таква врста топлоте путем артеријског крвног система преноси у све делове организма, она се, такође, често изједначава са крвљу. Као што нам само њено име наговештава, унутрашња топлота не долази споља, већ у ембрион долази из семена, које у себи садржи начело топлоте. Функција дисања је управо непосредно повезана са интензитетом унутрашње топлоте, која своје средиште има у левој срчаној комори. Дах долази директно из ваздуха који је помешан са артеријском крви у левој срчаној комори, и онда се даље дистрибуира преко ње. Унутрашња топлота је најизраженија на самом рођењу, те будући да је њен извор у крви, условно говорећи, деца имају више крви него одрасли. Са одрастањем и старењем се смањују и количина крви и топлота, тако да су нарочито екстремитети људи у поодмаклој старости углавном хладнији. Најдетаљнији извештај о месту и важности Галеновог схватања унутрашње топлоте, те њеној повезаности са срцем, налазимо код Фарлија и Вилкија (Furley and Wilkie 1984: 10). Иако се понекад чини да овакве анализе детаљних Галенових разматрања о појединим људским органима и њиховим функцијама данас

немају пуно смисла, будући да су поменута схватања превазиђена модерним и савременим открићима у медицини, оне нам заправо помажу да целовито схватимо Галеново разумевање људског организма, те у коначном, његово укупно разумевање људске природе.

Превише топлоте у телу обично узрокује температуру, којих има неколико врста. Према Галеновом разумевању све врсте температуре су патолошке неравнотеже топлоте. Он се нпр. не би сложио са модерном идејом да је температура нека врста адаптације, тј. знак борбе организма против болести. Температура настаје када топлота нарасте до такве мере да нарушава одређене функције организма и онемогућује нормалан рад тела. Постоји неколико разлога због којих се тело греје и постаје топлије. Гален издваја неколико врста температура. Краткотрајна температура настаје услед тренутног прегрејавања тела. Задатак лекара је да организам једноставно охлади и елиминише узрок прегрејавања. Температура услед неког запаљивог процеса је комплекснија, те у том случају може бити неопходно да се уклони узрок који је довео до запаљења. Пуштање крви је један од савета које Гален овде препоручује. Велику улогу у ослобађању од температуре такође игра ослобађање организма од сувишних састојака, тј. његово пражњење, које је иначе у античкој медицини сматрано необично важним.

Иако се Галенов систем патологије можда понекад чини превише комплексним, он је у основи врло једноставан. Све медицинске болести настају захваљујући неравнотежи ове или оне врсте. Све што у том случају лекар има да уради је да поново успостави поремећену равнотежу четири телесне течности у организму. Његов задатак је тежак стога што се сви пацијенти разликују према природном стању у коме се налазе. Неки су по природи хладни, други су топли, итд. Стога је од кључне важности у лечењу пацијента узети у обзир природно стање у коме се он налази, односно, његов лични темперамент. У том смислу се сваком пацијенту мора приступити индивидуално, и то како с обзиром на његов природни темперамент и физичко стање, тако и с обзиром на његов начин живота у садашњости и прошлости. За разлику од нпр. Методистичке школе која је сматрала да се у лечењу сваког човека морамо држати само једног начела које важи за све људе, Галенов приступ лечењу био је индивидуалистички.

Међутим, овде желимо да истакнемо и неке конкретне проблеме Галеновог научног система. На првом месту, овде није реч о некаквом кохерентном систему у схватању људске природе, здравља и болести. Као што смо видели, постоји много противречности у Галеновом учењу, које су остале неразрешене. Многа његова размишљања и ставови данас су наравно превазиђена и са савремене тачке развоја медицине и науке изгледају наивно. Оно што је, међутим, у Галеновом учењу нарочито вредно и што желимо да истакнемо је његова склоност да људску природу, у контексту одржавања здравља и лечења болести, сагледа врло разуђено, комплексно и сасвим конкретно, а не из некакве „велике“ филозофске теорије, како су то нпр. радили Платон или Аристотел. Бавећи се питањима здравља и болести, Гален пред собом има конкретног чо-

века кога испитује, посматра и анализира, те на темељу свих тих увида доноси своје судове о природи здравља и болести, тј. о суштини људске природе. У складу са неким савременим трендовима у филозофији и етици, он у разматрању људске природе, проблема здравља и болести, узима у обзир и елементе човековог окружења (ваздух, вода, земља, итд.), што га данас чини актуелним и врло савременим. Управо овако комплексан приступ проблему људског здравља и природе болести омогућава Галену да продорније и целовитије сагледа саму људску природу. На тај начин он ствара основу за боље разумевање везе истраживања људског здравља и болести са самом природом човека, тј. суштином онога што хуманитет заиста јесте. У том смислу нам се чини да Гален заиста постаје врло актуелан. Његов приступ изучавању ових проблема врло се добро уклапа у оно што Енгелхарт (Engelhardt) и Јотеранд (Jotterand) наглашавају у свом предговору за чувену Пелегринову књигу *The Philosophy of Medicine Reborn*. Наиме, образлажући на Пелегриновом трагу један нови приступ проблемима филозофије медицине, они заправо сматрају да се једна „новорођена филозофија медицине“ данас нужно мора развити на темељима једног другачијег приступа односу еминентно медицинских проблема са темељним питањем суштине људског хуманитета, тј. Галеновим језиком речено, суштине људске природе (Pellegrino 2008: 4ff). Другим речима, Галенов увид у важност претходног разумевања људске природе за даље бављење конкретним проблемима у медицинској пракси, саобразан је савременим токовима у развоју филозофије медицине.

Литература

- Claudii Galeni Opera Omnia. (1964). Editionem curavit C. G. Kühn, 20 B., reprinted 1964, Hildesheim, Olms. (Original Edition, Leipzig, 1821–33).
- Brain, P. (2009). *Galen on Bloodletting*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Brock, A. J. (1929). *Greek medicine*. London.
- Diller, H. (1933). *Zur Hippokratesauffassung des Galen*. Hermes 68.
- Furley, D. J. and Wilkie, J. S. (1984). *Galen on respiration and the arteries*. Princeton: Princeton University Press.
- Pellegrino, E. D. (2008). *The Philosophy of Medicine Reborn*. Notre Dame Press: Notre Dame.
- Lecy, P. de. (1980). *On the doctrines of Hippocrates and Plato*. Academie Verlag: München.
- Nutton, V. (1973). *The chronology of Galen's early career*. Class.Quart.23
- Siegel, R.E. (1968). *Galen's system of physiology and medicine*. Karger: Basel.
- Smith, W. D. (1979). *The Hippocratic tradition*. Ithaca: Cornell University Press.

Zoran M. Dimić

ON GALEN'S COMPREHENSION OF HUMAN NATURE

Summary

The doctor and philosopher Galen of Pergamum (129-c.213 CE) may count as the father of western medicine, whose influence dominated European medical history until well into the 19th century. This paper aims to explore Galen's theory of human nature from a variety of relevant aspects: physiological, psychological, moral, philosophical and religious. Galen's conception of human nature is fundamental to all of his work. An improved understanding of it will cast welcome light not only on Galen himself and his time but on the subsequent history of medicine on which he made such a profound impact. However, the aim of this paper is not only to better understand the Galen's concept of human being, but to contribute to present-day debates on health and illness.

ПРОБЛЕМ ПРОСТОРНОСТИ СВЕТА У ХАЈДЕГЕРОВОЈ ОНТОЛОГИЈИ

Сажетак: Задатак који је Хајдегер себи поставио у „Битку и времену“ је експликација простора и просторности на свету као околном свету. Феноменолошку структуру световности простора означио је као околосветско на свету као околном свету која се може рашчланити у три етапе:

1. Феноменолошка структура околосветског
2. Околосветско као примарни карактер света и просторност
3. Специфично упросторење света

Кључне речи: просторност, простор, свет, раздаљеност, околина, усмерење

Назив теме овако формулисаног рада могао је да буде исказан и на друге начине, а да не дође до промене садржине, нпр: проблем просторности тубитка или проблем просторности унутарсветских бивствујућих. Ипак, изабрана формулација упућује на темељно устројство тубитка: битак-у-свету, где се свет разуме као свакодневни свет губитка. У одређењу просторности и простора Хајдегер не полази од екстензије (протежности, распространости) чији је извор у одређеном сазнајнотеоријском становишту, али сигнализира да је просторност конститутивна за свет као околни свет свакодневног тубитка. „Да је свијет околни свијет, то стоји до специфичне својствености простора“.²

Повезаност простора околног света и тубитка односно световности простора и примарне просторности Хајдегеру је потребна да би избегао конфронтацију *res cogitans* и *res extensa* у којој се битак духа увек негативно одређује према битку природе као не-простора. „Феноменалну структуру свјетовности простора означавамо као околствено на свијету као околном свијету“.³

Анализу световности Хајдегер је расподелио у два корака: први је анализа световности, а други анализа околосветског световности као оног што конституише свакодневни (најближи) свет тубитка. С друге стране, експликацију околосветског Хајдегер је рашчланио у три етапе: прва је одређење феноменолошке структуре околосветског као таквог; друга је одређење околосветског као примарног карактера света и просторност „... тј. примарни сусретаји ка-

¹ goran.ruzic@filfak.ni.ac.rs

² Хајдегер Мартин, Прологомена за повијест појма времена, Деметра, Загреб, 2000. год, с. 258.

³ Исто, с. 259, убудуће цитирам као „Прологомена“

рактера свијета, а тиме и самог тубивања, као бивања-у⁴ и трећа етапа је откривање и разрада чистог простора. Структуру околосветског Хајдегер види кроз три међусобно испреплетена феномена: раздаљења, близине и усмерења или удаљености, близине и оријентације.⁵

Другачије речено, просторност тубитка показује карактере раздаљења и усмерења. „Међу карактерима свијета у погледу његове свјетовности навели смо међу осталим и приручност коју смо одредили као присутност најближе расположивога у збрињавању. Одредба 'најближе' укључује феномен близине“.⁶

Такође, у феномену околосветског битни су моменти близине и смера (пута-ка). Близину Хајдегер посматра као модус момента близине и смера и да је тај егзистенцијал (раздаљеност) већ видљив постојањем феномена близине и даљине. Под раздаљеношћу Хајдегер не мисли на „размак“ две геометријске тачке у простору већ на раздаљину ствари света (нпр. табле и стола у учионици). На овом примеру видимо да се размак и раздаљеност не подударују и да је заправо размак онтолошки заснован у раздаљености, и да се метрички може одредити једино уколико је раздаљеност већ дата. „Околина није ништа друго до оно, где је неко камо“.⁷

Околина је дакле, упућена на смер. Оно према чему се тубитак свакодневно опходи одређено је усмереном близином и даљином. Набројани феномени близине, даљине и смера за Хајдегера представљају елементе темељне структуре околосветског или како каже фрајбуршки филозоф „оно околствено на свијету јест околична близина и даљина онога при-чему збрињавања“.⁸

Фразу из обичног језика „около нас“ (око) феноменолог разуме у смислу да су приручна бивствујућа (ствари околног света) смештена. Тубитку нешто близу и далеко јесте прибор који има своје околно место које је усмерено на тубитак. Под термином „место“ овде се мисли на присутност приручних (унутарсветских) бивствујућих и њихову припадност околини. Близину Хајдегер одређује и на негативан начин, наиме, као што није удаљено (не-удаљено), не-далеко. „Ако точније погледамо, близина није ништа друго до једна посебна удаљеност, наиме удаљеност расположива у одређеном карактеру временитости“.⁹

Тежњу тубитка за близином коју Хајдегер назива „лудилом за близином“ је у ствари тежња за смањењем губитка времена „бега времена пред самим собом“, бега од садашњости. Близина и даљина ствари околног света увек су у некој релацији раздаљености спрам тубитка. Израз „раздаљеност“ употребљава Хајдегер у активном и прелазном (транзитивном) значењу: раздаљити од

⁴ Исто, с. 259.

⁵ Хајдегер Мартин, Битак и време, Службени гласник, Београд, 2007. год., с. 137.

⁶ Пролегомена, с. 260.

⁷ Исто, с. 261.

⁸ Исто, с. 261. Окопина (близина и даљина) даје усмереност на збрињавајући тубитак.

⁹ Исто, с. 262. У свим облицима повећања брзине лежи савладавање раздаљина.

нечега, раздаљити нешто, учинити да нестане даљина. Са тубитком као битком-у-свету дата је и сама раздаљина у којој се свет открива као близак или као далек. „Удаљеност је исто као херменеутички појам као примјерице отпор, тј. они изражавају нешто што је по своме смислу разумљиво као структура тубивања ...“¹⁰

Ствари околног света су световне ствари и једино оне имају (поседују) раздаљеност, а обесветовљењем те раздаљености долазимо до размака двеју геометријских тачака које имају размак као квантитативну величину. Раздаљеност треба разумети као егзистенцијал, а удаљеност као категорију (размак је квантум, квантитативна одређеност). Раз-даљина је као одредба битка-у-свету управљеност-на-нешто, „... будући да околина може бити откривена само из усмјереног тубивања, оно тубивање само, је већ из себе сама бивање-у-свијету“.¹¹

Опажање (артикулација) околине и уочавање блиског и далеког одређено је из значајности самих унутарсветски сусрећућих приручних бивствујућих ствари. Свет као оквир тог сусретања није оквир геометријско-математичког система тачака већ форма веза значајности и упућивања на смернице околног света, нпр: код цркве, поред фонтане, испред биоскопа, иза галерије, испод моста, изнад пруге, на улици итд. „У тој структури околственог, која је преко близине, даљине и оријентације концентрирана на збрињавање и у свему томе утемељена на значајности, нема још ничега од било каквих структура неког хомогеног простора“.¹²

Хомоген простор Хајдегер види као простор метрике и геометрије који служи израчунавању кретања природних процеса у смислу промене места где је „израчунавање“ један одређени вид апрезентације. Инсистирање да у самом тубитку лежи специфична тенденца према близини треба разумети темпорално: овде је близина веза са садашњошћу као једној од могућности самог времена. Квантитативна процена удаљености тубитка од нечег приручног је често нетачна, али у свакодневном тумачењу оне „поседују властиту одређеност и своје изворно право“.¹³

Тако нпр. кажемо да до железничке станице има пола сата хода или до позоришта пет минута ако се те мере процењују различито. Ја сам прелазим своју раздаљину.

Процена трајања удаљености „од-до“ одређује се по начину на који тубитак има време или како је сам то у појединачено време. „Вријеме које сам ја сам, пружа различита трајања, већ према томе како сам ја сам оно“.¹⁴

Објективна удаљеност приручних ствари не поклапа се са тумаченим одстојањима, онда је, пре се може рећи, субјективна, али не и произвољна. „Сто-

¹⁰ Исто, с. 263. Раздаљина је један начин битка који можемо бити ми сами.

¹¹ Исто, с. 265.

¹² Исто, с. 265–266.

¹³ Исто, с. 266.

¹⁴ Исто, с. 268. „... Оно што је по размаку, најближе у свакодневици није оно што се најпре сусреће“.

га, оно нама најближе није оно што има најмањи размак у односу на нас, већ оно што је удаљено у опсегу погледа. Гледање и слушање су даљинска осјетила јер се у њима првенствено задржава тубивање као раздаљујуће.¹⁵

Док ходам тротоаром и додирујем тло не значи да ми је то тло „ближе“ од неког пријатеља кога видим на двадесетак метара. Битак-у је одређујући за презентацију (присутност у садашњости) збрињавања и процењивања близине и даљине. Прорачунавање одстојања је модификабилног карактера: то је увек тумачење раздаљине битка-у. Раздаљину носимо са собом јер смо ми сами та раздаљина. „То овиси и о једном ширем, свакако сложенијем слиједу конституције, наиме о томе да не могу скочити преко своје сјене, јер сјена скаче испред мене уједно са сваким скоком“.¹⁶

Просторност припада битку-у-свету и њу увек носим са собом упркос објективном простору света. То устројство, оријентације које тубитак као битак-у-свету носи са собом носи и могућност показивања које Хајдегер одређује демонстративним заменицама „овде“ и „тамо“. Битак-у-свету као збрињавајуће одношење је усмерено у свом бивствовању као битак-у, па због тога постоји лево и десно као телесна оријентисаност, а и делови тела су десни и леви. Аристотеловски речено, не постоји рука „по себи“, већ је рука лева или десна, као што не постоји десна или лева тестера, већ тестера. „Усмјереност је структурни момент самог бивања-у-свијету, не својство неког субјекта који има осјећај за лијево и десно“.¹⁷

Раздаљење је, надаље, обазирно приближавање, довођење у близину неког приручног бивствујућег. И приближавање и раздаљење тубитка је збрињавање ка оном приближеном и раздаљеном бивствујућем. Изворна просторност у-битка је примарна усмереност на раздаљеност као мерено одстојање. Рећи да је тубитак раздаљеност, исто је што и констатовати да је тубитак просторан. Ако тубитак егзистира на просторан начин, тј. на начин откривања простора, онда се он према сусрећућем бивствујућем држи на раздаљујући начин. Као раздаљујући у-битак, тубитак има карактер усмеравања. „Свако приближавање је унапред већ примило један смеру неки предео, полазећи од којег се оно раздаљено приближава, да би тако постало предналажљиво с обзиром на своје место“.¹⁸

Тубитак као усмеравајући и раздаљујући увек поседује свој откривени предео. Усмеравање и раздаљење као модуси битка-у-свету вођеним су обзиром збрињавања, а из те усмерености проистичу смерови према десно и према лево у релацији са приручним бивствујућим. Збрињавајући тубитак као базиран битак-у-свету (тј. просторан) омогућава сусретање са унутарсветски приручним у својој просторности. Очито је да Хајдегер говори у досадашњој експликацији о двострукој просторности (просторности битка-у-свету и прос-

¹⁵ Исто, с. 268.

¹⁶ Исто, с. 268.

¹⁷ Исто, с. 269.

¹⁸ БВ, с. 141, „Обазирно брињено је усмеравајуће раз-даљивање“.

торности унутарсветски приручних бивствујућих (ствари), а све то тек даје претпоставке за израду феномена просторности и онтолошког проблема простора.

Оно (тамо) на чему је простор претходно откривен у тубитку је феномен предела који Хајдегер тумачи као оно „Камо“ могуће „припадности приручног склопа повезаности прибора, а склопа који треба моћи да сусреће као усмерено раздаљен, а то значи смештен. Камо конституише Овамо и Онамо“.¹⁹

Конститутивна ствар за битак-у-свету је сусретање унутарсветског бивствујућег, а то сусретање Хајдегер одређује као „давање простора“ или „упросторавање“ (Einräumen) или „уприличавање“ што није ништа друго до слободно давање просторности приручним бивствујућима. „То уприличавање омогућава, као откривајућа претходна датост једне могућне на-удовољењу-одређење целовитости места, свагдашњу фактичку оријентацију“.²⁰

Хајдегер у феномену простора не проналази ни једну битну онтолошку одређеност битка унутарсветски приручног, а још мање проналази могућност да се преко простора конституише феномен света који може да се разуме тек у повратку на свет, као и просторност која се открива само на основу света „и то тако да простор ипак саконституише свет, одговарајући суштинској просторности самог тубитка с обзиром на његову основну устројеност битка-у-свету“.²¹

Разлоге за овакву Хајдегерову позицију треба тражити у одбијању да се простор и свет разматрају кроз субјект-објекат релацију јер за мислиоца из Фрајбурга простор није у субјекту као што ни свет није у простору. Простор је за њега пре „у свету“ под условом да је тубитак у свом устројству као битак-у-свету отворио простор. „Простор се не налази у субјекту, нити субјекат посматра свет, као да је свет у неком простору, него је онтолошки добро разумљени 'субјекат' тубитак, просторан у једном изворном смислу“.²²

Као негативан пример анализе феномена оријентације Хајдегер узима и цитира Кантов спис „Шта значи оријентирати се у мишљењу“?²³ у коме Кант каже да се Ја оријентише једноставним осећајем разлике леве и десне стране. Према Хајдегеру, субјективним разликовањем левог и десног није захваћен целовит феномен оријентације и са својим „пуким осећајем“ за десно и лево не погађа се битак тубитка који сам ја сам... „Будући да је оријентација структура бивања-у-свијету, у присвајање неке оријентације, тј. у увијек засебно одређено бивање-у-свијету и само – кретање у томе унапријед већ спада и 'свијет'“.²⁴

Немогуће је да тубитак не буде битак-у-, тј. упојединачени већ-битак-при нечему јер се он (битак) тек тада оријентише у одређеним смеровима (лево, десно, право) и према околини. Илустрација коју Хајдегер наводи (крити-

¹⁹ Исто, с. 144.

²⁰ Исто, с. 144.

²¹ Исто, с. 146.

²² Исто, с. 145.

²³ Прологомена, с. 270.

²⁴ Исто, с. 270.

кујући Канта) је да ако уђем у своју мрачну собу где су ствари испремештане, за оријентацију ми тада неће помоћи никав „осећај“ за лево и десно „све док нисам додирнуо неки одређени предмет, о којему Кант каже посве успутно 'чије мјесто имам у сјећању'“.²⁵

Оно што је према Хајдегеровом уверењу „завело“ Канта је појам трансценденталног субјекта на штету неизграђеног појма тубитка. Фраза „чије место имам у сећању“ је за Хајдегера психолошка интерпретација онтолошке чињенице да је тубитак да би се уопште могао оријентисати, одувек (од пре, од раније) у свом свету и да само за тако усмерен тубитак постоји лево и десно као и могућност усвајања и тумачења оријентације. Хајдегер мисли да Кант не увиђа праву везу заснивања оријентације и њену феноменолошку садржину зато што му није био примарни циљ да објасни сам феномен оријентације колико да покаже да оријентацији припада неки „субјективни принцип“, односно осећај за лево и десно. „Кад бисмо у томе контексту хтјели назвати десно и лијево, субјективним принципима, тада бисмо морали назвати, субјективним принципом и онај темељни устрој, наиме то да је за тубивање свијет одувијек већ присутан“.²⁶

То би значило да присутност света не може да буде „субјективни принцип“ и да је традиционални појам субјекта недовољан да изрази праву структуру тубитка тј. оно што би појам субјекта природно усвајао као оријентацију. Хајдегеру смета што Кант наводно, иза израза „субјективни принцип“ покушава да „подметне“ а priori принцип. С друге стране Хајдегер верује да је доказао априорност простора и то као претходност сусретања простора (као предела) у околосветском свакодневном сусретању са оним унутарсветским приручним. Ипак, без обзира на све претходно речено, Хајдегеру не смета да користи Кантове идеје и уопште доказни поступак по питању априорности простора. Сам Хајдегер понавља Кантове речи када каже да „формални зор“ простора открива чисте могућности просторних одношења. „При томе опстоји ступњевити след у слободном полагању чистог, хомогеног простора од чисте морфологије просторних облика за *analysis situs* све до чисто метричке знаности о простору“.²⁷

У оквирима Кантовог учења о априорним формама чулности (одељак трансценденталне естетике „Критике чистог ума“) простор није емпиријска представа дата са другим предручним бивствујућим (представама), већ је пре њих (унапред) дат као чисти зор који омогућава екстензију (протежност) у одређеним просторним односима (поред, изнад, иза) тих појава.²⁸

Рећи да простор није дискурзивна представа значи одрицати простору јединство појма, тј. потврђивати нешто што је по себи једно, а јединствено. Простор је представљање и приказивање појединачног (зор) као непосредног и целовитог, тј. простор као неодређена дата неограничена величина јесте услов могућности неке одређене величине (квантитет) и континуиран је. Као чис-

²⁵ Исто, с. 270.

²⁶ Исто, с. 271.

²⁷ БВ, с. 145.

²⁸ Kant, I. *Kritik der reinen Vernunft*, Felix meiner Verlag, Hamburg, 1976.

ти зор простор даје целину односа афекција спољашњег чула, док време као интересубјективна обавезујућа форма унутрашњег чула не одређује просторне односе и облике, већ однос представа у нашем унутрашњем стању.²⁹

Предност и првенство (важења) времена у односу на простор (као чистих чулних зорова) је у Кантовом увиду да је време формални услов свих појава. Будући да све представе падају у време, времену припада и оно што је представама представљено. Одавде почиње Хајдегерово инсистирање на времену као универзалном, чистом, априорном, чулном зору стога што препознаје унутар-временитост и код оних представа које су одређене спољашњим чулом.³⁰

Ако су нам помоћу спољашњег чула (просторни зор) дате самопредставе односа, онда и „спољашње чуло може у својој представи да садржи само однос једног предмета према субјекту. Идеалитет спољашњег и унутрашњег чула управо је заснован на априорности (претходној датости) зора као представе која долази пре (раније од) сваке радње уобразиље и разума и која према Канту садржи само просте односе места у једном зору (екстензију), промену места (кретање) и законе по којима је ова промена детерминисана (покретачке силе).³¹

Спољашњим чулом се представљају односи у простору (облик, величина), тј. изван нас. Међутим, Хајдегер само фрагментарно цитира Канта наводећи да је простор „формални зор“. Кант, ипак, каже да је простор „форма зора“ (Form der Anschauung) и „формални зор“ (formale Anschauung).³²

У чему је разлика ове две формулације простора? Простор као „форма зора“ је форма чулно дате многострукости, а као „формални зор“ простор даје и јединство те многострукости. Овде није реч о јединству као једној од категорија квантитета већ је реч о јединству зора у коме је предмет увек дат, који обухвата синтезу многострукости за једну представу и који садржи однос многострукости према синтетичком јединству аперцепције, јер многострукост за зор мора да буде дата пре синтезе уобразиље. Чисти чулни зор по дефиницији даје априорну многострукост могућих предмета зрења. Представа простора није само априорна форма спољашњег зрења и зор који садржи не само многострукост, него и јединство те чулно дате многострукости. Јединство формалног зора Кант је приписао чулности и то као претходеће (али не сукцесивно) јединство појмовним одређењима која а рiогi сазнају предмете који могу бити дати чулима према законима њиховог повезивања, а не по форми зрења. Априорни зор простора као један од услова функционисања појмова разума мора моћи да афицира појам представе предмета. У другом издању „Критике чистог ума“ Кант уводи простор у трансцендентални схематизам чистог разума сматрајући да је за доказивање објективног реалитета категорија потребно увођење не само зорова већ увек спољашњих зорова.³³

²⁹ Б. 67 (убудуће цитирам оригиналном пагинацијом).

³⁰ Хајдегер М., Кант и проблем метафизике, Младост, Београд, 1979, с. 39–41.

³¹ А51. Простор је спољашње формално јединство многострукости.

³² Б 161

³³ Б 182.

Овим екскурсом о простору као „формалном зору“ мислим да смо показали недовољност Хајдегеровог тумачења истог, бар када је реч о „Пролегомени ...“ и „Битку и времену“. Оно у чему Хајдегеру треба дати за право је да и данас влада пометеност у погледу интерпретације битка простора због недостатка начина прозирности могућности битка и њихове онтолошки појмовне интерпретације. „Оно одлучујуће за разумевање онтолошког проблема простора лежи у томе да се питање о битку простора ослободи из ускости случајно расположивих и поврх тога најчешће сирових, појмова битка, и у томе да се проблематика битка простора у погледу на сам феномен и различите феноменолошке просторности доведе у правац разјашњавања могућности битка уопште“.³⁴

Остало је још да размотримо Хајдегерово тумачење „упросторења околног света и околосветског простора“ у математичком аспекту на примеру Лајбница (Leibniz). На самом почетку поглавља о упросторењу околног света Хајдегер наводи Лајбницову дефиницију простора из „Математичких списа“. „Простор је ред међусобне присутности, ред назочности за оно што јест једно“.³⁵

Потом се екстензија (протежност) одређује као величина простора односно просторни квантитет са напоменом да греше они који мешају протезање и оно протегнуто, па чак ово друго (Декарт) сматрају супстанцом. „Квантитет или величина је оно што се може спознати у стварима само кроз суприсутност нечега, кроз *resertio simultanea* двају предмета, наиме приручне дужине и самог мјерила“.³⁶

Разлика квантитета и квалитета је у томе што је за екстензивну величину потребна саприсутност мерила док се све квалитативно посматра појединачно за себе и самом себи. Хајдегер је пропустио прилику да се у циљу комплетне обраде теме (просторности) којом се бави, позове на још један Лајбницов кратки спис из 1687. године, а то је текст „О начелу континуитета“ који је неопходан за разумевање основног принципа геометрије као науке о простору. То начело, или принцип Лајбниц је формулисао на следећи начин: „Ако се у низу даних величина два случаја непрестано приближују један другом, тако да напослетку једна прелази у други, онда мора нужно до истог тога доћи у одговарајућем низу изведених или овисних величина које се траже“.³⁷

Ово начело континуитета зависи од једног још општијег начела, а то је да једном сређеном реду у датом одговарајућем сређеним редом траженом. Зашто помињемо принцип континуитета? Зато што је то принцип општег реда који има своје порекло у неограниченом (бесконачном), а простор је једна неограничена континуирана величина. Лајбницова дефиниција континуираности коју

³⁴ БВ, с. 146.

³⁵ Пролегомена, с. 272.

³⁶ Исто, с. 272.

³⁷ Лајбниц, Г. В. Изабрани филозофски списи (О начелу континуитета). За Лајбница простор и време у погледу свог постојања зависе од материјалних ствари и они су дефинисани редукционистички и зависе од односа коезистенције и следовања, Напријед, Загреб, 1980. год., с. 18.

смо цитирали у математици се назива обичном или тачка-по-тачка непрекидност за разлику од униформне или равномерне непрекидности (континуираност). Лајбниц запажа да наведени принципи нужно важи у геометрији, али да има своју примену и у физици. Што се физике тиче Лајбниц је сматрао да су све промене у природи континуиране, односно да природа не прави скокове. Лајбниц је наравно свестан да искуство нуди бројне примере дисконтинуитета, али је то за Лајбница само „привидан“ дисконтинуитет због немогућности (неспособности) да увидимо све ситне прелазе и региструјемо све међуфазе због несавршености наших чула. Начело континуитета Лајбниц не сматра емпријском генерализацијом и не допушта да се било шта рачуна у оповргавајућу евиденцију. Његова стратегија одбране начела континуитета састоји се у замени контрадикторности или сваког коначног броја контрарности једним континуираним спектром контрарних својстава. Изгледа, ипак, да је Аристотел у „Физици“ пронашао начин на који се може добити дисконтинуирана промена, чак и када поседујемо појмовни апарат да разлучимо континуум међустања. Ако неко биће постаје бело, каже Аристотел, оно то може учинити само ако је пре тога било не-бело, или обрнуто, промена из белог у не-бело мора бити дисконтинуирана јер је реч о контрадикторностима.³⁸

Аристотелов пример је супротан Лајбницовој тврдњи да је једино промена оно што је континуирано. Да би сачувао континуитет свих промена Лајбниц је извршио метафизичку ревизију својства, дефинишући за свако својство пун континуум контрарности. То не гарантује да ће све промене бити континуиране, али ствара потребне услове без којих то никако не би могло да важи. „Свака промена садржи супротности, а супротности су или контрарности или контрадикторности; пошто контрадикторности не дозвољавају ништа у средини, очигледно је да оно што је између мора да садржи контрарност“.³⁹

Увођење негативних својстава за Аристотела је резултат склоности нашег мишљења према дихотомном, бинарном разврставању, док Лајбницова метафизика, да би се одржала, мора да забрани негативна својства. Хајдегер се позива на феноменолошка истраживања Оскара Бекера (Becker) у којима се одвија генеза специфичног математичког простора природе из околосветског простора. „У том раду се фиксирају посве одређени морфолошки појмови који имају своју властиту тачност и не могу се математизирати. Други ступањ представља *analysis situs*, анализа (геометрија) положаја, а трећи ступањ је заправо метријски, онај којему, строго узевши, израз геометрија једино одговара“.⁴⁰

Хајдегер сматра да је историја онтологије од Парменида до Декарта (Descartes) „прескочила“ феномен света јер не познаје тубитак на начин битка-у-свету зато што свет „јесте“ једино уколико егзистира тубитак. Односно, онтолошконтрадиција, према Хајдегеровом уверењу, врши претумачивање изворног феномена света у интерпретацију унутарсветског бивствујућег као протежности. Анализа

³⁸ Аристотел, *Физика*, Паидеиа, Београд, 2006. год., 18861-3.

³⁹ Исто, с. 227а.

⁴⁰ Пролегомена, с. 273.

света у погледу његове световности је важна зато што се просторност једино може интерпретирати на темељу световности, а нарочито када желимо да објаснимо структуру хомогеног простора који је у основи природних наука. Још је Парменид говорио да битак као обележје онога о чему се може мислити и говорити не подлеже степеновању ни временски уколико нема настајања и пропадања=промене) ни просторно (ако нема степеновања), бивствујуће је хомогено.⁴¹

Математичари се баве чистим простором, простором без физичких тела која имају физичка својства тако да је разумљиво да се код њих на крају изгубила разлика између тачака, линија и површина као стварних и као само могућих граница. „Кад говоримо о математичком простору ми обично полазимо од неког физичког простора. Елементе математичког простора можемо одредити преко могућих деоба реалног простора по неком закону ...“⁴²

У математичком простору број потпростора јесте бесконачан, јер је увек реч о могућим деловима, али број реалних делова може бити неограничен само током процеса кретања или током одлучивања. Класични математички простор је метрички аморфан. Физички простор и време, а то значи простор и време који су одређени преко неких физичких својстава, нису аморфни, пре свега зато што ограничени физички предмет чији су делови дефинисани помоћу неког физичког својства под стандардним математичким претпоставкама не може садржавати бесконачно много таквих делова и што ови делови због тога, иако их увек може бити више него што их фактички има, не могу бити представљени низом какав је низ (1, 2), (2,3), ... (n, n+1), ... Ограничени математички простор садржи бесконачно много тачака док ограничени реални простор не садржи. Оно што је хомогено јесте квантитативно неиздеференцирано.

Француски филозоф Бергсон (Bergson) сматрао је да се простор састоји у замисли једне хомогене празне средине.⁴³

Простор је у ствари оно што нам допушта да разликујемо једне од других више идентичних и истовремених опажаја. Бергсон сматра да је неопходно да имамо јасну идеју о једној хомогеној средини, тј. о симултаности елемената који се један од других разликују мада су квалитативно идентични. Реч је о делатности духа који у форми протежне (екстензивне) хомогености уочава оно што му је дато као квалитативна хетерогеност, тј. треба разликовати опажај протежности од појма простора. „Оно што треба рећи јесте да ми познајемо две реалности различите природе, једну хетерогену, реалност чулних квалитета, другу хомогену, која је простор. Ова последња, коју људски интелект јасно схвата, омогућава нам да се служимо оштрим дистинкцијама, да бројимо, да апстрахујемо, а можда и да говоримо“.⁴⁴

Хомогеност се заправо састоји у одсуству сваког квалитета. Ако, ипак, једна од два облика хомогености произлази из другог (простор и време) Берг-

⁴¹ Арсенијевић М., Простор време Зенон, Библиотека Тека, Београд, Загреб, 1986, с. 52.

⁴² Исто, с. 329.

⁴³ Бергсон А., Оглед о непосредним чињеницама свести, Младост, Београд, 1978, с. 47.

⁴⁴ Исто, с. 48.

сон онда тврди да је простор темељна датост. Стања свести о којима говори Бергсон ми постављамо једно до другог тако да их симултано опажамо или другачије речено ми време пројектујемо у простор, трајање изражавамо екстензијом „па узастопност за нас узима облик једне непрекидне линије или једног ланца чији се делови додирују али не улазе један у други“.⁴⁵

Према Бергсону, постоји реалан простор без трајања, тј. простор у којем се појаве јављају и настају симултано са нашим стањима свести. Такође, постоји и реално трајање у коме се прожимају хетерогени тренуци који могу бити доведени у везу са једним стањем спољашњег света које је с њим једновремено. Упоређивањем реалности простора са хетерогеношћу тренутка настаје симболичка представа о трајању која је изведена из простора. „Трајање тако добија варљив облик хомогене средине, а спона између тих двеју ствари, простора и трајања, јест истовременост, коју бисмо могли дефинисати као пресек времена и простора“.⁴⁶

На парадоксалан начин одредба хомогености из Парменидове „Поеме“ још увек је у употреби. Наиме, оно што постоји не може у себи бити различито или дељиво с обзиром на карактеристику постојања; оно је као постојеће свуда исто. Из мешања кретања и простора које пређе тело у покрету, проистекли су према Бергсону „софизми елејске школе“ чија се илузија састоји у томе што се (као у Зеновој апорији „Ахил и корњача“) Ахилови кораци поистовећују са хомогеним простором на којем ови (кораци) почивају. Пошто тај простор може да се дели и опет спаја према било ком закону елејци „верују да имају права да реконструишу целокупно Ахилово кретање, не више корацима Ахиловима већ корацима корњаче: они, у ствари, Ахила који јури корњачу замењују с двама корњачама које се управљају једна према другој“.. осуђеним да праве исту врсту корака (једновремених радњи) тако да се никада не сустигну.“⁴⁷

Бергсон је уверен да не треба прибегавати никаквим метафизичким хипотезама о природи простора, времена и кретања зато што нам непосредно опажање показује кретање у трајању и трајање изван простора. „Укратко, као што је у трајању хомогено само оно што не траје, то јест простору у којем се једна до друге ређају истовремености, тако је и хомогени елемент кретања оно што му најмање припада, пређени простор, то јест непокретност“.⁴⁸

У анализи Хајдегеровог тумачења појма просторности пошли смо од ту-битка и преко његовог основног устројства, битка-у-свету, дошли смо до просторности света, или световности простора и даљом редуцијом до хомогеног простора. Сам Хајдегер, као априорне моменте структуре ту-битка као битка-у-свету наводи:

- а) свет и световност света,
- б) битак-у-свету као субитак и само битак,
- ц) у-битак као такав.

⁴⁵ Исто, с. 50.

⁴⁶ Исто, с. 53.

⁴⁷ Исто, с. 54–55.

⁴⁸ Исто, с. 55.

Битак-у-свету који Хајдегер посматра као јединствен феномен и априорно устројство тубитка рашчлањује у феноменолошкој анализи на:

- а) идеју световности света,
- б) онтолошке конституције „у“,
- ц) у-битак.⁴⁹

Вишезначну употребу термина „свет“ Хајдегер резимира у неколико тачака:

- а) као онтички појам термина „свет“ означава свеукупност бивствујућих унутар света,
- б) као онтолошки појам свет означава битак унутарсветских бивствујућих,
- ц) у пред-онтолошко-егзистенцијалном значењу свет је оно „у чему фактични тубитак као такав живи“,
- д) онтолошко-егзистенцијални појам априорне световности.⁵⁰

Префикс „ту“ у термину тубитак омогућава „овде“ и „тамо“, односно близину и даљину и премеравање отворених растојања. Отвореност „ту“ назива се и светлином (Lichtung) тј. отвореним местом сусретања тубитка и унутарсветских бивствујућих. Та отвореност је дата са егзистенцијом тубитка па сам човек као бивствујуће јесте то „ту“. „Човек није оно ’Ту’ поставио и произвео, већ он себе налази постављеним у њ, да би га преузео и издржао до краја, до смрти, која није никакво уништење, него затварајућа затвореност онога ’Ту’, која непосредно припада отворености створенога“.⁵¹

Овим текстом покушали смо да приближимо разумевању темељне појмове дела Хајдегерове егзистенцијалне аналитике и то првенствено оне који се односе на простор и свет.

Литература

- Аристотел. (2006). *Физика*. Београд: Паидеиа.
- Арсенијевић, М. (1986). *Простор време Зенон*. Београд-Загреб: Библиотека Тека.
- Бергсон, А. (1978). *Оглед о непосредним чињеницама свести*. Београд: Младост.
- Лајбниц, Г. В. (1980). *Изабрани филозофски списи (О начелу континуитета)*. Загреб: Напријед.
- Kant, I. (1976). *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Felix Meiner Verlag,.
- Хајдегер, М. (2007). *Битак и време*. Београд: Службени гласник.
- Хајдегер, М. (2000). *Пролегомена за повијест појма времена*. Загреб: Деметра.
- Хајдегер, М. (1979). *Кант и проблем метафизике*. Београд: Младост.

⁴⁹ БВ, с. 93–107.

⁵⁰ Исто, с. 95.

⁵¹ Зборник „Рани Хајдегер“, Карл-Хајнц Фолкман Шлук, Егзистенцијална херменеутика у Хајдегеровом Бивству и времену и заокрет, Култура, Београд, 1979, с. 169.

Шлук, К. Х. Ф. (1979). Егзистенцијална херменеутика у Хајдегеровом „Бивству и времену“ и заокрет. У: *Зборнику Рани Хајдегер*. Београд: Култура.

Goran Ž. Ružić

THE PROBLEM OF SPACE IN THE WORLD IN HEIDEGGER'S ONTHOLOGY

Summary

Space does not exist in the way of things. Therefore, it cannot be something “objective” but rather is approximate performance that is a form perceptions. Space is roughly field of what is given and can be present in a particular temporality (the present). Consideration of linear extension Heidegger observed through three stages:

1. Linear extension of intermundal existent.
2. Linear extension of being in the world.
3. Linear extension of existence and space.

HANA ARENT: SLOBODA PROTIV SLOBODNE VOLJE

Sažetak: U antičkoj Grčkoj sloboda se nije mislila, već se konzumirala kao prirodna datost, kao sloboda kretanja. Ona još uvek nije ulazila u domen filozofskog razmatranja, jer nije bila stvar političkog, već prirodnog života, nije bila stvar zakona, već prirode. Sa razlikovanjem unutrašnje i spoljašnje, odnosno privatne i javne slobode, sloboda postaje filozofski problem. Tek sa Avgustinom, kaže Hana Arent, sloboda se prvi put razmatra filozofski, a tek u moderno doba ona biva povezana sa voljom, pri čemu volja postaje „slobodna volja“. Ono što je u antici bila mogućnost, odnosno moć, u moderno doba postaje htenje, a htenje se shvata kao izraz slobode. Međutim, Arent upućuje na to da je slobodna volja, kao poklapanje htenja i moći, upravo suprotna slobodi, jer nije delatna. Sloboda se mora osloboditi volje, kao onog unutrašnjeg što može ostati puka potencija, i ona (sloboda) se ogleda u delatnosti koja je uvek politička. Utoliko Arent razlikuje filozofsku slobodu, koja ne zahteva delatnost, i političku slobodu, koja je bez delatnosti nemoguća.

Cljučne reči: sloboda, volja, slobodna volja, htenje

Dati odgovor na pitanje „Šta je sloboda?“ beznadežan je poduhvat, kaže Hana Arent na početku istoimenog eseja. On nije beznadan zato što je sloboda „veliki filozofski pojam“ opterećen dugom tradicijom i različitim učenjima, a što je filozofski pojam „veći“ to je „neodredljiviji“. Naprotiv, sloboda je pojam koji nema tako dugu istoriju, naglašava Arent. On je u filozofiju ušao kasno: „istorijski gledano, problem slobode je poslednji u redu velikih metafizičkih problema kao što su biće, ništavilo, duša, priroda, vreme, večnost, itd. koji je postao predmet filozofskog istraživanja uopšte“.² Poduhvat je beznadežan upravo zato što se, sa stanovišta političke teorije, u našem praktičkom i političkom delanju, sloboda shvata kao samorazumljiva. Njena se definicija ne dovodi u pitanje, jer sloboda je nešto što neupitno pripada svakom čoveku. Na osnovu te neupitnosti donose se zakoni, odluke, ustanovljuju pravila međusobnog ophođenja. Njena se istorija, kao istorija samorazumljivog pojma, nedovoljno istražuje. Hana Arent pristupa pojmu slobode iz perspektive političke teorije; utoliko se može učiniti da je taj pristup ograničen ili ekskluzivan. Međutim, Arent ukazuje na to da je poreklo slobode upravo u političkoj sferi, i stoga

¹ milicarasic89@gmail.com

² Hannah Arendt, „What is freedom?“, u: *Between past and future*, The Viking Press, New York, 1961, str. 145.

je politička perspektiva važna za filozofsko razmatranje slobode. Prva određenja slobode, naime, nalazimo daleko od unutrašnjeg osećanja slobode – na trgu, u vrevi građana koji učestvuju u političkom životu.

I Grčko shvatanje slobode

Pojam „političko“ Hana Arent vezuje za grčki polis, odakle ovaj termin etimološki potiče. Ovo vezivanje, pak, ne opravdava se samo etimologijom. Politička aktivnost i organizacija u polisima ima specifičan, a za Hanu Arent jako važan, oblik. Polis je u prvom redu bio politička zajednica, a tek onda se određivao veličinom, brojem stanovnika, itd. O polisima se nije mislilo kao o određenoj teritoriji, već kao o zajednici građana. Preciznije, o polisima se nije „mislilo“, on se, naprosto, živeo. Na polis se nije ukazivalo kao na određenu teritoriju (Atika, Korint), već na ljude međusobno povezane u čvrstu političku zajednicu (Atinjani, Korinćani).³ On je bio zajednica na više nivoa – religijskom, ekonomskom, političkom. Polis se ne formira po inerciji plemenske povezanosti, on je tvorevina čija je osnovna svrha konkretizacija političkog.⁴ Čak i veličina polisa određena je s obzirom na politički momenat: polis je bio naseobina od otprilike pet do deset hiljada stanovnika. Po Platonovom mišljenju, najbolja veličina polisa je 5000 domaćinstava; taj broj omogućava da se svi međusobno poznaju, a time i da polis bude živa politička zajednica.⁵

Najvažnije političko određenje polisa jeste to da je on zajednica *slobodnih građana*. Sloboda (*eleutheria*) je u sferi političkog oduvek bila najpre „činjenica svakodnevnog života“⁶, a politika je, u svom prvobitnom smislu, „praktikovanje slobode“.⁷ Zajednica u kojoj slobodu kao činjenicu svakodnevnog života možemo videti u najčistijem obliku upravo je polis. Grčko shvatanje slobode nije bilo pojmovno. Grci slobodu, takoreći, nisu *mislili*. Ona je bila, naprosto, *stanje* koje građaninu omogućava da se slobodno *kreće*, da nesmetano dođe iz tačke A u tačku B. Pritom, biti slobodan u grčkom smislu znači biti slobodan u zajednici, odnosno, biti slobodan u zajednici slobodnih ljudi. Sloboda, utoliko, zahteva slobodu drugih. Ona je, dakle, svojevrсни odnos, što je velika pouka grčkog modela.

Čovek je, prema Aristotelu, ζῷον πολιτικόν – političko biće, odnosno „biće koje teži stvaranju polisa“.⁸ Po svojoj prirodi, čovek je biće koje teži životu u

³ Dragoljub Mićunović, „Polis između zajednice i države“, u: *Filozofija i društvo*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1987, str. 128.

⁴ O pojmu političkog u filozofiji Hane Arent vidi: Georgia Athnassopoulou, *H. Arendt et la cité grecque. L'action, l'accueil et la mémoire*, Maison des Sciences d'Homme Paris Nord, Revue Appareil, 2008, str. 1.

⁵ Vidi: Mićunović, str. 128.

⁶ *What is freedom?*, str. 146.

⁷ Athnassopoulou, str. 1.

⁸ Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 2003, prevod: Ljiljana Crepajac, str. 5.

zajednici, „A onaj ko ne može da živi u zajednici ili kome ništa nije potrebno jer je sam sebi dovoljan, nije deo države, te je ili zver ili bog“.⁹ Članovi te zajednice, oni koji o njoj donose odluke, bili su slobodni ljudi. Ko su, međutim, u polisu bili slobodni ljudi? Oni koji su se „oslobodili nužnosti života“, oni koji ne moraju da brinu o zadovoljavanju osnovnih životnih potreba i ne moraju da se bave fizičkim radom.¹⁰ Oni, dakle, kojima ništa ne stoji na putu da budu ravnopravni učesnici u političkom životu (*isonomia*). Sloboda je bila uslov za svaki društveni i politički čin. Iako je nisu doveli do pojma, građani polisa su živeli slobodu kao ono što njihovoj zajednici daje prednost u odnosu na druge vrste zajednica. „U sukobima i sporovima s 'varvarima' Heleni su potezali slobodu (slobodni polis) kao ono što ih pre svega ističe iznad ostalog sveta“.¹¹

Slobodan čovek, dakle, jeste čovek oslobođen briga za životne nužnosti, odnosno, čovek koji ne mora da se bavi fizičkim radom da bi održao sopstvenu egzistenciju. To je, međutim, tek negativno određenje slobode, ono ne zahvata potpuni smisao grčke slobode.¹² Budući oslobođeni nužnosti da fizički rade, slobodni ljudi izlaze iz privatne sfere u javnu, dakle, u domen političkog¹³. Politika je uvek vezana za mesto¹⁴, a polis prvi put ustanovljuje to mesto. Na mestu političkog ispoljava se sloboda: „bez javne sfere koju garantuje politika, slobodi nedostaje mesto u svetu gde može da se pojavljuje“.¹⁵ Međutim, sloboda nije shvaćena kao svrha politike. Sloboda i politika, naprosto, koincidiraju. One su potrebne jedna drugoj, ali njihova veza nije veza svrhe i sredstva. Shvaćena kao javna, društvena stvar, sloboda je „dokaziva činjenica“ (*demonstrable fact*), a „sloboda kao dokaziva činjenica i

⁹ *Isto*, str. 6.

¹⁰ Slobodni ljudi nisu morali da se bave fizičkim radom i da brinu o zadovoljavanju životnih nužnosti jer su to za njih radili robovi. Svako domaćinstvo, kaže Aristotel, sastoji se od robova i slobodnih ljudi. Odnos gospodara i roba jedan je od tri osnovna odnosa svakog domaćinstva. Svako domaćinstvo, svaka ćelija zajednice, sastojala se od kombinacije slobode i neslobode, premda nesloboda nije bila mišljena, nije bila problem, kao ni sloboda. Sloboda se ne dovodi u vezu s robovima, ona je osobina ljudi drugačije prirode. Robovi nisu bili neravnopravni pripadnici polisa. Rob je „onaj ko je u stanju da samo telom radi, predodređen je da se pokorava“ (Aristotel, *Politika*, 1252a). On je rob *po prirodi*, on nije podoban da bude slobodan. Ne dozvolimo, međutim, da nas zavara elementarna logika: rob nije neslobodan *a posteriori*, zato što mu je sloboda oduzeta, već zato što nije u skladu s njegovom prirodom. Polis je prirodna tvorevina, a priroda ljudi koji u njoj žive je, naprosto, drugačija.

¹¹ Mićunović, str. 144.

¹² „Sloboda je tako određena negativno, kao oslobađanje čoveka svih nužnosti koje mu je nametnula njegova ljudskost, naime nužnost održavanja sopstvenog života. Ali to oslobađanje nije dovoljno da bi se bilo slobodnim. Ono osigurava samo slobodu kretanja i slobodu izbora aktivnosti, a ta sloboda može ići i do luksuza neaktivnosti.“ (Athnassopoulo, str. 2)

¹³ O privatnom i javnom životu kod Grka vidi: Hannah Arendt, *The human condition*, The University of Chicago Press, 1998; poglavlje II: „The public and the private realm“, str. 22–78.

¹⁴ Georgia Athnassopoulo svoj esej *H. Arendt et la cité grecque. L'action, l'accueil et la mémoire* započinje naglasivši momenat mesta upražnjavanja politike, i na ovom momentu temelji interpretaciju važnosti polisa koji je, prema Hani Arent, bio mesto upražnjavanja politike u najčistijem obliku. Vidi: Athnassopoulo, str. 1–2.

¹⁵ *What is freedom?*, str. 149.

politika koincidiraju i međusobno su povezane kao dve strane istog predmeta“.¹⁶ Ovde bi valjalo uočiti zanimljiv zaplet: sloboda je dokaziva činjenica samo na mestu gde je dokazivanje moguće, a to je polis.

Mnogo pre nego što je postala problem, sloboda je bila naprosto činjenica, činjenica svakodnevnog života, ali ona kao činjenica funkcioniše samo u polis. Tek kada kao takva biva ugrožena, kada politička zajednica grčkog grada-države više ne može da se održi, sloboda se iz javne sfere seli u privatnu unutrašnjost, prestaje da bude društvena i postaje duševna. Tek sa krizom polisa, dakle, sloboda postaje problem. Kao problem ona počinje hod ka pojmu. Stoici, zapravo, reaguju na tu krizu otvarajući novo polje, ili novo mesto slobode: unutrašnjost.

II Slobodna volja

Refleksiju o slobodi nalazimo tek kod Epikteta i apostola Pavla. Njih dvojica bili su savremenici, živeli su u doba helenizovanog rimskog carstva, govorili isti jezik. Glavna razlika među njima je ta što je prvi bio oslobođeni rob, a drugi rimski građanin. Oni dele, naglašava Arent, „izvesnu moralnu rigidnost“ i odbacuju „intelektualni establišment svoga vremena“¹⁷, i jedan i drugi gaje prezir prema telu i insistiraju na suštinskoj razlici između spoljašnjosti i unutrašnjosti.

Po grčkom shvatanju slobode, da bi se čovek oslobodio brige za elementarne životne nužnosti i postao slobodan građanin, on je morao da bude nadmoćan nad drugima, da se izbori za svoju slobodu i da pre svega poseduje zemljište, kuću, dom. Epiktet je ove „svetovne odnose“ koji su bili svojstveni slobodi preselio u čovekovu unutrašnjost, ustvrdivši da je upravo ona, ta unutrašnjost, prostor koji je sigurniji i zaštićeniji od svakog spoljašnjeg napada nego što je to i najsigurniji svetovni dom. Svetovnom domu on suprotstavlja unutrašnji dom (*interior domus*). Moć nad sobom i sopstvenom dušom je, pak, snažnija od bilo koje moći nad drugima koju u svetu možemo zadobiti. Unutrašnjost je, drugim rečima, sigurnija od spoljašnjosti: slobodan sam bez obzira na to koliko posedujem u spoljašnjem svetu. U gestu pounutrašnje slobode, u njenom hodu ka pojmu, imamo, dakle, i njenu depolitizaciju.

Sloboda je, takoreći, odbrana od spoljašnjeg sveta i njegovih stega, odbrana unutarnjeg od spoljašnjeg. Unutrašnjost, međutim, zahteva nova oruđa, nove zakone, nova pravila, nove principe, jer u unutrašnji svet nemoguće je naprosto preneti spoljašnji svet. Iz te usredsređenosti na ono unutrašnje iskrsava novi element, nova sila nepoznata svetu grčkog polisa: volja. Volja je uvek slobodna, bez obzira na sve spoljašnje prinude. To su najpre prinude sopstvene telesnosti – a jasno je da u hrišćanskoj misli telo pripada spoljašnjosti, spoljašnjem svetu, utoliko što se njegove težnje suprotstavljaju težnjama duše koja žudi za moralnom čistotom – a onda i

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ Vidi: Hana Arent, *Život duha*, Službeni glasnik, Beograd, 2010, prevod Adriana Zaharijević i Aleksandra Bajazetov, str. 330–331.

ostalih ograničenja koja nam spoljašnji svet može nametnuti. Volja je, smatraju i Pavle i Epiktet, „pravi sadržaj“ čovekove unutrašnjosti: „I Pavle i Epiktet taj pravi sadržaj čovekove unutarnjosti opisuju isključivo preko onih podsticaja koje daje volja, samo što Pavle nju smatra nemoćnom, a Epiktet svemoćnom“.¹⁸ Sa promenom mesta slobode menja se, dakle, i pojam moći.

Epiktet je filozofiju smatrao „umećem življenja sopstvenog života“, a to umeće sastoji se, naprosto, u tome da se za svaku nesreću koja čoveka može da snađe ima „pripravan argument“. Cilj svakog čoveka jeste da bude srećan – *omnes homines beati esse volunt* – a za dostizanje te sreće potreban je izvestan napor volje. Paradigma se, dakle, dramatično menja, jer ako je sreća bila moguća samo u polislu, sada se menja i taj element. Filozof se, kao onaj ko nastoji da utvrdi u čemu je umeće življenja sopstvenog života i da za njega izvede principe, sada se okreće od spoljnog sveta ka unutarnjem. „Filozof više nije mislilac koji ispituje sve na šta naiđe, nego je čovek koji je izvežbao sebe da se nikad 'ne okreće spoljnim stvarima', gde god da se nađe“.¹⁹ Kako bi osigurao svoju sreću, čovek mora usmeravati svoju volju ne samo da se ne okreće spoljnom svetu, već da ono što se u spoljašnjem svetu događa *želi*. Epiktet smatra da je svaki pokušaj uticaja na spoljašnji svet besmislen, jer je nemoguće promeniti ono što se u spoljašnjem svetu događa, to ne može biti drugačije nego što jeste. Ono što se događa svakako utiče na nas, ali taj uticaj moramo, u cilju postizanja sopstvene sreće, uvek smatrati dobrim. To možemo postići samo ako vežbamo volju da želi ono što se već događa. Ograđivanje od spoljnog sveta nije samo „vežba iz mišljenja“, ono se mora dokazati u stvarnosti. Zamislimo, ističe Epiktet, da moramo da umremo ili budemo prognani, i to ne možemo sprečiti. Međutim, možemo vežbati volju tako da nas to ne čini nesrećnim: „Može li me iko sprečiti u tome da u progonstvo odem s osmehom na licu? (...) Nogu mi možeš okovati, o da, ali volju ne možeš...“.²⁰

Epiktetovo učenje sastoji se od mnoštva primera i praktičnih uputstava kako vežbati volju u nesrećnim situacijama. Ove primere Hana Arent naziva „zamornim štivom“ i „primerima iz udžbenika“ čiji je zaključak uvek isti. Ono što čoveka unesrećuje nikad nije sam događaj, već njegov sopstveni sud (*dogma* – verovanje ili mnjenje) o događaju. Čovek mora težiti onome što Epiktet naziva *ataraxia* – nepovredivost. „*Ataraxia*, nepovredivost, jeste sve ono što je čoveku potrebno da bi se *osećao* slobodnim, ukoliko je, dabome, otkrio da sama stvarnost zavisi od toga da li će on pristati da je prizna kao takvu“.²¹ Sloboda volje, dakle, jeste u tome da nam niko ne može zabraniti da pristanemo ili ne pristanemo na stvarnost onakvu kakva jeste, odnosno da nam niko ne može oduzeti osećanje slobode ukoliko ga naša volja odabere. Utoliko je slobodna volja svemoćna.

Kod Pavla stvar stoji drugačije. On uviđa konstitutivni sukob volje: volja je dvojaka. Volja nam, u istom gestu, može reći da i ne. Volju možemo da poslušamo,

¹⁸ *Isto*, str. 331.

¹⁹ *Isto*, str. 333.

²⁰ Citat preuzet iz: *Život duha*, str. 337.

²¹ *Isto*, str. 338.

ali možemo da je i ne poslušamo. Poslušnost uvek sadrži mogućnost neposlušnosti, i obratno, tj. volja je uvek „dva u jednom“: „Cena koja se plaća za svemoć volje veoma je visoka: najgore što se, sa stanovišta mislećeg ja, može dogoditi onom 'dvoma u jednom', naime to da bude 'u sukobu sa samim sobom', postalo je sastavni deo *conditio humana*“.²² Zbog ove konstitutivne dvojnosti Pavle očajava, jer ne vidi mogućnost njenog prevazilaženja.

Dvojtvo volje ima važnu ulogu kod Avgustina, koji je svoje učenje o volji formulisao najpre tumačeći Pavlovu Poslanicu Rimljanima. Avgustin uviđa moć volje i njenu slobodu; samo je volja slobodna jer je potpuno u našoj moći, dok to nisu ni um ni želje. Dokaz slobode volje izvodi se iz unutrašnje moći potvrđivanja ili poricanja koja nema nikakve veze sa spoljašnjim svetom i mogućnostima koje on pruža, „s nekakvim stvarnim *posse* ili *potestas*, moći potrebnom da bi se izvršilo ono što volja nalaže“.²³ Ono što volja ima jeste moć slobodnog izbora, ona slobodno bira između hoću (*velle*) i neću (*nolle*), a *nolle* nije ništa manje moć htenja od *velle*. Svaki čin volje sadrži i htenje i nehtenje, a to je ono što je Avgustinu „kidalo dušu“.

Iako je dvojakost volje brinula i njegove prethodnike, kod Avgustina ona dobija nove razmere. Problem dvojakosti volje više se ne odnosi na dualizam čovekove prirode – duhovnu i telesnu – već na samu moć volje. Ne postoji jedna volja raspeta između duha i tela, već je volja antagonistična u sebi samoj. Dvojakost je u prirodi volje: ono što zovemo „hotećim ja“ istovremeno hoće i neće. To da ono istovremeno hoće i neće nije ni rastrzanost između dobra i zla. I loša volja jednako je rastrzana kao i dobra volja.

Hrišćanska misao o slobodnoj volji koja je počela sa Epiktetom i Pavlom, uobličila se kod Avgustina, prožeta je već pomenutim osnovnim imperativom: osloboditi se spoljašnjeg sveta. Čemu vodi odbacivanje spoljašnjosti? Vodi oslobađanju „dobre“ unutrašnjosti od „zle“ spoljašnjosti. Spoljni svet je po prirodi zao, moramo se okrenuti sopstvenoj unutrašnjosti kako bismo zaslužili spasenje. S ovim okretanjem ka unutrašnjem svetu dolazi, međutim, i spoznaja dvostrukosti volje, odnosno problem sukoba inherentnog samoj volji, sukoba koji je mnoge mislioce dovodio do očajanja – jer je nerešiv.²⁴ Ovaj nerešivi sukob postao je sastavnim delom ljudskog stanja (*conditio humana*). Međutim, od ključne je važnosti to što ovaj sukob postaje svojstven „dobrom čoveku“, hrišćanskom poslušniku koji je „stekao umeće da živi svoj život bez obzira na spoljašnje prilike“. Nerešivi sukob pogađa onog ko „vežba“ svoju volju, onog ko je „poslušan“, a ne, dakle, onog ko je neposlušan i zao, te mu (logično) sleduje sudbina borbe sa sopstvenim demonima. Sudbina poslušnika je u tome da se večno suočava sa protivvoljom koju stvara njegova sopstvena volja, njegova „dobra volja“. Stoga bismo se, upućuje Arent, mogli zapitati „da li je ovaj 'lek' za čovekovu nesreću možda gori od bolesti koju treba da izleči“.²⁵ Utoliko

²² *Isto*, str. 342.

²³ *Isto*, str. 348.

²⁴ Rešenje ovog sukoba koje nudi Avgustin, kao izvestan *Deus ex machina* jeste ljubav. O tome vidi: *Život duha*, 354–374.

²⁵ *Isto*, str. 342.

Avgustin ovu osobinu volje naziva monstroznošću; jer, ono što tako nemilosrdno muči „dobrog čoveka“ ne može biti ništa drugo osim monstroznosti... Iako Epiktet volji pripisuje moć, čak svemoć, rezignacija koja je potrebna da bi volja stekla potrebne uslove da se vežba, to što čovek mora naučiti „praktična uputstva“ za vežbanje volje i učiti ne samo da prihvati već i da *želi* ono što se u svetu *već događa* (jer to ne može promeniti), govori o „egzistencijalnoj nemoći“ sa kojom se suočava hoteće ja. Za Hanu Arent ovo je „još jedan argument u prilog iluzornom karakteru ove moći, konačna potvrda za to da je ona 'veštački pojam'“.²⁶

III *Vita contemplativa* i *vita activa*

Mišljenje slobodne volje koje je u ranom srednjem veku dobilo osnovne koordinate legitimiše sferu kontemplativnog života (*vita contemplativa*) kao najviši i najslobodniji oblik života. Slobodna volja, za razliku od slobode u Grčkoj, postaje stvar privatnog (unutrašnjeg) života, a ne javnog (spoljašnjeg). Sloboda se tako odvaja od izvornog prostora, od sfere političkog, odvaja se od delatnog (*vita activa*) i priklanja se kontemplativnom životu. Još je grčki *bios theoretikos*, kao suprotnost političkom životu (*bios politikos*), zahtevao udaljavanje od gradske vreve – mesta političkog delovanja. Međutim, grčki *bios theoretikos* nije mislio slobodu, pojam slobode nije bio potreban mišljenju, sloboda se „konzumirala“ kroz političku delatnost. U Grčkoj sloboda nije ni mogla da postane pojam, jer su filozofi, u svojoj težnji za teorijskim životom, napuštali prostor političkog, a samim tim i prostor slobode. Teorijski život bavi se problemima koji su opšti i nužni, dok je politički život okrenut „ljudskim stvarima“ gde nema ni opštosti ni nužnosti.

Sa hrišćanstvom se sloboda, dakle, seli u samoću. Iskustvo slobode kao slobodne volje događa se kada se čovek nađe sa samim sobom, kada iskusi moć (ili nemoć) volje koja je slobodna da izabere da ili ne, volje koja je istovremeno *velle* i *nolle*. Grcima, ističe Hana Arent, koncept samoće nije bio nimalo stran. Oni su jako dobro poznavali tu dvojakost koje spoznajemo u sebi, znali su da „odnos između ja i mene počinje onog trenutka kada je odnos između mene i mojih drugova prekinut, iz kojeg god razloga“.²⁷ Međutim, naglasak se ovde mora staviti ne na *početak* (samoće onda kada ostajemo sami sa sobom), nego na *prekid* (kontakta sa drugima koji nas prepušta samoći). Ostajanje samim po važnosti nije prvo, već drugo stanje. Ostajanje samim nas ne oslobađa, ne pruža nam slobodu, naprotiv. Ono nas uvezuje u krug međusobnog trvenja *velle* i *nolle*, a sudbina je tog kruga da jedno ne može prevladati drugo, te je stoga samoća *nedelatna*. Samoća ne proizvodi ništa osim što osvešćuje volju koja u tom začaranom krugu trvenja parališe samu sebe. Sloboda je, pak, osobina delatnosti – sloboda znači moći činiti ono što hoćeš.

Šta je, međutim, to htenje koje nas tera da nešto činimo? Ako Grci nisu poznavali fenomen volje, kako to da su ga vezivali za slobodu i delatnost? Da li su oni, naprosto,

²⁶ *Isto*, str. 343.

²⁷ *What is freedom?*, str. 158.

propuštali da misle slobodnu volju iako je bila sastavni deo njihovog svakodnevnog života? Avgustinova „monstruoznost“ volje – to da hoću i neću postoje istovremeno – nije sasvim nova formula, već je, naglašava Arent, interpretacija već postojećeg stava: „istorijska je činjenica da se fenomen volje prvobitno ispoljavao kroz iskustvo toga da ne radim ono što hoću, da postoji nešto tako kao što je hoću-a-ne-mogu“.²⁸ Grcima nije bilo nepoznato da postoji i hoću i mogu, naprotiv. Hoću i mogu bili su jedno – delatnost. Htenje nije prethodilo moći da se dela, ono se nije mislilo kao odvojeno od nje. Najbolji primer za to je učenje o vladanju sobom, o kojem najpre govori Platon. Ali vladanje sobom bilo je politička vrlina; da bismo vladali drugima moramo prvo vladati sobom. Vlast nad sobom, odnosno samokontrola, podrazumevala je da ja-hoću i ja-mogu budu tako dobro usklađeni [attuned], da se gotovo poklapaju.²⁹ Uostalom, u Aristotelovom određenju građanina kao onoga ko vlada i kojim se, istovremeno, vlada, pronalazimo identitet htenja i delanja, vladanja i potčinjavanja. Između ja-hoću i ja-mogu, dakle, nema sukoba. Ne samo da ga nisu smatrali nužnim, Grci nisu ni mislili sukob htenja i moći. Da su ga mislili, zaključuje Arent, smatrali bi fenomen slobode osobinom inherentnom onom ja-mogu, ili bi ga odredili kao poklapanje onog ja-hoću i ja-mogu, nikako slobodu ne bi smatrali osobinom volje.

Arent kao primer voljnog akta bira fenomen samokontrole jer se u njemu pokazuje *par excellence* moć volje, a „volja, moć volje i volja za moć za nas gotovo da su identični pojmovi“.³⁰ Za Grke samokontrola je bila jako važan problem, iz njega se razvilo učenje o umerenosti, učenje o nužnosti da se obuzdaju strasti duše, u cilju boljeg vladanja (sobom, pa onda i drugima). Uprkos tome, oni nikad nisu osvestili volju kao zasebnu moć, odvojenu od ostalih čovekovih sposobnosti. Volja je istorijski prvi put osveščena ne onda kada je pokazala svoju moć, već svoju nemoć. Upravo to je trenutak kada se ona odvaja od slobode u grčkom, odnosno izvorno političkom, smislu. Ja-hoću i ja-mogu više se ne poklapaju, a sloboda prestaje da se *dogada* [come to pass] i počinje da se *oseća*: „Kao da je ja-hoću momentalno paralisalo ja-mogu, kao da su, u trenutku kada su *poželeli* slobodu, ljudi izgubili sposobnost da *budu* slobodni“.³¹

Sa stanovišta političke teorije, ovo „onesposobljavanje“ moći u neprekidnom vraćanju na unutrašnje htenje ima kobne posledice. Pošto htenje slobode znači neslobodu, u smislu da se ne može raditi ono što se hoće, moć se shvata kao ugnjetavanje (oppression), a volja za moć kao volja za ugnjetavanjem drugih. Moć postaje „zla“, a htenje slobode, koje je suprotno moći, pretvara se u nemoć, a nemoć postaje nešto „dobro“. Otud Ničeov prezir prema „čoveku resantimana“; čovek resantimana je nedelatatan, on se okreće od spoljašnjeg sveta koji ga neprestano ugnjetava. Sve što je delatno njemu postaje mrsko i sve ga povređuje. Čovek resantimana je (između ostalog) idiot, u izvornom smislu, dakle, čovek koji ne učestvuje u javnoj sferi i ne proizvodi političke učinke.

Zašto Hana Arent toliko insistira na političkoj sferi i zašto delegitimiše

---

²⁸ *Isto*, str. 159.

²⁹ *Isto*.

³⁰ *Isto*, str. 160.

³¹ *Isto*, str. 162.

slobodu kao fenomen čovekove unutrašnjosti? Da li ona hoće da kaže da osećaj slobode koji nalazimo u sopstvenoj unutrašnjosti ne postoji? Jasno je da Arent ne opovrgava unutrašnju slobodu kao fenomen. Ona, međutim, pokazuje da unutrašnja sloboda uvek proizlazi iz spoljašnje. Drugim rečima, spoljašnja sloboda je uslov mogućnosti unutrašnje slobode; do unutrašnje slobode dolazimo tek kada nam je spoljašnja sloboda oduzeta, onda kada ne možemo da *budemo* slobodni – da delamo – već moramo da *želimo* slobodu. Sloboda u političkom smislu nije fenomen volje. Utoliko su sloboda i slobodna volja suprotstavljeni pojmovi.

Literatura

- Arendt, H. (1961). „What is freedom?“, u: *Between past and future*. New York: The Viking Press.
- Arendt, H. (1998). *The human condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Arent, H. (2010). *Život duha*. Prevod Adriana Zaharijević i Aleksandra Bajazetov. Beograd: Službeni glasnik.
- Aristotel. (2003). *Politika*. Prevod: Ljiljana Crepajac. Beograd: BIGZ.
- Athnassopoulo, G. (2008). *H. Arendt et la cité grecque. L'action, l'accueil et la mémoire*. Maison des Sciences d'Homme Paris Nord, Revue Appareil.
- Mićunović, D. (1987). „Polis između zajednice i države“, u: *Filozofija i društvo*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Milica M. Rašić

HANNAH ARENDT: FREEDOM AGAINST FREE WILL

Summary

In ancient Greece freedom had not yet become an object of thought but was consumed as a natural given, as freedom of movement. It still did not enter the field of philosophical consideration, because it was not political, it was natural, it did not succumb to law but to nature. Only with the difference of inner and outer freedom, private and public freedom, it becomes a philosophical problem. With Augustine, says Hannah Arendt, freedom is considered philosophically, and only in modern times the notion of will becomes connected to it, and so the will becomes “free will”. What in the ancient Greece was potential, in modern times becomes willing, and willing is thought of as an expression of freedom. However, Arendt points out that free will is opposite of freedom, because it is not active. Freedom must deprive itself of will, for the will something that comes from inside and can always remain but mere potential. Freedom reflects itself in action that is always political.

ПОЈАМ ПРАЗНЕ СЛОБОДЕ – ИМАНУЕЛ КАНТ И АЛБЕР КАМИ

Сажетак: Полазећи од разликовања интелигибилног и емпиријског света код Канта, аутор настоји да анализира појам слободе у дуалистичком разликовању унутрашњих и спољашњих фактора који на слободу утичу. Теоријска дистанцираност мишљења савременог човека, у односу према реалним дешавањима, посредована је његовим доживљајем. Утицај спољашњих чињеница, посредством такозване „искривљене слике стварности“ утиче на негирање унутрашњих мотива где се јавља слобода не као самоодређење субјекта у његовој делатности, већ слобода субјекта који нема осећај припадности свом животу. Дистанцирани субјекат на овој разлици је у потпуности слободан, управо због своје отуђености од света, слободан је јер нема никакав предмет жудње која подстиче на делатност. Постоји само осећај апсурда и дистанцираности у односу на реалност. Бити лишен сваке жеље, сваког циља, значи бити апсолутно слободан. Поставља се питање, каква је ово слобода?

Кључне речи: интелигибилно, емпиријско, положај, смисао, празна слобода

Слобода као фундамент мишљења

У оквиру филозофије немачког идеализма, средишњи проблем филозофије усмерен је на слободу. Проблем слободе, посматран из контекста практичне филозофије показује се као проблем слободе воље. Кант у својој *Критици практичног ума*, управо покушава да утемељи могућност слободног делања ван оквира каузалитета природе. Слобода се, дакле, у немачком идеализму посматра у контексту свог извора. Кант њу покушава да утемељи *apriori*, док се у каснијим егзистенцијалистичким филозофијама слобода субјекта претпоставља и испитује у њеним последицама. Оно што се у немачком идеализму посматрало као проблем, у оквиру егзистенцијалистички настројених филозофа само имплицира једну врсту проблема. Тако на пример, код Сартра, уколико је човек слободан и уколико не подлеже закону детерминације природе, онда се целокупно делање у оквиру друштва своди на случајност.

Треба напоменути, да се у овом раду не тежи ка некој еклектичкој синтези идеалистичке и егзистенцијалистичке филозофије, већ да он представља само једну врсту огледа; да се Кантовом терминолошком апаратуром приђе Камие-

¹ kojokv@gmail.com

вим егзистенцијалним проблемима.² Рад не нуди решење тих проблема, већ само другачију перспективу кроз коју можемо да мислимо те проблеме. Оно што се испоставља као чињеница у оквиру постављања овог проблема, јесте то да код Камија егзистенција представља филозофски проблем, док је код Канта она саморазумљива и представља се као самоодређење, самоостваривање субјекта и свих његових предиспозиција. Овде се, према наведеном, Кантов проблем слободе, посматран из етичке перспективе, преплиће са Камијевим егзистенцијалним проблемом апсурда. Циљ рада је, дакле, да се Кантовим терминима интерпретира апсурд, који се јавља у оквиру Камијеве филозофије. Оно што представља полазну тачку у овом огледу јесте управо – слобода. Представићемо начин на који Кант интерпретира слободу и при том изнети сличности са Камијевим постављањем проблема. Према томе, како бисмо приступили проблему апсурда код Камија, почећемо са Кантовим разликовањем емпиријског и интелегибилног света.

Однос емпиријског и интелегибилног света

Уколико Кантова филозофија представља неку врсту синтезе емпиризма и рационализма, сходно ствари по себи и разумског мишљења које конституише објективни свет за нас, рационално је оно од човека конституисано, што сматрамо за емпиријско, а ствар по себи је непознатљива.³ Сходно духу времена и развоју наука, код Канта се јавља синтеза пређашњег нововековног учења који се углавном базира на закону каузалитета, који подразумева узрок и последицу неодвојиву једну од друге. Однос између емпиријског и интелегибилног, односно каузалног и „слободног“ света, код Канта, одговара његовој разлици између метафизичког и физичког, односно теоријског и практичког у његовој филозофији. Критичка филозофија се бави одређењем човека у његовим моћима, што практичким, што теоријским. Оно што је практичко јесте делање, које када је на исправан начин самосвешћено чини морално делање, док оно што је теоријско јесте сазнање, које ако се испитује у изворима и границама његове примене нужно води у трансценденталну филозофију.

У оквиру трансценденталне филозофије оно теоријско показује се као у потпуности засновано у интелегибилности, *apriori* у односу на чулност, и према томе је мишљење човека одређено као слободно. Ову позицију теоријског, треба обезбедити и практичном, како би оно могло да постоји ван оквира каузалне детерминације, а самим тим и да постоји по принципима слободе. Каузални свет је конституисало човеково мишљење, али он нужно постоји и без човека, трансцендентно од његове могућности спознаје. Делање између људи се не

² Тачније, да се са позиције Кантовог мишљења, интерпретира једна перспектива појма апсурда, код Камија.

³ Ствар по себи је несазнатљива, а за нас се она јавља као појава која је конституисана од нас самих, па је рационална творевина разума.

може одиграти у интелигибилном, већ нужно мора у каузалном свету.⁴ Каузални свет се човеку појављује као онакав каквим га је само човеково мишљење конституисало, али он објективно постоји на другачији, човековом мишљењу недокучив начин. Сходно томе, човек не може каузални свет да постави под власт свог мишљења чисто теоријски, већ мора да функционише сходно његовим законима.⁵ Каузални свет је *a posteriori* у односу на интелигибилни, и чини предмет физике, док је интелигибилни свет не предмет метафизике, већ он као мишљење представља саму метафизику.

Интелигибилни свет, сходно „Коперниканском обрту“ представља онај свет који одређује и конституише облик каузалног, емпиријског света за нас. Интелигибилни свет је дело делатности разума.⁶ У интелигибилном свету не постоји однос узрока и последице као у каузалном, па стога и не постоје било какви закони у њему, осим логичких закона мишљења. Ти закони мишљења су заправо само начини по којима људско мишљење функционише, па стога они не умањују слободу у овом интелигибилном свету. Оно што је узрок и последица у каузалном, емпиријском свету је у интелигибилном, мисаоном свету основ и дејство.⁷ Интелигибилни свет стога, ако је лишен каузалних закона⁸, и било какве детерминације природе, имплицира то да је спонтан, а оно што је спонтано без било каквих ограничења, је и слободно. Ја имам могућност да делама потпуно слободно према свом мишљењу, пре ступања у искуствени свет, али то делање када се испољи у том искуственом свету потпада под закон каузалитета истог. Овај однос интелигибилног и емпиријског представља и сам један каузалитет, где је узрок слободан као воља⁹, а последица нужно предодређена, јер потпада законима природе у каузалном свету.

Стога ако хоћемо да заснујемо слободно делање, оно се не може заснивати у искуственом, емпиријском свету, где важе закони који ограничавају слободу већ се мора заснивати у интелигибилном свету, слободном од било каквих ограничења и закона. Томе сведочи следећи цитат:

„Свака филозофија, уколико почива на основама искуства, може се назвати емпиричком, а филозофија која излаже своја учења изведена једино из принципа а приори може се звати чиста филозофија“.¹⁰

⁴ Интелигибилни свет је у човеку, а емпиријски између људи, па је нужно однос између људи у емпиријском свету.

⁵ Закони каузалитета су ништа друго него закони природе.

⁶ Разлика између разума и ума, настаје тек код Канта, ум мисли свет у тоталитету и због тога настају антиномије, разум тај тоталитет мисли у одређеним деловима.

⁷ Основ и дејство ће посебно место заузети касније у Фихтеовој филозофији, јер се читава збиљност посматра као интелигибилна.

⁸ Интелигибилни свет је лишен каузалних закона у смисли природних закона, сходно објашњењу да узрок и последица важе у каузалитету природе, а основ и дејство важе као интелигибилни, аутор задржава право да не користи термин каузалитета када говори о интелигибилном „свету“ код Канта.

⁹ О вољи има смисла говорити само ако је слободна, иначе није воља него неки спољашњи узрок који води у делање.

¹⁰ Имануел Кант, *Заснивање метафизике морала*, Дерета, Београд, 2008., стр. 6.

Као што је чиста филозофија нужно изведена једино из принципа *apriori* због самог захтева трансценденталне филозофије, тако и чисто, слободно делање мора бити изведено као априорно, односно пре ступања у искуство због самог захтева за „заснивањем моралног делања“.

Сходно свему наведеном, слобода свој темељ има у интелигибилности, и само у њој може да подлеже законима аутономије морала, насупрот нужности и каузалне детерминације. Тиме се оставља простор за људску делатну слободу која своју објективизацију има у емпиријском свету, помоћу категоричког имперетива као закона ума. Категорички императив представља гарант слободе у виду интересубјективног закона, где појмови закон и слобода нису супротни. Дакле, објективно или интересубјективно важење људске слободе има свој основ у категоричком императиву, који је заснован *apriori*, а своје подручје примене има у оквиру емпирије. Оно што обезбеђује аутономност делања у оквиру емпирије јесте појам дужности. Појам дужности је тај који интелигибилност слободе преноси у емпирију реалности, за човека.

Једна слична врста односа између интелигибилног и емпиријског света, постоји и код Камија, и она је изражена у следећој реченици:

„Дакле, имам основа да кажем да се осећање апсурда не рађа из једноставног испитивања извесне чињенице или утиска, већ да оно настаје из поређења између једног чињеничног стања и извесне стварности, између једног делања и света који га превазилази. Апсурд је у суштини раздор“.¹¹

У реченици која следи овај цитат, Ками наводи:

„На плану интелигенције, дакле, могу да кажем да апсурд није у човеку (ако једна таква метафора може да има смисла), нити у свету, већ у њиховом заједничком постојању“.¹²

Према наведеном, можемо да увидимо да је оно што изазива апсурд управо напетост између човековог света мишљења, тј. његове интелигибилности и емпиријског реалног „стања ствари“. Апсурд настаје само у набоју противречности интелигибилности и емпирије, у њиховом сукобу и међусобној неспојивости на идентично важење.

Овде увиђамо раздор између два света, унутрашњег и спољашњег. Између њих код Камија влада апсурд, док Кант тежи да их приближи, тј. да успостави њихово посредовање својим појмом сврсисходности (*Die Zweckmässigkeit*).

Човеков положај у свету

Противречност, односно изворни антагонизам, који у овом односу настаје, код Канта се показује у његовој филозофији повести као „недруштвена друштвеност“. Код Камија уочавамо само његову егзистенцијално-друштвену проблематику у виду апсурда.

¹¹ Албер Ками, *Мит о Сизифу*, Паидеа, 2008., стр. 40.

¹² Исто, стр. 40.

Као што смо већ напоменули, делање човека у оквиру друштва се не обавља у интелигибилном свету већ у емпиријском. Кант сврху делања види у моралности и самоодређењу, док се Ками перманентно пита о смислу делања. Овде је, код Канта, на делу примат практичног над теоријским умом, где требање претходи битку. Човек се код Канта практички односи према свету. Утемељење моралног делања у категоричком императиву има функцију да нормира човеково делање, што и јесте сврха етике.¹³ Тиме се уједно, Кантова етика може поставити у темеље његове филозофије повести, која управо треба да резултира једним идеалним уставом тј. савршеним друштвеним уређењем. Крајња сврха делања, код Канта, јесте у остваривању хуманости. Насупрот томе, код Камија, сврха делања јесте чисто субјективна, што значи да захтева постављање смисла. Субјекат није упућен на делање у виду самоодређења достојанственог бића у претензији ка хуманости, већ субјекат увек мора да поставља смисао свог делања. Слобода носи са собом терет постављања смисла. На прагу постављања смисла, ја као слободно биће имам могућност да животу припишем бесмисао. Имам могућност да негирам смисаоност себе као бића, или живота уопште тј. имам могућност за негацију својих могућности. Отуда, по Камију: „Постоји само један филозофски проблем: самоубиство.“¹⁴

Управо је слобода та која ми омогућава да негирам себе као егзистенцију код Камија. Кант, у оквиру свог доба, како би обезбедио место за људску слободу пише *Критику практичног ума*, док Ками, управо због своје слободе увиђа апсурд. Слобода се овде показује, једним делом, у свом негативном контексту. Она је већ унапред узета као постојећа и не тражи филозофску експликацију код Камија. Међутим, као код свих егзистенцијалистичких филозофа, она се посматра у својим последицама. Узрок апсурда и јесте у слободи. Због чега?

Већ смо нагласили примат практичног ума код Канта, и нагласили да се он делатно поставља према објекту. Функцију практичног ума и практичне моћи уопште, најбоље можемо увидети у следећем Хегеловом пасусу, који се може употребити да направи јасну слику онога што она подразумева код Канта:

„Практична моћ одређује се уопште изнутра, из себе саме. Садржина њених одређења својствена је њој и она их признаје као своја. – Међутим, та одређења су најпре само унутрашња и одвојена су, дакле, од спољашње стварности, али она треба и да се оспоље и да се остваре. То се врши путем делања, којим се унутрашња практична одређења оспољавају, то јест стичу спољашње опстајање. – Обрнуто, то се може посматрати и тако да се нека постојећа околност уклања и доводи у сагласност са унутрашњим одређењем.“¹⁵

Да бисмо одговорили на питање; „због чега је слобода узрок апсурда код Камија?“; морамо направити јасну слику како се код њега одвија ово „делање из слободе“.

¹³ Овим се истовремено доводи у питање постојање метаетике као филозофске дисциплине. Уколико она не служи да нормира, већ само да направи дескрипцију човековог делања онда њена сврха у филозофији остаје непозната.

¹⁴ Албер Ками, *Мит о Сизифу*, Паидеа, 2008., стр. 11.

¹⁵ Г. В. Ф. Хегел, *Филозофска пропеедентика*, Графос, Београд, 1975., стр. 16.

Питање о смислу

Кант се, дакле, према збиљности односи практички. Код Камија је присутна једна другачија стратегија. Питање о самоубиству као негацији своје егзистенције, јесте питање које свој фундамент има у теорији, као питање о смислу. Као што сам Ками наводи:

„Никада нисам видео никога да је умро због онтолошких аргумената. Галилеј, који је заступао једну значајну научну истину, јавно је се одрекао, најлакше на свету, чим је она његов живот довела у опасност. ... Потпуно је неважно да ли се сунце окреће око Земље или Земља око Сунца. Све у свему, то је безначајно питање. Насупрот томе, видим да многи људи умиру јер сматрају да живот нема смисла“.¹⁶

Питање о смислу је теоријско питање, и то је, према наведеном, начин на који се Ками односи према делању. Кант већ види сврху у делању, док Ками не, он се пита о смислу свог делања. Дакле, ја као субјект¹⁷ имам слободу и оно што ћу ја са њом да учиним је резултат мог теоријског промишљања. Питање о смислу делања је оно које ће да резултира; да ли ће оно бити афирмисано или не. Делање нема неку трансцендентну утемељивост, већ је оно овде и сада. Управо са оруђем оностраног, у оквиру свог времена, ја конституишем легитимацију свог делања. Резултати овог питања о смислу су многобројни – од Дон Жуана, као афирматора искуства, до Кирилова, као човека који тежи ка логичком самоубиству.

Ако се налазимо у оквиру света који маркирамо као сплет могућности, и у оквиру њега ми тражимо афирмацију сопствене егзистенције, нужно смо усмерени на избор. У оквиру својих избора, критеријум којим располажемо, јесте управо смисао. Смисао је онај који покреће на делање уопште, код Канта се он може посматрати као трансцендентан, док се код Камија он мора увек изнова осмишљавати. Могућности за делање се увек изнова поново нуде и посредством навике можемо стећи „осећај“ да су празне и једноставно увек исте, оне постају типичне, а у оквиру самих тих типичних могућности и сам човеков живот постаје једностран, типичан и стран самом субјекту који га поседује. „Апсурд се рађа из ове супротстављености између људског позива и безумне тишине света“.¹⁸ Управо овде лежи дефиниција апсурда. Према Камијевим речима: „Апсурд је одсуство смисла као истина о човековом положају.“¹⁹

Немогућност проналажења смисла у делању јесте оно што води у апсурд. Слобода воље тако остаје заробљена у својој празној општости и не може да посредује себе у делање. Она не посредује себе у делање, јер нема ништа појединачно што би могла да постави себи као мотив за делање. Са смислом као критеријумом за делање, слободни субјекат не може да пронађе смисао у свако-

¹⁶ Албер Ками, *Мит о Сизифу*, Паидеа, 2008., стр. 12.

¹⁷ Субјекат је особа која се суштински односи према стварности.

¹⁸ Исто, стр. 37.

¹⁹ Исто.

дневном одласку на посао, и радњама које се увек изнова понављају без икакве сврхе која их трансцендира. Ками наводи:

„Ја не знам да ли овај свет има неки смисао који га превазилази. Али знам да не познајем тај смисао и да ми је за сада немогуће да га спознам. Шта може да ми значи смисао ван мог живота? Ја могу да разумем само у људским појмовима“.²⁰

У оквирима безброј могућности које могу да афирмишем као своје, субјект управо због своје огромне слободе избора нема могућност да дође до тог избора. Он нема неку негацију у виду ограничавања своје слободе, попут морала, категоричког императива. Наравно, постоји закон у виду друштвеног регулативног принципа, али он је ирелевантан у егзистенцијалним питањима о смислу делања. Као у Фихтеовој филозофији, где Ја (das Ich) увек тражи неку негацију у виду не-Ја, како би могло да се објективизује, тако човек тражи неки чврст основ или сврху, спрам које треба да гради своје делање. Субјект може рефлексивно да се гради кроз друштво, а сама та једностраност у друштву јесте она која га повратно дистанцира од живота зидовима апсурда. Апсолутна слобода избора је она која води у неслободу. У томе и јесте појам празне слободе, у могућностима које или немају своју објективизацију спрам човекових осећања, мотива, субјективних тежњи, или пак, са друге стране, немају никакву објективизацију уопште. Воља у форми општости има за предмет само саму себе, не нешто насупрот ње у објективном, предметном свету. Воља у стању неодређене општости се распада на бесконачан број могућности, а самим тим не афирмише ниједну од њих. Слобода у виду воље тражи мотив како би се одредила, како би пронашла своју негацију која би омогућила њено постојање. Слобода мора да постоји не само у интелигибилном свету већ у односу између емпиријског и интелигибилног, иначе остаје заробљена у празним општостим, у неодређености воље. Дакле, слобода не постоји ако није за неко одређено делање. Деловање у оквиру емпиријског света је увек однос слободе са нужношћу, тј. однос слободе са својом негацијом где се интелигибилна воља судара са реалношћу и мотивима из реалности.

Мит о Сизифу

Из Кантове перспективе, у оквиру апсурда ми бисмо били у стању празне општости, слободе без слободе. Слобода би самим тим била празна, јер не би могла да се објективизује као воља појединца. Воља и слобода су у овом случају синоними јер је „апсурдно“ говорити о неслободној вољи. Међутим, управо у тој неслободној вољи и лежи Сизифова срећа. Следи цитат из одељка „Мит о Сизифу“:

„Богови су осудили Сизифа да без престанка котрља велику стену до врха једне планине, одакле је камен поново падао услед своје сопствене тежине. Они су

²⁰ Исто, стр. 62.

мислили, с извесним правом, да нема ужасније казне од бескорисног и безнадног рада“.²¹

Према наведеном, ми бисмо Сизифов живот окарактерисали као неслободан (што заправо и јесте) и неиспуњен. Сизифов посао је синониман за узалудни посао. Међутим, из наше перспективе доћи ћемо до другачијих консеквенци.

Сизиф нема „бесконачне могућности објективизације своје слободе“ (можда зато што није слободан), али у оквиру својих могућности које има он је у потпуности испунио све своје могућности за делање. Он се не пита о смислу своје егзистенције управо због тога што му је смисао већ предодређен (котрљање стене). Он је у константно-активној фази испуњења свих својих могућности одједном, што се може поистоветити са божанским разумом. У потпуности се самоодредио спрам својих могућности и лишен је људске неизвесности пред будућношћу и судбином. Сизиф је у оквиру својих могућности сам ковач своје судбине и будућности, из разлога што све своје могућности већ активно и делатно спроводи у оквиру свог „емпиријског света“.

Оно што је негативна и трагична страна Сизифовог живота је у томе што је он свестан своје казне и ширег аспекта могућности живота уопште. Ками, сходно томе, са правом поставља питање: „У чему би се, у ствари, састојало његово мучење ако би на сваком кораку био подржаван надом у успех?“

Ми смо из перспективе овог рада, у оквиру мита о Сизифу, занемарили овај аспект (да је Сизиф свестан своје трагичне судбине), како бисмо показали његову другу страну. Он у оквиру свог живота може осетити исту количину туге и среће као и сваки други човек, међутим, његова свест о његовом положају је та која га присиљава да пати. Сизифова казна је према томе примарно психолошке, а тек секундарно физичке природе.

Апсурд се из перспективе овог рада јавља као одсуство смисла за делање, и као негирање спољашњих мотива – који подстичу вољу на делање у емпиријском свету. У основи апсурда је привид о слободи која је апсолутна. Слобода мора бити слобода за, или слобода од. Слобода као чист појам не може да постоји у оквиру човековог искуства (емпирије). Воља је, дакле, код апсурдног субјекта у потпуном стању општости, док бесконачан број могућности за делање води у њену немогућност. У том смислу се апсурд показује као празна слобода. Она остаје у стањима општости, као слобода која не подстиче на делање. У овом случају човек себе доживљава као слободног, али само теоријски, јер практички то сигурно није. Он је у кавезу сопственог разума, и према томе себе доживљава као странца. Он себи представља један привид слободе, који се јавља као интелигибилна могућност, која се заправо никада не испуњава, и тако остаје затворена у саму себе. Празна слобода, није ништа друго до могућност, која никада не може доспети у своју делотворност.

²¹ Исто, стр. 136.

Литература

Ками, А. (2008). *Мит о Сизифу*. Београд: Паидеа.

Хегел, Г. В. Ф. (1975). *Филозофијска пропедеутика*. Београд: Графос.

Кант, И. (2008). *Заснивање метафизике морала*. Београд: Дерета.

Stefan R. Kojovic

EIN BEGRIFF DER LEEREN FREIHEIT – IMMANUEL KANT UND ALBERT CAMUS

Zusammenfassung

Ausgehend von der Unterscheidung zwischen der intelligiblen und empirischen Welt bei Kant, der Autor möchte den Begriff der Freiheit in dualistischer Unterscheidung der inneren und äußeren Faktoren, die die Freiheit beeinflussen, analysieren. Der theoretische Abstand im Denken des modernen Menschen, in Beziehung gegenüber die realen Ereignisse, wird von seinem Erlebnis vermittelt. Der Einfluss von der äußeren Tatsachen, durch sogenannt „verzerrtes Bild der Wirklichkeit“, an die Negation der inneren Motive, wo meldet die Freiheit sich, nicht wie ein Selbstbestimmung des Subjektes in seinen Handlung, sondern das frei Subjekt, wer kein Gefühl der Zugehörigkeit zu seinem Leben hat. Das entfernte Subjekt am diesen Unterschied ist absolut frei, dank seiner Entfremdung von der Welt. Er ist frei, weil er keinen Objekt des Sehnen hat, dass ihm zum Handlung bewegt. Es ist nur ein Gefühl des Absurden und die Entfernung des Subjekt von der Wirklichkeit. Mit ohne Sehnen und Ziel man ist absolut frei. Aber wie ist diese Freiheit? Die Frage ist, wie ist dieser Freiheit?

AKTUALNOST UTOPIJSKIH PROJEKATA 20. STOLJEĆA U KRIZI VELIKIH NARATIVA

Sažetak: U cinizmu postmodernog, liberalnog subjekta prema velikim idejama i političkim projektima, javlja se, paradoksalno, jedna sasvim nova razina vjerovanja u postojeće stanje. Sve revolucionarne borbe prošlosti se danas čine udaljenim legendama iz nekog davno izgubljenog vremena, i cilj ovoga rada neće biti postavljati dijagnozu tim borbama (što se neprestano radi) već radije uzeti tu udaljenost kao činjenicu da sa samim povijesnim Vremenom nešto nije u redu; umjesto počinjanja od pretpostavki da je nešto u velikim pripovjestima unaprijed mrtvo, treba počinjati od činjenice da je postmoderna jedno vrijeme koje je iščaćeno iz samoga sebe, strano samome sebi. Ovaj će rad odbaciti prevladavajuće mišljenje da danas više nemamo nikakve „koristi“ od velikih političkih planova, i istražiti što nam njihove povijesne manifestacije mogu reći u današnjem vremenu. Onako kako je Theodor Adorno pokušao čitati Hegela, ne sa pitanjem „Što je danas ostalo od njega?“ nego pitanjem „Što bi takav um rekao o današnjici da je prisutan?“, tako bi trebalo čitati i Lenjina, Mao Ce-Tunga, i ostale ličnosti koje se danas doimaju „zastarjelima“.

Cljučne riječi: postmoderna, metanarativi, repeticija, ideologija

Uvod: „Sloboda“ je danas ime čega?

Jedna od najvećih posljedica povjesnih kretanja sa kraja 20. stoljeća je fraktura slobode u bezbrojne modalitete iste. Izgubljen je horizont slobode kao slobode svih ili nikog, prisutan u povijesti europske filozofije od vremena grčko-rimskog svijeta do Hegelova zakončanja kretanja svjetskog duha u Francuskoj revoluciji, i zamjenjen je nepreglednim i širokim mnoštvima prividno zasebnih političkih borbi od kojih svaka kao svoj cilj postavlja slobodu jednog jasno definiranog i odjelitog političkog subjekta. Kraj čovjeka, kraj metanarativa, kraj univerzalnog horizonta političke borbe – tri potporna stupa suvremenog ideološkog okvira kroz koji artikuliramo političku aktivaciju.

Teško je oteti se dojmu da se sa poimanjem slobode u prijelazu sa moderne u postmoderanu dogodilo destrukuiranje ili rastavljanje slobode koje je gotovo izrazivo na isti način na koji je Alain Badiou ustvrdio da priroda ne postoji: počevši od spinozističkog poimanja prirode po kojemu je priroda sveukupnost svih postojećih bića, nešto što sadrži sve u sebi i što je u svemu prisutno, Badiou pokazuje kroz teoriju skupova da se upravo takva priroda ne može misliti, jer bi priroda tada morala biti skup svih skupova i morala bi pripadati i samoj sebi. Time bi eksplodirala od svoje

---

¹ fdraca@gmail.com

vlastite beskonačnosti. Zaključak je bio – možda postoje stvari koje su prirodne, ali ne postoji Priroda. Pojam svega što postoji je samoopovrgavajući, nemislivi pojam.

Samo moramo zamjeniti u toj formulaciji pojam prirode (i Prirode s velikim slovom, kao cjeline) sa pojmom apsolutne i univerzalne slobode, i ono što dobivamo je formulacija današnjeg stanja u kojemu se sloboda nalazi; *postoje razni modaliteti slobode, sloboda za ove ili one društvene grupacije* (pod čime se misli na njihovo pravno-političko priznanje) *ali ne postoji* (više) „Sloboda“ kao skup svih sloboda – urušila se u sebe, i iza nje su ostale atomizirane i individualizirane instance njene aktualizacije. Naravno, to sve dokazuje samo (možda trivijalnu) činjenicu da je pojam „svega“ nedostupan jeziku kroz koji artikuliramo ideje, jeziku koji je fragmentarne naravi i nikada ne zahvaća svoj referent u potpunosti; jezik je razorio organsko jedinstvo bitka. On svakako jest „kuća bitka“, no svaki je čin stvaranja nekog interijera ujedno i čin izbacivanja – nešto mora biti izbačeno da bi postojala unutrašnjost, da bi bitak imao „kuću“ po univerzalno poznatoj metafori.

Jacques Lacan je jednom prilikom opisao registar Realnog (onoga što je prethodilo jezičnoj simbolizaciji i što je preostalo nakon nepotpuno izvršene funkcije iste) kao čistu cijelovitost ili puninu lišenu negativiteta poput odsutnosti, manjkavosti, antagonizama, rupa i rascijepa; neko se biće može percipirati kao manjkavo ili nepotpuno jedino kroz negativitet prisutan u samom jeziku, jer to biće ukoliko je zamišljeno izvan jezika naprosto *jest* onako kako *jest* u svojem nijemom i priglupom realitetu.

Dakle, slobodi se kao Slobodi (sveukupnosti, cjelini raznih neposrednih primjera slobode) ne može pripisati nikakvo izgovorivo bivanje, ali to ne znači da ona ne postoji – znači samo da ne postoji u našem simboličkom univerzumu. Razlika koju je Lacan poigravajući se Heideggerovim pojmovima egzistencije i ek-sistencije ovdje naznačio je razlika između one stvarnosti koja je kontingentna sposobnosti jezika da artikulira i stvarnosti koja samom jeziku izmiče: sloboda egzistira, dok Sloboda ek-sistira, nije zahvaćena onime što se može izgovoriti ili misliti.

Naprotiv Wittgensteinovu diktumu da se mora šutjeti o onome o čemu se ne može govoriti – ono što se ne može izgovoriti mora ipak nekako biti imenovano, da govor o njemu bude moguć. Jedan od načina da se to učini je kritika postmodernog političkog horizonta čiji su ključni atribut partikularizirane identitetske politike ne pukim povratkom na nešto što je prethodilo postmoderni, već re-artikulacijom prethodnih poimanja univerzalne slobode u današnjem ideološkom ambijentu; ako je područje općenite političke borbe za slobodu svih bilo izgubljeno historijskim porazom ljevice na kraju 20. stoljeća (a upravo se to dogodilo; progresivni politički pokreti Zapada su u posljednjih četvrt stoljeća gotovo pa napustili radikalnu borbu protiv kapitalizma i borili se za „kapitalizam sa ljudskim licem“), potrebno je prepoznati poziciju koje bi to područje imalo u današnjim uvjetima mislivog i izgovorivog.

Opus klasičnog marksizma, danas uvelike zaboravljen i široko smatran zastarjelim čak i u lijevim diskursima, mora biti re-aktualiziran prvenstveno zato što je bio posljednji u nizu univerzalističkih koncepcija slobode, i nije slučajno da je posmoderna kritika metanarativa bila u prvom redu kritika klasičnog marksizma koji je ljudsku povijest posljednji u dugom razvoju europske filozofije shvaćao kao svojevrsni „dugi marš“ samoostvarenja i opredmećenja ljudske slobode.

Klasični marksizam, kojega za potrebe ovog rada definiramo kao marksizam prije postmoderne, je prevelik korpus djela da bi ga rad ovakvoga opsega mogao cijelog uskrnuti, i ovaj rad nipošto nije ta reaktualizacija implicirana u naslovu; umjesto toga, ovaj rad je anti-hermeneutički programski tekst čiji je cilj dati smjernice za eventualnu aktualizaciju u budućnosti. Anti-hermeneutički zato jer mu nije cilj proniknuti u „dublje istine“ klasičnog marksizma, već jednostavno reći što je i on sam rekao te potom vidjeti što to znači danas.

Pasolini i Badiou sa Svetim Pavlom

Kada govorimo o univerzalnosti i njenom aktualiziranju, nužno je postaviti pitanje o kakvom se točno aktualiziranju i kakvoj univerzalnosti radi. To aktualiziranje nije povratak na staro, utvrđivanje toga da je povijest krenula u „krivom“ smjeru i da je potrebno vratiti se na neku prijašnju točku koja je bila prijelomni moment tog pogrešnog skretanja; ako se išta može nazvati nemogućim sa apsolutnom sigurnošću, bez brige za tim da je to poimanje nemogućeg kontekstualno i ideološki oblikovano, onda je to bilo kakav doslovan povratak na staro; svaka će restauracija biti nužno izmjenjena periodom svoje vlastite hibernacije iz koje je izdignuta.

Jedino aktualiziranje univerzalnih političkih projekata o kojemu ima govora je isključivo univerzalnost koja se stvara, čiji se horizont otvara po prvi put, nipošto univerzalnost koja se vadi iz zaboravljenih vremena. Radikalni politički projekti prošlosti su tu univerzalnost otvarali u svojem vremenu; ali kada bi se ponovnim služenjem njihovom teorijom ta univerzalnost ponovno otvorila, to bi ponovno bilo prvo otvaranje zbog drugačijeg ideološkog ambijenta u kojem se odvija. Dakle, nemoguće je proglasiti „povratak“ na Lenjina ne zato jer je on „zastario“, već zato što bi svako ponavljanje njegovih riječi, paradoksalno, bilo novo i originalno pod uvjetom da se promjenila ideološka paradigma unutar koje se to ponavljanje odvija. Ono što tvrdim ovdje je samo to da usprkos našim najboljim željama nikad nema doslovnog čitanja; „doslovnost“, što god bila, je i sama podložna ideološkim fluktuacijama. Istini je svako izgovaranje prvo, bez obzira na to je li i jedna riječ izmjenjena ili nije.

Jedino „uskrnuće“ koje bi odgovaralo ovakvoj definiciji nalazimo u Pasolinijevom tretmanu Svetog Pavla, njegovog života i njegovih evangelističkih poslanica. Jedan nikad uprizoren Pasolinijev film je nastojao pokazati da je istina velikih pisanih djela nešto što postoji u različitim povijesnim vremenima i lokalitetima, i k tome postoji bez prevođenja. Ta je istina nešto što nije ahistorijsko (u smislu da je istinito bez obzira na konkretnu povjesnu situaciju) već transhistorijsko, kontingentno uvjetima i mogućnostima svojeg vremena ali sposobno navlačiti kožu bilo kojeg drugog. Usprkos svim promjenama, nastavlja značiti nešto i dalje.

Pasolini je bio duboko fasciniran ranim periodom kršćanske povijesti, konkretno od njegovog početka do njegovog uspona na status službene religije Rimskog Carstva, jer je riječ bila o međurazdoblju dvaju epoha; o ničijem vremenu koje dolazi nakon što je staro (rimski i židovski zakon) umrlo, ali novo (zakon crkve) još nije rođeno. U tom je periodu kršćanstvo bilo prvenstveno pobuna, pozitivna društvena sila: nova religija koja se protivila robovlasništvu, obećavala spasenje svima jednako bez obzira na plemensko porijeklo ili politički status, te pretendirala na poruku namjenjena cijelom čovječanstvu. Međutim, to je bio kratak revolucionarni moment

između dvaju epoha, no ključno za Pasolinijevo promišljanje Pavla je upravo ono što se događa u tom vakumu vremena u kojem se čini da je sama povijest rascijepljena nadvoje.

Konkretno, Pasolinijev film je trebao paralelno prikazati dvije radnje: Sveti Pavao u ranijim danima kad je bio farizej i kad je progonio kršćane, te u paru s tim Francuz iz Drugog svjetskog rata koji kolaborira s Njemcima i progona Pokret otpora. Zatim, kao i prema biblijskoj predaji, Pavao doživljava očitovanje s viših instanci i preobraćuje se na kršćanstvo; a Francuz odjednom doživljava epifaniju i odriče se nacizma, te se i sam pridružuje otporu. Konačno, Sveti Pavao posvećuje ostatak života propovjedanju nove religije, šaljući poslanice diljem antičkog svijeta: protagonist iz paralelne naracije šalje po cijelom svijetu političke pamflete gdje agitira za borbu protiv fašizma i kapitalizma. Cijelo to vrijeme niti jedna riječ Svetog Pavla nije izmjenjena; Pasolini nam nije dao hermeneutiku njegovog opusa koja bi nas upućivala na neko ispravno čitanje već je naprosto ponovio njegove poslanice onako kako su zapisane. Pokazao je da te riječi znače nešto u Francuskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata, situaciji koja je prividno drugačija od Pavlove. (Pasolini 2014)

Sveti Pavao je ovdje protumačen kao otkrivač istine koja je prisutna u bezbrojnim povjesnim vremenima, koja nam govori nešto pored svih trendova koji su promarširali u dva milenija koja stoje između njegovih paralelnih radnji. Ovo je analogno analizi svetog Pavla koju je dao Alain Badiou: analiza koja je anti-hermeneutička i koja pokazuje transhistorijski kontinuitet Pavlovih tekstova. Pavao kao navjesnik nevidljive istine koja se u svakoj paradigmi reinventira, i kao nositelj poruke koja razbija strukturu starog hebrejskog Zakona kao što i dezintegrira grčki *Logos* (Badiou 2006). No takvo je rastavljanje moguće jedino izvana; istina koju je donio Pavao je nešto što ne pripada svijetu, odnosno ne pripada simboličkom univerzumu unutar kojeg mislimo, zaključujemo, promišljamo i govorimo. Ona je nasilna istina koja ruši razne kulturno-ideološke Svjetove da bi pokazala njihove unutarnje *logos-e* po kojima operiraju i reproduciraju se, da bi ih zatim nanovo uspostavila u novom i preobraženom stanju.

Osvremenjivanje Svetog Pavla i njegovo istrgnuće iz partikularnog vremenskog perioda i partikularnog kulturalnog lokaliteta otvara brojna pitanja glede validnosti takve aproprijacije. Na koji nam način figura tog apostola i njegove riječi uistinu pomažu u tumačenju takvog transhistorijskog rascijepa o kojemu je riječ? Badiou naglašava da ne mari za religijske implikacije Pavlovog djela; činjenica da je ključan događaj za Pavla bilo ukrsnuće mesije je u njegovoj analizi sporedna (*ibid.*). Ključni moment Pavlovih intervencija na koji se stavlja fokus je njegovo otvaranje novog prostora subjektivnosti; radi se o novom postavljanju subjekta spram događaja, odnosno procesa istine. Autentičan događaj prodrnava samu strukturu bitka i premješta granice mogućeg i nemogućeg – drugim riječima, preoblikuje samu stvarnost i postavlja nove mogućnosti. Povijest kršćanstva nakon Pavla je bila samo jedna od mogućnosti, dok je u centar kritičke analize potrebno smjestiti samo događaj iz kojeg su mogućnosti proizašle. Pavao je u tom smislu univerzalan ne kao apostol, kao kršćanin, ili kao bilo što čemu se može pridodati partikularan označitelj; univerzalan je zbog otkrića nečega što preostaje kada se cijeli simbolički univerzum suspendira i

iščaši, odnosno upravo zbog toga što je Pavao bio mnogo više od religijske ličnosti i svođenje njegovih poslanica na religijske tekstove umanjuje njihov širi značaj.

Univerzalnost koju je Pavao utemeljio prema Badiouu nije univerzalnost po nekom tradicionalnom tumačenju tog pojma: kao univerzalno vrijedan sud o nečemu što je istinito. To bi po njemu bila tek gramatička uporaba tog pojma koja se ne bi maknula od trivijalne činjenice da je nešto istinito; riječ je o kreativnoj univerzalnosti koja kreće dalje od percipiranih mnoštava, podjela i razlika, univerzalnost koja jedninu ne razoktriva nego je uspostavljuje, shodno Badiouovom poimanju istine kao procesa, događaja.

Zbog te suprotstavljenosti istine svijetu i povijesnom vremenu i poimanju istine kao nečega što je njima izvanjsko mada uvijek prisutno, otvara se horizont mišljenja unutar kojega je moguće reći da ličnosti prošlih revolucionarnih pokreta i dalje imaju nešto za reći i nama, subjektima postmoderne melankolije; ako Sveti Pavao koji je bio pročitao kao revolucionarni mislioc nije zastario, jesu li onda zbilja zastarjeli i revolucionarni teoretičari poput Lenjina ili Mao Ce-Tunga? Premda nisu Svetog Pavla ni na koji način izvrtali, Pasolini i Badiou su ipak morali odabrati koje će njegove riječi prikazati kao još uvijek aktualne; premda su ga obojica citirali točno onako kako je govorio, bez ikakvih intervencija sa svoje strane, nije sve što je Pavao zapisao bilo prikladno za kontekst Višijevske Francuske, mada to nije ni potrebno za ono što je trebalo dokazati. Dakle, pitanje toga što nam stari marksisti imaju za reći u današnjoj atmosferi je prvenstveno pitanje odabiranja; koje bi njihove riječi valjalo privilegirati nad ostalima da bismo saznali što je specifično važno od njihovih silnih opusa, ključno za današnju političku situaciju. Potrebno je početi od ekspozicije današnjeg ideološkog stanja u odnosu na sve prijašnja, kao i ekspozicijom samog pojma ideologije koji nije u prelasku sa moderne na postmodernu ostao netaknutim.

Marksistički pojam ideologije i nakon njega

U klasičnom marksizmu, ideologija je definirana dvojako: Prvo kao niz diskursa koji reproduciraju i predstavljaju kao istinu najčešće problematične percepcije o svijetu, čovjeku, društvu, povijesti, pa čak i prirodi. Ne postoji tako nešto kao čist, objektivan ili neutralan pogled na bilo što od navedenog zbog jedinstva teorije i prakse kojeg dijalektički materijalizam stavlja u centralni fokus; svjetonazori ljudi i društava će neizbježno biti oblikovani materijalnim uvjetima njihovog života, a unutar klasnog društva tj. unutar odnosa moći će ujedno i moć jedne društvene grupe nad drugom (te konflikt oko te moći) imati presudnu ulogu u tom oblikovanju pogleda. Ideologija svakog društva je ujedno i ideologija vladajuće klase; ona nije samo niz teorijskih zabluda (kao u pozitivističkoj definiciji tog pojma) niti niz instruktivnih uvjerenja (kao u „neutralnoj“ definiciji) nego ima i praktičnu, društvenu funkciju kao duhovni zaštitnik postojećih političko-ekomskih i općenito društvenih odnosa. Ovo je ideologija kako je definirana u *Njemačkoj ideologiji* (Marx 1964). Zatim, jedan malo kasniji dodatak tom poimanju se javlja u *Kapitalu*: ideologija je

pored svega toga i parcijalan pogled na društvenu stvarnost koji previđa totalitet povijesnih procesa i društvenih odnosa, nepotpun pogled na fenomen koji ne uviđa njegovu kontekstualnu pozadinu; Marxovim vlastitim riječima, *oni to ne znaju, ali ipak to rade* (Marx 1977). Ideologija je, dakle još i skrivenost dugosežnih uzroka i posljedica naših djela.

Ova se definicija našla pod kritikom u zapadnoj humanistici u posljednjih tridesetak godina iz sljedeća dva razloga; prije svega zato što je izgubio aktualnost u razdoblju postmodernog cinizma prema svim ideologijama, zato što je zajedno sa marksističkim metanarativom stradao i građansko-prosvjetiteljski metanarativ. Premda je liberalizam pobjedio u ideološkim nadmetanjima 20. stoljeća, njegovi vrhovni označitelji poput vladavine prava, slobode medija, poštenog i slobodnog poslovanja i ostalih se ne shvaćaju zapravo ozbiljno, i postmoderni cinični subjekt ih doživljava kao floskule političkih elita bez praktičnog i stvarnog uporišta. Taj je vakuum vrhovnih ideoloških označitelja, neprisutan u ranijim diskursima, okosnica pojma post-ideološkog društva. Druga linija kritike je naglasila unutarnju kontradiktornost marksističke pretenzije na transideološko znanje; po njoj je marksizam ključnu pogrešku počinio pretendiranjem na Istinu koja nemarksistima nije dostupna zbog monopola kojeg je znanstveni socijalizam postavio na kritiku ideologije, predstavivši sebe kao jedini diskurs koji nadilazi ideološki konstruiranu društvenu stvarnost.

Međutim, nedostatak ovih kritika kritke ideologije je stavljanje prevelikog stresa na razinu duhovne nadgradnje društva i svođenje ideologije isključivo na sveukupnost vjerovanja i svjetonazora svojstvenih nekom povjesnom vremenu: one zapostavljaju svakodnevnu praksu ljudskog života, taj neposredni materijalitet ideologije kroz koji ona živi i obnavlja svoje postojanje. Slavoj Žižek uvodi pojam *ideološke dezidentifikacije* da bi opisao simptomatičan postmoderan fenomen: svakodnevna reprodukcija dominantne ideologije koja je *potpuno neovisna o individualnim uvjerenjima njenih subjekata* (Žižek 2002). Ideološka dezidentifikacija eksplicira sljedeće karakteristike suvremenog ideološkog režima: Ideologija, da bi bila uspješna, mora samu sebe prikazati kao autentičan izraz čovjekove slobodne i kreativne subjektivnosti, kao nešto što direktno proizlazi iz neke njegove intrinzične substance i kao nužan učinak njegove slobode. Nadalje, mora postojati prostor unutar ideološkog diskursa unutar kojeg subjekt ima svojevrstan „ispušni ventil“, određeno mjesto za predah u kojemu može privremeno i prividno djelovati „slobodno“ od uobičajenih društvenih, kulturalnih, običajnih i sličnih regulacija njegova ponašanja; daleko od oslabljivanja takvih ideoloških normi, ovaj prostor predaha ih osnažuje time što dopušta subjektima ideologije izgradnju distance spram ideologije koja ipak nije dovoljna za potpun iskorak iz iste. Konačno, ideologija mora svoje vrhovne označitelje, pojmove koji povezuju cjelokupnu strukturu nadgradnje, prikazati kao svete Stvari koje ne mogu pasti tako nisko da budu politički konstrukti (ahistorijski koncepti poput *prirodnog prava* ili *ljudske prirode*). Time se postiže depolitizacija svih odluka koje u suštini i nisu ništa drugo nego političke; dotične odluke se moraju predstavljati kao racionalne nužnosti, potkrijepljene znanošću ili nekom drugom institucijom znanja koji ima neprikosnoven status (ibid.).

Jedna od ključnih razlika post-hladnoratovskog ideološkog režima spram gotovo svih prijašnjih je izostanak potrebe političkih režima za entuzijastičnom podrškom svojih građana; od političkih se subjekata više ne traži da glorificiraju svoj vlastiti režim raznoraznim javnim manifestacijama, štoviše od njih se ne traži ništa osim toga da se ne bune. Ova je razlika ključan element svake društvene analize prema kojoj je autoritet prema tradicionalnom shvaćanju tog pojma danas dezintegriran; postoji vladajuća klasa, ali ne i autoriteti. U sinergiji sa pojmom ideološke dezidentifikacije dolazimo do konačne re-formulacije Marxove kratke eksplikacije ideologije iz *Kapitala* koju je iznio Žižek a *propos* Sloterdijka: *Oni to znaju jako dobro, ali ipak to rade* (ibid.). Cinizam današnjeg subjekta prema „svim“ ideologijama i metanarativima je nužno licemjerman cinizam; subjekt ne mora vjerovati u građansko-prosvjetiteljsku ideološku paradigmu, no ona je zbog svojih skromnih zahtjeva prema subjektu spodobna reproducirati se mimo svačije skepse. Ključan uvid koji je potrebno izvući iz ovoga je materijalnost ideologije; ona nije sadržana u našim uvjerenjima, nego u našim životnim praksama i kao takva dobiva vitalnost koja je potpuno oslobođena bilo čijih osobnih nazora.

Avangardna partija

Sada kada je ustanovljeno o kakvoj se reaktualizaciji klasičnog marksizma radi i o kakvom je ideološkom podneblju unutar kojega se ta reaktualizacija ima izvršiti riječ, kucnuo je čas za jedan konkretan primjer takvog prevođenja (bez samog prijevoda) nekadašnjih ideja u današnju simboličku atmosferu. Maltene se čitav klasični marksizam smatra zastarjelom idejom koja je možda i mogla reći nešto produktivno u svojem vremenu (a i to se govori samo ako su njegovi kritičari velikodušni) ali koja je prevaziđena novom povjesnom situacijom u kojoj su njena temeljna učenja postala neprimjenjiva u praksi.

No čitava ova percepcija starih marksista počiva na jednoj prešućenoj i nedovoljno problematiziranoj pretpostavci: ako su današnji povijesni uvjeti, ideološki i praktični tj. materijalni u sukobu sa starim idejama i strategijama problem nije u prethodnima već u potonjima. No što ako taj prešutni *logos* preokrenemo iz temelja i ustvrdimo suprotno; nisu li sve revolucionarne borbe prošlosti, a ne samo one inspirirane marksizmom, danas percipirane kao nešto što pripada starom i nadiđenom vremenu? Zar naša percepcija klasičnog marksizma nije samo jedan detalj u mozaiku borbi koje se, gledane unazad iz postmoderne, doimaju kao legende? Jedna od ključnih karakteristika post-hladnoratovskog duha je uvjerenje da je svim borbama došao kraj, da se povijest okončala izgradnjom najboljih od svih mogućih svjetova. Uvjerenju da je, recimo, Lenjin danas zastario jer njegova teorija ne može misliti postmoderu treba suprotstaviti suprotnu analizu, koliko god ona bila kontraintuitivna; revolucionarne ličnosti prošlosti se općenito danas čine zastarjelim figurama, to nije simptomatično samo za klasični marksizam; stoga moramo ustanoviti da nešto možda nije u redu s našim vremenom, da je naše vrijeme, umjesto da je pregazilo pobune prošlosti, pregazilo horizont svojeg vlastitog postojanja i postalo strano sebi samome.

Pitanje kojega je potrebno postaviti prije bilo kakvog zahvata nad Lenjinovim teorijama je: Može li se s bilo kakvim opravdanjem učiniti s njim ono što su Pasolini i Badiou napravili sa Svetim Pavlom? Odgovor je uvjetno potvrđan; ne vrijedi jednako za cijeli njegov opus, potrebno je odabrati. Ponoviti nečije riječi u današnjem vremenu i time ih nanovo roditi nije nikakav zadatak samo po sebi; istinski pothvat Pasolinija i Badioua oko Svetog Pavla je bio u ponavljanju pomno odabranih Pavlovih riječi koje bi danas imale odlučuju težinu. Konkretni primjer koji bi trebao ilustrirati kako bi takav pothvat izgledao sa klasičnim marksizmom će ovdje biti Lenjinov pojam *avangardne partije*.

Jedan od ključnih problema političke strategije marksizma u prijelazu sa 19. na 20. stoljeće je bio problem revolucionarne klasne svijesti; u kakvim se uvjetima ona razvija, koji oblici političke borbe doprinose njenom razvoju a koji ne, kako ju kanalizirati prema željenom političkom cilju, i brojna druga pitanja. Lenjinova je strategija, kao što je poznato, nastojala na temelju činjenice da se revolucionarna politička svijest ne razvija među svim društvenim slojevima jednako brzo izgraditi avangardu radničkog pokreta, organizaciju najprogresivnijih i najosvještenijih slojeva radnika, seljaka i inteligencije. Zbog različitih materijalnih uvjeta u kojima žive, razni će društveni slojevi drugačijim tempom doseći vrhunac klasne svijesti koji je artikuliran u opusu Marxa, Engelsa i drugih. Oni segmenti raznih društvenih slojeva koji dosegnu taj nivo moraju usmjeravati političku borbu svih potlačenih klasa prema njihovom oslobođenju, služeći se teorijom znanstvenog socijalizma (Lenjin 1949).

Kada uzmemo u obzir „postideološku“ ciničnost suvremenog političkog subjekta, što nam govori Lenjinov koncept avangardne partije danas? U carističkoj Rusiji u kojoj je Lenjin djelovao, koja još nije prolazila kroz razdoblje građanskog društva, liberalno-demokratske političke ideje su apelirale mnogima umornima od cara i njegovih represija, te je u takvom podneblju imalo smisla pisati djelo poput *Države i revolucije* koje objašnjava prividnu transparentnost, skrivene igre moći i spletkarenja te praznu i steriliziranu formalnost građanskih sloboda. Međutim, upitno je treba li zaista pisati takvu teoriju i danas; kako smo pokazali, cinično nevjerovanje u svaku veliku ideju uključujući i liberalnu demokraciju je danas sveprisutno. Nije problem više u tome da ljudi imaju teoretskih iluzija o građanskom društvu, već u tome da znaju jako dobro da se radi o demagoškim mistifikacijama i floskulama ali nastavljaju djelovati u svakodnevnoj životnoj praksi kao da ne znaju.

To je ujedno i ključ nedavne razmjene između Noama Chomskog i Slavoj Žižeka; kritika ideologije koju nudi Chomsky se svodi na ponavljanje odavno spoznatih istina o naravi kapitalističkih društvenih odnosa, na ponavljanje koje je danas postalo potpuno izlišno. Žižek s druge strane počinje upravo od te izlišnosti kako bi pokazao da je ideologija liberalnog kapitalizma živa zbog svojeg neposrednog materijaliteta, načina na koji ljudi žive. Ovo vodi do zaključka da nam danas nije potrebna avangarda koja bi bila opremljena najnaprednijom političkom teorijom, već najnaprednijom revolucionarnom strategijom; rasprave o tome da se liberalna demokracija, poput svih ostalih režima na dnu svojeg bića temelji na sili, da su strateški interesi kapitala najveća kočnica njene demokracije i da moć u njoj nadasve ne pripada građaninu više nisu nešto po čemu se može prepoznati avangardna revolucionarna svijest jer se radi o nečemu što je poznato svim slojevima društva.

Avangardna partija postmoderne bi stoga bila avangarda koja istinu traži u *djelu*, koja vlastitim djelovanjem otvara horizont istine. Pomak je potrebno učiniti sa revolucionarne svijesti na revolucionaran *čin*. Akcija kao istina, djelo kao najveći čin podučavanja i otkrivanja istine. Takav postmoderni lenjinizam ne bi bio lenjinizam teorijski potkovan partije koja je dospjela do nekog stadija teorijske spoznaje koja (još) nije dostupna svima; ona je organizacija činitelja koji otvaraju horizont istine i sebi i drugima istodobno kroz djelo koje ruši ideološke mistifikacije koje su, kako smo vidjeli, ukorijenjene ne u zabludama nego u svakodnevnim praktičnim reprodukcijama istih. Formulacija nekadašnjeg ideološkog stanja koju je dao Marx – *Oni to ne znaju, ali ipak to čine* – koju je u današnjici Žižek zamjenio formulacijom *Oni to znaju jako dobro, ali ipak to čine* – postmoderni lenjinisti imaju zamjeniti posljednjom formulacijom; *Znaju to jako dobro, i stoga su prestali to činiti*. Dakle, fokus je potrebno premjestiti sa klasne svijesti koja se izgrađuje teorijskim radom na klasnu svijest koja se oblikuje subverzivnim djelima koja razdiru društvene strukture kroz koje svakodnevnim praksama koračamo; djelima koja predstavljaju radikalnu drugost postojećim matrijalitetima ideologije i izazivaju ih; umjesto pasivnog otkrivanja istine djelatna izgradnja istine kroz čin koji lomi naše percepcije mogućeg i nemogućeg. Postmoderni je lenjinizam stoga avangarda djelovanja; avangarda konstruktora istine nepojmljivim i nezamislivim djelima, *činitelja nemogućeg*.

Zaključak

Počeli smo od opservacije same nemislivosti univerzalnog projekta ljudske slobode u današnjoj ideološkoj atmosferi i metodi kojom bi se taj horizont nemislivog i neizgovorljivog mogao otvoriti; navedena je jedna važna karakteristika i razlika današnjeg vremena u usporedbi sa modernom i vremenima prije nje, te je ponuđen pokušaj (nužno nepotpun, ali riječ je tek o prvom pokušaju) da se jedan klasič „zastarjelih“ metanarativnih djela, Lenjinova teorija avangardne partije, nanovo reinventira u današnjem vremenu. Ključna instrukcija, barem za sad, JE stavljanje većeg stresa na djela koja se bave pitanjima strategije spram djela teorije (u slučaju Lenjina, *Što da se radi?* umjesto *Države i revolucije*). Ovakav zadatak privilegiranja određenih tekstova nad ostalima je također važan anti-hermeneutički zahvat; od svih riječi koje su ponovljive, potrebno je pronaći one koje danas poručuju najglasnije, sa priznanjem toga da će u budućim ideološkim konstelacijama to možda biti neki drugi tekstovi.

Literatura

- Badiou, Alain: Sveti Pavao, utemeljenje univerzalizma. Zagreb, naklada Ljevak 2006.
 Lenjin, Vladimir: Što da se radi? Goruća pitanja našeg pokreta. Zagreb, Kultura 1949.
 Marx, Karl: Njemačka ideologija. Beograd, Kultura 1964.

Marx, Karl: Kapital. Beograd, Prosveta 1977.

Pasolini, Pier P. : Saint paul; A screenplay. London, Verso books 2014.

Žižek, Slavoj: Sublimni objekt ideologije. Zagreb, Arkzin 2002.

Filip Drača

ACTUALITY OF THE 20TH CENTURY UTOPIAN PROJECTS IN THE CRISIS OF GRAND NARRATIVES

Summary

In the cynicism of the postmodern, liberal subject towards grand ideas and political projects, we are witnessing the emergence of a radically new level of faithful belief in the status quo. All the revolutionary struggles of the past seem like distant legends from some long lost time today, and the point of this work will not be a setting of a diagnosis to these struggles (which is frequently done) but, rather, to take this distance as proof that something is not right with the historical Time itself; instead of starting from the assumptions that something in the Grand Narratives is dead in advance, we should start from the fact that postmodernity is a time that is dislocated from itself, foreign to itself. This essay will throw away the hegemonic opinion that we have no more “use” of great political plans, and explore what can their historical manifestations tell us about today’s times. The way in which Theodor Adorno had attempted to read Hegel, not with the question “What is left of him today?” but “What would this mind, were it present, say about the current times?”, is the way in which we should read Lenin, Mao Ze-Dong, and other figures who seem “out of date” today.

FAJERABEND I PROTIV METODE

Sažetak: Autor ovog teksta smatra da se Fajerabendov spis *Protiv metode* može prikazati kroz četiri glavne teze. Prva teza nam ukazuje na to da nema utvrđenih metodoloških pravila koja doprinose razvoju nauke, umesto toga se nalazi princip „sve ide“. Druga teza ističe da je rast znanja u nauci moguć ako se prihvate alternativne teorije koje će crpeti svoj sadržaj iz mitova, metafizičkih stavova, religijskih iskustava, predrasuda i dr. Treća teza je epistemološka teorija po kojoj ne postoje korisna i bez izuzetka metodološka pravila koja regulišu napredak nauke i rast znanja, a Fajerabend je naziva „epistemološkim anarhizmom“. Četvrta teza se sastoji iz kritike koju Fajerabend upućuje svojim prethodnicima, Poperu i Lakatošu. Fajerabend će na analizi istorije nauke pokazati da nauka pridržavanjem svih predloženih metoda ometa sopstveni razvitak. Da bi napredovala, nauka povremeno mora da deluje protiv metoda.

Ključne reči: epistemološki anarhizam, „sve ide“, rast znanja, kontraindukcija

Nauka je samo jedan poseban način dobijanja informacija i njihove interpretacije. U početku, nauka je korišćena protiv autoritarnosti i sujeverja, te je uspela da poveća slobodu od verskih dogmi. Drevne i krute forme mišljenja pale su u zaborav, a nauka je zauzela posebno mesto u društvu. Verovalo se da nauka donosi oslobođenje i prosvetljenje. Ni mišljenja savremenih naučnika, istraživača i filozofa se nisu mnogo promenila. Naučnici i filozofi tvrde da ni jedna ideja nije tačna samo zato što to neko tvrdi, uključujući i nas. *Nosce te ipsum*. (Spoznavaj samog sebe.) Propitujte sami sebe. Ne verujte u bilo šta samo zato što to želite. Vera u nešto ne čini tu stvar istinom. Testirajte ideje koristeći dokaze dobijene iz posmatranja i eksperimenta. Ako omiljena ideja ne prođe dobro pripremljeni test ona je pogrešna. Ali tu se ne treba zaustaviti. Treba slediti dokaze kuda god da vode. Čak su i najveći naučnici grešili u mnogim stvarima. Njutn, Ajnštajn i svaki drugi veliki naučnik u ljudskoj istoriji činili su greške. Nauka je način da se zaštitimo od obmanjivanja samih sebe, kao i od drugih. Da li smo mi to onda zloupotrebljavali nauku? Naravno da jesmo, kao i sve drugo oruđe koje smo posedovali i zato je ne možemo ostaviti u rukama nekolicine moćnika. Što više nauke pripada svima nama, to je manje verovatno da će biti zloupotrebljena.

Filozofija koju Pol Fajerabend predstavlja dovela je do važnih naučnih rasprava u 20. i 21. veku. Njegova radikalna ideja o nepostojanju jednog metoda u nauci

---

¹ damastus@yahoo.com

navela je filozofe i naučnike današnjice da preispitaju svoje pozicije i primenjuju multidisciplinarni pristup kako bi došli do novih otkrića.

Fajerabend će objaviti *Protiv metode*, prvi spis koji se bavi „epistemološkim anarhizmom“, i mi ćemo se u ovom tekstu pozabaviti ovim njegovim delom. Naime, Fajerabend je u svom delu nemilosrdno napadao sve što može da izgleda kao metoda ili teorija kojima se služe naučnici, istraživači i filozofi, došavši do neverovatnih rezultata i svojevrstnih pogleda koji se odnose i na monistički i na pluralistički metod u nauci i filozofiji. Fajerabendov pogled na nauku i metodu u njegovoj knjizi se može svesti na nekoliko tačaka:

1. Princip „sve ide“ (koji je i ujedno centralna tačka u *Protiv metode*) – ne postoje apsolutne istine i nauka je u suštini anarhistički poduhvat,
2. Rast znanja,
3. Anarhistička epistemologija,
4. Kritika Popera i Lakatoša.

Delo *Protiv metode* je nastalo kao korespondencija, razgovor i prepirka između Fajerabenda i Imrea Lakatoša. Fajerabend je imao za cilj da sruši racionalističku postavku koja je vladala i još uvek vlada u nauci, dok je Lakatošev zadatak bio da tu istu postavku brani. Njihova prepirka je završena naglo smrću Imrea Lakatoša, kome će Fajerabend će i posvetiti ovo delo. Međutim, u samom delu Fajerabend se neće ustručavati da napravi oštru kritiku Lakatoševih filozofskih stanovišta. Ovo neodoljivo podseća na Aristotelovu izreku „*Amicus Plato, sed Amicus veritas est!*“ (Drag mi je Platon, ali mi je istina draža!). Tako će i Fajerabend, bez zadržki, pokušati da ukaže na slabosti Lakatoševе teorije. Pored oštre kritike upućene Lakatošu, Fajerabend će kritikovati i poziciju Karla Popera² i njegovo metodološko stanovište koje je izuzetno dominantno.

Princip „sve ide“

Već na samom početku Fajerabend će reći da je u samoj nauci moguće utvrditi jednu metodu po kojoj će se ona kretati. Ovakav princip je izvodljiv i donekle uspešan. Međutim, dešava se to da se ne treba zadržati na jednom metodu jer će on biti rastegljiv onoliko koliko od njega to zahtevaju određene teorije. Drugim rečima, svaki metod ima svoje granice. U onom trenutku kada ispitujemo istraživanje koje se radilo u prošlosti, nismo u stanju da donesemo jedinstveni zaključak koja tačno metoda je imala „pozitivni“ rezultat. Zato Fajerabend kaže da se tada, ma kako metoda bila uverljiva, morala narušiti u nekom trenutku, jer je samim tim narušavanjem metode donet pozitivan rezultat. Bilo kakvo malo odstupanje od pravila imalo je za rezultat razvoj i progres. Taj razvoj novih teorija ili nekih novina u određenim teorijama se dešavao ako su naučnici ili odstupali od utvrđenih metodoloških pravila,

² Godine 1948. Fajerabend će upoznati Karla Popera koji je već bio poznat među filozofima Bečkog kruga kao pripadnik „zvanične opozicije“. Usled Vitgenštajnovе smrti, Fajerabendov mentor postaje Karl Popper.

ili ako su slučajno ta pravila bila prekršena. Ovaj razvoj u istoriji nauke je apsolutno nužan. I ne samo to, već je neophodno prihvatiti činjenicu, koliko god nam se čini paradoksalna, da ako nije moguće upotrebiti jedan metodološki princip za rešavanje određenog problema, onda je potrebno poći sa totalno suprotnom metodologijom. I ovde leži srž Fajerabendovog principa „sve ide“. Da bi se došlo do novih naučnih dostignuća potrebno je odreći se rigoroznih pravila i ne zahtevati samo jasnost, formu, intelektualnost, objektivnost, preciznost i istinu. Sva ova načela se mogu srušiti ili bar biti dovedena u pitanje, dok princip „sve ide“ ostaje održiv.

Primenjivanje ovog principa omogućava nam da gledamo drugačije na „kontrapravila“. U osnovi, ako činjenice ne odgovaraju teoriji, onda se teorija ili ukida ili je ozbiljno ugrožena. Ovo pravilo je osnova empirizma. „Kontrapravila“ nam služe da se suprotstavimo osnovnim pravilima naučnih projekata. Ustanovljavanje kontrapravila omogućava uvođenje i elaboraciju „hipoteze koje protuslove dobro potvrđenim teorijama i/ili dobro utemeljenim eksperimentalnim rezultatima“ (Feyerabend 1987: 21). Ovaj postupak Fajerabend naziva kontraindikativnim.

Kontraindikacija pokreće mnoga pitanja: Da li indukcija preferira kontraindukciju? Šta možemo reći u prilog kontraindukciji i koji su njeni nedostaci? Da bi odgovorio na ova pitanja Fajerabend će razviti dva stanovišta koja nam mogu biti od pomoći. Prvo stanovište će ispitati kontrapravilo iz kojeg se izvode hipoteze koje se ne podudaraju sa opšteprihvaćenim teorijama, a onda kontrapravilo koje nas podstiče da razvijamo hipoteze koje se ne podudaraju sa čvrsto postavljenim činjenicama. Prema prvom stanovištu inkompatibilna alternativa pronalazi činjenice za odbacivanje teorije. Analizom se ne pronalaze formalne osobine teorije, već kontrastom. Da bi povećao domet svoje teorije, naučnik će se uvek poslužiti pluralističkom metodologijom. U ovom slučaju naučnik upoređuje više ideja odjednom, a ne upoređuje jednu ideju sa činjenicama. Ovako se proširuje domet teorija. Ne uključuju se samo „racionalne ideje“ u ispitivanje već se eksploatišu i mit, bajka, metafizika i dr. Na taj način naučnik uspeva da smesti čoveka u kosmos. Ako naučnik u tome uspe, onda je u stanju da izuči bilo kakvu teoriju. Iz ovih prepletenih inkompatibilnih alternativa, znanje dobija novu poziciju. Ono prestaje da bude jedan ideal kome se teži. Zadatak naučnika prestaje da bude traganje za istinom, već to postaju samo određeni aspekti prema kojima je usmerena naučnikova pažnja. Zato i „stručnjaci i laici, i profesionalci i amateri, istinoljupci i lažovi – svi su pozvani da sudeluju u natjecanju i dadu svoj doprinos obogaćenju naše kulture“ (Feyerabend 1987: 23). Drugo stanovište u kojoj je hipoteza nekonzistentna sa posmatranjima, činjenicama i eksperimentalnim rezultatima ne zahteva posebno obrazloženje, s obzirom na to da ne postoji nijedna interesantna teorija koja se slaže sa svim činjenicama iz svog domena istraživanja. Zato pitanje: da li se kontrainduktivne teorije prihvataju u nauci prestaje da važi, a favorizuje se pitanje: da li će se razlika između teorija i činjenica smanjivati ili rasti? Odgovor dobijamo samo ako uzmemo u razmatranje da eksperimentalni rezultati i činjenice već sadrže teorijske tvrdnje ili ih potvrđuju na način na koji su one upotrebljene. U normalnim okolnostima mi vidimo stvari onakve kakve one zaista jesu, ali, ako pod nekim drugim okolnostima upotrebimo naša čula, onda nam stvari koje su izgledale obično postaju neprepoznatljive. Zato

kažemo da nas čula varaju i ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo kada su neke stvari istinite, a kad nisu. Ovakvi stavovi, po Fajerabendu, stoje na staklenim nogama. Mi ovakve stavove zauzimamo samo kada se bavimo ispitivanjem, a njihov uticaj shvatamo tek kada ih pogledamo iz totalno drugačije perspektive. Samim tim se donosi zaključak da su pretpostavke o stvarima koje uzimamo zdravo za gotovo otkrivene kontrastom, a ne analizom. Istu metodu upotrebljavaju naučnici, jer na koji način možemo ispitati ono što stalno upotrebljavamo? Fajerabend će reći da je odgovor na ovo pitanje jasan. Svet se ne može otkriti iznutra. Potrebne su nam neke alternativne teorije i drugačiji standardi da bismo otkrili svet. Potrebno je da posedujemo svet mašte da bismo otkrili osobine realnog sveta. To znači prelazak iz standardnih okvira gde je sve utvrđeno i gde se sve vrti u krug. Po Fajerabendu „moramo izmisliti novi pojmovni sistem koji isključuje najpomnije utemeljene opservacijske rezultate ili se kosi sa njima, osujećuje najplauzabilnije teorijske principe i uvodi opažanja koja ne mogu oblikovati dio postojećeg opažajnog svijeta“ (Feyerabend 1987: 24). Drugim rečima, potrebno je konstruisati novi konceptualni sistem koji se sudara sa najbolje postavljenim rezultatima posmatranja. Rezultat toga je upotrebljivost kontraindukcije.

Među Fajerabendovim tumačima postoji često nerazumevanje njegove fraze i upotrebe principa „sve ide“. Fajerabend nije hteo da se njegov princip „sve ide“ shvata tako da se prema nauci ophodimo nekim proizvoljnim načinom. Princip „sve ide“ ostaje samo kada istorija nauke insistira na tome da se može utvrditi neka univerzalna metodologija koja je zaslužna za otkrića u nauci. Ovaj princip, po Fajerabendu, jedini je koji se može argumentovano odbraniti kada sve ostalo padne u vodu. Progres u nauci se dešava na način koji nije baš moguće jednostavno opisati. Racionalnost koja nauci daje potporu ponekad postaje njen kamen spoticanja u njenom progresu. Zato se Fajerabend trudi da postavi ideju koja će reći da nije neophodno uvek se držati striktno racionalističkih principa da bi se nauka razvijala u pozitivnom pravcu.

Jasno je da Fajerabend ne želi da uspostavi određenu metodu koja će biti standardni skup pravila koja pariraju dobro utvrđenim metodama. Određena metoda i njeno praćenje ne osiguravaju ispravan razvoj nauka. Čak ni ovo nije poenta koju Fajerabend želi da prikaže. Radi se o tome da „svaka metoda, pa i ona najočiglednija ima svoje granice“ (Feyerabend 1987: 24). Bolje je ukazati na granice jedne metode i na nerazumljivost nekih pravila koja se smatraju kao dobro utemeljena, negoli se slepo kretati po pravilima koja ne doprinose nikakvom razvoju. U toj paraleli stoje indukcija i kontraindukcija. Umesto da se jedan naučnik bavi stvaranjem slobodne i humanističke misli koje će voditi razvitku individualnosti i intelektualnom formiranju pojedinca i civilizacije, naučnici su radikalno odbacivali nove trendove, koji su za rezultat imali kastraciju misli i amputirane umove. Zato će Fajerabend predlagati da je za jednog naučnika potrebna veština koja će mu omogućiti kreativnost koja prevazilazi standardne i dobro utvrđene granice. Oličenje ovakvog naučnika Fajerabend će videti u Galileju, izvrsnom naučniku renesansnog doba koji aktivira svoj um u svim aktivnostima i time doprinosi razvoju nauke. Galilej je, u stvari, pobunjenik koji prkosi svom vremenu. U tom smislu Fajerabend mnogo manje brine

oko predlaganja neke nove metodologije koja će naučnici prihvatiti, već se više fokusira na to da naglasi da je istraživanje heurističkih nauka podjednako važno, jer se takvim slobodnijim istraživanjima koja se nalaze i unutar i izvan akademske zajednice oslobađa ljudska misao.

Proliferacija, tolerancija i raznolikost su izvori koji se koriste da ubrzaju proces pronalaženja dovoljno dobrog rešenja u situacijama kada sprovođenje dobro utvrđenog istraživanja nije praktično. Ovi izvori su bitni za naučnike, jer se njihovim cenzurisanjem smanjuje mogućnost izbora novih ideja i njihovo sučeljavanje. Iz tog razloga Fajerabend će smatrati da je bolje imati skup metoda, koji promovišu i inspirišu progres nauke. Kroz kontrast različitih ideja, ideja koje su suprotstavljene jedne drugima dešava se razvoj nauke.

Na primeru između Galilejeve teorije slobodnog pada i njutnovske mehanike Fajerabend će izvući zaključak da se umesto konzistentnosti između uzastopnih teorija javlja nekonzistentnost. Nekonzistentnosti koje su nalažene između Galilejeve teorije i njutnovske mehanike su mahom zanemarivane. Zato se dešava da Njutnova mehanika može da objasni Galilejevu teoriju slobodnog pada. Međutim, Fajerabend će pokazati da to nije moguće, bar kad je reč o redukciji koju upotrebljavaju logički empiristi (videti više u Feyerabend 1962). I ne samo to, već će Fajerabend prikazati da se alternativne teorije ne mogu svesti jedna na drugu, pa su zato inkonzistentne i vrše različitu organizaciju i slaganje iskustva, te su samim tim i nesamerljive. Drugim rečima, umesto konzistentnosti, inkompatibilnost i nesamerljivost (videti više u Oberheim and Hoyningen-Huene 2013). Ovi primeri su upereni protiv empirističkih stavova koji nam govore da se teorije uglavnom menjaju ako ne odgovaraju činjenicama. Međutim, Fajerabend nam govori da je bolje, umesto rasprave o inkompatibilnim hipotezama, govoriti o inkompatibilnim činjenicama da bi se doprinelo napretku znanja. Ovo stanovište Fajerabend naziva „stavom relativne autonomije“, gde se tvrdi da „činjenice koje pripadaju empirijskom sadržaju neke teorije, jesu dostupne, bez obzira da li neko uzima ili ne uzima u obzir alternative ovoj teoriji“ (Feyerabend 1987: 30).

Rast znanja

Na prvi pogled se stanovište koje Fajerabend zauzima prema rastu znanja čini radikalno i nerazumljivo. Naime, Fajerabend će reći da sve ideje mogu da poboljšaju naše znanje, dolazile one iz starih vremena, bile nerazumljive i nemoguće, ili dolazile iz domena politike. Videli smo da redukcionistički principi sprečavaju osnovu empirizma, a to je povećanje empirističkog sadržaja teorija. Ovakvi uslovi eliminišu čak i kreiranje alternativnih teorija i to ne zbog nesklada sa činjenicama, već zbog nesklada sa usvojenom teorijom. Na drugoj strani, činjenice se tumače na takav način da iako bi možda mogle da pobiju usvojenu teoriju to im biva onemogućeno. Činjenice dobijaju autonomiju i proces okamenjivanja činjenica se vrši na nesvesnom planu istraživača. Na taj način se ne povećava empirijski sadržaj. Fajerabend će reći, da bi se ovo prevazišlo, mora se usvojiti pluralistički metod koji će nam omogućiti

da jednu teoriju upoređujemo sa drugom. Alternativne teorije će crpeti svoj sadržaj odakle god budu stigle, bilo da su to u pitanju mitovi, metafizički stavovi, religijska iskustva, čarobnjaštvo, predrasude i još mnogo toga.

Jedan od primera koji Fajerabend navodi jeste šovinizam nauke i njeno nazadovanje kada je u pitanju razvoj dogmatičke misli. Naime, pedesetih godina dvadesetog veka tradicionalna medicina u Kini je prestala da se praktikuje, jer je zapadno društvo predvidelo njenu propast i utvrdilo svoju dominaciju nad njom. Međutim, ono što se desilo je upravo suprotno: politička kampanja je uspjela da u život vrati tradicionalne metode u Kini koje su se praktikovale vekovima unazad i koje imaju svoje osnove u akupunkturi i filozofiji. Ono što se dešava je to da šovinizam monističkog metoda biva pregažen i usvaja se pluralistički metod. Naučnici, lekari i pacijenti su imali slobodu izbora da izaberu pomoću kojeg tretmana će se lečiti ili ukazivati lečenje. Došlo se i do otkrića da su ponekad delotvorniji metodi medicine koji su stečeni na osnovu predanja mistika o njihovom poznanju biljaka. O ljudskom telu se saznalo više kroz „anatomiju veštica“ negoli kroz klasično naučno istraživanje. Sve ovo naravno ne znači da se treba odreći naučnog metoda, već je poenta ukazati na to da ako se budemo ograničavali na samo jednu disciplinu, naše znanje i naše naučne teorije ostaju uskraćene za nove pronalaskе koji su neophodni za sam razvoj nauke i rast znanja. Treba napomenuti da Fajerabend misli da se ne može naći razlika između nauke i astrologije, alternativne medicine ili čarobnjaštva. Ovo može izgledati veoma čudno ako se ne uzme u obzir da Fajerabend smatra da nauka nema specijalno pravo na istinu. Najbolji način za naučno otkriće jeste odabir teorije koja promovise razumevanje. Fajerabend će ići još dalje i reći da je nauka religija, jer su i jedna i druga disciplina zasnovane na dogmi, a dogme se ne mogu opravdati razumom (vidi Fajerabend 1985: 350 i dalje). Nauka je mnogo bliža mitu nego što su filozofi nauke spremni to da priznaju. Pravi problem koji Fajerabend želi da naglasi nije onaj da li izabrati između naučnog verovanja ili pseudonaučnog verovanja, već između uverenja koja su opravdana od onih koja to nisu.

Još jedan zanimljiv argument koji Fajerabend iznosi može da se sumira njegovim sledećim rečima: „Ni jedna teorija ne slaže se sa svim činjenicama u svojoj domeni, premda krivnja nije uvek na teoriji. Činjenice konstituiraju stare ideologije, a sukob između činjenica i teorija može biti dokaz napretka. On također čini prvi korak u našem pokušaju da otkrijemo principe implicitne u poznatim opservacijskim pojmovima“ (Fajerabend 1987: 46). U ovom segmentu Fajerabend će tvrditi da koliko god da je teorija dobra i sveobuhvatna ona nije u stanju da bude u skladu sa svim činjenicama u svom domenu. Postoje dve vrste neslaganja činjenica i teorija, a to su brojevana neslaganja i kvalitativni nedostatak. Objašnjenje neslaganja teorija i činjenica Fajerabend nam daje na sledećem primeru: Perihel (tačka u kojoj je planeta najbliža Suncu) Merkura kreće se brzinom od oko 5600” po veku. Od ove vrednosti, otprilike 43” je izvedeno relativističkim izračunavanjem, ili tzv. „Švarcšildovim rešenjem“ koje ne podrazumeva planetarni sistem ovog realnog sveta, već predstavlja fiktivni, savršeno centralni i simetričan svemir. Razlog za korišćenje ovakvih rešenja, naučnici objašnjavaju tako što nauka ima posla sa aproksimacijama (vidi u Fajerabend 1987: 54 i dalje). Ipak, Fajerabend tvrdi da ovakve *ad hoc* aproksimacije

prikrivaju, pa čak i eliminišu kvalitativne teškoće. Iako nije lako uočljivo na datom primeru, takve aproksimacije na kraju daju pogrešan utisak o „izvrsnosti“ naše nauke. Problem nastaje u onom trenutku kada filozof pokuša da izgradi sliku sveta pomoću moderne nauke a nije svestan onih „grešaka“ koje se nalaze u njoj. Zato filozof treba biti vrlo obazriv ako želi da izgradi realnu naučnu metodologiju. Fajerabend nastavlja i kaže da teorija može biti netačna, ne zato što se ne slaže sa činjenicama, već zato što su činjenice kontaminirane (više o ovome vidi u Sinđelić 2011: 46 i dalje). Mi postupamo nepravedno kada odbacujemo teorije koje su u suprotnosti sa podacima ili dokazima. Odbacujemo neke nove alternativne teorije, jer se one ne uklapaju u sistem neke stare kosmologije. Iz tog razloga treba imati pluralistički način pristupanja problemu, treba upoređivati i analizirati sve moguće teorije, a naročito posvetiti pažnju onim koje se suprotstavljaju opšteprihvaćenom stanovištu. Moramo biti u stanju da kritikujemo prihvaćene i popularne teorije upoređujući ih sa drugim teorijama, a ne direktno ih analizirati, jer će to samo otežati naš napor.

Na osnovu ovoga Fajerabend će zaključiti da ne treba birati teorije na temelju falsifikacije, već metoda (koja priznaje protivindukciju i nepodudarne hipoteze) koji treba da nam omogući da biramo između određenih teorija koje su već proverene i koje su prošle proces falsifikacije. Ovakvim stavom Fajerabend upućuje svojevrsnu kritiku Karlu Poperu koji je bio jak zagovornik teze o falsifikaciji.

Anarhistička epistemologija

Epistemološki anarhizam je epistemološka teorija koja smatra da ne postoje korisna i bez izuzetka metodološka pravila koja regulišu napredak nauke i rast znanja. Ova teorija podrazumeva da je nerearno, pa čak opasno i štetno upotrebljavati u nauci metodu koja se kreće po striktnim i univerzalnim pravilima. Fajerabend ovu metodu obrazlaže u knjizi *Protiv metode* koja nosi podnaslov „skica jedne anarhističke teorije spoznaje“. Fajerabend smatra da bi jedan propisani naučni metod ograničavao aktivnosti naučnika i razvitak nauke. Za Fajerabenda je epistemološki anarhizam poželjan jer je humaniji od drugih sistema. Epistemološki anarhizam ne nameće stroga pravila naučnicima pa samim tim i nauka ima koristi od toga. Zato će Fajerabend reći: „Dok politički ili religiozni anarhist želi ukloniti određeni oblik života, epistemološki anarhist može poželeti da ga brani budući da on ne gaji trajnu odanost, niti trajnu averziju prema nekoj instituciji ili ideologiji“ (Feyerabend 1987: 179).

Anarhija vodi poreklo od grčke reči *ἀναρχία*. Ako je raščlanimo, anarhija se sastoji iz prefiksa *ἀν* (koji označava negaciju) i *ἀρχός* (uporediti sa *ἀρχή* – start, polazna tačka, poreklo, princip, materijalni uzrok, fondacija, moć, autoritet, naslov, sudstvo, carstvo) koji označava vladara, vođu. Ovu reč je prvi upotrebio Robespjer u 16. veku u političkom smislu i odnosi se na način života bez države. Anarhizam ima mnogo tokova, ali se u svakom slučaju fokusira na odbranu slobode pojedinca protiv različitih oblika vršenja vlasti i prinude, opirajući se dogmama i krutim sistemima. U današnjem smislu ova reč nosi negativnu konotaciju i „onu vrstu puritanske

predanosti i ozbiljnosti“ pa će se zato Fajerabend ograditi i reći da bi trebalo dati prednost terminu dadaizam.

Opisivanje Fajerabendove metode kao dadaističke nosi filozofsku relevantnost. Fajerabendova kritika naučnog metoda vuče paralelu sa dadaizmom i kritikom „umetničkog metoda“. Naime, estetski formalizam propisuje stvaranje umetničkih dela u skladu sa *a priori* pravilima kompozicije i procene. Ova pravila važe kao fiksna i nepromenljiva i svaka umetnost koja stvara po ovim pravilima smatra se dobrom. Dadaistička kritika estetskog formalizma se sastoji u sledećem: umetnička praksa se ne može svesti niti sprovesti u skladu sa pravilima formalizma i umetnici moraju odbaciti apstraktne estetske teorije nastale od navodnih eksperata koji su odvojeni od umetničke prakse. Ako ovako postavljenu dadaističku teoriju i dadaističku kritiku provučemo kroz Fajerabendov sistem, princip je sledeći: metodološki monizam utvrđuje naučno istraživanje u skladu sa *a priori* utvrđenim metodološkim pravilima. Ova pravila su nepromenljiva i od njih se ne sme odstupati jer onda nismo u stanju da sprovedemo uspešno istraživanje. Fajerabendova kritika se sastoji u tome da se naučna istraživanja ne mogu sprovesti već unapred utvrđenim pravilima, tj. pravilima formalizma i da naučnici moraju odbaciti apstraktne metode koje proizvode navodni eksperti odvojeni od naučne prakse. Ovako predstavljene Fajerabendova metoda i dadaistička metoda imaju i više nego očigledne sličnosti. Umetnička i naučna praksa su nepotrebno ograničene apstraktnim estetskim, odnosno naučnim teorijama. Dobra umetnost i naučno istraživanje treba da budu pluralistička i ne treba da budu ograničena rigidnim pravilima. Estetski i epistemološki dadaista će u tom slučaju imati funkciju da obogati pluralističku teoriju. Fajerabend će reći da je „poput dadaiste, kojem je daleko sličniji nego političkom anarhisti, on ne samo da nema nikakav program, on je protiv svih programa, premda će kad zatreba biti najbučniji branitelj *statusa quo* ili svojih protivnika: da bi bio istinski dadaist, čovek također mora biti anti-dadaist“ (Feyerabend 1987: 180).

Fajerabend smatra da će naučni imperijalizam (iako on ne koristi ovakav naziv) napraviti od naučnika samouverene mašine. Ako se naučnici budu kretali kroz nauku prilazeći joj iz samo jednog ugla, ovaj objektivni pristup će imati negativne posledice kako za nauku tako i za ljude koji se bave njom. Fajerabend strahuje da bi nauka mogla da istanji snagu ljudskog duha i zbog toga smatra da je nauci neophodna reforma koja će je činiti više anarhičnom i slobodnom. Epistemološki anarhist će, na drugoj strani, u argumentaciji upotrebljavati pored razuma i emocije, mitske i metafizičke stavove, pa čak i ideološke postavke. „Jedina stvar kojoj se on (epistemološki anarhist) nedvojbeno i apsolutno suprotstavlja jesu sveopća mjerila, sveopći zakoni, sveopće ideje, kao što su „Istina“, „Um“, „Pravda“, „Ljubav“ i ponašanje koje one povlače za sobom premda on ne poriče da je često razborito delovati tako kao da takvi zakoni (takva merila, takve ideje) postoje i kao da veruje u njih“ (Feyerabend 1987: 180).

Fajerabendov najveći doprinos u oblasti filozofije nauke jeste taj da se on neće složiti ni sa jednim naučnim znanjem i ni sa jednom naučnom metodom na način na koji su ih predstavljali njihovi prethodnici. On će uvesti termin anarhizam u metodološki pluralizam i tvrditi da nema jednog naučnog metoda koji doprinosi razvoju znanja i daje korisne rezultate u nauci. Na taj način će preporučiti da „sve

ide“ kada je u pitanju njegov odnos prema metodologiji.

Kritika Popera i Lakatoša

Ako razmotrimo Fajerabendov stav prema Popеровој филозофији, закључујемо да се његово становиште временом мѣњало. У почетку Фajerabend је био присталица Popерове филозофије, док је касније постао њен највећи и најнемилосрднији критичар (види више о овоме у Preston, Munevar and Lamb 2000). У *Protiv metode* Fajerabend описује Popерово становиште као „raciomaniju“ и насупрот „реду и закону“ у науци и методологији ставља своју анархистичку епистемологију. Fajerabendов релативистички став према науци и методологији се непрекидно развијао, а упоређо с тим и његово мишљење да Popерове procedure критичког рационализма (hipoteзе, тестирање теорија, фалсификација, нове теорије које имају већи емпириски садржај неголи претходне) се у ствари не могу узети као неопходни услови за развој науке. Насупрот Popеру, Fajerabend и Kun заузимају сличан став према развоју науке и њеној историји. Fajerabend тврди да се развој науке не може објаснити помоћу чврсто утврђених правила, и прелаз између једног историјског периода у други је компликованији него што су сматрали његови претходници. Fajerabend пореди разумевање периода у историји науке са разумевањем одређеног стилског периода у историји уметности. И наука и уметност имају периоде са очигледним целинама, али само наука захтева детаљније истраживање које се не може оправдати излагањем неколико једноставних правила.

Fajerabend ће наћи зaмерку Popеру и рећи да се Popерово становиште према науци налази у рaskоракy са научном праксом и да се због тога наука може наћи у опасности. Ако узмемо у обзир да је разум најдоминантнији у науци, онда се може десити да се наука какву познајемо сруши. Зато ће Fajerabend покушати да дефинише методологију која је анархистичка.

Pо Popеру, боља је она теорија која има већи емпириски садржај неголи претходна, тј. боља је она теорија која је мање *ad hoc*. Теорија која има мањи емпириски садржај треба да се укине (Popер 1973: 73 и даље). Међутим, оно што се дешава јесте да нова теорија, *ad hoc* теорија може да има мањак емпириског садржаја у односу на старију теорију, али нова теорија може да се развије и да постане врло богата емпириским садржајем. Због овога Popер греши када мисли да се емпириски садржај може одредити у било ком датом моменту. Fajerabend ће показати да је ово Popерово правило погрешно и рећи: „Nova природна тумачења, која су такође формулирана експлицитно, као помоћне hipoteзе, утемељена су дјеломиче потпором коју пружају Kopернику, дјеломиче разматрањима уверљивости и *ad hoc* hipoteзaма. На тај се начин јавља једно потпуно ново „искуство“. Независтан доказ је до сада потпуно одсутан, али то није никакав недостатак, будући да је за очекивати да се независна потпора неће задуго појавити.(...) њихова задаћа сада је добро дефинирана јер су Galилејеве претпоставке, укључујући његове *ad hoc* hipoteзе, довољно јасне и једноставне да одређују смјер будућег истраживања“ (Feyerabend 1987: 91).

У Popеровој филозофији *ad hoc* hipoteзе су непожељне док ће код Fajerabenda важити правило да су *ad hoc* hipoteзе управо неопходни кораци који морају бити преузети.

Ad hoc hipoteze se mogu primenjivati i na teorijski deo i na empirijski deo. Fajerabend tvrdi da *ad hoc* hipoteze u početku služe da prekriju neadekvatnost nove teorije. Međutim, na kraju se može desiti da nova teorija pobije staru samo zbog *ad hoc* hipoteza. Zato Fajerabend kaže da „...postoji potreba za *ad hoc* hipotezama: *ad hoc* hipoteze i *ad hoc* aproksimacije stvaraju pokusno područje dodira između „činjenica“ onih dijelova novog gledišta koji se čine sposobnim da ih razjasne nekom zgodom u budućnosti i nakon dodavanja mnogo drugog materijala“ (Feyerabend 1987: 168).

Poper zastupa tezu da se empirijski sadržaj hipoteza može meriti (Poper 1973: 149). Ovom njegovom stavu suprotstavlja se teza o nesamerljivosti. Naime, prelazak na novu teoriju može podrazumevati i promenu univerzalnih principa, a takav prelazak kviri logičke veze između nove teorije i stare teorije. Između dve radikalno drugačije teorije postoji pomeranje u značenju osnovnih termina, pa se na taj način pojmovi prve teorije ne mogu upotrebiti u pojmovnu aparaturu druge. Na taj način, nije moguće izmeriti empirijski sadržaj koji je neophodan za rast nauke. Fajerabend će tezu o nesamerljivosti uzeti kao jedan od glavnih protivargumenata koja pokazuje da Popperov racionalizam ima svoje slabosti.

Da bi se empirijski sadržaj mogao meriti, stara i nova teorija moraju da imaju nešto zajedničko. Kada nova teorija ima određene činjenice stare teorije, među njima važi princip korespondencije. Ukoliko pogledamo istoriju nauke, ovakvo stanovište je dosta zastupljeno i nova teorija sadrži neke elemente stare, kao što su osnovni termini, slični teorijski mehanizmi, potvrđeni delovi stare teorije i dr. Međutim, pristalice teze o nesamerljivosti, među kojima i Fajerabend, tvrde da onog trenutka kada se pomeri pojmovni okvir, onda više nije moguće da elementi stare teorije budu deo nove. Samim tim, više nije moguće ni meriti empirijski sadržaj.

Fajerabend će, pre nego što bude napisao *Protiv metode*, Lakatoša okarakterisati kao epistemološkog anarhistu koji se krije iza maske racionalnosti (Feyerabend 1970: 215). Međutim, u *Protiv metode* možemo da vidimo da se Fajerabendov stav protiv Lakatoševog stanovišta razlikuje u smislu da je Fajerabend mnogo rigorozniji i oštiji. Naime, Fajerabend će za Lakatoša tvrditi da se uz pomoć umerenog racionalizma i iracionalnih stavova trudi da održi mišljenje koje je vladalo dosta dugo u istoriji nauke, a to je da postoji jedan metod koji opisuje sve promene u nauci. Naravno, po Fajerabendu ovakvo mišljenje je nemoguće odbraniti. Međutim, on neće odbaciti sve Lakatoševe ideje, već će se na početku kritike složiti sa dve teze koje pronalazimo u Lakatoševoj teoriji. Prva teza se sastoji u tome da novim teorijama, koje razmatramo i čiju valjanost ispitujemo, treba dozvoliti određeno vreme da bi mogle da zažive ili „metodologija mora omogućiti „prostor“ idejama koje želimo razmatrati“ (Feyerabend 1987: 173). Razvoj nove teorije je proces koji zahteva neodređeno vreme, pa zato teoriju ne bi trebalo na početku prihvatati ni odbaciti ili je procenjivati uobičajenim merilima. Tek nakon dugog vremena bi teoriju trebalo da podvrgnemo pravom metodološkom procenjivanju. Druga teza koju Fajerabend prihvata sastoji se u tome da su i metodološka merila podložna kritici i ona mogu biti ispitana, poboljšana i zamenjena boljim merilima. Ovo ispitivanje nije apstraktnog karaktera, već se oslanja na istorijske činjenice koje igraju odlučujuću ulogu između suparničkih teorija.

Pored ove dve teze filozofije Fajerabenda i Lakatoša se razilaze. Lakatoš će pokušati da u nauci razgraniči šta je racionalno, a šta nije (videti više u Lakatoš 1984: 266 i dalje). Međutim, ono što se dešava jeste da Lakatoš ne postavlja naučniku pravila ponašanja, pa je onda istraživački program koji se degeneriše moguće i napustiti, a moguće je i ostaviti ga. U tom slučaju metodologija istraživačkih programa nam ne daje pravila koja bi trebalo da sledimo, ali ipak postavlja određena pravila koja naučnici moraju da prate. Na taj način, naučnici će biti racionalni, iako se ravnaju prema metodološkim pravilima, a biće racionalni ako to i ne čine.

Fajerabend će ukazivati na to da standardi za koje se opredelio Lakatoš ne predstavljaju uopštene naredbe. Na primer, induktivizam će zahtevati da se teorija treba eliminisati ako nije u skladu sa empirijskim činjenicama, a falsifikacionizam da teorije kojima manjka višak empirijskog sadržaja u odnosu na njihove prethodnice, budu uklonjene. Isto tako iracionalno je pridržavati se teorija koje protivreče empirijskim stavovima. Međutim, ovakve naredbe vode konkretnim odlukama u složenim istorijskim situacijama. Da bi program koji se sastoji od ovako zamišljenih standarda bio stvarno različit od „haosa anarhizma“ odluke koje su u skladu s njima morale bi da se donose sa određenom pravilnošću. Lakatoševa merila ovo ne postižu ali postoje određeni socijalni pritisci koji bi forsirali naučnike da se odreknu degenerišućih programa. Lakatoš zauzima stanovište po kom konzervativni stav kojim se rukovode institucije nije iracionalan, pa i naučnici u tim institucijama nemaju iracionalne stavove. Na taj način se uspeva da se postigne red i zakon a da se ne ograniči sloboda naše metodologije. Međutim, po Fajerabendu, sama merila dobijaju još jednu ulogu. Iako su saglasna sa „sve ide“, ona osmišljavaju postupke institucija i pojedinaca koji žele da ih tumače na konzervativan način. Uzeta sama po sebi ova merila nisu u stanju da zabrane ni najskandaloznije ponašanje. Uzeta zajedno sa konzervativnim stavom oni imaju jak uticaj na naučnika. Fajerabend nastavlja i kaže da: „I Lakatoš želi da se upravo tako koriste: s obzirom na degenerišući program, on predlaže da „urednici znanstvenih dnevnika treba da odbiju tiskati rasprave (znanstvenika koji se bave programom)... Istraživačke zaklade također treba da odbiju novac“ (Fajerabend 1987: 188). Ovaj predlog nije u sukobu sa merilima, ali on vodi prekidu određenih istraživačkih programa time što se onemogućava naučnicima da se bave njima na praktičnom planu. Na osnovu ovoga Fajerabend će zaključiti da Lakatoš ne uspeva da iracionalne promene u nauci prevede i opiše kao racionalne i reći da ukoliko je metodologija istraživačkih programa „racionalna“ ona se ne razlikuje od anarhizma, a ukoliko se razlikuje od anarhizma ona nije racionalna (Fajerabend 1987: 189 i dalje).

Završno razmatranje

Etiketa „najvećeg neprijatelja nauke“ pratiće Fajerabenda i posle smrti. Ovaj epitet koji je dodeljen Fajerabendu počiva, pre svega, na nerazumevanju njegovih dela. Većina Fajerabendovih tumača će posmatrati njegov rad i njegovu kritiku ortodoksnih pogleda na metodu u nauci kao na redukciju. Ako ne uzmemo u obzir

kompletan Fajerabendov rad i kompleksnost njegove misli, onda možemo izokrenuti smisao njegovog rada i složenost koju on nosi. Nasuprot tome, Fajerabendova „anarhistička epistemologija“ i „iracionalan“ pogled na nauku uspeo je da općini mnoge, iako se nisu slagali sa njegovim filozofskim stavom koji je zauzeo da bi odbranio svoje stanovište.

Fajerabenda ne bi trebalo smatrati neprijateljem nauke, jer je on pokazao koliko nauka može biti kompleksna. Jedan od njegovih najvećih doprinosa jeste da ne postoji metod koji može da obuhvati nauku u njenoj celosti. Nauka mora da dozvoli metodološke izuzetke ako želi da se razvije. Ako pogledamo istoriju razvitka u nauci, onda utvrđujemo da su naučnici morali da prekrše određene metodološke postupke koje su propisali empiristi, inače ne bi bilo velikih naučnih otkrića. Imena velikih poznatih naučnika ne bi došla do nas i oni bi ostali anonimusi koji su se slepo držali pravila.

Sve do Fajerabenda nauka je trebalo da se pridržava već propisanih metodoloških pravila. Nauka je bila oličenje racionalnosti. Pravila kojih se pridržavala su bila pravila indukcije. Problem sa kojim su se suočavali filozofi jeste taj da iako su znali da takav naučni metod proizvodi znanje, oni nisu bili u stanju da to dokažu. Karl Popper je tvrdio da se ovakav problem razvio zato što su filozofi pogrešno mislili da je indukcija glavni metod u nauci. Umesto metoda, nauka je bazirana na metodu pokušaja i pogrešaka. S druge strane, pridržavanjem svih predloženih metoda ometa razvitak nauke. To će Fajerabend pokazati na analizi istorije nauke, sve od Bekona pa do Popera. Da bi napredovala s vremena na vreme nauka mora da deluje protiv metoda.

Fajerabend će priznati grešku u kojoj nauka i ideologija imaju jednaku važnost. Takođe, istraživanje nauke zahteva od nas da se fokusiramo na naše polje istraživanja i dobro se upoznamo s njim inače se nalazimo u opasnosti da pomešamo nauku i društvo i izgubimo iz vida njihove granice.

Literatura

- Fajerabend, P. (1985). „*Kako zaštititi društvo od nauke*“, u zborniku *Filozofija nauke*. Beograd: Nolit.
- Feyerabend, P. (1962). *Explanation, Reduction and Empiricism* u Feigl and Maxwell (eds.), *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*, Vol. III, University of Minnesota Press.
- Feyerabend, P. (1970). „*Consolation for the Specialist*“, u Lakatos and Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge University Press: New York.
- Feyerabend, P. (1987). *Protiv metode*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Lakatoš, I. (1984). „*Historija nauke i njezine racionalne rekonstrukcije*“, u *Filozofija nauke*. Beograd: Nolit.
- Oberheim, E. and Hoyningen-Huene, P. (2013). „*The Incommensurability of Scientific Theories*“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Retrieved May 17 2015 from WWW: <http://plato.stanford.edu/entries/incommensurability/>

Popper, K. (1973). *Logika naučnog otkrića*. Beograd: Nolit.

Preston, J., Munevar, G. & Lamb, D. (ed.) (2000). *The Worst Enemy of Science?, Essays in Memory of Paul Feyerabend*. Oxford University Press: New York.

Sinđelić, S. (2011). Slom interteorijskog redukcionizma, u *THEORIA* 4, 54, p. 31–49.

Aleksandar M. Pešić

FEYERABEND AND *AGAINST METHOD*

Summary

The author of this text considers that Feyerabend's book *Against method* can be presented through four main points. The first point maintains that there are no established methodological rules aiding the development of science, instead of which there is an "everything goes" principle. The second thesis says that the growth of knowledge is possible if alternative theories that will derive their content from the myths, metaphysical positions, religious experiences, prejudices and so on, are to be accepted. Third thesis is an epistemological theory that maintains that there are no useful and universal methodological rules regulating the advancement of science and the growth of knowledge, and Feyerabend calls it "epistemological anarchism". The fourth thesis consists of the criticism which Feyerabend aims at his predecessors, Popper and Lakatos. Feyerabend will show, in his analysis of the history of science that science, by adhering to all of the prescribed methods, impedes its own development. To make progress, science has to, occasionally, act against the methods.

ESTETIKA IMPROVIZACIJE – STVARALAČKA SLOBODA U DŽEZU I NJENE GRANICE

Sažetak: U ovom radu razmatraju se stavovi savremene estetike muzike o džez improvizaciji, sa posebnim osvrtom na teze autorâ Pola Berlinera (Paul F. Berliner) i Pola Rinclera (Paul Rinzier). Pol Rinzier promišlja problem slobode u fri džezu (*free jazz*) pozivajući se na dihotomiju pozitivne i negativne slobode. Ne ograničavajući upotrebu ove dihotomije na fri džez muziciranje, u radu se u svetlu pozitivne i negativne slobode razmatraju različiti aspekti forme džez improvizacije. Razvijanjem teze prema kojoj se džez muziciranje ne zasniva na izvođenju prethodno kreiranih muzičkih dela, sloboda improvizacije se sagledava u odnosu na višestruka ograničenja koja improvizaciji nameće kompozicija nad kojom se improvizacija vrši. Analiziranjem učenja Pola Berlinera, koji zastupa stav da se džez solo ne zasniva samo na spontanoj muzičkoj produkciji u činu improvizovanja, već i na upotrebi prethodno osmišljenih muzičkih fraza, u radu se dovodi u pitanje teza o neodvojivosti stvaralačke slobode od džez improvizacije i džez muzike.

Ključne reči: džez, improvizacija, sloboda, estetika, Pol Rinzier, Pol Berliner

Uvod – odnos između džeza, improvizacije i slobode u savremenom promišljanju džeza

Savremena literatura o džezu može se sagledati iz perspektive određenih pretpostavki kojima se rukovode autori teorijskih² promišljanja ovog muzičkog pravca. Te pretpostavke tiču se načinâ na koje ovi autori tumače osnovne pojmove vezane za džez kao muzički pravac: ovde se pre svega mogu izdvojiti pretpostavke koje se tiču samog pojma džeza (na osnovu kojih se uspostavlja određena razlika između džeza i drugih muzičkih pravaca) i pojma improvizacije (na koji se ovi autori najčešće pozivaju kao na potreban specifikum za razlikovanje džeza i drugih vrsta muzike). S obzirom na to da će se u ovom radu razmatrati sam odnos između džeza, džez improvizacije i izvesne slobode u umetničkom izražavanju, potrebno je izvršiti određenu klasifikaciju savremene literature o džezu na osnovu pomenutih početnih pretpostavki o ovim pojmovima.

¹ milenkovicdusan91@gmail.com

² U nedostatku boljeg termina, „teorijskim“ nazivamo različite pristupe džezu u savremenoj literaturi, počev od tekstova muzičke kritike, biografskih tekstova o muzičarima, istorije muzike i tome slično, preko muzikoloških i socioloških tekstova o džezu, do različitih filozofskih i estetičkih pristupa ovoj problematici. Ovaj termin ne rezervišemo u ovom radu za usko područje određene stručne teorije muzike kao proučavanja samih muzičkih formi – proučavanja lestvica, harmonije, strukture akordâ i slično.

Tako se improvizacija najpre proglašava najvažnijim aspektom džez muziciranja sa pozicijâ mnogih savremenih tekstova o džezu, pozicijâ koje sežu od referisanja autorâ na stavove samih džez muzičara, do sagledavanja ovog pravca sa stanovišta muzikologije, sociologije, estetike ili filozofije. Određeni autori tekstova o džezu, poput Teda Džojje (Ted Gioia) i Gantera Šulera (Gunther Schuller), ovakav stav obično proširuju i toliko, da iz njega proizilazi da nema džeza bez improvizacije, odnosno da se, bez improvizacije, određena muzička numera ne može nazvati džez numerom u pravom smislu te reči.³ Da se ovaj stav ne može lako braniti, pokazaćemo u nastavku rada. Sa druge strane, teza o važnosti improvizacije u džezu dodatno se radikalizuje i tvrdnjama samih džez muzičara. Ove tvrdnje posebno dobijaju na značaju u teorijskim tekstovima o džezu ukoliko se pripisuju samim velikanima džeza: teorijskim refleksijama velikana džeza problematično se podmeće izvestan dignitet. Ovakve tvrdnje najčešće se tiču upravo odnosa džez muziciranja i slobode.⁴ Podrazumevajući da postoji svojevrsan neraskidiv odnos između džeza i improvizacije, velikani džeza u svojim tvrdnjama o džezu ukazuju na to da je džez neodvojiv od stvaralačke slobode; autori teorijskih tekstova o džezu ponavljaju ovakve stavove, referišući na izjave velikana džeza⁵, ili ih prosto navodeći kao svojevrsne opštepriznate istine o džezu.⁶ Kako tvrdi većina istaknutih džez umetnika, zagovarajući tezu o odnosu džeza i slobode, primećan je takozvani „skok“ od govora o stvaralačkoj slobodi u izražavanju u džezu, ka van-umetničkom pojmu slobode, iznoseći time svoje filozofske, sociološke, etičke, a najčešće političko-ideološke postavke. Ovakav „skok“ naknadno praktikuju i autori teorijskih spisa o džezu.⁷ Pomenimo ovde i to da džez muzičari određenim muzičkim delima još direktnije potvrđuju ovu društveno-aktivističku stranu džeza.⁸ „Sloboda“

³ Uz izvesna ublažavanja ovakve teze u drugim delovima svojih tekstova, ovakvo mišljenje se može naći u: T. Gioia, „Jazz: The Aesthetics of Imperfection“, u: *Hudson Review* (Winter 1987), Hudson Review Inc, New York, 1987, str. 585; G. Schuller, *Musings: The Musical Worlds of Gunther Schuller*, Oxford University Press Inc., New York, 1986, str. 27, 29.

⁴ Za uticaj drugih tvrdnji džez muzičara na teorijski diskurs o džez improvizaciji, up. Paul F. Berliner, *Thinking in Jazz: The Infinite Art of Improvisation*, The University of Chicago Press, Chicago, 1994, str. 19–20. (U nastavku teksta, knjigu ćemo navoditi u skraćenom obliku: *Thinking in Jazz*).

⁵ Up. referisanje na tekst intervju sa Djukom Ellingtonom (Duke Ellington) u: Graham Lock, *Blutopia: Visions of the Future and Revisions of the Past in the Work of Sun Ra, Duke Ellington, and Anthony Braxton*, Duke University Press, Durham, 1999, str. 132. Džez se izjednačava sa slobodom i u rečima džez trubača Vintona Marsalisa (Wynton Marsalis), citiranim u: Paul Rinzler, *The Contradictions of Jazz*, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland, 2008, str. 67.

⁶ T. Gioia, „Jazz: The Aesthetics of Imperfection“, u: *Hudson Review*, str. 585, 589; G. Schuller, *Musings: The Musical Worlds of Gunther Schuller*, str. 27; Robert G. O'Meally, *The Jazz Cadence of American Culture*, Columbia University Press, New York, 1998, str. 117.

⁷ Up. pomenuto Marsalisovo povezivanje slobode u džezu sa slobodom u Americi i ekvivalentan autorov stav u: P. Rinzler, *The Contradictions of Jazz*, str. 67; Up. stav G. Šulera u: G. Schuller, *Musings: The Musical Worlds of Gunther Schuller*, str. 27; Up. reči Djuka Ellingtona i autorov stav u: Harvey G. Cohen, *Duke Ellington's America*, The University of Chicago Press, Chicago, 2010, str. 261, 541, 544, 550.

⁸ Ingrid Monson, *Freedom Sounds: Civil Rights Call out to Jazz and Africa*, Oxford University Press, New York, 2010, str. 171–182. Autor knjige govori o aktivističkoj dimenziji albuma „Black, Brown and

u nazivima džez numera sa aktivističkom podlogom tada jasno označava umetničku, političku slobodu; veza između ovako doživljene slobode i stvaralačke slobode u izražavanju ipak se treba shvatiti kao slučajna, budući da džez tada postaje samo forma za manifestaciju jedne aktivističke ideje. Sa druge strane, prilikom iznošenja ovakvih stavova, pojam džez improvizacije uzima se u jednom rigidnom, nerafiniranom smislu; utoliko je čudnije što improvizaciju na prikazan način sagledavaju i sami džez muzičari, koji su formalnu kompleksnost džez improvizacije istraživali tokom cele muzičke karijere, a svoj muzički stil u velikoj meri bazirali upravo na rezultatima ovih istraživanja.⁹

Konačno, iz teze o neodvojivosti džeza i slobode proizilazi i problem prećutnog pretpostavljanja da se džez improvizacija zapravo odlikuje izvesnom stvaralačkom slobodom kao svojom najvažnijom karakteristikom. Iako takođe rigidna po svom karakteru, teza o odnosu džez improvizacije i stvaralačke slobode može se braniti, ukoliko se udeo slobodnog umetničkog oblikovanja u džez improvizaciji sagledava iz perspektive same kompleksnosti džez improvizacije. Svesni složenosti muzičke forme u džezu, kao ineverovatnog proširivanja pojma džeza tokom čitavog veka razvoja ovog muzičkog pravca, autori Pol Berliner (Paul Berliner) i Pol Rincler (Paul Rinzler) izlažu sopstveno teorijsko promišljanje džeza iz perspective džez improvizacije kao čitavog konglomerata formalnih obrazaca i muzičkih metoda. Prema ovim autorima, tek će se rafiniranim razumevanjem džez improvizacije raspršiti mit o pukoj slobodi umetničkog oblikovanja u džezu, a zatim i pronaći izvesna rešenja za teorijske probleme džez muzike.¹⁰

Improvizacija u svetlu pozitivne i negativne slobode

Promišljajući problem slobode u džez improvizaciji iz perspective etičke terminologije, Pol Rincler u knjizi *Contradictions of Jazz* ukazuje na mogućnost primene dihotomije pozitivne i negativne slobode na probleme džez improvizacije, referišući pritom na učenje političkog filozofa Ajzaje Berlina (Isaiah Berlin).¹¹ Rincler podseća da je razumevanje negativne slobode u ovom učenju neodvojivo od ukazivanja na odsustvo određenih spoljašnjih ograničenja.¹² Pozitivnu slobodu Rincler zatim direktno protivistavlja negativnoj slobodi, napominjući da se pozitivnom slobodom ukazuje na one mogućnosti koje su zagarantovane negativnom slobodom, pa je interakcija dveju sloboda od presudnog značaja.¹³ Iako grubo shvaćena u Rinclerovoj

Beige” Djuka Ellingtona, “We Insist! Max Roach’s *Freedom Now Suite*” Maksa Rouča (Max Roach) i “Freedom Suite” Sonija Rolinsa (Sonny Rollins).

⁹ Up. P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 269-271.

¹⁰ *Ibid*, str. 18-19; P. Rinzler, *The Contradictions of Jazz*, str. 64, 66.

¹¹ Ian Carter, “Positive and Negative Liberty”, <http://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative>, pristup: januar 2016. P. Rinzler, *The Contradictions of Jazz*, str. 60.

¹² *Ibid*, str. 61.

¹³ *Ibid*.

interpretaciji, ova dihotomija pruža pregnantan okvir za promišljanje kompleksnosti džez improvizacije i višestrukog udela stvaralačke slobode u muzičkom izražavanju džez improvizatora. Međutim, ostavljajući utisak da je dihotomiju pozitivne i negativne slobode uključio u svoje razmatranje samo da bi razmotrio probleme zbog kojih se fri džez (eng. *free jazz*) i danas smatra kontroverznim podžanrom džeza,¹⁴ Rincler ne koristi sve potencijale ove dihotomije, već se u nastavku teksta na ovu dihotomiju poziva vrlo retko.¹⁵ Primenom bazičnog Rinclerovog razumevanja dihotomije pozitivne i negativne slobode na promišljanje džez improvizacije drugih autora teorijskih tekstova o džezu, a posebno Pola Berlinera, može se ukazati na specifičnu dijalektičnost između stvaralačke slobode i višestrukih granica u kojima se ona ostvaruje u džez improvizaciji.

Džez improvizacija se u savremenoj literaturi o džezu najčešće protivstavlja interpretaciji određenog notnog zapisa, ili muzičkog zapisa drugačije prirode: improvizacija nije ograničena na izvođenje prethodno osmišljene kompozicije.¹⁶ Sagleđana iz perspektive dihotomije pozitivne i negativne slobode, a formulisana na način ekvivalentan ovoj dihotomiji – upotrebom formulacijâ „sloboda od“ i „sloboda za“ – ova karakteristika džez improvizacije mogla bi se nazvati negativnom slobodom improvizacije: slobodom od striktnog poštovanja muzičkog zapisa kompozicije. Njoj odgovarajuća pozitivna sloboda tako bi se mogla odrediti kao sloboda za proširivanje muzičkog sadržaja datog u muzičkom zapisu. Džez muzičar samom improvizacijom vrši specifične muzičke intervencije nad zapisanom muzičkom kompozicijom. Sledstveno tome, improvizatorska praksa odvija se na temelju kompozicije kao ne-improvizovanog materijala. U ovom duhu može se razumeti i učenje Pola Berlinera, prema kome improvizacija podrazumeva interakciju između prethodno komponovanog materijala i intervencijâ nad samim tim materijalom, bilo da se ove intervencije sastoje u variranju prethodno komponovanog materijala (tj. improvizovanja nad prethodno komponovanim materijalom),¹⁷ ili u dodavanju novog muzičkog materijala u vidu muzičke invencije u samom činu improvizovanja.¹⁸

Ako u razmatranju slobode u džez improvizaciji i dalje sledimo primer Rinclerovog promišljanja improvizacije, pozitivnu i negativnu slobodu improvizacije treba

¹⁴ *Ibid*, str. 62.

¹⁵ *Ibid*, str. 67, 116, 145.

¹⁶ T. Gioia, „Jazz: The Aesthetics of Imperfection“, u: *Hudson Review*, str. 585; G. Schuller, *Musings: The Musical Worlds of Gunther Schuller*, str. 3; P. F. Berliner, *Thinking in jazz*, str. 581; P. Rincler, *The Contradictions of Jazz*, str. 59.

¹⁷ Jezičke formulacije „variranje“ i „improvizovanje nad“ ovde koristimo sinonimno, s obzirom na to da se preciznija formulacija „improvizovanje nad (nečim)“ u određenim slučajevima mora izbeći zbog izvesne jezičke neprirrodnosti. U ovom poistovećivanju improvizovanja i variranja, ne može se staviti prigovor o navodnom poistovećivanju dvaju različitih muzičkih oblika – muzičke improvizacije i varijacije na temu. Budući da govorimo o muzičkim praksama same džez improvizacije, a ne tradicionalnim kompozitorskim metodama, jasno je da se pojam variranja u ovom tekstu koristi kako bi se ukazalo na određene modifikacije prethodno komponovanog muzičkog materijala, modifikacije koje u ovoj ili onoj meri menjaju početni oblik muzičkog materijala.

¹⁸ Up. P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 268.

sagledati i iz perspektive određene granice ove slobode.¹⁹ Oslobođena zahteva za striktnim poštovanjem muzičkog zapisa, improvizacija ne može proširivati muzički sadržaj notnog teksta u nedogled. Bazirajući se na prethodno kreiranoj muzičkoj kompoziciji, a najčešće na onoj kompoziciji koja u džez muzici ima status džez standarda (eng. *jazz standard*), improvizacija mora održati izvesnu vezu sa tom muzičkom kompozicijom, makar ta veza bila i najslabija. Međutim, ne može se odrediti na kom se stepenu variranja kompozicije prekida veza između određene džez improvizacije i odgovarajuće originalne kompozicije: svakim pokušajem striktnog određivanja ove granice, pozivanjem na određene aspekte forme džez improvizacije, upadamo u svojevrsni zenonovski paradoks. Nasuprot tome, možemo reći da je ta granica konvencionalne prirode, pa se o njoj može govoriti samo iz perspektive već određenih improvizatorskih praksi džez muzičarâ. Estetička konsekvenca ovog rešenja može se formulisati na sledeći način: granice džez improvizacije u pogledu njenog odnosa prema originalnoj kompoziciji mogu se odrediti samo uz pomoć aktuelnog, kontemporarnog odgovora na pitanje „Šta je džez?“. Neverbalni, ostenzivni odgovor na ovo pitanje pruža sama džez praksa; verbalni odgovor na ovo pitanje mogla bi pružiti određena zajednica džez muzičarâ i džez teoretičarâ (u najširem smislu te reči). Konačno, tu granicu u svom muziciranju donekle određuje i sam džez muzičar: u ovom će pravcu ići i učenje Pola Berlinera, o kome će više reći biti u nastavku teksta.

Treba posebno imati u vidu da se prethodno izloženi stavovi o slobodi džez improvizacije od izvesnog muzičkog zapisa ne mogu primeniti na specijalan slučaj fri džeza. Određeni autori, poput Berlinera i Rinclera, ukazuju na to da se fri džez muziciranje može odvijati i bez svojevrsne reference na prethodno komponovano muzičko delo; drugim rečima, fri džez improvizacija može se u izvesnim slučajevima smatrati kolektivnim komponovanjem.²⁰ Iz ovog stava jasno proizilazi da se fri džez improvizacija ne može u određenim slučajevima smatrati džez improvizacijom u pravom smislu te reči. Međutim, sam Rincler ne uviđa da se, usled ovakve muzičke prakse, fri džez muziciranje drastično udaljava od improvizacije kao interakcije prethodno komponovanog i trenutno produkovanog. Nasuprot tome, problem eventualne pleonastičnosti naziva ovog podžanra džeza – pleonastičnosti koja se ogleda u izdvajanju neke „posebno slobodne“ vrste džeza od, u određenoj meri, već slobodnog „običnog“ džeza – Rincler navodno rešava ukazivanjem na to da fri džez „ozbiljnije uzima u obzir ideju prema kojoj je sloboda suštinski aspekt džeza“.²¹ Konačno, sloboda ni u fri džezu nije „apsolutna“: čak i u slučaju prakse kolektivnog komponovanja, fri džez muzičari ovakvu praksu bar započinju unapred zadatim tonalitetom.

Iz razmatranja odgovarajuće pozitivne i negativne slobode u odnosu džez improvizacije i određenog muzičkog zapisa prethodno kreirane kompozicije, naknadno se mogu izvesti drugi stavovi o postupanju džez muzičara u improvizaciji. Ograđivanjem od striktnog poštovanja muzičkog zapisa jedne kompozicije, džez muzičar

¹⁹ P. Rinzier, *The Contradictions in Jazz*, str. 64–66.

²⁰ P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 271; P. Rinzier, *The Contradictions in Jazz*, str. 63.

²¹ *Ibid*, str. 67.

se ograđuje i od doslovnog interpretiranja teme te kompozicije, kao i od njenog harmonskog i ritmičkog sklopa, aranžmana i oznaka za dinamiku, tempo i ekspresivnost (ukoliko se radi o tradicionalnim parametrima kojima se jedna kompozicija određuje u notnom zapisu). Nasuprot striktnom poštovanju ovih odlika jedne kompozicije, džez muzičar može izvršiti razne intervencije nad ovim odlikama – donekle izmeniti samu temu, proširiti harmonski sklop, preurediti ritmičke figure ili osnovnu ritmičku strukturu u kompoziciji, drugačije koncipirati njen aranžman, promeniti tempo, dinamiku ili ekspresivnost dela.²² Problem zenonovskog paradoksa u određivanju granicâ slobode u improvizaciji nad određenom kompozicijom i ovde se može smatrati relevantnim: i ove granice su konvencionalne prirode.

Izvođenjem konsekvenci iz prethodno razmatrane pozitivne i negativne slobode u džez improvizaciji, izneli smo brojne mogućnosti na osnovu kojih muzičar pristupa džez improvizaciji, a da najkarakterističniji oblik improvizacije – džez solo improvizaciju²³ – još uvek nismo ni pomenuli. Pre nego što pređemo na razmatranje solo improvizacije, treba ukazati na još neke posledice izloženog razumevanja slobode u džezu. Ukazivanjem na aspekte prethodno kreirane kompozicije, aspekte nad kojima se džez improvizacija odvija, ne samo da smo dodatno objasnili na koje sve načine improvizator može tretirati određeni muzički zapis, već smo time ostvarili teorijske uslove za objašnjavanje još jedne karakteristike džez improvizacije. Naime, nije džez solista jedini muzičar koji improvizuje tokom izvođenja jedne džez numere – u određenoj meri, to čine svi muzičari u džez sastavu (izuzimajući ovde određeno muziciranje big bendova i nekih džez sastava, u kome se određeni aspekti kompozicije samo interpretiraju, a nad kojima se improvizacija ne vrši).²⁴ Iako se takozvana „kolektivna improvizacija“ uglavnom vezuje za ranu praksu diksilend (eng. *dixieland*) sastava²⁵, improvizacija je u džezu prisutna i u muziciranju muzičke pratnje i ritam sekcije. Improvizovanje muzičke pratnje i ritam sekcije posebno je uočljivo tokom izvođenja neke solo improvizacije: muzička pratnja i ritam sekcija tada prate muzičko kretanje samog soloa, da bi osnovu nad kojom se improvizacija vrši prilagodile temperamentu samog soloa.²⁶ Koje su granice stvaralačke slobode u improvizaciji džez pratnje i ritam sekcije? Temperament soloa već smo izdvojili kao jedno ograničenje ove slobode²⁷; na drugo ograničenje ukazuje Pol Rincler, govoreći o izvesnim odgovornostima muzičarâ tokom izvođenja džez numere. Prema Rincleru, individualnu improvizatorsku slobodu

²² P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 91–92, 93–95, 96–107, 223–230.

²³ Iako bi se moglo pomisliti da formulacija „solo džez improvizacija“ više odgovara prirodi srpskog jezika od formulacije „džez solo improvizacija“, izabrani redosled reči ovde je nužan, kako bi se ova muzička praksa razlikovala od improvizacije prisutne na solo nastupu nekog džez muzičara.

²⁴ P. Rincler, *The Contradictions in Jazz*, str. 69. Za primere ovakve prakse, up. P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 344–352.

²⁵ G. Schuller, *Musings: The Musical Worlds of Gunther Schuller*, str. 7; P. Rincler, *The Contradictions in Jazz*, str. 18.

²⁶ Uporedi referisanje na ritmičku pratnju Maksa Rouča u: *Ibid*, str. 66. P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 415–416.

²⁷ Up i *Ibid*, str. 421, 424–425.

svakog pojedinačnog muzičara u sastavu ograničava zahtev za odgovornim odnosom prema ostalim članovima sastava tokom izvođenja džez numere.²⁸ Takođe, Rincler ukazuje na to da džez muzičari moraju imati u vidu i samu publiku prilikom izvođenja džez numere u kome improvizacija ima znatan udeo,²⁹ a ovo je posebno važno u slučaju fri džez muziciranja. Zbog ograđivanja od nekog unapred kreiranog harmonskog konteksta, muziciranje se u fri džezu lako može otrgnuti kontroli u pravcu svojevrsne muzičke anarhije. Zbog toga će jedna umerenija koncepcija fri džez muziciranja ipak uključivati vezivanje za prethodno osmišljenu temu kompozicije, dok će se sloboda improvizacije rezervisati za samu solo deonicu, kao i za harmonsku podlogu jedne solo deonice.³⁰ Pomenuta ograničenja u slobodi improvizacije džez soliste, muzičke pratnje i ritam sekcije mogu se iz drugačije perspektive odrediti i kao zahtev za kreiranje celine u interakciji soliste i pratnje.³¹ Rečeno u kontekstu pozitivne i negativne slobode, ni džez solista, kao ni džez pratnja, odnosno ritam sekcija, nisu slobodni od zahteva za celinom u izvođenju džez numere, ali jesu slobodni za kreiranje celine različitog muzičkog stila i temperamenta.

Pre nego što sagledamo udeo slobode u džez improvizaciji iz perspektive odnosa celine i delova jedne solo improvizacije, treba pomenuti i to da se odnos samog soliste prema muzičkom kontekstu nad kojim se improvizacija vrši ne razlikuje mnogo od prethodno razmotrenog odnosa jednog džez muzičara prema početnoj kompoziciji: solista takođe ima slobodu od striktnog poštovanja teme, harmonskog i ritmičkog konteksta, dinamike, tempa i raspoloženja kompozicije nad kojom se improvizacija vrši. Pojedinačne odlike jedne kompozicije za solistu su samo smernice za osmišljavanje solo improvizacije, a koliko će se jedan džez solo vezati za ove smernice, zavisi, prema mišljenju različitih autora, od samog muzičkog stila solo improvizatora³², od podžanra džeza kome se pojedinačna improvizacija priklanja³³, kao i od strukture samog džez sastava.³⁴

Uloga muzičkih fraza u promišljanju problema slobode u džez improvizaciji

Ako našu pažnju sada usmerimo spram uloge slobode u kreiranju same strukture solo improvizacije u džezu, videćemo da se promenom konteksta našeg razmatranja menja i terminologija kojom govorimo o džez improvizaciji. Da bi se raz-

²⁸ P. Rincler, *The Contradictions in Jazz*, str. 69–70.

²⁹ *Ibid*, str. 73–74.

³⁰ P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 272.

³¹ P. Rincler, *The Contradictions in Jazz*, str. 68–69.

³² P. F. Berliner, *Thinking in Jazz*, str. 272–273, 287, 290; P. Rincler, *The Contradictions in Jazz*, str. 64–65.

³³ *Ibid*, str. 64.

³⁴ *Ibid*, str. 59–60; G. Schuller, *Musings: The Musical Worlds of Gunther Schuller*, str. 13–14.

motrio udeo slobode u kreiranju samog džez soloa iz perspektive odnosa delova i celine u solo improvizaciji, potrebno je bliže sagledati karakteristike i metode solo improvizacije.

Dok autori teorijskih razmatranja džez improvizacije često svoje teze formulišu iz perspektive rigidnog razumevanja improvizacije kao spontane muzičke produkcije tokom samog izvođenja džez numere³⁵, treba ukazati na jednu ustaljenu praksu džez muzičara u korišćenju i razvijanju svoje improvizatorske veštine. Naime, džez improvizacija, a posebno solo improvizacija, često se odvija u domenu korišćenja određenih prethodno kreiranih muzičkih fraza i motiva (eng. *patterns*).³⁶ Praksa solo improvizacije još jednom potvrđuje tezu Pola Berlinera prema kojoj se improvizacija odlikuje interakcijom između prethodno komponovanog materijala i proizvoda slobodne muzičke kreacije.³⁷ Prema njegovom mišljenju, proces učenja džez improvizacije praktično je neodvojiv od usvajanja prethodno kreiranih muzičkih fraza drugih džez muzičara, kao i od interpretiranja, a zatim i jednostavnijeg variranja fraza od kojih se sastoji tema jednog džez standarda ili druge džez numere.³⁸ Slobodno kreiranje autentičnih fraza u procesu improvizacije gotovo da i nije prisutno u džez improvizovanju početnika.³⁹ Nasuprot praksi početnika u džezu, Berliner smatra da će u improvizaciji razvijenih muzičara odgovarajući odnos između prethodno osmišljenih muzičkih fraza i udela slobodne muzičke kreativnosti u krajnjoj instanci zavisiti od toga kako taj džez muzičar doživljava sam smisao džez improvizacije.⁴⁰ Međutim, višestruka Berlinerova analiza načinâ na koje džez muzičari u improvizaciji koriste prethodno osmišljene fraze sugeriše nam da sâm Berliner smatra da je udeo prethodno osmišljenih fraza u improvizaciji daleko veći od udela spontane inventivnosti džez muzičara.

Kao što smo već pomenuli, sa prethodno osmišljenim muzičkim frazama kao delovima jedne improvizacije, džez muzičar najpre dolazi u dodir preko učenja same improvizacije – interpretiranjem džez soloa i fraza drugih džez muzičara. Kako bi naučio da improvizuje, početnik u džezu uvežbava cele snimljene ili transkribovane džez soloe drugih muzičara, a tek naknadno iz ovih soloa izdvaja određene muzičke fraze.⁴¹ Džez početnik može i neposredno dolaziti u dodir sa nekim izdvo-

³⁵ T. Gioia, „Jazz: The Aesthetics of Imperfection“, u: *Hudson Review*, str. 586, 589, 598–599; P. Rinzler, *The Contradictions in Jazz*, str. 59, 78, 79–80.

³⁶ Pored upotrebe engleskog termina *patterns*, Berlineru relativno sličnom značenju (uz izvesne razlike koje nisu relevantne za potrebe ovog rada) upotrebljava i termine *phrases*, *licks* pa čak i *ideas*. Up. i P. F. Berliner, *Thinking in Jazz* str. 128. Kao prevod termina *patterns*, u žargonu srpskih muzičara koristi se jednostavno transkribovani oblik ove engleske reči – dakle, govori se o „paternima“. Up. intervju sa Peđom Milutinovićem u: <http://www.jazzin.rs/peda-milutinovic-sav-taj-gruv>. Pristup: januar 2016. Zbog rogovatnosti tog jezičkog rešenja, u ovom radu koristimo termin „muzička fraza“.

³⁷ *Ibid*, str. 267–268.

³⁸ *Ibid*, str. 121–123.

³⁹ *Ibid*, str. 123.

⁴⁰ *Ibid*, str. 290.

⁴¹ *Ibid*, str. 127–129.

jenim džez frazama, ukoliko ga njegov mentor upućuje na njih, istovremeno mu objašnjavajući i kakvu ulogu jedna fraza može imati u određenom harmonskom kontekstu.⁴² Usvajanjem izvesnog broja džez fraza, džez početnik uspostavlja svojevrsni lični džez „vokabular“⁴³; variranjem usvojenog materijala džez početnik čini prve korake na putu uspostavljanja sopstvenog muzičkog izraza, putu koji ga daljim usavršavanjem u improvizaciji vodi do kreiranja sasvim autentičnih muzičkih fraza. Samom praksom džez improvizovanja može se proširiti muzički vokabular jednog džez muzičara: pored vršenja izvesnih modifikacija prethodno kreiranih muzičkih fraza iz svog džez vokabulara, džez muzičar može i kreirati nove muzičke fraze u datom harmonskom kontekstu te improvizacije. Ukoliko ove nove fraze muzičar zapamti, snimi ili zapiše nakon same improvizacije, one mogu postati deo njegovog vokabulara.⁴⁴

S obzirom na to da je ova mogućnost proširivanja džez vokabulara jednog muzičara direktno povezana sa samim činom improvizacije, čini se da se, prema Berlinerovom razumevanju improvizacije, ekspanziji džez vokabulara teorijski ne mogu postaviti određena opštaograničenja, izuzev jednog. Naime, iz Berlinerovih stavova proizilazi da je muzička frazeologija jednog džez muzičara (a time i sama struktura njegovog soloa) direktno zavisna od istorijski poznatih, nasleđenih formi džeza. Pošto se učenje same džez improvizacije zasniva na interpretiranju džez soloa i fraza drugih muzičara, a time i uspostavljanju sopstvenog džez vokabulara uz pomoć ovih muzičkih fraza, frazeologija jednog džez muzičara direktan je produkt već uspostavljenih formi džez muzike.⁴⁵ Ako je ovo slučaj, onda je uticaj fraza džez prethodnika na muziciranje jednog džez muzičara neizbežan: njegove intervencije nad frazama svojih prethodnika biće istorijski uslovljene, a čak će i kreiranje sopstvenih fraza biti determinisano improvizacijom njegovih džez prethodnika. Ovakvo razumevanje džez improvizacije otvara problem nastanka i afirmacije novog džez podžanra. Ako je džez frazeologija istorijski uslovljena, kako dolazi do nastanka onih džez podžanrova kojima se vrši radikalno preokretanje razumevanja džeza? Primeri velikih zaokreta u razumevanju džeza mogu se naći u nastanku bibapa (eng. *bebop*), modalnog džeza (eng. *modal jazz*) i fri džeza: izgleda da se otpor džez muzičara u trenutku uspostavljanja novih džez formi upravo može opravdati istorijskom uslovljenošću džez materijala.⁴⁶ Ako su džez forme istorijski uslovljene, onda se i afirmacija novog džez podžanra može smatrati istorijskim, konvencionalnim činom, koji bi izvršila jedna džez zajednica. Takođe, na osnovu ovakvog razumevanja uti-

⁴² *Ibid*, str. 129–130.

⁴³ Prvi put Berliner koristi ovaj termin u *Ibid*, str. 121.

⁴⁴ *Ibid*, str. 273–274.

⁴⁵ *Ibid*, str. 127, 130.

⁴⁶ Za primere ovakvog otpora, videti Rinclerovo referisanje na stavove džez muzičara o muziciranju Orneta Kolmana (Ornette Coleman), rodonačelnika fri džeza: P. Rinzer, *Contradictions of Jazz*, str. 62–63. Džoića govori o čuđenju starijih džez muzičara, ispoljenom prilikom susreta sa novim fenomenom bibapa u: T. Gioia, „Jazz: The Aesthetics of Imperfection“, u: *Hudson Review*, str. 591.

caja džez fraza na improvizaciju jednog džez muzičara, može se otvoriti i problem autentičnosti i individualnosti muzičkog izraza džez muzičara. Naime, autentičnost i individualnost džez izraza možda ne treba tražiti u domenu muzičke frazeologije jednog džez muzičara, već jedino u kreiranju autentične celine džez soloa.

Udeo slobode u džez solo improvizaciji i problem recepcije solo improvizacije

Kao što smo pokazali u prethodnom poglavlju, iz perspektive složenog Berlinerovog učenja o džez improvizaciji proizilazi da su jednom džez muzičaru na raspolaganju kako njegove sopstvene muzičke fraze, tako i muzičke fraze njegovih prethodnika. Drugim rečima, iz Berlinerovog učenja proizilazi da je džez muzičar slobodan od zahteva za slobodnom invencijom u činu improvizovanja: muzičar će kreirati džez solo improvizaciju čak i slučaju isključivog korišćenja prethodno kreiranih fraza, bez ikakvog variranja ili proširivanja tih fraza. Slobodno kreiranje novih muzičkih fraza nije nužan aspekt džez improvizovanja: sloboda se ne mora ostvarivati u domenu samih fraza kao delova koji čine džez solo improvizaciju. Prethodni stav upućuje nas na sledeće pitanje koje se može postaviti tokom promišljanja udela slobode u džez improvizaciji. Ukoliko nema nužnog zahteva za slobodom u domenu muzičkih fraza, da li tog zahteva ima u domenu celine džez soloa? Formulirano drugačije, ovo pitanje može glasiti ovako: da li je sloboda nužan aspekt u kreiranju džez soloa kao celine, sačinjenena osnovu određenih prethodno osmišljenih džez fraza?

Da bismo dodatno naglasili važnost ovog pitanja za promišljanje slobode u džez improvizaciji, ovde ćemo ukazati na problem koji otvara jedan radikalni primer džez muziciranja. U svom tekstu „Jazz: The Aesthetics of Imperfection“, Ted Džoijs referiše na iskustvo jednog džez kritičara koji je prisustvovao koncertu džez klaviriste Reja Brajanta (Ray Bryant). Ovaj kritičar tvrdi da je Rej Brajant tokom izvođenja numere „After Hours“ odsvirao identičan solo kao na svom albumu snimljenom petnaestak godina pre tog koncerta, kao i da je tokom dva nastupa iste koncertne večeri odsvirao gospel bluz završnicu koja je oba puta zvučala potpuno isto.⁴⁷ Posebno je interesantno to što je, prema rečima ovog kritičara, upravo taj gospel bluz odsviran u maniru koji umnogome podseća na džez improvizaciju. Kako objasniti ovakvo postupanje muzičara? Da li se pomenuto muziciranje Reja Brajanta u ovom slučaju može nazvati improvizacijom? Štaviše, da li se ovo muziciranje može nazvati džez muziciranjem?

Ovakvo muzičko postupanje u džezu moglo bi se smatrati neprihvatljivim sa teorijskih pozicija autorâ koji zagovaraju već pomenutu tezu o neodvojivosti džez i slobode. Tako će i Ted Džoijs ovakvo muziciranje nazvati „varanjem“⁴⁸ – ono se ne može smatrati džez muziciranjem u pravom smislu te reči. Prema Džoijsu, ono

⁴⁷ *Ibid*, str. 587.

⁴⁸ *Ibid*, str. 586.

može „zvučati kao džez“,⁴⁹ ali zbog nedostatka slobodne improvizacije, ono ipak nije džez muziciranje. Međutim, mnogo oprezniji Pol Berliner ne osuđuje ovakvo muziciranje: on ukazuje na to da je ovakva muzička praksa višestruko prisutna u istoriji džeza.⁵⁰ Prema Berlineru, razlozi muzičarskog izvođenja onih istih soloa, koje su ti muzičari prethodno snimili na svojim albumima, ponekad se mogu naći i u očekivanju publike, koja solo jedne pesme doživljava kao integralni deo originalne džez kompozicije.⁵¹ Na sasvim suprotnim pozicijama stoji Džoiija, budući da smatra da su očekivanja publike uvek okrenuta samoj improvizaciji kao spontanoj muzičkoj kreaciji.⁵² Iz razlike u Berlinerovom i Džoijinom razumevanju slučajeva izvođenja prethodno osmišljenih soloa, mogu se izdvojiti sledeći stavovi ovih autora. Džoiija je takođe svestan da se džez solo improvizacija često zasniva na korišćenju prethodno osmišljenih fraza; međutim, on ne smatra da je korišćenje prethodno osmišljenih fraza problematično, dokle god u tom džez soliranju dolazi i do nečeg „novog“, drugačijeg od prethodnih improvizovanja nad tom kompozicijom.⁵³ Ipak, ukoliko muzičar izvodi kompletno osmišljeni solo tokom izvođenja džez numere, on „vara“, pa se time ovo izvođenje ne može nazvati ni improvizacijom, niti džez muziciranjem u pravom smislu: ono može samo „zvučati kao džez“. Nasuprot Džoiiji, Berliner ne smatra problematičnim korišćenje prethodno osmišljenih muzičkih fraza, pa čak ni izvođenje prethodno osmišljenih soloa; međutim, iako to Berliner ne tvrdi eksplicitno, dok bi izvođenje prethodno osmišljenih soloa ipak smatrao džez muziciranjem, on ovakvo izvođenje ipak ne bi nazvao samim improvizovanjem, budući da se ovakva praksa ne bi neposredno razlikovala od izvođenja kompozicije koja bi se mogla svrstati u neki drugi muzički žanr. Rečeno u duhu učenja o pozitivnoj i negativnoj slobodi, prema Berlineru, džez muziciranje može biti slobodno i od same improvizacije.

Međutim, u promišljanju stavova navedenih autora o udelu slobode u celini solo improvizacije, javlja se još jedno važno pitanje: da li je moguće u samoj recepciji džez soloa razlikovati slobodnu improvizaciju od prostog izvođenja prethodno osmišljenog soloa? Da li postoje izvesne formalne karakteristike improvizacije koje bi recipijentu omogućile ovo razlikovanje, ili nam je za ovo razlikovanje potrebno precizno poznavanje formi džeza i samog muzičkog opusa džez muzičara čiji solo slušamo? U literaturi koju smo navodili u ovom radu nema adekvatnog odgovora na ovo pitanje. Zbog granica samog rada, to pitanje ćemo ostaviti otvorenim; ukazivanjem na njega, još jednom potvrđujemo da je insistiranje na izjednačavanju džeza sa improvizacijom, a improvizacije sa slobodom, višestruko problematično, čak i sa pozicije estetike recepcije.

⁴⁹ *Ibid*, str. 585.

⁵⁰ P. F. Berliner, *Thinking in Jazz* str. 289.

⁵¹ *Ibid*, str. 290–291.

⁵² T. Gioia, „Jazz: The Aesthetics of Imperfection“, u: *Hudson Review*, str. 598–599.

⁵³ *Ibid*, str. 586.

Zaključak

U ovom radu pokazali smo da udeo slobode u džez improvizaciji direktno zavisi od mnogih različitih aspekata džez muziciranja. U zavisnosti od toga da li se radi o improvizaciji džez soliste ili improvizaciji pratnje ili ritam sekcije, granice slobode drugačije se mogu postaviti; u oba slučaja, promišljanje ovih granica odvija se u domenu promišljanja složenih formalnih karakteristika džez muziciranja. Razmatrajući problematiku džez improvizacije iz perspektive bazičnog razumevanja forme džeza, tokom razvijanja određenih teza o udelu slobode u improvizaciji osvrnuli smo se i specijalan status fri džeza kao radikalnijeg oblika džez muziciranja: u nekom budućem razmatranju, na ovaj način se mogu sagledati i drugi obrasci džez muziciranja, kao što je modalni džez, a zatim i podžanrovi džeza, sa posebnim osvrtom na one podžanrove u kojima dolazi do interakcije između formi džeza i drugih vrsta muzike. Vezujući se za džez solo kao najdominantniju temu u literaturi o džezu, udeo slobode sagledali smo iz perspektive muzičkih fraza kao delova koji sačinjavaju solo, a zatim i iz perspektive samog odnosa ovih delova u kreiranju celine džez soloa. U ekspliciranju ovih aspekata džeza dolazili smo i do onih granica slobode koje nužno postavlja sam džez muzičar, džez zajednica u vidu konvencije, kao i džez istorija u vidu nasleđa. Konačno, cilj ovog rada ostvaren je ako je ovim višestrukim teorijskim razvijanjem problema slobode u džez improvizaciji donekle razbijena učestala predrasuda o neodvojivosti džeza i improvizacije, improvizacije i slobode, kao i džeza i slobode.

Literatura

- Berliner, Paul F. *Thinking in Jazz: The Infinite Art of Improvisation*, The University of Chicago Press, Chicago, 1994.
- Carter, Ian "Positive and Negative Liberty", <http://plato.stanford.edu/entries/liberty-positive-negative>. Pristup: januar 2016.
- Cohen, Harvey, G. *Duke Ellington's America*, The University of Chicago Press, Chicago, 2010,
- Gioia, Ted, "Jazz: The Aesthetics of Imperfection", u: *Hudson Review* (Winter 1987), Hudson Review Inc, New York, 1987.
- Lock, Graham, *Blutopia: Visions of the Future and Revisions of the Past in the Work of Sun Ra, Duke Ellington, and Anthony Braxton*, Duke University Press, Durham, 1999.
- Marković Nikola, "Peđa Milutinović: sav taj gruv", intervju, <http://www.jazzin.rs/pedamilutinovic-sav-taj-gruv>. Pristup: januar 2016.
- O'Meally, Robert G. *The Jazz Cadence of American Culture*, Columbia University Press, New York, 1998.
- Rinzler, Paul, *The Contradictions of Jazz*, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland, 2008,
- Monson, Ingrid, *Freedom Sounds: Civil Rights Call out to Jazz and Africa*, Oxford University Press, New York, 2010.

Schuller, Gunther, *Musings: The Musical Worlds of Gunther Schuller*; Oxford University Press Inc., New York, 1986.

Dušan Lj. Milenković

THE AESTHETICS OF IMPROVISATION – ARTISTIC FREEDOM IN JAZZ AND ITS BOUNDARIES

Summary

This paper discusses the views on jazz improvisation in contemporary aesthetics of music, with the emphasis on the ideas of Paul F. Berliner and Paul Rinzler. Paul Rinzler examines the problem of freedom in free jazz referring to the dichotomy of positive and negative freedom. Without limiting the scope of this dichotomy to the problem of free jazz, this paper examines various aspects of form of jazz improvisation in the light of positive and negative freedom. Taking into account the belief according to which jazz music is not based on the performance of previously created musical compositions, the freedom of improvisation must be considered as limited by the musical content of the composition on which the improvisation is based. The paper also analyzes the thesis of Paul Berliner according to which the jazz solo improvisation does not consist only of spontaneous musical production, but can also include the usage of precomposed musical phrases. Therefore, this paper calls into question the thesis of the inseparability of the artistic freedom and the concepts of jazz improvisation and jazz music.

ФИЛОСОФСКИ РЕАЛИЗАМ ИВЕ АНДРИЋА И ФИЛОСОФИЈА ХАЈДЕГЕРА – СЛИКАЊЕ ДУХОВНОГ ПОРТРЕТА САВРЕМЕНОГ СВЕТА БУДУЋИХ ЕПОХА

Сажетак: Духовни портрет савременог света: лик који метаморфозира у целом једном низу разноликих облика, који су само игра маски у реалности једног површног постојања. Потребна је Мисао – најчистија спиритуална супстанција Дела. Лик који је у потрази за чистом Мисли – рођена као круг сунчеве светлости – осветљава обалу човекове егзистенције, далеко од игре светлости судбинске историје која је живахна и упечатљива – али краткотрајна и пролазна као сан, у којој се рађају културе и цивилизације, трају али и поступно одумиру. Андрићева и Хајдегерова прогноза за будуће епохе: После смрти Бога – његово поновно рађање – преко бекства од смрти човека – преко хуманизације културе као јединог пута ка аутентичној егзистенцији. Знакови поред пута: Андрић и Хајдегер стварају јединство света испод заставе Лепоте и Истине!

Кључне речи: духовни портрет савременог света, чиста мисао, хуманизација културе

Хуманизам – основна одлика философског реализма! Визија за виши облик постојања у којој човек није жртва ма каквог циља. *Знак поред пута* који води ка борби против ироније судбине... Виши облик човекове свести – знак човековог Дела, које спава мртвим сном, тада када човек живи и ужива у животу – живи и расте као дрво разгранато и раскошно – богато плодовима, а храни се човековом патњом – кад човек не живећи – страда... Визионарски сан који подупиरे људску силу – у коме човек назебао као дивља звер после буре ироније судбине – покушава да створи Дело – чврсто сведочанство његовог постојања у царству Вечности! Живот као потрага за Вечношћу! Потрага за вечном спиритуалном супстанцијом Битка. Мучна неизвесност на том путу... Путовање које води ка неизвесности... Путовање у једном правцу – без повратне карте... Борба са демонима и свакојаким привиђењима. Реална је само Стварност Духа! Борба против реалности једног површног постојања! Борба за освајање слободе и пробој у дубље димензије Стварности! Песништво као трагање за једном вишом Истином! Андрић и Хајдегер – песници који се боре против моћи заборављања у који је потонула сва философија... Они су прави песници који беже од *брбљања у савременом језику* и траже суштину језика – као једини пут ка повратку његовој аутентичности, а која је скривена у његовој свакодневној употреби...

¹ dushica.gjokikj@gmail.com

Само прави песници трагају и проналазе сакривено благо у пространим пределима своје душе без тенденције да створе драму од те своје потраге. Они уносе Лепоту и Истину у пределима Живота – играју у ритму Тишине која ремети ток и ритам свакодневног живљења у сферама тривијалне егзистенције. Песници – храбри витези, који прихватају неизвесност животне авантуре као трајну и непобитну чињеницу. Важна им је сама потрага! Неизвесност их не мучи! Прави песници су алхемичари, претварајући бол и патњу у спиритуалну супстанцију, која припада Вечности. Они су победници Живота! Прави победници Живота без награда и титула. Сама потрага је њихова једина награда са тог путовања – светлост душе их води ка бескрајној лепоти Истине. Само Истина може да буде бескрајно лепа. Само Истина је лепа за њих. Лепота која даје спокојство и мир који поступно метаморфозира у немир – рађајући жељу за новом потрагом и новом спознајом. Уметничка спознаја... Одсуство жеље за прагматизмом... Само страст за ослобађањем спиритуалне супстанције од окова тривијалности живота. Песништво као терапеутика за неизвесност живота... Стварање навике за перманентно суочавање са најболнијом чињеницом што постоји – Живот. Потреба да се доживи та бол или да се пронађе спокојство у загрљају смрти! Потреба за неизвесношћу и наслада од доживљавања неизвесности! Мајсторство песника и њихова сакривена енигма!

Човеков живот – узбуркано море усред буре тривијалне егзистенције! Човекова душа – једини Светионик који осветљава његов пут, да се не изгуби и да не потоне у аморфној маси судбинских сила. Једина константа – стална борба против копрене илузије – непросветљених мудрости. Непросветљене душе трагају као *Аргонаути за Златним руном*, али га никада не проналазе. Губе родни крај – извор Лепоте и Истине без могућности за одмором – а живот са њиховим одсуством се претвара у призрак – Платонова сенка. Судбина... Судбинска нит без почетка и краја... Отворена ка бесконачности у којој плови без престанка тражећи корење Лепоте и Истине. Али, узалудно. Битак је остао избачен на самој периферији постојања далеко од свог праисконског извора. Слушају се крици беспомоћности и очаја. Тражи се ослонац – очајно се тражи темељ, на коме ће се створити хуманистички идеал Живота, код кога не постоје строге детерминанте и референце – који би га утемељили у некој строго дефинисаној области. Једини излаз – човеково Дело! Стоји усправно светлећи као јасно Сунце са својом чистотом – ослобођено од матрица и шема, са својом оригиналношћу, са својом изворношћу, са савршенством Лепоте, са немошћу – усред галаме цивилизације! То је симболика Моста у стваралаштву Иве Андрића, са несхватљивим складом својих облика и невидљиве – мудре силе својих темеља – здање које стоји неуништиво и неизмењено од свакајаког искушења. То је његова *философија касаве* у складу са којом „[...] је Живот несхватљиво чудо, јер се непрестано троши и осипа, а ипак траје и стоји чврсто [...]“ (Андрић 1966: 77).

Ткаје се судбина – као паукова мрежа – безизлазна и неодложна... Време пролази – па излишно је да тражимо конзистентност, непротивречност и унутрашњу хармонију у мозаику Живота, трагајући за вечном Енигмом великог Илузионисте, који игра у ритму игре Битка сакривајући се иза његове копрене. Мук или Тишина

су последњи израз у коме се спајају меридијани човекових судбина у једну заједничку тачку. Да ли можемо да наслутимо његове покрете – који нам изгледају као испрекидани звуци неке непознате и далеке мелодије? Све је променљиво – рађа се и нестаје у речи живота. На крају све се претвара у прах и пепео... Само Мисао је вечна и надживљава све постојеће. Мисао као највиша и најчистија спиритуална супстанција Дела. Рађа се као круг сунчеве светлости и осветљава обалу човекове егзистенције далеко од мора судбинске историје, која је само игра светлости жива и упечатљива – но кратка и пролазна као сан у којој се рађају културе и цивилизације, трају, али и постепено одумиру. Остају само њихове руине. Мисао се рађа на руинама цивилизације од најпрефињеније игре Битка – сублимирана игра знакова који нас воде ка путу аутентичне егзистенције! *Знакови поред пута* ка праизвору Дела! Сличност књижевног стваралаштва Иве Андрића са философским стваралаштвом Мартина Хајдегера! Слика тривијалности човекове егзистенције у времену – као један вид помирења са страхом од празнине Битка! Слика човековог трагања за Лепотом и Истином у борби проналажења изворног – егзистенцијалног Времена – као једини спас да се не пропадне у празнини Битка! Андрићева и Хајдегерова апотеоза празнине Битка као апотеоза човекове судбине... Затворена у просторно-временске оквире... Али човек се труди да је учини достојном живљења и да остави неки печат или некакве трагове иза себе. Иво Андрић препричава причу о момку, који је лутајући по свету у потрази за срећом – кренуо по опасном путу, не знајући где га води тај пут. Урезивао је знакове у стаблима дрвећа како би му они помогли да се поново врати. У том смислу Андрић истиче:

Тај младић је оличење опште и вечне људске судбине: с једне стране, опасан и неизвестан пут, а с друге, велика људска потреба да се човек не изгуби и снађе, и да остави за собом трага. Знаци које остављамо иза себе неће избећи судбину свега што је људско: пролазност и заборав. Можда ће остати уопште незапажени? Можда их нико неће разумети? Па ипак, они су потребни, као што је природно и потребно да се ми људи један другом саопштавамо и откривамо. Ако нас ти кратки и нејасни знаци и не спасу од лутања и искушења, они нам могу олакшати лутања и искушења и помоћи нам бар тиме што ће нас уверити да ни у чему што нам се дешава нисмо сами, ни први ни једини (Андрић 1978: 11).

На ову мисао се надовезује Хајдегеров став:

Тубивствовање – иако се налази усред бивствујућег и мада је њиме прожето – *бачено је, као слободна моћ бивствовања, међу бивствујуће. Да оно по својој могућности јесте сопство, а да ово сопство фактички сваки пут одговара његовој слободи; да трансценденција себе темпорализује као прадогађање – све то није у моћи саме те слободе. Међутим, таква немоћ (баченост) није тек резултат наваљивања бивствујућег на тубивствивање, већ она одређује бивствовање тубивствивања као такво. Стога је свака пројекција света бачена [...]*

Суштина коначности тубивствовања разоткрива се, међутим, у *трансценденцији као слободи за разлог/основ*.

И тако је човек, егзистирајући као трансценденција која прекорачује у правцу могућности, *биће даљине*. Само посредством изворних даљина које он за себе обликује у својој трансценденцији с обзиром на целокупно бивствујуће, у њему се

појављује истинска близина стварима. И само моћ слушања у даљину разбуђује тубивствовање као сопство за одговор другог тубивствовања у чијем друштву оно може своје јаство жртвовати да би себе добило аутентично сопство (Хајдегер 2003: 160–161).

Човек је за Андрића и Хајдегера биће које је у својој егзистенцији отворено ка новим могућностима – биће које трансцендира своју коначност у слободи ка новим могућностима, остављајући *Знакове поред пута* (Андрић) или *Путни знакови* (Хајдегер), који га воде ка суштини Истине а која није ништа друго већ Слобода... То значи да суштинско питање, које постављају Андрић и Хајдегер у њиховом стваралаштву, гласи: како опстати у тривијалним тренуцима пролазне и променљиве егзистенције и изборити се за Слободу нашег духовног света преко сагледавања пуне суштинне Истине која се мора раскрити као Слобода – својство, које није човеково!!! Ова стална трансценденција човековог бића као прелазак преко границе или остварење тежње ка Истини основно је устројство *тубивствивања* – која конституише његову сопственост!!! Живот је за Андрића и Хајдегера вечна човекова трансценденција свих граница и отвореност човековог духа ка његовом сопству – духовног универзума где сам он тражи недохватљиву изворност Истине!!!

Размишљам како да створим уметничко дело од мог живота! Покушавам да пронађем *Знакове поред пута*... Први знак: Само од нас зависи да ли ће наш живот бити уметничко дело! Други знак: унутрашња светлина која извире из наше душе и буди праисконску чежњу за загрљајем Битка – говори да је наш потенцијал духован! Трећи знак: ми смо гости на овом свету – нама не припада ништа осим могућности да живимо као слободна бића која су способна да развијају свој духовни потенцијал. Четврти знак: потребно је да остваримо сопствени духовни потенцијал и да освојимо Слободу – да постанемо слободни и креативни – своји и себствени! Пети знак: одсуство могућности да будемо слободни у овом ограниченом и суровом свету – свету у којем гомила плеше у ритму смрти – па овде све мирише на очај, буђ, влагу, бесмисао, одсуство наде... А све што постоји има лажни сјај и живећи умире, ишчезавајући у неповрат! Шести знак: опседнутост страхом од смрти – форма духовног ропства! Седми знак: лек за освајање слободе и ослобођење од страха од смрти је сасвим једноставан – постављање питања о смислу Битка, које је као што је констатовао Хајдегер – одавно пало у заборав и налази се у најтамнијем куту – у подруму очаја – где чезне за својим поновним буђењем у некој неодређеној будућности!

Само што је почела потрага за лековитом биљком која ће нам помоћи да се ослободимо од најтежег вида ропства савремене цивилизације – опсесивног страха од смрти – потрага за смислом Битка! Духовни учитељ – Хајдегер! Животна лекција за памћење: потреба да се постави темељ аутентичног живота преко промишљеног постављања питања о смислу Битка! Живот као путовање! Време стваралачког рада – стварање слика са путовања – стварни бисери мудрости живљења – веродостојна слика свега оног што доживљавамо на том путу! Живот као високи идеал – чаробна слика – мозаик створен од

љубави – преко даровања слободе да Други ствара и да створи свој живот као уметничко дело!

Живот као Игра – храбар скок у област непознатог! Продор ка вишим облицима Постојања! Игра – једини пут ка дубљим димензијама Стварности, са којом се премошћује варљивост тривијалне егзистенције и открива значај и јака симболика животног путовања као један сан у коме тражимо бисере духовности... Да ли је ово путовање кроз живот само један сан из кога се будимо на крају пута? Да ли се стварно будимо из слатког сна илузије? Да ли се будимо са оним што се јавља као нестварно – као облик сенке, (а нама се представља у облику најверодостојније форме реалности)? И шта ли нас чека на крају пута – на крају овог нашег путовања – сањарења кроз живот? То ипак не можемо да знамо зато што још увек не знамо суштину *Знакова поред пута* – посебно не оних на крају пута... За човека који у току свог путовања кроз живот жели да сазна суштину *Знакова поред пута*, Андрић каже:

Сваки човек нешто тражи и очекује, и то целог живота или, боље речено, док год има животне снаге у њему. У томе је знак човекове величине и извор његових највећих страдања [...] Ако не нађемо оно што тражимо, може се десити да нађемо другу, нову и корисну ствар на коју нисмо раније помишљали. Разуме се, може бити, и бива, и да се не нађе ништа. Људи који траже и истражују често се троше и гину на том путу, без плода и видног успеха, али гину и они који век проведу у духовном немару и нераду, претурајући неколико туцета празних речи као досадне и глупе бројанице. И једино ти су прави мртвачи, јер нису никад ничим и ни у чему живели. А ко год тражи нешто, па ма то изгледало и лудо и узалудно, тај се уписао у књигу живих, и нешто од његових напора и његове несуђене славе живи увек у открићима оних који су, после њега, радили и тражили са више среће и успеха (Андрић 1978: 129–130).

А Хајдегер истиче:

Али у свом свет – пројектујућем преласку бивствујућег тубивствовање мора да пређе себе самог како би пре свега било кадро да с тог узвишења разуме себе као бездан. А та безданост тубивствовања није, опет, ништа што би подлегало дијалектици или психолошком проучавању. Навала бездана у разлагачко-оснивачкој трансценденцији пре је пракретање које слобода изводи с нама самима и тако нам [...] пружа као изворни садржај света – да се тај садржај [...] тиче срца тубивствовања, његове сопствости у делању. Према томе, несуштина [...] „превладава“ се само у фактичком егзистирању, али се никад не уклања (Хајдегер 2003: 160).

Човек, у складу са Андрићевим и Хајдегеровим ставом, као *тубивствовање* које разуме самог себе у свом постојању – које пројектује своју духовност у предметном свету, мора себе да трансцендира као биће! Човек мора да разуме своје бивствовање са тог његовог узвишења. Он пре свега мора да разуме самог себе. Мора да изађе из свог оквира – у свет! То је суштина човекове потраге и извор његове величине у откривању нејасних *Знакова поред пута* ка изворној садржини света – Истини! У том смислу суштина коначности човека превладава се у слободи могућности које се отварају пред човековим избором – у његовој моћи сањарења...

Треба се препустити сну. Морамо да сањамо са широко отвореним очима и да покушамо да се суочимо са барем једним слојем чисте и изворне Истине, која ће нас просветлити и помоћи да протумачимо *Знакове поред пута*. Само онај који бестрашно сања – са јаком вером у своје визионарске пројекције о будућности, може да промени свет и да се суочи са реалношћу, користећи њу као најмоћније оруђе, с којим и преко кога ће као алхемичар боли унети радост и спокој – у уметности и култури живљења. Онај ко не зна да сања – ко не верује јако у своје визије – стално нешто тражи и нешто очекује, али без резултата. То не значи да он не проналази то што тражи. Његова је потрага бесмислена! Он трага, али то не ради са целом свешћу. Њему та потрага не значи ништа! Она је само пут до неког значајнијег одредишта. Са њом се труди да постигне неки површни прагматизам и да постигне некакав циљ у животу. У процесу тог трагања без потпуне свести и духовног сазревања – живот пролази као ситан песак који клизи кроз шаке без могућности поновног враћања. У том смислу морамо да живимо свој сан – у будном стању и са нашим духовним очима – без страха да ли ћемо стићи до неког значајнијег одредишта. Тако ћемо сагледати суштину ствари, која Платоновски речено љуби да прикрије своју дубоку природу... Само сан може да помогне да се открију дубље димензије реалности. Само се преко сна допире до Суштине – до Стварности. На тај начин можемо да скинемо копрену иза које је сакривена природа постојећих ствари како бисмо почели да откривамо суштину Постојања. Она крије у себи сокове трајне и вечне егзистенције Битка далеко од галаме цивилизованог света. У цивилизацији гомила дремуцка обузета слатким сном илузије свакодневног живљења, крећући се сигурно ка смрти – далеко од стваралачког пламена Битка! Битак је избачен на периферији постојећег! Он је прогнан на саме маргине цивилизованог света. Цивилизовани свет не тражи смисао Постојања и не поставља питање о *смислу Битка*! Како поново да се постави ово питање и ка чему води буђење смисла о Њему? Питање које са много достојанствености и храбрости – смело поставља духовни учитељ двадесетог века, разарач западне метафизике и пророк духовне судбине Запада – Мартин Хајдегер! Хајдегерава лекција за формирање јаких темеља аутентичне егзистенције!

Иво Андрић у својим визионарским пројекцијама о будућности – слично Хајдегеру, поставља питање о *смислу Битка*. Он то чини преко свог размишљања са аспекта уметничког стваралаштва – кроз могућност и нужност да се створе темељи аутентичне егзистенције, преко стваралачког импулса Дела – уметничког дела, које као *Мост на Дрини* и даље стоји онако како је и било одувек – са својом вечном младошћу савршене и остварљиве замисли великог човековог Дела. Оно не познаје промену и старост – па зато не дели судбину пролазних ствари или нечега што припада овом свету тривијалне егзистенције. Осмишљавање постојања кроз стваралачки пламен уметности је опасан дар судбине! Опасна и незахвална игра судбине, која не може да растера илузију човекових поколења у односу цивилизације, у којој једни верују да су њени носиоци – који је распаљују, а други – њени рушиоци, који су сведоци њеног заласка или гашења. Цивилизација као мучно бивствовање на самом рубу

постојања! Постојање без суштине – будућности! Бојажљиво постојање које тражи свој починак – у смрти! Супротно овом постојању, налази се вечна човекова потреба за Лепотом – Истином. Грађење мостова ка аутентичној егзистенцији као ентропији, у којој наред слободне игре у модусима духовности плени савршенством – складним или хармоничним односима и омогућава слободан проток Лепоти и Истини у свету без идеала, који је са њима благороднији и прихватљивији за свест! Хајдегера и Андрићева мисао о смислу Лепоте и Истине позива да се преживи у овом сиромашном и бедном свету без идеала, преко трансцендирања факта историчности и *свакидашњег – вулгарног разумевања времена!* Потрага за Лепотом – Истином је трагање за изворним временом!

Временитост као онтолошки темељ егзистенцијалности *тубивствовања* или човека (Heidegger 1988: 266)! Овде Хајдегер говори о изворном времену које је пут ка смислу Битка (Heidegger 1988: 498)! Али, Уметност и Лепота су ишчупане из њихове Праотаџбине – *Битка* и постоје једино преко њихове суштине у токовима цивилизације. Њихова суштина се састоји од њихових историјских хоризоната и хоризоната очекивања у моментима доживљавања у којима уметност полако са вековима изумире (Хајдегер 2006: 111–112). Хајдегера прича о изумирању смисла уметности и *Битка* – по својој суштини је прича за Андрићеве *Мостове на Дрини*, која би требало да нас подсети да су жеље пролазна бића сујете, а да је само Мисао – човекова мисао одређена у Делу – израз најчистије спиритуалне супстанције – Духа. Дух игра у ритму игре Битка која се игра у кући Битка – у егзистенцијалном центру Постојећег, са чистом и несакривеном радошћу у срцу – храм у коме се чува и негује јединствена религија која спаја човекове судбине, а то је – љубав ка Истини и Лепоти.

Само је Истина вечна и лепа... Лепота без икаквих додатака – савршена и потпуна... Мирна и чиста... Не само савршена, већ завршена у својој потпуности... Да се живи Истина значи да се живи у срцу света и да се мисли само једна мисао – мисао о Вечности! Иво Андрић истиче:

У основи желимо само једно: истину. Ослободити се овога хука речи и пробити кроз ову схему слика и доћи до истине, наге, просте, па ма и смртоносне. После свих јадних прича, иза ћутања самог, отпочинуту на тврдом и тамном тлу, не видети, не дисати, не живети, али последњим пламсајем свести обухватити истину, једино достојанство (Андрић 1978: 194).

У том смислу је и Хајдегера мисао:

Истина је нескривеност (Unverborgenheit) бивствујућег као бивствујуће. Истина је истина Битка. Лепота се не јавља поред ове истине. Када истина постави сама себе у делу, тада се појављује лепота. Појављивање је лепота у виду тог бића истине у делу и као дело. На такав начин, лепо припада пољу збивања истине (Хајдегер 2006: 114). (Превела Д. Ђ.)

Време, у том смислу – према Хајдегеру, упућује на нескривеност – на истину бивствовања, па се ова скривена суштина времена не може искусити у променљивом протоку бивствујућег (Хајдегер 2003: 333)! Истина као скривена

суштина времена! Истина – стварање реда из хаоса... Постављање на темељи-ма свеобухватне и универзалне фундираности света на смелој и достојанственој организацији хаоса, која уноси ред и Лепоту у несавршеност краткотрајног и пролазног живота. Истина просветљава и уноси конзистентност и ноту хармоније и савршенство у највишој спиритуалној супстанцији Битка, које кроз медијум – Истине – јача свој стваралачки пламен.

Хајдегер Уметност разуме као *остварење и збивање Истине* или *постављање – Истине – у – делу* (Хајдегер 2006: 41). Да ли би могла Хајдегеров мисао о Истини, Лепоти и Уметности исказана Андрићевим мајсторским књижевним стилем – да послужи стварању портрета духовне физиономије савременог света? У том смислу – да ли су нобеловац Андрић и један од највећих филозофа двадесетог века – Хајдегер – духовни учитељи који су насликали духовни портрет савремене епохе у наредним вековима?

Постоји једна мисао која уједињује духовне портрете уметничког и филозофског стваралаштва Андрића и Хајдегера од које треба да се пође у стварању духовног портрета савременог света. То је мисао да „трагика лепоте је у томе што не може да не постоји, а не може да траје и да се држи“ (Андрић 1978: 196). Да ли заправо у томе лежи права трагика Лепоте? Да ли Лепота која је сестра близнакиња Истине, данас још увек постоји у овом ломљивом свету без идеала, у коме је одавно прошло време постмодерне културе, у којој су доминирале категорије ружно, ниско и ужасно? Да ли треба да се говори искључиво о историчности уметности, о нетрајности лепоте и доживљавања уметничког дела као елемента у коме, хајдегеријански речено, уметност умире?

Хајдегер о истини у савременом свету каже:

Истина/истинитост није више, као што је она била *qua* нескривеност, основна црта самог бивствовања, већ она – услед потчињавања идеји поставши исправност – јесте од сада одлика сазнавања бивствујућег (Хајдегер 2003: 210).

Истина је напустила суштину нескривености! У том смислу Хајдегер говори за оно што се дешава сада и што ће се дешавати убудуће – у савременом свету:

Човек мисли у смислу суштине истине/истинитости као исправности представљања свега бивствујућег по „идејама“ и процењује сву стварност по „вредностима“. Оно што једино и пре свега јесте одлучујуће није које су идеје и које су вредности постављене, него чињеница да се уопште стварност тумачи по „идејама“, да се уопште „свет“ мери по „вредностима“ [...] Сећање на почетну суштину истине мора ипак ту суштину да мисли почетније [...] Никакав покушај да се суштина нескривености утемељи на „уму“, на „духу“, на „мишљењу“, на „логосу“, на било којој врсти „субјективности“, не може никада да спасе суштину нескривености. Јер оно што треба утемељити, суштина саме нескривености, у свим таквим покушајима још није довољно испитано. Стално се „објашњава“ само суштинска последица несхваћене суштине нескривености (Хајдегер 2003: 213).

Савремени свет тражи сочно месо Лепоте и Истине: жели да загризе велики залагај овог сочног меса и да нахрани озеблу и празну утробу Духа, који

данас проси на периферији Битка и тражи место за одмор од ове морничаве игре маски и огледала у позоришној представи света. Свет је изгубио везу са изворношћу своје суштине и личи на привиђење од кога и утваре беже. Дух је толико гладан за Лепотом и Истином, да почиње да блада у лудилу свакојаким идеологија. У постмодерној култури у којој је настала смрт – Смисла, Истина је била расцепкана на фрагменте – без обличја у једној аморфној маси илузорних перспектива, које су биле дифузно распрснуте у ткиву културе. Јединствено нешто што их је уједињавало под заједничким именитељом, била је смрт Наде или смрт Идеала. Игра уметника – генија замрла је негде у даљини. Само су се слушали некакви пригушени звуци одјека музике његовог срца. Он је позивао за одбрану и оживљавање Истине! Скамењен лик Истине је цепао и онако разједињено ткиво културе. Уметник – гениј поставља Игру у темељима Живота, омогућавајући да се свет оправда као естетски феномен. Он живи затворен у бесконачним пределима стваралаштва омеђен светим границама Игре и не жели прекорачење тих граница. Заштићен у овим светим границама, уметнички гениј живи у свету Игре – (прозор ка свету), тако да он може да путује и све да види... Уметник – гениј је способен да остави све своје жеље за собом и да их опчини, разоружавајући несрећу на тај начин. Ова његова животна и уметничка Игра је његов сопствени начин за борбу и освајање Истине у ломљивом свету тривијалне егзистенције! Живот – то је брод чије су степенице наше жеље! Ако желимо да освојимо Истину и да се наслађујемо њеним зрацима, онда би требало да одлучимо: или ћемо сићи са тих степеница и потонути у океану смртних задовољстава света, или ћемо их мимоићи и заувек изгубити везу са светом! Да ли је ово наш спас – карта ка царству Вечности?

Уметник – гениј руши сва правила, не правећи компромисе и живи екстреме! Он живи на самој граничној линији између света реалности и света Игре! Ако уметник проба да сиђе са степеница свог живота – брода, а то су његове жеље – он ће на тај начин бити изгубљен заувек за свет и за себе! Свет реалности и сурови живот је коначан!!! Уметнички гениј се губи у његовој коначности, ограничености и разгаженим путевима са прецизно одређеном маршрутом и оштрим угловима! Његов брод стално путује не проналазећи безбедно пристаниште, лута по свету – испуњен са бескрајним могућностима које ствара он сам. Али, ипак уметник остаје заштићен од буре суровог живота у светим границама Игре... Гениј у свету Игре и Уметности је усамљеник на свом духовном путовању – непобедиви витез Истине, који се бори смело и одлучно за испуњење пророчанства за спас света према коме свет може да опстоји и да опстане, само ако сунце Истине поново изгреје и појави се иза планина чежњи и човекових жеља. Он је једном ногом са оне стране Живота и не припада медиокритетима који имају моћ, а ипак су заложници иза своје границе. Ова прича о свету уметничког генија – усамљеника на свом духовном путовању (коју сам препричала на свој начин), подсећа на лик најбољег пијанисте Новечента, у истоименом роману писца Алесандра Барика.

У свету Игре уметничког генија влада необичан ред, који доживљава метаморфозе и носи са собом талас свежине и колоритности. Игра као скок у

област Непознатог – увек и јединствено упућује ка Истини! Позив за Игру – позив је за борбу за Истином у којој се ломе копља илузорне реалности и прави се пробој у више димензије Стварности! До Истине се долази преко сублимације творачких потенцијала Игре уметности у духовним модусима вишег реда. Уметност – мост ка Истини – сакривена у кући Битка, која се налази у вишим духовним димензијама Стварности! Игра генија – борба за освајањем Истине и борба за продор у дубље слојеве Стварности! Уметност је израз жеље за вечном насладом – тежња ка бесконачном задовољству, а Истина не носи на себи шарено рухо жеља. Истина је – ослобођење од свих жеља и чежњи за остварењем чисте и мирне Стварности, у којој нико неће крити своје лице иза маски сујете и порока, већ ће јасно показати величину душе а да се не боји претећих погледа и ироничних осмеха гомиле људи. У том смислу Игра и Истина су доста сличне: оне су показатељи величине душе, која ослобођена окова страсти и жеља, добија крила да се издигне на вишим духовним меридијанима Постојања. У самом том моменту, у коме Уметност преко Игре успева да свуче рухо жеља и да оствари своју тежњу ка сублимираним духовним пројекцијама – у том светлом моменту, Уметност се трансфигурише у најчистију спиритуалну супстанцију Постојања – израста у чисту Мисао. Мисао кроз медијум изворне Истине просветљава све појаве и процесе и увећава њихову конзистентност – чврстину у опстојању овог ломљивог света пролазне и променљиве егзистенције, која се клати између два крајна екстрема – Будућности и Небудућности!

На духовним меридијанима савремене епохе Игра води можда своју најдужу исцрпљујућу борбу за освајање сопствене аутономије под паролом за спас Истине у медијуму културе! Ту су духовне вредности изгубиле своје највише аксиолошке перспективе у формирању конзистентности и суштине у проналажењу изворности Битка и његовог смисла. Наш духовни учитељ Хајдегер шаље поруку да разбудимо у нашем духу питање о смислу Битка – да започнемо потрагу за изворност Битка – за изворност Истине у којој Битак као у огледалу одсликава свој чист и неизмењен лик који плени својом Лепотом. Лепота Битка у огледалу чисте и изворне Истине... Где је овде Уметност? Да ли уметност треба да започне своју потрагу за изворном Истином и да очисти своју духовност од нечистоће – чежње за вечном насладом од пролазности њене историчности и моментима естетичког доживљавања у којима она умире? Уметност која је кренула за потрагом изворне Истине – увек проналази Лепоту – ослобођену од пролазности човекове жеље и сујете као и ограничења историјских перспектива – историчности. Лепота и Истина су вечне! Лепота и Истина су сестре близнакиње – прекрасне виле, које се виде у огледалу Вечности и својим ликовима кроје судбину света, водећи се непогрешивим *Знаковима поред пута*, које је урезала Смисао Битка.

Савремени свет који се још увек боји да постави *питање о смислу Битка* и бежи од овог питања као од призрака – живи највећи мит данашњице, према коме, цивилизација у којој техника и технологија од човека стварају Бога – највећи је врховни судија за оно што је истина о свету и животу! Не постоји већи мит од овог! Он клија у уму савременог човека као семе зла које удаљава човека од светлости изворне Истине и затвара га у мрак највеће и најстрашније

идеологије настале у историји човечанства. Фридрих Ниче је најавио смрт Бога у цивилизацији у којој изумиру идеали, који су раније били једини Светионик на свету, који је као брод започео своје путовање ка непознатом у пределима магловите и још неоткривене будућности! Мартин Хајдегер и Иво Андрић најавише – смрт човека као и борбу против његове смрти – борбу за спас човека и поновно рађање Бога, и то само преко – борбе за изворном Истином.

Једини лек против луде идеологије научног и техничко-технолошког развојка савременог света је буђење уснулих човекових духовних потенцијала чисте и изворне Истине преко рашишћавања пута ка хуманизацији културе. Ово је једини пут ка аутентичној егзистенцији – који води ка јединству света испод заставе Лепоте и Истине! У том су смислу нове генерације на путу да остваре сан Андрића и Хајдегера – да уједине свет испод заставе Лепоте и Истине! Једини залог на том путу је немилосрдна борба за Истином која ће се водити у будућим епохама за спас човека у име рађања једне више хуманистичке визије света! У визији ће се духовно изборити за своју аутономију и право на постојање у овом свету, у коме се још увек баца Истина на периферији постојећег и маргинализује њен значај у данашњој култури!

Литература

Андрић, И. (1978). *Знакови поред пута*. Београд: Просвета.

Андрић, И. (1966). *На Дрини ћуприја*. Београд: Просвета.

Ћокиќ, Д. (2015). „Играта на Ничеовиот гениј на срцето – homo ludens – от во создавањето на визијата за духовната преобразба на светот во современото општество“ у: *Филозофска трибина (официјално гласило на Филозофското друштво на Македонија)*. Година 38. Број 18. Есен 2015. Уред. Љупчо Митковски. Скопје: Филозофско друштво на Македонија, стр.195–212.

Реревска, Ј. и Д. Ѓокиќ. (2015). „Човековото дело во творештвото на Иво Андриќ – симбол на хуманизмот и човековото достоинство – првата основна вредност на будистичката култура“ у: *Меѓународен дијалог: Исток – Запад (Психологија, Филозофија, Лингвистика, Културологија и Образование)*. Списание на научни трудови. Шеста Меѓународна научна конференција Меѓународен Славјански Универзитет „Гаврило Романович Державин“. Година 2. Број 3. Јуни 2015. Уред. м – р Бранкица Спасева. Св. Николе: Меѓународен Центар за Славјанска Просвета, стр. 118–121.

Хајдегер, М. (2006). *Праузбликот на уметничкото дело*. Скопје: Магор.

Хајдегер, М. (2003). *Путни знакови*. Београд: Плато.

Uzelac, M. (2004). *Istorija filozofije*. Novi Sad: Stylos.

Hajdeger, M. (1982). *Mišljenje i pevanje*. Beograd: Nolit.

Heidegger, M. (1988). *Bitak i vrijeme*. Zagreb: Naprijed.

<<http://filosofski.blogspot.mk/2015/12/hajdeger - umjetnost - i - ljepota.html?m=1/> (последњи пристап 28.01.2016)

Dušica Z. Đokić

PHILOSOPHICAL REALISM OF IVO ANDRIC
AND PHILOSOPHY OF HEIDEGGER – PAINTING
THE SPIRITUAL POTRAIT OF THE MODERN WORLD
IN THE COMING AGES

Summary

Spiritual portrait of the modern world: a character who metamorphs into a whole range of a different forms, that are just a play of the masks in the reality of a superficial existence. The necessity for Thought – a pure spiritual substance of the Work. A character who is looking for a pure Thought that is born as circle of sunshine – illuminates the coast of human existence, far away from the game of the light of the fatal history – full of vitality and impressive – but short – lived and passing as a dream in which cultures and civilizations are born, last but gradually die. The forecast of Andric and Heidegger for the future ages: After the death of God – his rebirth by avoiding the death of the man – through the humanization of the culture as the only way to authentic existence. Roadside signs: Andric and Heidegger create the unity of the world under the flag of the Beauty and the Truth.

**ГЛОБАЛИЗАЦИЈА КУЛТУРЕ
И
ПРЕОБРАЖАЈ ИДЕНТИТЕТА**

ZNAČENJE KULTURE I IDENTITETA U GLOBALNOM DOBU: NEKA KONCEPTUALNA PITANJA

Sažetak: U nastojanju da unaprede svoje razumevanje i da pruže odgovore na mnoga važna pitanja savremenog pojedinca, kulture i životnih iskustava koja oblikuju ljudske identitete, teoretičari i istraživači u psihologiji, sociologiji i antropologiji bili su prinuđeni da reformulišu, razrade ili pročiste neke ključne teorijske pojmove i ideje razvijene tokom vremena u ovim blisko povezanim naučnim disciplinama. Među njima, posebno važni su pojmovi kulture i identiteta. Kao odgovor na ubrzane i mnogostrane socijalne i kulturalne promene današnjeg sveta, kao i na mobilnosti savremenog života, proučavaoci u ovim područjima istraživanja počeli su u novije vreme da razmatraju kulturu i identitet u globalnom okviru – u novim sociokulturalnim okolnostima koje su uspostavljene kao rezultat uticaja prožimajućeg procesa globalizacije. U ovom radu, sa fokusom pažnje na konceptualnim pitanjima, glavni naglasak je na nekim posebno istaknutim novim načinima razumevanja značenja kulture i identiteta, kao i na pitanjima koja ta nova razumevanja pokreću.

Cljučne reči: kultura, identitet, globalno doba, konceptualna pitanja, studije kulture i identiteta

Uvod

Proučavaoci u društveno-humanističkim naukama često ističu da je doba u kojem živimo umnogome posebno izazovno i da nameće brojna pitanja i dileme vredne teorijsko-istraživačkih nastojanja.

Glavna namera ovog priloga savremenim razmatranjima kulture i identiteta je da u sažetom obliku, bez težnje ka iscrpnosti ili sveobuhvatnosti, pokuša da sagleda i naglasi neke posebno istaknute promene u načinima razumevanja značenja kulture i identiteta, kao i da postavi neka važna pitanja u vezi s tim novim konceptualizacijama. Te konceptualne promene, umnogome izazovne, deo su, i tako ih valja posmatrati, obuhvatnijih teorijskih razvoja i misaonih preispitivanja u naukama o čoveku i društvu do kojih je došlo u novije vreme, koje opisujemo različitim terminima, od kojih je jedan sadržan u naslovu ovog rada – „globalno doba“.

Nagle i sveprožimajuće promene, započete tokom poslednjih decenija proteklog veka i ubrzano nastavljene na početku novog veka, podstakle su mislioce i istraživače u raznim oblastima proučavanja da uzmu u razmatranje nove sociokulturalne okolnosti i realnosti postojećeg sveta, uključujući suštinski važne posledice za iskustvo življenja i doživljavanje

¹ ljubisa.zlatanovic@filfak.ni.ac.rs

pojedinca sebe i sveta u kojem živi (npr. Ber 2001). U nastojanju da odgovore na važna pitanja koja se tiču savremenog pojedinca, kulture i društva, a s tim u vezi i na pitanja koja se specifičnije odnose na životna iskustva koja oblikuju ljudske identitete i iskustva koja se uopšteno opisuju terminima „biti osoba u socijalnom svetu“, u promenljivom i globalizovanom svetu kulturalnog pluralizma, teoretičari i istraživači u psihologiji, sociologiji i antropologiji prinuđeni su da stalno iznova razmatraju neke ključne pojmove, pretpostavke i ideje razvijene tokom vremena u ovim srodnim naučnim disciplinama. Među njima, posebno istaknuto mesto nesumnjivo imaju blisko povezani pojmovi kulture i identiteta. Jer, kultura je snažan organizator ljudskog života i jedna od najuticajnijih determinanti identiteta. U tom smislu, lični identitet je kulturalni identitet (npr. Thomas & Schwarzbaum 2006; Waldegrave 1998).

U vezi sa ovim poslednjim, kao jednu od brojnih ilustracija te konceptualne povezanosti između kulture i identiteta, kao i teorijsko-istraživačkih razvoja u njihovom razmatranju, spomenimo ovde u uvodnim redovima da su upravo rasprave o kulturi među kulturalnim antropolozima i drugim proučavaocima kulture i društva, koje su se vodile tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, dovele do novog razumevanja kulture kao tradicionalno ključnog pojma u antropologiji. To je, opet, bilo praćeno, s jedne strane, porastom društveno-naučnog interesovanja za pojam i pitanja identiteta, a s druge strane, novim razumevanjem značenja identiteta (kao tradicionalno psihološkog pojma, posebno u smislu ličnog identiteta, a vremenom i sve istaknutijeg pojma u sociologiji i potom u antropologiji) u savremenim postkolonijalnim i sve više multikulturalnim okolnostima. Tako, promene u razumevanju kulture prate temeljnu transformaciju sociokulturalnih odnosa isprepletenu s krajem kolonizacije i početkom globalizacije, što se takođe odrazilo na značenje identiteta. Zaključak o tim raspravama vođenim oko različitih aspekata ljudskog identiteta (o kulturalnom, etničkom, nacionalnom, kao i rodnom identitetu) nije jednostavno sažeti, ali se može svesti na konstataciju da se proučavanje identiteta i njegovih različitih dimenzija počelo sve snažnije zasnivati na novoj svesti među proučavaocima kulture (posebno u kulturalnoj antropologiji i novijoj kulturalnoj psihologiji) da dimenzije kulture nemaju samo formu i funkciju, nego isto tako i *značenje* (Van Meijl 2010).

Ka novim značenjima kulture i identiteta

Svi proučavaoci kulture slažu se u tome da je „kultura“ složen, obuhvatan i višedimenzionalan pojam sa mnoštvom različitih značenja i primena. Kao takav, vremenom je bio predmet brojnih tumačenja i pokušaja definisanja u širokom opsegu teorija o čoveku i društvu. Na primer, kada je posredi antropološka nauka, antropolozi su više od jednog veka vodili rasprave o najboljem načinu definisanja pojma kulture, i rasprave o ovom problemu još uvek traju. Bez ulaženja u detalje ove ljučne konceptualne rasprave, primetimo da su se u novije vreme iskristalisala dva široka određenja kulture. Tako, neki savremeni antropološki teoretičari uopšteno definišu kulturu kao zajedničke „prakse“ ljudi (dakle, terminima onoga što ljudi čine), a drugi kao zajednička „značenja“ koja dele pripadnici društva (Triandis 2010: 62).

Uopšteno, tokom vremena shvatanja kulture menjala su se u društveno-humanističkim naukama. Tako, savremene koncepcije kulture razlikuju se od onih koncepcija formulisanih pre mnogo godina, kad je antropologija ustanovljena kao disciplina u devetnaestom veku; ili mnogo godina kasnije, kad je socijalna psihologija počela da se razvija kao psihološka disciplina; a onda, u periodu posle sedamdesetih godina dvadesetog veka, kad su svoj plodni razvoj započele kulturalna i kroskulturalna psihologija kao sve istaknutije istraživačke oblasti

ili subdiscipline psihologije sa svojim odgovarajućim konceptima i metodama. Posmatrano iz istorijske perspektive, kultura je u prošlosti (u klasičnim radovima velikih imena antropologije kao što su, na primer, E. B. Tajlor, Margaret Mid, Rut Benedikt, Alfred Kreber ili Klajd Klakhon) uglavnom bila shvaćena kao sveukupni način života neke grupe ili društva, kako je formulisao engleski evolucionistički antropolog Edvard Tajlor. Tako, prema Tajlorovoj klasičnoj definiciji, „kultura je složena celina koja uključuje znanje, verovanje, umetnost, moral, zakon, običaje i druge sposobnosti i navike koje čovek stiče kao pripadnik društva“ (navedeno prema Van Meijl 2008: 171). U celini, u mnogim pregledima određenja kulture gotovo je uobičajeno sresti široke definicije kulture kao skladnog sistema zajedničkih ideja, značenja i vrednosti za koje se veruje da povezuju određenu grupu ljudi – dakle, kao suštine koja spaja grupu ljudi na skladan način (npr. Konner 2010).

U novije vreme, proučavaoci kulture pružili su nova razumevanja i koncepcije kulture. Glavna promena, čini se, ogleda se u tome što se u njima prvenstveno naglašava *dinamični* i *procesni* karakter kulture (Zlatanović 2013). Tako, na primer, u socijalnoj i kulturalnoj psihologiji pojavio se novi „procesni model kulture“ – teorijsko-istraživački pristup koji povezuje analizu procesa kulture sa modernim konceptima u oblastima socijalne kognicije, socijalne motivacije i grupnih procesa da bi objasnio zašto analiza procesa i dinamike kulture ne može biti potpuna bez razmatranja šireg socijalnog konteksta i fokusa istraživanja na socijalno-regulativnim funkcijama kulture. Kultura se u ovom modelu definiše kao „konstelacija labavo organizovanih ideja i praksi, zajedničkih umnogome za uzajamno zavisne pojedince, koje se generacijski prenose u svrhe koordinisanja individualnih težnji sa ciljevima u kolektivnom životu“ (Chiu, Leung & Hong 2011: 4). Zastupnici ovog modela koriste ovaj teorijski okvir kao osnovu za razmatranje i empirijsko istraživanje nekih važnih pitanja povezanih sa manifestacijama procesa kulture – kao što su, na primer, subjektivna dobrobit, timski rad, rešavanje interpersonalnih konflikata, kao i interkulturalni i multikulturalni procesi i iskustva u vezi sa bikulturalnim identitetom, interkulturalnom komunikacijom, kulturalnom kompetencijom, individualnom i timskom kreativnošću u multikulturalnom okruženju, i sl. (više o tome videti Chiu & Hong 2006; Chiu, Leung & Hong 2011; Hong, Wan, No & Chiu 2010; videti takođe Zlatanović 2013, 2015).

Uopšteno, sa pojavom i ubrzanjem mnogostranog procesa globalizacije, u svetu koji se temelji na ljudskoj kulturi, kultura se na različitim nivoima analize, počela drugačije razmatrati u, pretežno zapadnim, akademskim diskursima. Pri tome, postajući sve više sastavni deo ne samo društveno-naučnih, nego i *popularnih* diskursa širom sveta – u rasponu od reprezentacije korporativnih organizacija do pogleda na svet kulturalnih manjina u državama-nacijama – „kultura“ je, kao pojam i izraz, i u ovom pogledu doživela zapravo sličnu sudbinu kao i pojam identiteta, koji je takođe umnogome postao deo popularne upotrebe, našeg svakodnevnog govora.

Iako praćena brojnim pitanjima i kontroverzama, multikulturalnost je istaknuti deo globalnog pejzaža sveta u kojem danas živimo. Blisko povezani sociokulturalni fenomeni koji se označavaju terminima „globalno“ i „multikulturalno“ tiču se mnogih važnih pitanja i velikih izazova našeg vremena, zaokupljajući pažnju akademske i šire javnosti. Na mnogo načina, pitanja koja ovi savremeni fenomeni pokreću takođe se neposredno tiču svih nas – naših socijalnih i interpersonalnih odnosa, tokova i oblika komunikacije, vrednosti i stilova življenja, naših razumevanja postojećeg sveta i nas samih u tom svetu. Dakle, posredi su pitanja koja se neizostavno tiču različitih aspekata naših sopstvenih identiteta (Zlatanović 2012, 2013).

Danas, u globalnom dobu, savremena tumačenja kulture sve više su fokusirana na razne aspekte i implikacije dinamike kulturalne raznovrsnosti ili različitosti, posebno s obzi-

rom na samopoiimanje i identitet modernog pojedinca, izloženog snažnim i sveprožimajućim uticajima procesa globalizacije i rapidnim tehnološkim, socijalnim i kulturalnim promenama koje donosi proces modernizacije. U njima se sve dinamičnija priroda kulturalnih procesa često povezuje s različitim identitetskim pitanjima, uz prepoznavanje novonastalog usložnjavanja samstva (sopstva; engl. *self*) i identiteta multikulturalnih građana, pojedinaca s različitim migracionim iskustvima i iskustvima življenja u dijaspori, kao i svih ljudi izložениh globalnim uticajima inovacija u informatičko-komunikacionoj tehnologiji. Kao gotovo opšte mesto, iskristalisala se tvrdnja da su višestruke (multiple) identifikacije pojedinaca u interkulturalnim i multikulturalnim okolnostima istaknuta karakteristika savremenog doba globalizma. S tim u vezi je pojava sve većeg broja teorijskih razmatranja i empirijskih istraživanja multikulturalnih ili bikulturalnih, uključujući i birasnih iskustava i identiteta (npr., Chiu, Leung & Hong 2011; Chiu & Hong 2006; Hong, Wan, No & Chiu 2010; No, Wan, Chiu, Rosner & Hong 2011).

Pored toga, noviji sociokulturalni razvoji podstakli su opsežno oživljavanje različitih kulturalnih tradicija na lokalnim nivoima i usložnjavanje kulturalnih odnosa i povezanosti. Prema kulturnom antropologu Tun van Meijlu (Van Meijl 2010), to je razlog zašto se „kultura“ ne može više razmatrati kao da se izgovara „jednim glasom“, nego se pre treba metaforično shvatiti kao „višeglasna“. Ovo takođe zahteva da se kultura ne razmatra kao nepromenljiva i istovetna za sve pojedince, nego kao po sebi dinamičan proces dominacije i marginalizacije, u kojem su pojedinci različito pozicionirani. Tako, različiti ljudi nastoje da koriste ekonomske, političke i simboličke resurse koji su im na raspolaganju da bi nametnuli svoje tumačenje i razumevanje situacija drugima, ali ne sa svrhom da ih učine hegemonističkim definicijama situacije (Wright 1998).

Međutim, važno je primetiti da su u akademskom diskursu *paralelno* sa tim novi konceptualizacijama i dalje prisutna tradicionalna shvatanja kulture. U ovome se, opet, može prepoznati sličnost u sudbinama razumevanja i upotrebe pojmova kulture i identiteta. Jer, uprkos novim teorijskim razvojem, pojam identiteta, barem kad je o psihologiji reč (posebno u psihologiji ličnosti), još uvek se koristi u značenju koje je odavno odredio Erik Erikson (2008) u svojoj psihosocijalnoj teoriji ego-razvoja: kao neposredno opažanje pojedinca njegove sopstvene samoistovetnosti i kontinuiteta tokom vremena, uz istovremeno opažanje činjenice da i drugi prepoznaju njegovu istovetnost i kontinuitet. Kad je o kulturi reč, Rajt (Wright 1998) ističe da glavne odlike „stare ideje kulture“ uključuju sledeće: (a) kultura je u osnovi jedan povezan, ograničen entitet; (b) sa velikim brojem definisanih karakteristika; (c) ona je nepromenljiv, statičan, izbalansiran ili samoreprodukujući sistem; (d) sa sistemom zajedničkih značenja, koja čine takozvanu „autentičnu kulturu“; i (e) sa homogenim i identičnim pojedincima.

Naravno, ovome se može uopšteno dodati da, bez obzira na to da li su posredni stare ili nove koncepcije kulture, ljudska kultura je uvek „u isto vreme preduslov cele čovekove istorije i njena stalna i rastuća nadgradnja“ (Kreber 1972: 6), a isto tako da je kao skup ideja, vrednosti, značenja i simbola *differentia specifica* čoveka, ono po čemu se čovek generički izdvaja od ostalog životinjskog sveta (npr. Božilović 2010: 12–13). Uz to, može se takođe reći da je kultura neizbežno sveukupni rezultat (1) načina na koji ljudi kao socijalna bića stiču (odnosno, uče i to uglavnom posredstvom socijalnog učenja) različite oblike ili obrasce ponašanja i (2) njihove spremnosti ili umešnosti da kulturalnu informaciju (tj. elemente kulture) prenesu drugima, mnoštvu drugih, kroz proces enkulturacije – ne samo posredstvom podučavanja u procesu vaspitanja i obrazovanja, nego isto tako kroz stalne socijalne interakcije koje odlikuju svakodnevni ljudski život (videti npr. Konner 2010). U ovom smislu, kao što

se uobičajeno naglašava (npr. Reber i Reber 2010: 291), ključna konotacija je da se termin „kultura“ uvek odnosi na *transmisiju* koja nije genetski data, nego svaki pripadnik grupe (društva) mora da nauči sistem pravila, regulacija, običaja i načina interakcije unutar grupe, kao i strukturu tog sistema.

Posmatrajući kulturu i identitet u rapidno novonastalim okolnostima globalnog doba u kojem živimo, moramo naglasiti da razjašnjavanje novog značenja kulture ne samo što osvetljava savremeni kontekst u kojem ljudski identiteti bivaju *rekonstruisani*, nego isto tako pojašnjava potrebu da se analiza identiteta smesti u različite dimenzije sociokulturalnih situacija. Pri tome, svaka kontekstualna analiza savremenih reprezentacija identiteta nužno mora da obrati pažnju na kulturalnu složenost i dvosmislenost identiteta (Hannerz 1992). S tim u vezi, kao što primećuje Tun van Meijl (Van Meijl 2008: 173), u globalnom dobu identitet više ne podrazumeva samo istovetnost i jedinstvenost, jer se te odlike ne mogu definisati u izolaciji od drugih – kulturalnih – identiteta. U sve više globalizovanim i multikulturalnim kontekstima identitet dobija svoje značenje prvenstveno od identiteta *drugog*, sa kojim je nečije samstvo (sopstvo) kontrastirano. Tako, svakoj konstrukciji identiteta prethodi prepoznavanje razlike i svesti o tome šta samstvo nije i ovaj psihološki proces je, ističe se, posebno istaknut u interkulturalnim situacijama (npr. Woodward 1997). Time se, u stvari, ističe da ljudi znaju ko su jedino tako što znaju ko nisu. Sve dok razlika u odnosu na druge pojedince sa različitim kulturalnom pozadinom ne postane očigledna, istovetnost i jedinstvenost kulturalnog identiteta samstva ne postaje istaknuta. Tako, novo shvatanje identiteta podrazumeva istovremeno razliku i istovetnost samstva i drugog, ujedno sa psihološkim i sociološkim konotacijama (Van Meijl 2008: 173).

Kao što je u ovim novim gledištima o identitetu aspekt istovetnosti skrajnut uključivanjem prepoznavanja razlike, tako je aspekt jedinstvenosti zamenjen *pluralnošću* kao odlikom modernog identiteta. Za mnoge proučavaoce kulture i identiteta – posebno one sa misaonom pozadinom u konstruktivizmu ili socijalnom konstrukcionizmu, odnosno (šire) postmodernom konceptualnom okviru – posledica sociokulturalnih i geopolitičkih promena povezanih sa globalizacijom i migracijom je da se o identitetu više ne može govoriti kao o isključivo individualnom, jedinstvenom i nedeljivom fenomenu. Umesto toga, adekvatnije je govoriti da su ljudski identiteti *višestruko* konstruisani kroz različite, često antagonističke diskurse, prakse i pozicije. Otuda je pažnja proučavalaca u ovoj oblasti socijalnih nauka sve više pomerena sa pojedinačnog (singularnog) identiteta ka višestrukim (multiplim) identitetima, od jednine ka množini. A, kao što su sâmi zagovornici ovog gledišta naglasili (npr. Sökefeld 1999, 2001; Van Meijl 2010), jasno je da ovaj novi naglasak u razumevanju savremenog identiteta doslovno protivreči izvornom, čak etimološkom značenju (a, dodali bismo, ujedno i eriksonovskom značenju) identiteta kao samoistovetnosti (istovetnosti samstva).

U ovom kontekstu relevantno je spomenuti da su se pojavila radikalnija konstruktivistička i socijalno-konstrukcionistička gledišta, tako neeriksonovska, prema kojima je tradicionalno shvaćen pojam identiteta, na kraju krajeva, igubio svoju eksplanatornu i analitičku moć, i da zapravo opstaje (ili treba da opstane) jedino u popularnom diskursu. Tako, na primer, Stjuart Hol (Hall 1996) s odobravanjem ističe da s obzirom na to da konstrukcija identiteta ili, pre, raznih kulturalnih identiteta predstavlja, u stvari, jedan beskrajn proces – dakle, uvek nepotpun, nezavršen, fluidan i otvoren za novo konstruisanje – onda bi u razmatranjima ove problematike trebalo koristiti izraz „*identifikacija*“ kao prikladniji za opisivanje i tumačenje od tradicionalnog, sa esencijalističkim konotacijama, izraza „identitet“, što je ideja koju zastupa i uticajni postmoderni socijalni teoretičar i filozof Zigmunt Bauman (Bauman 2001). Umesto izraza „identitet“, kao alternativa se, dakle, sugeriše izraz „identifikacija“ jer

ovaj poslednji podrazumeva *proces* a ne utvrđeni (fiksirani) i objedinjeni entitet, suštinu ili poziciju, kao i zbog toga što je identifikacija, navodno, „dinamičnija i složenija od identiteta“ (Woodward 2010: 183).

S tim u vezi, međutim, moramo ovde primetiti da u Eriksonovoj psihosocijalnoj teoriji razvoja pojedinca (u kojoj, uzgred, društvo i kultura imaju važno mesto), a posebno u delu teorije koji se odnosi na razvoj ego-identiteta, identifikacija (poistovećenje), kao složeniji i dublji psihički proces koji se većinom odvija nesvesno, takođe igra važnu ulogu. I u tome je Erikson u svojoj teoriji ostao donekle dosledan Frojdu. Jer, upravo je Frojd u svojoj teoriji psihoseksualnog razvoja razložno preferirao izraz „identifikacija“ („poistovećenje“) od, u njegovo vreme poznatijeg, izraza „imitacija“ („oponašanje“) zato što je smatrao da „oponašanje označava neku vrstu površnog i prolaznog kopiranja ponašanja, dok je on želeo da nađe reč koja bi izrazila ideju o više ili manje trajnoj tekovini ličnosti“ (Hol i Lindzi 1983: 67).

Za razliku od Frojda, Erikson je razmatrao razvoj pojedinca tokom njegovog sveukupnog životnog ciklusa. Pri tome, on je posebno naglasio period adolescencije, razvojni stupanj kad pojedinac počinje da stiće osećaj (ili, osećanje) svog identiteta. Ono što je ovde važno naglasiti jeste da je razvoj psihosocijalnog identiteta, ne samo u „burnom“ periodu adolescencije, dinamičan, složen i bremenit različitim razvojnim zadacima. Ukoliko ti zadaci nisu adekvatno ispunjeni, posledica je „difuzija identiteta“ – psihološki nelagodna „zbrka“ ili „kriza“ identiteta, pa i mogući razvoj „negativnog“ identiteta; ukoliko jesu, rezultat je oblikovanje stabilnog identiteta – osećaj i znanje pojedinca ko je i kako se uklapa u postojeće društvo i kulturu (Erikson 2008; Hol i Lindzi 1983). Dakle, razvoj identiteta (ličnog, socijalnog, kulturalnog) nije statičan ni jednostavan, nego je uvek dinamičan i fluidan proces, u kojem se na složene načine prepliću prošlost, sadašnjost i budućnost pojedinca i njegovog života.

Pitanja umesto zaključka

U završnom odeljku naglasimo da ovi noviji razvoji i promene u shvatanju kulture i identiteta nesumnjivo nameću mnoga važna pitanja, čije razmatranje će, verujemo, bitno odrediti studije u ovoj oblasti. Postojeće stanje misli o kulturi i identitetu je za neke savremene pručavao ce remetilačko i uznemirujuće, jer stvara osećaj gubitka važećeg teorijsko-istraživačkog okvira i kontrole nad ovim pojmovima; za druge, opet, ono je samo intelektualna posledica daljih razvoja i transformacija u naukama o čoveku i društvu, do kojih je došlo poslednjih decenija dvadesetog veka. Bilo kako, u protekle tri decenije su nagle i krupne promene u savremenom globalnom dobu, čini se, prevazišle naučnu imaginaciju istraživača i teoretičara zainteresovanih za široku problematiku kulture i identiteta, i taj trend se umnogome nastavlja i danas.

U navođenju pitanja i dilema u vezi sa novijim gledištima o kulturi i identitetu, možemo poći od sledećeg opštijeg pitanja: u kojoj meri ovakve moderne interpretacije – u kojima se snažno naglašava ideja da su identiteti zapravo uvek sociokulturalno konstruisani, fluidni, promenjivi i višestruki („višeglasni“) – zaista unapređuju naše razumevanje kulture i identiteta? Kuda vode „dekonstrukcija“ samstva i identiteta, isticanje pluralnosti kao posebno istaknute odlike savremenog shvatanja kulture i identiteta, udaljavanje od pojedinačnog (ličnog) identiteta ka mnoštvu (sociokulturalnih) identiteta, zamena termina „identitet“ pluralom „identiteti“ i, štaviše, terminom „identifikacija“? Kao što primećuje Tun Van Meijl (Van Meijl 2008: 174), sve veće priznavanje da moderni identiteti nikad nisu stabilni i singularni, nego da su višestruko konstruisani u različitim kontekstima – što je, s druge strane, ispreple-

teno s prevlašću razlike nad istovetnošću u njihovom značenju – ostavlja nerazrešenim pitanje kako možemo razumeti vrednost identiteta i kako možemo objasniti pojavu interesovanja za identitete u novijoj istoriji.

S tim u vezi su i sledeća pitanja: U kojoj meri se diferencijacija savremenih kultura odražava u konstrukciji individualnih identiteta i javljanju višestrukih identifikacija? Kako su pojedinci konstituisani kroz višestruko različite kulturalne identitete ili identifikacije? Ili: Kako se višestruke identifikacije, koje mogu uključivati nedosledne predstave ili slike o sebi, odvijaju u individualnim životima pojedinaca kao socijalnih bića, i kako se te identifikacije odnose prema identifikacijama drugih ljudi u dinamičnom sociokulturalnom kontekstu? U konceptualno-terminološkom pogledu, ostaje kao pitanje da li je sugerisana „identifikacija“ – kao procesni, aktivni termin, izveden od glagola, koji nema reifikujuće (postvarujuće) konotacije izraza „identitet“; Brubaker & Cooper 2000: 14 – zaista bolje, naučno adekvatnije konceptualno sredstvo od „identiteta“ za razumevanje načina na koji su lično i socijalno povezani. Drugim rečima, da li je „identifikacija“ (izvorno, deo frejdovskog psihoanalitičkog a onda i eriksonovskog ego-psihološkog vokabulara) „tehnički“ termin koji prikladno opisuje ono što pojedinac podrazumeva kad postavlja ključno pitanje o sebi kao ličnom i socijalnom biću – pitanje „Ko sam ja?“ A reč je, verujemo, o večnom ljudskom pitanju, pitanju za sva vremena; uključujući, dakle, i ovo, globalizovano, u kojem živimo. Naravno, ova i slična pitanja deo su šire rasprave između „tradicionalnog“ i postmodernog „socijalno-konstrukcionističkog“ pristupa – između esencijalizma i antiesencijalizma, realizma i antirealizma u pogledu znanja i istine, strukturalizma i poststrukturalizma, ili supstancijalizma i relacionizma, i sl.

Pored tih pitanja koja se više tiču kulturoloških i socioloških implikacija novih načina razumevanja kulture i identiteta, važno je (tačnije, neizbežno je) takođe uzeti u bliže razmatranje *psihološke* implikacije ovakvih savremenih izazova ideji o objedinjenom, relativno postojanom samstvu i identitetu. Ovome treba dodati da zastupnici ovakvog pristupa u psihologiji dovode u pitanje i sâm pojam ličnosti, ističući da ličnost, tradicionalno shvaćena, zapravo ne postoji. A, upravo sa „tradicionalnog“ stanovišta psihologije ličnosti uopšte i teorije ličnog identiteta posebno, glavno pitanje tiče se *povezanosti* ili *integracije* u ličnosti osobe višestrukih identifikacija, koje se odvijaju u višestrukim (multiplim) sociokulturalnim kontekstima? Specifičnije, kako se višestruke „forme razlike“ – kao što su kultura, prostor, rasa, nacija (etnicitet), klasa i rod – ukrštaju i povezuju u ličnosti samih pojedinaca? Kako su višestruke identifikacije, kao složeni psihički procesi – posredovane u individualnoj svesti pojedinca? I kako pojedinci povezuju različite reprezentacije svojih identifikacija unutar sopstvenih doživljaja sebe samih? U svemu tome – evo još jednog važnog pitanja – koliki je udeo sâmog pojedinca, njegov lični „samodoprinos“ (da upotrebim izraz Boška Popovića; Popović 2002: 13), u samorazumevanju, samoodređenju i samooblikovanju (ili, u skladu s novom terminologijom, u „konstruisanju“) sebe samog, svog identiteta. Ili, možda, za ta i slična pitanja u ovim razmatranjima nema mesta.

Na kraju, svemu rečenom dodajmo i sledeće uopšteno pitanje: Da li je posredi paradigmatka kriza „identiteta“ u socijalnim naukama, ili je postojeće stanje samo jedna izazovna misaona faza u intelektualnoj istoriji kulture i identiteta, podstaknuta dilemama i izazovima vremena u kojem živimo – doba globalnih razvoja i promena koje se dešavaju u načinima na koje doživljavamo moderno stanje?

Literatura

- Bauman, Z. (2001). Identity in the globalising world. *Social Anthropology*, 9 (2), 121–129.
- Ber, V. (2001). *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Božilović, N. (2010). *Sva lica kulture: studije i ogledi iz antroposociologije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Brubaker, R. & Cooper, F. (2000). Beyond „identity“. *Theory and Society*, 29, 1–47.
- Chiu, C.-y. & Hong, Y.-y. (2006). *Social psychology of culture*. New York, NY: Psychology Press.
- Chiu, C.-y. , Leung, A. K.-y, & Hong, Y.-y. (2011). Cultural processes: An overview. U: A. K.-y. Leung, C.-y. Chiu & Y.-y. Hong (Eds), *Cultural Processes: A social psychological perspective* (3–25). Cambridge: Cambridge University Press.
- Erikson, E. H. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Hall, S. (1996). Who needs identity? U: s. Hall & P. du Gay (Eds), *Questions of cultural identity* (1–17). London: Sage Publications.
- Hannerz, U. (1992). *Cultural complexity studies in the social organization of meaning*. New York, NY: Columbia University Press.
- Hol, K. S. i Lindzi, G. (1983). *Teorije ličnosti*. Beograd: Nolit.
- Hong, Y.-y., Wan, C., No, S. & Chiu, C.-y. (2010). Multicultural identities. U: S. Kitayama & D. Cohen (Eds), *Handbook of cultural psychology* (323–346). New York, NY: The Guilford Press.
- Konner, M. (2010). Evolutionary foundations of cultural psychology. U: S. Kitayama & D. Cohen (Eds), *Handbook of cultural psychology* (77–105). New York, NY: The Guilford Press.
- Kreber, A. L. (1972). Uvod. U: A. L. Kreber (Ur.), *Antropologija danas* (5-7). Beograd Vuk Karadžić.
- No, S., Wan, C., Chao, M. M., Rosner, J. L. & Hong, Y.-y. (2011) Bicultural identity negotiation. U: A. K.-y. Leung, C.-y. Chiu & Y.-y. Hong (Eds), *Cultural processes: A social psychological perspective* (213–242). Cambridge: Cambridge University Press.
- Popović, B. V. (2002). *Bukvar teorije ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Reber, A. S. i Reber, E. S. (2010). *Rečnik psihologije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Sökefeld, M. (1999). Debating self, identity, and culture in anthropology. *Curent Anthropology*, 40 (4): 417–447.
- Sökefeld, M. (2001). Reconsidering identity. *Anthropos*, 96: 527–544.
- Thomas, A. J. & Schwarzbaum, S. (2006). *Culture and identity: Life stories for counselors and therapists*. London: Sage Publications.
- Triandis, H. C. (2010). Culture and psychology: A history of the study of their relationship. U: S. Kitayama & D. Cohen (Eds), *Handbook of cultural psychology* (59–76). New York, NY: The Guilford Press.
- Van Meijl, T. (2008). Culture and identity in anthropology: Reflections on „unity“ and „uncertainty“ in the dialogical self. *International Journal for Dialogical Science*, 3: 1, 165–190.

- Van Meijl, T. (2010). Anthropological perspectives on identity: From sameness to difference. U: M. Wetherell & C. T. Mohanty (Eds), *The SAGE handbook of identities* (63–82). London: Sage Publications.
- Waldegrave, C. (1998). The challenges of cultural to psychology and Postmodern thinking. U: M. McGoldrick (Ed.), *Re-visioning family therapy: Race, culture and gender in clinical practice* (404–413). New York, NY: The Guilford Press.
- Woodward, K. (Ed.) (1997). *Identity difference*. London: Sage / Open University Press.
- Woodward, K. (2010). *Social sciences: The big issues* (2nd ed.). New York, NY: Routledge.
- Wright, S. (1998). The politicization of „culture“. *Anthropology Today*, 14 (1): 7–15.
- Zlatanović, Lj. (2012). Doba u kojem živimo: moderno, postmoderno ili virtuelno. U: Lj. Milosavljević, B. Stevanović i G. Stojić (Ur.), *Tradicija, modernizacija, identiteti: 2*, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije „Tradicionalno i moderno u kulturi srpskog i balkanskih naroda“ (91–100). Niš: Filozofski fakultet.
- Zlatanović, Lj. (2013). Multikulturalna iskustva u svetlu procesnog modela kultura. U: Lj. Mitrović, D. Gavrilović i M. Kristović (Prir.), *Tradicija, modernizacija, identiteti: 4*, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije „Dijalog kultura i partnerstvo civilizacija na Balkanu“ (158–168). Niš: Filozofski fakultet.
- Zlatanović, Lj. (2015). Kreativnost u multikulturalnom kontekstu. U: N. Milićević, I. Ristić, V. Nešić i S. Vidanović (Ur.), *O kreativnosti i umetnosti – savremena psihološka istraživanja*, Tematski zbornik radova (65–78). Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

Ljubiša D. Zlatanović

THE MEANING OF CULTURE AND IDENTITY IN THE GLOBAL AGE: SOME CONCEPTUAL ISSUES

Summary

In the endeavor to further their understanding, and to provide the answers to many important issues of contemporary individual, culture and life experiences that shape human identities, theorists and researchers in psychology, sociology, and anthropology were forced to reformulate, elaborate, or refine some key theoretical concepts of culture and identity. In response to the accelerated and manysided social and cultural changes of today's world, as well as to the mobilities of contemporary life, scholars in these areas of research started in recent times to consider culture and identity in a global framework – in the new sociocultural circumstances that have established as result of the impact of pervasive process of globalization. In this paper, with the focus of attention on the conceptual issues, the main emphasis is on some particularly prominent new ways of understanding the meaning of culture and identity, as well as on the issues that these new understandings raise.

ГЛОБАЛИЗАЦИЈАТА И ИДЕНТИТЕТОТ

Резиме: Во овој труд ќе се осврнеме на дефинирањето на глобализацијата и на идентитетот, но и на тоа на кој начин, на овие наши балкански простори во периодот изминат во транзиција³, глобализацијата влијаела во сферата на културата но и врз обликувањето на идентитетот, како колективниот така и индивидуалниот. Ќе упатиме на тоа дека глобализацијата овозможува поголема индивидуалност и себеактуелизација, но и повиок степен на отуѓување. На самиот крај на трудот ќе се задржиме на разгледување на состојбите, како што се: домовноста, (не)вдоменоста, метафората на домот, егзилот, прогонството и миграциите како состојби што суштествено ја обусловуваат егзистенцијата и културата на современиот човек. Но, секако, дека не треба да ја одминеме и родовата димензија на погоре споменатите состојби, како и на жилавата отпорност на традиционално востановените родови стереотипи.

Клучни зборови: глобализација, култура, идентитет, влијание

Глобализација (дефинирање)

Глобализацијата ги означува културните, економските и политичките промени во општествата коие овозможени од брзиот развој на полето на транспортот, економијата, комуникациите и културната размена. Ќе посочиме дека воопшто не е едноставно да се дефинира поимот глобализација. „За некои глобализацијата се однесува на економскиот раст, за други пак го означува опишувањето на културната и на идеолошката стварност, за трети означува американизација во негативен смисол, а за четврти е опасен непријател кој ги

¹ danilovskamarina@yahoo.com

² mare_spasovska@yahoo.com

³ Транзицијата се дефинира како преминување од една состојба или услови во други. И Георгиевска-Јаковлева ќе напомене дека: „транзицијата е одредена како 'чин, процес или стадиум во промената на една состојба, облик, активност или место во друго' или, во политичката терминологија, како 'предна состојба од поранешно социјалистичко општество во либерално-демократски општествен состав'... Транзицијата е повеќедимензионален процес кој во политичка смисла означува преод во демократско општество, а во економска смисла е преод во воспоставување на пазарна економија...“ (Георгиевска-Јаковлева 2008: 113)

штити само интересите на големите корпорации.“ (Ќеџиќ, 2002)⁴ Постојат повеќе дефиниции за глобализацијата, меѓу кои се: „Глобализацијата е интензивирање на глобални социјални односи, со чија помош се поврзуваат меѓусебно оддалечени места, при што случувањата што се врежуваат на едното место се одигруваат на другото место што е оддалечено многу километри и обратно...“ (Антони Гиденс); „Глобализацијата е квантитативно и квалитативно интензивирање на прекуграничните трансакции и нивно истовремено просторно проширување...“ (Улрих Менцел) или „Со глобализацијата се интензивира конкуренцијата на пазарите...“ (Христијан фон Вајцекер). За Давид Хел и неговите соработници глобализацијата е „процес (или низа од процеси) кои ја опфаќаат преобразбата на просторната организација на општествените односи и трансакцијата – одредени од нивниот опсег, интензитетот, брзината и влијанието – создавајќи трансконтинентални текови и мрежи на дејствување.“ (Held, 1999)⁵

Митровиќ ќе наведе дека „концептот глобализација, наведен во делата на Емануел Волерстин, Дејвид Хелд и Ентони Гиденс означува сè поголема меѓузависност на светското општество во нашата современост, каде што се случува „Интензификација на општествените односи на светски план, која доведува до поврзување со далечните места на таков начин така што локалните случувања ги вообличуваат случувањата коишто се одиграле на голема далечина. Оттука глобализацијата може да се сфати како делување оддалеку.“ (Митровиќ 2002: 24) И Дубравка Угрешиќ во нејзината книга „Забрането читање“ мошне сликовито говори за глобализацијата, таа вели: „Поимот патува по светот како износен куфер, облепен со различни етикети, претоварен со значења и индициран со идеолошки набој... од ширината на содржини што ги покрива поимот: од економија до екологија, од технологија и комуникации до статус на држави; од култура и медиуми до геополитика; од филозофија и поимање на просторот и брзината до социологија и глобални миграции. Притоа, сè е испреплетено; тешко е да се зборува за едно, а да не се земе предвид и другото...“ (Угрешиќ 2002: 168). Неодминлив е податокот дека глобалните процеси ги обликуваат општествата, а производ на глобализацијата е глобалниот граѓанин, кој според Угрешиќ е: „брз, ефикасен, и рационален; тој е господар на своето тело, технологијата и информациите, тој знае кој е и што сака, а тоа што го сака – го купува. Тој е високо освестен консумент... Тој е флексибилен, тој ужива во работата, тој е високо професионален... Таа заводлива слика на нашиот идеален современик, или реализацијата на детската бајка за Супермен, патува глобално: а со неа преку телевизиските екрани можат да се идентификуваат и њујоршките бизнисмени и австралиските Аборицини. Во вистинскиот живот (ако таков постои) работите изгледаат поинаку...“ (Угрешиќ 2002: 169). Од друга страна, пак, Умберто Еко напоменува дека треба да се разликува глобализацијата како

⁴ Види повеќе во: Braica Silvio, *Pokušaj definicije pojma globalizacije*, izlaganje sa skupa UDK 316.32, 2004 g., str. 123.

⁵ Види повеќе во: Braica Silvio, *Pokušaj definicije pojma globalizacije*, izlaganje sa skupa UDK 316.32, 2004 g., str. 124.

факт и глобализацијата како вредност (Матвејевиќ). Тој исто така вели дека „Напредокот во сообраќајот и туризмот, како и имиграцијата на луѓето им овозможува да ја откријат убавината на културите, кои биле дотогаш непознати за нив. Според него, културната размена не може да го елиминира расизмот и ксенофобијата, ниту пак знаењето за другите култури, но може да ја отстрани недовербата кон другите, и овозможува да сфатиме како интеркултурното разбирање може да придонесе во надминување на конфликтите, намалување на недоразбирањата и изградување на нови видови на братства помеѓу луѓето.“⁶

Јелена Лончар ќе посочи дека преку глобализацијата „светскиот пазар станува достапен за сите... Конвенционалната дефиниција на глобализацијата подразбира процес на отворање и либерализација на националните светски пазари и нивно стапување во глобалниот пазар на капиталот... Заблагодарувајќи ѝ се на глобализацијата односите помеѓу луѓето и земјите стануваат сè поинтензивни... Глобализацијата го овозможува и слободното движење на капиталот, стоката, информациите и луѓето.“ (Lončar 2005)

За некои социолози, како што е Николас Лухман (1990), глобализацијата е (случајна) последица на структурната диференцијација на западното општество, што е последица на структурната модернизација и „институционалната надградба“. Но, аргументите на социолозите, како што е Робертсон го негираат фактот дека глобализацијата доаѓа по модернизацијата. Можеби суштинското прашање треба да биде дали глобализацијата произведува културно нормирање во поглед на едно унифицирано глобално село или, пак, дали глобализацијата преку процесите на прилагодување и симулација, резултира со културна хибридноста.⁷ Тука треба да го поставиме и прашањето за тоа дали глобализацијата произведува културно нормирање во поглед на едно униформирано глобално село или дали глобализацијата, преку процесите на прилагодување и симулација, резултира со културна хибридноста. „Социолозите тврдат дека глобализацијата создава комплексна интеракција помеѓу локалното и глобалното. Овие интеракции или глокализација често резултираат со сложени хибридни култури... За Тони Гиденс глобализацијата во голема мера е синоним со модерноста, бидејќи „во модерната ера интензивирањето на општествените односи во светот“ е далеку поголемо од сите претходни историски периоди.“⁸

Во продолжение на трудот ќе се осврнеме на говорењето за културната глобализација. Во однос на дефинирањето на поимот културна глобализација можеме да упатиме на податокот дека таа се протега низ еден релативно долг процес кој се однесува на создавање на стандардни, унифицирани (единстве-

⁶ Види повеќе во: Umberto Eco, *Znanje o drugim kulturama spas za današnji globalizovani svet*, na <http://suncanakapija.com/?p=2268>

⁷ Види повеќе во: Brayan S. Turner, *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*, 2010.

⁸ Види повеќе во Brayan S. Turner, *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*, 2010.

ни) елементи преку поврзување на различни култури. „Културната⁹ глобализација е средба на различните светски култури и обичаи. Навиките, обичаите и културата доаѓаат со размената на стоката, капиталот и луѓето преку државните граници. Во културен аспект процесот на глобализацијата придонесува за отворање на границите на локалните култури и политички заедници; преобразувајќи ги индивидуалните искуства во распространети информации широм светот, а притоа придонесува за развојот на една глобална култура поврзувајќи ги различните културни достигнувања и ставајќи ги на увид на сите народи.“ (види повеќе во: Sekereš 2015) Соња Стојменска-Елзесерво нејзината книга „Еквилибриум“ за овие наши простори ќе рече: „Балканот има премногу историја, премногу меморија – многу повеќе отколку што може да понесе... Во исто време, тој е микстура од многу различни но блиски народи и етникуми, кои говорат и творат на различни јазици и создаваат специфични култури. Балканските култури пенетрираат во европската текстура преку контактите со другите медитерански култури, впишувајќи во неа широк спектар на специфични културни вредности. Поливалентната, интеркултурна и комплексна зона на Балканот ја добива својата европска димензија во прв план преку призмата на нејзиниот медитерански контекст. Медитеранската транскултурна зона, како колевка на европската цивилизација и како крстосница меѓу западните и источните влијанија, точка на пресек на различни религии, филозофии и погледи на свет, претставува модел на интеркултурен компендиум, кој ја конзервира европската културна меморија, но воедно учествува и во тековните културни придвижувања во Европа и го креира нејзиниот современ културен профил.“ (Стојменска-Елзесер 2009: 43–44).

Забрзаниот проток на дигиталната култура, и овозможувањето на полесен пат на комуникација и на размена на информации помеѓу луѓето, доведува до соодветни влијанија кај културите, кои резултираат со културна диференцијација, културна хибридизација и културна конвергенција. Цветковиќ и Келнер (Cvetkovich and Kellner 1997) ќе посочат дека миксот од култури е резултат на глобализацијата. Односно, од оваа перспектива, во фокусот на интеграцијата на глобалните процеси, во различните локални реалности, е производството на нови препознатливи хибридни форми.¹⁰ Видовме дека културите се подложни на промени. „Унифицирањето на културните облици и содржини, исто така, претставува промена, но без историско значење. Со тие промени богатството на изрази и различни искуства се осиромашуваат, така што постои опасност за исчезнување на изворната култура.“ (Георгиевска-Јаковлева 2008: 123)

Во продолжение преку табеларен приказ ќе ги прикажеме трите начини на гледање на културните разлики, претставени според Ритцер и Аталиј.

⁹ Кај културата, за разлика од економијата и економските показатели, параметарот е невидлив и неизмерлив, па така влијанијата на глобализацијата врз одредена култура се воочуваат дури тогаш кога ќе се случат поголеми промени.

¹⁰ Види повеќе во: Ritzer, *Globalization (A basic text)*, Wiley-Blackwell, str. 158.

Табела 1: Културните разлики согледани според: културната диференцијација, културната конвергенција и културната хибридизација

Димензии	Културна диференцијација	Културна конвергенција	Културна хибридизација
Космички	Чистота (Пуризам)	Еманација	Синтеза
Аналитички	Територијална култура	Културни центри и распространетост	Транслокална култура
Потекло	Разлики во јазикот, религија, регион. Општествен слој (Касти)	Владетелски и верски универзализми. Древен, „центризам“	Културно мешање на технологии, јазици, религии
Модерни времиња	Романтичен диференцијализам. Размислување за раса, шовинизам. Културен релативизам.	Рационален универзализам. Еволуционизам. Модернизација. Кока-колонијација.	Вкрстување, хибридизација, креолизација, синкретизам.
Сегашност	"Судирот на цивилизациите". Етничко чистење. Етно развоток.	Мекдоналдизација, Дизнификација, Барбификација. Хомогенизација.	Постмодерни погледи на културата, културни текови, преминувања, мешања.
Иднина	Мозаик од непроменливи различни култури и цивилизации.	Глобална културна хомогенизација.	Отворено тековно мешање.

George Ritzer and Zeynep Atalay, *Global Readings in Globalization, Key concept and Major Debates*, Wiley-Blackwell 2011: 316

Денес, во современото општество се јавува и кованицата глокализација (glocalisation). Глокализацијата е концептот кој се добива од културната хибридизација. Глокализацијата е проникнување на глобалното и локалното што резултира со уникатни резултати на различни географски простори (Ritzer 2010: 157). Според Сани Калапош тоа е всушност локализирање на глобалното, односно „глокализацијата се раѓа од желбата од инвентарот на културните и другите елементи, кои се составни компоненти на одреден идентитет да ги одберат оние кои се сметаат за изворни или за оригинални обележја на одредени друштва или простори, па да се комбинираат со оние кои се сметаат за глобални.“ (Kalaposh 2000, Kalaposh 2002) Социолозите тврдат дека глобализацијата создава комплексна интеракција помеѓу локалното и глобалното. Овие интеракции или глокализација често резултираат со сложени хибридни култури. Врз основа на работата на Роланд Робертсон (2001: 458–471) и Фридман (1994) се нагласува дека во светот е во пораст глокализацијата. Одредени поединци и групи имаат моќ да се прилагодат на иновациите и да маневрираат со нив.“ (види повеќе кај Ritzer 2010)

Поимот идентитет

Идентитет го означува збирот на особини или својства што го карактеризираат едно лице по коишто се изделува и се разликува од другите. Идентитетот се манифестира преку потврдувањето на својата различност во однос на другите. Денес „Идентитетот не се промислува есенцијалистички туку стратегиски и позициски. Тој не укажува на стабилно и единствено јадро кое низ историските и општествените промени останува непроменето, јадро кое секогаш е исто, идентично со самото себеси низ времето.“ (Георгиевска-Јаковлева 2008: 118) туку „идентитетот се гради преку различни, антагонистички дискурси, практики и позиции кои меѓусебно често се пресекуваат... идентитетите сесубјекти на *радикалната историзација* и постојано се во процес на трансформација.“ (Георгиевска-Јаковлева 2008: 119) Секако, дека и културата игра улога во формирањето на индивидуалниот идентитет кај човекот, но таа не делува секогаш на свесно рамниште, понекогаш не се видливи начините на кои таа ги обликува нашите индивидуални и колективни идентитети. Поединецот треба да се адаптира на барањата на културата, а воедно треба да има и способност по пат на саморефлексија да се дистанцира и да формира јадро на сопственост. Затоа не случајно велеме дека идентитетот е процес врз кој влијаат: полот, возраста, статусот, професијата, општествените улоги и др. Што се однесува до колективниот идентитет ќе потсетиме дека тој може да биде: групен¹¹, културен, професионален, национален, класен и социјален. Може да заклучиме дека индивидуалниот наспроти колективниот идентитет се поставени во интеракција и воспоставување на меѓусебни односи, каде што индивидуалниот идентитет се однесува на различност, а колективниот на сличност. Кога станува збор за влијанието на глобализацијата врз идентитетите, како и обично постојат две објаснувања: едното според кое, глобализацијата односно модерниот свет овозможува поголема индивидуалност и избор помеѓу широкиот спектар на идентитети, а самото тоа пак, поголеми шанси за себеактуелизација, додека другото објаснување е дека современото општество создава висок степен на отуѓеност.

Егзилот и миграцијата

Трагајќи по подобра егзистенција, човекот го напушта познатото (домот) и заминува во непознатото (егзил). Угрешиќ во својата книга „Забрането читање“ ќе истакне дека „егзилот е состојба на нервоза, немирна активност, тестирање на вредности и споредба на светови, оние што сме ги напуштиле и оние во коишто сме се вселиле... Егзилот го претставува оној непремостлив процеп што се јавува меѓу едно човечко суштество и неговото родно место,

¹¹ Групниот идентитет се однесува на помали целини (семејство, врсници, пријатели), класниот означува припадност на една класа во општеството, социјалниот е поширок и се однесува на идентификацијата на индивидуата со општествениот систем или со општеството.

каде што неговата внатрешна тага никогаш не може да биде надмината. Егзилот е осаменост кој се доживува надвор од групата, а егзилантите се отсечени од своите корени, одвоени од сопствената земја од сопственото минато... Егзилот истргнал илјадници луѓе од гнездото на традицијата, на семејството и на географијата. И ако порано луѓето ја поминуваа границата во прогон, во ова модерно време многу луѓе лутаат како бегалци и егзиланти.“ (Угрешиќ 2002: 144) Сето тоа ја предизвикува состојбата на (не)вдоменост на луѓето, а „нематеријалните аспекти на невдоменоста ги истражувал Сигмунд Фројд, во рамките на својата длабинска анализа на личноста, каде што категоријата „невдоменост“ е поставена во корелација со несвесното („unheimlich“). Тоа е латентно рамниште на личноста, кое опстојува отаде експлицитната, свесна површина на личноста; односно една нелагода, која може само делумно да биде запознаена, вдомена или досегната.“ (Шелева 2004: 93) Невдоменоста предизвикува немир кај единката, таа е оној „егзистенцијален фатум кој ја обележува неможноста за враќање во родната земја. Притоа да се биде невдомен не значи да се биде бездомен. Човекот се чувствува растргнат помеѓу домот и странството, странството кое подоцна станува дом. За него домот или не постои или веќе постои на повеќе места.“ (Шелева 2004: 93)

На самиот крај на овој труд ќе проговориме и за идентитетот и миграцијата¹², како и за мигрантите и за нивните флексибилни идентитети. Поимот миграција потекнува од латинскиот израз *migration*, *migrare*, што означува движење, селење. Терминот мигранти или популација во движење, ги опфаќа и скитниците (бескуќниците) и туристите (Bauman 1998). Скитниците се најчесто осиромашени патувачи кои поради неподносливите околности во земјата се принудени да бараат подобри услови за живот. Спротивно на нив, туристите се оние луѓе кои се во движење поради тоа што сакаат да патуваат. Движењето на миграцијата може да биде кон надвор од матичната земја и кон внатре во матичната земја. Кон надвор од земјата се движат лицата кои бараат подобри услови во друга земја која е различна од нивната матична, но исто така можат да мигрираат странци од туѓа земја во друга туѓа земја. Движењето кон внатре го означува враќањето на државјаните во својата земја по престој во странство, како и мигрирањето од село во град. Воедно треба да напоменеме дека миграциите можат да бидат присилни или доброволни, а се случуваат поради различни причини, како што се: барање на работа, подобра економска состојба, сезонски миграции (сезонска работа), привремени (туристички посети, екскурзии, конференции и сл.), протерување (избеглици), потоа миграциите можат да бидат индивидуални или пак групни. Само ќе потсетиме дека во последниве години се зголемува бројот на мигрирање, па доаѓаме и до податокот дека речиси една четвртина од населението во Австралија и Швајцарија се мигранти, во САД во 2005 г. мигранти се 12% од населението (Робертс 2008). За да се намали нелегалната миграција се посветува внимание на движењето на мигрантите, на

¹² „Миграциите ги делиме на доброволни и присилни... Жителите кои поради војна го напуштаат живеалиштето и заминуваат во друга земја се ставаат под поимот избеглици.“ (Sekereš 2015)

поставување на бариери и гранични контроли.¹³ Во продолжение преку табеларен приказ ќе ги претставиме видовите движења на популацијата во просторот, претставени според Бел и Вард:

Табела 2: Видови движења на популацијата

Видови на движење		
Миграција		Движење во просторот
Дефиниција	Постојана промена на живеалиштето.	Движење со варирачко траење.
Клучни концепти		
- Вообичаено живеалиште	Интегрален концепт.	Помалку важен концепт.
- Враќање	Безнамера за враќање.	Може да се вклучи и враќање.
Клучни димензии		
- Траење	Трајна промена на живеалиштето.	Варијации во траењето на престојувалиштето.
- Фреквенција	Еден пренос.	Повторливо случување.
- Сезона	Мали сезонски варијации.	Големи сезонски варијации.

Bell, Martin and Ward, Gary (2010), Comparing temporary mobility with permanent migration, *Tourism Geographies* 2(1): 87–107, str. 90.¹⁴

Ѓокиќ ќе посочи дека: „Глобалната поврзаност почива на трговијата, движењето на капиталот и миграциите на жителите... современите миграции предизвикале нестандардизирани културни промени во сите делови на светот, во сите општества и сите култури. Тие го предизвикале контактот помеѓу различни народи и култури во различни историски околности. Заради разбирање на културните вредности мошне е важно да постои толеранција за културните разлики.“ (Sekereš 2012: 3).

Заклучок

Денес, ние сме сведоци на податокот дека процесот на европеизација, кој е особено нагласен во градските центри ги зафаќа сите сфери на општествениот живот, а со „прифаќањето на европските културни вредности и цивилиза-

¹³ Види повеќе во: Bell, Martin and Ward, Gary. Comparing temporary mobility with permanent migration, *Tourism Geographies* 2(1), 2010.

¹⁴ Види повеќе во: Pojam migracije – migracijski termini i koncepti.

циски придобивки се напушта традиционалниот начин на живеење и се менува севкупниот поглед на светот.“ (Алексиев).

„Во однос на специфичните процеси на самоидентификација, што беа иницирани од промените низ кои минуваа посткомунистичките земји, теоретичарите ги воочуваа разликите според значењата содржани во продукцијата на симболичкото, во широкиот опсег помеѓу *ретрадиоационализацијата*, „односно, свртување кон традиционалниот идентитет“ и „зголемената желба да се воочи разлика со предтранзицискиот период, односно да се произведат вредности блиски или слични на оние во т.н. развиен свет.“ (Ангеловски Дарин и Георгиевска Јаковлева, стр. 128)

Денес, балканските народи живеат растргнати помеѓу минатото и сегашноста, помеѓу традицијата и модернизацијата, а географските и социо-политичките констелации ги изместуваат координатите на живеење на народите на овие простори. Михаил Бахтин го нарекува „Балканот ’гротескно тело‘“, затоа што „Европа го има значењето на културно Горе (уста, референцијалност), додека Балканот на културното Долу (либидиналност)“ (Шелева 2005: 45).

Литература

- Алексиев, Е. *Глобализација и идентитет*, www.blesok.com.mk.
- Ангеловски, Д. *Некои имаголошки постапки во македонската и во бугарската литература на дијаспората од периодот на транзицијата*.
- Георгиевска-Јаковлева, Л. *Книжевоста и културната транзиција*. Институт за македонска литература, Скопје, 2008.
- Дуковски, Д. *Глобализација: Наежта и стравот на малите европски народи*.
- Стојменска-Елзесер, С. *Еквилибриум*, Институт за македонска литература, Скопје, 2009.
- Угрешиќ, Д. *Забрането читање*, Сигмапрес, Скопје, 2002.
- Шелева, Е. *Невдоменос во куќата на романот, во 50 години од македонскиот роман*, Институт за македонска литература, Скопје, 2004.
- Amory Starr. *Global revolt A guide to the movements against globalization*, Zed Books London | New York, 2005.
- Bauman, Z. *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd, 1984.
- Beck, U. *Što je globalizacija?*, Vizura, Zagreb, 2001.
- Božilović, N. *Sociologija kulture*, Narodne novine, Niš, 1998.
- Braica Silvio, *Pokušaj definicije pojma globalizacije*, izlaganje sa skupa, 2004 g.
- Bryan, S. Turner, *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*, First published 2010 by Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN.
- Vukotić, V. i dr. *Globalizacija i tranzicija*. Beograd: IDN, 2001.
- Cazdyn, E. and Szeman, I. *After Globalization*, Willey-Blackwell, 2007.

- Christina R. Foust, *Transgression as Social Movement in an a Mode of Resistance Rethinking Era of Corporate Globalization*, LEXINGTON BOOKS A division of ROWMAN & LITTLEFIELD PUBLISHERS, INC., 2010.
- Eko, U. *Znanje o drugim kulturama spas za današnji globalizovani svet*, na <http://suncanakapija.com/?p=2268>
- Gerc, K. *Tumačenje kultura* (1-2), XX vek, Beograd, 1998.
- Gills, K. B. and Thompson, R. W. *Globalization and Global History*. Routledge, London and New York, 2006.
- Golubović, Z. Ja i drugi. *Antropološka iztraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. VIKOM grafik, Beograd, 1999.
- Haralambos, M., Holborn, M.. poglavlje „*Kultura i identitet*“, Golden marketing, Zagreb, 2002.
- Held, D. and McGrew, A. *The Global Transformations Reader (An Introduction to the Globalization Debate)*, Second edition, Polity, 2000.
- Hommi, B. *The World and the Home*, in *Dangerous Liasons*, ed.by Anne McClintock, Minneapolis, 1997 (pp. 445–455).
- Kale, E. *Uvod u znanost o kulturi*. Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Kittredge, C. Growing up global. *The Boston Globe Magazine*: 37–41, 1988.
- Krznar, T. *Globalizacija kao destruktor identiteta*.
- Lončar, J. *Globalizacija. Pojam, nastanak i trendovi razvoja*.
- Matvejević, P. *Nacionalna kultura i globalizacija*, Sarajevske sveske, br. 02.
- Mitrović, Lj. *Globalizacija i Balkan*. Niš, Centar za balkanske studije, 2002.
- Nemet, A. *Globalizacija culture* (diplomski rad), Sveuciliste u Zagrebu, Zagreb, 2007.
- Pečujlić, M. *Izazovi tranzicije – novi svet i postsocijalistička društva*. Beograd: Pravni fakultet, 1997.
- Prošić-Dvornić M. *Kulture u tranziciji*. Plato, Beograd, 1994.
- Pečujlić, M. *Globalizacija*. Beograd, Gutenbergova galaksija, 2002.
- Rihter, A. *Susret kultura u uslovima globalizacije*, <https://maternjijezik.files.wordpress.com/2009/07/>.
- Ritzer, G. *GLOBALIZATION THE ESSENTIALS*, 2011 John Wiley & Sons Ltd.
- Ritzer, G. *Globalization (A basic text)*, Wiley-Blackwell, 2010.
- Ritzer, G. and Zeynep, A. *Global Readings in Globalization, Key Concept and Major Debates*, Wiley-Blackwell, 2010.
- Sekereš, V. *Kulturni identitet pod uticajem globalizacije* [preuzeto sa <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Valentina%20Sekeres%20Kulturni%20identitet.doc> 11. 3. 2015]
- Sorensen, E. and Torfing, J. *Theories of Democratic Network Governance*, Pelgrave, 2007.
- Turner, S. Brayan. *The Routledge International Handbook of Globalization Studies*, 2010.
- Švob-Đokić, N. *Kraj globalizacije i kulturni razvoj*, <https://bib.irb.hr/.../244138.k...>

Marina R. Danilovska, Marina S. Spasovska

GLOBALIZATION AND IDENTITY

Summary

In this paperwork we will refer to the defining of the globalization and the identity but also in which way, in this Balkan region in the period passed in transition, the globalization influenced in the sphere of the culture and in the shaping of the identity, collective and individual. We will point out that the globalization enables bigger individuality and self actualization, but also a higher degree of estrangement. At the end of this paperwork we will hold up to reviewing the following conditions: home, homeless, the metaphor of the home, the exile, banishment and migrations, conditions which essentially determine the existence and culture of the contemporary man. But, of course, we shouldn't elapse the gender dimension of the above mentioned conditions as well, also the fierce resistance of the traditionally based gender stereotypes.

GLOBALIZACIJA: IZMEĐU GLOBALNIH IDENTITETA I SUKOBA CIVILIZACIJA²

Sažetak: Ako je globalizacija proces sveopštih povezivanja lokalnih društava u jedinstvenu celinu tada možemo postaviti pitanje da li je ishod globalizacijskog procesa stvaranje koherentnog globalnog identiteta ili globalizacija nužno vodi sukobu civilizacija. Evidentno je da se savremeni svet može podeliti na nekoliko celina koje, uslovno rečeno, imaju određene zajedničke dodirne tačke. Te celine se, s jedne strane, uglavnom mogu identifikovati preko svog religijskog konteksta, bez obzira na to što suština identiteta ne mora biti religijski zasnovana, dok se s druge strane mogu identifikovati pomoću prostornog i geopolitičkog konteksta. Religijski i geopolitički kontekst se obično ne pojavljuju samostalno već dolazi do njihove interferencije. Budući da se radi o širim područjima identifikacije to se mora naglasiti da unutar svake od ovih grupa postoji unutrašnja diferencijacija na uže identifikacione okvire. Sve ovo proces globalizacije čini kompleksnim te se i u modernom dobu zadržavaju sukobi kao instrument artikulacije interesa različitih globalnih i partikularnih civilizacija. Dakle, živimo u vremenu u kom je aktivna protivrečnost tehnološkog razvoja koji zahteva opštu povezanost svetskog društva i unifikaciju tehničkih i društvenih standarda s jedne strane i kulturno-istorijskog nasleđa koje se još uvek kreće u granicama lokalnih standarda koji se uzdižu na nivo najviših vrednosti. Radi se samo o novoj formi stare protivrečnosti između s jedne strane starog i proverenog i s druge strane novog i neizvesnog koja sada ima formu sukoba tradicionalnog i modernog. Ključni problem sadašnjeg trenutka je u tome što se sukobi koji izviru iz ovih protivrečnosti sa lokalnih okvira premeštaju na globalni nivo i dobijaju formu sukoba velikih civilizacija.

Ključne reči: globalizacija, religija, identiteti, civilizacija, sukob

Uvod

Iako savremeni trenutak smatramo globalnim dobom o nekim aspektima procesa globalizacije smo mogli govoriti i u ranijim periodima ljudske istorije. I u davnim vremenima je postojalo neka forma onog što danas nazivamo globalizacija. Globalizacija je i tada imala ekonomsku, vojnu i kulturnu dimenziju. Ekonomska

¹ miladinovic@fon.rs

² Rad je urađen u okviru projekta 179074: *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

dimenzija se prepoznavala kroz otvaranje trgovačkih puteva, osvajanje novih tržišta i međunarodnu robnu razmena. Klasičan primer su otvaranje „puta svile“, uspostavljanje trgovačkih puteva ka Indiji, oko Afrike, kasnije ka Americi itd. Vojna dimenzija globalizacije se vidi kroz velika osvajanja koja počinju još u antičkom periodu kao što su osvajanja Aleksandra Makedonskog ili kasnije stvaranje Rimske imperije ili kroz krstaške ratove koji predstavljaju prvi veliki istorijski sukob civilizacija (Hantington), odnosno kroz osvajanje i naseljavanje američkog kontinenta. Kulturna dimenzija se vidi kroz širenje velikih svetskih, monoteističkih, religija, pre svega hrišćanstva i islama, ali i kroz širenje velikih ideja i ideologija tipa reformacije, liberalizma ili komunizma dok u najnovije vreme dobija enormne razmere zahvaljujući ubrzanom razvoju medija a pre svega sredstava elektronskih komunikacija. Upravo zbog razvoja elektronskih komunikacija savremena globalizacija postaje sveprisutna i vidljiva golim okom.

Jedan od ključnih faktora koji su pokrenuli savremenu globalizaciju je tehnološki razvoj koji omogućava sveopšte povezivanje ljudi sa različitim prostornih tačaka u jedinstvenu mrežu svetskog društva. No, ostaje otvoreno pitanje da li je ta jedinstvena mreža zaista jedinstvena ili se radi o većem broju nezavisnih a uzajamno povezanih mreža. Naravno, teško da danas možemo govoriti o jedinstvenom planetarnom društvu pa prema tome ne možemo govoriti ni o jedinstvenoj mreži povezanosti.

Savremeno doba, koje odlikuje ubrzani naučno-tehnološki razvoj i globalno povezivanje, se, između ostalog, karakteriše i po tome što oblikuje nove identitete. To, naravno, ne znači automatsko ukidanje starih identitetskih obrazaca, u kojima centralno mesto najčešće ima religijska pripadnost, i preuzimanje novih modernih obrazaca oblikovanja kolektivnih identiteta. Radi se o procesu dužeg trajanja u kojem primordijalne identifikacione matrice bivaju dopunjene novim. Neki od novih okvira identifikacije se javljaju još početkom procesa industrijalizacije a neki su produkt najnovijeg doba.

Identiteti i religija

Kraj stare i početak nove ere odlikovalo je oblikovanje prvih globalnih identiteta koji su se odnosili na brojnu i široko shvaćenu populaciju koja živi na ogromnom prostoru i koju odlikuje prisustvo velikog broja heterogenih socijalnih obeležja. Dok je jedan i ujedno odlazeći identifikacioni okvir imao političku (*Populus Romanum*) drugi, dolazeći, imao je religijsku pozadinu (hrišćanstvo). Prvi je bio omeđen statusom slobodnog građanina unutar granica Rimske imperije. Drugi je bio omeđen zajednicom u verovanju i pripadnošću tada tek začetoj a kasnije i veoma ekspanzivnoj hrišćanskoj veri. Iako raspadom Rimske imperije nestaje status njenog slobodnog građanina i dalje se, sve do današnjih dana, formiraju velike imperije i države koje oblikuju globalne političke identitete u čijoj pozadini su gotovo po pravilu stajale religije.

Religijski identiteti su se pokazali na dugi rok mnogo žilavijim i trajnijim od političkih. Sigurno da jedan od razloga tome treba tražiti i u činjenici da političke ideologije koje su pratile identitete pripadnika različitih imperija nude racionalizaciju ovozemaljskih interesa koji se lako mogu valorizovati u svakodnevnom društvenim interakcijama te, prema tome, mogu lakše pokazati svoju relativnu nefunkcionalnost u izmenjenim društvenim okolnostima. S druge strane verske filozofije i ideologije nude racionalizaciju patnje, davanje smisla životu tek van date fizičke egzistencije koja je, bez ikakve sumnje, teško dokaziva ali ujedno i teško osporiva i u krajnjoj liniji zasnovana na verovanju i emocijama, pri čemu strah od smrti ima posebno važno mesto. Stoga i ne čudi da je religijska racionalizacija dugotrajnija i otpornija na promene realnih društvenih odnosa. Strah od svega što se može očekivati sa one strane granice života i smrti, praćen nepoznavanjem osnovnih prirodnih procesa i pojava utiče na to da se religijska verovanja uporno održavaju. Ovo potpomaže i institucionalizacija religije koja još od vremena cara Konstantina dobija svoju punu formu kako u dogmatskom, kroz kanonizaciju Biblije, tako i u organizacionom smislu kroz stvaranje jedinstvene hrišćanske crkve.

Konačnim oblikovanjem crkve kao institucije stvaraju se svi uslovi ostvarivanja globalne socijalne kontrole koja se širi nad svim aspektima svakodnevnog života ljudi. Globalna socijalna kontrola putem liturgijske prakse tj. redovnog okupljanja i indoktrinacije pastve ali i posredstvom institucije ispovesti a takođe i, neretko, fizičke prinude kroz nekoliko generacija uspeva da uredi kako javne odnose tako i svakodnevni život običnih ljudi. Vremenom se uspostavlja globalni sistem verovanja i globalni način života koji se od zajednice do zajednice razlikuje u pojedinostima ali ostaje jedinstven u celini.

Unutrašnja neslaganja su vremenom dovela do raskola kojim su, zbog tradicionalnih kulturnih razlika, odvojene posebne celine unutar hrišćanskog sveta (pravoslavlje, katolicizam, protestantizam i druge manje grupe) koje unutar njega izgledaju suprotstavljeno. Štaviše, odlikuju se ponekad i veoma ostrim suprotstavljenostima pa čak i otvorenim sukobima ali u odnosu na spoljni, nehrišćanski, svet deluju veoma koherentno i predstavljaju jedinstvenu celinu. Pojava islama je bila obeležena preuzimanjem i usavršavanjem ali i prilagođavanjem sopstvenim potrebama kako dogmatike tako i socijalnih obrazaca koji su delom već bili utemeljeni u krilu hrišćanskog sveta ali i nekih drugih religija u širem okruženju. Islam kao univerzalna monoteistička religija nije bio imun na slabosti koje je pokazalo hrišćanstvo te je i on ostao u celini jedinstven ali lokalno izdiferenciran. Njegov razvojni put su, kao i u slučaju hrišćanstva, pratili brojni raskoli³. I islam je, dakle, poput hrišćanstva, bio unutra podeljen ali je zato u odnosu na spoljni svet izgledao jedinstven.

Primer velikih monoteističkih religija jasno pokazuje da globalna povezanost jeste socijalna činjenica ali iz nje ne sledi i jedinstvenost globalizovanog sveta. I pored globalne umreženosti postoje bitne razlike između pojedinačnih društava koje mogu biti toliko velike da se globalno društvo ne može smatrati koherentnom mre-

³ Lau, Anri (1989). Raskoli u islamu: uvod u proučavanje islamske religije, Naprijed, Zagreb. Str. 445.

žom. Pre će biti da se ovde radi o konglomeratu različitih kulturnih celina koje postoje paralelno jedne pored drugih i koje se u najboljem slučaju nalaze u latentnom sukobu a tamo gde nema sukoba postoji pretnja od njegovog izbivanja.

Korene tih pretnji treba tražiti u istorijskim razlikama koje tehnologija, bar na današnjem stepenu razvoja, ne može da niveliše. Reč je o duboko ukorenjenim i međusobno nepomirljivim kulturnim obrascima zbog kojih pripadnici različitih društava žive na bitno različite načine a razlike u načinima života su manje-više doživljavaju kao nepomirljive s obzirom na to da su amalgamirane tradicijom i potkrepljene religijom. Problem se pojačava time što uopšte nije važno da li je pripadnik neke kulture religiozan ili ateista. Njemu su socijalizacijskim procesima usađene kulturne vrednosti u obliku društvenog standarda a u pozadini tih vrednosti stoji religija.

Globalizacijski izazovi

Jedno od ključnih pitanja vezanih za savremenu globalizaciju je da li globalizacija lokalnim društvima pruža razvojnu šansu ili donosi rizik. Od ranih devedesetih počinju da se vide prvi rizici a svakako najizraženiji je rizik od širenja društvenih nejednakosti ali i rizik po životnu sredinu budući da nosioci globalnog ekonomskog razvoja u prvi plan stavljaju potrošnju a ne održivost. Počevši sa krizom od 2007/08. na scenu stupaju globalni finansijski, ekonomski i socijalni problemi što rezultira slabljenjem lokalnih (nacionalnih) privreda i njihovim dovođenjem u stanje zavisnosti od globalno povezanih banaka i finansijskih tržišta. S obzirom na ovo neki autori se pitaju da li se globalizacija približava svom kraju.⁴ Naravno, teško da možemo govoriti o kraju globalizacije imajući u vidu da tehnološki i ekonomski razvoj i sve posledice koje oni ostavljaju idu ka sveopštoj povezanosti sveta. Pitanje bi pre trebalo da bude koja je postojeća forma globalizacije realna u sadašnjem socijalnom, političkom, ekonomskom i istorijskom kontekstu.

Savremeni svet se povezuje u globalne mreže a to posebno važi za nosioce transnacionalnog kapitala. Savremene multinacionalne kompanije ne poznaju granice i one se šire svuda gde je moguće pronaći upotrebljive resurse ma koje vrste. Problem je u tome što se ekonomski i tehnološki razvoj ne odvijaju ravnomerno u različitim delovima sveta.

Danas je svet globalno podeljen po više osnova. U ovom kontekstu najviše dolazi do izražaja podela na bogate i siromašne. Ova podela čini proces globalizacije komplikovanim ali ga ne osporava. Drugo je pitanje da li ekonomska i tehnološka globalizacija idu ruku pod ruku sa kulturnom globalizacijom. Ovde pre svega treba imati u vidu globalne kulture, odnosno civilizacije (Hantington), i pitanje da li se one povezuju i međusobno prožimaju, da li postoji kulturna razmena među njima ili se one jasno ograđuju jedna od druge i staju jedna nasuprot drugoj kao suprotstavljene.

⁴ Huwart, Jean-Yves and Verdier, Loïc (2013). *Economic Globalisation: Origins and Consequences*, OECD Insights, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264111899-en>

Saradnja među velikim civilizacijama se uglavnom svodi na ekonomsku razmenu. Vreme monopolarnog i bipolarnog sveta je za nama. Multipolarnost postaje realnost a ona je samo na prvi pogled pokazatelj kraja globalizacije. U suštini, danas se odvija pregrupisanje snaga različitih civilizacija. Burna razvojna dinamika rezultira strahom onih koji pokušavaju da uđu u globalnu ekonomsku trku. Zapadno-evropski i angloamerički model kapitalizma polako gube dominaciju. Nekadašnje kolonije polako postaju svetske sile, prvo po broju stanovnika a potom i po ekonomskom učinku koji još uvek zaostaje za dosadašnjim ekonomskim silama.⁵ Ono što je evidentno, kontrola nad svetskim ekonomskim tokovima prestaje da bude isključivo u rukama Zapadne Evrope i SAD tj. zapadnohrišćanske civilizacije. Indija, Kina i Japan svojim proizvodima i uslugama već uveliko preplavljaju tržišta Evrope i Amerike. Neke druge civilizacije, takođe bivše kolonije, među njima je na prvom mestu arapska i uopšte islamska, počinju da se osećaju ugroženim. Unutar njih se dešavaju krupna previranja. U previranjima se osećaju kako interesi zapadne civilizacija tako i, s jedne strane, potreba za prilagođavanje novim tehnologijama koje nesumnjivo unose puno novina u svakodnevni život i remete stare socijalne obrasce a, sa druge strane, otpor tim promenama.

Uzevši u obzir sve ovo, razumljivo je da oko pojma globalizacije danas ima mnogo nesuglasica. Jedno od pitanja koje naglašava nejasnoću ovog pojma je da li je globalizacija istorijska epoha ili samo jedan u nizu procesa koji se odvijaju u savremenom društvu. Larson⁶ smatra da je globalizacija proces skupljanja sveta u kojem rastojanja postaju sve kraća a stvari se približavaju. Reč je o rastućoj lakoći kojom neko s jedne strane sveta može da stupi u interakciju radi uzajamne koristi s nekim s druge strane sveta.

Rosenav⁷ razmatrajući pojam globalizacije stavlja naglasak na tendenciju da se postigne stanje u kojem se iste vrednosti odnose na sve ljude, na njihove životne i društvene sredine, na njihove građanske, potrošačke ili proizvođačke uloge koje se interesno okreću ka kolektivnoj akciji oblikovanoj da rešava zajedničke probleme. Dakle, nije reč o vrednostima koje stvarno ili hipotetički obuhvataju celo čovečanstvo već o tendenciji da se one uspostave.

Mek Gru⁸ smatra da globalizacija predstavlja mnoštvo veza i međupovezanosti koje prevazilaze granice nacionalnih država (i društava) koje čine moderan svetski

⁵ Prema izveštaju Međunarodnog monetarnog fonda, tri godine unazad najveći rast društvenog proizvoda iz kruga zemalja zapadne civilizacije ima Irska koja se nalazi „tek“ na 36. mestu na rang listi od 184 posmatrane zemlje sveta. Ispred nje se nalaze uglavnom zemlje Azije i Afrike. International Monetary Fund. 2015. World Economic Outlook: Adjusting to Lower Commodity Prices. Washington (October). pp. 168-174. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/pdf/text.pdf>

⁶ Larsson, Thomas (2001). *The Race to the Top: The Real Story of Globalization*, Cato Institute. Washington D.C. p. 9 (165).

⁷ Rosenau, James N. (1996). „The Dynamics of Globalization: Toward an Operational Formulation“. *Security Dialogue*. September 27 (3), pp. 247-262. doi:10.1177/0967010696027003002

⁸ McGrew, Antony (1990). „A Global Society?“ in Hall, Stewart; Held, David and McGrew, Antony: *Modernity and its Futures*; Polity Pres Cambridge p. 470. <http://www86.homepage.villanova.edu/maghan.keita/readings%20proseminar/proseminar/mcgrew~global%20society.pdf>

sistem. One definišu proces kroz koji događaji, odluke i aktivnosti u jednom delu sveta mogu imati značajne posledice za pojedince i zajednice u prilično udaljenim delovima sveta.

Rajh⁹ smatra da postoji najmanje četiri grupe definicija koje radikalno shvataju promene predstavljene terminom globalizacija:

1. Globalizacija kao istorijska epoha
2. Globalizacija kao utoka ekonomskih fenomena
3. Globalizacija kao hegemonija američkih vrednosti i
4. Globalizacija kao tehnološka i socijalna revolucija

Al-Rodan i Stoudman¹⁰ smatraju da pojam globalizacije podrazumeva ekonomsku integraciju, prekogranični transfer politike, prenos znanja, kulturnu stabilnost, reprodukciju, društvene odnose i da je ona globalni koncept, proces i revolucija, uspostavljanje globalnog tržišta oslobođenog socijalno-političke kontrole.

Na osnovu rečenog nameće se zaključak da je globalizacija nesumnjivo složen i protivrečan proces. O njoj počinje otvoreno da se govori još od 80-ih i 90-ih godina. O njoj se u deskriptivnom smislu govori kada se objašnjava kao proces u kojem nacionalna tržišta postaju rastuće povezana, kada se intenzivira međuzavisnost proizvodnje i kada se mehanizmi odlučivanja oko alokacije roba i tržišnih faktora rastuće razvijaju na globalnom nivou. U normativnom smislu se pod globalizacijom podrazumeva proces pokretanje međunarodne trgovine i spoljnog investiranja unutar nacionalne privrede. Posmatrano iz ekonomskog ugla, današnju globalizaciju odlikuje veći broj karakteristika od kojih se tri mogu posebno izdvojiti: 1. internacionalizacija proizvodnje koju prate promene u strukturi proizvodnje, 2. širenje međunarodne saradnje u oblasti trgovine i usluga i 3. širenje i produbljivanje međunarodnih tokova kapitala.¹¹

Globalizaciju ne možemo svesti samo na ekonomske tokove. Moguće je govoriti o globalizaciji politike koja se materijalizuje kroz globalne političke strukture i tokove, pre svega međunarodne organizacije i multilateralne političke veze i saveze. Kultura takođe pokazuje izvesne znakove globalnosti i pored evidentnih kulturnih razlika različitih društava vidni su i procesi hibridizacije kulture¹² ali i već davno uočene kulturne homogenizacije. Naravno, globalizaciju kulture ponajviše podržava globalizacija tehnologije koja je najzaslužnija za globalno povezivanje savremenog sveta. Ne treba zanemariti ni značaj migranata i migracionih tokova koji su s jedne strane uzrok a s druge strane posledica globalizacije. Migranti su, na terenu, prvi činilac susretanja i mešanja kultura a mediji samo posreduju da se njihovo mešanje

⁹ Reich, Simon (1998). *What is Globalization? Four possible Answers*. The Hellen Kelog Institute for International Studies. <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/261.pdf>

¹⁰ Al-Rodhan, Nayef R. D.; Stoudmann, Gérard (2006). *Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition*. Centre for Security Policy. Geneva.

¹¹ Mrak, Mojmir (2000). *Globalization: Trends, Challenges and Opportunities for Countries in Transition*, United Nations Industrial Development Organization, p. 3. <http://www.unido.org/fileadmin/import/userfiles/puffk/mrak.pdf>

¹² Ritzer, George (2011). *Globalization: The Essentials*: Wiley-Blackwell. p. 159-163.

odvija brže i da bude efikasnije. Naravno, ne smemo zaboraviti ni ekološki interes koji se, čini se, s pravom može smatrati jednim od prvih i najjačih globalnih interesa. Ekološki interes, interes iznikao iz potrebe za očuvanjem životne sredine koju je „prljava“ industrija dovela do potpunog zagađenja, se pokazao jačim motivacionim faktorom globalnog povezivanja čak i od potrebe očuvanja globalnog mira.

Naravno, pored ekonomskih, političkih, kulturnih, tehnoloških i drugih, primarno pozitivnih veza, globalizacija ima i svoje negativne efekte koji se prvenstveno pokazuju kroz niz različitih opasnosti gde se mogu ubrojati tokovi organizovanog međunarodnog kriminala i međunarodnog terorizma koji postaju sve veća interkulturalna i međucivilizacijska pretnja. Ovome treba dodati i mnoge infektivne bolesti koje su u savremenom trenutku, u doba globalizacije, postale veća pretnja nego što su ranije bile s obzirom na to da im razvoj savremenog transporta omogućavaju brže širenje. Ovakve bolesti nikad nisu znale za političke i druge, ljudskom voljom uspostavljene, granice i uvek su se kretale brzinom kojom su ljudi prelazili s jednog mesta na drugo. Danas je ta brzina uvećana do neslućenih razmera a to znači da u izuzetno kratkom roku (štaviše dnevno) može da bude zaražen veliki broj ljudi u različitim delovima sveta. Takođe, jedan od krupnih problema koji se dovodi u vezu s globalizacijom je pojava globalnih društvenih nejednakosti koje se mogu videti kao ekonomske ali i kao rasne, etničke, rodne, nejednakosti ruralnih i urbanih regija i dr. Do posebnog izražaja dolazi neravnomerna međunarodna podela rada a sa njom i neravnomerna međunarodna distribucija bogatstva.

Civilizacija i religija

Oko pojma civilizacije takođe ima mnogo nesuglasica. Jedna od najvećih je pitanje „civilizacija ili civilizacije?“ Jedna stara klasifikacija istorijskih epoha govori o podeli na divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju.¹³ Reč je o modelu u kojem se civilizacija posmatra kao pojam u jednini. Postoji ekskluzivitet jedne grupe ljudi u odnosu na ostatak sveta i oni se (be) smatraju boljim, istorijski i biološki vrednijim ili kakvim već, dok su ostali necivilizovani. Ovakav pogled se sa nipodaštavanjem odnosi prema ostatku sveta budući da se jedni posmatraju kao civilizovani dok su ostali varvari. Ovaj pogled u sebi sadrži etnocentrizam, shvatanje da je jedan etnički entitet bolji od ostalih, da je on razvio sistem „pravih“ vrednosti, a da su svi ostali u istorijskom zaostatku. Otuda i razumljivost pojave pojmova kao što su izabrani narod, nebeski narod, istorijski narod i sl. Konačno ishodište ovakvih pogleda je rasističko uverenje da su neki narodi bolji i vredniji od drugih, u krajnjoj liniji podela ljudskog roda na više i niže rase, na one koji su predodređeni da vode i vladaju i one koji su tu da bi služili i radili.

Naravno, veliko je pitanje da li jedna grupa ljudi, makar predstavljala i veliku kulturu, može da bude mera svih ljudi i njihovih kultura. Pitanje je da li možemo

¹³ Morgan, Lewis H. (1877). *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. Charles H. Kerr & Company, Chicago. p. 570.

govoriti o pojmovima reda veličine lokalizama, rasizma, etnocentrizma, kulturocentrizma i sl. i očekivati da ćemo time dati valjanu sliku sveta koji nas okružuje. Naravno da ovakav ekskluzivitet ne vodi nigde i naravno da davanje prvenstva jednoj strani ne vodi opštem razumevanju.

Stoga o pojmu civilizacije u jednini možemo govoriti samo kao o pojmu istorijskog značaja, kao o pojmu koji nam je pomogao da upoznamo sebe. Kada upoznamo sebe možemo početi da upoznajemo i druge. Najlogičniji način da to uradimo je da zaboravimo na podelu na civilizovane i varvare te da o drugima počnemo da razmišljamo kao o ljudima koji pripadaju drugačijim civilizacijama, ni boljim ni gorim od naše, samo drugačijim. Otuda Huntington insistira na civilizaciji u množini. Za njega pojam civilizacije u jednini teško da može biti prihvaćen čak i kada se govori o univerzalnoj civilizaciji.¹⁴

Civilizacija se posmatra kao jedinstvo kulture i materijalnog razvoja. U celom kompleksu najznačajnije mesto zauzima religija, tek iza nje u nizu stoje jezik, poreklo, način života i druge osobenosti. Ključna razlika među ljudima i njihovim grupama i zajednicama se odnosi na njihove vrednosti, verovanja, institucije i društvene strukture a ne na njihove fizičke i intelektualne karakteristike. Civilizacije su najširi kulturni entiteti definisani zajedničkim elementima poput jezika, istorije, religije, običaja i institucija kao i subjektivnom samoidentifikacijom ljudi.¹⁵ Dakle, civilizacije su najopštiji okvir lične identifikacije. Identiteti se menjaju u meri u kojoj se kulture i na njima izgrađene civilizacije razvijaju, menjaju i nestaju. U tom pravcu ključnu ulogu imaju vertikalna jezgra koja obezbeđuju istorijski kontinuitet trajanja verovanja, vrednosti, institucija i struktura. U tom pravcu političke ideje i institucije mogu da se menjaju ali to ne osporava identitet i vremenski kontinuitet same civilizacije.

Sličnu ideju zastupa i Dawson koji smatra da velike svetske civilizacije nisu temelj na kojem su se stvarale velike religije kao svojevrsni kulturno-istorijski nusproizvodi već obrnuto, velike religije predstavljaju temelje na kojima počivaju velike civilizacije. Istorijsko iskustvo kazuje da društva koja su se odrekla svoje vere pre ili kasnije postaju društva koja su izgubila i svoju kulturu.¹⁶ Za njega kultura nije ništa drugo do uobičajen način života odnosno prilagođavanje čoveka svom životnom okruženju i svojim ekonomskim potrebama¹⁷ i ona je u stanju da se brzo modifikuje i da se uspešno prilagođava novom okruženju.¹⁸ Naravno, kulturni šok kao posledica konverzije traje neko vreme, dok se naredne generacije ne prilagode novom religijskom kontekstu. Uostalom, kako bi velike religije opstale i kako bismo objasnili velike smene civilizacija koje su se povremeno dešavale tokom istorije da ovaj mehanizam nije delovao.

¹⁴ Huntington, Samuel P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster Inc. New York. p. 41.

¹⁵ Huntington, Isto, p.43.

¹⁶ Dawson, Christopher (1978). *Dynamics of World History*. LaSalle, IL: Sherwood Sugden Co. p. 128.

¹⁷ Dawson, Christopher (1978). *Isto*. p. 4.

¹⁸ Dawson, Christopher (1978). *Isto*. p. 6.

Tu se nalazi i odgovor na pitanje istorijskog oblikovanja kulturnih identiteta. Uostalom, koliko danas slovenski narodi znaju o svojoj drevnoj kulturi, o religiji svojih predaka, o mitovima koji su nekad obeležavali duh slovenskih naroda. Radi se o velikoj kulturi koja je zaboravljena dolaskom hrišćanstva u njihove živote. Za samo nekoliko vekova, u uslovima otežane komunikacije, bez savremenih tehnologija i velikih i efikasnih društvenih mreža došlo je do civilizacijske konverzije. Odbacivanjem stare religije jedna kultura je ugašena a na njenom mestu je utemeljena neka sasvim nova zasnovana na novoprihvaćenim verovanjima i pravilima koje ta verovanja podržavaju. Da ne govorimo o narodima koji su u međuvremenu doživeli velike transformacije kao što su Grci, Rimljani, Vizantinci, Etrurci, Persijanci. Ti narodi nisu nestali već su se njihove kulture promenile. U međuvremenu su religijskom konverzijom utemeljene neke nove civilizacije čime su se neki bitno drugačiji narodi međusobno približili dok su se s druge strane neki relativno bliski i slični narodi međusobno udaljili (primer islamizacije na Balkanu), što samo potvrđuje da je istorija dinamičan proces.

Globalizacija, religijske razlike i sukob civilizacija

Očigledno da među narodima koji pripadaju različitim civilizacijama postoje bitne razlike ali takođe i da unutar iste civilizacije postoje izvesne sličnosti. Gotovo je prirodno da narodi istog religijsko-kulturno-civilizacijskog kruga teže međusobnoj saradnji i povezanosti, tim pre kada se na globalnom planu osećaju ugroženi od drugih velikih civilizacija. Neke od tih civilizacija su ekspanzionističke, druge su materijalistički orijentisane, treće su vezane za religiju, četvrte su okrenute sekularizaciji itd. Kada ovome dodamo ekonomske i političke interese čini se očiglednim da unutrašnja homogenizacija vodi globalnim konfliktima.

Ono što razlikuje civilizacije su globalne vrednosti. Najjači faktor koji oblikuje i drži na okupu globalne vrednosti je religija. Religija se javlja kao najširi okvir koji definiše civilizacijski kontekst. Ona, u sadašnjem vremenu oblikuje modele kohezije, integracije i dezintegracije i, naravno, modele sukoba.

Civilizacijski identitet se u praksi najlakše prepoznaje posredstvom toga da znamo „ko nismo“ i „protiv koga smo“.¹⁹ Radi se o tome da kulture vremenom mogu da se menjaju ali da civilizacije nude izvesne konstante koje su istorijski ukorenjene u kulturi. Na bazi tih konstanti se gradi kulturna srodnost različitih etničkih zajednica i grupa unutar istog civilizacijskog kruga. Religijska afilijacija se pokazuje kao najširi okvir unutar kog je u kritičnim trenucima prihvatljiva tolerancija.

Ovo nas podstiče da postavimo jedno od danas veoma aktuelnih pitanja: da li globalizacija proizvodi ratove. Jedni smatraju da je smanjena verovatnoće ratovanja u uslovima rastućeg ekonomskog povezivanja (Fridman, Šnajder) s obzirom na to da savremene nacionalne države nerado žrtvuju vredne ekonomske veze zbog ulaska u

¹⁹ Huntington, Isto, p. 21.

rat. S druge strane je moguće pretpostaviti da bi ekonomska dobit od rata u određenim okolnostima mogla biti prilično velika te da bi se zbog toga isplatilo ući u rat bez obzira na posledice po ekonomske odnose s drugim nacionalnim državama.²⁰ Ovu tezu potvrđuje i postojanje ogromnog globalnog tržišta naoružanja. Drugi razlog koji bi motivisao ulazak u ratove je sažimanje vremena²¹ i prostora koje je proizvod razvoja savremenih tehnologija. Danas je vojsku moguće brzo mobilisati kao što je moguće da ista za kratko vreme, bez većih problema, pređe ogromne razdaljine. Najnoviji primer ovoga je angažovanje većeg broja država u borbama protiv Islamske države (ISIS/ISIL). Štaviše, nije potrebno napustiti ni sopstvenu teritoriju da bi se učestvovalo u borbama na drugom kraju sveta. Stoga Ricer s pravom zaključuje da globalizacija ima ambivalentan odnos prema verovatnoći izbijanja ratova. Ono što sasvim izvesno možemo tvrditi je da globalizacija menja prirodu ratova.

Ratovanje sve više postaje globalno a u njemu sve više učestvuju globalni vojni savezi, npr. NATO je na globalnoj vojnoj sceni neprekidno prisutan skoro sedamdeset godina – od 1949 – i njime je obuhvaćeno oko trideset država. NATO je kao globalna vojna sila već duže vreme prisutan u velikom broju lokalnih ratova. Činjenica je da vojna politika nekih članica ovog saveza nije borbeno agresivna ali za neke druge se to ne bi moglo reći. To, međutim ne ometa borbeno angažovanje ovog vojnog saveza na mnogim svetskim ratištima.

Argument u korist teze da savremeno ratovanje poprima karakteristike globalnog je primena sofisticirane informaciono-komunikacione tehnologije a nju sebi mogu da priušte uglavnom bogate i razvijene zemlje dok su s druge strane siromašne i slabije razvijene zemlje u ulozi mete ili eksperimentalnog poligona za primenu takvog naoružanja.

Hantington²² konstatuje da dolazi period u kojem neće biti najvažniji i najopasniji sukobi koje se vode između različitih ekonomskih grupa kao što su klase, bogati i siromašni već sukobi između pripadnika različitih kultura i civilizacija. To znači da ostaje otvorena mogućnost lokalnih sukoba unutar kultura ali veliki sukobi će ipak biti rezervisani za različite civilizacije s obzirom na to da postoji prirodna težnja da se pripadnici istog kulturnog kruga međusobno podržavaju. Najopasnije sukobe različitih kultura Hantington vidi duž neodgovarajućih granica velikih civilizacija. Ovaj Hantingtonov stav nije bez osnova ali teško da bismo mogli konstatovati da je u potpunosti preživio promene koje je poslednjih decenija donela globalizacija. Iako se na prvi pogled činilo da su na delu sukobi civilizacija, deteljniji pogled na dešavanja kazuje da su se u pozadini sukoba nalazile ne samo religijske razlike već i ekonomski interesi, posebno ekonomski interesi najmoćnijih zemalja sveta i njihovih finansijskih oligarhija a da su najčešće žrtve bile zemlje bogate energentima i ostalim strateškim sirovinama.

Činjenica je da kultura ima veću kohezionu snagu od političke ideologije imajući u vidu da se ideološke razlike vremenom mogu neutralisati kulturnim sličnosti-

²⁰ Ritzer, George (2011). *Globalization: The Essentials*: Wiley-Blackwell. p. 249.

²¹ Eriksen, Tomas Hilan (2003). *Tiranija trenutka: brzo i sporo vreme u informacionom društvu*, Biblioteka XX vek, Krug, Beograd, str. 228.

²² Huntington, Samuel P. (1996). *Isto*. p. 28.

ma, posebno onda kada se radi o religijskim sličnostima. Novija dešavanja su pokazala da se ideološki savezi lako raspadaju a da se društva zajedničke kulture lako ujedinjuju. Očigledan primer je raspad socijalističkog lagersa kao celine ali i raspad pojedinih kulturno izmešanih država koji se u najdramatičnijoj formi odvijao na granicama različitih kultura (npr. bivša Jugoslavija ili Sovjetski Savez). Što su kulturne razlike bile veće to su sukobi bili krvaviji. Na primeru bivše Jugoslavije se vidi da je rat u Sloveniji trajao relativno kratko i nije imao mnogo žrtava. Objašnjenje, između ostalog, treba tražiti uglavnom u geografskom položaju Slovenije koja se nalazila na obodu Jugoslavije te nije bilo preklapanja interesa različitih kultura. S druge strane, sukobi u Hrvatskoj u kojima su učestvovala dve etničke ali istovremeno i kulturne grupe obeležene upravo verskom afilijacijom su trajali znatno duže i imali su znatno tragičnije posledice. Dok u prvom slučaju međunarodna zajednica gotovo da nije stigla da reaguje u drugom slučaju je došlo do grupisanja podrške zaraćenim stranama. Naravno, grupisanje se odvijalo po kulturnoj (verskoj) pripadnosti na liniji zapadno – istočno hrišćanstvo.

Od sukoba u Hrvatskoj su mnogo tragičniji i krvaviji bili sukobi u Bosni i Hercegovini. Ovde se nije radilo samo o sukobu dve etničke grupe unutar istog šireg religijskog, ili uslovno rečeno civilizacijskog, kruga. Ovde se radi o bukvalnom sudaru dve različite civilizacije – hrišćanstva i islama. Stoga i nije slučajno da je i međunarodna podrška zaraćenim stranama išla istom linijom. Srbi su najveću podršku dobijali od Rusije i Grčke a Saudijska Arabija, Turska, Iran i Libija su svoju pomoć usmerila bošnjačko-muslimanskoj strani. Nije potrebno posebno dokazivati da ovde nije reč samo o ideološkim, političkim ili ekonomskim interesima već o kulturnom srodstvu.

U globalnim razmerama ekonomsku i političku dominaciju ostvaruje zapadna (zapadno-hrišćanska tj. katoličko-protestantska) civilizacija. Osvrtom na globalnu istoriju može se lako utvrditi da je upravo ta civilizacija u nekoliko prethodnih vekova pokazala znake ekspanzionizma i težnju ka globalnoj dominaciji. Nije slučajno da ona u današnjem trenutku ima najveći ekonomski i tehnološki i vojni uticaj. To je posledica viševjekovnog razvoja i nastojanja da se s jedne strane razbiju mnoge religijske dogme što je vodilo, između ostalog, u sekularizaciju politike a s druge strane to je posledica nastojanja da se izgradi materijalistički orijentisana kultura. Sve te težnje, kao i mnoge druge, su vodile ka upoznavanju svetova drugih civilizacija ali i nužno ka pokušaju ovladavanja njima. Evropska civilizacija, čiji su oni bili eksponent se okretala ka evropocentričnosti što se tokom vekova prepoznavalo kroz pokušaje kolonizacije društava koja su pripadala civilizacijama sa manje naprednom tehnologijom i kulturama koje su pre duhovno orijentisane nego materijalistički. Mnoge od tih civilizacija su se u međuvremenu priključile protestantsko-katoličkom krugu ali mnoge su zadržale svoje verske osobenosti i na bazi njih nastavljale da oblikuju svoje društvo i svoju kulturu. Na temelju ovih opredeljenja su se oblikovala i trajnija strateška savezništva koja dolaze do izražaja u potencijalnim konfliktima savremenog doba.

U novije vreme se pod uticajem globalizacije i tehnološkog razvoja dešava i usvajanje zapadnoevropskih institucija u ostalim društvima, koje se u zavisnosti od

društva do društva u manjoj ili većoj meri uklapaju odnosno ne uklapaju u postojeću tradiciju i sistem vrednosti tih društava. Zanimljivo je koji se politički procesi odvijaju u ovakvim okolnostima. Hantington primećuje da usvajanje zapadnih demokratskih institucija u ostalim društvima otvara pristup moći domaćim i antizapadnim političkim pokretima. Paradoksalno je da demokratizacija dolazi u sukob sa pozapadnjačavanjem te on demokratizaciju vidi kao parohijalni a ne kosmopolitiski proces. U krajnjoj liniji to se svodi na iskaljivanje besa prema onima koji su prozapadno orijentisani.²³ Hantington smatra da ovo ukazuje na „kraj progresivnog doba“ kojim su dominirale zapadne ideologije i otpočinjanje doba u kojem će različite civilizacije delovati jedna na drugu, živeti jedna pored druge, ulaziti u ravnopravnu kokurentsku borbu i, naravno, prilagođavati se jedna drugoj. Ovo se manifestuje kroz jačanje lokalne vezanosti i revitalizaciju religije u mnogim delovima sveta ali i u kulturnom preporodu koji zahvata mnoge azijske i islamske zemlje koje su od polovine XX veka ulazile u fazu dinamičnijeg ekonomskog rasta.

Sekularizacija i slabljenje religije, uporedo s modernizacijom, otpočinju početkom XX veka u zapadnim zemljama. Trend se širi i van ovog civilizacijskog kruga. No, od sredine sedamdesetih, posebno u islamskom krugu, dolazi do oživljavanja religije s ciljem da se nešto promeni u društvu koje sve više potresaju krize. Raspadom socijalizma kao društvenog sistema, u nedostatku odgovarajuće alternative, vrši se retraditionalizacija i vraćanje verskim korenima i u istočnoevropskim zemljama. U Centralnoj Aziji jača islamski fundamentalizam koji se brzo širi i na sve ostale delove sveta u kojima žive muslimani. U oba okvira dolazi do spajanja nekih verskih organizacija sa ekstremnim političkim pokretima. S obzirom na to da su iza ovoga stajale i pojedine države to se može govoriti i o široko utemeljenom kulturnom pokretu.

Očigledno je da se radi o globalnom fenomenu. Sve ovo je u krajnjoj liniji posledica ukupnih modernizacijskih tokova druge polovine XX veka. Radi se o tome da su srušeni osnovi autoriteta i izvori identiteta koji su funkcionisali vekovima unazad a da nije ponuđena nikakva alternativa. Deagrarizacija, urbanizacija i migracije koje prate modernizaciju pokrenule su veliki broj ljudi. Menjajući životnu sredinu, način rada i života oni se mešaju sa velikim brojem stranaca i stupaju u različite interakcije. No, da bi se formirali novi oblici identiteta, stabilnih zajednica i usvojila vrednosna shvatanja saobražena novoj situaciji, potrebno je vreme.²⁴

Radi se o tome da nagla modernizacija stvara kulturne šokove. Upravo se u manje razvijenim i siromašnim delovima sveta odvijala nagla modernizacija. Zapadnoj Evropi i Americi je bilo potrebno nekoliko vekova da izgrade ekonomsku osnovu i institucije koje će podržavati novi sistem vrednosti koji religioznost potiskuje u sferu privatnosti. Modernizacija koja stiže u ostale delove sveta se odvija za života jedne do dve generacije. Tako da je veoma teško u relativno kratkom vremenu prilagoditi vrednosne sisteme i odnos prema religijskom verovanju onih koji su se

²³ Hantington, Isto, p. 94.

²⁴ Hantington, Isto, p. 97.

uključili u proces obrazovanja, migracija, promene zanimanja i druge prateće manifestacije koje uvođenje novih tehnologija, industrijalizacija i ekonomski rast povlače za sobom s jedne strane i onih koji nisu prihvatili modernizaciju s druge strane.

Na pitanje zašto se ovo dešava je teško odgovoriti ili, bolje reći, ima mnogo odgovora. Ono što je evidentno, religija daje identitet, osećaj zajedničke pripadnosti ali i određene životne orijentacije. Čak i kada je vera slaba ostaju životne orijentacije koje usmeravaju ljude da razmišljaju i postupaju na određeni način. Stoga se religija i nalazi u pozadini velikih kultura i civilizacija, daje im osnovni ton i čini ih prepoznatljivim jedne u odnosu na druge. U vreme velikih mobilnosti, međunarodnih migracija, mešanja kultura, povezivanja ljudi sa različitim prostorima i iz različitih kulturnih konteksta, najlakše je svoj izgubljeni identitet tražiti u veri predaka. Religija je uz naciju najširi identifikacioni okvir i kad svi drugi okviri zataje ona je tu da ponudi nadu i utehu i da da osećaj pripadnosti jednoj velikoj zajednici.

Ako tradicionalne verske zajednice ne ispune očekivanja ljudi, otvara se prostor različitim grupama koje ne retko povezuju versko učenje sa različitim političkim ideologijama. One religiju samo čine upadljivom u društvenom i političkom životu.²⁵ Prisustvo konverzije čini da se matična vera nekog društva radikalizuje, pozivajući se na navodne izvorne vrednosti sopstvene vere ali i na njenu zaštitu. Radi se o procesima koji su se odvijali u svim delovima sveta (Južna Koreja, Latinska Amerika itd.). Stoga nije čudno da su neke vlade i te kako bile angažovane na sprečavanju širenja, na tim prostorima, netradicionalnih religijskih grupa (Kina, bivše pravoslavne sovjetske republike, huškanje protiv frontalno nazvanih verskih sektu u Srbiji tokom devedesetih itd.).

Islamski fundamentalizam je bio jači u naprednijim islamskim zemljama kao što su Alžir, Iran, Egipat, Libija i Tunis koje su polovinom XX veka krenule putem sekularizacije. U novije vreme neke od njih su i te kako osetile snagu fundamentalizma kao odgovora na globalnu neprilagođenost tih društava ubrzanim tehnološkim, ekonomskim, socijalnim i političkim promenama. Štaviše, nosioci fundamentalističkih ideja su stigli i do vrhova vlasti. Fundamentalisti su u stanju da koriste za svoje potrebe sofisticiranu tehnologiju, posebno u oblasti komunikacija i organizacije a njihove najvatrenije pristalice uglavnom odlikuje mobilnost i urbana pozadina. Religijske grupe su, po pravilu, veoma otvorene da im pruže različite vidove podrške. Ciljne grupe kojima se obraćaju fundamentalisti nisu ni stari, koji su već tradicionalno konzervativni, ni nepismeni seljaci. Revitalizacija religije sve više postaje urbani fenomen koji je usmeren ka obrazovanima, modernizacijski orijentisanim, željnim uspešne karijere. Ovde se upravo dešava paradoks da su stari sekularni a mladi religiozni. Nije bitno koje su religije u pitanju. To važi i za islam i za hinduizam i za hrišćanstvo. Primetno je da su vođe novih religijskih utemeljenih pokreta pripadnici urbane populacije, profesionalno uspešni i da se prepoznaju po tradicionalnom spoljnom imidžu.²⁶

²⁵ Hantington, Isto, p. 98-99.

²⁶ Hantington, Isto, p. 100

Radi se o tome da religija predstavlja odgovarajući teorijski okvir elitama društva u koje ulazi modernizacija. Revitalizacija religije ima u svojoj pozadini težnju da se odbace strani uticaji na lokalno društvo, politiku i moral. Kada je reč o društvima van protestantsko-katoličkog kruga, kod njih revitalizacija religije predstavlja najjaču manifestaciju antizapadne orijentacije. To je vidljivo kod islamskih fundamentalista isto koliko i kod pravoslavnih. Dakle, ne radi se o odbacivanju modernosti po sebi već o odbacivanju Zapada i sekularne kulture koja se doživljava kao krajnje dekadentna. Time se u stvari zagovara modernost na lokalni način. Odbija se globalizacija koja se doživljava kao nametnuta ali se prihvataju sve dobrobiti zapadne civilizacije pod uslovom da mogu da se odenu u civilizacijski kontekst lokalnih društava.

Danas na Zapadu ostaje otvoreno pitanje da li zapadna civilizacija ima problem sa islamom ili islamskim ekstremizmom.²⁷ U prvom slučaju problem bi bio relativno trajne prirode a u drugom privremen. Hantington navodi da je u periodu 1820–1929. godine 50% ratova između država različitih civilizacija bilo na relaciji muslimani – hrišćani. Hantington smatra da uzroke ovih sukoba treba tražiti u kulturno-istorijskim konstantama dve religije kao i činjenici da ove dve civilizacije žive jedna pored druge kao prvi susedi. Sukob je s jedne strane rezultat razlika ideje islama kao načina života koji ujedinjuje religiju i politiku nasuprot hrišćanskog shvatanja podele vlasti na duhovnu i svetovnu. S druge strane sukob se odvija i zbog njihove međusobne sličnosti s obzirom na to da je reč o dve monoteističke religije koje ne trpe konkurenciju te su sklone da prave oštre podele na relaciji mi-oni. I jedna i druga za sebe smatraju da su jedino prave vere, zasnovane na misionarskoj ideji preobraćanja inoveraca u sopstvene redove. I jedna i druga su se širile osvajanjem pri čemu nema bitnih koncepcijskih razlika između krstaških ratova i džihada. Obe ove religije, zajedno sa svojom roditeljskom judaističkom, grade teološko shvatanje istorije čime se razlikuju od ostalih civilizacija.

Zaključci

Ova Hantingtonova teza je tačna ali nepotpuna. Kulturne razlike a posebno religijske razlike, koje su uticale na oblikovanje suprotstavljenih civilizacija, treba povezati sa razlikama u ekonomskoj i tehnološkoj moći. U ovom pogledu zapadna civilizacija je dugo bila superiorna. Na bazi te superiornosti su se oblikovali i njeni ekonomski interesi. Danas je situacija unekoliko drugačije nago samo nekoliko decenija ranije. Nekada ekonomski i tehnološki slabije civilizacije sada počinju da hvataju korak sa Zapadom i tu očigledno dolazi do sukoba vrlo konkretnih interesa a ne samo do sukoba civilizacija kao takvih. U tim sukobima se oblikuju novi identiteti. Jedan rukavac identitetskog preoblikovanja vodi u verski ekstremizam što ima

---

²⁷ Hantington, Isto, p. 209.

za posledicu naglašavanje verskog elementa u jednom broju međucivilizacijskih sukoba čime se stvara pogrešan utisak da se sukob vodi isključivo među pripadnicima različitih civilizacija. Problem je u tome što se iz razmatranje vrlo često isključuje istorijska suština koja se, u krajnjoj liniji, svodi na ekonomske interese. Pažnja se obraća primarno na formu a forma se svodi uglavnom na to da islamski ekstremisti pokušavaju da pokrenu masu nezadovoljnu svojim dugoročnim ekonomskim položajem

Dinamika XX veka je, pored odranije poznatih sukoba ova dva sveta, iznela na površinu i visok priraštaj muslimanskog stanovništva koji je rezultirao masovnom nezaposlenošću i nezadovoljstvom mladih koji su se sve više okretali islamskom fundamentalizmu, vršili pritisak na susedna društva i migrirali na Zapad. Ovo vodi revitalizaciji njihovog uverenja u vrednost sopstvene religije i na njoj zasnovane civilizacije u odnosu na Zapad. Na kraju, veliko nezadovoljstvo uzrokuje i nastojanje zapadnog sveta da univezalizuje svoje shvatanje demokratije kao i ostale vrednosti i institucije. Štaviše, pad komunizma je eliminisao njihovog zajedničkog neprijatelja čime su takoreći automatski postali jedni drugima velika pretnja. Njihovo sve veće uzajamno mešanje stvara i osećaj razlika među njima čime se redefiniše i njihov identitet. Ovo vodi i do spuštanja praga tolerancije na međusobne razlike.²⁸

Teritorijalna podela između hrišćana i muslimana trenutno nije aktuelna tako da se sada sukobi ne vode toliko oko pitanja teritorije koliko oko pitanja međucivilizacijskih odnosa a ovi se ipak mnogo više svode na ekonomske odnose nego na međureligijske razlike. Evidentno je da bi sada hladni rat hrišćanskog i islamskog sveta mogao da homogenizuje i ojača njihov a pre svega evropski identitet. Čini se da je, gledano u vizuri ekstremnog islama, najveći problem Zapada sekularizam koji se doživljava kao materijalistički, korumpiran, nemoralan i dekadentan. Dakle, islamski svet je svestan postojanja temeljnih razlika u odnosu na Zapad. S druge strane zapadni svet prepoznaje islamsku pretnju u ekstremizmu, izjednačava je sa terorizmom i najezdom nepoželjnih migranata.²⁹ U najnovije vreme ova je tendencija radikalizovana pojavom velikog broja ekonomskih migranata ali i ratnih izbeglica sa severa Afrike kao i sa Bliskog i Srednjeg Istoka. Među njima ima i onih koji ne traže samo bolje mesto za život već pre svega imaju nameru da opomenu Zapad da neki drugi civilizacijski okviri imaju i svoje posebne globalne interese. Nažalost, ta opomena se neretko ostvaruje putem radikalnih mera. Teroristički napadi u novije vreme postaju sve češći i sve krvaviji. Oni se dešavaju iznenada i u potaji i često u velikim centrima, na mestima na kojima ima mnogo ljudi a samim tim i puno žrtava. Ekstremni primeri su napad na Svetski trgovinski centar u Njujorku 11. septembra 2001. ili u Parizu 13. novembra 2015. U poslednje vreme se teroristički napadi dešavaju skoro svakodnevno, preko sajtova društvenih mreža se plasiraju stalne pretnje centrima svetske moći i najavljuju potencijalne mete napada. Mnogo napada se dešava u samim islamskim zemljama gde se vodi sukob šiita i sunita s jedne strane ali i radikalizovanih i ostalih muslimana i inoveraca s druge strane.

²⁸ Hantington, Isto, p. 211.

²⁹ Hantington, Isto, p. 215-216.

Zanimljivo je Hantingtonovo zapažanje da ako „Muslimani tvrde da Zapad vodi rat protiv islama a Zapadnjaci da islamske grupe vode rat protiv Zapada, razumno je zaključiti da se među njima odvija nešto što veoma liči na rat“.³⁰ U praksi to izgleda kao rat terorizma nasuprot vazdušnoj moći. Donedavno se intenzitet sukoba odvijao na „razumno niskom nivou“³¹, te Hantington zaključuje da problem za Zapad nije islamski fundamentalizam već islam, drugačija civilizacija čiji je narod uveren u sopstvenu kulturnu superiornost i inferiornost sopstvene moći. S druge strane problem za islam je Zapad, drugačija civilizacija čiji su pripadnici uvereni u univerzalnost sopstvene kulture i veruju da treba da je prošire širom sveta. Upravo u tome Hantington vidi osnovu sukoba islama i Zapada. Ova ideja nalazi empirijsko opravdanje u političkoj retorici i uzajamnim verbalnim napadima i osudama.

Evidentno je da danas imamo na delu globalno povezivanje vrlo različitih društava. Problem je u tome što se kulturni obrasci u ovom trenutku mnogo teže prilagođavaju ubrzanim tehnološkim promenama nego što se to dešavalo u ranijim vremenima. Postaje aktuelno pitanje oblikovanja kolektivnih identiteta. Neuspela sekularizacija u mnogim sredinama ima kao rezultat revitalizaciju religije i prihvatanje kulturnih identiteta baziranih na tradiciji i religiji. Zapadna civilizacija je ostvarila ekonomsku, tehnološku, vojnu i političku nadmoć nad ostalima. Razvojna logika očigledno da traži više saradnje i prihvatanje različitosti. Neravnomeran globalan ekonomski razvoj pogoduje pojačavanju globalnih nejednakosti što vodi izazivanju nezadovoljstva rastućem broju ljudi u nezapadnim društvima. To samo pothranjuje globalne podele i podstiče sukobe. Danas je vidna tendencija da se najveći sukobi vode između različitih civilizacija a među njima istaknuto mesto imaju sukobi hrišćanske i islamske civilizacije. Samo u poslednjih nekoliko godina se, iz godine u godinu uvećava broj terorističkih napada u kojima su žrtve pripadnici drugih civilizacijskih krugova. Za najveći broj ovih napada i najveći broj žrtava su okrivljene ekstremne islamističke organizacije ISIS/ISIL i Boko Haram.³²

Zapadnoj civilizaciji očigledno nedostaje sluha za razumevanje ekonomskih interesa i potreba pripadnika nezapadnih civilizacija čime se ovaj sukob održava na opasno zaoštrenom nivou. Težnja Zapada za ekonomskom, kulturnom i političkom dominacijom proizvodi otpor pripadnika nezapadnih civilizacija. Što je dominacija jača to otpor postaje radikalniji. Dakle nije problem samo u verskim razlikama. Problem je u narastanju globalnih društvenih nejednakosti koje narastanje ima kao posledicu radikalizaciju otpora. Problem je u tome što svaki otpor mora biti na neki način ideološki racionalizovan a religija se javlja kao najširi ideološki koncept koji je u stanju da mobilise široki krug nezadovoljnika u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Stoga se ostvaruje privid da se radi o sukobu civilizacija.

³⁰ Hantington, Isto, p. 217.

³¹ Hantington, Isto, p. 217.

³² Institute of Economic of Peace (2015). *Global Terrorism Index, Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf>

Literatura

- Al-Rodhan, N. R. D., Stoudmann, G. (2006). *Definitions of Globalization: A Comprehensive Overview and a Proposed Definition*. Centre for Security Policy. Geneva.
- Dawson, C. (1978). *Dynamics of World History*. LaSalle, IL: Sherwood Sugden Co.
- Eriksen, T. H. (2003). *Tiranija trenutka: brzo i sporo vreme u informacionom društvu*, Biblioteka XX vek, Krug, Beograd. str. 228.
- Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster Inc. New York.
- Huwart, J.-Y. and Verdier, L. (2013). *Economic Globalisation: Origins and Consequences*, OECD Insights, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264111899-en>
- Institute of Economic of Peace. (2015). *Global Terrorism Index, Measuring and Understanding the Impact of Terrorism*. <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/Global-Terrorism-Index-2015.pdf>
- International Monetary Fund. (2015). *World Economic Outlook: Adjusting to Lower Commodity Prices*. Washington (October). pp. 168–174. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2015/02/pdf/text.pdf>
- Larsson, T. (2001). *The Race to the Top: The Real Story of Globalization*, Cato Institute. Washington D.C. p. 9 (165).
- Lau, A. (1989). *Raskoli u islamu: uvod u proučavanje islamske religije*, Naprijed, Zagreb. str. 445.
- McGrew, A. (1990). „A Global Society“ in Hall, Stewart; Held, David and McGrew, Antony: *Modernity and its Futures*; Polity Pres Cambridge. Pp. 467–503. <http://www86.homepage.villanova.edu/maghan.keita/readings%20proseminar/proseminar/mcgrew~global%20society.pdf>
- Morgan, L. H. (1877). *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. Charles H. Kerr & Company, Chicago.
- Mrak, M. (2000). *Globalization: Trends, Challenges and Opportunities for Countries in Transition*, United Nations Industrial Development Organization. <http://www.undp.org/fileadmin/import/userfiles/puffk/mrak.pdf>
- Reich, S. (1998). *What is Globalization? Four possible Answers*. The Hellen Kelog Institute for International Studies. <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/261.pdf>
- Ritzer, G. (2011). *Globalization: The Essentials*. Wiley-Blackwell.
- Rosenau, J. N. (1996). „The Dynamics of Globalization: Toward an Operational Formulation“. *Security Dialogue*. September 27 (3), pp. 247–262. doi:10.1177/0967010696027003002

Slobodan M. Miladinović

GLOBALIZATION: BETWEEN THE GLOBAL IDENTITY AND THE CLASH OF CIVILISATIONS

Summary

If the globalization is a process of general connectivity of local societies into an unified entity we can then ask the question whether the outcome of the globalization process is the creation of a coherent global identity or the globalization inevitably leads to a clash of civilizations. It is evident that the modern world can be divided into several wholes which, conditionally speaking, have certain joint points. This wholes on the one hand generally can be identified through its religious context, no matter what the essence of identity does not have to be religious-based, while on the other hand can be identified by spatial and geopolitical context. The religious and geopolitical contexts usually do not occur independently but it comes to their interference. Given that this is a wider areas of identification it must be noted that within each of these groups there is internal differentiation in the narrower identification frames. All this makes the process of globalization more complex so that it retains conflicts of interest in the modern age as the instrument of an interest's articulation of various global and particular civilizations. So, we live in a time in which the is active contradiction of technological development that requires general correlation of world society and unification of technical and social standards on the one hand and cultural and historical heritage, which is still within the limits of local standards that rises to the level of the highest values. It is just a new form of the old contradictions between the old and proven on the one hand and the new and uncertain on the other hand, which now takes the form of the conflict between traditional and modern. The key problem of the present moment is that the conflicts which stem from these contradictions now move from the local to the global level and take the form of conflicts of great civilizations.

Александра С. Самокал Јовановић¹
Народна библиотека „Радоје Домановић“, Лесковац

УДК 316.32:323.174(497)
316.7:39(497)“20”

Биљана Т. Продовић Милојковић²
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УТИЦАЈ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ И ТРАНЗИЦИЈЕ НА ИДЕНТИТЕТЕ И ИДЕНТИФИКАЦИОНЕ ПРОЦЕСЕ МЛАДИХ НА БАЛКАНУ³

Сажетак: Формирање личног и колективног идентитета представља саставни део сазревања човека, па тако колективни идентитет у фрагментисаном друштву не може бити другачији до фрагментисан и парцијализован, разбијен на већи број подидентитета обележених националним, религијским, територијалним и социјалним предзнацима. Питању идентитета се не приступа кроз једну, већ целовито, кроз социолошку, етничку, антрополошку, социјално-психолошку, културолошку, економску и политичку компоненту.

Свест о свом идентитету, као и поглед на свет, има значајну акцијску улогу у животу појединца и друштвених група управо због тога што их они оријентишу у простору и времену, у интеракцијским односима у социокултурном пространству, повезујући их са културном традицијом, духовном вертикалом друштвених група којима припадају.

Теоријски значај овог рада огледао би се у тежњи да се покаже да су млади, упркос разним структуралним препрекама, веома значајни делатни актери. Они се у свом друштвеном животу боре за осигурање егзистенције и „кормиларе“ кроз неизвесност свакодневице и нипошто нису „чекачи у животној чекаоници“ који тек треба да се остваре у некој имагинарној „будућности“. Зато би се научно-теоријска релевантност заснивала на потреби да се, кроз критичку анализу регионалне и светске праксе и теоријског искуства, потраже одговори на бројна питања – а пре свега на питање какав је утицај глобалних и транзиционих процеса, у савремености, на формирање и метаморфозу персоналних и колективних идентитета младих на Балкану, са посебним освртом на процес формирања родних идентитета.

Кључне речи: идентификација, персонални и колективни идентитети, родни идентитети, млади, Балкан, глобални процеси, транзиција

¹ samokal@yahoo.com

² biljanaprodovic@gmail.com

³ Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Савремене друштвене прилике у земљама Балкана представљају скуп веома сложених друштвених процеса. Са једне стране захваћене су глобализацијским и евроинтеграцијским процесима, док са друге пролазе кроз веома болну транзицију. Поред тога распад Југославије, ратови, формирање пет нових балканских земаља као и велика економска криза, оставили су дубок траг на идентитете житеља Балкана. Тај утицај је посебно значајан када је у питању она категорија становништва коју називамо младима јер једна од одлика младости јесте тражење и проналажење властитог идентитета (Erikson 1971: 82). Овакав процес се код младих, догађа кроз критичко суочавање са вредностима које су примљене социјализацијом и развојем у детињству.⁴ Млади напуштају своје детиње понашање и мишљење, своје опште преусмеравање и трагају ка новим моделима односа према себи, другима, свету и животу. „Већина младих у начелу остаје отворена за даље одлуке и модификације својих одлука“ (Exeler 1970: 166). На једној страни је чврсто формиран идентитет, а на другој конфузија идентитета. Која ће од ове две крајности на крају испливати код младих зависиће од успешности разрешавања бројних криза наметнутих у животном периоду младе особе (опширније у: Нтјјса 1994: 123).

Да бисмо одговорили на питања ко смо ми и како смо позиционирани у односу на друге људе и друштво неопходно је претходно одредити и сам појам идентитета. Кастелс истиче да је идентитет „процес стварања смисла на темељу културног атрибута или сродног низа културних атрибута којима је дана предност у односу према другим изворима смисла. За одређеног појединачног или колективног актера може постојати мноштво идентитета“ (Castells 2002: 16). Специфичности савременог друштвеног тренутка често отежава процес изградње идентитета јер „данас можемо учити отклон од фиксираних, наслеђених фактора који су раније дириговали формирање идентитета... Идентитети су сада много разноврснији и мање стабилни.“ (Gidens 2003: 33). Идентитет је, као битно својство индивидуалног и колективног битисања, пре свега процес одређења односно позиционирања појединца или неке друштвене групе у односу на разноврсност света и друштвеног живота. Он нам омогућава да у разним интеракцијама изразимо своју различитост и интегритет, припадање или неприпадање одређеним процесима, феноменима или друштвеним групама. Идентитет је вишедимензионални и динамичан феномен, његова структура условљена је сложеношћу друштвеног живота и комплексношћу нас као биолошких и друштвених бића. У веома сложеним друштвеним околностима, које су карактеристичне за транзицију, често се суочавамо са колапсом многих друштвених институција као и са веома озбиљном кризом идентитета младих.

⁴ Ерик Ериксон сматра да је животни циклус епигенеза идентитета: од формулације идентитета стеченог у најранијем детињству до непосредног доприноса школског узраста осећању идентитета („ја сам оно што научим да остварим“). Захваљујући технолошком напретку, који омогућава да се временски период између раног школског доба и доба када млада особа може да има приступ специјализованом раду продужи, етапа пубертета постаје посебан и „значајан“ период, скоро читав начин живота између детињства и зрелог доба. Током школовања млади људи покушавају да установе пубертетску поткултуру што упућује на почетно формирање идентитета (Erikson 1976: 107).

Младост је бурно раздобље прилагођавања спољним друштвеним условима, у коме се сусрећемо са „шокантном“ стварношћу, када се из дечачких снова прелази у свет сурове стварности, у коме јаки постају још јачи а слабији потиснути и маргинализовани. Управо се у овом добу, поред физичке трансформације, одабирају и животна звања (политичка, друштвена и религиозна). У овом раздобљу појединац више не врши улогу детета у друштву (понашање типично за дете), нити је још задобио друштвене улоге одраслих као равноправан члан друштвених институција (понашање типично за одрасле) (Schelsky 1963: 15). Тако „млади, укратко речено, из једног угла још изгледају као деца; а из другог они су већ одрасли. Фактички, они су обоје – и ниједно! (UNICEF 2000). Врло често, у савременом друштву, можемо срести онаква друштвена схватања младости као раздобље тзв. новицијата (Novosel 1968). Овакво једно схватање полази заправо од тога да се младима признаје психофизичка, али не и социјална зрелост. Ради се о томе да „млади, и након што изађу из доба адолесценције и постану тзв. млади одрасли (young adulthood) који су већ узели одређене положаје у друштву, још не уживају потпуни статус одраслих с приступом свим породичним, професионалним и политичким правима која су им дана“ (Rosenmayr 1979: 18). Овде ипак треба споменути и функционалистичка стајалишта о младости као припремном раздобљу за улазак у свет одраслих (о чему говоре Eisenstadt 1964; Parsons 1965). Оваква стајалишта полазе од тога да уколико се младост узима као „прелазно раздобље“, тј. само пролазна фаза – онда би и само друштво могло занемарити функционалне проблеме који се јављају у процесу интеграције младих, јер ће они то – ионако прерасти (Berger 1972).

Систематизован преглед досадашњих теоријских и емпиријских налаза може се сажети у дефиницији да су „млади друштвена група која је настала у индустријском друштву и обухвата популацију у доби од 15. до 30. године живота, а којој друштво, независно од њене психофизичке зрелости и социокултурне раслојености, приписује заједничке специфичне социјалне карактеристике, на основи којих јој одређује посебну друштвену улогу и подвргава их посебном друштвеном третману, последица чега је маргиналан друштвени статус младежи наспрам старије популације“ (Plišin 1999: 69).

Поред великог броја дефиниција младости⁵, споменућемо само ону коју су експерти Уједињених нација (конференцијом УНЕСКО-а од 15. до 20. октобра 1968. године у Паризу) предложили по коме су млади сви они којима је друштво дало такав статус (видети: 1969). Аутори не могу а да не спомену почетну и доњу границу омладинства. Наиме, „колико ће трајати омладински статус зависи од социјалних околности, али јединство социјалних и психолошких може да нам укаже када дете постаје омладинац (опширније у: Томановић 1977: 21–22). Као

⁵ Велики замах истраживања и интересовања за младе бележи се од друге половине двадесетог века, када су обезбеђена темељна теоријска и емпиријска сазнања о овом сегменту популације (опширније о феномену младих и младости погледати у студијама: Eisenstadt 1964; Erikson 1965; Friedenberg 1965; Mays 1965; Parsons 1965; Novosel 1968; Rosenmayr 1979; Milić 1987; Ule 1987; Plišin 1999, итд.).

посебно животно раздобље, у њему се одвија и процес интеграције појединца у друштвену заједницу, који траје све дотле док се не постигне примерен степен социјалне аутономије, одговорности и самосталности (UNICEF 2000).

Важност истраживања младих – раздобље младости – није толико због његовог трајања колико због процеса који се у том животном раздобљу одвијају, и последица које са собом носе. Питање животних околности у којима одрастају групе младих данас, као и капацитета које група носи, представљају стратешки битна питања Србије. Посебно важно питање за нас је какав је утицај глобалних и транзиционих процеса, у савремености, на формирање и метаморфозу персоналних и колективних идентитета младих на Балкану, са посебним освртом на процес формирања родних идентитета.

Иако је идентитет динамична категорија, он поседује и неке елементе који су релативно стабилни. Један од таквих елемената је и чињеница да смо рођени као људи, што нас трајно издваја као посебну животињску врсту, са одређеним биолошким посебностима и животним могућностима. Један од базичних идентитета човека је полни идентитет и на њему заснован, али не и у потпуности зависан од њега, родни идентитет.

Појам рода, у научну и стручну јавност, уводе антрополошкиња Маргарет Мид, ендокринолог Џон Мани и психијатар Роберт Столер. Мани и Столер су, бавећи се проучавањем хермафродитних и транссексуалних особа, дошли до закључка да је много лакше хируршким путем променити пол него представу о родном идентитету. „Крајем педесетих година уводи се у научни дискурс реч *gender* као културно-симболичко одређење пола које подвлачи не природни, већ социокултурни узрок разлика између полова. „Мушко“ и „женско“ се односе на биолошке карактеристике, дакле на природне полне разлике а „мушкост“ и „женскост“ (маскулиност и фемининоста) се односе на друштвено конструисане, културно симболичке разлике које се мењају у складу са променама у друштву и култури“ (Radulović 2009: 52).

Род, као кључна димензија нашег идентитета, условљен је друштвено-историјским тренутком и односи се на „социјалну и личну перцепцију појединца о припадању, односно неприпадању његовом биолошком полу. Он има два аспекта: индивидуални и социјални. На индивидуалном плану он је одређен биолошким полом и из ове чињенице проистеклом социјализацијом, али и личним жељама, стремљењима и преференцијама појединца. На социјалном плану он је део шире социјалне реалности – економске, политичке, културне, субкултурне, расне, полне...“ (Јарић 2002: 6).

У већини савремених друштава налазимо скуп фаворизованих родних категорија које служе као оријентир у процесу формирања родног идентитета а те категорије се, углавном, формирају на основу бинарног концепта мушкарац – жена и групишу у два основна модела, модел мушкости и женкости. Међутим, желимо да истакнемо да је у савременим друштвеним околностима дошло до дестабилизације таквог концепта, јер освојена права носе са собом слободу и могућност да изградимо и испољимо и оне родне идентитете који се не уклапају у тај бинарни концепт.

У складу са тим кретањима и друштвене науке морају да посвете пажњу питању какав положај у друштву заузимају особе које се родно не идентификују у оквиру традиционалног бинарног модела, како они учествују у расподели политичке и економске моћи, као и питању са каквим се проблемима ове особе срећу у свакодневном животу.

У процесу конструисања родних идентитета младих веома значајну улогу имају стереотипи. Када говоримо о стереотипима морамо да напоменемо да се често, чак и у научним круговима, срећемо са стереотипима о стереотипима. Они се дефинишу као нетачни, крути ставови, приписује им се недостатак логике, недостатак рационалности, такође се сматра да су стереотипи лоша па чак и погрешна генерализација. Ми стојимо на становишту да су стереотипи упрошћене представе о неким сложеним појавама, које нам омогућавају да ти сложени друштвени феномени ипак буду разумљивији. Стереотипи почивају на људској способности генерализације и служе за стварања менталних матрица на основу којих вреднујемо себе и свет око нас, али и усмеравамо своје активности. Према томе, они сами по себи нису ни лоши ни добри. Они могу бити оријентир који нам помажу у друштвеном животу, али и веома моћан инструмент за замагљивање истине. Стереотипи могу бити извори погрешних процена и узроци веома озбиљних личних и друштвених сукоба.

Родни стереотипи су широко распрострањени у српском друштву. Присутни су у свим сегментима процеса социјализације. Од примарне социјализације, где нас родитељи од најранијег детињства упућују на стереотипе типа каква гардероба и која боја је прикладна за девојчице а која за дечаке, па све до стереотипа о пожељним особинама личности везаних за одређени род. Након поласка у школу веома значајну улогу, у процесу усвајања стереотипа и формирања родног идентитета, играју наставници, професори, учбеници али и друга литература па и књижевност.

Процес глобализације, између осталог носи са собом и несметан проток информација и размене културних добара. Како је тема докторске дисертације једног од аутора управо везана за родне стереотипе присутне у савременом српском роману, постоји потреба да се укаже на утицај литературе на процес њиховог стварања.

Добар део књижевности, захваљујући глобализацијским процесима у култури, постаје део светске културне баштине, излази из локалног културног миљеа, а вредности и ставови презентовани у књигама могу утицати на формирање идентитета било ког читаоца на свету. Литература утиче на све сегменте нашег живота, почев од стицања знања, преко забаве до представа о другима и нама самима, утиче на наше ставове и понашање. Наравно не може се занемарити ни улога литературе у процесу усвајања, одржавања или превазилажења родних стереотипа. „Млади интериоризују стереотипно приказане полне улоге са којима се сусрећу у књигама, филмовима и телевизијским програмима. Деца стичу идеје о свету који их окружује путем искуства и опажања понашања других. На пример, дете може да стекне стереотип о одређеним полним улогама на основу првог искуства које стиче у непосредном окружењу, који се касније

оснажује под утицајем родитеља, вршњака, наставника, као и литературе и телевизијских садржаја. Стечене представе о полним улогама биће инкорпориране и утицаће на дететову перцепцију, уколико је дете чешће изложено полним стереотипима“ (Ђерић 2006: 52). Неки облици литературе, као што су уџбеници, дневна и ревијална штампа, веома често предмет су проучавања истраживача који се баве родом и стереотипима, док су други облици литературе скоро у потпуности занемарени. Ту пре свега мислимо на роман, али и на све остале књижевне врсте.

Литература и књижевност немају утицај само на појединца већ и на друштво. Књига није само извор информација, нити је само одраз историјског или друштвено-економског оквира у којем је настала, она је и сама фактор који активно утиче на друштвене токове. Посебно бисмо истакли вишевековни и изузетно јак утицај књига као што су: *Библија*, *Куран* и *Тора*. Ове књиге поред тога што су, гледано кроз историју, веома битни извори моралних принципа и норми, уједно су инспирација и извор савремених правних норми. Оне су, поред осталог, и стожери принципа око којих су организоване разне верске заједнице које веома дуг временски период имају јак утицај на друштвене токове и статус веома важних друштвених институција. Поменута дела могу бити извор толеранције, милосрђа, љубави, праштања и поштовања, али и извор нетрпељивости, верских сукоба, војних похода и крвавих ратова. Ово су веома значајна дела кад су у питању и родни стереотипи.

Како истраживања говоре да највише читају управо млади⁶, поставља се питање, како литература коју читају утиче на формирање идентитета а пре свега родних идентитета, јер одлика раздобља младости јесте тражење и проналажење властитог идентитета (Erikson 1971: 82). Овакав процес се код младих, догађа кроз критичко суочавање са вредностима које су примљене социјализацијом и развојем у детињству. Млади напуштају своје детиње понашање и мишљење, своје опште преусмеравање и трагају ка новим моделима односа према себи, другима, свету и животу. „Већина младих у начелу остаје отворена за даље одлуке и модификације својих одлука“ (Exeler 1970: 166). На једној страни је чврсто формиран идентитет, а на другој конфузија идентитета. Која ће од ове две крајности на крају испливати код младих зависиће од успешности разрешавања бројних криза наметнутих у животном периоду младе особе (опширније у: Hrnjica 1994: 123). Омладина трага за својим друштвеним и персоналним идентитетом, али тако да то не подређује условима и могућностима које нуди одговарајући историјски контекст. Ово води до гледишта која категорију идентитета виде као кључ за тумачење положаја омладине у савременом друштву.

Транзицијски прелаз из детињства у одраслост пропраћен је сталним статусним променама, што раздобље младости чини врло динамичним и пресудним за укупан будући живот. Оно што прати овај значајан период јесу и непредвидиве ситуације (почев од тога да се са одређеном животном доби за-

⁶ https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=2898.

сигурно не може постићи и аутоматско осамостаљивање, о чему данас поготово сведочи постојећа друштвена криза; да од ступња на којем је транзиција у одраслост окончана зависиће и целокупан животни пут; да се могу јасно, у току процеса сазревања и осамостаљивања, разграничити диференцирана обележја младих – родних, социокултурних и других на пример; као и да се без детаљног увида у међусобни утицај социоструктурних и социоекономских елемената осамостаљивања младих не могу објаснити њихови други аспекти живота – на пример: слободно време, социјална и политичка партиципација, и др.) (Roberts 2003: 86).

У савременим је друштвима све раширенији и израженији процес индивидуализације, али и јачање индивидуалне свести и индивидуалне биографије појединаца (Bouillet 2014: 401). Индивидуализација младих уочљива је на свим нивоима – од животних стратегија и усмерења до интерперсоналних односа.

Овако „индивидуализиране младе особе“ мање су зависне од родбинских односа, али и мање подвргнуте друштвеној контроли (спољне присиле губе своју важност, а повећавају се самоприсиле; већа је мера саморегулације, већа мобилност, веће могућности одлучивања и простора деловања). Млада особа је све више упућена на саму себе, иступајући из заштитничких веза, што само по себи шири простор многих ризика и ризичности (в. Tomić-Koludrović, Leburić 2002).⁷

Међу младима је, у досадашњим истраживањима (а поготово када је реч о студентима) приметан прагматизам и индивидуализација на многим подручјима живота, што је најупечатљивије у контексту остварења животних циљева. У том се погледу савремена генерација студената примарно ослања на себе и још мало више на економски, социјални и културни капитал родитеља, односно породице (притом је уочљиво јачање процеса социјалне репродукције што у условима рецесије и друштвене кризе води додатном учвршћивању постојећег социјалног раслојавања уз тренд раста друштвених неједнакости). Тако, упркос повлашћеном социјалном статусу, данас млади остављају „дојам донекле резигниране и дезилузиониране генерације, која има све мање вере у друштвене институције и друге људе; која релативизира донедавно потпуно неупитне вредности индивидуалног и друштвеног живота; која губи наглашено занимање за појаве око себе и која с мање ентузијазма партиципира чак и у активностима

⁷ Тако се показало да се шири сиромаштво и продубљују социјалне разлике, а смањује се државна и друштвена потпора за социјалну интеграцију и промоцију; заоштрава се конкуренција на тржишту рада, уз трајно високе стопе незапослености младих; расте социјална несигурност, у што је укључен и пораст стопе криминала и разних облика девијантног понашања; здравствена заштита постаје мање доступна, иако расте изложеност разним облицима ризичног понашања; повећава се конкуренција и притисак за стицањем што виших нивоа образовања, уз истовремено смањивање образовних шанси младих из социјално депривираних слојева; девалвиране су некадашње друштвене вредности, због чега на важности губи међугенерациска трансмисија, док се нове вредности успорено усвајају, због чега су млади препуштени индивидуалној потреби за идентитетом и интегритетом те сналажењу у избору животних циљева (опширније у: Ilišin i dr. 2013, 2014: 14–15; Wallace, Kovacheva 1998; Ule i dr. 2000; Roberts 2003; Lavrić 2011; Tomanović i dr. 2012).

доколице“ (Pištin 2014: 437). Данашња генерација младих исказује нижи ниво социјалне осетљивости, са већом оријентацијом ка индивидуалним напорима и подршци родитељских и породичних ресурса у остваривању својих животних циљева. Управо савремени процеси одрастања за последицу имају „појачану изложеност насиљу, редуцирано време проведено с родитељима, смањена родитељска контрола деце, већа запосленост оба родитеља, већи број самохраних родитеља те мали број ментора (значајних одраслих) у заједници који деци и младима помажу у овладавању друштвено прилагођеним социјалним, комуникацијским и емоционалним вештинама“ (Vašić 2001).

Присутан је процес детрадиционализације који се, према Томановићевој, дефинише као: „умањен значај структуралних фактора (класе, рода, порекла, етничке или расне припадности) на креирање личних избора у „друштву ризика“, као последица институционалних промена у области рада и образовања унутар поредака социјалних држава“. Према њеним речима, она представља ослобађање од везаности за традиционалне групе – породицу, класу и друштвени слој (Томановић 2012а: 23). Појединци су натерани да бирају и одлучују о: образовању, професији, послу, месту становања, супружнику, броју деце – домени стварности који нису подложни избору и одлучивању постају све ређи (Bek 2001), а животи појединаца постају све мање предвидиви (Beck, Beck-Gernsheim 2002).

Ако се прихвати да одраслост подразумева самосталан живот, одвојен од било каквог облика родитељског старања, а базиран на преузимању одговорности и властитим приходима оствареним кроз лични рад и запослење, ова популација о којој је реч упорно „шлајфује“ у прелазном периоду, што неки аутори још називају и „осујећеном индивидуализацијом“ (Томановић, Игњатовић 2004).⁸ Погубност такве „заглављености“ између животних фаза младости и одраслости очитује се како на друштвеном тако и на индивидуалном нивоу. У таквој ситуацији млади (поготово високообразовани) бивају осујећени у својој тежњи ка индивидуализацији и покушају преласка у статус одраслих, и то управо онда када би „у свом пуном замаху могли да допринесу развоју свог друштва и постану „мотор транзиције“, од привреде до политике и у свим кључним друштвеним процесима“ (Михаиловић 2004: 25). Такво стање изузетно је тешко за младу популацију. Наиме, управо због тога што су нестали многи традицијски модели који су ранијим генерацијама давали стабилност и путоказе, млади се осећају несигурним и препуштеним различитим, врло често опасним, ризицима, па и даље посежу за подршком, ослонцем и утехом старијих особа, која их може усмерити и подстакнути да сами траже потребне одговоре.

⁸ Фокусирање на индивидуалне, али не и индивидуализоване опције и стратегије чини да су млади у великој мери атомизовани. Непрепознавање заједничког интереса једна је од препрека за грађанску партиципацију и интеграцију младих (Томановић 2012а: 38).

Закључна разматрања

У целокупном поимању утицаја савремених глобалних и транзиционих процеса и њиховог деловања на преображај и судбину идентитета постоји читава лепеза различитих тумачења. С једне стране не треба заборавити чињеницу да сва друштва која размишљају о својој будућности, о опстанку своје културе и народа узетог у целини, не могу и не би смеле да зауставе „ход модернизације, глобализације и развоја друштва“, те се морају припремити и бити спремне да се том развоју прикључе али са друге стране и детаљно проуче околности у којима се он догађа. Иако, то са собом носи и одређене последице које се огледају у томе да усвајањем новог увек иде на уштрб или промену већ постојећег односно сопственог идентитета (опширније у: Продовић-Милојковић, Самокал-Јовановић 2013: 245–256). Креирање и очување идентитета свакако је један од главних задатака сваког друштва, јер уколико се изгуби властити идентитет он се не може надоместити усвајањем туђег, а још мање његовим имитирањем. Ово свакако не значи да морамо бити потпуно затворени и искључиви према другима и другачијима, већ је неопходно остваривати културну сарадњу са другим друштвима уз међусобно поштовање и неговање културних разлика.

Литература

- Bašić, J. (2001). Lokalna zajednica u prevenciji poremećaja u ponašanju: određene teorijske pristupe, u: Janković, J.; Bašić, J. (ur.): Prevencija poremećaja u ponašanju djece i mladih u lokalnoj zajednici. Zagreb: Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaja u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, 33–49.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization*. London, Sage.
- Bek, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Berger, B. M. (1972). On the Youthfulness of Youth Culture, in: Manning, P; Truzzi, M. (eds.): *Youth and Sociology*. New Jersey: Prentice Hall, Inc.
- Bouillet, D. (2014). „Rizična ponašanja studenata“, u: Plišin, V., (ur.) (2014), *Sociološki portret hrvatskih studenata*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 399–419.
- Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Đerić, I., Studen, R. (2006). *Stereotipi u medijima i medijsko opismenjavanje mladih*, Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja godina 38, broj 2, IPI, Beograd,
- Eisenstadt, S. N. (1964). *From Generation to Generation*. New York: Free Press of Glencoe.
- Erikson, E. (ed.) (1965). *The Challenge of Youth*. New York: Anchor Books.
- Erikson, E. H. (1971). *Einsicht und Verantwortung. Die Rolle des Ethischen in der Psychoanalyse*. Klett Verlag, Stuttgart.
- Exeler, A. (1970). Katechese und Pädagogik: Das Problem der Einheit von Glaubenserfahrung und Menschsein, u „Concilium“ 6.

- Friedenberg, E. Z. (1965). *Coming to Age in America*. New York: Random House.
- Gidens, E. (2003.) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Ilišin, V. (1999). *Mladi na margini društva i politike*. Zagreb: Alinea.
- Ilišin, V. (ur.) (2014). *Sociološki portret hrvatskih studenata*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Ilišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize / Youth in the Time of Crisis*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu/ Friedrich Ebert Stiftung.
- Jarić, I. (2002). Rodni stereotipi, u: *Nova srpska politička misao: polni stereotipi, Nova srpska politička misao*, Beograd, str. 6.
- Mays, J. B. (1965). *The Young Pretenders*. New York: Schocken Books.
- Mihailović, S. (ur.) (2004). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Milić, A. (1987). *Zagonetka omladine*. Beograd, Zagreb: CID – IDIS.
- Novosel, P. (1968). Omladina u suvremenom svijetu. *Sociologija* 10(1): 7–25.
- Parsons, T. (1965). Youth in the Context of American Society, in: T. Parsons: *Social Structure and Personality*. London: Free Press of Glencoe/Collier Macmillan.
- Radulović, Lj. (2009). *Pol/rod i religija: konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*. Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Beograd, str. 52.
- Roberts, K. (2003). Change and continuity in youth transitions in Eastern Europe: Lessons for Western sociology. *The Sociological Review*, 51(4): 484–499.
- Rosenmayr, L. (1979). Youth and Society. *Current Sociology* 27(2/3): 7–128.
- Schelsky, H. (1963). *Die skeptische Generation*. Düsseldorf.
- Tomanović, S. (2012a). „Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja“, u: Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M., Živadinović, I. (2012). *Mladi – naša sadašnjost*. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji. Beograd: Čigoja štampa / Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 9–42.
- Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M., Živadinović, I. (2012). *Mladi – naša sadašnjost*. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji. Beograd: Čigoja štampa / Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tomić-Koludrović, I., Leburić, A. (2002). *Sociologija životnog stila*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ule, M. (1987). *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Ule, M., Rener, T., Mencin Čeplak, M., Tivadar, B. (2000). *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za mladino/Šentilj: Založba Aristej.
- UNICEF. (2000). *Young People in Changing Societies*. Regional Monitoring Reports, No. 7. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- UNICEF. (2000). *Mladi u društvima u tranziciji*. WOSM: Ženeva.

Wallace, C., Kovatcheva, S. (1998). *The Construction and deconstruction of youth in East and West Europe*. Chippenham: Rowe.

Živančević-Sekeruš, I. (2003). Rodne perspektive istorije književnosti, u: *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, vol. 51, br. 3, str. 451–456.

Продовић, Милојковић, Б., Самокал, Јовановић, А. (2013). „Криза, глобализација и судбина културних идентитета у глобалном свету“, саопштен на научном скупу (књига резимеа) и Међународној научној конференцији „Наука и глобализација“, одржаној 17–19. маја 2013. на Палама, БиХ, у зборнику: *Наука и глобализација*, књига 8, том 2/1, стр. 245–256.

Томановић, С., Игњатовић, С. (2004). „Млади у транзицији: између породице покрла и породице опредељења“, у: Срећко Михаиловић (ур.) *Млади загубљени у транзицији*, Центар за проучавање алтернативе, Београд: 39–64.

Томановић, В. (1977): *Омладина и социјализам*. Београд: Младост.

https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=2898.

Aleksandra S. Samokal Jovanović, Biljana T. Prođović Milojković

THE IMPACT OF GLOBALIZATION AND THE TRANSITION IDENTITIES AND IDENTIFICATION PROCESSES OF YOUTH IN THE BALKANS

Summary

The formation of personal and collective identity represents an integral part of the maturing of man, so that collective identity in a fragmented society can be different to the fragmented and partialized, broken into a number of podidentiteta marked by national, religious, territorial and social signs. The question of identity is not accessed through a single, but complete, the sociological, ethnic, anthropological, social, psychological, cultural, economic and political component.

Awareness of their identity and world view, the action has a significant role in the lives of individuals and social groups precisely because they are oriented in space and time, the interaction relations in socio-cultural space, relating it to the cultural tradition, the spiritual vertical social groups to which they belong.

The theoretical significance of this work would be reflected in the desire to show that young people, in spite of, and perhaps in spite of structural obstacles, Fruitful actors in their social and present, who are fighting for the security of existence and the “pilots” the uncertainty of everyday life. They are by no means “I’ll wait in the waiting room of life,” which has yet to be realized in an imaginary “future”. Therefore, the theoretical scientific relevance based on the need to get through the critical analysis of regional and global practice and theoretical experiences, seek answers to many questions – and above all the question of the impact of global and transition process, at present, the formation and metamorphosis personal and collective identity of youth in the Balkans, with particular emphasis on the process of the formation of gender identity.

ИДЕНТИФИКАЦИОНЕ МАТРИЦЕ У ЗЕМЉАМА У „ТРАНЗИЦИЈИ“: КОМПАРАТИВНА ПЕРСПЕКТИВА

Сажетак: У тексту су изложени и коментарисани компаративни резултати истраживања о идентитетима, односно њиховој конструкцији преко идентификације и самопроцене („его-идентитет“). Истраживање је извео Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу на територији Македоније, Србије и Бугарске 2007. и 2012. године. Идентичним инструментом детектовани су одговори испитаника као избори међу понуђеним идентитетским карактеристикама, чијим се упоређивањем констатују разлике у идентификационим процесима и указује на особености структуре идентификационих матрица код опште и студентске популације.

Кључне речи: идентитет, идентификационе матрице, идентификација, самопроцена, Балкан

1. Теоријска контекстуализација

Основна нит сагледана у теоријској контекстуализацији указује на динамично и отворено поимање идентитета или, исправније речено, идентификационог процеса. У основи је разматрање идентитета као процеса, а не довршеног ентитета, што упућује на непрекидност обликовања властитог идентитета одабирањем између различитих могућности. Другим речима, идентитет је по-матран из перспективе која указује на сложен механизам творбе идентитета који се непрекидно ствара и обликује у социјалном контексту. При томе, актери нису сагледани као пасивне реплике наметнутих им модела групних и личних идентитета, него као носиоци идентификационих матрица насталих у сусрету ширих друштвених и културних датости/структура и личних избора формираних у социјалној комуникацији.

Изложеност модерних друштава сложеним утицајима и променама условљава изложеност идентитета низу нових избора, али и њиховој већој разноврсности и све мањој стабилности. У том процесу, од традиционалних до модерних друштава, по мишљењу Гиденса (Anthony Giddens) „можемо уочити

¹ dragana.zaharijevski@filfak.ni.ac.rs

² jasminka.petrovic@filfak.ni.ac.rs

отклон од фиксираних, наслеђених фактора који су раније дириговали формирање идентитета“ (Gidens 2003: 33). Управо стога је неопходно да људи што боље разумеју себе, препознају и јасно искажу оно што је за њих значајно. Разумевање се остварује „у вези с одређеним атрибутима који имају предност над другим изворима значења“ (исто, 32). На трагу оваквог размишљања је и концепт теорије социјалног идентитета Тајфела и Тарнера (Tajfel and Turner) према којем се грађење идентитета одвија кроз категоризовање себе и других (Поповић 2005: 169). Сваки идентитет је релацион – сматра З. Голубовић и скреће пажњу на Хабермасово (Jürgen Habermas) мишљење о томе да се идентитет достиже онда када је личност у стању да уочи разлику између традиционалних норми и оних норми које се оправдавају помоћу принципа, тако да је појединац свестан онога што му се намеће а шта треба сам да изабере и да се понаша према властитом избору (Голубовић 1999). Дакле, у избору понуђених идентитетских категорија, категоризовање себе и других, односно самоидентификовање и идентификовање јесу израз конструкције идентитета. За одређеног актера, како сматра Кастелс (Manuel Castells), може постојати мноштво идентитета али „они постају идентитети само онда кад и ако их друштвени актери поунутрашње и изграде њихов смисао око овога поунутрашења“ (Castells 2002: 17). Тада је, социолошким речником казано, учињен избор и изграђен идентитет. Питање је колико је тај избор искорачио из идентификационих матрица традиционализма? А онда и, у коликој мери је избор „заробљен“ у родним идентификационим матрицама? И пол и род се расправљају као идентитетске одреднице, али и друштвено културни конструкти. Џ. Батлер (Judith Butler) у складу са феминистичким концептом сматра да се родни идентитети стварају у односу на перципиране полне разлике у друштву и да потпомажу обликовање тих разлика са циљем да се идентитет изнова „натурализира“ у политичке сврхе одржавања доминантне матрице, што значи да изнова друштвено-културна стварност утискује своје параметре и значења у „природно“ у процесу конструкције идентитета (Butler 2000: 23). На трагу овог размишљања је прихватљива констатација да се идентитети истовремено производе и дестабилизују у идентификационим процесима између избора и наметања норми. Питање је да ли остаје простора за саморефлексију и формирање „језгра властитости“? (Голубовић 1999).

2. Методолошки оквир

2.1. Проблем истраживања и тестиране претпоставке

Проблем истраживања фокусиран је на утврђивање идентификационих матрица код опште популације у три регионална центра Србије, Македоније и Бугарске (истраживање 2007. године), те код студената три универзитета у поменутих земљама пет година касније (истраживање 2012. године). Приказ резултата из 2007. године јесте илустративан пример родних и регионалних

разлика, док су установљени профили идентитетских структура студентске популације детаљније сагледани у компаративној перспективи. Притом је тестирана значајност разлика у важности коју студенти приписују појединим маркерима: на нивоу појединих земаља и у склопу група испитаника формираних према полној/родној припадности.

Тестиране су опште претпоставке да у структури идентификационих матрица испитиваних популација постоји паралелно присуство традиционалних и модерних елемената, те да постоје разлике у профилу идентитетске матрице, у зависности од резиденцијалног статуса, односно од тога у којој земљи испитаници живе, те о разлици. Такође, провераване су и две претпоставке које се односе искључиво на студентску популацију: постоје значајне разлике у придавању значаја појединим идентификационим маркерима у самоидентификацији и идентификацији другог у социјалној интеракцији с обзиром на резиденцијални статус студената, као и с обзиром на полу/родну припадност студената.

Прихватајући концепт да је идентитет једновремено процес и структура, дакле „жива“ и динамична творевина и процес, настојали смо да пронађемо једноставан начин и утврдимо важност елемената те „променљиве идентитетске геометрије“ (Kofman 2010). Она се формира не само као структура сопства – континуирано осећање јединствености појединаца (Erikson 2008) у мноштвености различитих улога, него и као „идентитетска геометрија“ исцртана у релацији са другим. Наиме, у обзир је узета и чињеница да је „процес настајања идентитета [...] парадоксалан, јер је утемељен на способности представљања себе, а то представљање је усмерено и прилагођено другима. То даље значи да идентитет не само да мења своје саставне делове, већ и то да опстаје само захваљујући тој способности“ (Stojković 1993: 24). Стога идентитетска структура није сагледавана кроз индикатор некаквог недељивог его идеала, односно преко перцепције других с пожељном јединственом идентитарном квалификацијом. Учињено је то преко питања којима се непосредно процењује значај 11 идентитетских маркера (комбинација традиционалних „старих“, приписаних идентитетских елемената попут, породичне, верске и националне припадности и маркера који су карактеристични за модерно друштво (професионална, регионална припадност, сексуална оријентација итд.), чију важност испитаник одређује стављајући се у „реалну“ ситуацију комуникације с другим. Два су комплементарна питања постављена испитаницима: о томе шта сматрају важним за саопштавање другоме приликом самопредстављања, те које информације о другоме желе да добију приликом упознавања са другом особом (видети табелу 1 и табелу 2). Притом, испитаници су имали могућност не само да процене важности тих маркера у комуникацији, него и да буду неодређени у тој процени, односно да допишу оно што је њима од значаја приликом представљања другима, тј. успостављања интеракције с другим.

2.2. О истраживању, узорку и истраживачким релацијама

Емпиријско истраживање „Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану“ изведено је у оквиру пројекта *Култу-*

ра мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције³, који је реализовао Центар за социолошка истраживања у Нишу, уз финансијску подршку Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Узорак од укупно 1650 испитаника планиран је кроз три подузорка, на територијама три града: Пловдив (Бугарска), Скопље (Македонија) и Ниш (Србија), са идентичним бројем испитаника (550) који су одабрани из укупне популације становништва узраста 18 и више година. Узорак је по типу комбинација случајног, стратификованог и квотног, планиран тако да на нивоу подузорака обезбеди присуство категорије становништва са одређеним социодемографским обележјима, од значаја за испитивани проблем.⁴

Друго истраживање „Културна оријентација актера/студената, међуетнички односи, национални идентитет и култура мира на Балкану“ у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), спроведено је у децембру 2012. године у Србији и јануару 2013. године у Македонији и Бугарској. Узорак планиран на 2400 испитаника формиран је кроз три подузорка са идентичним бројем испитаника у регионалним и универзитетским центрима. Реч је о узорку суб кластер типа, осмишљеном тако да се на нивоу подузорака за сваки од наведених универзитетских центара, начином одабира јединица у сваком сегменту узорковања, обезбеди присуство студената са одређеним социодемографским обележјима од значаја за испитивани проблем. Присуство група испитаника према обележјима популације од значаја за само истраживање, обезбеђено је процедуром случајног бирања у свакој етапи стварања узорка и уважавањем пропорција које се односе на удео студената у појединим групацијама факултета, као и њихове бројности на појединим факултетима унутар групација (Петровић 2014: 13). Истраживање је реализовано методом испитивања, применом упитника који је обухватио низ проблема, поред питања који-

³ Теренско истраживање је спроведено у оквиру реализације Пројекта (149014Д) којим руководи проф. др Љ. Митровић, а у координацији проф. др Д. С. Захаријевић и проф. др Д. Гавриловић током 2007. године.

⁴ Из извештаја методолога Пројекта проф. др Ј. Петровић: „Основна обележја испитаника реализованог узорка јесу: 1) *готово идентичан број жена и мушкараца* 49,8% : 50,2% на нивоу читавог узорка; 2) структура испитаника према узрасту је следећа у подузорцима, 22,6% испитаника у узрасту 18-29 г., 18,8% 30-49 г., 17,3% 50-59 г., 21,7% 50-59 г., и 20,1% испитаника узраста 60 и више година у подузорку за Србију; 29,5% испитаника у узрасту 18-29 г., 22,8% 30-49 г., 15% 40-49 г., 16,3% 50-59 г. и 13,3% испитаника узраста 60 и више година у подузорку за Македонију; 26,3% испитаника у узрасту 18-29 г., 17,7% 30-39 г., 17,8% 40-49 г., 16,8% 50-59 г. и 22,1% испитаника узраста 60 и више година у подузорку за Бугарску; 3) према образовању: 9,6% испитаника је без основног образовања, 13,4% са завршеним основним, 59,3% са средњим и 24,9% са вишим и високим образовањем у подузорку за Србију; 5,1% испитаника је без основног образовања, 16,0% са завршеним основним, 54,7% са средњим и 24,9% са вишим и високим образовањем у подузорку за Македонију; 3,6% испитаника је без основног образовања, 9,5% са завршеним основним, 48,7% са средњим и 36% са вишим и високим образовањем у подузорку за Бугарску; 4) према националној припадности: 69,8% Срба, 17,3% Рома и 10,9% Бугара у узорку за Србију, 55,8% Македонаца, 15,3% Рома и 22,4% Албанаца, у узорку за Македонију, 88,9% Бугара, 2,2% Рома и 7,1% Турака у узорку за Бугарску.

ма се утврђује идентитарна матрица студентске популације коју представљамо у раду. Узорак је реализован на 2208 јединица.⁵

У оба истраживања упитник је садржао више тематских целина и додатак са основним социодемографским обележјима испитаника. Предмет анализе, која следе, јесу подаци прикупљени на основу блока питања којима су испитивани идентитети. Кроз две истраживачке релације у компаративној анализи истражују се регионалне и полне/родне разлике у конституисању идентитета („его-идентитет“). Испитивањем избора информација на релацијама са „другим“ кроз самоидентификовање и идентификовање утврђују се идентитетске матрице. Другачије казано, стављањем испитаника у ситуацију реалне социјалне интеракције захтевано је да маркирају важност појединих личних и групних обележја у самопредстављању односно у представљању других особа с којима остварују социјални контакт.

3. Резултати истраживања

3.1. Територијална и полна припадност и самоидентификовање/општа популација

Табела 1: Дистрибуција фреквенција одговора на питање: *Колико је за Вас важно да људи о Вама знају?* /посматрано према полу и територијалној припадности/опција „битно ми је“

„Битно ми је“ у % пол	Бугарска			Македонија			Србија		
	м	ж	Σ	м	ж	Σ	м	ж	Σ
Да имате децу	46,6	54,0	50,3	62,6	71,3	66,8	70,4	66,0	68,3
Да сте ожењени/удати	33,5	40,7	37,1	56,1	64,2	60,1	60,3	56,0	58,2
Ко ме народу припадате	58,6	61,5	60,0	73,0	73,0	73,0	47,5	43,3	45,4
Шта сте по професији	40,9	42,5	1,7	58,6	61,4	60,0	43,3	39,2	41,3
У ком граду живите	48,7	45,5	47,0	44,2	44,0	44,1	43,7	35,4	39,6
Да сте Балканац	39,4	43,2	41,3	32,1	32,8	32,5	41,5	34,3	38,0
Које сте вере	37,2	36,6	36,8	62,9	66,4	64,7	38,3	35,8	37,1
Да сте Европљанин	41,8	47,3	44,5	30,9	31,3	31,1	40,1	33,6	36,9
Коју музику слушате	22,2	18,9	20,5	17,3	18,2	17,7	27,8	23,9	25,9
Ваше политичкоопредељење	7,9	8,0	7,9	13,7	13,1	13,4	11,2	9,7	10,5

Предочена дистрибуција избора идентификационих маркера нуди одговор о преовлађујућем идентитетском утемељењу али и о постојању разлика у избору идентитетских карактеристика код жена и мушкараца. Основни налаз је да на овим просторима Балкана не постоје драстичне разлике у идентификационим процесима. Међутим, Македонија је пример извесног одступања, са израженијим традиционалним идентификационим матрицама. Такође, задржане су извесне разлике између мушкараца и жена у одабиру самоидентификационих маркера.

⁵ Шире о избору јединица из основне популације видети у тексту о узорку, инструменту и теренској реализацији истраживања у тексту Ј. Петровић (2014: 11–16).

1. Две трећине испитаника из бугарског узорка сматра да је најважнија информација коју би требало рећи о себи другима то коме *народу* припадају, потом да су *родитељи* (50,3%) да живе у граду (47,0%) и да су Европљани (44,5%). Жене као најбитније самоидентификационе маркере истичу припадност народу, мајчинство, и то да су Европљанке; док је за мушкарце најбитније да кажу коме народу припадају, из којег су града, да имају децу и да су Европљани. Небитним информацијама о себи, и жене и мушкарци, сматрају политичко опредељење, музику коју слушају и то које су вере.
2. Македонско становништво се најчешће самопредставља као *припадник народа* (73,0%), потом као *родитељ* (66,8%) или, пак, преко *конфесионалне припадности* (64,7%), при томе жене у први план истичу припадност народу, мајчинство и веру, а мушкарци, такође, припадност народу, потом веру, па тек онда да имају децу и професију. Као најмање важне карактеристике, и за жене и за мушкарце, детектују се: политичко опредељење, коју музику слушају и то да су Европљани.
3. Што се тиче Србије, *родитељство* (68,3%) и *брачни статус* (58,2%) су најјачи самоидентификациони маркери, потом етничка припадност (45,4%) и професија (41,3%). Најбитнијим информацијама о себи и жене и мушкарци сматрају родитељство, брак и етничку припадност. И док је следећа битна информација за жене професија, за мушкарце је пре професије битна информација о томе у ком граду живе. У Србији је женама најмање битно код самопредстављања политичко опредељење, музика коју слушају, или то да су Европљанке, док мушкарци у најмањој мери доживљавају као део свог идентитета политичко опредељење, музику и веру.

3.2. Територијална и полна припадност и идентификовање/општа популација

Надаље ће бити речи о налазима везаним за идентификационе маркере, како на нивоу целокупне испитиване популације, тако и засебним посматрањем одабира идентитетских карактеристика код мушкараца и жена у процесу идентификовања другог.

Табела 2: Дистрибуција фреквенција одговора на питање: *Шта најпре желите да сазнате о особи коју сте тек упознали?/посматрано према полу и територијалној припадности/опција „битно ми је“*

„Битно ми је“ у % пол	Бугарска			Македонија			Србија		
	м	ж	Σ	м	ж	Σ	м	ж	Σ
Сексуалну оријентацију	2,3	2,1	2,2	8,1	9,4	8,7	4,0	0,4	2,2
Етничку припадност	15,4	16,0	15,7	9,2	8,6	8,9	7,6	4,9	6,2
Које је вере	8,6	8,0	8,3	32,7	35,3	34,0	4,7	4,1	4,4

Које је расе	2,3	6,4	4,4	0,4	1,9	1,1	0,4	1,5	0,9
Коју музику слуша	9,7	4,8	7,2	3,7	1,9	2,8	6,1	4,9	5,5
За коју партију гласа	2,9	2,7	2,8	0,4	0,4	0,4	1,8	0,4	1,1
Шта је по професији	48,0	47,3	47,7	29,0	27,4	28,3	29,6	45,1	37,2
Нешто друго (карактер) ⁶	10,9	12,8	11,8	6,5	13,9	15,2	25,6	23,9	24,8

Најфреквентније идентификационе карактеристике су професија, верска и етничка припадност и карактерне особине. Становништво Србије и Бугарске највеће интересовање показује за информацију о томе чиме се бави особа коју упознају, док македонско становништво, пре професије, интересује верска припадност. У оквиру ових доминантних маркера жене у Србији су значајно заинтересованије, у односу на мушкарце, за професију другог, док жене у Македонији чешће него мушкарце занима верска припадност; у Бугарској мушкарци и жене показују готово идентичан избор идентификационих карактеристика.

1. У Бугарској се на нивоу целокупне испитиване популације запажа концентрација одговора око три информације које би испитаници најпре желели да сазнају о другом: *професија* (47,7%), *етничка припадност* (15,7%) и *карактерне особине* (11,8%). Полне диференцијације у одговорима готово нема. Најмање интересовање, и мушкарци и жене, показују за сексуалну оријентацију и партијско опредељење другог.
2. На нивоу македонског узорка као најзначајније информације се издвајају: *вера* (34,0%), *професија* (28,3%) и *карактерне особине* (15,2%). Иако су полне разлике у перцепцији веома мале ипак жене показују нешто већу радозналост у вези са верском припадношћу (35,3%:32,7%), а мушкарци у вези са професијом (29,0%:27,4%) и карактерним особинама другог. И једни и други су незаинтересовани за политичко опредељење и расну припадност. Занимљиво је да мали број испитаника, али скоро једнак, има интерес за информације о етничкој припадности и сексуалној оријентацији другог, при чему мушкарце нешто чешће занима коме народу неко припада, а жене које је сексуалне оријентације особа коју упознају.
3. Становници Србије најпре желе да сазнају о другом шта су по *професији* (37,2%), а потом њихове *карактерне особине* (24,8%), при чему се уочава значајно већа заинтересованост жена за то чиме се бави особа коју упознају (45,1%:29,6%), док мушкарце мало више у односу на жене интересују карактерне особине. Најмање интересовање је за политичко опредељење, расну припадност и сексуалну оријентацију другог. Готово код свих информација које су заступљене у мањим процентима мушкарци показују већу заинтересованост од жена (политичко опредељење, сексуална оријентација, етничка припадност).

⁶ Испитаници су уз понуђене димензије дописивали још неке компоненте индивидуалног идентитета (карактер, систем вредности, порекло).

3.3. Идентитетска матрица студената

Општи налаз испитивања идентификационих матрица студентске популације указује да студенти у самопредстављању као значајне истичу не само маркере који их описују лично (као представнике одређене полне/родне групе, особе одређене сексуалне оријентације, брачног статуса или породичног профила), него и одређене колективне маркере: попут, етничке или верске припадности. Њима је, такође, веома важна професионална припадност. Но, студентима из све три земље од мале је важности да саопште властито политичко опредељење или поткултурну припадност, који представљају маркере у којима је могућа велика слобода избора. Приликом представљања себе другима, значајној већини студената није од пресудне важности регионална и локална територијална идентификација. Генерално посматрано, међу студентима из Македоније сви посматрани идентификациони маркери су битнији него њиховим колегама из Србије из Бугарске (табела 3).

Табела 3: Дистрибуција учесталости одговора студената на питање: *Колико је за Вас важно да људи о Вама знају?! / посматрано према полу и територијалној припадности/опција „битно ми је“*

„Битно ми је“ у%	Бугарска			Македонија			Србија		
	м	ж	Σ	м	ж	Σ	м	ж	Σ
Полну припадност	57,4	44,9	49,5	56,8	56,8	57,0	48,8	35,6	41,0
Брачни статус	21,7	31,4	28,1	36,9	44,5	41,5	20,6	20,7	20,7
Из какве сте породице	21,3	26,6	25,4	30,9	39,4	35,9	29,8	33,3	31,9
Сексуалну оријентацију	54,8	37,8	44,3	54,3	41,8	47,3	65,5	41,5	51,2
Етничку припадност	60,1	46,4	51,9	48,7	46,1	47,3	49,2	38,6	42,9
Које сте вере	23,0	26,0	25,1	43,5	45,6	44,8	30,8	25,2	27,5
У ком граду, селу живите	28,4	21,6	24,4	32,7	34,8	33,9	21,8	19,8	20,6
У ком региону живите	24,9	19,2	20,6	28,7	31,5	30,3	17,3	14,7	15,7
Коју музику слушате	22,3	22,6	22,3	22,6	27,3	28,3	20,4	16,8	18,3
Ваше политичко опредељење	14,2	8,7	11,1	20,2	19,9	20,0	8,5	5,2	6,5
Шта сте по професији	34,7	34,2	34,5	38,3	42,3	40,7	35,0	39,5	37,6
Нешто друго (карактер) ⁷	0,5	0,9	0,8	0,0	0,2	0,1	3,0	0,4	1,7

3.3.1. Разлике на нивоу подузорака код самоидентификације (опција „битно ми је“)

Студенти са Универзитета у Нишу у самопредстављању инсистирају пре свега на личним обележјима – сексуалној оријентацији (51,2%) и полној/родној припадности, које би истакли у социјалној интеракцији као важне информације о себи. Но студентима је веома битан и класични традиционални маркер – етничка припадност (коју другима жели да саопшти 42,9% испита-

⁷ Испитаници су уз понуђене димензије дописивали још неке компоненте индивидуалног идентитета (карактер, систем вредности, порекло).

них). У мањој мери им је важна професионална припадност, коју нешто више од трећине испитаних (37,6%) жели да истакне другима, те профил породице којој припадају (чему важност придаје 31,9% студената из Србије). Притом, студенткињама је важније да потцртају властити професионални и породични идентитет него што је то битно њиховим колегама, док су испитаници мушког пола заинтересованији да нагласе властиту сексуалну оријентацију, пол и етничку припадност.

Студентима из Македоније у самопредстављању најбитнија је полна/родна идентификација (57%); једнаку важност придају сексуалној оријентацији и етничкој припадности (47,3%), док верска идентификација тек незнатно заостаје за наглашавањем етничког припадања (44,8%). Македонским студентима је веома важно да истакну и свој брачни статус (41,5%), као и професионалну припадност (40,7%). Студенткињама са Универзитета у Битољу значајније је наглашавање верске и професионалне припадности, као и брачног статуса, него њиховим колегама са истог универзитета; студентима је, пак, важнија сексуална оријентација и етничка припадност.

Бугарски студенти највећи значај приликом представљања другима придају етничкој припадности (51,9%), потом полној/родној идентификацији (49,5%) и сексуалној оријентацији (44,3%). Према учесталости одговора „битно је да о мени знају...“, следи професионална припадност (34,5%) и брачни статус (28,1%). Разлике у одговорима студенткиња и студената најмаркантније су изражене када је реч о важности етничке припадности која је, пак, много битнија информација студентима него њиховим колегиницама. Студентима је важнија и полна припадност и сексуална оријентација неголи њиховим колегиницама које студирају на истом универзитету; студенткињама је знатно важнија информација о брачном статусу; док не постоје разлике када је реч о саопштавању професије у самопредстављању.

3.3.2. Разлике на нивоу подузорака у опцији код идентификације другог (опција „битно ми је“)

Добијени подаци о значају идентификационих маркера приликом упознавања са другим особама упућују на чињеницу да су готово идентична обележја појединаца битна испитаницима у социјалној интеракцији. Дакле, испитаницима су најбитније информације о другима које се односе на пол и сексуалну оријентацију, из каквих породица су особе са којима се упознају, те ком народу и којој вери и професији припадају.

Српским студентима најбитније је да о другима сазнају сексуалну оријентацију (46%), потом „из какве је породице“ (30,5%), те полну припадност (24,5%). Сваком петом студенту из Србије важно је да о другима сазна брачни статус, док су етничка, верска и професионална припадност готово изједначене по важности за испитанике, јер приближно исти постотак испитаника наглашава да је то битна информација коју жели да добије када се упознаје с другим људима (око 18%) – видети табелу 4.

Табела 4: Дистрибуција учесталости одговора студената на питање: *Шта најпре желите да сазнате о особи коју сте тек упознали?*/посматрано према полу и територијалној припадности/ опција „битно ми је“

„Битно ми је“ у%	Бугарска			Македонија			Србија		
	м	ж	Σ	м	ж	Σ	м	ж	Σ
Полна припадност	36,2	26,3	30,1	44,4	44,0	42,7	34,1	18,0	24,5
Брачни статус	22,1	25,3	24,0	36,6	46,0	42,0	20,0	19,9	19,9
Из какве је породице	20,2	22,1	21,8	31,2	36,7	34,4	26,3	33,3	30,5
Сексуалну оријентацију	52,8	31,0	38,9	55,0	45,1	49,8	63,9	33,7	46,0
Етничку припадност	29,1	30,0	29,4	36,9	36,9	37,2	24,2	15,4	18,9
Које је вере	20,7	20,9	20,9	37,6	39,8	39,0	21,9	15,4	18,0
У ком граду, селу живи	16,6	12,4	13,8	20,2	27,2	24,3	10,0	9,5	9,7
У ком региону живи	16,1	8,80	11,5	17,6	23,7	21,0	8,5	8,9	8,7
Коју музику слуша	15,6	22,4	20,0	19,1	20,8	20,0	19,7	16,4	17,7
За коју партију гласа	11,6	7,40	9,5	15,9	14,4	15,0	7,0	6,0	6,4
Шта је по професији	26,0	30,8	28,4	25,1	29,2	27,5	14,7	21,6	18,7
Нешто друго (карактер) ³	2,5	7,3	4,9	0,9	2,7	1,8	3,6	1,4	2,5

Разлике у придавању важности појединим идентитетским маркерима код студената из Србије веома су сличне као и у случају самопредстављања. Студенткињама су битније информације о породичном пореклу и професији, док студенти придају већи значај информацији о нечијој сексуалној оријентацији и полу, односно етничкој и верској припадности. Девојке и младиће који студирају на Универзитету у Нишу подједнако сматрају важним увид у брачни статус особе с којом остварују социјални контакт.

Готово половина македонских студената као важну информацију, коју желе о другом да добију у комуникацији, истичу сексуалну оријентацију. Нешто мањи удео ових студената сматра битним пол (42,7%), брачни статус (42%), те верску (39%) и етничку припадност (37,2%). Студентима је у целини узев најмање битна информација о партијском опредељењу сабеседника (15%), те њихов музички укус (20%).

Генерално посматрано студенткиње из македонског подузорка су исказале веће занимање за карактеристике саговорника (чак 8 маркера од 11 испитиваних) него њихове колеге из истог подузорка. Студенткиње су заинтересованије да сазнају брачни статус саговорника, те њихову регионалну или локалну припадност; студенте, пак, више занима сексуална оријентација и политичка опредељеност особа са којима ступају у интеракцију.

У подузорку за Бугарску као битније информације о другом у социјалној интеракцији појављују се најчешће сексуална оријентација (38,9%), етничка припадност (38,9%) и пол саговорника (30,1%). Студенткиње чешће него њи-

хове колеге занима информација о професији саговорника, те његова поткултурна припадност као и информација о његовом брачном статусу; студенти чешће од својих колегиница друге идентификују кроз информације о сексуалној оријентацији, полу, регионалној или локалној припадности, као и преко политичке припадности.

3.3.3. Резиденцијални статус студената: избор маркера самоидентификације и идентификације (на узорку у целини)

И премда на први поглед постоје извесне сличности у уделу студената који наглашавају важност појединих личних и групних обележја у идентитарној матрици (када је реч о опцији „битно ми је“), увођење свих расположивих модалитета одговора и тестирање значајности утврђених разлика на нивоу подузорака за Србију, Македонију и Бугарску показује да су оне ипак статистички значајне, како у ситуацији самопредстављања, тако и код истицања особености које сматрају (не)важним у социјалној интеракцији са другима. Наиме, статистичка значајност разлика је установљена на свим испитиваним маркерима и то у погледу удела студената из појединих земаља које одређене маркере сматрају (не)битним приликом самоидентификације. Она је најизраженија када је реч о значају који студенти приписују брачном статусу, верској припадности, политичком опредељењу, потом регионалној и локалној припадности.

Табела 5: Приказ параметара статистичке значајности разлика у оцени важности појединих идентификационих маркера у самопредстављању студената према регионалној припадности

	χ^2	df	N	Sig.
Полна припадност	61.736	6	2178	0,000
Брачни статус	124.489	6	2180	0,000
„Из какве сте породице“	34.5198	6	2180	0,000
Сексуалну оријентацију	47.468	6	2177	0,000
Етничку припадност	33.357	6	2180	0,000
Које сте вере	102.937	6	2180	0,000
У ком граду, селу живите	76.017	6	2178	0,000
У ком региону живите	86.167	6	2170	0,000
Коју музику слушате	66.258	6	2143	0,000
Ваше политичко опредељење	116.895	6	2176	0,000
Шта сте по професији	32.554	6	2176	0,000

Слична је ситуација и када су у питању разлике у заинтересованости за информацију о другом током социјалне интеракције. Утврђене разлике у процени важности појединих идентификационих маркера који се примењују у процени других у социјалној интеракцији међу студентима из различитих земаља статистички

су значајне. Највећа разлика међу студентима из различитих земаља појављује се у случају оцене важности пола, брачног статуса, верске, етничке и политичке припадности, потом и код процене важности регионалног и локалног идентитета.

Табела 6: Приказ параметара статистичке значајности разлика у оцени важности појединих идентификационих маркера приликом идентификације друге особе код студената различите регионалне припадности

	χ^2	df	N	Sig.
Полна припадност	151.136	6	2182	0,000
Брачни статус	163.314	6	2162	0,000
„Из какве је породице“	33.377	6	2181	0,000
Сексуалну оријентацију	34.086	6	2185	0,000
Етничку припадност	97.430	6	2180	0,000
Које је вере	132.634	6	2179	0,000
У ком граду, селу живи	129.919	6	2183	0,000
У ком региону живи	114.721	6	2182	0,000
Коју музику слуша	44.348	6	2180	0,000
За коју партију гласа	117.042	6	2180	0,000
Шта је по професији	50.540	6	2145	0,000

3.3.4. Полна/родна припадност студената и избор маркера самоидентификације и идентификације (на узорку у целини)

Тестирање статистичке значајности утврђених разлика у свим опцијама одговора („битно ми је“, „равнодушан сам“, „није ми битно“ и „нисам размишљао о томе“) показује да се релевантне разлике између испитаника посматрано према полу/роду појављују у следећим маркерима самоидентификације: полна припадност, брачни статус, сексуална оријентација, етничка припадност, поткултурна припадност као и политичко опредељење (табела 7).

Табела 7: Приказ параметара статистичке значајности разлика у оцени важности појединих идентификационих маркера у самопредстављању студената према полној/родној припадности

	χ^2	df	N	Sig.
Полна припадност	25.155	3	2146	0,000
Брачни статус	18.888	3	2148	0,000
Сексуалну оријентацију	82.151	3	2145	0,000
Етничку припадност	23.979	3	2145	0,000
Коју музику слушате	16.799	3	2112	0,001
Ваше политичко опредељење	18.765	3	2144	0,000

Студентима је у самопредстављању најбитније да истакну сексуалну оријентацију, пол и етничку припадност. Премда су исти маркери најприхваћенији и код студенткиња, њихов редослед је по фреквентности другачији. Осим тога, студенткињама је битније какав им је брачни статус. Њиховим колегама је, уз већ наведене доминантне маркере за целу популацију, важније политичко опредељење. Такође, резултати истраживања показују да студенти са знатно мањом учесталашћу (у односу на колегинице) сматрају да поткултурна припадност (музички укус) није битна приликом самопредстављања. И премда није утврђена статистичка значајност, из табела контингенције следи да су студенткиње чешће заинтересоване да о себи саопште „из какве су породице“, као и властиту професију у самопредстављању, док је њиховим колегама битније да истакну регионалну и локалну припадност.

Тестирање статистичке значајности утврђених разлика (у свим опцијама одговора) показује да се релевантне разлике између испитаника посматрано према полу/роду појављују у следећим маркерима идентификације: полна припадност, брачни статус, карактеристике породице, сексуална оријентација, етничка припадност и професија (табела 8).

Табела 8: Приказ параметара статистичке значајности разлика у оцени важности појединих идентификационих маркера код идентификације друге особе код студената посматрано према полној/родној припадности

	χ^2	df	N	Sig.
Полна припадност	56.982	3	2150	0,000
Брачни статус	17.144	3	2130	0,001
„Из какве сте породице“	14.464	3	2149	0,002
Сексуалну оријентацију	103.534	3	2153	0,000
Етничку припадност	20.212	3	2149	0,000
Шта сте по професији	13.330	3	2114	0,004

Највећа разлика у одговорима студената и студенткиња присутна је код процене важности информације о *сексуалној оријентацији* саговорника као и о његовој *полној/родној припадности*. Овим маркерима већи значај придају студенти него њихове колегинице. Мушки део узорка такође, придаје већи значај етничкој припадности. Студенткиње исказују већу заинтересованост за информацију о брачном статусу и породничном пореклу саговорника. Међу њима је присутна и мања учесталост одговора који показују да им нису битне наведене информације или, пак, да су равнодушне. Иако није тако велика разлика у одговорима, студенткињама је битнија информација о нечијем занимању, него ли што је то случај са њиховим колегама. Из табела контингенције утврђено је да је студентима (у односу на студенткиње) битнија политичка припадност.

4. Ка закључивању

Потврђена је претпоставка да у структури идентификационих матрица испитиваних популација постоји паралелно присуство традиционалних и модерних елемената. Дистрибуција избора упућује на закључак да су друштвене промене на Балкану ипак обезбедиле продирање *плуралитетних идентитетских изражавања*. У истраживањима, како на општој популацији, тако и на студентској популацији, приликом самоидентификације и идентификације другог оцењивани су како важни традиционални маркери попут брачног статуса, верске и етничке припадности, тако и сексуална оријентација, професионална припадност, партијско опредељење, који сугеришу присуство модерних елемената у идентификационим матрицама.

Утврђене разлике у профилу идентитетске матрице, у зависности од резиденцијалног статуса (у обе популације) нису велике, када је реч о опцији одговора „битно ми је“. Испитаници су наглашавали важност бар неколико идентичних маркера у сва три подузорка. При томе, утврђена је већа сличност у прихваћености појединих маркера самоидентификације и идентификације у Србији и Бугарској у односу на македонски подузорок.

Приликом тестирања значајности разлика у одговорима (у свим модалитетима) потврђено је да постоје значајне разлике у придавању важности појединим идентификационим маркерима у самоидентификацији и идентификацији другог у социјалној интеракцији с обзиром на резиденцијални статус: код свих 11 параметара је утврђена статистичка релевантност тих разлика. Разлика је најизраженија када је реч о значају који студенти приписују брачном статусу, верској припадности, политичком опредељењу, потом регионалној и локалној припадности.

Утврђено је, такође, да постоје значајне разлике у уделу испитаника који на одређени начин процењују важност појединих маркера самоидентификације и идентификације другог у социјалној интеракцији с обзиром на полну/родну припадност студената. Значајност се појављује у 6 маркера самоидентификације (од укупно 11) и 6 идентификационих маркера (од укупно 11). За разлику од истраживања на општој популацији која је показала значајније разлике у идентификационим матрицама међу мушкарцима и женама унутар подузорока неголи на нивоу подузорока формираним према резиденцијалном статусу, код студентске популације ситуација је обрнута. Дакле, могло би се рећи да родна перспектива није одлучујући чинилац у формирању наратива о себи и другима код студената, односно да је она слабији предикатор у формирању идентитета, него *резиденцијална припадност* која у себи укључује деловање низа регионалних особености на формирање идентитета (од етничке структуре, преко политичког миљеа, па све до културних особености укључујући различите представе о пожељним идентитарним матрицама, стеротипа и сл.). Управо тај налаз упућује на потребу за преиспитивањем неких других фактора који могу бити разлог хомогенизације идентитетских матрица међу студентима и студенткињама (попут образовања или неких поткултурних обележја, на пример).

Литература

- Butler, J. (2000). *Nevolje s rodom*. Zagreb: Ženska Infoteka.
- Golubović, Z. (1999). *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika. <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/6.html>
- Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, Čigoja print.
- Kofman, Ž. K. (2010). Izumevanje sopstva. Jedna teorija identiteta. *Treći program* (146): 121–138.
- Петровић, Ј. (2014). Основне информације о узорку, инструменту и теренској реализацији емпиријског истраживања „Културна оријентација актера/студената, међуетнички односи, национални идентитет и култура мира на Балкану. У Д. Захаријевски, Г. Ђорић, Г. Стојић (прир.), *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, 11–16. Ниш: Филозофски факултет.
- Поповић, Н. (2005). Неки проблеми одређивања колективног идентитета (групног, социјалног, културног) у емпиријским истраживањима у Митровић Љ, Ђорђевић Б.Д, Тодоровић Д. (прир.) *Културни и етнички идентитет у процесу глобализације и регионализације Балкана*. Ниш: Институт за социологију Филозофског факултета у Нишу, Свен.
- Stojković, B. (1993). *Evropski kulturni identitet*. Niš: Prosveta, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Castells, M. (2002). *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Erikson, E. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udženike i nastavna sredstva.

Dragana S. Stjepanović Zaharijevski, Jasmina S. Petrović

IDENTIFICATION PATTERNS IN THE COUNTRIES IN “TRANSITION”: A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Summary

The paper presents and analyses the comparative results of two identity-related research projects, i.e. projects related to the construction of identity through identification and self-evaluation (the “ego-identity”). The two research projects were carried out in 2007 and 2012 in Macedonia, Serbia and Bulgaria by the Centre for Sociological Research at the Faculty of Philosophy in Niš. An identical instrument was used in both cases, with an aim to detect what choices the interviewees made from among the given identity traits, the comparison of which points to the differences in identification processes and to the peculiarities of the structure of identification patterns with general and student population.

ПРЕОБРАЖАЈ РЕЛИГИЈСКОГ ИДЕНТИТЕТА: СПИРИТУАЛНОСТ У СРБИЈИ²

Сажетак: Рад се бави спиритуалношћу као обликом религиозности. Након увида у етимолошко порекло термина, разматрају се постојећа социолошка одређења спиритуалности. Затим се „спиритуалност“ идеалнотипски поставља насупрот „религији“. После навођења друштвених услова који су омогућили испољавање спиритуалности као социјалног облика религије на европском Западу промишља се заступљеност и снага утицаја наведених фактора у српском друштву на почетку XXI века, као и „изборна сродност“ која постоји између православља и спиритуалности. Као својеврсна емпиријска илустрација наведених разматрања користе се подаци о спиритуалности у земљама (пост)модерног Запада (добijени у *Светској студији вредности*), као и они из Србије (из *Европског истраживања вредности*). Налази из западне Европе који се тичу показатеља спиритуалности се упоређују са учесталостју тих показатеља у Србији. Конструисана је синтетичка варијабла „индекс постхришћанске спиритуалности“ која је третирана као зависна у односу на пол, старост, образовање, величину насеља и ниво прихода испитаника, те је спроведена анализа линеарне регресије. На крају је понуђено неколико теза које би могле да помогну у тумачењу добијених резултата.

Кључне речи: спиритуалност, религија, друштвени фактори религиозности, западна Европа, Србија

I'm not religious... I definitely believe in something.
(Hunt 2003: 168)

'Her' God knows nothing of heresy, the Crusades, and the unspeakable cruelties of the Inquisition, Reformation and Counter-Reformation, or of the mass murders of religiously motivated terrorism. Her God is free from theology and dogma; He is blind to history and, perhaps for that very reason, merciful and helpless.
(Beck 2010: 3)

¹ milos.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Према Вејду Кларку Руфу, термин *спиритуалност* у хришћанству води порекло од латинског *spiritus* – „дах“, од *spirare* – „дувати“, „дахтати“ или „дисати“ (Roof 2003: 138). Српска реч *духовност* у корену има „дух“, који је, пак, настао од „старословенске речи *дѣх*, која је истовремено означавала дах, дух и душу, а из које су такође настале речи ваздух (у значењу: сав дух) и дисање“ (Радић 2009: 20 n23). „’Дух’ и ’духовно’ [спиритуално] у хришћанству није супротно ’физичком’ или ’материјалном’ (грч. *σώμα*, лат. *corpus*), већ ’месу’ [’flesh’] (грч. *σάρξ*, лат. *caro*), у смислу свега што је супротно Духу Божијем“ (Sheldrake 2007: 3).

Однос *спиритуалног* и *секуларног* је закупио пажњу савремених научника. Тако Ван дер Вер сматра да су *спиритуално* и *секуларно* истовремено произведени у модерној Америци и западној Европи као алтернативе³ институционализованог религије (van der Veer 2009: 1097). Ова теза, између осталог, налази поткрепљење у чињеници да авангардни уметнички покрети с почетка XX века (који епитомизују модерност) тематизују управо спиритуалност. Кандински (Васи́лий Васи́льевич Канди́нский) и Франц Марк (Franz Marc) на почетку манифеста уметничке групе *Плави јахач* (*Der Blaue Reiter*) пишу: „Велико доба отпочиње и од сад је већ отпочело: спиритуално ’буђење’ (...) Стојимо на прагу једне од највећих епоха које је човечанство икада доживело, епохе Велике Спиритуалности“ (Kandinsky & Marc 2010)⁴.

С друге стране, Мередит Мекгвајер тврди да у питању није нови (модерни), а још мање постмодерни феномен:

То је само један начин концептуализовања личног учешћа у религији које омогућава знатне разноликости значења и ритуалних радњи које обични људи користе у свакодневном животу. Спиритуалност може да се односи на важне квалитативне разлике у (до)живљеној религији (*religion-as-lived*) људи који званично припадају истој институционалној религији, можда чак и истој црквеној заједници. (McGuire 2008: 215)

Сем Георга Зимла⁵, социолошки класици нису посветили готово никакву пажњу *спиритуалности*. Савремени социолози религије спиритуалност везују за: „приватизовану“⁶ или „невидљиву религију“ (Luckmann 1967), „веровање-без-припадања“ (Davie 1990⁷), „религије сопства (*self-religions*)“ (Heelas 1991),

³ „Постоји запањујућа повезаност између пораста безверја у нашем веку – и количине нових теологија“ (Густав Шнајдер, у: Епштејн 2001: 184).

⁴ Видети и: Kandinsky 2009 (књига је оригинално објављена 1911. године у Минхену као *Über das Geistige in der Kunst*).

⁵ Зимел 2004: 244, 399, 501, 529–530, 535; 2008; Simmel 2001a; 2001b.

⁶ Религија је постала „ствар личног избора која више није очигледна на колективном нивоу“ (“une affaire d’option individuelle et non plus évidence collective” – Hervieu-Léger [1986], у: Dobbelaere & Voyé 1990: S5).

⁷ Данијел Ервје-Леже нуди своје варијанте *believing-without-belonging*: “découplage de la croyance et de la pratique” (распаривање веровања и праксе) и “déseboitement de la croyance, de l’appartenance et de la référence identitaire” (растављање веровања, припадања и идентитетских референци) (Hervieu-Léger, у: Тејлор 2011: 515).

„вагабундну религиозност“ (*vagabundierende Religiosität*) и „популарну религију“ (Knoblauch 2004), ...

Учињено је више покушаја дефинисања *спиритуалности* у којима су наглашени моменти превазилажења овосветовног (Wuthnow 2003: 307), субјективизам и холизам (Woodhead 2010: 38), те еклектицизам, материјалност, прагматична усмереност и брисање границе између светог и световног (McGuire 2008: 223–227).

Постављање идеалних типова спиритуалности и религије као комплементарних појмова може да помогне при њиховом појашњавању:

Табела 1: Одлике идеалнотипског пара религија–спиритуалност
(на основу: Barker 2004; Boy 2012; Dillon & Wink 2003; Giordan 2007; Heelas 2004; Hunt 2003; Knoblauch 2008: 145–146; Knoblauch 2010; Marler & Hadaway 2002; McGuire 2008; Roof 1999; 2003; Тејлор 2011: 506–537; Woodhead 2010; Wuthnow 2003; Zinnbauer *et al.* 1997)

Религија	Спиритуалност
живот вођен надличним (<i>supra-self</i>)	сакрализација живота сâмог
ослањање на традицију	иновација/креација/избор и дeтрадиционализација
<i>борављење на једном месту/настањивање (dwelling)</i>	<i>трагање (seeking)</i>
институција и формална организација (као посредници спасења – <i>extra ecclesiam nulla salus</i>)	дифузна заједница индивидуа (лично искуство трансцендентног)
религија у „својој“ сфери/пољу (сакрално одвојено од профаног)	холизам (прожимање светог и световног)
харизма ограничена на виртуозе (које легитимише религијска организација)	харизма: генерализована и субјективизована ⁸
ауторитативно наметање начина живљења (кроз прописану догму и ритуале)	(релативно) неауторитативно упућивање („пут самопомоћи“)
спољашњи ауторитет и прихватање хијерархије	унутрашњи ауторитет и антихијерархијски став
одложено задовољење – припрема за „прави“ оностран живот	задовољавање непосредних потреба живота овде-и-сада (тренутачност искуства)
живот вођен улогама, дужностима и обавезама (<i>life as ...</i>)	живот – суштински лична ствар (<i>life</i>)

⁸ Врло слично Трелчовом (Troeltsch) трећем типу религијске организације/религиозности: „мистицизму“ (Mystik) (поред „цркве“ [Kirche] и „секте“ [Sekte]). Мистицизам представља реакцију на постварење религијског живота у култовима, ритуалима, митовима и догамама. Увек је, као један облик радикалног индивидуализма, супротстављен масама. Стоји у односу изборне сродности/афинитета (Wahlverwandschaft) са аутономијом науке и, као такав, пружа „азил“ за религиозност научно образованих слојева. Трелч, у Die Soziallehren der christlichen Kirchen und

Феномен бивања *спиритуалним/-ом, али не и религиозним/-ом* је постао толико видљив да је већ прихваћен акроним “SBNR” за “Spiritual-but-not-religious”. На Википедији постоји страница/одредница „Спиритуална/-ан, али не и религиозна/-ан“ (http://en.wikipedia.org/wiki/Spiritual_but_not_religious), креиран је Фејсбук профил (<https://www.facebook.com/SBNR.org>) и интернет сајт (<http://www.sbnr.org/>) у чијем опису стоји: “SBNR.org serves the global population of individuals who walk a spiritual path outside traditional religion. This is your home for open source spirituality”.

Спиритуалност као „социјални облик“ религије је, према Лукману, омогућена променама у: привреди, односима државе и цркве, породичне структуре, процесима урбанизације, итд, које су се десиле у последња два века. На повећавање значаја личне религиозности је свакако утицао свеопшти процес модернизације, но две основне компоненте тог процеса су најдиректније везане за тај облик веровања: функционална специјализација главних јавних подручја, која више нису регулисана традиционалним религијским нормама (Luckmann 1979) и модерна врста плурализма, у коме су различити погледи на свет начелно доступни свима (Luckmann 2003: 280).

Ситуација земаља југоисточне Европе/западног Балкана, где постоји јако блиска веза религијског и етничког, погодује даљем учвршћивању традиционалистичке религиозности (Friedland 2011).

Специфичност наше ситуације у погледу промена у структури религиозности лежи у томе што је рецепција промена на религијском плану виђена увек, мање или више у контексту опстанка нације. То једноставно значи да је свака промена схваћена као манипулација и завера, да је за све што се догађа крив именовани кривац. Природа етничке религије какво је српско православље налаже да сваки политички притисак, национални губитак истовремено представља и атак на религију. И обрнуто. (Ђорђевић 2001: 56)

Од не малог значаја је и чињеница да друштво у Србији на религијском плану карактерише „ограничени плурализам“: Закону о црквама и верским заједницама (Члан 10) признаје и изричито наводи седам „традиционалних“ верских заједница – оних које су могле да докажу своје присуство у Србији у периоду од 1836. до 1930. године (Buchenaу 2014: 77).

С друге стране, у „немирна времена“ сећање/памћење (memoгy), па тиме и традиција, постају проблематични (Hervieu-Léger 2008), што „отвара пут“ за осмишљавање нових облика вере и религиозности, из потребе

да се постулати, догме и конфесије хришћанства преиспитају према потребама новог времена, а са циљем да се стигне до религијског промишљања и осмишљавања света према захтевима једне посве нове реалности, много другачије од оне која је те постулате, догме и конфесије изнедрила и подржавала. (Ђорђевић 2001: 51)

Gruppen, мистицизам описује као „тајну религију образованих класа“ (цитирано према: Besecke 2005: 187). Мистицизам је усмерен ка унутрашњем и емотивном, и „живи“ у слободи духа и савести.

Незадрживи процеси модернизације, од којих су најбитнији диференцијација и плурализација, доносе промене у „религијско поље“ у коме се актери престојавају, регрупишу и мењају стратегије и улоге:

Управо је ова тенденција ка *функционалној диференцијацији, културној плурализацији и индивидуализацији* оно са чиме цркве у земљама централне и источне Европе често имају проблема. Неретко, оне желе да имају *водећи морални утицај на цело друштво*, да легитимишу политички поредак на религијској основи, те да друштву пруже духовне (mental) основе. Због ове намере, међутим, оне све више наилазе на социјални отпор што се друштва европског Истока више модернизују. Док су, у почетним фазама преврата, цркве често биле виђене као заговорнице модернизације и отварања ка Западу, оне су, у међувремену, постале *критичне према западњачким тенденцијама* у земљама централне и источне Европе. Ово се, наравно, посебно односи на православне земље. (Pollack 2001: 158–159)

Грчки филозоф и православни теолог Христо Јанарас (Γιανναράς), са нескривеним жаљењем, такође констатује пораст, чак превагу, религијског индивидуализма у земљама посткомунистичке Европе:

Морамо да признамо да је улога хришћанских цркава и вероисповести у посткомунистичкој Европи маргинална. Чак и међу активним верницима, њихова религиозност је ограничена на врло приватне животне аспекте. Они из религије извлаче индивидуална „уверења“ и моралност у индивидуалном понашању, али не и давање смисла и рангирање својих потреба. (...) Сви смо ми, усуђујем се да генерализујем, конзументи света и живота, а не *учесници у односима заједнице* живота и света. Чак је и сама религиозност понуђена за потрошњу – конзумација осећања, емоција, убеђења, психолошког хвалисања и моралне исправности. (Јанарас 2014: 33)

Православље је, иначе, „плодно тло“ за оне облике религиозности које бисмо, сходно раније наведеном, могли да подведемо под концепт спиритуалности. Особености ове хришћанске конфесије због којих се јавља „изборна сродност“ са спиритуалношћу су:

а) *Еклектички карактер* православља, посебно изражен у његовој српској варијанти кроз мноштво „покрштених“ паганских елемената (Бандић 2004). Култура на „православним просторима“ од верника „просто захтева да у нешто верује“ (Babosov, у: Borowik 2002: 501) и то веровање нема традиционално религијски карактер, већ је пре „мистични елемент погледа на свет“.

б) *Одсуство јединствене, ригидне и рационалне догме*. Уместо ње постоји један дифузан и холистички идејни склоп са наглашеном емотивном и афективном компонентом (Ђорђевић и Јовановић 2010).

в) *Слабо развијена сазнајна компонента* православне религијске културе која се огледа у генералном непознавању теолошке доктрине и богословских поставки, али и алегоријских садржаја из светих списа (Бандић 2010; Благојевић 2004). Људима у Србији су, углавном, непознате и историјске чињенице које се тичу историје хришћанства и православне цркве, па Радмила Радић, парафразирајући Грејс Дејви, као доминантан облик религиозности наводи „припадање без веровања и познавања“ (Радић 2010).

Узевши у обзир све наведено, чини се корисним упоредити „степен спиритуалности“ у земљама (постмодерног) Запада са оним у (транзиционој) Србији. Стањем на Западу се се бавила два холандска социолога – Дик Хаутман и Стеф Ауперс. Они су на основу питања из упитника коришћеног у *Светској студији вредности (World Values Survey)*, конструисали 5 индикатора на основу којих су измерили⁹ степен „наклоности постхришћанској спиритуалности“ (Houtman & Aupers 2007: 311).

Табела 2: Индикатори наклоности постхришћанској спиритуалности

Индикатор	Питања (одговори који указују на склоност спиритуалности су подвучени)
1.	<p><i>Која се од ових тврдњи највише слаже с Вашим уверењима?</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. постоји Бог као личност 2. <u>постоји нека врста духа или животне силе</u> 3. не знам шта да мислим 4. не мислим да постоји нека врста духа, Бог или животна сила
2.	<p><i>У шта од доле наведеног верујете?</i></p> <ul style="list-style-type: none"> · у Бога · <u>у живот после смрти</u> · у пакао · у рај · у грех <p>+</p> <p><i>Уопштено говорећи, да ли мислите да у нашој земљи верске заједнице адекватно одговарају на:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> · моралне проблеме и потребе појединца · проблеме породичног живота · <u>духовне потребе људи (одговор: НЕ)</u> · социјалне проблеме у нашој земљи данас
3.	<p><i>У шта од доле наведеног верујете?</i></p> <ul style="list-style-type: none"> · <u>у Бога (одговор: НЕ)</u> · <u>у живот после смрти (одговор: ДА)</u> · у пакао · у рај · у грех
4.	<p><i>Без обзира на то да ли идете у Цркву или не, да ли бисте за себе рекли да сте:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> · <u>религиозна особа</u> · <u>нерелигиозна особа (НИЈЕ убеђени атеиста)</u> · убеђени атеиста <p>+</p> <p><i>Да ли припадате некој верској заједници?</i></p> <ul style="list-style-type: none"> · <u>(одговор: НЕ)</u>

⁹ Више о мерењу спиритуалности видети у: Houtman & Mascini 2002; Houtman, Heelas & Achterberg 2012; Ketola 2007.

5.	<p><i>Колико поверења имате у следеће институције:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> · Цркву („не баш велико“ или „никакво“) <p>+</p> <p><i>НИЈЕ убеђени атеиста</i> (видети питање код 3. индикатора)</p>
----	--

С обзиром на то да потпуно иста питања постоје и у упитнику који је био инструмент у *Европском истраживању вредности (European Values Survey)* спроведеног у Србији 2008. године, могуће је упоредити налазе:

Табела 3: Учесталост показатеља склоности постхришћанској спиритуалности

Показатељи	14 западних земаља ^{2*}			Србија ^{3**}		
	% без склоности	% са склоношћу	% валидних	% без склоности	% са склоношћу	% валидних
1. Верује у постојање неке врсте духа или животне силе	68,0	32,0	90,3	37,9	56,7	94,7
2. Верује у живот после смрти, али мисли да цркве не одговарају адекватно на духовне потребе људи	83,7	16,3	69,9	70,0	5,2	84,1
3. Верује у реинкарнацију, али не верује у Бога	97,0	3,0	69,9	78,7	0,3	85,2
4. Не припада верској заједници, али се не сматра убеђеним/-ом атеистом/-кињом	85,0	15,0	92,3	67,6	25,7	94,5
5. Не сматра се убеђеном/-им атеисткињом/-ом, али има не баш велико или никакво поверење у цркву	58,9	41,1	89,7	63,9	33,6	94,5

Може да се уочи готово занемарљива разлика у учесталости трећег индикатора (вера у реинкарнацију, без веровања у бога) и приближних процен-

¹⁰ Подаци World Values Survey за три спроведена таласа: 1981, 1990 и 2000. године. Обухваћено је укупно 61352 испитаника из: Француске, Велике Британије, Западне Немачке, Италије, Холандије, Данске, Белгије, Шпаније, Ирске, Сједињених Америчких Држава, Канаде, Норвешке, Шведске и Исланда.

¹¹ База са подацима је доступна за преузимање на сајту: www.europeanvaluesstudy.eu. Узорак је чинило 1512 испитаника.

туалних вредности за пети показатељ (одсуство поверења у цркву, али не и атеизам) на Западу и у Србији. Док се, с једне стране, у Србији бележи слабије присуство трећег показатеља (веровање у загробни живот уз став да цркве не одговарају на духовне потребе људи – 5,2%) у односу на западне земље (16,3%), на другој страни четврти (неприпадање верској заједници, али не и атеизам – 25,7% : 15%) и посебно први показатељ (веровање у постојање неке врсте духа или животне силе – 56,7% : 32%) показују видно већу учесталост у Србији у односу на западноевропске земље и Северну Америку.

Иако се, према признању Хаутмана и Ауперса, ради о прилично grubим индикаторима спиритуалности¹², ипак је спроведена анализа линеарне регресије. Изведени показатељи (дихотомне варијабле) су стандардизоване и резултујући *z*-скорови су комбиновани (сабрани и трансформисани), тако да је добијена скала са вредностима од 0 до 10 – *индекс постхришћанске спиритуалности*, која је у анализи третирана као зависна варијабла.

Као независне варијабле узети су старост испитаника, пол, образовање, ниво прихода и величина насеља. Анализа варијансе указује на значајност *F* статистике, за све моделе, што значи да је коришћење модела боље од случајног погађања, међутим, показало се да модели објашњавају само 1.2 – 1.4% варијабилитета.

Од потенцијалних предиктора само је варијабла која се односи на величину насеља значајна за исход, па је модел који садржи само ту променљиву најбољи. Пошто је коефицијент позитиван, очекује се да у *већим насељима у Србији наћемо већи индекс постхришћанске спиритуалности*. Могло би да се тврди да по питању притиска традиционалне религиозности, *градски ваздух у Србији ослобађа*.

Анализом (логичка регресија) сваке од компоненти индекса постхришћанске спиритуалности (5 бинарних варијабли) посебно, у неким случајевима су добијени значајни односи. Тако, за свако повећање за 1 на скали насељеног места (од мањег ка већем месту), однос шанси да ће испитаник веровати да постоји нека врста духа или животне силе је већа 1,09 пута. Уочена је и тенденција (за сада статистички незначајна) да жене имају већу шансу (1,23 пута) да верују да постоји нека врста духа или животне силе.

Жене имају 1,38 пута већу шансу да нису убеђени атеисти и да истовремено не припадају религиозној заједници у односу на мушкарце, а свако повећање за 1 на скали прихода смањује шансу да испитаник није убеђени атеиста и истовремено не припада религиозној заједници 0,93 пута.

Код петог индикатора, логистичка анализа показује значај пола – ако је испитаник жена, онда је 0,73 пута мања шанса да није убеђени атеиста и да истовремено нема поверења у цркву. Нађен је значај величине насеља, па свако повећање за 1 на скали насељеног места (од мањег ка већем), шанса да испитаник није убеђени атеиста и да истовремено нема поверења у цркву расте 1,09 пута.

¹² Док су Хаутман и Ауперс на тесту поузданости пет индикатора (Кронбах алфа) добили ниску вредност (0,42; вредност мања од 0,5 упућује на незадовољавајући ниво интерне конзистенције), исти тест поузданости индикатора, примењен на податке из српског узорка даје још нижи резултат (0,15).

Детлеф Полак је, кроз анализу црквене и ванцрквене религиозности у земљама централне и источне Европе¹³ (Pollack 2003), понудио неколико теза које би могле да даље помогну у тумачењу горе наведених података учесталости постхришћанске спиритуалности.

Подаци које је он анализирао сведоче о изузетно високој заступљености ванцрквене религије у наведеним земљама (Pollack 2003: 324). Утврђена је негативна корелација између степена модернизације, који је мерен на основу нивоа *per capita* друштвеног производа, и традиционалних облика религиозности (веровање у бога) ($R^2 = 0,4082$; Pollack 2003: 326), али и вере у пророке/исцелитеље, као индикатора старих облика ванцрквене религиозности ($R^2 = 0,2858$; Pollack 2003: 328). С друге стране, нађена је блага позитивна корелација између степена модернизације и веровања у ефекте Зен медитације и јоге, као индикатора нових ванцрквених облика религиозности ($R^2 = 0,0316$; Pollack 2003: 330). Даља анализа је показала да

У претежно католичким земљама, пораст нових облика религиозности, по свему судећи, прати другачији образац од традиционалних облика религије. У овим земљама, нови облици религиозности стоје насупрот цркви. У секуларизованијим земљама (каква је и Србија – М. Ј.) они не представљају алтернативу институционализованим облицима религије или су чак укључени у њих. Ово значи да што се више смањује степен учрковљености у земљи, то у већем степену долази до мешања ванцрквене религиозности са еклезијалним облицима религије и стварања синкретичке целине. (Pollack 2003: 333)

Нови облици религије нису независни од религијског образовања, ближе су везани за традиционалне облике религије и у мањем степену су засновани на последицама индивидуализације. Спиритуалност у секуларизованијем делу источне и централне Европе не „отима“ вернике традиционалним црквама, али, у исто време, не доприноси компензацији губитака који су изазвани процесима секуларизације и индивидуализације. Полак, као узрок наведеној тенденцији, предлаже обухватнији феномен „закаснеле модернизације“ (Pollack 2003: 333).

У складу са Полаковим налазима је и тврдња Сергеја Флера и Андреја Кирбиша о позитивној вези њу-ејца, како са религиозношћу уопште, тако и са традиционализмом:

[С]ва три конструкта – њу-ејц, религиозност, традиционализам – теже ка истом погледу на свет, који стоји у супротности са светоназором који одликује безверје, емпиризам и рационализам. (...) Може бити спекулисано да је њу-ејц облик савремене популарне религије који допуњује званичну религију гледиштима која се добро уклапају у постојећу емпиријску културу и тако формира једну еклектичку парадигму или мешавину која стоји уз званична становишта и религијска учења. (...) Наши налази сугеришу да се феномен њу-ејца може боље објаснити

¹³ Подаци су били сакупљени током јесени 2000. године у оквиру пројекта *Политичка култура у централној и источној Европи (Political Culture in Central and Eastern Europe)*, кроз испитивање репрезентативних делова популације 11 земаља: Русије, Бугарске, Румуније, Естоније, Пољске, Чешке, Словачке, Словеније, Источне Немачке, Мађарске и Албаније (Pollack 2003: 322).

у оквиру, а не одвојено од, традиционалне религије и традиционализма. (Flere & Kirbiš 2009: 167)

Коначно, налази Милана Лаврича о религијским променама у земљама бивше Југославије, говоре у прилог тези о приватизацији религије, посебно на просторима Србије, где се 2008. у односу на 1998. годину бележи пад броја људи који се везују за цркву уз истовремени пораст показатеља који указују на личну повезаност са богом (Lavrčić 2013: 231–232). Додатни доказ приватизације религије на постјугословенским просторима представља и налаз о смањењу утицају религиозности на еманципаторске вредности¹⁴ у периоду између 1995. и 2009. године (Lavrčić 2013: 237–238).

За недавно преминулог Улриха Бека, индивидуализација је у исто време била показатељ секуларизације (на институционалном нивоу) и повећања значаја религије у свету (Beck 2010). Религија која добија на значају је заснована на могућности вишеструких избора у друштвима „касне модерности“ где људи могу да траже „личног бога“ (“God of one’s own”). Као таква, она пружа неку наду за будући миран суживот различитих конфесија, посебно на постконфликтним подручјима какво је оно бивше Југославије.

Литература¹⁵

- Бандић, Д. (2004). *Народна религија Срба у 100 појмова (2. исправљено издање)*. Београд: Нолит.
- Бандић, Д. (2010). *Народно православље*. Београд: Библиотека XX век; Књижара Круг.
- Благојевић, М. (2004). *Религија и црква у трансформацијама друштва: социолошко-историјска анализа религијске ситуације у српско-црногорском и руском (пост) комунистичком друштву*. Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; „Филип Вишњић“.
- Ђорђевић, Ј. (2001). „Невидљива религија – нужна промена, мода или јерес“, у: Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић и Јован Живковић (прир.) *Вера мањина и мањинске вере – ЈУНИР годишњак VIII*, Ниш: ЈУНИР; Зограф, стр. 50–57.
- Ђорђевић, Д. Б. и М. Јовановић. (прир.) (2010). *Могућности и донети социјалног учења православља и православне цркве*. Београд: Konrad Adenauer Stiftung; Ниш: ЈУНИР.
- Епштејн, М. (2001). *Ново секташтво: типови религиозно-филозофских погледа на свет у Русији (70-их и 80-их година XX века)*. Нови Сад: Аурора.
- Зимел, Г. (2004). *Филозофија новца*. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

¹⁴ У питању су вредности које подупиру могућност изражавања властите личности (Inglehart & Welzel 2005: 166), родну равноправност (284), демократску партиципацију (286), аутономију наспрот ауторитету (291) и толеранцију наспрот конформизму и ксенофобији (296).

¹⁵ Библиографске јединице унете ћирилицом су сортиране по азбучном, а након њих латиничне по абecedном реду.

- Зимел, Г. (2008). „Религија”, у: Душан Маринковић (прир.) *Георг Зимел 1858–2008*, Нови Сад: Војвођанска социолошка асоцијација; Mediterran Publishing, стр. 184–251.
- Јанарас, Х. (2014). *Црква у посткомунистичкој Европи*. Београд: Центар за истраживање православног монархизма.
- Радић, Р. (2009). *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву у 19. и у првој половини 20. века*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Радић, Р. (2010). „Припадање без веровања и познавања“, у: Војин Димитријевић (ур.) *Новости из прошлости: знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*. Београд: Београдски центар за људска права, стр. 107–128.
- Тејлор, Ч. (2011). *Доба секуларизације*. Београд: Албатрос Плус; Службени гласник.
- Barker, E. (2004). “The Church Without and the God Within: Religiosity and/or Spirituality?”, in: D. Marinović Jerolimov, S. Zrinščak & I. Borowik – *Religion and pattern of social transformation*. Zagreb: Institute for Social Research, pp. 23–47
- Beck, U. (2010). *A God of One’s Own: Religion’s Capacity for Peace and Potential for Violence*. Cambridge; Malden, MA: Polity
- Besecke, K. (2005). “Seeing Invisible Religion: Religion as a Societal Conversation about Transcendent Meaning”, *Sociological Theory* 23(2), pp. 179–196.
- Borowik, Irena (2002) “Between Orthodoxy and Eclecticism: On the Religious Transformations of Russia, Belarus and Ukraine”, *Social Compass* 49(4), pp. 497–508.
- Boy, John D. (2012) “Subjects, spirituality, and smoking: An interview with Hubert Knoblauch” (доступно на интернет адреси: <http://blogs.ssrc.org/tif/2012/10/18/subjects-spirituality-and-smoking-an-interview-with-hubert-knoblauch/>, последња посета: 17.10.2014.)
- Buchenau, K. (2014). “The Serbian Orthodox Church”, in: Lucian N. Leustean (ed.) *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*, Abingdon (UK) & New York: Routledge, pp. 67–93.
- Davie, G. (1990). “Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?”, *Social Compass* 37(4), pp. 455–469.
- Dillon, M. & P. Wink. (2003). “Religiousness and Spirituality: Trajectories and Vital Involvement in Late Adulthood”, in: Michelle Dillon (ed.) *Handbook of Sociology of Religion*, New York: Cambridge University Press, pp. 179–189.
- Dobbelaere, K. & L. Voyé. (1990). “From Pillar to Postmodernity: The Changing Situation of Religion in Belgium”, *Sociological Analysis* 51 (Special Presidential Issue Sociology of Religion: International Perspectives), pp. S1–S13.
- Flere, S. & A. Kirbiš (2009) “Comment on Houtman and Aupers, *JSSR*, September 2007 – New age, religiosity, and traditionalism: A cross-cultural comparison”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 48(1), pp. 161–169.
- Friedland, R. (2011). “The Institutional Logic of Religious Nationalism: Sex, Violence and the Ends of History”, *Politics, Religion & Ideology* 12(1), pp. 65–88.
- Giordan, G. (2007). “Spirituality: From a Religious Concept to a Sociological Theory”, in: Flanagan, K. & P. C. Jupp (eds.) *A Sociology of Spirituality*, Aldershot: Ashgate, pp. 161–180.

- Heelas, P. (1991). "Western Europe: Self-Religions", in: P. Clarke (ed.) *The World's Religions: The Study of Religion, Traditional and New Religion*, London: Routledge, pp. 167–173.
- Heelas, P. (2004). "Detraditionalizing the Study of Religion", in: Slavica Jakelić & Lori Pearson (eds.) *The Future of the Study of Religion - Proceedings of Congress 2000*, Leiden; Boston: Brill, pp. 251–271.
- Hervieu-Léger, D. (2008). "Religion as Memory: Reference to Tradition and the Constitution of a Heritage of Belief in Modern Societies", in: Hent de Vries (ed.) *Religion: Beyond a Concept*, New York: Fordham University Press, pp. 245–258.
- Houtman, D. & P. Mascini. (2002). "Why Do Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands", *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(3), pp. 455–473.
- Houtman, D. & S. Aupers. (2007). "The Spiritual Turn and the Decline of Tradition: The Spread of Post-Christian Spirituality in 14 Western Countries, 1981–2000", *Journal for the Scientific Study of Religion* 46(3), pp. 305–320.
- Houtman, D., P. Heelas and P. Achterberg. (2012). "Counting Spirituality? Survey Methodology after the Spiritual Turn", in: Luigi Berzano & Ole Preben Riis (eds.) *Annual Review of the Sociology of Religion - Volume 3: New Methods in the Sociology of Religion*, Leiden: Brill, pp. 25–44.
- Hunt, K. (2003). "Understanding the Spirituality of People who Do Not Go to Church", in: G. Davie, P. Heelas & L. Woodhead (eds.) *Predicting Religion: Christian, Secular and Alternative Futures*, Farnham: Ashgate, pp. 159–169.
- Inglehart, R. & C. Welzel. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Kandinsky, W. (2009). *Concerning the Spiritual in Art*. Auckland: The Floating Press.
- Kandinsky, W. & F. Marc. (2010). "Preface to *The Blue Rider Almanac*" (доступно на интернет адреси: <http://www.mariabuszek.com/kcai/Expressionism/Readings/BlueRider.pdf>; последња посета: 23.12.2014.)
- Ketola, K. (2007). "Spiritual Revolution in Finland? Evidence from surveys and the rates of emergence of new religious and spiritual organisations", *Nordic Journal of Religion and Society* 20(1), pp. 29–39.
- Knoblauch, H. (2004). *Sociologija religije*. Zagreb: Demetra.
- Knoblauch, H. (2008). "Spirituality and Popular Religion in Europe", *Social Compass* 55(2), pp. 140–153.
- Knoblauch, H. (2010). "Popular Spirituality", *Anthropological Journal of European Cultures* 19(1), pp. 24–39.
- Lavrič, M. (2013). "Religious Change and the Impact of Religiosity upon Emancipative Values in Post-Yugoslav Countries", in: Sergej Flere (ed.) *20 Years Later: Problems and Prospects of Countries of former Yugoslavia*, Maribor: Faculty of Arts; Center for the Study of Post-Yugoslav Societies University of Maribor, pp. 223–243.
- Luckmann, T. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, New York: The MacMillan Company; London: Collier-MacMillan Ltd.
- Luckmann, T. (1979). "The Structural Conditions of Religious Consciousness in Modern Societies", *Japanese Journal of Religious Studies* 6(1-2), pp. 121–137.

- Luckmann, T. (2003). "Transformations of Religion and Morality in Modern Europe", *Social Compass* 50(3), pp. 275–285.
- Marler, P. M. & C. K. Hadaway. (2002). "'Being Religious' or 'Being Spiritual' in America: A Zero-Sum Proposition?", *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(2), pp. 289–300.
- McGuire, M. B. (2008). "Toward a Sociology of Spirituality: Individual Religion in Social/Historical Context", in: E. Barker (ed.) *The Centrality of Religion in Social Life: Essays in Honour of James A. Beckford*, Farnham: Ashgate, pp. 215–232.
- Pollack, D. (2001). "Modifications in the Religious Field of Central and Eastern Europe", *European Societies* 3(2), pp. 135–165.
- Pollack, D. (2003). "Religiousness Inside and Outside the Church in Selected Post-Communist Countries of Central and Eastern Europe", *Social Compass* 50(3), pp. 321–334.
- Roof, W. C. (1999). *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*, Princeton: Princeton University Press.
- Roof, W. C. (2003). "Religion and Spirituality: Toward an Integrated Analysis", in: M. Dillon (ed.) *Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 137–148.
- Sheldrake, P. (2007). *A Brief History of Spirituality*, Malden MA; Oxford: Blackwell.
- Simmel, G. (2001a). „Križa kulture“, u: *Kontrapunkti kulture*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, str. 72–86.
- Simmel, G. (2001b). „Konflikt culture“, u: *Kontrapunkti kulture*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, str. 87–108.
- van der Veer, P. (2009). "Spirituality in Modern Society", *Social Research: An International Quarterly* 76(4), pp. 1097–1120.
- Woodhead, L. (2010). "Real Religion and Fuzzy Spirituality? Taking Sides in the Sociology of Religion", in: S. Aupers & D. Houtman (eds.) *Religions of Modernity: Relocating the Sacred to the Self and the Digital*, Leiden: Brill, pp. 31–48.
- Wuthnow, R. (2003). "Spirituality and Spiritual Practice" in: Richard K. Fenn (ed.) *The Blackwell Companion to Sociology of Religion*, Malden, MA: Blackwell Publishers, pp. 306–320.
- Zinnbauer, B. J., K. I. Pargament, B. Cole, M. S. Rye, E. M. Butter, T. G. Belavich, K. M. Hipp, A. B. Scott & J. L. Kadar. (1997). "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy", *Journal for the Scientific Study of Religion* 36(4), pp. 549–564.

Miloš M. Jovanović

TRANSFORMATION OF RELIGIOUS IDENTITY: SPIRITUALITY IN SERBIA

Summary

The paper deals with spirituality as a form of religiosity. After reviewing the etymological origin of the term, the existing sociological definitions of spirituality are considered. The “spirituality”, as an ideal-type, is set as opposed to “religion”. The social conditions that enable expression of spirituality as a social form of religion in Western Europe are stated. The presence and power of impact of the aforementioned factors in Serbian society at the beginning of the XXI century are assessed, as well as “elective affinity” that exists between Orthodoxy and spirituality. As a kind of empirical illustration of the above considerations, the data about spirituality in the (post-)modern West (obtained from the World Values Survey) are presented, along those from Serbia (from the European Values Study). Findings from Western Europe concerning indicators of spirituality are compared with the frequency of these indicators in Serbia. A synthetic variable *index of post-Christian spirituality* was created and treated as a dependent in relation to gender, age, education, settlement size and income level of the respondents. Linear regression analysis was conducted. Finally, a number of thesis that could assist in the interpretation of the results were offered.

ГЛАВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОЛИТИЧКО-КУЛТУРНИХ ОРИЈЕНТАЦИЈА СТУДЕНАТА У НИШУ²

Сажетак: Постсоцијалистички период у Србији карактеришу бројна структурална ограничења која се тичу омладине и студената, попут незапослености и ослањања на примарну породицу. Она задржавају младе не само у стању продужене младости већ и наметнутог „фамилијарног колективизма“ који одлаже достизање одговорности и самосталности међу њима. Полазећи од тезе о младима као „сеизмографима друштвених промена“, рад се фокусира на неке ставове студената Универзитета у Нишу који се тичу политике али и развојних трендова читавог друштва. Ставови се интерпретирају у контексту демократске политичке културе, која подразумева односе између појединца, одговарајућих вредности и друштвене партиципације. Промене на овом плану, међутим, не иду предвиђеним темпом (због неповољне политичке и економске ситуације, као и присуства ауторитаризма и традиционализма) – што говори о сасвим поступном кретању у правцу учвршћивања демократских политичких вредности у Србији.

Кључне речи: омладина, студенти, политичка култура, демократија, активизам

Уводна одређења: омладина, „млади“ и студенти

Уназад неколико деценија, феномен омладине је постао све чешћим предметом научног проучавања, из чега су проистекла и бројна теоријско-вредносна становишта о различитим аспектима њеног друштвеног положаја, као и о вредносним оријентацијама младе генерације. Као предмет социолошких истраживања, омладина је одређена на различите начине, премда понајвише као релативно јединствена и специфична социјална група, док се у факторе који су омогућили конституисање омладине као засебне друштвене категорије посебно истичу: ослобођење од патријархалних стега породице, запошљавање изван ње, продужено образовање, учешће у политичком животу и стварање специфичне поткултуре младих. Другачије, *differentia specifica* омладине садржана је у њеним трима главним обележјима: „објективно различитог друштвеног по-

¹ branislav.stevanovic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта 179074: *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ложаја младих у односу на друге друштвене групе; самопроизводње властите субјективне свести – самосвести и групног идентитета; и дистинктивних образа понашања младих.“ (Милић, Чичкарић 1998: 18)

О тешкоћама у вези са дефинисањем омладине још крајем шездесетих година 20. века (на конференцији UNESCO-а о омладини) истакнуто је да се социјални, економски и психолошки положај младих у пракси у толикој мери разликује, да је крајње тешко формулисати било какву уопштену и садржајну дефиницију омладине. Препоручено је стога да се они који се баве хуманистичким и социјалним проблемима веома опрезно држе термина којима се могу обухватити што више различитости. „Из тих разлога се понекад као компромис може прихватити прагматично одређење ‘млади’ за све оне којима је друштво дало такав статус.“ (Томановић 1980: 17)

Уобичајено, термином „млади“ се обухватају индивидуе старе између 15. и 24. године, које су се приближиле крају школовања, које су стекли квалификације за излазак на тржиште рада, или су већ запослене али још увек нису засновале своју засебну породицу. Поменуто одређење је мањкаво са социолошког становишта, јер пренебрегава друштвену раслојеност младих људи, њихове друштвене улоге, неслагласност између психофизичке зрелости и социјалне незрелости, специфичне вредности, супкултуре и стилове живота младих. (Пишин 1999: 22–24) Што се тиче сродног појма „омладина“, већина њених операционалних дефиниција се задржава на биолошко-статистичко-генерацијским карактеристикама, а то је да омладину чине лица од 15 до 27 година са сличним психолошким, друштвеним и културним обележјима. За већину аутора, међутим, омладина је специфична социјална група коју одликују неке карактеристичне особености. Тако М. Броћић види „пет кључних обележја омладине“: радно-економски положај је сличан и по правилу незавидан; маргиналан политички положај младих; тешкоће при укључивању у секундарну друштвену средину; одлике идејног профила; секундарни вид друштвене стратификације. (Броћић 1982: 109–131)

У вези са појмовном дистинкцијом појмова млади и омладина, А. Милић сматра да појам омладина садржи једно објективно, материјално одређење у виду „специфичног социјално-историјског уређења генерацијских односа помоћу кога се млади људи у датом простору и времену дефинишу, позиционирају и контролишу процес њиховог одрастања и улажења у свет одраслих“. (Милић 1987: 17). На тај начин, категорија *омладине* се разликује од категорије *младости* која упућује на био-антрополошка и психолошка својства људи, тј. на процесе њиховог одрастања, односно старења и што доводи до разликовања животних доби на младост, зрелост и старост.

Притом, омладина није настала одједном као резултат историјских промена, већ има свој сопствени историјски развој. Процес „конструкције“ омладинске структуре прошао је кроз неколико етапа: 1) етапа „малог човека“, 2) етапа формирања „младог човека“, 3) етапа „двокласног обрасца одрастања“ и 4) етапа коначног успостављања омладине као посебне структуре. (Марковић Крстић 2008: 89) У начелу, појава омладине као посебне друштвене групе де-

шава се тек са настанком модерног доба и посебно размахом процеса модернизације. „Тако се појам омладина односи управо на друштвену конструкцију Модерне: он потенцира друштвена обележја младих као узрасне групе, настале у процесима дугог трајања који чине историјски контекст њеног настанка.“ (Томановић 2012: 10) У ранијим историјским периодима, омладина као посебна друштвена група се није могла формирати, јер се радило о друштвима у којима није било дугогодишњег школовања, па се укључивање појединаца у сферу рада дешавало још у детињству. У савременом добу, пак, укљученост у образовни процес може трајати и до тридесетих година живота, што младе одваја од света рада, и притом конситуише као засебну друштвену групу. Дакако, прелазак омладине у свет одраслих све је комплекснији. Проучавања омладине јасно су указала да се млади људи налазе у врло сложенем положају, с обзиром на њихове социјалне перспективе, економске проблеме као и уже проблеме образовања. Истовремено, они међу првима реагују на друштвене промене али први и сnose последице тих промена. Разлози за то леже у њеној релативној бројности но, исто тако, и у пројектованим циљевима друштва који су се првенствено односили на омладину. Стога је омладина „била у положају да не само непосредно него и најбрже осети све ефекте изведених системских и идеолошких заокрета.“ (Милић 1987: 117) Карактеристично за омладину је и то да она трага за својим друштвеним и персоналним идентитетом, у складу са условима и могућностима дотичног друштвено-економског система. Потреба и трагање за идентитетом, подразумева немирење са постојећим, што, дакако, кореспондира модерном, демократском плуралистичком друштву које рачуна са самосвешћу својих актера и размахом њихових могућности.

Данас су у науци о младима уочљиве две различите, али и комплементарне интелектуалне традиције. Прва младе разумева као *ресурс*, тј. као експоненте жељене будућности. Како је омладина потенцијални извор иновација, овом сегменту популације ваља осигурати оптималне друштвене услове. Друга традиција види младе као *проблем*, тј. групу која је у осетљивом стадијуму развоја и која је пријемчива за разне облике девијантног понашања – па је у том смислу ваља заштитити. Карактеристично је да је перцепција младих као „ресурса“ раширенија у раздобљима друштвене стабилности и економског напретка – „док је виђење младих као проблема израженије у друштвено нестабилнијим увјетима праћеним економском стагнацијом или назадовањем.“ (Пишин 2005: 17) Како било, сви данашњи студенти на Балкану су будући носиоци развоја односних друштава, док се процес њиховог сазревања одиграва у јединственом друштвено-историјском тренутку обележеним „двоструком транзицијом“ карактеристичном за сва постсоцијалистичка друштва – „транзиција у одраслост у друштву у транзицији.“ (Томановић 2012: 34)

Премда омладина не представља хомогену групу, могу се, дакле, издвојити неке заједничке особине њеног друштвеног положаја, пре свега њена економска и политичка неједнакост у односу на старије (у пракси, а не нормативно) која повлачи њену инфериорност и маргиналност. Следећа важна значајка лежи у томе што се она налази у прелазној фази преузимања друштвених улога

старијих, „али тај период траје све дуже, како због великог значаја школовања и дужине његовог трајања, тако и због немогућности запошљавања после завршетка школовања“. (Мрђа 2004: 157) Основни проблем омладине, не само на Балкану већ и свуда по свету, је раст незапослености, која онемогућава њено социоекономско осамостаљивање. Задржавање младих у зависном положају искључује исте и из јавне сфере, посебно из политике, тј. из места са којих се одлучује. Тако се млади налазе на раскршћу између „заштићеног света детињства“ и „грубог света одраслих“ који их не прихвата у потпуности, а ипак од њих очекује интеграцију кроз преузимање „одговарајућих друштвених улога“. Због ових својих карактеристика, млади представљају део становништва који су један од „најосетљивијих сеизмографа друштвених промена“. (Pištin, Bouillet, Gvozdanović, Potočnik 2013: 9) У сплету фактора од значаја за разумевање положаја омладине, помиње се и феномен тзв. *продужене младости* који се појавио услед нестабилности тржишта рада у контексту глобализације, потреба и захтева за продуженим школовањем, декомпозиције „државе благостања“ и режима „реалног социјализма“ – „као и тенденције младих да испробају различите стилове живота пре него што преузму улоге одраслих“. (Томановић 2012: 12)

Што се тиче *студената*, они су по свом начину живота, ставовима, вредностима и обрасцима понашања једна још специфичнија друштвена група, иако се по претходно поменутиим категоријама студенти и међусобно разликују – првенствено с обзиром на њихова социодемографска обележја. Студенти представљају засебну друштвену групу коју одређују неке заједничке социјалне карактеристике, пре свега продужено школовање, концентрисаност у великим урбаним центрима као и неповољан друштвени статус у односу на старије. Последица тога је њихова слабија друштвена интеграција и креирање особених генерацијски обликованих поткултура. Истовремено, студенти долазе из свих друштвених слојева, па и њих (као и читаву омладину) карактерише унутрашње социјално раслојавање, у складу са класно-слојним раслојавањем у „остатку“ друштва.

Говоримо ли о Србији, њен постсоцијалистички транзициони период карактеришу бројни проблеми и структурална ограничења са којима су се суочавали и још увек суочавају млади: незапосленост, недостатак станова, слом система социјалне заштите и ослањање на породицу. Млади су у Србији све образованији, а све је мање могућности да пронађу посао за који су се школовали. Лош материјални положај задржава младе не само у стању продужене младости већ и својеврсног (наметнутог) „фамилијарног колективизма“ који одлаже достизање одговорности, самосталности и индивидуалности међу њима. По многим ауторима, српско друштво још увек обитава у фази предмодерног друштва, које није довољно ни индустријско ни развијено. То резултира великим незадовољством економском и политичком ситуацијом/кризом у земљи која је постала константна, услед несанкционисања корупције, спреге тајкуна с влашћу и непостојања адекватног социјалног програма који би заштитио грађане од немаштине. Када је реч о развоју демократије, готово да

присуствујемо њеном константном одлагању и блокирању, понајвише од владајућих слојева из претходног режима који су задржали монопол у друштву у виду (позадинске) економске и политичке супремације. Овоме треба придодати и наслеђе старе социјалистичке идеологије, али и удео грађанских ратова, санкција, економске и политичке нестабилности, што све заједно увелико отежава развој демократских вредности међу становништвом, па и међу омладином. Не треба изоставити и бомбардовање које је извршио НАТО, проблематичне (и у великој мери политички обојене) одлуке Хашког трибунала, али и проблем територијалности и суверенитета (проблем Косова и Метохије), који свакако не доприносе преваленцији демократске оријентације. У исто време, економску ситуацију у земљи одликује низак БДП и висока стопа незапослености.

Прихватимо ли претходно поменуте ставове да су млади „сеизмографи друштвених промена“ и да међу првима реагују на друштвене промене, ставови младих (те вечите но уједно и фактичке „генерације будућности“), могу нам пружити вредне информације о њиховим жељама, очекивањима, интересима и друштвеном понашању, на основу којих се могу извести и закључци о развојним трендовима у некој појединачној земљи или пак, у региону. Такође, актуелни процес проширења ЕУ ставља у први план питање демократског потенцијала будућних грађана уједињене Европе, посебно младих, од којих се много очекује у будућности, и који се посматрају и као потенцијално највећи добитници евроинтеграција. Дакако, ставове студената ваља интерпретирати у контексту цивилне или демократске политичке културе, која пре свега подразумева односе између појединца и одговарајућих вредности, ставова и друштвене партиципације.³ Не без разлога, демократска политичка култура повезује се и са „социјалним капиталом“ тј. са мрежом социјалних односа заснованих на поверењу, реципроцитету, кооперативности и солидарности (Matić 2000; Putnam 2000), која доприноси укупном развоју друштва, укључујући и демократизацију друштвених односа.

Досадашњи резултати показују да се доминантне вредности бирачког тела у Србији не подударују сасвим са његовим декларативним опредељењем

³ Под *политичком културом* подразумевамо „интегралну целину политичких ставова, вредности, традиције, социјализације, институција, материјалних претпоставки, као и свих других културних феномена који се тичу политичких односа и механизма освајања и остваривања власти.“ (Стевановић 2006: 82) Као део опште културе, политичка култура, представља сусретање индивидуалног, колективног и јавног искуства (Вујадиновић 2008: 32), као и трајнију конструкцију која пресудно утиче на избор циљева и праваца по којима се појединци, друштво и држава крећу и развијају (Чупић 2009: 339). Дакако, за савремене истраживаче најзанимљивија је грађанска (или цивилна или демократска) политичка култура, јер уколико „политичка култура не може подржати демократски систем, мршаве су шансе за успех тог система.“ (Almond, Werba 2000: 366) У ширем смислу, као што општа култура није тек неки „сектор“ друштва међу осталима, тако и политичка култура прожима својим духом целокупну сферу политике, док једино развијена цивилна/грађанска политичка култура може доприносити одржавању стабилне вишестраначке компетитивне демократије као и ефикасне и одговорне власти. Савремена демократија захтева одговарајући *политички идентитет* и ширу *политичку културу*, односно, „демократског човека који жели и обликује демократију, као што она обликује њега.“ (Фукујама 1997: 155)

за демократизацију и укључење у европске интеграције. Грађанство у Србији је још увек умногоме окренуто прошлости и оспоравању процеса реформи (нпр. приватизације), што говори о непостојању сагласности о начину превазилажења тешкоћа у демократској трансформацији. Додамо ли овоме и селективно прихватање норми међународних институција, низак степен толеранције према различитим депривираним друштвеним групама, произилази да доминантне „вредности“ (које се по појединим питањима приближавају предрасудама и стереотипима) знатног дела грађана представљају озбиљну баријеру процесу демократизације. Заједно са ауторитарним наслеђем, претходно чини плодно тле за опстајање недемократске политичке културе која српско друштво постојано држи „на дистанци“ од савремене демократије и европских интеграција.

Неки резултати истраживања и покушај интерпретације

Оно чиме смо се, између осталог, бавили у оквиру потпројекта *Демократска политичка култура и политичка социјализација*⁴ односило се на главно питање – да ли су и, у којој мери, најважније политичке преференције студената у Србији⁵ у сагласности са прокламованом демократизацијом укупног друштва и текућим процесом евроинтеграције. У том циљу, ваљало је идентификовати најважније политичке вредности и ставове српских студената, утврдити њихову распрострањеност и упоредити их са карактеристикама грађанске политичке културе. Анализа ових преференција би показала у којој су мери политички идентитети и политичка култура у Србији „демократизовани“ и као такви подложни променама под утицајем глобалних друштвених трансформација. Полазећи од претпоставке да демократија захтева одговарајући *вредносни систем* који мора бити надахнут вредностима слободе, правде, једнакости, толеранције и сл., у наставку ћемо анализирати неке елементе политичког идентитета студената у Србији (прецизније, у Нишу) који су објективирани у ставовима о политици – имајући у виду да се у овој сфери, на врло видљив начин укрштају и поларизују све главне тенденције које се надмећу и у читавом друштву.⁶

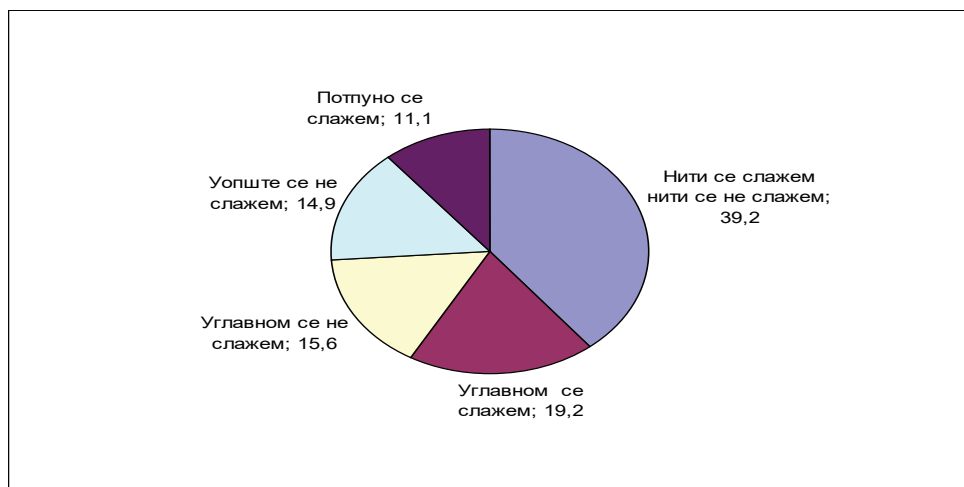
Сваки разговор о демократији ваља поћи од увида да она, сама по себи, није идеални облик друштва, макар у оној мери у којој ни људи нису савршена бића. Такође, упркос раширеним предрасудама у постсоцијалистичким друштвима Источне Европе, она се не може оцењивати у односу на некакав

⁴ Потпројекат је рађен у оквиру наведеног пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција*.

⁵ Истраживање је обухватало и студентску популацију и у Македонији и Бугарској.

⁶ Неки од налаза који ће се разматрати у даљем тексту су већ презентовани у неколико радова које је аутор овог рада (самостално или у коауторству) објавио у одговарајућим зборницима и часописима (упор. Стевановић, Продовић 2014; Стевановић, Божиловић 2014а; Стевановић, Божиловић 2014б). По први пут се, међутим, на једном месту налазе подаци везани само за студенте у Нишу, као што је и анализа унеколико промењена и допуњена.

претпостављени (очекивани) привредни раст. Уколико је економски бољитак првенствени циљ неке државе, далеко боље резултате даје комбинација либералне економије и ауторитарне политике а не демократија, о чему сведоче државе које последњих деценија бележе највиши привредни раст (Јапан, Јужна Кореја, Тајван, Сингапур).⁷ Како год садржајно дефинисали демократију, опредељење за њу је слободан чин који, посматрано изоловано, не могу обезбедити ни економија нити било који посебни „чиницац демократије“, већ само њихова целина уз постојање демократски настројених личности. „Грађански етос“ имплицира поред слободе и спремност и способност за одговорност, за толерисање плуралитета и достојанство грађана, смисао за правду, отвореност, поверење и кооперацију и емпатију (Schwan 1998: 120). Стога се прво питање које се наметнуло, тичало тога колико су студенти Универзитета у Нишу „верни“ демократији, имајући у виду да њен главни циљ није примарно економски већ – људска слобода и могућност индивидуалне самореализације. Испитаници су се одређивали у односу на питање: „У којој мери се слажете са ставом да је понекад недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског“, а одговори су приказани у графикану 1.

Графикон 1: У којој мери се слажете са следећим ставом: Понекад је недемократски поредак бољи и ефикаснији од демократског (%)

Из података произилази да се највећи број испитаника определио за неутрални став „нити се слажем, нити се не слажем“ – са ставом да је понекад не-

⁷ Насупрот њима, демократске државе показују мањи степен економске ефикасности, јер су склоније различитим „социјалним давањима“, па стога и имају већу стопу инфлације као и буџетски дефицит. Имајући претходно у виду, а на трагу размишљања Н. Бобиа, под демократским режимом ваља подразумевати пре свега – „скуп процедуралних правила при обликовању колективних одлука, који омогућава што шире учешће заинтересованих“ (Боббио 1990: 8). Слично мисли и К. Попер (Popper) који у демократији види – „скуп установа које би допустиле јавну контролу владара и њихово отпуштање од стране оних којима се влада.“ (Попер 1993: 184)

демократски поредак бољи и ефикаснији од демократског (39,2%), док је други по величини став оних који се „углавном слажу“ (19,2%) – што је чињеница која мора да „звони на узбуну у демократским редовима“. Тек након њих следе одговори који се „углавном“ (15,6%) или „уопште не слажу“ (14,9%) са попућеним ставом. На самом крају је, додуше, недемократски исказ „потпуно се слажем“ (11,1%), но додамо ли њему и прва два (који тешко да могу да понесу епитет продемократски) добија се значајан постотак (69,5%) испитаника који, у мањој или већој мери, изражавају – сумњу у демократски облик владавине. Пошто се овде ради о аутентичним одговорима студената који, као део омладине, представљају (и фактичку и фигуративну) будућност једног друштва, у најмању руку – има разлога за забринутост у вези са будућношћу демократије у Србији. Дакако, не сме се сметнути с ума да се овде ради о ставовима оних који су увелико збуњени оним што се уназад петнаестак година приказивало као резултат „демократских промена“. Главни циљ демократије није економски бољитак, али то свакако није ни сиромаштво, незапосленост и бесперспективност, одсуство владавине права, корупција и бирократизација – што је „социјални амбијент“ у коме данас претежно живе студенти у Србији. Поменути ставови студената заправо потврђују тезу о младима као „сеизмографима друштвених промена“ (и „лакмус-папиру“ друштва) тј. чињеницу да они међу првима реагују на извесна друштвена гихања. Иако садрже неке елементе заједничке свести, студенти долазе из различитих друштвених слојева и са собом носе „социјализаторски набој“ своје средине, што значи да се и код њих налазе они ставови и недоумице у вези са демократијом који су раширени по читавом друштву. Како се још увек налази у процесу сазревања и формирања, омладина је у већој мери пријемчива за утицаје и вредности из „делине друштва“, како оних позитивних тако и оних негативних. Зато чињеница да значајан број студената изражава неверицу према (српској) „демократији“, упућује на закључак да је такав став о демократији данас преобладајући и у целини српског друштва.

Сумњичави ставови студената према демократији се, међутим, могу протумачити и као нека врста *здравог отпора* на оно што се у Србији досад издавало за „демократизацију“, а доводило је до својеврсне „рурализације“ и криминализације друштва. Удео сиромаштва које је нашироко захватило безмало све друштвене слојеве у Србији, једва да је потребно помињати, јер се оно одвајкада везује за недемократске оријентације и нетолеранцију, ауторитаризам, традиционализам и склоност корупцији. Одавно је познато – „да су ниже класе много мање одане демократији као политичком систему него градска средња и виша класа.“ (Липсет 1969: 129) Како било, мора се подвући да подаци које смо добили не сведоче у прилог некакве априорне „демократичности“ младе генерације. Поверење у демократију, очито, зависи више од неких других фактора и околности (висина примања у породици и степен образовања), а мање од броја година. У неким ранијим истраживањима које смо обавили⁸, показало се да чак

⁸ Упор. Стевановић, 2008а, 2008б, 2009.

и мала повећања у степену школовања повољно утичу на јачање поверења у демократију, као и да су слабије плаћени друштвени слојеви мање одани демократији, него средњи и виши друштвени слојеви.⁹

Забрињавајуће индиферентни однос према демократији пронађен је и суочавањем студената са следећим исказом: „У којој мери се слажете са ставом да демократија може имати својих проблема, али је боља од било ког другог облика управљања“. Равнодушност према претходном исказу испољава чак 31,7% испитаника, за којима следе они који се углавном слажу (28,9%) и у потпуности слажу с тим (14,9%). Притом, значајан је проценат оних студената који се углавном не слажу (11,6%) и уопште не слажу (12,8%) са ставом да је демократија боља од других облика управљања – што заједно чини готово $\frac{1}{4}$, односно 24,4% недемократски оријентисаних испитаника. Ако бисмо претходно поменуто четвртину испитаника додали оним „равнодушним“, добили бисмо једну релативно велику групу од 56,1% оних који нису сасвим, односно нису уопште убеђени у делотворност демократије.

И овде је, дакако, главни проблем како исправно одгонетнути неутрални одговор („Нити се слажем, нити се не слажем“). Сам по себи, он се ни на који начин не може повезати са демократском политичком културом и специфичним „поносом“ демократски оријентисаних грађана – како због свог политичког система тако и због свог укупног демократског начина живота. Наиме, да би демократија успешно функционисала, потребно је да је грађани заволе, и да на њене вредности не гледају као на некаква средства за постизање неког, демократији спољашњег, циља. У првом реду то се односи на толеранцију (различитости), као једну од врхунских вредности демократије. Демократски оријентисани грађани би требало да се залажу за слободу избора свакога од њих, чак и у случају да се не слажу са било којим појединачним избором. Многи у Србији, су, међутим, склони да у демократији и њеном плурализму, па и конфликтима виде и изостанак сваке контроле и правила – анархију, а колики је постотак таквих међу студентима приказано је у табели 1.

⁹ Амбивалентан, а заправо дубоко индиспонирајући, став по питању демократије: „нити се слажем, нити се не слажем“ (о томе да је недемократски поредак понекад ефикаснији од демократског) је најизраженији код студената Природно математичког факултета у Нишу, али одмах иза њега следи и „друштвењачки“ – Филозофски факултет, док се једино код студената Правног факултета назире нека врста склоности ка демократији, јер су се у 22,8% случајева изјаснили да се са наведеним ставом „уопште не слажу“. Разуме се, са становишта теорије демократије, неприхватљиво је било какво подвајање „природњачких“ и „друштвењачких“ факултета по питању пожељности демократије. Слобода мисли и говора представља неопходан предуслов за развој универзитета, за интелектуални и општи друштвени напредак, а њен прави гарант може бити само демократски политички поредак. Уколико поступак сазнавања подразумева слободно постављање претпоставки и њихово критичко проверавање, онда и друштво мора бити прилагођено слободном изношењу различитих предлога и њиховој неограниченој критици, а такво друштво је само – демократско, „отворено друштво“. Како тврди К. Попер, „у крајњој линији, напредак веома много зависи од политичких чинилаца: од политичких установа које обезбеђују слободу мишљења, од демократије.“ (Попер 1988: 244)

Табела 1: У којој мери се слажете са следећим ставом: Демократија је исто што и безвлашће

Нити се слажем нити се не слажем	30,5 %
Уопште се не слажем	29,2 %
Углавном се не слажем	24,2 %
Углавном се слажем	9,8 %
Потпуно се слажем	6,2 %

Као и у претходна два случаја, највећи проценат (30,5%) је оних који се „нити слажу нити не слажу“, овог пута с тим да – између демократије и безвлашћа нема разлике. Такође, и овде је тешко разјаснити шта значи поменута неутралност, јер уверени демократа не само да не може да буде „функционалан“ у неком систему у коме влада анархија, већ у овом не би могао ни да опстане. Идентична непознаница појавила се и у случају следећег исказа о којем смо потражили мишљење студената: „За људе попут мене свеједно је у каквом политичком поретку живе“. Разуме, се, уколико би се испитаници позитивно одредили у односу на претходни исказ, то би значило битно одступање од демократског идентитета.¹⁰ Подаци упућују на то да највећи број студената (47%) не би тек тако прихватио да живи у недемократском, тј. било каквом поретку, а њима можемо прикључити и 13,9% оних који се „углавном не слажу“ (да им је свеједно у каквом политичком поретку живе), што заједно чини 63,3% мање-више убеђених демократа (разуме се, у својим изјавама). „Неутралних“ је у овом случају нешто мање (22,4%), али ако њима придодамо и оне који се „потпуно слажу“ и „углавном слажу“ (са ставом да им је свеједно у каквом политичком поретку живе), онда и овде наилазимо на упозоравајући број од 38,6% испитаника који се, еуфемистички речено, не „оптерећују“ питањем о природи политичког система у коме живе.

Нешто више светла на питање о степену (не)демократске настројености студената бацили су њихови одговори на наше питање „Ко би требало да управља државом“. Испоставило се да је највиши проценат оних који сматрају да државом треба да управљају стручњаци (60,4%). Знатно мањи број њих сматра да власт треба поверити влади и парламенту (19,1%) или јаком вођи (17,0%) а најмање – војсци (3,3%). Након оваквих одговора, мора се поставити питање откуд оволика присутност својеврсног „технократског“ начина размишљања код студената и, дакако, заузети принципијелан став о томе. Јер, чак 4/5 испитаника се не приклања једином правом демократском одговору који гласи да државом треба да управљају – влада и парламент. Поменути чињеницу не

¹⁰ Живот убеђеног демократе се не може помирити са хладним и тобож „реалистичким“ посматрањем у коме је главна ствар „не дизати прашину“ а какав упражњавају они који пре свега воде рачуна о свом физичком опстанку или пак, о материјалном стању. Демократски оријентисана личност мора да има осећај за потенцијалне неправде у друштву, као и да заузима ставове по различитим питањима. Демократија претпоставља развијање *рационалистичко-активистичке* политичке културе, а ове нема без грађана који су добро информисани и активни субјекти у доношењу политичких одлука.

треба улепшавати, „лакирати“, већ се мора се јасно рећи да су ставови студената, са теоријско-вредносног становишта савремене демократије, сасвим неприхватљиви: ни лоша економска ситуација у друштву, нити пословична неефикасност (србијанске) скупштине не може да буде изговор за елементарно непознавање демократских институција студената и, последично, њихову недемократску настројеност. То се може констатовати не само на основу огромне подршке која је дата некаквој неодређеној „владавини експерата“, већ и на основу тога да су парламент и влада однели превагу у односу на диктатора (јер то је „јаки вођа кога не ограничавају парламент и избори“) са свега 2%. Све ово не заслужује даљи коментар, али напросто вапи за што целовитијим објашњењем. Засигурно, подбацили су многи а не само студенти – и породица, и образовне институције, и политичари, и медији, једном речју – српско друштво у целини.¹¹

И изјашњавање студената о томе „Којој би политичкој партији пружили подршку“, било је прилично индикативно, премда сасвим еквивалентно актуелном изјашњавању бирачког тела у Србији. У неким ранијим истраживањима које смо обавили, појединачно су предњачиле партије које су се првенствено залагале за „социјалну правду и ублажавање социјалних неједнакости“, док нови подаци кажу да тема националних интереса у Србији није сасвим отишла у „други план“. Показало се да су се по питању каквој партији поклонити поверење, студенти заправо поделили у неколико „колона“. У прву(и највећу) колону ушли су они испитаници који су за партију „која води највише рачуна о националним и државним интересима“ (42,2%), у другу они испитаници који се „не интересују за политику“ (34,2%), у трећу они који преферирају партију која „промовише подједнако и националне и европске вредности“ (20,4%), а у четврту они који прижељкују партију која ће их „што пре увести земљу у ЕУ, док су јој националне вредности у другом плану“ (3,2%).

Очито, преферирање стриктно демократско-грађанских партија, наклоњеност демократским вредностима и свеукупни развој демократије у неком друштву, у великој мери зависи од политичког амбијента али и општег стања међународних односа. То је показало и следеће питање које смо узели у разматрање а које се односило на студентске одговоре у вези са ставовима према чланству у ЕУ. Иако је појединачно најчешћи одговор на питање „Да ли одобравате улазак/чланство Ваше земље у ЕУ“ – одговор „да“, тако се изјаснило само 43,7% испитаника, док су остали на претходно питање одговорили са „не“ и „немам став“. Дакако, бројни су разлози овој млакој пријемчивости

¹¹ Симптоматично је да женски пол даје нешто већу подршку управљању стручњака (64,7%) у односу на мушки (53,8%), који се пак, у 24,2% случајева определили за „јаког вођу“, насупрот упола мање девојака (12,2%). Овај резултат по коме студенти-мушкарци чак дају предност и „јаком вођи“ у односу на демократске институције, веома је забрињавајући, јер указује на значајну присутност некритичког ауторитаризма у овом делу србијанске популације. Притом, подршка демократском парламенту и влади је готово идентична (19% код мушкараца и 19,3% код жена), али је истовремено и премала да би се могло говорити о иоле значајном „демократском потенцијалу“ српских студената/студенткиња.

за ЕУ – од признања самопрокламоване „Републике Косово“ велике већине земаља чланица ЕУ, до исувише спорих преговора о приступању Србије ЕУ. Несумњиво, задовољавање макар неких права Срба на северу *Косова и Метохије* (дакако, уз поштовање „територијалног интегритета Косова“ који подржавају најзначајније чланице ЕУ) биће кључни елемент који може ићи у прилог умањењу недовољне заинтересованости студената за европске интеграције Србије. У супротном ће број грађана, међу њима и студената, који су скептични или сасвим равнодушни када се ради о чланству Србије у ЕУ, можда и порастати. Поменимо и то да је у групи оних који су за европске интеграције знатно више жена/девојака (63,4%) него мушкараца/младића (36,3%), док код оних који се противе чланству у ЕУ, незнатно предњаче младићи (53,2%) у односу на девојке (46,8%).¹²

Једна група питања тичала се односа према нацији, тј. тога у којој мери се студенти идентификују са нацијом којој припадају, а колико са неким другим идентитетима важним за (још увек недовршени) процес модернизације и евроинтеграције српског друштва. Овде ваља истаћи да се стабилна демократија у вишенационалним заједницама (каква је и Србија) не може изградити на принципима некакве једнонационалне државе и „једнонационалне културе“. Савремена демократска држава има „десупстанцијализовани идентитет“, а њене грађане на окупу држе „заједничка правила игре“, тј. универзална и чисто формална правила која су „равнодушна према сваком посебном садржају и утолико отворена за идеолошке, религиозне, моралне, обичајносне итд. разлике.“ (Дивјак 2006: 72) Истовремено, Европска унија даје предност идентификацији на темељу функционалних и међународних регија, подстичући тај модел и финансијски. Одговори показују да у односу према другим нацијама, студенти углавном показују отвореност. Највећи део њих не прихвата исказ да су национално мешовити бракови нестабилнији од једнонационалних, нити се осећа сигурно искључиво у окружењу своје нације. Студенти се, такође, не слажу са тврдњом да су припадници сопствене нације једини ослонац у „тешким временима“, нити да у странце „не треба имати поверења“. Притом, углавном не сматрају да је истицање националних обележја израз примитивизма, а неодлучни су по питању тога да ли националне мањине у Србији остварују своја национална права. Још, само једна четвртина испитаника је одговорила да прошлост нашег (што у већини значи: српског) народа „мора бити светиња“. Веома је индикативно и то да Срби као већински народ у Србији данас у 43% случајева изјављују да им „није битно да се зна којој нацији припадају“, а да

¹² У вези са чланством у ЕУ, чини се да је највећи део популације с разлогом престао некритички да верује у некакав загарантовани економски бољитак који ће аутоматски уследити онда када Србија постане пуноправни члан ЕУ (што, уосталом, показују примери Румуније и Бугарске које нису много економски напредовале од свог уласка у ЕУ). Такође, дуготрајно сиромаштво и незапосленост, владавина тајкуна, корупција и бирократизација не рађају само еврооптимизам, већ (како управо показује пример српских студената) – и евроскептицизам. Крајњи резултат је да европска интеграција Србије тренутно међу студентима ужива тек умерену подршку, која је, ипак, знатно већа од директног супротстављања, односно резолутног одбијања ЕУ.

се са исказом „спреман сам да се жртвујем за интерес и достојанство своје нације“ – идентификовала свега 1/5 односно 20,4% испитаника.

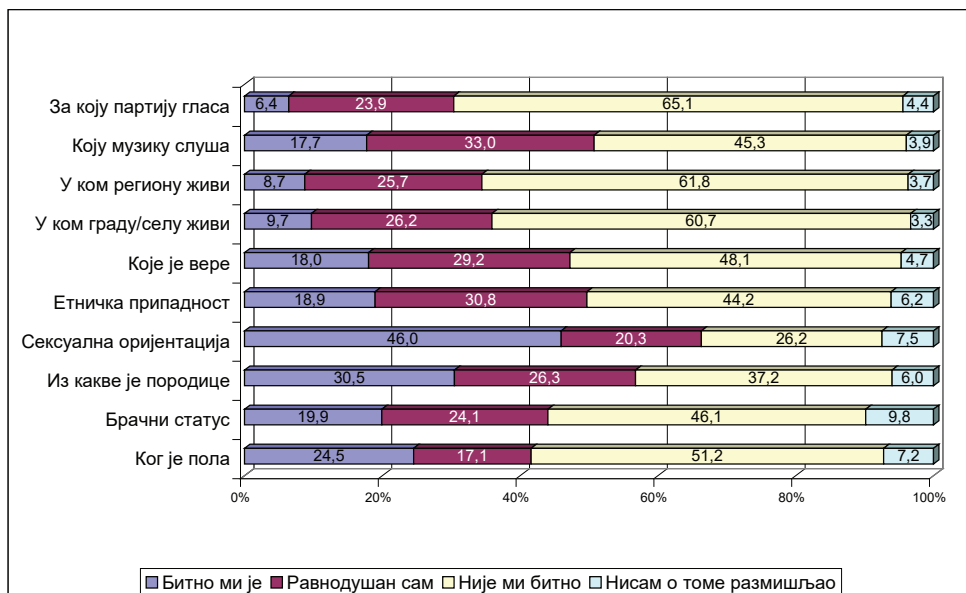
Грађански идентитет не поништава онај национални, али се у њему свакако не исцрпљује. Главно обележје грађанског, односно демократског идентитета, огледа се у способности грађана за самоодређење и аутономију као и за одговорност, а све у циљу активног учествовања у јавним пословима и контроли власти.¹³ Поменута спремност за учествовање и ангажовање, тј. специфични активистичко-партиципативни однос грађана према политичком систему, представља *conditio sine qua non* успешне демократије. У вези с њом, тј. са облицима учешћа у политичким акцијама, половина испитаника би отишла на „законски одобрене демонстрације“, знатан проценат придружио би се бојкоту (47,7%) и потписао петицију (46,2%). Неслужбеним штрајковима би се придружило 36%, испитаника (док 40% њих не зна да ли би се одлучило на такав потез). Најзад, већина (од 42,8%), ипак, никада не би „заузела зграде или фабрике“. Генерално узев, произилази да недовољан број студената уопште види некакву везу између друштвеног и политичког ангажмана као таквог и сопствене перспективе, што резултира неспремношћу за друштвену и политичку партиципацију.¹⁴

Сувишно је поменути да није добро да млади/студенти сагледавају себе у оштрој одвојености од света политике, јер то води у пасивизам и отвара пут неодговорности постојећих политичких елита – чиме се врло директно подрива сам темељ демократског поретка. Потребно је да млади/студенти раде на изградњи сопственог демократског или грађанског идентитета, што подразумева дуг процес који не сме бити усмераван с једног места, нити икада може бити у потпуности довршен. Проверили смо усмерење процеса изградње демократског/грађанског идентитета међу студентима у Србији њиховим одговорима на питање: „Шта најпре желите да сазнате о особи коју сте тек упознали?“ Резултати су били у приличном складу са циљевима демократске социјализације: студентима су биле примарне „сексуална оријентација“ и „из које је породице“ (особа коју су тек упознали), док су им остале карактеристике (етничка припадност, вера, за коју партију гласа и др.) мање важне. Што се тиче етничке припадности, она је отишла у „други план“, што, дакако, умањује опасност од политизације

¹³ У особине које доприносе демократском понашању најчешће се убрајају: 1. толерантност, 2. спремност на дијалог, кооперативност, прихватање компромиса, 3. спремност на ризик и прихватање одговорности за донете одлуке и 4. спремност за ангажовање. (Кузмановић 1997: 147-148)

¹⁴ Немогуће је на једном месту набројати све разлоге актуелног дефицита социјалног и политичког ангажмана српских студената. Један део разлога свакако лежи у поменутој мањој заинтересованости омладине да партиципира у друштвено-политичком животу (који се доживљава као стран „младачалком духу“). Део разлога, међутим, ваља тражити и у разочарењу у постојеће политичке партије које су у прошлости често мењале своје темељне политичке принципе и лако сарађивале и са својим „најљућим противницима“. Због свега тога, данас политички живот у Србији у целини карактерише специфична врста (балканског) *нецивизма*, који се, као и свуда, одликује високим степеном неповерења према политичарима, као и одсуством кооперације и заједништва грађана у евентуалним политичким акцијама.

етничке свести и њој припадајуће самољубивости, националне искључивости, ексклузивности и острашћености, ксенофобије, охолости, егоизма и провинцијализма. (Jenkins 1997: 215) Истовремено, испољену заинтересованост студената за сексуалну оријентацију не треба исхитрено доводити у везу са хомофобијом и чињеницом да тзв. ЛГБТ популација у Србији спада у маргинализоване друштвене групе.¹⁵

Графикон 2: Колико су Вам битне наведене особине особе коју сте тек упознали (%)

Закључно разматрање

Резултати истраживања које смо овом приликом разматрали, битно кореспондирају налазима бројних других истраживања о томе да су политичко-културне оријентације грађана Србије динамични и променљиви феномени, пре свега у односу на актуелну политичку и економску ситуацију у земљи, али и да зависе од тренутног положаја Србије у међународним односима. Ово се првенствено односи на исказе о прикључењу ЕУ, али и на друге ставове. Корени опреза према Европској унији, као и о свему осталом што долази са Запада, дакако, налазе се пре свега у политици западних сила према Србији

¹⁵ Нетолеранција и социјална дистанца према хомосексуалцима засигурно постоји и међу српским студентима, но она напосто није „детектована“ и „мерена“ поменутиим питањем. Студенти су млади људи који су уједно и сексуално најактивнија друштвена група, а основни предуслов за било какву сексуалну активност (или чак само за необавезну причу о њој) јесте сазнање о сексуалној оријентацији „особе коју сте тек упознали“. Дакле, сама по себи, заинтересованост за сексуалну оријентацију би могла да буде и израз пажње, тј. намере да се непознати саговорник/ца не повреди неком исхитреном тврдњом у вези са (не)стандардном сексуалношћу.

током 90-их година XX века.¹⁶ Истовремено, неприхватљиво је жмурити пред чињеницом да међу српским студентима постоји значајан број оних који немају довољно позитивног знања о демократији *per se*, као и да међу њима влада извесна збуњеност када се ради о њеним вредностима. Разуме се, уз конфузију у вредносним ставовима, не може се играти демократска политика, па је у Србији данас много тога „на средини“, у прелазу од старих облика политичке идентификације до коначног прихватања демократије и одговарајуће (грађанске) културе. Пре свега, испитаници у нашем истраживању нису показали довољну склоност ка демократији: они се у недовољној мери позитивно не изјашњавају о ставу да је „демократија боља од неког другог поретка“, што звучи сасвим обесхрабрујуће. Остали су прилично неуверљиви и по питању тога да ли би „могли да живе и у неком недемократском претку“, док један број њих ставља знак једнакости између демократије и – безвлашћа.

Пуно је екстерних фактора који су утицали на стварање ове конфузије и вредносног вакуума у главама студената, од тектонских поремећаја које су се у Србији дешавале у последње две и по деценије – до трансформација политичких партија које су често мењале своју идеологију, понајвише у циљу освајања или останка на власти. Разуме се, ови амбивалентни ставови студената (који смо третирали као својеврсне репрезенте читавог друштва) могу се тумачити као *некритичка реакција* на „демократизацију на балкански начин“, али и као врста *здравог отпора* на неке њене неприхватљиве последице – пре свега на криминалну приватизацију, на материјално и духовно осиромашење, на гушење перспективе, посебно за младе људе. Да ли се на основу постојеће конфузије код студената може закључити да је њихов демократски потенцијал данас испод некакве „критичне тачке“, тешко је рећи. Такав закључак би вероватно био исхитрен, јер нека одређења испитаника указују и на постојање извесне критичке и продемократске позиције код студената, премда *a contrario*, тј. кроз одбијање нечега што не би смело бити одлика некаквог правога демократског поретка. То се такође огледа и у њиховом одговору да им није свеједно у каквом поретку живе (израженом у 60,9% случајева) као и још неким одговорима.

За разлику од претежно политичке основе делегитимизације у 90-им годинама XX века, данас главно упориште неповерења младих према поретку лежи пре свега у друштвено-економским (не)приликама. Говоримо ли о студентима у Србији, ваља приметити да се ради о популацији која је стасавала у „постсоцијалистичкој транзицији“ коју је од самог почетка обележавала стална турбуленција. Тек 1999. су престали сви оружани сукоби, али након тога није уследило материјално благостање

¹⁶ Та политика је потврђена и бомбардовањем Србије 1999. које је извела НАТО алијансе без сагласности Савета безбедности УН-а, што ће рећи, супротно међународном праву. Овоме свакако треба додати и чињеницу да досад само пет чланица ЕУ (Словачка, Кипар, Грчка, Румунија и Шпанија) нису признале независност самопрокламоване „Републике Косово“. Отуд и сталне осцилације процената грађана који су за евроинтеграцију Србије; однос према Европској унији у Србији се још увек доживљава као однос према нечему „страном“. Ипак, кад та „туђинска“ ЕУ обезбеди извесна материјална средства за Србију (као након поплава из 2014), онда њена популарност, тј. „рејтинг“ у главама људи – расте.

већ – економска несигурност, оскудица и повећање социјалних разлика. „Реструктурирање привреде“, редукована на свеобухватну (па и пљачкашку) приватизацију, довело је до масовне незапослености и све веће маргинализације грађана, нарочито омладине. С обзиром на незапосленост која је прошлих година брзо расла, разумљиво је да су млади, односно студенти, све забринутији за своју будућност и све више суочени с недостатком перспективе. То на индиректан начин показују и одговори наших младих испитаника који би на врху државе најрадије да виде „експерте“ (њих 60,4%), иако такви стручњаци (за „вођење“ читаве државе) не постоје, док би неки од њих власт поверили чак и „јаким вођи кога не ограничавају парламент и избори“ (17,0%). Чињеница да се свега 19,1% студената сматра да власт треба поверити влади и парламенту, обеспокојава и није у складу са демократским принципима, но ради се о неповерењу у демократију које је раширено међу свим осталим категоријама становништва. Такође, ради се о ставовима који су искуствени и односе се на тегобну трансформацију читавог друштва која је у току, па се ниједан од њих не сме узети као апсолутан, већ као нешто што може бити промењено у складу са демократским нормама. Дакако, у мери у којој неповерење у демократију није само непосредан израз и реакција на бројне „ситуационе варијабле“ тј. негативна дешавања у Србији у протекле две и по деценије, има основа говорити о недемократичности, ауторитаризму, традиционализму као и о недопустивој политичкој игноранцији српских студената, а отуд и србијанске популације у целини. Управо из тог разлога, вредносни системи представљају важно истраживачко оруђе, јер они не само што осликавају тренутно стање у друштву и расположење грађана, већ и показују смер у ком се читаво друштво може и треба мењати.

Несумњиво, тренутно млада генерација у Србији на друштвено-политичку и економску несигурност одговара специфичним конформирањем, као и удаљавањем од јавног живота. Чини се да се омладина од „најосетљивијег сеизмографа друштвених промена“ претворила у пуки прирепак једне туробне садашњости. По томе се млади у Србији (у својим жељама, ставовима, вредностима) данас мало разликују од одраслих, али и од вршњака по развијеном свету. Захваљујући студентском покрету с краја 1960-их, студентска популација се у јавности још увек сматра више политички освештеном и спремнијом за протесте против неправди од остатка становништва, али изгледа да се ради о стереотипу који више не одговара реалности. Једно рецентно истраживање у Немачкој, показало је да су данашњи немачки студенти снажно усмерени на себе и свој каријерни успех, и да су им најважније *материјалне вредности*. Тиме је снажно уздрман *клише* о претежно лево усмереним, друштвено ангажованим и толерантним студентима, јер је ове заменила „генерација егоиста“ чији је најважнији циљ у животу – „моћи себи приуштити лепе ствари“, коју опцију је изабрало чак 73% студената у истраживању (што је огроман скок у односу на 1995. годину, када је исту опцију преферирало само 31% немачких студената). Истовремено, битно се смањио интерес студената за политику, па сада само 45% њих прати политичке догађаје и друштвено је ангажовано.¹⁷

---

¹⁷ Ради се о истраживању које је агенција *TNS Infratest* спровела за немачку владу 2015. године о ставовима студената, а резултати су били сасвим изненађујући. Поред поменутих налаза,

У Србији, највећу одговорност за аполитичност и друштвену неангажованост младе генерације носе центри политичке и економске моћи (првенствено у земљи али и из развијеног Запада из кога стижу тек скромне инвестиције у српску привреду) који нису учинили довољно да спрече овај негативан тренд – чинећи од српске омладине вечиту „генерацију кризе“ уместо генерације будућности. Свакако, начелно посматрано, и по страни од неопходног економског опоравка и просперитета, оно што предстоји свим балканским државама, па и Србији, је да учврсти владавину права, омогући целовиту демократизацију друштва и еманципује захтеве слободног грађанства да би оно развило свој „понос на демократију“ и интернализovalo демократске вредности. А то је „управо оно што се подразумева кад се говори о стварању демократске или грађанске културе и њему одговарајућег демократског идентитета.“ (Стевановић 2006: 78) Изградња овог идентитета представља не само неопходност, већ и ургентан задатак бројних политичких актера – од државе и демократски изабраних представника до појединачних демократских иницијатива грађана. Разуме се, остварење овог циља неће бити лако, али је дохватљиво – по мери напуштања неких старих образаца идентификације, уз истовремено редефинисање/оснаживање положаја индивидуе – како би се она учинила активнијим субјектом у укупном друштвеном животу.

Литература

- Almond, G., V. Sidney. (2000). *Civilna kultura; Politički stavovi i demokracija u pet zemalja*. Zagreb: Politička kultura – Nakladno izdavački zavod.
- Pišin, V. (1999). *Mladi na margini društva i politike*. Zagreb: Alineja.
- Pišin, V. (2005). Mladi, Hrvatska i Europa: Uvod u istraživanje, u: *Mladi Hrvatske i europska integracija*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja, 11–32.
- Pišin, V., Bouillet, D., Gvozdanović, A., Potočnik, D. (2013). *Mladi u vremenu krize*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Friedrich Ebert Stiftung.
- Jenkins, R. (1997). *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Липсет, М. С. (1969). *Политички човек*. Београд: Рад.
- Matić, D. (2000). Demokracija, povjerenje i socijalna pravda. *Revija za sociologiju*, бр. 31(3–4); 183–195.
- Milić, A., Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

занимљиво је и да „Зелени“ више нису најомиљенија политичка странка међу немачким студентима; пре десет година били су на првом месту, док су сада једнако (не)омиљени као и социјалдемократи и демохришћани. У вези са актуелном темом усељавања имиграната, немачки студенти су, такође, у међувремену заузели конзервативније ставове, јер око половине њих сматра да у Немачкој има превише усељеника из других држава и да „не треба увозити стручну радну снагу“ – чиме изражавају и забринутост за будућу *каријеру* која је студентима на првом месту као циљ у животу. Извор: <http://www.tportal.hr/vijesti/svijet/357018/Njemacka-sokirana-stavovima-svojih-studenata.html> (приступљено 29.1.2016.)

- Putnam, D. R. (2000). *Bowling Alone: The collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Patnam, R. (2008). *Kuglati sam: slom i obnova američke zajednice*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Schwan, G. (1998). Kako se konstituiše demokratski politički identitet, *Filozofija i društvo*, XIII.
- Tomanović, V. (1980). *Društvene promene i obrazovanje*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Бобио, Н. (1990). *Будућност демократије: одбрана правила игре*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Вујадиновић, Д. (2008). Цивилно друштво и политичка култура, *Filozofska istraživanja*, 1, 21–34.
- Дивјак, С. (2006). *Проблем идентитета: културно, етничко, национално и индивидуално*. Београд: Службени гласник.
- Кузмановић, Б. (1997). Личност и демократско понашање, у *Демократија, васпитање, личност* (зборник). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Марковић Крстић, С. (2008). Феномен омладине у друштвено-историјском контексту, *Годишњак за социологију*. Ниш: Филозофски факултет, 4 (4), 83–92
- Милић, А. (1987). *Загонетка омладине*. Београд-Загреб: ЦИД-ИДИС.
- Мрђа, С. (2004). Културни хабитус омладине, у Михаиловић, Срећко ed. *Млади загубљени у транзицији*, Београд: Центар за проучавање алтернатива.
- Попер, К. (1988). Беда историцизма. У *Критика колективизма – Либерална мисао осоцијализму*. Београд: „Филип Вишњић“, 145–248
- Попер, Р. К. (1993). *Отворено друштво и његови непријатељи, Чар Платона*. Том I Београд: БИГЗ.
- Стевановић, Б. (2006). Грађански културни идентитет у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције, *Годишњак за социологију*. Ниш: Филозофски факултет, Круг.
- Стевановић, Б., Божиловић, Ј. (2014а). Неки аспекти демократизације политичке културе у Србији (поглед из угла студената), у: Б. Димитријевић (ур.) *Историографија и савремено друштво*, стр. 265–277, Зборник радова са међународног научног скупа Наука и савремени универзитет 3, Том 1, Ниш: Филозофски факултет.
- Стевановић, Б., Божиловић, Ј. (2014б). Друштвено-политичке вредности студената Универзитета у Нишу, у: *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, стр. 147–166, прир. Д. Захаријевски, Г. Ђорић, Г. Стојић, Ниш, Филозофски факултет.
- Стевановић, Б., Продовић, Б. (2014). О пожељности демократије на Балкану (поглед из угла студената), у: *Културне оријентације студената и култура мира на Балкану*, стр.109–128, прир. Д. Захаријевски, Г. Ђорић, Г. Стојић, Ниш, Филозофски факултет.
- Томановић, С. (2012). Од омладине до социјалних биографија младих у постсоцијалистичкој трансформацији друштва Србије: концептуални и контекстуални

оквир истраживања, у: *Млади – наша садашњост. Истраживање социјалних биографија младих у Србији*, „Чигоја штампа“, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.

Фукујама, Ф. (1997). *Крај историје и последњи човек*. Подгорица: ЦИД.

Чупић, Ч. (2009). Политичка култура и медији, *Годишњак Факултета политичких наука*, 2, 339–351.

Branislav D. Stevanović

MAJOR CHARACTERISTICS OF POLITICAL-CULTURAL ORIENTATIONS OF STUDENTS IN NIŠ

Summary

The post-socialist period in Serbia is characterized by a number of structural constraints that affect the youth and students, such as unemployment and reliance on primary family. Previous two kept the young not only in the state of prolonged youth, but also in imposed “familial collectivism” which delay reaching responsibility and independence among them. Starting from the idea of youth as “seismographs of social change”, the paper focuses on some of the attitudes of students from university of Niš concerning not only politics and democracy but development trends in whole society as well. Attitudes are interpreted in the context of a democratic political culture, which includes the relationships between the individual, the appropriate values and social participation. Changes in this area do not go in predicted steps (due to unfavorable political and economic situation, as well as the presence of authoritarianism and traditionalism) – which indicates a very gradual movement towards the consolidation of democratic political values in Serbia.

**ИСТОРИОГРАФИЈА
И
САВРЕМЕНО ДРУШТВО**

ИСТОРИЈСКЕ ДИМЕНЗИЈЕ АКТУЕЛНИХ ТЕМА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА – ПРЕМА ПИСАЊУ СРПСКОГ/КЊИЖЕВНОГ ЛИСТА (2002–2015)

Сажетак: У последњих петнаестак година одређена питања из наше прошлости, о којима наука још увек није дала последњу реч, подстичу бурне полемике и дубоке поделе у српском друштву. Питање стварања и разарања југословенске државе, судбина Косова и Метохије, Војводина, однос према Истоку и Западу и друго, проблеми су из прошлости који су и даље живи и актуелни, оптерећујући и нашу савременост. Ова питања имала су одјека и на страницама *Српског/Књижевног листа*, периодичне публикације која се на српској медијској сцени појавила 2002. године. Као месечник за књижевност, културу и друштвена питања, *Српски/Књижевни лист* је у више од 100 до сада објављених бројева дао допринос обавештавању јавности о многим спорним питањима која је историја оставила у садашњости.

Кључне речи: *Српски/Књижевни лист*, југословенска држава, Косово и Метохија, Војводина, Исток и Запад, политичари, интелектуалци

У последњих петнаестак година одређена питања из наше прошлости, о којима наука још увек није дала последњу реч, подстичу бурне полемике и дубоке поделе у српском друштву. Полемике се воде у електронским и штампаним медијима, изазивајући недоумице и запитаности у широј јавности. Питање стварања и разарања југословенске државе, судбина Косова и Метохије, Војводина, однос према Истоку и Западу и друго, проблеми су из прошлости који су и даље живи и актуелни, оптерећујући и нашу савременост. Ова питања имала су одјека и на страницама *Српског/Књижевног листа*, периодичне публикације која се на српској медијској сцени појавила 2002. године. Као месечник за књижевност, културу и друштвена питања, *Српски/Књижевни лист* је у више од 100 до сада објављених бројева, пером историчара, професора, научника различитих усмерења, уметника, новинара, писаца и публициста, оних који су још увек међу нама, али и оних који су нас давно напустили, дао допринос обавештавању јавности о многим спорним питањима која је историја оставила у садашњости.

Од нестанка југословенске државе с политичке карте Балкана прошло је већ четврт века. Ипак, свеопшта, дуготрајна друштвена криза, економске тешкоће и ег-

¹ bajagicdusan@yahoo.com

² sofijamisa@yahoo.com

зистенцијална несигурност, велика очекивања праћена бројним разочарањима, узроковали су појаву тзв. југоносталгије, односно обожавања титоистичке Југославије.³ Југоносталгичари, међу којима је највише припадника једног, од друштва отуђеног дела српске елите, ослањајући се на кратко памћење старијих генерација и незнање млађих, подстичу стварање мита о златном добу акцентујући, пре свега, као најважније, полуистине о материјалном благостању грађана те државе, а занемарујући многе друге чињенице које негирају југоносталгичарско виђење Југославије као земље слободе, једнакости и равноправности. Било како било, српски народ је у тој држави провео скоро цео 20. век и она је део његовог колективног памћења, непрестано управљајући ка себи погледе како нових нараштаја, тако и оних који је носе у свом непосредном искуству. Зато је потпуно разумљиво интересовање редакције и сарадника *Српског/Књижевног листа* за велику тему Југославије и југословенства, за повремено враћање тој теми и анализу њених различитих садржаја.

Треба, наравно, поћи од почетка, од момента када су постављени темељи развоја југословенске идеје. У *Књижевном листу* је објашњено да су идеју о Србима и Хрватима као једном народу припремили филолози.⁴ Другим речима, да је схватање које је преовладало у науци 19. века, како је нација заједница језика, односно, да је језик основни конститутивни елемент нације, те како нација обухвата све житеље једног простора на коме се говори истим језиком,⁵ пресудно утицало на заузимање става да су Срби и Хрвати један народ. У *Књижевном листу* је, међутим, доведен у питање легитимитет Бечког договора⁶ јер га, осим Вука Караџића, није потписао ниједан Србин из Кнежевине Србије, нити икаква утицајна и угледна личност потписале са српске и хрватске стране, будући да иза самог договора није стајала ниједна српска или хрватска културна институција. Према овом тумачењу, то је био приватан договор који је потом општеприхваћен као велика културна тековина, а српска филолошка школа тада је почела да утире пут ономе што ће пропагирати Јован Скерлић и Јован Цвијић – југословенству.⁷ За разлику од Срба, који „имају потребу да беже од свог идентитета“ и који се лако „лепе“ за утопистичке идеје, Хрвати су водили прагматичну политику. Свесни чињенице да Хрватска, Славонија и Далмација не може да опстане ако своју специфичну територију облика полумесеца не допуни простором Босне и Херцеговине, они су таквим, хрватским и великохрватским тежњама дали неутрално југословенско име како би њиме придобили и Србе, тврди за *Књижевни лист* један од најкомпетентнијих савремених историчара ове проблематике.

³ Више о томе: Ivana Spasić, „Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji“, *Sociologija* 4/2012, 577–594; Emilija Mijić, „Yustalgija: sećanje i materijalna kultura socijalizma kao okvir za konzumiranje sadašnjosti“, *Етноантрополошки проблеми* 3/2011, 763–782; Nataša Simeunović-Bajić, „Jugonostalgija kao istraživački koncept istorije komuniciranja: moguće perspektive istraživanja“, *Етноантрополошки проблеми* 1/2012, 127–141.

⁴ Предраг Протић, „Два неспоразума“, *Књижевни лист* (даље: *КЛ*, односно *СКЛ*), бр. 55, 1. 3. 2007, 4.

⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1*, Београд 1989, 45–50, 381–402.

⁶ Бечки књижевни договор (1850) је споразум о заједничком књижевном језику Јужних Словена, за чију основу је узет штокавски дијалекат.

⁷ П. Протић, *н. д.*

Прозревши хрватске експанзионистичке намере, нераздвојно повезане с непризнавањем националне и политичке посебности Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији и њиховим похрваћивањем, Срби су ипак извесно време одолевали на тај начин схваћеном југословенству. До попуштања је дошло почетком 20. века, када је немачки *Drang nach Osten* приморао хрватску политичку елиту да, силом прилика, пред растућом опасношћу од мађарских претензија на Хрватску потражи ослонац међу Србима. Ради тога, она им је понудила формулу о два племена истог народа на тлу Хрватске, Славоније и Далмације и компромис у виду формирања хрватско-српске коалиције је постигнут. Хрватско вођство, међутим, осим једног мањег дела, никада није изгубило визију самосталне хрватске државе и није се одрицало хрватства у име југословенства. Зато је и ово друго, тзв. коалиционашко југословенство, за њега било само покушај налажења излаза из тешког положаја узрокованог неповољном међународном ситуацијом. И догађаји који су уследили – ратни пожар глобалних размера, гурали су Хрвате у Југославију јер, припадајући пораженој страни 1918, Хрвати тада нису били у прилици да оформе посебну државу. Ступајући, у суштини мимо своје воље, под притиском тренутних околности у Југославију, хрватска политичка елита је од почетка показивала да није привржена југословенској идеји и да је велика балканска заједница за њу само транзитно подручје преко кога треба проћи да би се дошло до крајњег циља, издвајања етнички и верски чистог хрватског простора као међународно признатог субјекта.⁸

Невољно се задржавајући у Југославији, Хрвати су систематски радили на њеном слабљењу и растакању, а из *Српског/Књижевног листа* сазнајемо да је начин на који ће се борити за њену демонтажу постао очигледан већ на Женевској конференцији 1918, када су се заузели за кон/федерално уређење будуће државе.⁹ Ипак, један од еминентних српских интелектуалаца старије генерације, чија је реч имала велику тежину, Слободан Јовановић, и после више од две деценије непрекидних напетости, неспоразума и сукоба између Срба и Хрвата, у тренутку када је била створена хрватска држава у држави, под именом Бановине, и даље је био убеђен да се југословенство може спасити, мада не више као национална, већ као државна идеја. Настало из чисто прагматичних разлога, када је угарска политичка идеја угрожавала Хрвате, а Хабзбуршка монархија спречавала економски развитак Србије, југословенство, предвиђао је професор Јовановић, из истих разлога има будућност: само удружени и ослоњени једни на друге, мали народи имају шансу за очување слободе и развој свих својих потенцијала.¹⁰

⁸ Василије Крстић, „Циљеви југословенских политика“, *КЛ*, бр. 55, 1. март 2007, 3–4. Више о овој теми видети у другим радовима истог аутора: „Југословенство“, *Срби 1903–1914: историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 143–152; *Геноцидом до велике Хрватске*, Нови Сад – Београд 1998.

⁹ Мирослав Свирчевић, „Различита тумачења Крфске декларације: кад су почели неспоразуми Срба и Хрвата у Југославији“, *СКЛ*, бр. 1/106, октобар 2012, 2.

¹⁰ Слободан Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“, *КЛ*, бр. 67, 1. 3. 2008, 1, 16–17. В. и: Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11, Београд 1991, 567–576.

Бавећи се темом југословенске идеологије, редакција *Српског/Књижевног листа* настојала је, као што видимо, да је осветли из различитих перспектива. Због тога и јесте поново прештампала већ од раније познат текст знаменитог српског научника, који пре свега сведочи о духовној ситуацији времена у коме је настао и потврђује речи данашњих стручњака да српска политичка и интелектуална елита није познавала партнере с којима је улазила у нову државу, али и да ни после двадесетогодишњег искуства заједничког живљења није успела да се ослободи заблуда и до краја прозре њихове, давно осмишљене и унапред зацртане, планове и програме.

Питање југословенства у *Књижевном листу* је сагледано на још један, оригиналан начин, прављењем поређења с косовским заветом Срба. Према овом тумачењу, када је Косово после Првог балканског рата освећено и ослобођено, српску националну свест, у којој је тада остао вакуум, морао је попунити неки мит. Тај мит било је југословенство, као вид изопаченог косовског опредељења. Као што су некада косовски јунаци претпоставили небеско царство земаљском, сада је – полазећи од чињенице да је Југославија српско дело и од заблуде да је она остварење вековног српског сна – српство требало жртвовати југословенству, односно нижу вредност вишем идеалу. Проблем са конструисањем мита који је требало да заузме место косовске истине, настаје када се узме у обзир, сматра аутор *Књижевног листа*, да југословенство није било никакав виши идеал и да га остали Југословени нису тако доживљавали. Тај мит није успео да се учврсти зато што југословенство није имало своје хероје и мученике, будући да су хероји и мученици заслужни за стварање Југославије потекли из српског народа. Прилику да југословенски мит добије првог хероја и мученика пружила је тек погибија краља Александра Карађорђевића, човека који је страдао зато што је покушавао да од разнородних народних групација створи југословенску нацију. У подржавању тог мита и рађању његовог јунака лежи и смисао крилатице „Чувајте ми Југославију“, приписане краљу као последња жеља коју је саопштио члановима пратње пре него што је издахнуо.¹¹

Жеља краља Александра на неки начин и на извесно време и јесте била испуњена. Распарчана између окупатора, југословенска држава обновљена је после Другог светског рата и, упркос бројним проблемима, опстала је све до пред крај 20. века. У овом раздобљу њеног постојања на власти су били комунисти предвођени Јосипом Брозом Титом који је својом вишедеценијском владавином дао печат феномену комунистичке диктатуре, назване по њему – титоизам. Иако је од Титове смрти прошло више од тридесет година, сведоци смо митологизације његове личности у одређеним круговима српског друштва и међу појединцима југоносталгичарске оријентације.¹² Један од сарадника *Српског/Књижевног листа* анализирао је овај феномен, полазећи од историјске истине која указује на негативне и погубне последице титоизма за Србију

¹¹ Предраг Протић, „Недоумице око једне крилатице“, *КЛ*, бр. 2, 1. 9. 2002, 5.

¹² О феномену тзв. титосталгије, као делу југоносталгије, в. више: Mitja Velikonja, *Titostalgija*, Beograd 2010.

и српски народ.¹³ Ако је тако, уколико су научни и стручни кругови критички сагледали његову личност и његову власт, ако је титоизам укинуо вредности грађанског друштва, демократије и политичког плурализма, подстицао и јачао мит о великосрпској хегемонији и потискивао историјску истину о геноциду над Србима у НДХ, распарчао Србију и сузбијао свест о вредностима и значају српске културне традиције, зашто се негује култ Јосипа Броза као харизматске личности која заслужује симпатије, па чак и обожавање? Аутор на кога се позивамо налази да су корени таквог односа према Титу „у суштини психолошки плитки и везани су за банално преовладавање емоционалног над интелектуалним и пренебрегавање неких битних чињеница без којих се не може донети адекватна оцена о титоизму“. За њега нема никакве сумње да се не може говорити о харизми личности која је на власт дошла насиљем и одржавала се на тој власти репресијом, те да се позитивним односом према Титу исказује веома низак ниво компетентности да се процене сопствени аутентични интереси. У томе се, пак, одражава стање друштва лишеног укореењених либералних традиција и демократских слобода. Другим речима, ради се о ниском нивоу опште, а посебно политичке културе грађана. Тек када би се променили услови који су је омогућили, односно, када би се успоставило стабилно друштвено стање у коме би се већина осећала сигурно и задовољно, могла би нестати Титова идеализована слика, закључак је аналитичара мита о Јосипу Брозу.¹⁴

Поред феномена везаних за настајање и трајање југословенске државе, велико интересовање наше јавности изазива питање њене дезинтеграције. То није промакло редакцији *Српског/Књижевног листа* те је на својим страницама обезбедила простор и за ову тему. Захваљујући томе, читаоци су могли да се обавесте како је растакање Југославије започело већ у Титово време, иако је он преминуо тек 1980. године. Уставом из 1971. „републике су постале суверене државе, а Југославија претворена у виртуелну творевину“, јер су у највиши правни акт унети готово сви захтеви хрватског руководства које је Тито оптужио за сепаратизам.¹⁵ Поред унутрашњих снага, на разарање Југославије утицао је и спољни фактор што, према мишљењу једног од стручњака који су се бавили наведеном темом, представља европски злочин. Својом погрешном и несумњиво пристрасном политиком, оне европске земље чија је реч била од пресудног значаја допринеле су, сматра наш стручњак, нестанку једне мултикултурне и мултиконфесионалне државе, дакле, државе која је већ имала сва обележја и вредности за које се залаже Европска унија. Уместо да подрже демократизовање Југославије, те земље су подржале њено разбијање и, правећи

¹³ Међу стручњацима који су се бавили овим феноменом преовлађује схватање да титоизам одређују три чиниоца, концентришући се више него у било ком другом периоду српске историје: недемократско стање, противрпско кретање и привид слободе. Мило Ломпар, *Дух самопорицања: прилог критици српске културне политике*, Нови Сад 2011, 32.

¹⁴ Бојан Јовановић, „Митологизација Јосипа Броза и потискивање титоистичког зла“, *СКЛ*, бр. 10/115, јануар, фебруар и март 2015, 1, 3.

¹⁵ Перо Симић, „Југославија је растурина 1971, а не 1991!“, *СКЛ*, бр. 10/115, јануар, фебруар и март 2015, 12.

међународноправни преседан, одобриле формирање нових националних држава признавањем југословенских република као суверених и независних држава.¹⁶

Разарање Југославије настављено је разбијањем Србије путем проглашења тзв. Републике Косово на територији суверене Републике Србије. На тај догађај *Српски/Књижевни лист* је реаговао објављивањем саопштења са скупа *Косово: катастрофа која се може избећи*, одржаног 17. јануара 2008. у Лондону. У саопштењу нашег представника речено је како би за остварење моноетничког албанског програма „независног Косова“ било неопходно извршити акт агресије, применити силу и погизити све принципе, законе и установе међународног права, негирати емпиријске чињенице, здрав разум и сваки морални разлог.¹⁷ Ипак, већ 17. фебруара у Приштини је усвојена сецесионистичка Декларација о независности и нелегитимна и нелегална тзв. Република Косово је проглашена за независну и суверену државу. Тим поводом, у *Српском/Књижевном листу* је објављено неколико текстова о могућностима решавања косовског питања и односу Европе према Србији,¹⁸ али је о јужној српској покрајини писано и пре сецесије, као и у потоњем периоду. Пажња редакције била је усмерена нарочито на уништавање и скрнављење манастира и цркава, па је донет прецизан попис пострадалих православних светиња у периоду од јуна до октобра 1999. и од 17. до 19. марта 2004. На првом списку се нашло 76 објеката, а на другом 30.¹⁹ У *Српском/Књижевном листу* је било и других текстова који су се бавили културном баштином Косова и Метохије, и то манастирима и црквама, старим српским гробљима и градовима, испосницама и ћелијама, претварањем цркава у џамије после успостављања османлијске власти.²⁰ Поред споменика културе, разматран је и положај српског народа од Берлинског конгреса 1878. до ослобођења 1912. Захваљујући томе, читалац сазнаје како су током те три и по деценије Срби у Старој Србији били препуштени на милост и немилост војним формацијама „Арбанашке (Призренске) лиге“ и мухацирима, албанским избеглицама из Нишког санџака, како су због зулума у све већем броју напуштали своју земљу и селили се у Србију, што је водило пражњењу српског етничког простора у пограничним деловима Косовског вилајета, како је Србија предузимала разне мере (политичке, верско-просветне,

¹⁶ Данило Н. Баста, „Нови алпски ветрови“, *КЛ*, бр. 1, 1. 7. 2002, 4.

¹⁷ Љубомир Кљакић, „Србија и корпоративна империја“, *КЛ*, бр. 67, 1. 3. 2008, 2.

¹⁸ „Аргументи за решење косовског проблема“, *КЛ*, бр. 76, 1. 12. 2008, 1; Славољуб С. Лекић, „Европско поигравање Србијом“, *КЛ*, бр. 76, 1. 12. 2008, 2.

¹⁹ „Уништени и оскрнављени манастири и цркве на Косову и Метохији“, „Најновији допуњени и исправљени списак православних светиња пострадалих на Косову и Метохији од 17. до 19. марта 2004. године“, *КЛ*, бр. 20, 1. 4. 2004, 1–2.

²⁰ Милан Ивановић, „Средњовековне писарнице (Скрипторији)“, *КЛ*, бр. 103, 1. 1. и 1. 2. 2012, 2–3; Милан Ивановић, „Средњовековне испоснице-цркве и ћелије“, *СКЛ*, бр. 1/106, октобар 2012, 24; Милан Ивановић, „Претварање метохијских цркава у џамије“, *КЛ*, бр. 104, 1. 3., 1. 4. и 1. 5. 2012, 12. Неведени текстови представљају одломке из књиге која је уследила: Милан Ивановић, *Метохија: споменици и разарања*, Нови Сад – Београд 2013.

дипломатске, чак и мере тајног наоружавања становништва) не би ли заштитила српски народ. Треба подвући и оно што је речено о улози Аустро-Угарске, будући да је управо Двојна монархија – којој су Србија и Срби у Старој Србији били основна сметња у остварењу експанзионистичких планова – подстицала насиља над Србима.²¹ *Српски/Књижевни лист* није заобишао ни битно питање исламизације Срба,²² а фокусирао се и на новију историју и улогу комуниста и Тита у припремању терена за отцепљење Косова. Као општа претпоставка сепаратистичких тенденција свих народа и националних мањина Југославије наведена је политика КПЈ која је Југославију прогласила вештачком творевином и њено разарање учинила својом званичном доктрином. А као на посебну претпоставку указано је на Титово држање, будући да је већ на крају Другог светског рата Јосип Броз „прикључење“ Косова и Метохије Србији поставио као привремено решење, до коначног регулисања питања независности Албаније. И више пута касније он је, како произлази из резултата истраживања публикованог у *Српском/Књижевном листу*, индиректно подржавао отцепљење јужне српске покрајине: 1968. је дозволио да се Космет званично назове Социјалистичка Аутономна Покрајина, као што су југословенске републике, које су ускоро добиле атрибуте државности, назване социјалистичким републикама (с великим почетним словима С и Р); после сепаратистичких демонстрација Албанаца, чији је значај јавно миноризовао, сусревши се (1970) с вођом косовских Албанаца Фадиљом Хоцом, саветовао га је да продужи путем којим је пошао; одбио је предлог председника ЦК СК Србије да у говор захвалности поводом примања повеље почасног доктора Приштинског универзитета (1975) у неупадљивом облику помене да је Косово у саставу Србије итд.²³

Недуго после сецесије Косова, српску јавност је узнемирило усвајање новог Статута Војводине 2009. године.²⁴ Подстакнута мишљењем компетентних аналитичара да се ради о документу који „потенцијално може да иницира далекосежне дезинтегративне политичке и културне процесе“, редакција *Српског/Књижевног листа* је поново прештампаала текстове неколико знаменитих српских интелектуалаца из Војводине, први пут објављене 1928, поводом де-

²¹ Душан Т. Батаковић, „Србија и заштита српског народа у Косовском вилајету 1877–1912“, *СКЛ*, бр. 2/107, новембар и децембар 2012, 4. Више: Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985; Душан Т. Батаковић, *Serbia's Kosovo Drama: a historical perspective*, Београд 2012; Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд 2007; Душан Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 1989; Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.

²² Петар Костић, „Како је исламизована шар-планинска гора“, *КЛ*, бр. 23–24, 1. 7. и 1. 8. 2004, 17.

²³ Перо Симић, „Како је Тито постао мајка косовских Албанаца“, *СКЛ*, бр. 4/109, март и април 2013, 3.

²⁴ Подробије о Статуту: *Предлог Статута АП Војводине*: зборник радова са научног скупа одржаног 1. децембра 2008. у организацији Правног факултета Универзитета у Београду (редактор Ратко Марковић), Београд 2009; Василије Ђ. Крстић, *Историчар у времену преломних и судбинских одлука (интервју и изјаве 1985–2010)*, Нови Сад 2011, 463–473. О Статуту и уопште свим аспектима спора око аутономије Војводине в. текстове групе аутора у књизи: *Досије Аутономна Покрајина Војводина*, ур. Чедомир Антић, Београд 2014.

сетогодишњице Велике народне скупштине у Новом Саду, а написане на позив удружења академске омладине из Војводине. Текстови су донети зато што, како стоји у образложењу редакције, „дају значајне увиде не само у политичку генезу и борбу српског народа у Војводини за аутономију и њено присаједињење својој матици већ и разјашњавају порекло и континуитет неких од кључних узрока латентних, а повремено и отворених, аутономашких и сепаратистичких тежњи неких појединаца и политичких партија у Војводини“.²⁵

У наше време често се манипулише самим термином Војводина, који се представља као доказ посебног идентитета њених житеља. Међутим, један од истакнутих интелектуалаца за чији текст се определио *Српски/Књижевни лист*, Милан Кашанин, крајем треће деценије 20. века тврдио је да „нема Војводине и Војвођана у смислу неке одређене покрајинске свести“, те да пре Великог рата житељи тог простора никада нису свој крај називали Војводином нити себе Војвођанима. Добро познајући историју, Кашанин је с правом подвукао да је Српско Војводство трајало кратко и да су његове границе биле „сувише произвољне“ да би могло да остави дубок траг у широким слојевима народа.²⁶ Назив Војводина почео је систематски да се користи, сведочи Кашанин, тек од уједињења 1918, и то нетачно: у Војводину се не сврстава Срем, иако је он заиста припадао некадашњем Српском Војводству већ се њом обухвата, поред Бачке и Баната, још и Барања мада она никада није била у саставу Војводства. Проблем је и то што простор који се, по овом аутору, само из „комодитета“ назива Војводином нема свој културни, политички и привредни центар који би му дао обележја посебне покрајине. Војвода је некада имао службену престоницу у Темишвару, граду који се налази изван граница југословенске државе и који, самим тим, више никако не може бити главни град неког подручја Југославије.²⁷

Говорећи о проблемима Војводине и начинима на које их треба решавати, и Кашанин и остали његови савременици, аутори овог тематског блока, на које се ослонио *Српски/Књижевни лист*, разматрали су проблеме војвођанског српства не признајући постојање изграђене, дуготрајне, војвођанске покрајинске свести. Кашанин је, прихватајући само постојање једног специфичног менталитета својственог људима на тој територији, говорио о менталитету *српског* народа у Војводини, о бројним културним прегаоцима које је Војводина дала *српству*, о привредним организацијама *Срба* у Војводини.²⁸ Никола Радојчић је помињао учене *Србе* из Војводине који су помагали просвећивање културно заосталијих делова српства, иселјавање војвођанских *Срба* и планску колонизацију странаца међу *Србе* у Војводини, улогу Матице *српске* у просвећи-

²⁵ Маринко Лолић, „Уз овај избор“, *КЛ*, бр. 88/89, 1. 1. и 1. 2. 2010, 2.

²⁶ Војводство Србија и Тамишки Банат, како гласи тачан назив, проглашено је патентом од 18. 11. 1849. а укинута царским решењем од 27. 12. 1860. Подробније: Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 241–263.

²⁷ Милан Кашанин, „Српско војводство и Војводина“, *КЛ*, бр. 88/89, 1. 1. и 1. 2. 2010, 1.

²⁸ *Исто*.

вању Војводине.²⁹ Исто тако, Тодор Манојловић је истицао *српску* културу на војвођанском тлу и духовне и етичке способности војвођанског *српства*, захваљујући којима је створило *Српску* Војвдину и ушло у заједничку државу.³⁰ Очигледно је, према томе, да српски интелектуалци из Војводине нису на тај простор гледали као на некакву потпуно заокружену јединицу супротстављену Србији и српству већ, напротив, као на интегрални део јединственог и недељивог српског корпуса у оквиру заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, створене 1918. године.

Поменувши неколико значајних имена из наше прошлости, дошли смо до питања положаја и улоге интелектуалаца, односно културно-духовне елите, за коју се већина аутора слаже да данас готово и не постоји, односно да је – бар онај њен део који има амбицију да очува аутономију – практично безначајан у својој изолованости и маргинализованости, док је њен већи део одавно одбацио илузију о аутономности и стао уз неки од центара моћи. А како је било некада? Трагајући у *Српском/Књижевном листу* за одговором на то питање, наишли смо на један текст из заоставштине Јована Цвијића, у коме је велики научник објаснио мотиве који су га навели да се посвети националном питању. Веома тежак положај народа у српским и југословенским крајевима, нарочито у Босни и Херцеговини и Македонији, о чему је стекао поуздана сазнања школујући се и путујући, пробудио је код Цвијића дубоке емоције и он је осетио потребу да нешто предузме у одбрану угрожених области. Питајући се „која је основа којом бисмо та питања пред светом вратили на пут истине и правде“, Цвијић је очигледно указивао на потребу упознавања међународне заједнице са чињеничним стањем, како би она коначно утицала на избављење потпуно занемареног и од свих заборављеног народа, препуштеног на милост и немилост својим господарима. За разлику од многих данашњих интелектуалаца, он није желео да се поведе за страним ауторима и олако преузме њихове неутемељене закључке препуне стереотипа и предрасуда. Иако није поздрављао „патриотско-шовинистички правац“ у домаћој литератури, веома му је сметало оно што је називао „псевдо-научни правац“ који је, према његовим увидима, преовлађивао у другим државама, ненаклоњеним Србима и осталим Јужним Словенима, а „који нам је сувише одрицао“. Тај исти правац препознавао је и у критичкој историографији и етнографији код Срба, која је однела победу крајем 19. века, и није га одобравао. Незадовољан постојећим стањем, Цвијић је дошао до закључка да су потребна нова радна прегнућа и зато се окренуо теренским истраживањима, као најсигурнијем путу за стицање тачних знања о разним аспектима националне проблематике.³¹

Насупрот интелектуалцима, који су скрајнути и потиснути, данас су у први план избили политичари. Њихова експонираност на јавној сцени сраз-

²⁹ Никола Радојчић, „Зла која притискају Војвдину“, *КЛ*, бр. 88/89, 1. 1. и 1. 2. 2010, 2.

³⁰ Тодор Манојловић, „Проблем Војводине“, *КЛ*, бр. 88/89, 1. 1. и 1. 2. 2010, 3.

³¹ Јован Цвијић, „О одговорности јавног радника и интелектуалца пред сопственим народом“, *КЛ*, бр. 42, 1. 2. 2006, 1, 15.

мерна је њиховој неспособности, властољубивости и корумпираности о којој постоји општа сагласност. У покушају да уз помоћ *Књижевног листа* проверимо да ли је тако било и у неким другим периодима српске историје, наишли смо на један текст, односно говор Јована Скерлића, универзитетског професора и књижевног критичара, интелектуалца који је, попут Цвијића, уживао велики углед у Србији и изван ње, код Срба у свим српским земљама, одржан у Народној скупштини 1912. године. Скерлићев живот био је „светао и чист, сав устремљен ка служењу народу, састављен из самопрегора и жртве“, сећала се касније његова ученица Паулина Лебл Албала, чије је мемоаре *Српски/Књижевени лист* објавио у одломцима.³² Етичан, племенит, посвећен раду, Скерлић је осуђивао све оно што је било супротно његовим високим критеријумима. А таквих појава било је све више у политичком животу Србије у деценији која је претходила Великом рату. Скерлић је запажао да се стало с уобличавањем политичких идеја и идеологија, тако „да странке на изборе излазе са једним програмом“. Уместо с аутентичним политичким програмима, наиме, оне пред бирачима наступају с општим порукама и ставовима који се иначе сами по себи разумеју. Поједини народни посланици злоупотребљавају положај и узурпирају власт у својим срединама, претварајући се у праве локалне тиране. Криза политичког живота испољава се и кроз изборну корупцију и све веће уплитање финансијских кругова у политику која постаје инструмент за остваривање њихових интереса. Објашњавајући комплексност феномена политичке кризе, Скерлић је с правом указао на то да се у њеној основи налази морална криза, која се у првом реду испољава као криза јавног морала. А из већ постојећих озбиљних проблема у политичком животу настају нови проблеми, утолико што компетентни, образовани људи избегавају да уђу у политику, чиме законодавна и извршна власт остају ускраћене за присуство праве интелигенције, професионалних знања и неопходног искуства у вођењу послова. Према Скерлићевом разумевању, политика је „виши идејни живот, брига о јавном добру“ и, управо зато, они који деле ово његово схватање и спремни су да се заузму за општу ствар, показују незаинтересованост за учешће у текућој политици која се своди само на партијске обрачуне и борбу за власт.³³

Скерлићева упозорења, очигледно, нису дала резултате, јер су појединци и деценијама касније саветовали политичаре да поступају у складу с моралним нормама и фундаменталним вредностима. То је чинио, на пример, Јаша Продановић, српски политичар, публициста и књижевник, чији је чланак о моралу и политици из 1945. године пренео *Српски/Књижевени лист*. У том чланку Продановић је, између осталог, написао следеће: „Слободоумне идеје које је [политичар] у опозицији проповедао, мора на влади остварити, бар у најважнијим и најбитнијим тачкама. Оно против чега се у опозицији борио, не сме и не треба да примењује кад је на влади. Мора бити доследан, искрен и праведан. Мора

³² Паулина Лебл Албала, „Јован Скерлић“, *КЛ*, бр. 43, 1. 3. 2006, 15. Више: Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, Beograd 2005.

³³ Јован Скерлић, „Експлозија српске политике“, *КЛ*, бр. 1, 1. 7. 2002, 3.

створити установе, уредбе, законе и уставе с којима ће бити задовољан и кад с висине сиђе у низину“.³⁴

Добронамеран и исправан Продановићев савет требало би да послушају, у то нема сумње, и политичари 21. века. Јер, они чине управо то што је Продановић критиковао, говорећи једно док су у опозицији, а друго када су на власти. Њихова недоследност можда је најучљивија на питању односа према Европи према којој највише стреме баш они који су јој се, до пре извесног времена, највише супротстављали. Актуелизовано из политичких разлога, питање за и против Европе, односно опредељивања за Исток или Запад у српској историји, није оставило равнодушним ни сараднике *Српског/Књижевног листа*.

Нећемо рећи ништа ново ни непознато ако подсетимо на то да је нововековна Србија од почетка била заглажена у Европу, у контексту ослобађања од оријенталног наслеђа и повратка на пут развика, напретка и усвајања цивилизацијских тековина којих је била лишена током вишевековног ропства под Турцима. Бавећи се овом темом, и сарадници *Српског/Књижевног листа* запажали су да је с Првим српским устанком започео процес европеизације Србије и да је од заостале колоније империје у расулу, она за непун век успела да постане модерна европска држава. Први корак у том правцу представљала је скупштина у Остружници, претеча једне државне институције у земљи у којој таквих установа није било вековима. Други корак била је Велика школа, прва установа за образовање чиновника и јавних службеника у ослобођеној Србији, у погледу наставних планова и програма устројена по моделу средњоевропских просветних институција.³⁵

Велика школа је, међутим, деловала само неколико година, од 1808. до 1813. када је угушен Први српски устанак. Високо школство у Србији почело је поново да се развија тек од краја тридесетих година 19. века, али се српска омладина школовала и у великим европским центрима. Иако су се на тај начин генерације ђака формирале под утицајима европске културе, Срби су традиционално били везани и за православну Русију. На кога се ослонити, коме поклонити поверење, Истоку или Западу, била је зато стална дилема с којом се државни врх суочавао у вођењу спољне политике. Сарадници *Српског/Књижевног листа* истицали су у први план оне српске политичаре који су били присталице независне, модерне и културне српске државе која ће, не приклањајући се ниједној великој сили, ни Русији нити Аустроугарској, своје место наћи у европској породици народа. Један од таквих политичара био је Милан Пироћанац, министар, председник владе и шеф Напредне странке. Пироћанац је указивао на „преживелост окамењеног схватања да се Србија због свог географског положаја мора приклонити којој великој сили и да је исти положај онемогућава у вођењу самосталне народне политике“. Његово гледиште било је да је „модерној и културној Србији место у Европи, којој сталним напредовањем треба показати да Србија није, нити ће бити

³⁴ Јаша Продановић, „Морал и политика“, *КЛ*, бр. 71/2, 1. 7. – 1. 8. 2008, 2.

³⁵ Предраг Протић, „Сретење – дан када су се поново среле Србија и Европа“, *КЛ*, бр. 18. 1. 2. 2004, 2.

сателит Аустрије или Русије, да су њени интереси мир и напредак на Балкану и да јој треба помоћи да истраје на том путу“³⁶. Услов опстанка Србије као независне државе је поистовећивање сопствених интереса с европским, уз одржавање пријатељских односа са две силе.³⁶ Сличних је схватања био још један великан српске политике, али и науке, Стојан Новаковић, кога такође срећемо на страницима *Српског/Књижевног листа*. Напредњак попут Пироћанца, он је најпре био проевропски оријентисан политичар, затим присталица проруске оријентације да би, најзад, постао противник и аустрофилства и русофилства, односно ослањања на ма коју велику силу. Вишегодишње искуство научило га је, по свему судећи, како Србија у међународним односима треба да се узда само у сопствене снаге и да не очекује никакву подршку и помоћ са стране.³⁷

Но, без обзира на то да ли су били окренути Западу, Истоку или пледирали за изградњу сопственог пута у међународној политици, Срби су градили врло блиске личне везе с припадницима других народа. Иако је затворено и неповерљиво српско друштво тешко прихватало све што долази из других средина, бројни српски политичари и интелектуалци женили су се, како откривамо у *Српском/Књижевном листу*, странкињама које су најчешће упознавали током школовања у европским престоницама и доводили их у своју земљу. То су учинили Владан Ђорђевић, Александар Јовичић, Риста Вукановић, Јован Скерлић, па чак и прослављени српски војвода Живојин Мишић, а странкињама су били ожењени и Вук Караџић и Михаило Пупин.³⁸ Провевши најлепше године младости далеко од своје земље, српски интелектуалци су сматрали да су добро упознали Европу и, очарани њеном културом, покушавали су да своје одушевљење европским вредностима пренесу на свој народ. Богдан Поповић, професор Београдског универзитета и познати књижевни критичар и теоретичар, желео је да подстакне Србе да од Енглеза преузму све оно чиме је он сам био фасциниран. У једном надахнутом предавању, објављеном у кратковременом часопису *Мисао* (Оксфорд, 1918–1919) и прештампаном у *Српском/Књижевном листу*, Поповић је говорио о хуманости, доброты, саосећајности, срдачности, љубазности, искрености – врлинама које су Енглези изградили током времена васпитањем и самодисциплином, и које су најзад постале део њиховог националног карактера. Он се надао да ће истим врлинама, које се граде вољом и навиком, да би се претвориле у другу природу и коначно прерасле у праву природу, овладати и његов народ и да ће оне, у догледној будућности, постати препознатљив саставни део његовог колективног бића.³⁹

Као што видимо из свега изложеног, редакција *Српског/Књижевног листа* спремно је реаговала на изазове које је пред њу поставило савремено друштво.

³⁶ Сузана Рајић, „Милан Пироћанац – Заједнички интереси Србије и Европе“, *КЛ*, бр. 64, 1. 12. 2007, 18–19.

³⁷ Сузана Рајић, „Новаковићеви аманети“, *СКЛ*, бр. 13/118, септембар, октобар и новембар 2015, 4–5.

³⁸ Александра Вулетић, „Странкиње – `српске снахе““, *КЛ*, бр. 21, 1. 5. 2004, 17.

³⁹ Богдан Поповић, „Шта Срби имају да науче од Енглеза“, *КЛ*, бр. 56, 1. 4. 2007, 1, 16–17.

Ангажујући низ врских сарадника који су спорне појаве објаснили увођењем неопходне историјске перспективе и посежући за виђењима старијих аутора, који више нису међу нама, али јесу и увек ће бити незаменљиви сведоци и тумачи, успела је да понуди убедљиве одговоре на врло деликатна питања нашег доба. Са тим одговорима ми се можемо и не морамо сложити, али треба да имамо на уму да су их пружили људи неоспорне компетентности, стручног утемељења и развијене критичке свести.

Литература

- Батаковић Душан Т., *Дечанско питање*, Београд 1989.
- Исти, *Косово и Метохија: историја и идеологија*, Београд 2007.
- Исти, *Serbia's Kosovo Drama: a historical perspective*, Beograd 2012.
- Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1985.
- Velikonja Mitja, *Titostalgija*, Beograd 2010.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1*, Београд 1989.
- Ивановић Милан, *Метохија: споменици и разарања*, Нови Сад – Београд 2013.
- Јагодић Милош, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009.
- Јовановић Слободан, *Из историје и књижевности 1*, Сабрана дела Слободана Јовановића, том 11, Београд 1991.
- Крестић Василије, *Геноцидом до велике Хрватске*, Нови Сад–Београд 1998.
- Исти, *Историچار у времену преломних и судбинских одлука (интервјуи и изјаве 1985–2010)*, Нови Сад 2011.
- Исти, „Југословенство“, *Срби 1903–1914: историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд 2015, 143–152.
- Исти, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013.
- Lebl Albala Paulina, *Tako je nekad bilo*, Beograd 2005.
- Ломпар Мило, *Дух самопорицања: прилог критици српске културне политике*, Нови Сад 2011.
- Мијић Емилија, „Yustalgija: сећање и материјална култура социјализма као оквир за конзумирање садашњости“, *Етноантрополошки проблеми* 3/2011, 763–782.
- Предлог Статута АП Војводине*: зборник радова са научног скупа одржаног 1. децембра 2008. у организацији Правног факултета Универзитета у Београду (редактор Ратко Марковић), Београд 2009.
- Simeunović-Bajić Nataša, „Jugonostalgija kao istraživački koncept istorije komuniciranja: moguće perspektive istraživanja“, *Етноантрополошки проблеми* 1/2012, 127–141.
- Spasić Ivana, „Jugoslavija kao mesto normalnog života: сећања обичних људи у Србији“, *Sociologija* 4/2012, 577–594.

Извори

Српски/Књижевни лист (2002–2015)

Dušan R. Bajagić, Sofija D. Božić

THE HISTORICAL DIMENSION OF CURRENT ISSUES OF CONTEMPORARY SOCIETY – ACCORDING TO *SERBIAN/LITERARY MAGAZINE* (2002–2015)

Summary

In the last fifteen years, certain issues from our past, about which science has not yet given the final word, encourage tumultuous polemics and deep divisions in Serbian society. The question of creation and destruction of the Yugoslav state, the fate of Kosovo and Metohija, Vojvodina, relationship to the East and the West and other issues are problems of the past that are still alive and current, burdening our times also. These issues have been echoed on the pages of *Serbian/Literary Magazine*, periodical publication that appeared on the Serbian media scene in 2002. As a monthly magazine for literature, culture and social issues, *Serbian/Literary Magazine* in more than 100 so far published issues, contributed to informing the public about the many issues that history has left in the present.

КОЛОНИЗАЦИЈА НЕМАЦА У СРБИЈИ У 18. ВЕКУ У ИСТОРИОГРАФИЈИ²

Сажетак: У раду ће бити приказан развој домаће и немачке историографије о колонизацији немачког становништва на Балкану и Србији уз посебан осврт на процес насељавања у аустријској провинцији „Краљевство Србија“ од Пожаревачког мира 1718. године. Запостављена у научним круговима, прошлост немачких мањина постала је предмет нарочитог интересовања једне врсте „алтернативне историографије“ која се развијала у круговима немачког становништва избеглог са простора Источне и Југоисточне Европе. Поред кључних дела неопходних за истраживање ове теме, посебан осврт у раду биће и на доступној архивској грађи у архивима у Немачкој.

Кључне речи: Немци, историографија, Балкан, 18. век, Хабзбуршка монархија

Процес миграција немачког становништва умногоме је променио етничку слику у многим деловима источне и југоисточне Европе, али и на подручју Баната, Бачке, Срема и Славоније. Посебан значај има и насељавање Београда и других градова у Србији под аустријском управом након аустро-турског рата 1716–1718. године. Први организован миграциони процес догодио се почетком 18. века у тзв. неоаквистичким земљама (Банат, Србија и Царска Влашка), а посебно у Банату у коме је утицај на економски развој земље био велики. Иако је свака од ових провинција имала своје специфичности, суочавале су се са сличним процесима приликом миграција становништва. Томе треба додати и утицаје карактеристичних културних образаца, пре свега барока, које су досељеници задржали на насељеној територији и чији је продор био потпуно ново искуство за домаће становништво.³ Друга два миграциона процеса догодила су се у време владавине царице Марије Терезије, односно цара Јозефа II, која су имала сличне резултате, с тим што је од Београдског мира 1739. године Србија

¹ milos.djordjevic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта 177009: *Модернизација западног Балкана*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

³ К. Qian, *Die Donau zwischen von 1740 bis 1875. Eine Kulturwissenschaftliche Untersuchung*, Berlin 2014, 41–42; G. Seewann, *Migration in Südosteuropa als Voraussetzung für die neuzeitliche West-Ostwanderung*. In: Mathias Beer, Dittmar Dahlmann (Hg.), *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1999, 90;

са Београдом поново била у османским рукама.

Период аустријске управе у новоосвојеним провинцијама пружа истори-чарима прворазредну прилику за проучавање учинка дуготрајних ратних при-лика на ту територију и друштво, као и за истраживање проблема прилагођа-вања колонизованог становништва таквим условима живота. Из тог разлога је први део овог рада базиран на кратком прегледу најважнијих аспеката органи-зовања немачког становништва у Београду и Србији.

Хабзбуршка монархија је посебну пажњу усмерила на насељавање ново-освојених провинција становништвом из западних делова Светог римског цар-ства.⁴ Основу оваквој политици дао је још цар Леополд I патентом о насељавању (*Impopulationspatent*, 1689). Један део у оквиру миграционих кретања ка Југоис-точној Европи за време владавине Карла VI (Каролиншки талас)⁵ захватио је пре-тежно северне крајеве Краљевства Србије, при чему је Београд као главни град провинције имао посебан значај. Досељеници су своја станишта имали широм београдског дистрикта који је обухватао 42 села, а највећи део се настанио у Бе-ограду који је подељен на немачки *TeutschenStadt* и српски *RaizenStadt*.⁶ Остала места која су насељавала налазили су се у грочанском и палешком дистрикту и рударским местима.⁷ Први немачки становници Београда бележе се већ крајем 1717, војници и службеници затечени на ратним поприштима, којима се недуг-о потом придружују трговци, занатлије, рудари и рударски службеници, као и припадници различитих црквених редова. Паралелно са насељавањем одвијао се процес њиховог институционалног организовања, иако је и међу самим до-сељеницима било разлика. Ипак, населивши непознате пределе интерес је био да се начин организовања европских градова пренесе у Београд, што је брзо ре-зултирало постављањем различитих дужносника типичних за немачке градове: *Bürgermeister*, *StadtRichter*, *RatsverwandtenStadt-Syndico*.⁸

Први показатељ утицаја западне цивилизације на хришћанско стано-вништво које је до тада живело у Османском царству, огледало се управо у

⁴ Највише заинтересованости за досељенике показивао је председник банатске администрације гроф Мерси. Видети више у: J. Kallbrunner, *Deutsche Erschließung des Südostens seit 1683*, Jena 1938, 16; Idem, *Das keiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, München 1958; F. Milleker, *Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy: 1722–1726. Aus Anlaß der 200 Jahr-Feier der Einwanderung*, Vršac 1923; Márta Fata, *Die Rolle des Militärs in der habsburgischen Impopulationspolitik außerhalb der Militärgrenze in der Übergangszeit zwischen Krieg und Frieden (1686–1740)*, In: Matthias Asche et al. (Hg.), *Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 9)*. Berlin 2008, 251–264.

⁵ Детаљније видети: A. Tafferer, *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*, Bd. 5 (1995), München; J. Wolf, *Ethnische Konflikte im Zuge der Besiedlung des Banats im 18. Jahrhundert. Zum Verhältnis von Einwanderung, staatlicher Raumorganisation und ethnostrukturellem Wandel*, In: Mathias Beer, Dittmar Dahlmann (Hg.), *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1999, 337–366.

⁶ ФНКА АНК HF Ungarn Sieb. Kaalvhd., Fasz. 99, fol. 47, 59.

⁷ ФНКААНКHF Ungarn, Fasz. VUG 20 A, fol. 195–201.

⁸ G. Bodenstern, *Das Statut der Belgrader „Deutschenstadt“ von 1724*. In: *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften*, II (1913), 399–400.

уређењу српског Београда⁹, постављањем Richter-а и четворице поротника (Geschworene).¹⁰ Идеја аустријских власти да изграде београдску тврђаву након рата није се односила само на њену одбрамбену и стратегијску функцију већ и намеру да она поприми изглед западноевропских градова. Поправљајући порушено и градећи нове касарне, магацине и управне зграде, наступио је период продора барокне архитектуре у Београду. Својом монументалношћу и барокном архитектуром доминирала је касарна принца Карла Александра Виртембершког (Karl Alexander von Württemberg), што представља значајан споменик који документује суштинске токове урбаног развоја града. То је заједно са језуитским културним манифестацијама између осталог требало да осликава и сам карактер Хабзбуршке монархије, као пример синтезе савремених барокних стилских елемената.¹¹

У домаћим и страним историографским делима искристалисала су се два најважнија разлога организованог државног насељавања Немаца. Први се тиче државне политике Хабзбуршке монархије која у односу на остале кључне европске државе није имала колоније и која је тиме желела да додатно позиционира своју улогу у европском систему равнотеже сила. Поучена искуствима из побуна у Угарској, територијални добици у ратовима са Османским царством требало је да послуже као тампон зона између Османлија и угарског племства. На тај начин би се пренебрегнуло евентуално њихово савезништво против Хабзбуршке монархије. Неоаквистичке земље, међу којима је било и Краљевство Србија су из тог разлога и стављене под врховни патронат цара Карла V.¹² У

⁹ Поред Срба у српском Београду су живели још и Грци, Јермени и Јевреји. У белешкама немачких путописаца у време Краљевства Србије говори се о Грцима у Београду. Ђ. S. Kostić, *Testimonies to common life. German Writers of Travel Accounts from the 18th and 19th Centuries about the Greeks in Serbia*, Balcanica, br. 29, Beograd 1998, 262. О етничкој и конфесионалној припадности становништва у белешкама путописаца видети још: Idem, *Völker und Konfessionen Südosteuropas in den deutschen Reisebeschreibungen des 16. und 17. Jahrhundert*, Balcanica, br. 27, Beograd 1996, 251–262.

¹⁰ ФНКА АНК HF Ungarn Sieb. Kaalvhd., Fasz. 99, fol. 60–62.

¹¹ N. Samardžić, *The Emergence of the Baroque in Belgrade*, In: *The Peace of Passarowitz, 1718.*, Indiana 2011, 255. Р. Тричкових, *Београд под турском влашћу 1521–1804. године*, Зборник за оријенталне студије, Београд 1992, 120. С. Гавриловић, *Аустрија и њен цивилизацијски утицај на Србију од краја XVII до краја XVIII века*, In: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*, Београд 1998, 58. Ж. Шкаламера, М. Поповић, *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, Годишњак града Београда, 29, Београд 1982, 29. Ф. Каниц, *Србија земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, 1, Београд 1999, 28. О културним делатностима Језуита у аустријском Београду, видети: К. Томашевић, *Музичка делатност Језуита у Београду и Петроварадину током XVII и XVIII века*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, 18/19, Нови Сад 1997, 69–78.

¹² Одвајање у погледу управе над новоосвојеним територијама било је оправдано нетрпељивошћу између српског и мађарског народа у Угарској, па је администрација у овим земљама била независна у односу на законе који су важили у Угарској. Притом треба истаћи да је већина административних службеника Хабзбуршке монархије у свим новоосвојеним провинцијама већ имала искуства у службовању у Угарској или другим земљама царства. J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717–1739)*. In: *Direction des K. K. Kriegs-Archivs*

аустро-турским ратовима Хабзбуршка монархија је видела могућност освајања Подунавља и да на тај начин себи обезбеди трговински пут који би повезао земље Светог римског царства и Црно море. Један од кључних елемената у спровођењу оваквог циља хабзбуршке спољне политике био је процес обезбеђивања трговачког пута до Црног мора уз помоћ становништва из пренасељених западних покрајина царства, пре свих Виртемберга, Хесена и Алзаса. Сматрало се у Монархији да ће насељавањем немачког становништва лојалног царској круни, омогућити политички стабилан простор.

Сама чињеница да је у Краљевини Југославији живело око 500.000 Немаца, од тога у Војводини 337.000, довољна је да се и домаћи историчари посебно позабаве овом темом. Међутим и поред неких запажених достигнућа, пре свих Душана Бибера, *Нацизем ин Немци в Југославији 1933–1941*, објављено у Љубљани 1966. године и Јосипа Мирнића, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, објављеном у Новом Саду 1974. године, закључак је да се домаћа историографија у другој половини 20. века мало бавила миграцијама и положајем Немцима у поменутих крајевима.¹³

Оба ова дела, уз напомену да Биберово дело није преведено на српски, дају кратак преглед историје насељавања Немаца у Војводини у 18. веку, што указује на чињеницу да још увек не постоји монографија на српском језику која би се детаљно позабавила овом темом. Последњи кратак преглед историје Немаца у Војводини дао је Бранко Бешлин¹⁴, али не обухватајући детаљно и историју Немаца у Београду и Србији у 18. веку. И српска и немачка историографија су ову тему дотакле у делима који се баве аустријском управом у Краљевству Србији након потписивања Пожаревачког мировног уговора.¹⁵ Најпре Драгољуб М. Павловић у својим делима почетком двадесетог века, на основу архивске грађе у Државном архиву у Бечу, износи податке о насељавању немачког становништва у Београду, Палежу, Гроцкој и осталим градовима српских дистриката.¹⁶ Објашњавајући систем управе у Београду, Душан Поповић је такође на основу објављене и необјављене архивске грађе из Беча детаљније описивао друштвени живот Подунавских Шваба у „немачком“ Београду.¹⁷

(Hg.), *Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, Neue Folge III. Band*. Wien 1889, 200;

¹³ D. Viber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941*, Ljubljana 1966; J. Мирнић, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974.

¹⁴ Б. Бешлин, *Насељавање Немаца у Војводини*, Нови Сад 2006.

¹⁵ О историографским достигнућима на тему аустријског Краљевства Србије видети детаљније у: Е. Миљковић, М. Ђорђевић, *Краљевство Србија у историографији*, Хуманизација универзитета бр. 1, Ниш 2013, 343–354.

¹⁶ Д. М. Павловић, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији: (од 1718–1739.) / по грађи из бечких архива*, Српска Краљевска академија, Београд 1901; Исти, *Аустријска владавина у северној Србији: (од 1718–1739.): по грађи из бечких архива*, Београд 1901; Исти, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718–1739.) по грађи из бечких архива*, Глас Српске краљевске академије, 62, други разред 39, Српска Краљевска академија, Београд 1901.

¹⁷ Д. Поповић, *Србија и Београд: од пожаревачког до београдског мира (1718–1739)*, Београд

Када говоримо о сличним резултатима немачке историографије, поред објављених извора Јохана Лангера¹⁸ у издању аустријског Државног архива, у најважније спадају дела Алојза Хајека и Густава Боденштајна.¹⁹ Хајек је свој рад базирао на општем стању на Балкану између два аустро-турска рата, стављајући у први план одлучност аустријске управе да уреди област некадашњег београдског пашалука по свом (западном) моделу. Свој поглед на Србију у том времену поткрепио је подацима о утицају западне културе у Београду у коме је доминирао немачки елемент. Са друге стране, Густав Боденштајн је свој рад базирао на објашњавању уређења свих аспеката живота немачких колониста у Београду: судство, администрацију, безбедност, привреду и остало.

Међутим, када говоримо о овом сегменту процеса колонизације Подунавских Шваба који се одвијао у Србији, неопходно је споменути и истраживања која свеобухватно третирају процес од краја 17. века до завршетка Другог светског рата након чега је велики број потомака колониста напустило територије у Источној и Југоисточној Европи. Талас озбиљнијих истраживања о немачким мањинама у Источној и Југоисточној Европи започело је развојем тзв. „народне историје“ (Volksgeschichte) која је поставила солидне основе. Најзначајније остварење представља тротомно дело *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* које је имало за циљ да синтетизује знања о немачкој дијаспори у Европи и свету. Поред тога, часопис *Südostforschungen*, који је покренуо 1936. угледни историчар Фриц Ваљавец, између осталог је доносио прилоге посвећене историји немачког народа у Југоисточној Европи. У периоду након Другог светског рата преовладавали су радови посвећени прегледу историјских околности које су условиле протеривање немачког становништва из Источне и Југоисточне Европе, без нових истраживачких резултата о насељавању Немаца од почетка 18. века. Запостављена у научним круговима, прошлост немачких мањина постала је предмет нарочитог интересовања једне врсте „алтернативне историографије“ која се развијала у круговима немачког становништва избеглог и протераног са простора некадашње Југославије. У тзв. завичајној историографији Подунавских Шваба (Donauschwaben) најзаступљеније су биле родословне или породичне књиге (Ortsippenbücher oder Familienbücher), које садрже пописе породица колонизованих током друге половине 18. и почетком 19. века на просторима Баната, Бачке, Барање, Срема, Славоније и деловима данашње Румуније и Мађарске. Попис завичајних књига делимично је садржан у библиографском приказу Антона Тафернера „Donauschwäbische Heimatbücher und Ortsgeschichten“. Најзначајније дело завичајне историографије последње две деценије и које, истовремено, представља синтезу ранијих истраживачких на-

1950; Исти, *Грађа за историју Београда од 1717. до 1739.* књ. I, Београд 1958.

¹⁸ J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717–1739)*, Mittheilungen des k. und k. Kriegsarchivs, neue Folge, 3, Wien 1889, 157–247.

¹⁹ A. Hajek, *Serbien unter österreichischen Regierung nach dem Falle Belgrads 1717.*, Wien 1912; G. Bodenstern, *Das Statut der Belgrader „Deutschenstadt“ von 1724.* In: *Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften*, II, München/Leipzig 1913, 396–415.

стојања о насељавању Немаца на овим просторима у 18. веку је први том Оскара Фелдтенцера „Donauschwäbische Geschichte: Das Jahrhundert der Ansiedlung 1689–1805“.

Најновија достигнућа сарадника Института за дунавско-швапску историју и географију у Тибингену (*Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen*), значајна су за нова сагледавања прошлости немачке етнице која је насељавала некадашња подручја Хабзбуршке монархије, нарочито њен угарски део. У првом реду издања института је часопис *Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*, затим годишњак који излази у сарадњи са комисијом за историју и културу Немаца у Југоисточној Европи (*Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa*) и Институтом за немачку културу и историју Југоисточне Европе при универзитету у Минхену (*Instituts für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der LMU München*).

За озбиљно проучавање ове теме од кључног су значаја истраживања архивске грађе у архивима у земљи и иностранству. Мноштво архивске грађе налази се у архивима држава које су Подунавске Швабе насељавале, затим у аустријским архивима, пре свих Државном архиву у Бечу и наравно историјским архивима и институтима у Немачкој. Најпре у архиву у дому Подунавских Шваба у Синделфингену (*AKdFF Archive in the Haus der Donauschwaben, Sindelfingen*), као и у Институту за међународне везе у Штутгарту (*Institut für Auslandsbeziehungen, Stuttgart*) у коме се налазе микрофилмовани подаци о црквама у Банату још од 1720. године, а највећи број потиче између 1770. и 1790. године. Институтска библиотека у Штутгарту садржи ретка и веома значајна дела о немачким колонијама, земљишним књигама, култури, имиграционим процесима итд. Из области опште историје, колекција у овој библиотеци премашује по броју и вредности (броји преко 400.000 примерака) збирке које се могу наћи у Синделфингену. Савезни архив у Сарбрикену такође садржи одређене копије снимака црква Подунавских Шваба у Банату и Бачкој, као и копије црквених књига. За податке о црквеним књигама Немаца који су живели на пордучју источних провинција Светог римског царства немачке народности неопходно је прегледати каталоге Немачке централне службе за генеологију у Лајпцигу (*Deutsche Zentralstelle für Genealogie, Leipzig*).

У мноштву збирки о Немцима из источне Европе, библиотечки фондови у немачким градовима садрже велики број дела који се односе на историју Подунавских Шваба од првих насеобина у 18. веку. Набројаћемо само најважније:

- Библиотека фондације Герхарт Хауптман Хаус (*Gerhart-Hauptmann-Haus, Düsseldorf*) у Дизелдорфу (50.000 дела, 3100 карата и 6 томова каталога међу којима је и посебни каталог који се тиче историје Подунавских Шваба)

- Библиотека Јоханес Кинциг-института за народну културу Немаца у Источној Европи у Фрајбургу (*Johannes Künzig-Institut für ostdeutsche Volkskunde, Freiburg*) међу публицистиком садржи каталог о Подунавским Швабама

- Библиотека и архив културе Немаца из Југоисточне Европе у Минхену (*Bibliothek und Archiv des Südostdeutschen Kulturwerks, Munich*)

- Библиотека и архив Института за истраживање завичајне историје у Ротенбургу (Виме) – (Institut für Heimatforschung, Rottenburg ander Wümme).

Поред институтских библиотека и архива у Немачкој, велики број архивског материјала се налази и у Сједињеним Америчким Државама. У библиотеци Имигрантског генеалогског друштва у Лос Анђелесу (Immigrant Genealogical Society, Los Angeles) постоји одељак који садржи књиге о Подунавским Швабама, пре свега породичне и родословне књиге из 18. века, чији су аутори углавном њихови потомци настањени у Америци.²⁰

Свеобухватна истраживања која би укључивала и расветљавање политике Хабзбуршке монархије и намеру двора да насели немачку популацију у земље освојене од Османског царства неопходно је обавити и у Бечу, Будимпешти и Темишвару. У Државном архиву у Бечу, посебно у фондовима коморског и ратног архива налази се мноштво грађе која покрива институционално спровођење одлука бечког двора. У Финансијском и Коморском архиву, у фонду Дворске угарске канцеларије налазе се неколико кључних фасцикли које садрже протоколе, извештаје и инструкције за неоаквистичке администрације за спровођење популационе политике Хабзбуршке монархије.²¹ Посебан сегмент истраживања у Бечу требало би да буде проналажење докумената који се односе на Немце колонисте у Србији у фасциклама *Serbien: Bericht und Vorschläge zu seiner besseren Verwaltung (3) (1719–1739)* и *Bergwerk ein Serbien und der Walachei (Majdanbek, Kavallaund Rudnik)*.²² Обе фасцикле се налазе у фонду финансијског и коморског архива у Бечу. С обзиром на то да се процес мигра-

²⁰ Наведене су само неке од књига које припадају категорији *Ortssippen* и *Heimatbücher*: С. L. Brücker, *Donauschwaben in North America, South America, and Australia*, [Hrsg.: Arbeitskreis für Donauschwäbische Heimat- und Volksforschung in der Donauschwäbischen Kulturstiftung - Stiftung des privaten Rechts - e.V.], Donauschwäbisches Archiv, München 1990; M. Remsing, *Heimatbuch Molidorfim Banat*, 1988; Публикована је листа родословних књига Подунавских Шваба до 1985. године: W. Kniessel, *Donauschwäbische Familiengeschichtsforschung*, AkdFF, Sindelfingen 1985; J. Schuy, P. Scherer, *Ortssippenbuch Batschentiwan 1763–1827*, Lappersdorf 1992; J. Pertschi, *Ortssippenbuch Filipowa in der Batschka*, Fiedrichsdorf 1989; A. Reimann, *Ortssippenbuch Gajdobra - Neugajdobra in der Batschka*, Frankfurt am Mein 1976; J. Harjung, A. Reimann, *Ortssippenbuch Hodschag in der Batschka*, Frankfurt am Mein 1976; M. Hutfluss, *Ortssippenbuch Stanischitsch Batschka 1788–1895*, Frankfurt am Mein 1986; J. Schuy, *Ortssippenbuch Miletitsch in der Batschka*, Schönaich 1987; A. Reimann, *Ortssippenbuch Palanka*, Zentralstelle für Personen- und Familiengeschichte, Frankfurt am Mein 1981.

²¹ Од фасцикли у овом фонду по количини података о популационој политици издвајају се: *Neoacquistica des Karlowitzer und Passarowitzer Friedens*, AT-OeStA/FHKA AHK HF Ungarn VUG 30, (1690–1762); *Protokolle der neoacquistischen Subdelegation*, AT-OeStA/FHKA AHK HF Ungarn VUG 31, (1719–1745); У Ратном архиву, у фонду ратне и дворске комисије налази се фасцикле: *Neoacquistische Subdelegation (Neoacquistica)*, AT-OeStA/KA ZSt MilKom Neoacquistica, (1703–1740); У првој књизи овог фонда такође фасцикла: *Elench anlässlich der Revision durch die hofkriegsrätliche Ausmerzungskommission*, AT-OeStA/KA ZSt MilKom Neoacquistica Bücher 1; У другој и трећој књизи протокола налазе се неколико фасцикли: *Altes Protokoll*, AT-OeStA/KA ZSt MilKom Neoacquistica Bücher 2 (око 1750. године) и *Register (Index)*, AT-OeStA/KA ZSt MilKom Neoacquistica Bücher 3 (1703–1740).

²² AT-OeStA/FHKA AHK HF Ungarn Sieb. Kaalvhd., Fasz. 99; AT-OeStA/fhka AHK HF Ungarn VUG 20.

ција највише базирао на територију Баната, односно Темишварске администрације (укључујући и припадајуће дистрикте који су се налазили у Тимочној крајини), неопходно је детаљно прегледати и фондове банатске администрације.²³ Такође, за протоколе угарске дворске канцеларије потребно је прегледати и фондове у државном архиву у Будимпешти²⁴, као и фондове темишварске администрације у румунском Владином архиву у Темишвару.

Архив Војводине, архив у Сремским Карловцима, као и градски архиви у Новом Саду, Зрењанину, Белој Цркви и остали архиви садрже фрагменте грађе који говоре о немачким насељима и организацији живота Немаца у њима.

Када је у питању архивска грађа која говори о пореклу Немаца из немачких покрајина који су насељени у југоисточној Европи, најважнији архиви су окружни архиви у Кобленцу (Landeshauptarchiv Koblenz) и градски и бискупски архив у Шпајеру (Landesarchiv Speyer, Bistumsarchiv Speyer)²⁵, затим градски архив у Вормсу (Stadtarchiv Worms)²⁶ као и градски архив у Улму (Stadtarchiv Ulm)²⁷.

Политичко деловање Подунавских Шваба од 30-их година 20. века до Другог светског рата одлучили су њихову судбину након пада Трећег рајха. Највећи део немачког становништва расељен је са подручја које су њихови преци населили у 18. веку, док је мали број који је није избегао 1944. године био изложен разним притисцима, нарочито у Мађарској и Румунији.

Разумљиво је констатовати да су се историчари након Другог светског рата клонили бављења ове теме из читавог низа разлога. Политички утицаји и недоступност грађе су појачавали ограничења истраживачима, али и најбољније и осетљиве делове историјске свести српског народа. Због тога је неопходно озбиљно приступити истраживањима, како би се догађаји у прошлости исправно тумачили. Поред тога постоји велики број занимљивих тема из политичке, привредне и културне историје Подунавских Шваба које би нам омогућиле јасније разумевање одређених историјских процеса и догађаја из сопствене историје.

²³ *Ältere Banater Akten*, AT-OeStA/FHKA NHK Banat A 004. (1717–1756).

²⁴ Magyar Országos Levéltár, E 303 Landes Administration in dem Banat Temesvár (1716-1779), 12. csomó S/Belgrádi adminisztráció iratai (1719-1741).

²⁵ Окружни архив у савезној држави Рајна-Палатинат има у свом саставу архиве у Кобленцу и Шпајеру (Rheinland Pfalz – Landesarchiv). У овим архивима следећи архивски фондови садрже податке о Подунавским Швабама: *Reichstagsachen, Berichte der Gesandten Karg von Bebenburg (mit Beilagen und Korrespondenzen) 1739; Beispiele für Festungsanlagen Belgrad; Reichskammergerichtsprozess 635 Kl: Johann Moritz Giessenbier, ksl. Obrist in der Festung Belgrad 1735–1748; Bevölkerungssachen, Auswanderung nach Ungarn, dem Banat und nach Polen 1724–1785; Zweibrücken, Akte, Detrakt von jenen, die nach Ungarn in den Temeswarer Banat ziehen 1723–1730.*

²⁶ Градски архив у Вормсу садржи званичне акте о миграцијским процесима Немаца из ових области Светог римског царства: Reichsstädtisches Archiv: Reichstagsakten (1717–1739) и Herrnsheimer Dalberg-Archiv (Akten/Amtsbücher) 1712–1737.

²⁷ У градском архиву у Улму најзначајнији архивски материјали који се односе на порекло немачког становништва које је насељавало подручје Балкана су: *Beständegruppe A: Reichstadt bis 1802*, као и описи подручја насељавања у Угарској у 18. веку: *Material 1: Deutschen Ansiedlungsgebieten in Ungarn im 18. Jahrhundert.*

Литература

- Бешлин Бранко, *Насељавање Немаца у Војводини*, Нови Сад 2006.
- Biber Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941*, Ljubljana 1966.
- Bodenstein Gustav, *Das Statut der Belgrader „Deutschenstadt“ von 1724*. In: Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften, II, München/Leipzig 1913, 396–415.
- Гавриловић Славко, *Аустрија и њен цивилизацијски утицај на Србију од краја XVII до краја XVIII века*, У: Сустрет или сукоб цивилизација на Балкану, Београд 1998, 55–59.
- Kallbrunner Josef, *Deutsche Erschließung des Südostens seit 1683*, Jena 1938. Kallbrunner Josef, *Das keiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, München 1958.
- Каниц Феликс, *Србија земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*, 1, Београд 1999.
- Kostić S. Đorđe, *Testimonies to common life. German Writers of Travel Accounts from the 18th and 19th Centuries about the Greeks in Serbia*, Balcanica, br. 29, Beograd 1998, 259–268.
- Kostić S. Đorđe, *Völker und Konfessionen Südosteuropas in den deutschen Reisebeschreibungen des 16. und 17. Jahrhundert*, Balcanica, br. 27, Beograd 1996, 251–262.
- Langer Johann, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung (1717–1739)*. In: Direction des K. K. Kriegs-Archivs (Hg.), *Mittheilungen des K. und K. Kriegsarchivs*, Neue Folge III. Band. Wien 1889, 157–247.
- Мирнић Јосип, *Немци у Бачкој у Другом светском рату*, Нови Сад, 1974.
- Миљковић Ема, Ђорђевић Милош, *Краљевство Србија у историографији*, Хуманизација универзитета бр. 1, Ниш 2013, 343–354.
- Milleker Felix, *Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy: 1722–1726. Aus Anlaß der 200 Jahr-Feier der Einwanderung*, Vršac 1923.
- Павловић М. Драгољуб, *Финансије и привреда за време аустријске владавине у Србији: (од 1718–1739.)* / по грађи из бечких архива, Српска Краљевска академија, Београд 1901.
- Павловић М. Драгољуб, *Аустријска владавина у северној Србији: (од 1718–1739.)*: по грађи из бечких архива, Београд 1901.
- Павловић М. Драгољуб, *Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718.–1739.)* по грађи из бечких архива, Глас Српске краљевске академије, 62, други разред 39, Српска Краљевска академија, Београд 1901.
- Поповић Душан, *Србија и Београд: од пожаревачког до београдског мира : (1718–1739)*, Београд 1950.
- Поповић Душан, *Грађа за историју Београда од 1717 до 1739*, књ. I, Београд 1958.
- Samardžić Nikola, *The Emergence of the Baroque in Belgrade*, In: *The Peace of Passarowitz, 1718.*, Indiana 2011, 255–266.
- Seewann Gerhard, *Migration in Südosteuropa als Voraussetzung für die neuzeitliche West-Ostwanderung*. In: Mathias Beer, Dittmar Dahlmann (Hg.), *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1999, 89–98.

- Tafferner Anton, *Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte*, Bd. 5, München 1995.
- Томашевић Катарина, *Музичка делатност Језуита у Београду и Петроварадину током XVII и XVIII века*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, 18/19, Нови Сад 1997, 69–78.
- Тричковић Радмила, *Београд под турском влашћу 1521–1804. године*, Зборник за оријенталне студије, Београд 1992, 93–137.
- Fata Márta, *Die Rolle des Militärs in der habsburgischen Impopulationspolitik außerhalb der Militärgrenze in der Übergangszeit zwischen Krieg und Frieden (1686-1740)*, In: Matthias Asche et al. (Hg.), *Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit (Herrschaft und soziale Systeme in der Frühen Neuzeit 9)*. Berlin 2008, 251–264.
- Хајек Алоис, *Serbien unter österreichischen Regierung nach dem Falle Belgrads 1717.*, Wien 1912.
- Шкаламера Жељко, Поповић Марко, *Најстарија сачувана кућа у Београду из прве половине XVIII века*, Годишњак града Београда, 29, Београд 1982, 27–42.
- Qian Kefei, *Die Donau zwischen von 1740 bis 1875. Eine Kulturwissenschaftliche Untersuchung*, Berlin 2014.
- Wolf Joseph, *Ethnische Konflikte im Zuge der Besiedlung des Banats im 18. Jahrhundert. Zum Verhältnis von Einwanderung, staatlicher Raumorganisation und ethnostrukturellem Wandel*, In: Mathias Beer, Dittmar Dahlmann (Hg.), *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. Bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart 1999, 337–366.

Miloš Z. Đorđević

DEUTSCHE KOLONISATION IN SERBIEN IM 18. JAHRHUNDERT IN DER HISTORIOGRAPHIE

Resümee

Die Forschung der deutschen Minderheiten in Ost- und Südosteuropa begann mit der Entwicklung der so genannten Volksgeschichte, die die soliden Grundlagen dafür gelegt hat. Die bedeutendste Errungenschaft stellt das dreibändige Werk „Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums“ dar, das zum Ziel hatte, die Wissen über die deutsche Diaspora in Europa und in der Welt zusammenzufassen. In der Zeit nach dem zweiten Weltkrieg überwogen die Arbeiten über die historischen Verhältnisse, die zur Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus Ost- und Südosteuropa führten; es gab keine neue Forschungsergebnisse über die Ansiedlung von Deutschen seit Beginn des 18. Jahrhunderts. Die in den wissenschaftlichen Kreisen vernachlässigte Vergangenheit der deutschen Minderheiten wurde zum Gegenstand des besonderen Interesses an der sogenannten „alternativen Historiografie“, die sich in den Kreisen der aus dem Gebiet des ehemaligen Jugoslawiens vertriebenen und geflüchteten deutschen Bevölkerung entwickelte.

ИНСТИТУЦИЈА НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ ПО СРЕТЕЊСКОМ УСТАВУ

Сажетак: У раду је приказан положај институције Народне скупштине у систему власти успостављеном Сретењским уставом (1835). Крај Другог српског устанка (1815) означио је почетак борбе за српску аутономију. Кнез Милош Обреновић и други народни представници повели су дипломатску и политичку борбу, а крајњи циљ био је самостални политички и друштвени развој Кнежевине Србије. По добијању више хатишерифа од султана Махмуда II, кнез Милош је још активније повео борбу за већа права српског народа. Врхунац тих напора био је Сретењски устав. Иако није заживео, Сретењски устав је по многим параметрима био демократски и напредан за оно време. По слову Устава, Народна скупштина је била трећи орган власти у Кнежевини Србији, испод Књаза и Државног совјета, који су понели епитет „Власти Србске“. Устав је Скупштину дефинисао као финансијско, саветодавно и уставотворно тело. Наиме, без одобрења Скупштине није се могао увести никакав нови порез, промена Устава била је могућа само уз њену сагласност, а припадало јој је и право законодавне прединицијативе. Скупштина је још одлучивала и о кнежевим припадностима (апанажа и цивил листа).

Кључне речи: Кнежевина Србија, кнез Милош, Народна скупштина, овлашћења.

Први српски устанак (1804) био је означио нову етапу у историји српског народа. Иако је на почетку циљ устаника био да се протерају дахије из Београдског пашалука, од битке на Иванковцу (1805) устаничка војска се отворено сукобила са Турском.³ Борба српског народа за слободу покренула је и остале балканске народе, па је тако 19. век био век борбе балканских хришћана за независност.⁴ Сломом Првог српског устанка (1813) код српског народа није

¹ vlada-bbbb@hotmail.com

² demolay89@hotmail.com

³ *Историја српског народа*, V-1, Београд 1994, 35.

⁴ Осим Првог и Другог српског устанка најзначајније побуне балканских хришћана у првој половини 19. века биле су: Грчка револуција (1821) и устанци у Влашкој и Молдавији (1821). Устанци на Балкану имали су велики одјек у европској дипломатији и судбина балканских хришћана била је саставни део Источног питања. Први народ на Балкану која је изборио независност од Турске били су Грци. Грчком независношћу (1832) стекли су се услови да и остали балкански народи створе своје националне државе, што су они и искористили коју

била угашена жеља за слободом, већ је само за кратко време било онемогућено њено спровођење у дело. Иако је у односу на Први српски устанак Други српски устанак (1815) био мањег обима, тј. захватио је мањи број нахија, његов значај за историју српског народа је велики. Српске устаничке победе, али и појачано војно присуство турске војске и башибозука на границама, убрзале су преговоре са представницима Турског царства.⁵ Милош Обреновић био је почео преговоре са Марашли Али-пашом. После њиховог усменог договора, српски народ у Београдском пашалуку се смирио и вратио својим кућама, а каснијим ферманима испуњен је један део српских захтева, што је било довољно за успостављање мира. Оба српска устанка била су само почетак једног новог раздобља у историји српског народа. Са 1815. годином завршен је „ратни период“ српске револуције, а борба за слободу у том временском раздобљу имала је и елементе српске државности новог века.⁶

Борба за стицање аутономног статуса Србије⁷ од самог почетка није била лака и захтевала је велику залагање како кнеза Милоша Обреновића, тако и представника бројних српских депутација које су и по више месеци боравиле у Цариграду.⁸ Положај српског народа није био лак, обичан човек био је оптерећен бројним порезима и није био у стању да се укључи у политички живот. С друге стране, најугледнији Србин тога доба, Милош Обреновић, и поред добијених фермана и одређених гаранција од султана и Порте, био је увек на опрезу, а разлози су били бројни. Анархија која је владала у Турској током двадесетих година 19. века претила је да наруши мир који је владао на простору Милошеве Србије.

Све до 1830. године унутрашње прилике у Србији биле су обележене покушајима моћних народних старешина да ограниче власт кнеза Милоша.

деценију касније. Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 25–37; Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, 47–48; Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд 1996, 159–160; Стеван К. Павловић, *Историја народа Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 60.

⁵ Док је Милош Обреновић односио победе над турском војском у Београдском пашалуку, војска „румелијског валиса Марашли-Али-паше“ била је близу граница устаничке Србије, а на Дрини гомилала се војска везира Куршид-паше који је јула стигао у Зворник. Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига прва (1813–1820), Београд 1908, 176.

⁶ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 1; *Исти*, *Историја српске државности*, књига II, Нови Сад 2001, 74.

⁷ До 1830. године коришћено је више назива за територију коју су ослободили устаници у Првом и Другом српском устанку. Нововековна српска држава од 1830. године добија званичан назив Кнежевина Србија. Радош Љушић, *Историја српске државности*, 26–27.

⁸ За време кнеза Милоша у Цариград је било послато девет депутација. Нпр. пета депутација кренула је из Србије 29. октобра 1820 године (по старом календару), али је због устанака у Молдавији, Влашкој и Грчкој остала заточена у Цариграду пет година. Последња депутација била је у Цариграду 1838. године и њу су чинили Аврам Петронијевић, Јаков Живановић, Јованча Спасић, Вукашин Ј. Петровић и Ник. Ј. Петровић, *Грађа за историју Краљевине Србије од 1821. до 1823. године*, књига друга, Београд 1884, 291–302; Радош Љушић, *Историја српске државности*, 84–88; *Исти*, *Србија 19. века*, књига 1, Београд 1994, 225.

Пошто је изашао као победник у сукобу са својим супарницима, кнез Милош је остварио управо оно што је и желео од самог почетка. Око себе је окупио одане сараднике и, створивши централизовану власт, кренуо је у правцу остваривања широке аутономије српског народа. Највећи савезник српског народа у првим деценијама 19. века била је Русија. Од Букурешког мира (1812, Осма тачка), преко Акерманске конвенције (1826, Пета тачка) па до Једренског мира (1829, Шести члан) Русија је: штитила интересе српског народа и право на аутономију, остваривала своје спољнополитичке циљеве на Балкану и укључила Србе у систем међународно-правних уговора.⁹ Поменути међународни уговори (Акерманска конвенција и Једренски мировни уговор) били су важни за остваривање одређених права балканских хришћана у Турској, а такође, тиме се Русија наметнула као најважнији међународни чинилац у Источном питању у том временском периоду.

Одредбе из Једренског мировног уговора обавезале су Порту да српском народу изда Хатишериф. Први у низу Хатишерифа (1829, 1830, 1833) није много тога доносио од онога што су Срби упорно тражили од 1815. године. Међутим, он је био важан кнезу Милошу, јер је био један вид гаранције о будућим привилегијама српског народа у Турској.¹⁰ Други Хатишериф из 1830. године био је конкретнији и њиме су решена многа питања која су се тичала српске аутономије. Пре свега, српски народ је добио широку унутрашњу аутономију, решено је питање плаћања пореза, Срби у Кнежевини су добили право слободе вероисповести и бирања митрополита и епископа, кнез Милош Обреновић је потврђен за српског кнеза са наследним правом итд.¹¹ Новим Хатишерифом из 1833. године требало је да се реше преостала спорна питања Кнежевине Србије и Турске. Пре свега Кнежевини су враћени „отргнути крајеви“ у границама које је одредила топографска комисија и висина данка одређена је у износу од 2 300 000 турских гроша.¹² После формалног признања Кнежевине Србије као аутономне јединице у оквиру Турске и враћања „отргнутих крајева“, кнез Ми-

⁹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 1; *Исти, Историја српске државности*, 79–84; *Историја српског народа*, V-1, 118; Мирослав Р. Ђорђевић, *Преглед развитка политичких и правних установа Србије од краја XVIII до почетка XX века*, прва књига, Београд 1973, 148; Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године.*, Београд 1971, 15–16.

¹⁰ Хатишериф је био прочитан у Крагујевцу 25. јануара 1830. год. пред народом и њиховим првацима па су многи овај скуп окарактерисали као „прву праву Народну скупштину“. Михаило Гавриловић у својој књизи *Кнез Милош (књига трећа)* наводи: „Желећи да објава тог акта буде што свечанија Милош сазове Народну скупштину, која се разликовала од свију тадашњих сличних зборов: тада су први пут дошли депутати с пуномоћјама“ Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 5; Михаило Гавриловић, *Кнез Милош*, књига трећа (1827–1835), Београд 1912, 153.

¹¹ Уз Хатишериф из 1830. године издат је и Берат који је донео кнезу Милошу наследно право кнежевског достојанства. Иначе овај правни документ који је био од великог значаја за српски народ прочитан је децембра 1830. године на дан Светог Андреја Првозваног на Ташмајдану. Радош Љушић, *Историја српске државности*, 91–95; *Историја српског народа*, V-1, 120.

¹² Радош Љушић, *Историја српске државности*, 98–100.

лош Обреновић је кренуо са сређивањем унутрашњих прилика. Један од циљева српског кнеза био је да се створе стабилне основе на којима би изградила нова државна организација аутономне Кнежевине. Милошеви противници су се залагали за стварање институција које не би имале искључиво административни карактер већ и законодавно-политички. Тиме би се на неки начин остварила основна замисао опозиције, а то је да се ограничи власт кнеза Милоша.

Напореда са интензивном борбом за проширење постојеће аутономије и независност од Турске као крајњим циљем, као и борбом за превласт између главних чинилаца на пољу унутрашње политике – кнеза и Државног савета, текао је процес постепеног политичког сазревања, формирања институција, државног апарата и деперсонализације власти. Као установа са дугом традицијом у нашем обичајном праву, скупштина је за три деценије (1804–1835) претрпела крупне промене у саставу, положају и надлежностима, прешавши пут од савета војних старешина до народом изабраног тела са највишом финансијском влашћу у земљи. За време Првог српског устанка скупштину су чиниле војне старешине, који су у њен састав улазили не избором од народа, него на основу функција које су обављали (старешинска скупштина). Скупштинама у време владе кнеза Милоша, до Ђакове буне, углавном присуствују кнежински и нахијски кнезови, одређени број кметова, по функцији, а каткад и свештена лица, трговци и други угледнији људи, по кнежевом позиву. После Ђакове буне, 27. маја 1825. одржана је прва скупштина са изабраним депутатима.¹³ Свака нахија према величини бирала је на нахијској скупштини одређен број депутата, а изабрани депутати били су опуномоћени да буду народни представници и на будућим скупштинама. Иако је избор депутата почев од 1830. постао знатно демократскији (депутати су бирали по селима и варошима), пракса да се један део депутата бира, а један део позива кнез Милош, настављена је до доношења Сретењског устава.

Хатишериф из 1830. године први је јавноправни документ у уставној историји Србије који предвиђа установу скупштине, али је ближе не уређује, осим што прописује да кнез послове унутрашње управе врши „у договору са скупштином, састављеном из поглавара земље“. Осим њега, скупштину помињу и поједини уставни нацрти и пројекти, попут „Плана конституције српс-

¹³ Љубица Кандић, *Државно-правни статус врховних органа власти у Србији до доношења Сретењског устава и према Сретењском уставу*, 150 година од доношења Сретењског устава – Реферати и дискусија са Научног скупа одржаног у Крагујевцу 7. маја 1985. године, Крагујевац 1985, 43. Међутим, има и другачијих мишљења. Живојин Ристић у својој докторској дисертацији наводи да се скупштина коју је кнез Милош сазвао ради објављивања Хатишерифа из 1830. године значајно разликовала од ранијих народних зборов. Од ове скупштине постаје обичај да саме општине бирају своје представнике – депутате: „Тада су први пут дошли депутати са пуномоћством, одређени готово путем формалних избора. Три или четири мала села послала су по једног депутата, средња по једног, а већа села и паланке и више од једног. Тако само Београд послао је шесторицу. Избор није вршен једног дана у целој земљи, већ у времену од два месеца имале су се кнежинске скупштине постарати да га изврше у својим општинама (...) Изабраници су добијали од својих бирача нарочито писмено пуномоћство, које је оверавао и својим печатом потврђивао кнежински старешина“. Живојин Ристић, *Изборни закони Србије*, докторска теза, Београд 1935, 8.

ке“ из 1831, који је предвидео да чланове Сената бира Народна скупштина, и предлога Боа-ле-Конта, по којем би Скупштина учествовала у законодавству, на тај начин што би примала и одбацивала законе које би Сенат изгласао. Иако скупштину, као установу чије се постојање темељи на обичајном праву, и која је фактичким путем – скупштинском праксом, омеђила границе своје надлежности и изградила извешан степен свести у народу и код старешна о обавезности свог постојања, срећемо још у првим данима српске револуције, састав, овлашћења и положај скупштине као органа власти први пут су детаљно уређени тек Сретењским уставом из 1835. године.

Сретењски устав је први јавноправни документ у уставној историји Србије који је одредио број чланова народног представништва. По слову Устава, „Скупштина народна састоји се из сто најодабранији, најразумнији, најпоштенји и повјеренија народно у највећем степену заслужујући депутата из свију окружија и свега Књажества Србије“ (чл. 82. ст. 1. VIII Главе). Ова, наизглед сама по себи разумљива одредба, од великог је значаја за процес демократизације институција власти. Наиме, она је на посредан начин лишила кнеза могућности да, поред редовно изабраних представника, на заседања Скупштине¹⁴ позива „друге виђеније људе“, по правилу, своје присталице, што је била редовна појава у дотадашњој скупштинској пракси.

Критеријуми за избор депутата су субјективног и објективног карактера. Субјективни критеријуми су *exempli causa* наведени у чл. 82. (најодабранији, најразумнији, итд.). Ценимо да је очигледна интенција уставотворца да у састав Скупштине уђу људи високих моралних и интелектуалних квалитета и угледа у друштву („народни прваци“). Са поменутиим критеријумима компатибилна је одредба чл. 83, која садржи објективни услов – старосни цензус од 30 година живота, чиме се настојало да народни представници буду домаћини, „главе куће“, и као такви, носиоци пореске обавезе.¹⁵

Што се тиче самог изборног поступка, Устав прописује да ће се депутати бирати по окрузима, а правила њиховог избора, дужину трајања мандата и сл., препушта посебном закону, који није донет. Изборност депутата није уведена Сретењским уставом, али нема много података о начину избора депутата за раније скупштине, изузев да су бирани на зборовима и локалним скупштинама. Сигурно је, међутим, да ни изборни систем уведен Сретењским уставом није одговарао принципима буржоаског изборног права.

¹⁴ Када се о скупштини говори као о правној установи уопште, апстрактно, уобичајено је њено означавање малим почетним словом. Међутим када се употребљава званичан назив државног органа (нпр. „Народна скупштина Републике Србије“ или „Скупштина Краљевине Србије“) или се говори о установи у смислу конкретног правног акта којим је предвиђена (нпр. „По Сретењском уставу, Скупштина има 100 чланова“) правилно је означити је великим почетним словом.

¹⁵ То Устав из 1869. г. изричито прописује: „...за посланика може бити изабран онај, коме има пуних тридесет година и плаћа државног данка најмање шест талира годишње на имање, рад или приход, и има остала својства, која прописује изборни закон.“ Слободанка С. Стојичић, *Државноправна историја српског народа-историјске свеске*, Ниш 2002, 191.

„Сваки депутат шиље се на Скупштину народну о трошку онога, који ги шиље“ (чл. 84.) Иако цитирана одредба може да наведе на помисао да су депутати имали тзв. везани мандат, налазимо да је њен карактер чисто економски, те да је сасвим у духу пословичне штедљивости Милошеве. Сигурно је да би трошкови пута и смештаја стотину депутата и њихове пратње у месту заседања Скупштине били прилично оптерећење за касу младе, превасходно аграрне државе са неразвијеним административним, а самим тим и фискалним апаратом. Из тог разлога трошкове депутата, по речима А. Фире, сноси његова изборна база¹⁶, а то је округ („окружије“).

Скупштина се сазива на редовно заседање једанпут годишње, на Ђурђевдан, и то кнежевим указом. Такође, ако би то било нужно, Скупштина се може састати и више пута у години. Устав не предвиђа које су то (нужне) прилике, међутим, на основу дотадашње скупштинске праксе можемо претпоставити да би на тим (ванредним) заседањима Скупштине кнез обнародовао важне одлуке на пољу унутрашње и спољне политике.¹⁷ Кнежев указ потребан је и за распуштање Скупштине.

У систему власти, Народна скупштина била је трећи орган по значају, испод кнеза и Државног савета, који су понели епитет „Власти Србске“. Иако прокламовано, начело поделе власти на „законодатељну, законоизвршитељну и судејску“ у Уставу није доследно спроведено. Законодавну и извршну власт делили су кнез и Савет, а Савет је, поред тога, био и највиша судска власт у земљи, будући да је једно његово одељење судило у трећем и последњем степену, као касација. Народна скупштина Уставом је добила овлашћења која се могу поделити у три групе: саветодавна, финансијска и уставотворна.

Саветодавна овлашћења Народне скупштине груписана су у чл. 90. Сретењског устава, који гласи: „Народна скупштина има право; чинити Књазу и државному Совјету представленија о жалбама каквим и тегобама, и молити их, да издаду закон о тому; јављати им злоупотребленија, која би видила у правленију; и тужити се Књазу на државни Совјет, ако би членови његови или друге власти нарушиле устав и права, утврђена уставом, и нарушиле права кога год Србина“. У корпусу саветодавних овлашћења Скупштине највећи значај имају законодавна прединицијатива и контролна иницијатива.

Премда поједини аутори сматрају да је чланом 90. Скупштини дата „једна врста законодавне иницијативе“¹⁸, владајући став у правно-историјској литера-

¹⁶ Александар Фира, *Правне карактеристике Сретењског устава*, Стваралаштво Димитрија Давидовића – Зборник радова са научног скупа, Земун 2009, 58.

¹⁷ На скупштини су биране српске депутације за преговоре са Портом и формулисани српски захтеви који су представљали основу за те преговоре. Објављивани су међународно-правни акти којима се одређивао државно-правни статус Србије и њено унутрашње уређење (Акерманска конвенција, хаџишерифи 1829, 1830, 1833, Сретењски устав) (...). На скупштини су доношене одлуке о оснивању и унутрашњој организацији централних органа власти. На једној од првих скупштина 1815. изабран је Милош Обреновић за „врховног кнеза и правитеља народа сербског“. На каснијим скупштинама 1817, 1820, 1827. и 1830. признато је кнезу Милошу и његовој породици наследно кнежевско достојанство. (...) На скупштини 1824. било је речи о образовању Совјета. (...) Скупштина је решавала и о неким црквеним питањима... (Љубица Кандић, *нав. дело*, 46–47).

¹⁸ Слободан Јовановић, *Дводомни систем*, Политичке и правне расправе II, Београд 1932, 3.

тури је да Скупштина по Сретењском уставу није имала право законодавне иницијативе. То се може видети из израза употребљених у чл. 90. („...молити их...“) и тога што за кнеза и Савет, као носиоце законодавне власти није постојала правна обавеза да узму у разматрање представке и молбе Скупштине које се односе на одређени законски предлог. Ово, међутим, никако не значи да би „представленија“ Скупштине била лишена сваког дејства. Иако без формалног права законодавне иницијативе, Скупштина је применом других механизма (буџетско право) могла обезбедити поштовање својих представки и мобилисати законодавне чиниоце за доношење одређеног закона. Уколико би се носиоци законодавне власти оглушили о скупштински предлог, Скупштина би владу¹⁹ могла оставити без буџета, одн. одбити да одреди годишњи данак или пак одбити да разреже било који други намет за који влада држи да је потребан, и на тај начин практично паралисати извршну власт. Њена иницијатива за доношење закона је дакле политичка, а не правна категорија, па се чини да је за ово овлашћење Скупштине најприкладнији израз „законодавна прединицијатива“.²⁰

У праву Народне скупштине да се „тужи Књазу на државни Совјет“ могао би се посматрати заматак контролне функције какву над извршном влашћу врше представничка тела у савременим парламентарним системима. Скупштина није могла да позове на одговорност ни Савет, као колегијални орган, ни појединог саветника, али ову компетенцију Скупштине, као и законодавну прединицијативу, не треба посматрати изоловано, већ заједно са другим њеним правима, пре свега, буџетским. И овде политички механизми односе превагу над правним; један од мотива установљења Народне скупштине као органа власти била је подршка кнезу у политичкој борби са Саветом. У систему власти успостављеном Уставом, Скупштина и кнез су били природни савезници, па је мало вероватно да би тужбе Скупштине против Савета или саветника остале тек „мртво слово на папиру“. Будући да не врши контролну функцију, већ само иницира њено вршење од стране кнеза, ово овлашћење Скупштине може се назвати „контролном иницијативом“.

Како се горе може видети, са саветодавним овлашћењима уско су повезана финансијска овлашћења Народне скупштине, о којима говоре чл. 9. и 86-89. Устава и она су прилично велика. Из одредаба чл. 9, 86, 87. и 88. да се закључити да је Скупштина по Сретењском уставу имала пуно буџетско право. Без одобрења Скупштине није се могао издати закон о буџету („закон о располагању данка на народ“). Данак се одређивао за период од годину дана а његов износ се за наредну годину скупштинском одлуком повећавао за онолико колико је у претходној години износио мањак у буџету. Нови данак могао се увести само уз сагласност Скупштине, а попечитељство финансија (казначейства, азнадарства)

¹⁹ Израз „влада“ овде је употребљен у смислу целокупне извршне власти, а не њеног највишег органа, како се то чини у савременим парламентарним системима.

²⁰ Марко Павловић, *Народна скупштина у уставима Кнежевине и Краљевине Србије*, Два века српске уставности – Зборник са научног скупа одржаног 11–12. марта 2010, САНУ, Београд 2010, 100.

било је дужно да сваке године подноси Скупштини рачуне о државним приходима и расходима. У глави десетој Устава („о финансији“) такође наилазимо на одредбе о финансијској власти Скупштине. Реч је о чл. 102, који прописује да се износ данка не може повисити без одобрења Скупштине, и чл. 104, којим су, по свој прилици, одређени услови за задуживање Кнежевине Србије у иностранству.²¹ У одредбама о финансијској власти Скупштине, односно њеном буџетском праву, М. Миловановић видео је заматак парламентарног система. Он је налазио да је буџетско право отварао Скупштини могућност да и остала своја права прошири „до оних граница у којима се она врше, по енглеском моделу, у модерним парламентима уставних европских држава“. Право законске прединицијативе је имало временом да се претвори у право законодавне иницијативе и законодавне власти. „Јемство да ће се како о представкама и молбама, тако и о тужбама Н. Скупштине морати водити озбиљна рачуна, лежало је у буџетском праву скупштинском“.²²

Осим буџетског права, у рукама Народне скупштине било је искључиво право одлучивања о увећању кнежевих принадлежности (апанажа, цивил листа). Оне се, међутим, нису могле смањити без кнежевог одобрења.

Уставотворна власт Скупштине, садржана у чл. 140. и 141. Устава, састојала се у искључивој надлежности Скупштине да одлучује о изменама и допунама Устава. Штавише, кнез и Државни савет морали су Скупштини најпре да изложе предлог уставне промене и докажу постојање потребе за истом, а затим би, заједно са Скупштином приступили креирању коначног текста уставне промене. За одлучивање о промени Устава потребан је кворум од $\frac{3}{4}$ укупног скупштинског састава, а промена би ступала на снагу тек ако за њу гласа најмање две трећине присутних депутата.

Поред ових овлашћења, Устав у чл. 27. и 28. прописује и одређене, условно речено, изборне надлежности Народне скупштине. Тако, у случају гашења мушких лоза (главне и споредних) династије Обреновића, кнежевско достојанство прелази на најстаријег мушког потомка кнезу најближе и најстарије женске лозе, кога би, са одобрењем Савета и Скупштине, усвојио последњи кнез из мушке фамилије Обреновића. Међутим, уколико би изумрле све мушке и женске лозе Обреновића, а кнез не би из народа изабрао наследника престола, на шта га је Савет претходно три пута упозорио, наследника споразумно бирају Државни савет и Народна скупштина из редова својих чланова, као „најспособнијега и најдостојнијега мужа између себе“.

Иако су одредбе VIII главе у приличној мери јасне, прецизне и у логичком и нормативном складу са другим одредбама Устава које се односе на Народну скупштину, непостојање праксе остварене по Сретењском уставу свакако је околност која знатно отежава проучавање Сретењског устава, а тиме и Народне скупштине у њему. Уставна пракса је поуздан и тешко заменљив критеријум за

²¹ Слободан Јовановић, *Наше уставно питање у XIX веку*, Политичке и правне расправе I, Београд 1932, 11.

²² Марко Павловић, *нав. дело*, 100.

утврђивање вредности једног устава, стварног значења и домаћаја уставних одредби, па је у њеном одсуству простор за изучавање и ваљану оцену устава ограничен на теоријске конструкције до којих се долази догматичким и социолошким тумачењем уставног текста и анализом раније уставне праксе. Из овог разлога, у литератури можемо наићи на потпуно супротна мишљења када је у питању, нпр. „однос снага“ између кнеза и Државног савета, као главних државних органа у систему власти успостављеном Сретењским уставом; од тврђења да је Државни совјет „извршну власт кнеза практично паралисао“²³ до става да је „наш први устав погодовао владајућем кнезу...који би био господар извршне власти, надмоћан у законодавству, именован све власти српске, а ове опет спроводиле његову вољу...“²⁴ Иако постоји неупоредиво већа сагласност аутора у погледу положаја Народне скупштине, где се углавном истиче да је она имала мало или нимало праве власти, недостатак скупштинске праксе је скоро непремостива препрека дефинисању стварне улоге народног представништва у првом српском уставу. Чињеница је да је Народна скупштина, будући лишена учешћа у законодавној власти, била у подређеном положају у односу на кнеза и Савет. Ова подређеност највидљивија је са аспекта терминологије којом се уставотворац служио; док су кнез и Савет Уставом именовани за „Власти Србске“, Народна скупштина није понела тај епитет. Са друге стране, Скупштина се по Уставу сазивала само једном годишње, исувише ретко да би ефикасно и правилно обављала поверену јој финансијску, саветодавну и квазиконтролну функцију. Не треба заборавити ни моменте чисто политичке природе, пре свега умешност кнеза Милоша да, служећи се демагогијом али и неоспорном харизмом своје личности, потчини својој вољи једну сељачку скупштину, какав би печат ова установа, лишена интелигенције које је у Србији онога времена ретко где било, несумњиво имала у режиму Сретењског устава.

Ипак, држимо да је и поред ових мана Сретењски устав својом регулативом народног представништва извршио пресудан утицај на даљи развој установе Народне скупштине, до те мере да га можемо назвати „пиониром парламентаризма“ у Србији.²⁵ Сматрамо да томе утицају није шкодио ни дисконтинуитет у нашој уставној материји, изазван „Турским“ уставом из 1838. који није предвиђао институцију скупштине. Наиме, у образложењима нацрта закона о Народној скупштини из 1858. године Јеврем Грујић, апелујући на неопходност и обавезност постојања на-

²³ Љубица Кандић, *нав. дело*, 43.

²⁴ Драгољуб М. Поповић, *Прапочетак српскога парламентаризма – клице и преурађен плод*, Београд 1996, 92.

²⁵ М. Јовичић је однос између Скупштине и извршне власти по Сретењском уставу упоређивао „са првим фазама постепеног јачања положаја парламента у Енглеској. У својој борби с монархом, Парламент (конкретно, Дом комуна) изборио се за своје централно место у систему коришћењем два своја права: правом одобравања пореза и правом подношења петиција“. Миодраг Јовичић, *Устав Књажества Србије из 1835 („Сретењски устав“) и његово место у свету савремене уставности*, 150 година од доношења Сретењског устава – Реферати и дискусија са Научног скупа одржаног у Крагујевцу 7. маја 1985. године, Крагујевац 1985, 95.

родног представништва, позива се на Сретењски устав²⁶, а и сам закон о Народној скупштини из 1858. преузео је много одредби о Скупштини из Сретењског устава. Преображењски скупштински модел из 1861. године до те мере се служио сретењским концептом да га поједини аутори са правом називају надограђеним сретењским моделом.²⁷ Мишљења смо да је сретењски уставни модел народног представништва у највећем делу одговарао друштвено-економским приликама и нивоу политичке свести у тадашњој Србији. Још увек несамостална, претежно аграрна земља са огромним процентом неписменог становништва, без интелигенције и са државним апаратом у повоју, свакако није била спремна за потпуно увођење парламентаризма. Са друге стране, сузбијање кнежевог апсолутизма давањем превише власти Државном савету носило је у себи опасност од успостављања олигархије Савета, до чега је и дошло у систему власти успостављеном „Турским“ уставом. Сам кнез Милош, који се жестоко опирао најпре увођењу установе Државног савета, а касније и свакој деоби власти са њим, био је вољан да, ако већ мора, део власти пре препусти Народној скупштини сматрајући је за „природног савезника“. Држао је, сасвим основано, да ће Скупштином много лакше моћи манипулисати него Саветом. Тако би Народна скупштина, будући да је по Сретењском уставу Државни савет објединио све функције власти (законодавну, извршну и судску), превасходно својом финансијском влашћу и као природни савезник кнежев, играла кључну улогу у успостављању равнотеже политичке моћи између кнеза и Државног савета. Међутим, несумњиво је да би се Скупштина временом, ширењем делокруга надлежности, напоредо са подизањем нивоа политичке свести и образовања у народу, постепено ослобађала и кнежевог утицаја, израстајући у народно представништво какво одговара класичним парламентарним системима.

Литература

- Гавриловић, М. (1908). *Милош Обреновић*, књига прва (1813–1820), Београд.
- Гавриловић, М. (1912). *Кнез Милош*, књига трећа (1827–1835), Београд.
- Ђорђевић, Д. (1995). *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд.
- Ђорђевић, Р. М. (1973). *Преглед развитка политичких и правних установа Србије од краја XVIII до почетка XX века*, прва књига, Београд.
- Историја српског народа*, Књига V-1, Група аутора, (1994), Београд.
- Јовановић, С. (1932). *Дводомни систем*, Политичке и правне расправе II, Београд.
- Јовановић, С. (1932). *Наше уставно питање у XIX веку*, Политичке и правне расправе I, Београд.

²⁶ „...А у земаљском Савету нашао сам стари нештампани зборник негдашњи закона наши из првога времена. У њему је први наш Устав, што је издат на великој Сретењској Скупштини у Крагујевцу 1835. године, и који је онда и у новинама Српским печатан. И у њему стоји закон да народ има Скупштину, као што стоји да има Књаза и Совет...“, Слободанка С. Стојичић, *нав. дело*, 162.

²⁷ Марко Павловић, *нав. дело*, 101.

- Јовичић, С. (1985). *Устав Књажевства Србије из 1835 („Сретењски устав“) и његово место у свету савремене уставности*, 150 година од доношења Сретењског устава – Реферати и дискусија са Научног скупа одржаног у Крагујевцу 7. маја 1985. године, Крагујевац.
- Кандић, Љ. (1985). *Државно-правни статус врховних органа власти у Србији до доношења Сретењског устава и према Сретењском уставу*, 150 година од доношења Сретењског устава – Реферати и дискусија са Научног скупа одржаног у Крагујевцу 7. маја 1985. године, Крагујевац.
- Клог, Р. (2000). *Историја Грчке новог доба*, Београд.
- Љушић, Р. (2001). *Историја српске државности*, књига II, Нови Сад.
- Љушић, Р. (1986). *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд.
- Љушић, Р. (1994). *Србија 19. века*, књига I, Београд.
- Павловић, М. (2010). *Народна скупштина у уставима Кнежевине и Краљевине Србије*, Два века српске уставности – Зборник са научног скупа одржаног 11-12. марта 2010, САНУ, Београд.
- Павловић, К. С. (2004). *Историја народа Балкана 1804–1945*, Београд.
- Петровић, Ј. В., Петровић Ј. Н. (1884). *Грађа за историју Краљевине Србије од 1821. до 1823. године*, књига друга, Београд.
- Поповић, В. (1996). *Источно питање*, Београд.
- Поповић, М. Д. (1996). *Прапочетак српског парламентаризма – клице и преурањен плод*, Београд.
- Ристић, Ж. (1935). *Изборни закони Србије*, докторска теза, Београд.
- Стојанчевић, В. (1971). *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд.
- Стојичић, С. С. (2002). *Државноправна историја српског народа-историјске свеске*.
- Фира, А. (2009). *Правне карактеристике Сретењског устава*, Стваралаштво Димитрија Давидовића – Зборник радова са научног скупа, Земун.

Vladimir S. Petković, Milan S. Momčilović

THE NATIONAL ASSEMBLY IN THE SRETENJE CONSTITUTION

Summary

The Constitution of Sretenje is a product of almost two decades long struggle for the redistribution of the political power and supreme authority between Prince Miloš Obrenović and State Council oligarchy. It is the first Serbian constitution, and also the first document in Serbian constitutional history which defines members, position and competences of the National Assembly. The Assembly has one hundred elected members - deputies, who are representatives of 19 districts. The most significant function of the Assembly is in the finances – taxes can not be imposed or raised

up by executive power without previous approval of the National Assembly. The Assembly hasn't formal legislative initiative, but acts like country's highest ranking advisory body. Practically, the Assembly acts as framer of a constitution too, because amendments to the Constitution can not come into force before the National Assembly votes them. The National Assembly model established in the Constitution of Sretenje had great influence over the evolution of parliamentarism in Serbia in 19th century.

ПОЛИТИЧКЕ ГРУПАЦИЈЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ НАМЕСНИШТВА ОД 1868. ДО 1872. ГОДИНЕ³

Сажетак: У раду је приказана делатност политичких групација у Кнежевини Србији за време Намесништва од 1868. до 1872. године. Увођењем представничког система у Србији Уставом из 1869. године створени су нужни политички предуслови за организовање модерних политичких странака. Редовни политички избори и учешће Народне скупштине у процесу доношења закона утицали су на лакше повезивање политичких истомишљеника са њиховим политичким лидерима, којима је приликом избора било важно да успоставе што чвршће односе са својим бирачима. Организоване политичке странке се нису појавиле одмах по доношењу намесничког устава, иако је он гарантовао низ политичких права и слобода неопходних за појаву политичких странака, као што су право гласа, слобода мисли и изражавања, слобода штампе. Поставља се питање зашто до тога није дошло? Одговор треба потражити у намери Намесништва као и касније кнеза Милана да на разне начине онемогуће образовање политичких странака. У ситуацији када је намеснички режим био ближи конзервативним, него либералним идејама тешко се могло говорити о организованим политичким странкама.

Кључне речи: Намесништво, политичке групације, Јован Ристић, Устав, политички избори

Обавезно одржавање Скупштине и њено учешће у доношењу закона биле су главне тековине Устава из 1869. године. Околност да се Скупштина састајала сваке године, а избори за њу обављали сваке треће године, допринела је интензивирању политичког живота у земљи, стварајући услове да у Скупштину уђу напреднији слојеви друштва, посланици који су допринели јачању политичко-страначких борби у земљи.⁴ За време Намесништва су се искристалисале три главне политичке групације: конзервативци, либерали и присталице

¹ miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

² bozica.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

³ Рад је урађен у оквиру пројекта 177009: *Модернизација западног Балкана*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Република Србије

⁴ Драгослав Јанковић, *Рађање парламентарне демократије*. О политичким странкама у Србији XIX. века, Београд 1997, 129.

Светозара Марковића. Либерали који су за време кнеза Михаила били у опозицији постепено су пришли Намесништву и „постали послушни чиновници.“⁴ За конзервативце се очекивало да буду главни противници увођења либерално-демократских реформи у земљи.⁵ Без обзира на почетне ставове Намесништва да ће држати растојање од свих странака то се у пракси није десило, јер је намеснички режим на самом почетку своје владавине заузео негативан став према конзервативцима. Дакле, Намесништво се за време своје владавине више приближило либералима него конзервативцима. На почетку своје власти намесници су дошли у сукоб са конзервативцима, јер су њихове вође Гарашанин и Јован Мариновић оштро критиковали намесничке реформе и политику умереног либерализма. Гарашанин и Мариновић нису могли да опросте Блазнавцу и Ристићу отимање положаја у Намесништву.⁶

Стари конзервативци који су били одани политици кнеза Михаила попут Илије Гарашанина, Јована Мариновића, Косте Цукића, Николе Христића, Филипа Христића углавном су се повукли у миран живот, изван политике. Јован Мариновић је остао на положају председника Државног савета али се више понашао као чиновник него као политичар. Међутим, већи део конзервативаца (Ђорђе Ценић, Коста Цукић, Филип Христић и др.) постепено се приближио владајућој либералној групацији, јер је временом схватио да је Ристићева „либерална политика готово исто толико конзервативна као и Гарашанин-Мариновићева“.⁷ Након доласка Намесништва, један од најистакнутијих конзервативаца Илија Гарашанин отишао је у своју варошицу Гроцку да се бави млинарством. Своје конзервативне ставове о унутрашњој политици, Уставу, политичким слободама, као и своја неслагања са политиком Намесништва, Гарашанин није јавно износио, већ у писмима свом пријатељу Јовану Мариновићу. За Гарашанина Устав из 1869. године је био непотребан акт који је Намесништво донело из демагошких разлога. Гарашанин је поводом новог Устава Јовану Мариновићу писао следеће: „Сретни су они државници, који се са формама задовољавају. Све што овај Устав садржи, то све већ постоји узаконено од Бог зна ког времена код нас. Срећа народња зависи више од људи који управљају, а по Уставу и старом и новом могло се и може се један исти начин и врло добро напредовати. Чиста намера то је најбољи Устав, нити се икаква друга форма може с тим сравнити“.⁸ Гарашанинов став о институцији Народне скупштине, коју је усталио Устав из 1869. године је био негативан.⁹

⁵ Михаило Бјелица, *Борба за слободу штампе у Кнежевини Србији*, у: *Историјски часопис*, књ. 34, Београд 1977, 205.

⁶ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1990, 129

⁷ Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX. века*, Београд 1951, 202.

⁸ Илија Гарашанин - Јовану Мариновићу 26. јун/8. јул 1869. године, у: *Писма Илије Гарашанина-Јовану Мариновићу (од 4. јануара 1859 до 29. марта 1874)*, књ. 2, прир. Стеван Ловчевић, Београд 1931, 256–257).

⁹ Критикујући одредбе Устава о Народној скупштини, Гарашанин је навео следеће: „Људи мисле да се самим копирањем које чега може народом управљати. Е па добро; пустимо их нека виде на шта ће то све изаћи. Данас није добро што је заиста добро, него оно што је другчије па ма како

Према политичким странкама, тј. њиховом формирању, Гарашанин је био веома неповерљив указујући на чињеницу да Намесништво има намеру да формира само своју либералну политичку странку. Свој став о политичким странкама, Гарашанин је изнео на следећи начин: „Ако се партије буду одозго подрањивале, као што је по несрећи овде случај јасан, онда нема на свету ни људи ни институција, које би могле уздржати зло, које ће слѣдствено из партаја израђа. Органи правитељства требало је да су се мало боље узвисили и да су увек остали као људи умерављујући партаје и давали им правац који води истинитом напредку народном, а не распаљивати њине страсти и тим тровати будућност ове јадне земље“.¹⁰

Без обзира на то што нису крили своје незадовољство према политици Намесништва, конзервативци нису били отворено опозиционарски настројени, одн. нису се директно противили намесничком режиму. Слободан Јовановић са пуним правом наводи да су „гунђали у своме куту“. Околност да је конзервативни лист *Видовдан* пришао Намесништву и да је почео да брани њихов умерени либерализам говори у прилог томе да је опозиција конзервативаца према намесничком режиму било веома слаба.¹¹ Своје конзервативне ставове, као што је речено, Гарашанин нигде није јавно саопштавао осим што их је поверавао у писмима Јовану Мариновићу. Имао је намеру да у својој варошици постане први млинар са својим парним млином, који је подигао захваљујући саветима београдског фабриканта Њемеца, власника београдског парног млина. Међутим, његово повлачење из политичког живота земље никако није значило да се Гарашанин више није занимао за политичка збивања у земљи. Напротив, сматрао је да српски народ за разлику од западноевропских народа није дорастао за увођење политичких слобода. Политичке слободе које је увело Намесништво, Гарашанин је описао на следећи начин: „Наши слободњаци, види се, хоће да се извеште свима препреденостима занешењака западних, без да узимају у рачун разлику положаја ових народа од нашег народа“.¹² Без обзира на то што се нису слагали са политиком Намесништва, конзервативци су се трудили да постигну договор с њим. Након постављења Косте Цукића за посланика у Букурешту, Гарашанин је отишао у посету намесницима с намером да их подсети на ранија обећања да ће водити државу у договору са представницима опозиције. Међутим, осим постављења Цукића, политика Намесништва се није променила у односу на опозиционе конзервативце.¹³ Јован Ристић је преко свог партијског

било. Хоће да се уведе народ у управу; то је лепа ствар, па би и код нас била лепа кад би наш народ, шта више разумевао него само: ура и живео!“ (Исто, 230).

¹⁰ Исто, 236.

¹¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ.1..., 130.

¹² Илија Гарашанин - Јовану Мариновићу, књ. 2..., 241–242.

¹³ У свом Дневнику Никола Крстић је забележио: „Док су с једне стране Николи Христићу чињене од жандарма ситне пакости – терао је жандарм његову жену да чисти улицу – а с друге стране приман је од министара и намесника Владимир Јовановић. И заиста откад Владимир амо долазивши не опажа се да „Застава“ говори шта о Србији и о српској влади. А јамачно, ако не више толико би и сад имали разлога викати као што је викала на владу кнеза Михајла.“ (Никола

друга Јакова Туцаковића који је био управник вароши Београд издејствовао да управа изда наредбу да се тројници београдских трговаца забрани продаја буђавог брашна које су набавили од Илије Гарашанина.¹⁴

Један број млађих конзервативаца и млађих либерала за разлику од старих конзервативаца који су „седели у своје куту“, како наводи Слободан Јовановић, отворено је наступио против намесничког режима. У ово време тешко се могло разликовати ко су прави либерали, да ли они који су остали верни светоандрејском либерализму из 1858. године, или млађи либерали који су касније ушли у политички живот. У истој ситуацији су били и младоконзервативци. Још за време прве Народне скупштине представљали су заједничку опозицију намесничкој влади, иако су се по многим питањима разликовали.¹⁵ Због велике популарности коју је уживао код широких народних маса, младоконзервативни политичар Аћим Чумић представљао је велику опасност Намесништву. Фебруара 1870. године изабран је за редовног члана Српског ученог друштва. Намесници су одлучили да га придобију „јер је било боље имати тако ватреног говорника уз, него против себе“.¹⁶ У свом Дневнику Калај је навео да је Блазнавац покушао да придобије Аћима Чумића и Милана Пироћанца нудећи им политичке положаје. Они су одбили понуђене државне функције „јер неће да служе под Ристићем, који је опште веома омражен, исто као и Новосађани“.¹⁷

Крајем 1870. године, Чумић је изабран за председника (кмета) Београдске општине. Аустријски конзул у Београду Бењамин Калај је избор Аћима Чумића за београдског кмета прокоментарисао на следећи начин: „Др. Розен јавља да је грађанство за посланика Београда скоро једногласно изабрало професора Чумића, који није баш пријатељ владе чији избор се, дакле, може сматрати непријатељском демонстрацијом“.¹⁸ Влада је оптужила Аћима Чумића да је иницијатор демонстрација на Великој школи марта 1871. године. На предлог Јакова Туцаковића управника вароши Београд априла 1871. године, министар унутрашњих дела је сменио Аћима Чумића са положаја председника Београдске општине.¹⁹ У свом Дневнику Милан Ђ. Милићевић навео је да га је 20. априла/2. маја 1871. године позвао Ј. Шафарик да иду на гласање за новог кмета Београдске општине и да му је том приликом рекао: „Ја знате, морам отићи“. Милићевић је одбио да иде на гласање: „Идите око морате, ја нећу. Пре три месеца сам бирао кмета, па су га сада без узрока збацили. Сад да им бирам новог, па да они наново греше и збацују га, нећу. Кратко: не милујем да се играм општине. И оде старац доиста да гледа очима шта се ради ћефа ради; а ја у штампарију за коректуру од Историје“.²⁰

Крстић, *Дневник. Јавни живот, књ. 2, 1. јануар 1868 - 31. децембар 1876. године*, прир. Милош Јагодић, Београд 2006, 131)

¹⁴ *Српске новине*, бр.148 од 12/24. децембра 1872. године

¹⁵ Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије...*, 151.

¹⁶ Јасмина Миловановић, *Аћим Чумић (1836–1901)*, Београд 2007, 63.

¹⁷ Бењамин Калај, *Дневник 1868–1875*, прир. Андрија Раденић, Београд-Нови Сад 1976, 308.

¹⁸ Исто, 353.

¹⁹ Дневник Милана Ђ. Милићевића, књ. 1, прир. Петар Крстић, у штампи, 335.

²⁰ Исто, 336–337.

Љубомир Каљевић, младоконзервативни политичар оштро је нападао намеснички режим. У Народној скупштини, Каљевић је бранио личну безбедност, која је основа свих других гаранција. Том приликом је изјавио следеће: „Ова је земља сита вешала, колаца, рупа и церића! Она није жељна зулума, већ правде, сигурности и слободна живота“.²¹ На скупштинској седници од 16/28. септембра 1871. године један посланик је захтевао да се дописник *Раденика*²² удаљи из Скупштине, јер је необјективно извештавао о раду Скупштине. Каљевић је поднео жалбу Скупштини, као интерпелацију министру унутрашњих дела. Том приликом је захтевао да власт омогући да штампа слободно пише о свим питањима „која је буду интересовала“. Међутим, Каљевић у Скупштини није иступао као присталица идеја *Раденика*, већ као борац за слободу штампе.²³

Светоандрејски либерали били су незадовољни политиком умереног либерализма коју је водило Намесништво. Алимпије Васиљевић, један од најугледнијих либерала тога доба, „веома је марљиво радио у потајним политичким удружењима која су била уперена против владе као и код сељачких посланика у Народној скупштини“. Пошто Намесништво није хтело да сарађује са либералима из 1858. године, оно их је потискивало.²⁴ Радивоје Милојковић је приликом састанка са Владимиром Јовановићем тврдио да после убиства кнеза Михаила Обреновића није могло доћи до разговора о увођењу либерално-демократских идеја у земљи, јер је било „отворено питање о престолу и власти“.²⁵ Алимпије Васиљевић и Јован Бошковић у својим либералним захтевима отишли су корак даље, јер су поред закона о слободи штампе, захтевали да се донесе закон о слободи јавног говора и договора. На скупштинским седницама 1870. године, Алимпије Васиљевић је приликом дискусије о слободи штампе изјавио: „Да су се несреће у нас дешавале не због слободе штампе, него од тајног шуровања по мрачним буџацама. Јавна и слободна реч једино су средство да се једном стане на пут тајним сплеткама од којих је досад много патила наша отаџбина“.²⁶

Без обзира на то што ова опозиција није била бројна, Намесништво се ње бојало. Према речима Бењамина Калаја, министар унутрашњих дела Радивоје

²¹ Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији, књ. 1*, Београд 1947, 337.

²² Социјалистички лист *Раденик* покренуо је Светозар Марковић заједно са Павлом Пајом Михаиловићем и Ђуром Љочићем. Угледни број листа изашао је 17/29. априла 1871. године, а први редовни број 1/13. априла исте године.

²³ М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији 1834–1872*, Београд 1975, 170.

²⁴ Бориша Радовановић, *Прва законодавна скупштина у Србији (Заседање Народне скупштине у Крагујевцу 1870. године)*, у: *Крагујевац у другој половини 19. века*, Зборник радова, Крагујевац 2010, 131–132.

²⁵ Владимир Јовановић наводи да му је Радивоје Милојковић рекао да су после топчидерске катастрофе „духови били збуњени неизвесношћу у чије ће руке власт пасти, и шта ће даље бити. Бојало се да политичке страсти не букну до грађанског рата, који би могао водити страном интервенцији и кобној будућности српској./.../ Морало се пре свега побринути за сузбијање свих крајности и радити да се у духу народа утврди уверење о стабилности новог реда ствари.“ (Владимир Јовановић, *Успомене*, прир. Василије Крстић, *Београд 1988*, 254–255)

²⁶ Ј. Продановић, *Странке...*, 329.

Милојковић је „позвао Каљевића, Милована Јанковића, Цветковића, Бошковића и још неколико сличних особа да би их испитао о њиховим жељама. На ово су сви скупа натрућали, свега и свашта и када је министар приметио да је све то немогуће, одговорили су да ће онда оборити владу. Међутим, министар је рекао да ће пре тога њих разјурити“.²⁷ За време Намесништва ипак је већина либерала пришла намесничком режиму. Либерали су били упућени на сарадњу са Намесништвом, јер им је пружило заштиту од прогона полиције обећавајући да ће ублажити полицијско-бирокуратски режим увођењем одређених реформи. У тренутку када је постао намесник, Јован Ристић се није сврставао ни у конзервативце, ни у либерале. На Светоандрејској скупштини 1858. године, Ристић је заступао умерени, десни либерализам, јер је сматрао да је полицијско-бирокуратски режим кнеза Михаила Обреновића постао непопуларан и уколико се не уведу одређене реформе неће моћи да опстане. Због свог неслагања са постојећом политиком режима, Јован Ристић је обезбедио извесну популарност међу либералном интелигенцијом, иако га убеђени либерали Јеврем Грујић, Владимир Јовановић и Милован Јанковић никада нису доживљавали као свог истомишљеника.²⁸ Обећавајући увођење одређених реформи у земљи, Ристић је имао намеру да умеренији део либерала привуче на своју страну. Доношењем Устава из 1869. године који је делимично задовољио либерале, Ристић је вештим маневрисањем успео да већи део либерала веже за намеснички режим.²⁹ Један анонимни аутор вероватно касније радикал наводи „да су после 1868. године либералци из забуне и страха, изгубили базис свог становишта напустили принцип своје опозиције и здружили се са властољубивим Блазнавцем и Ристићем да обману народ“.³⁰

Представнички систем који је увео намеснички режим претпостављао је постојање политичких странака.³¹ Међутим, псеудолиберализам Намесништва у великој мери је утицао на касније организовање политичких странака. Љубиша Деспотовић наводи да је Ристић био „ватрени бранилац бирокуратског система власти“. Бирокуратска управа је по Ристићу била најбољи начин владавине. Ристић је имао намеру да изведе само оне реформе које не би угрозиле бирокуратију, тј. њен монопол у управљању државом. Дакле, Ристић је радио у корист бирокуратије.³² У таквој ситуацији, када је намесничка влада била ближа конзервативним него либералним схватањима, тешко се могло говорити о организованим политичким странкама. Непостојање изграђених политичких

²⁷ Б. Калај, *Дневник...*, 153.

²⁸ Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци-Нови Сад 2005, 650.

²⁹ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији у XIX веку*, Београд 1958, 323–358.

³⁰ Архив Србије, Лични фонд Владе Љотића-3 (у даљем тексту АС, ВЉ.).

³¹ Никола Пашић је у својој аутобиографији сматрао да су се политичке странке јавиле „седамдесетих година, са увођењем парламентарног режима“. Међутим, у то време Србија „још није имала организованих политичких странака.“ (Никола П. Пашић, *Споменница поводом десетогодишњице Пашићеве смрти*, Београд 1937, 36).

³² Љубиша Деспотовић, *Српска политичка модерна. Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, Београд 2008, 100.

програма, а још мање партијске дисциплине неповољно су утицали на стварање организованих политичких странака.³³

У Скупштини 1870. године, посланици су се делили на присталице владе и опозиционаре којих је било мало и нису били организовани.³⁴ У свом рукопису „Либерална странка у Србији и српско ослобођење“, један анонимни аутор који је вероватно касније припадао Радикалној странци, приказао је намесничку владу на следећи начин: „Влада Намесништва који се либерализмом заодева, деморалисала је бирократију /.../. Деморализација бирократије састојала се је у томе, што су судови судили по налогу владе намесничке, што је полиција гонила опозицију не само на политичком пољу, но и у трговину и у политичком животу. Обмана народа састојала се у томе, што је влада намесника донела устав и законе, који су произвели збрку у народном животу и који су имали пред очима интересе бирократије и власника а не народа. Влада Намесничка старала се да подметне свакој опозицији, свакој странци прљаву и гадну циљ и намеру, па је онда свом својом полицијском моћи јуришала да је сатре. Изнутра у земљи корупција у суду и гадни деспотизам у полицији /.../дође главе намесничкој влади и њеном продужењу“.³⁵

Полиција Радивоја Милојковића потрудила се да ућутка опозицију намесничком режиму, гушењем слободоумних листова *Радника*³⁶ и шалвиовог листа *Враголан*, нападима на опозиционаре „буцом и нацаком“, који су били главно политичко средство либералне владе.³⁷ Непослушне чиновнике намесници су пензионисали, неке од њих предавали суду, док су својим присталицама обећавали односно давали места у државној служби. Димитрије Маринковић у својим *Успоменама* наводи да је Намесништво „многе чиновнике, нарочито у полицијској служби, почело да пензиониса, а на њихова места да поставља своје присталице. И од тога су управо први пут и постале партије у чиновништву, и људи су се (почели) делити, у ваше и наше. За све време Намесништва шпијунажа је страшно напредовала, а све под изговором чувања династије, после онако ужасне катастрофе у Кошутњаку“.³⁸

У борби против политичких неистомишљеника намеснички режим је развио

³³ Ј. Продановић, *Странке...*, 340.

³⁴ Аврам Петровић, дугогодишњи начелник привреде у својим белешкама 1880. године је записао: За време Намесништва (1868–1872) „код нас нису постојале организоване партије. Постојале су само две групе две партије: опозициона, у којој су улазили сви опозиционари: конзервативци и сви слободнији људи од којих су неке називали комунцима, социјалистима, републиканцима. Тако је тада било и посланика који су дотле били само опозиционари а нису били опредељени шта су.“ (Аврам Петровић, *Успомене*, прир. Латинка Перовић, Горњи Милановац 1988, 89)

³⁵ АС, ВЈ-3.

³⁶ Последњи број *Радника* изашао је 17. маја 1872. године. Светозар Марковић је изјавио да је *Радник* „угушен насиљем београдске полиције“. Уредник листа Стеван Милићевић је ухапшен и тек пошто је дао изјаву да неће наставити издавање листа пуштен је на слободу. (М. Бјелица, *Политичка штампа у Србији...*, 174–175)

³⁷ Ј. Продановић, *Странке...*, 345.

³⁸ Димитрије Маринковић, *Успомене и доживљаји (1846–1869)*, прир. Драгослав Страњаковић, Београд 1939, 211.

веома јаку тајну обавештајну службу. Једна од његових главних карактеристика био је непотизам. Две породице су управљале Србијом: Хаџитомићи и Бабаду-дићи. Јован Ристић, Филип Христић, Радивоје Милојковић били су зетови Хаџитоме, док су зетови Бабадудића били: Јован Белимарковић и Панта Поповић. Зато су се намесници највише ослањали на Министарство унутрашњих дела Радивоја Милојковића.³⁹ Панта Јовановић, Јован Белимарковић, Коста Јовановић и Живко Карабиберовић били су ујаци Јовану Авакумовићу, истакутом либералу, министру у влади Јована Ристића 1880. године и председника владе 1892. године. Иако Либерална странка за време Намесништва није формално била организована као политичка странка, Јован Ристић је водио рачуна о одржавању партијске дисциплине, тј. следе послушности својих присталица.⁴⁰ На изборима за редовну Народну скупштину за период од 1871. до 1873. године главну улогу је одиграла полиција Радивоја Милојковића. Већину су добили либерали. Слободан Јовановић наводи да су „батине ударане без много ислеђивања и утврђивања кривице“ за време министровања Радивоја Милојковића. „Прво га цепни па му онда тражи параграф!“⁴¹

Милан С. Пироћанац је тврдио да му је један од намесника „у заносу своје силе говорио: Ми се не обазиремо: ни на способност ни на карактер, у овој држави има места само за наше пријатеље“, док је његов министар унутрашњих послова Радивоје Милојковић, како наводи Пироћанац, „ову државничку мудрост преводио на овај разумљивији језик: Ко је с нама, учинићемо све за њега што можемо. Ко је неутралан, нема се од нас ничему надати. Ко је против нас, њега ћемо секиром по глави“.⁴²

Седамдесетих година 19. века, Ристић је несумњиво био најјача политичка личност у Кнежевини Србији. Успео је да наметне своје идеје о јакој влади, тј. да министри што мање зависе од Скупштине. Ако би се одузела власт кнезу и Скупштини, Слободан Јовановић се упитао ко би владао земљом? Пошто је био упознат са Ристићевим политичким уверењем, одговорио је – министри: „То су имали да буду нови господари државе“.⁴³ За време Намесништва, Ристић је улагао велике напоре, користио разна средства да би образовао своју, владину странку, која се називала либерална. Очување династије Обреновић послужило је намесницима као изговор да сузбију опозициони покрет у земљи, и да придобију политичке противнике за своју либералну групацију. Председник министарског савета и министар унутра-

³⁹ Радош Љушић, *Владе Србије 1805–2005*, Београд 2005, 113–114.

⁴⁰ Јован Авакумовић у својим *Мемоарима* наводи да га је једном приликом изгрдио Јован Ристић, због тога што је приликом избора за Велику Народну скупштину јуна 1869. године гласао за опозиционог посланика Милована Јанковића. „То се, рекао ми је, не слаже ни са вашим положајем секретара и повереника Радивојева, ни са дужношћу нашег пријатеља уопште. Према нашим пријатељима ви сте дужни показивати више оданости и нераздрожне везе, практичним радом и јавним поступцима.“ (Јован Авакумовић, *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 129).

⁴¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књ. I...*, 94.

⁴² Милан С. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Београд 1895, 6.

⁴³ Р. Љушић, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: Српске студије, књ. 1, Београд 2010, 97.

шњих дела Радивоје Милојковић је у разговору са Миланом Милићевићем рекао да је главни циљ владе одбрана династије. Милићевићу је било чудно „ово постављење династије као једине цељи свега народнога живота и као да њој грози опасност са свих страна, а они је само бране. Па ти се нашли они сада да сатру и миша у дувару својим немилим противницима, а све у име династије“.⁴⁴ Милутин Гарашанин у свом делу *Два Намесништва* износи своје мишљење да је за то био крив Устав из 1869. године, јер се „из оваквог Устава изаврео у Србији први пут систем шпијунства у великом стилу; клевете су добиле свој полет и биле су са готовошћу принуде. Интриганство и полутанство потисло је сваки озбиљан рад. /.../ Судови су судили и осуђивали по жељи и по заповести. Штампa је била стављена под цензуром полиције“, док су батине биле најмања опасност „од које је Србин, под новим Уставом имао да страхује“. Гарашанин је изнео ове тврдње без правога основа, јер се за време своје владе (1884–1887) користио истим средствима.⁴⁵

Литература

- Бешлин, Б. (2005). *Европски утицаји на српски либерализам у XIX. веку*. Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Бјелица, М. (1975). *Политичка штампа у Србији 1834–1872. године*. Београд: Југословенски институт за новинарство.
- Бјелица, М. (1977). *Борба за слободу штампе у Кнежевини Србији*, у: Историјски часопис, књ. 34. Београд: Историјски институт Београд.
- Гарашанин, М. (1893). *Два Намесништва*. Београд: Парна штампарија Д. Димитријевића.
- Деспотовић, Њ. (2008). *Српска политичка модерна. Србија у процесима политичке модернизације 19. века*. Београд: Stylos art.
- Јанковић, Д. (1951). *О политичким странкама у Србији у XIX. веку*. Београд: Просвета.
- Јанковић, Д. (1997). *Рађање парламентарне демократије. О политичким странкама у Србији XIX века*. Београд: Правни факултет.
- Јовановић, С. (1990). *Влада Милана Обреновића, књ. I*. Београд: БИГЗ.
- Љушић, Р. (2005). *Владе Србије 1805–2005*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства,
- Љушић, Р. (2010). *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, у: Српске студије, књ. I. Београд: Филозофски факултет Београд
- Миловановић, Ј. (2007). *Аћим Чумић (1836–1901)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пашић, Н. (1937). *Споменица поводом десетогодишњице Пашићеве смрти*. Београд: Самоуправа.

⁴⁴ Милан Ђ. Милићевић, *Дневник*, 28. јануар 1872. године, књ. 1..., 449.

⁴⁵ М. Гарашанин, *Два Намесништва*, Београд 1893, 48.

- Пироћанац, М. (1895). *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Продановић, Ј. (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији, књ.1*. Београд: Просвета.
- Радовановић, Б. (2010). *Прва законодавна скупштина у Србији (заседање Народне скупштине у Крагујевцу 1870. године), у: Крагујевац у другој половини 19. века, Зборник радова*. Крагујевац: Историјски архив Шумадије.
- Чубриловић, В. (1958). *Историја политичке мисли у Србији у XIX веку*. Београд: Просвета.

Извори

Архив Србије

Лични фонд Владе Љотића

Авакумовић, Ј. (2008). *Мемоари*. Приредио Слободан Турлаков. Сремски Карловци-Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Бењамин, К. (1976). *Дневник 1868–1875*. Приредио Андрија Раденић. Београд-Нови Сад: Историјски институт Београд.

Јовановић, В. (1988). *Успомене*. Приредио Василије Крстић. Београд: БИГЗ.

Крстић, Н. (2006). *Дневник. Јавни живот, књ. 2, 1. јануар 1868–31. децембар 1876. године*. Приредио Милош Јагодић. Београд: Завод за уџбенике.

Маринковић, Д. (1939). *Успомене и доживљаји (1846–1869)*. Приредио Драгослав Страњаковић. Београд: Српска краљевска академија.

Милићевић, М. *Дневник, књ. 1*. Приредио Петар Крстић. (У штампи)

Петровић, А. (1988). *Успомене*. Приредила Латинка Перовић. Горњи Милановац: Дечије новине.

Писма Илије Гарашанина-Јовану Мариновићу (од 4. јануара 1859. до 1874), књ.2. Приредио Стеван Ловчевић. Београд 1931.

Српске новине

Miroslav D. Pešić, Božica B. Mladenović

POLITICAL GROUPS IN THE PRINCIPALITY OS SERBIA DURING THE REGENCY 1868–1872.

Summary

The introduction of the representative system in Serbia by the Constitution of 1869 created the necessary political preconditions for organizing modern political parties. Regular political elections and participation of the Parliament in the legislative process resulted in a easier binding of the like-minded politicians with their political leaders

to whom it was important to strengthen their bonds with their electors. The fact that the constitutional elections took place every three years and that the Assembly took place every year led to the strengthening of the political parties in the state, since more thriving layers of society started entering the National Assembly, the delegates who influenced the political life. After the Constitution of 1869 was enforced, the liberals are gathered under Jovan Ristić, and later the young oppositional conservatives are gathered. In the same time a third political party emerged, the supporters and followers of Svetozar Marković. The organized political parties did not emerge immediately after the Regent's Constitution although it guaranteed a selection of political rights and freedom necessary for the emergence of the political parties, such as voting right, the freedom of speech and the freedom of press. This poses a question why did it never happen? The answer is to be looked into the intention of the Regency and later Regent Milan to unbalance the education of the political parties. In a situation when the Regency was closer to conservative than liberal ideas, it was hard to discuss organized political parties. The non-existence of political discipline as well as well political programs adversely affected the emergence of modern political parties.

ПРЕГЛЕД КОНЗУЛАРНИХ ОДНОСА СРБИЈЕ И АУСТРО-УГАРСКЕ У ПЕРИОДУ 1875–1889. ГОДИНЕ И СТАВ СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Сажетак: Дипломатске односе Србија је поново почела да успоставља са европским државама током Првог српског устанка. Потреба за оружјем и новцем је била велика и учињен је велики напор да се у контактима са званичницима Аустрији обезбеде неопходна средства. Са друге стране, и званични Беч је још почетком XIX века озбиљно разматрао могућност отварања конзулата у Београду. Иако је постојала обострана потреба за отварањем дипломатског представништва, почетком XIX века није дошло до реализације планова. У историографији постоје опречна мишљења око утврђивања године успостављања конзуларних односа између Аустрије и Кнежевине Србије чему ће се посветити посебна пажња у овом раду.

Кључне речи: Србија, Милан Обреновић, Аустро-Угарска, дипломатија, конзуларни односи

У српској историографији се често поставља питање када су успостављени конзуларни односи у Србији у XIX веку, пошто је Кнежевина Србија независност добила тек 1878. године. Постоје три различита мишљења: прво – да су конзуларни односи Србије успостављени још 1804. године за време Првог српског устанка; друго – да су конзуларни односи успостављени 1836. године отварањем аустријског конзулата у Београду и треће – да се успостављање конзуларних односа везује за 1878. годину када је на Берлинском конгресу Кнежевина Србија добила међународно признање.²

Идеја о отварању аустријског преставништва у Београду је била актуелна још у XVIII веку. Земунски трговци су 1785. године предлагали да се уреди трговачки пут преко Београда у остале делове Османског царства. Међутим, овај предлог Дворска и Државна канцеларија је одбила због страха да ће се тиме смањити утицај земунске војне команде на том простору.³

Упркос томе што идеја није реализована, жеља званичног Беча да отвори свој конзулат у Београду постаје актуелна током Првог српског устанка. По

¹ ivanmitic13@gmail.com

² Ђ. Лопичић, *Преглед конзуларних односа Србије 1804–1918*, Београд, 2007, 20–24

³ Л. Ђелап, *Око оснивања Аустријског и енглеског конзулата у Београду*, Годишњак града Београда, књ VII, Београд, 1960, 159.

замисли, главни задатак конзула у Београду састојао би се у пружању помоћи аустријским трговцима који тргују на територији Србије или користе транзит, али и жеља да се тиме отклони свака могућност продирања руских трговаца на ово подручје. Као узор конзулу у Београду узет је аустријски конзул у Травнику, јер је његова улога била управо заштита трговаца који пролазе кроз Босну. У круговима блиским двору и цару у Бечу сматрало се да би постављање конзула у Београду пружило пуну заштиту аустријским трговцима, који би трговали на подручју трговачког пута Ниш–Београд, а тиме би се касније омогућило и њихово насељавање на овом простору.⁴

Прве контакте са представницима Аустрије током Првог српског устанка остварио је Прота Матеја Ненадовић са аустријским мајором Митезером, 18. фебруара 1804. године у Земуну, који је као погранична варош, био најзначајније место преко кога се одржавао контакт са Аустријом и Европом. Приликом овог сусрета Прота Ненадовић је тражио оружје и муницију који су били потребни српским устаницима.⁵

Након гушења устанка у Србији, стање се у потпуности променило. Промена стања захтевала је и промену метода у решавању транзитне трговине преко Србије, али могућност отварања аустријског конзулата и даље је била предмет проучавања. Ни саме установе аустријске врховне власти као Дворска комора, Државна канцеларија и друге, нису била уверене у потпуности да ли је наступио повољан моменат да се то питање поново стави на днави ред. Државној канцеларији је било добро познато да је сличан покушај на Порти већ једном пропао, када је био поднет захтев за постављањем аустријског конзулата у Видину и Оршави. Порта је у томе видела акт који би послужио као повод и руском двору да затражи исте повластице и из тог разлога је одбијала да изађе у сусрет оваквим захтевима.⁶

Упркос тежњи и реалној потреби коју је Аустрија имала у овом периоду за отварањем свог представништва у Београду, ипак није дошло до реализације овог циља. Тежња за несуклобањем са Османским царством је превагнула што је и утицало да се захтеви Аустрије повуку. На томе су се и завршили први покушаји Аустрије за отварањем конзулата у Србији.⁷

Идеја за отварање аустријског конзулата у Београду постала је поново актуелна након добијања Хатишерифа. Међутим, за отварање конзулата у Србији, у доба владавине кнеза Милоша Обреновића, била је неопходна и дозвола Порте. Тим поводом, Аустрија је искористила боравак кнез Милоша у Цариграду, да у личном контакту аустријског посланика при Порти, барона Штримера, са српским кнезом издејствује његов пристанак за оснивање аустријског конзулата у Београду. Упркос незадовољству због могућности будућих конзула

⁴ Д. Милић, *Аустро – српска трговина у Србији 1813–1815 и покушај оснивања аустријског конзулата у Србији*, Историјски часопис, IX – X, Београд, 1959, 341–342.

⁵ Ђ. Лопичић, Преглед конзуларних односа Србије 1804–1918, 27.

⁶ Д. Милић, *Аустро–српска трговина у Србији 1813–1815*, 342–343.

⁷ Исто, 343.

да јављају Бечу шта се све догађа у Србији, кнез Милош је ипак прихватио аустријски предлог. Већ у децембру 1835. године барон Штример обратио се Порти са молбом за оснивање аустријског конзулата у Београду. Са овом молбом сагласио се и султан и аустријска влада је започела неопходне припреме за отварање свог конзулата.⁸

Аустрија је конзулат у Београду отворила 14. септембра 1836. године, када је први аустријски конзул Антун Михановић предао кнезу Милошу Обреновићу Портин ферман и Берат, као и акредитиве своје владе. Конзулат је био потчињен Тајној дворској и државној канцеларији и општој дворској комори у Бечу. Осим обављања конзуларних послова, као главни разлог отварања конзулата у Београду је било спровођење политичких циљева, праћење унутрашњих политичких прилика, али и спровођење економских циљева на територији Кнежевине Србије. На положају аустријског конзула у Београду Антун Михановић је остао до 16. фебруара 1838. године, када је због сукоба са кнезом Милошем опозван у Беч, а на његово место постављен је барон мајор Никола Филиповић фон Филисберг.⁹

Убрзо по отварању аустријског конзулата и друге европске силе одлучују да отворе своје конзулате у Кнежевини Србији. Најпре, Енглеска је свој конзулат отворила 3. јуна 1837. године. За првог конзула постављен је пуковник Џорџ Лојд Хоџес, који је предао акредитиве своје владе кнезу Милошу у Крагујевцу. Политички и економски интереси Енглеске утицали су на британску владу да успостави дипломатске односе са Кнежевином Србијом.¹⁰ Свој конзулат у Београду почетком 1838. године отвара и царска Русија. Јануара 1838. године руски вицеканцелар гроф Неселроде упутио је писмо кнезу Милошу којим га обавештава да је руска влада одлучила да отвори конзулат у Србији, и на место конзула постављен је Герасим Васиљевич Вашћенко. Он је ступио на дужност 23. фебруара 1838. године.¹¹

Своје прво дипломатско представништво Кнежевина Србија најпре отвара у Букурешту. За време своје посете Цариграду 1835. године, кнез Милош је добио од султана сагласност за оснивање српске агенције у Влашкој и Молдавији. На основу Фермана од октобра 1835. године, кнез Милош указом од 17. фебруара 1836. године оснива агенцију са средиштем у Букурешту. На челу агенције налазио се дипломата Михаило Герман, а секретар је био Јован Гавриловић.¹² Хатишерифом из 1838. године је било предвиђено именовање

⁸ А. Ивић, *Инструкција првом дипломатском представнику у Србији кнеза Милоша*, у: Студије и огледи о конзуларним односима, прир. Ђорђе Лопичић, Београд, 2006, 478. (477–481)

⁹ Ђ. Лопичић, *Преглед конзуларних односа Србије 1804–1918*, 110–114.

¹⁰ А. Растовић, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд, 2015, 53–54.

¹¹ Ђ. Лопичић, *Отварање руског конзулата у Београду 1838. године*, у: Студије и огледи о конзуларним односима, 524. (519–527)

¹² Исти, *Прво српско дипломатско представништво, књажевско српска агенција у Букурешту 1836. године*, у: Студије и огледи о конзуларним односима, 487. (483–492)

капу-ћехаја¹³ у Цариграду који би у име српског кнеза обављао дипломатске послове при Порти, и на тај начин званично је основано дипломатско представништво у Цариграду. Међутим, још пре добијања Хатишерифа, кнез Милош Обреновић је слао неколико депутација на преговоре у Цариград. Већ 1823. године кнез Милош купује једну кућу у Цариграду за потребе српских депутација. По његовој наредби, један од чланова депутације остајао би у Цариграду и чекао следећу депутацију. Тако се створио обичај да постоји стално српско представништво у Цариграду. Први званични српски капу-ћехаја је био Аксентије Миладиновић.¹⁴

Конзуларне односе са Аустријом, Србија одржава још од Првог српског устанка, а од 1836. године преко српске Књажевске агенције у Букурешту.¹⁵ Међутим, званично Кнежевина Србија је своје представништво у Бечу отворила за време владавине кнеза Милана Обреновића. Српски кнез је посебним указом од 31. маја 1874. године поставио дипломату Косту Цукића за свог представника у Бечу, а истом уредбом је за секретара представништва именован Петар Стејић.¹⁶ Позитивно мишљење о избору Косте Цукића за српског представника у Бечу изнео је и тадашњи аустроугарски дипломатски агент и генерални конзул у Београду, Бенјамин Калај. Он је сматрао да Кнежевина Србија није могла да пронађе „погоднију личност“ за ту позицију. Своју способност Коста Цукић је исказао приликом преговора у Бечу 1868. године када је као изасланик српске владе преговарао око решавања јурисдикцијског питања. Тада је стекао глас поштеног, разборитог човека који је проаустријски расположен. Као таквом додељено му је, након повратка у Београд, високо аустријско одликовање командирског крста Леополд ордења.¹⁷ Осим јурисдикцијског питања, Коста Цукић је том приликом водио разговоре и о укидању капитулација, могућности ковања бакарног новца у бечкој ковници и другим важним питањима за Кнежевину Србију.¹⁸

Српски посланик у Бечу одиграо је важну улогу током Велике источне кризе и уз кнеза Милана Обреновића и председника Владе и министра иностраних дела Јована Ристића значајно утицао на промену спољнополитичког курса Кнежевине Србије. Добивајући лоше вести из Једрена и Санстефана, Јован Ристић повукао је потезе у циљу приближавања суседној монархији. Док су мировни преговори трајали, он се неколико пута сусрео са аустро-угарским послаником у Београду, кнезом Николаусом Вредеом, у жељи да отклони све предрасуде које постоје између две суседне земље, а у циљу њиховог зближавања. На овакве кораке председника српске владе, кнез Вреде је гледао са вели-

¹³ Капу-ћехаја је назив дипломатског представника Србије у Цариграду, који је установљен Хатишерифом.

¹⁴ Ђ. Лопичић, *Преглед конзуларних односа Србије 1804–1918*, 100–103.

¹⁵ Исти, *Преглед конзуларних односа Србије 1804–1918*, 20

¹⁶ *Српске новине* (1874), бр. 119, 31. мај 1874, 1.

¹⁷ *Дневник Бенјамина Калаја*, приредио А. Раденић, Београд – Нови Сад, 1976, 794.

¹⁸ *Српске Новине* (1868), бр. 41, 6. април 1868, 1.

ким симпатијама, а једина његова забринутост је била реакција српске јавности на отопљавање односа Кнежевине Србије и Аустро-Угарске. Јован Ристић га је пак уверавао да уколико се пуномоћници Дунавске монархије искрено заузму за интересе Кнежевине Србије на наредном конгресу великих сила, и српска јавност ће показати симпатије према Аустро-Угарској.¹⁹ Истовремено, преговоре у Бечу је водио и Коста Цукић. Неколико пута састао се са бароном Орцием, начелником министарства спољних послова и закључио да се добијање српске независности не доводи у питање, а што је још важније тиме се не нарушавају интереси Аустро-Угарске на Балкану.²⁰

Након добијања независности на Берлинском конгресу 1878. године, председник српске владе и министар иностраних дела Јован Ристић је на основу одлуке о дипломатским заступницима у иностранству од 28. октобра 1878. године одредио да се дипломатски представници Кнежевине Србије поделе на три врсте: изванредни посланик и опуномоћени министар, министар резидент и отправник послова. На основу тог решења, Кнежевина Србија је своје представништво у Бечу подигла у ранг посланства, а свог заступника у посланика. Први српски изванредни посланик и опуномоћени министар у Аустро-Угарској је био Коста Цукић, који је постављен указом од 1. новембра 1878. године. На овом положају, Коста Цукић је остао до своје смрти марта 1879. године.²¹

Након смрти Косте Цукића, за новог српског изванредног посланика и опуномоћника министра у Аустро-Угарској именован је Филип Христић. На ову функцију ступио је 18. марта 1880. године, и на њој је остао до децембра 1882. године, када га је наследио Милан Богићевић. Одмах по доласку у Беч, Христић се прикључио преговорима око закључења железничке конвенције.²² У име српске владе преговоре око закључења железничке конвенције је водио Манојло Марић, док Христић није био директно укључен што је код њега изазивало велико незадовољство.²³

Осим преговора око закључења железничке конвенције, однос између Кнежевине Србије и Аустро-Угарске отежавали су и преговори око закључења трговинске конвенције. Због непопустљивог става српског председника владе, Јована Ристића, дошло је сукоба са кнезом Миланом што је резултирало променом владе. Уместо либерала нову владу образовао је напредњак Милан Пироћанац.²⁴ Одмах након доласка на власт, посланик Христић саветовао је

¹⁹ Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), Збирка Микрофилмова, 1878, фасцикла (=Ф)III, досије (=Д)III, пов. бр. 172, Ј. Ристић-К. Цукић, Београд, 20. фебруар 1878. (рол бр 48)

²⁰ *Записи Јеврема Грујића*, књ III, Друга влада Обреновића и турски ратови, прир Г. Јакшић, Београд, 1923, 320.

²¹ Б. Поповић, *Историја министарства иностраних дела Србије*, Београд, 2005, 111-112.

²² *Писма Филипа Христића Јовану Ристићу*, Г. Јакшић, Београд, 1953, Док бр 306, 321.

²³ Исто, Док бр 307, 322.

²⁴ Л. Перовић, *Милан Пироћанац о краљу Милану Обреновићу*, Токови историје, бр 3-4, Београд, 2002, 97-98.

новом министру иностраних дела, Чедомиљу Мијатовићу, да влада не жури са закључењем трговинског уговора са Аустро-Угарском, јер би се то у Бечу могло протумачити као да је у Кнежевини Србији настала политичка нестабилност. Саветовао га је да Србија мора остати „у најбољим добросуседским односима“ са Двојном монархијом, али никако не сме да заборави неопходност очувања државне самосталности и слободе.²⁵

У погледу конзуларних односа, за време Христићевог боравка у Бечу, однос између Кнежевине Србије и Аустро-Угарске подигнут је на највиши ниво. Преговори вођени о уређењу конзуларних односа успешно су приведени крају, и 6. маја 1881. године у Бечу је потписана Конзуларна конвенција. У име Кнежевине Србије ову конвенцију су потписали Ђорђе Павловић, члан Касационог суда, и Петар Стејић, начелник српског министарства иностраних послова, док је аустријски цар Франц Јозеф овластио Бенјамина Калаја, начелника одељења у министарству иностраних дела, да у име Аустро-Угарске потпише конвенцију. Конзуларна конвенција је садржала 15 чланова који су одређивали права и обавезе конзуларних представника и њоме је предвиђено да свака уговорна страна поставља генералне конзуле, конзуле, вицеконзуле и конзуларне агенте.²⁶ Том приликом је потписана и конвенција о издавању криваца између Србије и Аустро-Угарске.²⁷

На основу Конзуларне конвенције, посебним указом краља Милана Обреновића од 21. новембра 1882. године отворен је генерални конзулат Краљевине Србије у Будимпешти. Српски краљ је за генералног конзула у Будимпешти именовано Петра Стејића, професионалног дипломату и дотадашњег начелника административног одељења Министарства иностраних дела. Хијерархијски, генерални конзулат у Будимпешти је био потчињен посланству Краљевине Србије у Бечу. Након оснивања овог конзулата, највећи део конзуларних послова пребацује се из Беча у Будимпешту. То је највише одговарало Србима који су живели у Угарској који сада везе са матицом одржавају преко генералног конзулата у Будимпешти и ту решавају разна конзуларна питања.²⁸

Осим у Будимпешти, отворен је и конзулат у Трсту. Информацију о кандидатима за конзуле у Трсту Министарству иностраних дела послао је Милан М. Богићевић, који је на месту српског посланика наследио 1883. године Филипа Христића, у чију надлежност је спадао и Трст. Кандидати за конзула у Трсту су били: Никола Салвари, Саламон Кабиљо и четворица истакнутих чланова српске општине у Трсту – Александар Опужић, Јован Шкуљевић, Александар Ковачевић и Јован Николић. Посебни указом од 24. фебруара 1884. године,

²⁵ Архив Српске Академије Науке и Уметности (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), Док. бр. 9953/4, Ф. Христић – Ч. Мијатовићу, Беч, 20. октобар 1880.

²⁶ АС, МИД, ПО, Збирка Микрофилмова, 1881, Ф–I,Д–XI, *Конзуларна конвенција Србије и Аустроугарске*. (ролна 59)

²⁷ АС, МИД, ПО, Збирка Микрофилмова, 1881, Ф– I,Д– XI, *Конвенција о издавању криваца између Србије и Аустроугарске*. (ролна 59)

²⁸ Ђ. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804–1914)*, 200.

краљ Милан је за српског конзула у Трсту поставио Саломона Кабиљу. Он је на дужност ступио маја исте године.²⁹

Владавина кнеза, а касније и краља Милан Обреновића изазивала је велику пажњу у српској историографији, али мали је број монографија и чланака који се баве питањем конзуларних односа. Монографије са овом тематиком писане су углавном у другој половини XX века.³¹ Међутим, у последњим годинама се у домаћој историографији поклања све већа пажња развитку конзуларних односа Србије. Овим важним питањем бавио се проф. др Ђорђе Лопичић, амбасадор у пензији. Једна од најзначајнијих његових монографија је *Конзуларни односи Србије 1804–1918* издата у Београду 2007. године, али и монографија *Конзуларни односи и конзуларно право* издата 2013. коју је написао заједно са Јеленом Лопичић Јанчић. Осим ових монографија, проф. др Ђорђе Лопичић је приредио један зборник радова српских аутора. Овај зборник под називом *Студије и огледи о конзуларним односима* издат је у Београду 2006. године. Такође, проучавањем конзуларних односа бавио се и Радомир Јергић и његова монографија *Српски конзуларни практикум* издата је 2011. године. Коначно, 2013. године објављена је монографија *Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту (1884–1914)* коју су приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак и Јелица Рељић.

Литература

- Белап Лазар, *Око оснивања Аустријског и енглеског конзулата у Београду*, Годишњак града Београда, књ. VII, Београд, 1960, (159–170).
- Ивић Алекса, *Инструкција првом дипломатском представнику у Србији кнеза Милоша*, у: Студије и огледи о конзуларним односима, Београд, 2006, (477–481).
- Лопичић Ђорђе, *Преглед конзуларних односа Србије 1804–1918*, Београд, 2007.
- Лопичић Ђорђе, *Отварање руског конзулата у Београду 1838. године*, у: Студије и огледи о конзуларним односима, Београд, 2006, (519–527).
- Лопичић Ђорђе, *Прво српско дипломатско представништво, књажевско српска агенција у Букурешту 1836. године*, у: Студије и огледи о конзуларним односима, Београд, 2006, (483–492).

²⁹ Ђ. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804–1914)*, 202–203.

³⁰ Списак посланика Аустроугарске у Београду: (1875–1889)

1. Nikolaus Fürst Wrede (27. јануар 1875. – 08. октобар 1878.)
2. Gabriel Freiherr Herbert von Rathkeal (08. октобар 1878. – 26. септембар 1881.)
3. Rudolf Graf von Khevenhüller – Metsch (24. октобар 1881 – 28. новембар 1886.)
4. Ladislaus Hengelmüller von Hengervár (21. фебруар 1889 – 30. јул 1889.)

Списак посланика Кнежевине/Краљевине Србије у Бечу: (1875–1889)

1. Коста Цукић (мај 1874. – март 1879.)
2. Филип Христић (март 1880. – децембар 1882.)
3. Милан М. Богићевић (1883. – 1889.)

³¹ Ђ. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804–1914)*, 8–9.

- Милић Даница, *Аустро–српска трговина у Србији 1813–1815*, Историјски часопис, IX–X, Београд, 1959, (333–344).
- Перовић Латинка, *Милан Пироћанац о краљу Милану Обреновићу*, Токови историје, бр 3–4, Београд, 2002, (97–102).
- Поповић Богдан, *Историја министарства иностраних дела*, Београд, 2005.
- Растовић Александар, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд, 2015.

Извори

- Архив Србије (АС)
Министарство иностраних дела, Политичко одељење
Министарство иностраних дела, Политичко одељење, збирка микрофилмова
Архив Српске Академије Науке и Уметности (АСАНУ)
Историјска збирка
Дневник Бенјамина Калаја, прир. Раденић Андрија, Београд – Нови Сад, 1976.
Записи Јеврема Грујића, књ III, Друга влада Обреновића и турски ратови, прир. Јакшић Гргур, Београд, 1923.
Писма Филипа Христића Јовану Ристићу (1868–1880), приредио Јакшић Гргур, Београд, 1953.
Српске новине за 1868, 1874 годину

Ivan G. Mitić

OVERVIEW OF CONSULAR RELATIONS BETWEEN THE PRINCIPALITY OF SERBIA AND AUSTRO-HUNGARY IN THE PERIOD 1875-1889. AND THE ATTITUDE OF SERBIAN HISTORIOGRAPHY

Summary

During the First Serbian Uprising, Serbia established diplomatic relations with European countries. There was a great need for weapons and money and immense effort was made to provide the necessary funding in Austria. On the other side, at the beginning of the 19th century, Austria was seriously considering the possibility of opening a consulate in Belgrade. Although there was a mutual need for the opening of diplomatic office, there was still no implementation of the plans at the beginning of the 19th century. There are contrary opinions in historiography about the determination of the establishment of consular relations between Austria and the Principality of Serbia, which is exactly the focus of this paper.

СТАРА СРБИЈА ОД 1894. ДО 1897. ГОДИНЕ (ОД УСТАНКА НА КРИТУ ДО ГРЧКО-ТУРСКОГ РАТА)²

Сажетак: Средином деведесетих година 19. века у Турској је избила велика криза која је потрајала неколико година а која је била изазвана национално-ослободилачким покретима грчког и јерменског становништва. Тако је први пут после 1878. године, упркос намери већине европских сила да се таква криза не понови, било отворено Источно питање. Отварање критске и јерменске кризе као и појачано деловање Аустро-Угарске, довело је до компликовања политичке ситуације у Старој Србији. Незадовољни због уплитања европских сила и у вечитом страху да би ове области могле да припадну Србији или Црној Гори, Арбанаси су своје незадовољство испољавали на незаштићеном српском становништву у Старој Србији. Религиозни фанатизам захватио је све слојеве Арбанаса и претио да прерасте у покрет уперен против хришћанског становништва у Турској. Отворени терор и анархија са којом се суочавало српско становништво у Старој Србији носио је са собом и реалну опасност да поделе судбину Јермена у Малој Азији. Све је ово наговештавало почетак једног опасног периода који је српски народ у Старој Србији ставио на бројна искушења и скоро довео у питање његов опстанак у овим областима.

Кључне речи: Стара Србија, српски народ, зулуми, Арбанаси, турске власти

Последње две деценије 19. века, гурнуле су Стару Србију у стање потпуног безвлашћа и анархије. Велики утицај арбанашких племенских старешина на меџлисе и локалну турску власт довео је до тога да је јавна безбедност у Старој Србији, скоро потпуно нестала. Турска власт осећала се само у неколико већих градова са војним гарнизонима, док је све остало практично било под управом појединих арбанашких фисова. Од завршетка српско-турских ратова (1876–1878), анархија је ушла у темеље турске државне политике у Старој Србији. Циљ ове политике био је трајно уклањање непоузданог српског становништва са овог простора. Како би сваки покушај масовне ликвидације или колективног иселења довео до међународног заплета и војне интервенције великих сила у коју би се укључиле и суседне хришћанске државе, Порта је осмислила

¹ ned.slavisa@gmail.com

² Рад је урађен у оквиру пројекта 177014: *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

политику уништења српског живља у Турској у којој је главна улога била поверена арбанашком муслиманском становништву.³ Распаљујући њихов верски фанатизам, Порта их је веома вешто користила као убојито оружје против покрета хришћанског становништва. На исти начин као што је користила Курде против Јермена, тако је турска власт користила Арбанасе против Срба у Старој Србији.

Јуна 1894. године на Криту је дошло до национално-ослободилачког покрета Грка, који су од турских власти тражили реформу пореза и постављање свог хришћанског гувернера. Постављање Александра Каратеодори-паше за критског валију 1895. године, изазвало је велико незадовољство критских Турака, што је резултирало прогоном грчког острвског становништва. Критски Грци су онда организовали низ устанничких комитета широм острва, образовали своју епитропију и затражили помоћ од Краљевине Грчке.⁴ Упоредо са захтевима Крићана, дошло је и до покрета јерменског становништва у Турској. На ослободилачке тежње Јермена, турске власти су одговориле крвавим покољима у Малој Азији. Све чешћи покрети незадовољних хришћана у Турској, јасно су указивали великим силама да уколико желе да сачувају мир и свој утицај на Истоку, морају што пре да покрену програм реформисања појединих турских провинција. Тако је поново оживела идеја која је била актуелна у Великој источној кризи од 1875 до 1878. године.⁵

Заоштравање Источног питања поново је Балканско полуострво довело у епицентар међународних политичких односа. Како је Балкан био најпогодније подручје за вођење блоковске политике он је све више постајао поприште сукоба великих европских сила у који су се укључиле и балканске државе. Иначе неизвестан и испреплетан многобројним супротностима, на Балкану се крајем 19. века, напоредо са појачавањем спољног деловања завршавао процес националног, друштвеног и економског формирања балканских народа. Тај процес одвијао се на ослобођеном и неослобођеном делу Балкана а својим деловањем и међусобним преплитањем уводио је читаво ово подручје у нову фазу друштвено-политичког и економског развоја, што је резултирало крупним променама, већ на самом почетку 20. века.⁶

Велике силе су своју политику према Балкану водиле у складу са својим интересима. У немачким плановима, Балканско полуострво је имало велики значај јер је ова територија представљала мост који је водио до азијских провинција турског царства и Персијског залива, области од посебног интереса за немачко царство. Енглеска је такође политички деловала на поједине делове Балканског полуострва,

³ Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина-Горњи Милановац 1991, 71.

⁴ Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995, 109.

⁵ Сузана Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова сукобљени светови*, Београд 2011, 195-196; Михаило Војводић, *Путеви српске дипломатије*, Београд 1999, 93; Александар Растовић, *Енглези и Балкан 1837-1914*, Београд 2015, 38-39.

⁶ Васиљ Поповић, *Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка османлијске владавине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996, 200-203; Славиша Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856-1897), културно-просветни и национални рад*, Ниш 2012, 349.

при чему се њен утицај најаче осећао у Грчкој.⁷ Од свих великих европских сила које су са великом пажњом пратиле ситуацију на Балканском полуострву, нарочито су се истицале Аустро-Угарска и Русија. Ове две силе, водиле су дугогодишњу борбу око тога чији ће утицај бити престижан на Балкану, што је имало велики политички утицај на балканске државе, пре свега на Србију и Бугарску. Циљ аустроугарске политике на Балкану, био је да учврсти своју власт у окупираним покрајинама (Босна и Херцеговина), да помера свој утицај према Албанији и Солуну и да трајно прекине сваку везу Србије са Старом Србијом и Црном Гором.⁸ На тај начин би Србија била дефинитивно одбачена од мора, док би око ње Аустро-Угарска стегла гвоздени обруч и у потпуности је потчинио својим интересима. Како је време пролазило, Србија је за Аустро-Угарску постајала све незгоднији сусед и то не због њихових нерешених међудржавних односа, колико због сукоба њихових политичких интереса у Старој Србији. Србија је према схватањима аустроугарских политичара могла да опстане једино као мала вазална државица лишена свих политичких амбиција и у свему зависна од Аустро-Угарске.⁹

После националног покрета Јермена и побуне Грка на Криту, Аустро-Угарска се прибојавала да би политичка равнотежа успостављена после завршетка Велике источне кризе, могла бити поремећена што би довело до рушења турске власти на Балкану. Предвиђајући слом Турске и деобу њених европских територија, аустроугарски министар иностраних дела гроф Голуховски, сматрао је да би стварање албанске државе обезбедило интересе и утицај Двојне монархије на пространој територији од Јадранског мора до Приштинског санџака. Голуховски је истицао да ова област ни по коју цену не сме, у случају сукоба са Турском, да припадне некој балканској држави јер би то имало далекосежне последице по аустроугарске интересе на Балкану.¹⁰ Због тога је Аустро-Угарска средином деведесетих година 19. века појачала свој пропагандни рад међу Арбанасима у Северној Албанији и у Косовском вилајету. Аустроугарско деловање нарочито је било интензивно у Приштинском и Скопском санџаку где су њени агенти отворено агитовали међу Арбанасима подстичући их против тамошњег српског становништва. Аустроугарски конзули су скупоченим поклонима и новцем куповали пријатељство арбанашких крена, ага и бегова, охрабрујући их да свакодневно нападају Србе, нудећи им притом заштиту код турских локалних власти. Циљ овакве аустроугарске политике био је да се број српског становништва у Старој Србији сведе на најмању могућу меру, што би Србију трајно удаљило од ове, за њу веома значајне области.¹¹

⁷ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, Београд 2001, 225-228; Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 5.

⁸ Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804-1918*, Београд 1940, 143-144.

⁹ Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994, 265-266.

¹⁰ Владимир Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937, 111; Душан Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 1989, 35-39; Фредо Хауптман, *Улога заједничког министарства финансија у формирању аустроугарске политике према Албанији уочи кретске кризе*, у: Радови Филозофског факултета у Сарајеву, бр. 4 (1966-1967), Сарајево 1968, 37-42.

¹¹ Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 147;

Средином деведесетих година 19. века дошло је до промене у руској спољној политици која се са европског пребацила на азијски политички колосек. Сва пажња Царске Русије била је усмерена ка Далеком Истоку. Став руске дипломатије о Балкану се у том тренутку поклапао са ставом Аустро-Угарске и Немачке а подразумевао је да се не сме додавати ништа што био драстично пореметило однос постојећих снага на Балкану и отворило Источно питање у целини. Због тога су ове силе хтеле да политичким и административним реформама спрече распадање Турске и умире национално-ослободилачке тежње хришћана у Турској као и активности балканских држава усмерених на ослобођење својих саплеменика. Овакав однос великих сила био је потпуно неприродан са гледишта историјског развоја народа Балкана у 19. веку, те је као такав још више продубио супротности које су већ постојале у овом делу Европе, припремајући га за крупне политичке промене до којих је дошло већ у првим годинама 20. века.¹² Отварање критске и јерменске кризе као и појачано деловање Аустро-Угарске, довело је до компликовања политичке ситуације у Старој Србији. Незадовољни због уплитања европских сила и у вечитом страху да би ове области могле да припадну Србији или Црној Гори, косовско-метохијски Арбанаси су своје незадовољство испољавали на незаштићеном српском становништву. Већ у пролеће 1895. године, косовско-метохијске Србе задесила је права лавина насиља.¹³ Арбанашки напади нарочито су били бројни у сеоским срединама, што је појачало иселавање српског становништва, тако да се појавила опасност да читаве нахије у Старој Србији буду потпуно очишћене од Срба. Арбанашке разбојничке чете преправиле су друмове широм Старе Србије, тако да је путовање без јаке оружане пратње било практично немогуће. У то време безбедоносна ситуација је била драстично погоршана и у градским срединама. И поред тога што су Турци у свакој већој вароши у Старој Србији држали војне гарнизоне и имали знатне полицијске снаге напади на српске трговце, учитеље и свештенике постали су свакодневна појава. Српски конзулат у Приштини, је на све могуће начине покушавао да приволи турске власти не би ли учиниле све што је потребно како би напади престали а разбојници били похватани и изведени пред лице правде, али је све то донело слабе резултате.¹⁴ У јуну 1895. године у близини Скопља, дошло је до оштрог сукоба између хришћанских сељака и турске војске у коме је било више десетина мртвих. Овај догађај алармирао је Арбанасе широм Косовског вилајета који су одмах почели да се војно организују не би ли спремно дочекали „комитске чете из Србије“. Арбанашке поглавице из Лаба и Дренице, одржале су поводом тога два

Историја српског народа, књига VI-1, Београд 1994, 95–97.

¹² Славиша Недељковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), између анархије и безвлашћа*, Српске студије, бр. 1, Београд 2010, 196–197.

¹³ Бранко Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, Београд 1985, 175–190.

¹⁴ Marck S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923*, New York 1966, 253–255; Михаило Војводић, *Србија и албанско питање крајем XIX века*, у: Зборник радова Србија у XIX и почетком XX века, САНУ, научни скупови, књига LIII, одељење историјских наука, књига 15, Београд 1990, 75–76.

састанка са представницима турске власти на којима је закључена беса да се ни по коју цену неће дозволити да Бугарска узме Македонију, а Србија област Старе Србије.¹⁵

И онако тешку политичку ситуацију у Старој Србији, додатно је оптерећено тријумфални повратак Хаџи Мула Зеке из Цариграда у Пећ. Иако је српско и црногорско посланство тражило од Порте да се Хаџи Мула Зека још неко време задржи у престоници, Порта га је као бранитеља и спаситеља турске империје, обасула одликовањима и даровима и послала натраг у Метохију. Хаџи Мула Зека, родом из Малесије, имао је велики утицај на метохијске Арбанасе, посебно у Пећи и околини. Под његовом командом налазило се пет арбанашких барјака чија је оружана снага износила од 7.000 до 10.000 пушака.¹⁶ Повратак Мула Зеке у Пећ, пао је у време оштрих борби између појединих арбанашких феудалних породица и племенских организација. У овим сукобима који су вођени ради освајања престижа над арбанашким племенима у Метохији, су поред Хаџи Мула Зеке, значајно учешће имали и Риза-бег Ђаковац из фиса Гаши, Бајрам Џури поглавар великог фиса Краснића, Муртезај-паша Ђаковац, поглавар фиса Бериша као и Мехмед и Адем Заим из фиса Шаља. Аустро-Угарска је са великом пажњом пратила сукобе Арбанаса у Метохији и успела је да на своју страну привуче Хаџи Мула Зеку и Риза-бег Ђаковца, сматрајући да ће уз њихову помоћ остварити снажан политички утицај међу Арбанасима у пећко-ђаковачком крају. Истовремено, аустроугарски агенти су чинили све не би ли пред турским властима дискредитовали Мехмеда и Адема Заима, које су јавно оптуживали да су српске присталице и плаћеници српске владе.¹⁷ Почетком октобра 1895. године у Ђаковици је избио жесток оружани сукоб између фисова Гаши и Краснића. Знајући да судар ова два велика арбанашка племена може да гурне у ватру целу Метохију, турске власти у Ђаковици су покушале да смире тензију и помире завађене поглаваре Риза-бега и Шаћир Џурија. Кад су ови покушаји пропали, Порта је у Ђаковицу послала три батаљона пешадије и артиљерију под командом пуковника Осман-беја. Долазак турске војске смањило је напетост али су сукоби престали тек када је указом Порте, Риза-бег био постављен за мајора вилајетске жандармерије у Скопљу а Шаћир Џури за команданта жандармерије Приштинског санцака.¹⁸

Због тешког положаја хришћанског становништва у европском делу Турске, као и због притиска великих сила да се то стање поправи, Порта је почетком децембра 1895. године донела одлуку о формирању једне царске комисије која би под вођством Хаџи-беја обишла све европске турске вилајете и

¹⁵ Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље: МИД), Политичко одељење (даље: ПО), 1895, М/19, Пов No 785/95, П бр. 61, Бранислав Нушић-М. Богићевићу, Приштина 23. јуни 1895.

¹⁶ АС, МИД, Просветно-политичко одељење (даље: ПП), 1895, ред 425, ПП No 1895, Владан Ђорђевић-Стојану Новаковићу, Цариград 24. новембар 1895.

¹⁷ Владимир Стојанчевић, *наведено дело*, 262-289.

¹⁸ АС, МИД-ПП, 1895, ред 139, ПП No 91, Бранислав Нушић-Стојану Новаковићу, Приштина 2. октобар 1895; Исто, Приштина 15. октобар 1895.

у директном контакту са народом видела зашто се хришћани жале и шта би требало учинити како би се стање што пре поправило.¹⁹ Вест о формирању ове комисије изазвала је оштро реаговање арбанашких главара међу којима су најгласнији били приштински муфтија и старешина косовских Арбанаса, Сулејман-ага. У жељи да смири ситуацију пред најављени долазак комисије, косовски валија је у Гњилану окупио најистакнутије арбанашке главаре, где им је објаснио какав став треба да заузму према комисији, уверавајући их да њен рад ничим неће угрозити њихов положај у Косовском вилајету.²⁰ Српска влада је желела да искористи долазак царске комисије у Стару Србију, па је наредила својим конзулатима у Скопљу и Приштини као и царинарницама у Рашки и Јавору, да обавести Србе о доласку ове комисије, како би они изабрали своје делегације које би царску комисију упознале са проблемима, са којима се суочава српско становништво на овим просторима. По мишљењу српског посланика Михаила Ристића, царској комисији је требало скренути пажњу на арбанашке зулуме и питање признања српске народности у Турској.²¹

Питање нуфуза је било од нарочитог значаја за српски народ у Старој Србији кога су Турци у својим статистикама и годишњим салнамама, означавали као Бугаре. Тако је у турским салнамама за Косовски вилајет за 1893 и 1894. годину, Призренска богословија била означена као бугарска школа а слично је било и са свим осталим српским школама широм Старе Србије.²² Царска комисија требало је да обиђе Призрен, Приштину и Митровицу где би примила одређен број хришћанских жалби после чега је требало да се врати назад у Скопље. Међутим, уместо да у сваком од наведених градова, она проведе онолико времена колико је потребно да би се овај посао обавио како треба, комисија је само протрчала кроз ове косовско-метохијске вароши а затим се вратила у Скопље. У међувремену, турски жандарми и Арбанаси блокирали су путеве и на тај начин спречили српске делегације да дођу до комисије, а многим Србима су отворено претили ликвидацијом уколико се они буду жалили.²³

Иако су косовски валија и султанова комисија свечано изјавили да ће разбојничке чете у Косовском вилајету бити похватане као и да ће овај вилајет бити један од најуређенијих и најмирнијих области у европском делу Турске, ситуација је била потпуно другачија. Чим је царска комисија напустила Ско-

¹⁹ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Фонд Михаила Ристића (даље: МР), ПП No 26, Михаило Ристић-Стојану Новаковићу, Скопље 23. јануар 1896

²⁰ АС, МИД-ПП, 1895, ред 139, ПП No 550, Бранислав Нушић-Стојану Новаковићу, Приштина 30. децембар 1895.

²¹ АСАНУ, МР, 14243/277, ПП No 26, Михаило Ристић-Стојану Новаковићу, Скопље 23. јануар 1896.

²² АС, МИД-ПП, 1894, ред 217, ПП No 33, Бранислав Нушић-Ђорђу Симићу, Приштина 20. март 1894

²³ АС, МИД-ПП, 1896, ред 241, ПП No 27, Бранислав Нушић-Стојану Новаковићу, Приштина 31. јануар 1896; АСАНУ, МР, 14243/227, ПП No 39, Михаило Ристић-Стојану Новаковићу, Скопље 2. фебруар 1896; Исто, ПП No 18, Михаило Ристић-Стојану Новаковићу, Скопље 11. фебруар 1896; Исто, ПП No 86, Михаило Ристић-Стојану Новаковићу, Скопље 4. март 1896.

пље, турске вилајетске власти и Арбанаси су се окомили не само на косовско-метохијске Србе, већ су почели да праве проблеме и српским конзулатима у Скопљу и Приштини. Око српских конзулата турске власти су поставиле јаке страже које су будно мотриле на све оне који су улазили и излазили из конзулата. Средином октобра 1896. године, приштински мутесариф је позвао највиђеније представнике српске општине у Приштини и запретио им је робијом уколико било ко од њих прекорачи праг српског конзулата. Када се овој одлуци храбро супроставио приштински првак Стева Хаџи Арсић, мутесариф му је отворено рекао да ће га убити или у најбољем случају послати у прогонство у Дијарбекир, уколико се не повинује његовој наредби и не престане да одлази у српски конзулат. Приштински мутесариф је у својим нападима на српски конзулат отишао толико далеко да је чак забранио српским трговцима да снабдевају конзулат прехранбеним производима и осталом робом. Сви ови догађаји оставили су снажан утисак на српског конзула Бранислава Нушића који је упркос оштром противљењу српског посланства у Цариграду и Министарству иностраних дела, преселио своју породицу из Приштине у Београд.²⁴ Запаљиво и опасно стање у Приштини и околини приморало је Министарство иностраних дела Србије да из тамошњег српског конзулата уклони сву поверљиву архиву и пренесе је у Београд.²⁵

И поред доласка царске комисије као и обећања Порте и вилајетских власти да ће у Косовском вилајету бити уведени ред и мир 1896. година протекла је у потпуној анархији. У јулу 1896. године, руговски Арбанаси су уз помоћ турских војника напали српска доњо-васојевићка села у Беранској нахији. У том нападу запаљено је преко 400 кућа и причињена је велика материјална штета.²⁶ О тешком положају српског народа у Старој Србији писали су и западноевропски путописци који су повремено обилазили ове делове турске империје. Тако је Виктор Берар, обилазећи Стару Србију средином деведесетих година 19 века, предвиђао веома лошу перспективу за тамошње Србе. Берар је писао да „ако садашња анархија потраје још десет година Србија ће моћи да оснује какве год хоће школе у Старој Србији, да пошаље владике и свештенике у све градове и засеоке, свештеници неће наћи више ни једног хришћанина кога би подучавали веронауци, школе неће наћи ни једног Србина кога би образовале“.²⁷ Толерисање арбанашке самовоље и анархије, знало је да направи велике проблеме и самим турским властима. Осине у својим нападима на хришћане, арбанашке чете су се понекад залетале и на поједине турске званичнике. Тако је 18. августа 1896. године, група Арбанаса напала турског конзула из Врања, Шерифедин-

²⁴ Исто, Пов No 701, Владан Ђорђевић-Стојану Новаковићу, Цариград 24. октобар 1896; Исто, Пов No 55, Бранислав Нушић-Стојану Новаковићу, Приштина 18. октобар 1896; Исто, ПП No 672, Михаило Ристић-Стојану Новаковићу, Скопље 28. октобар 1896.

²⁵ Исто, Пов No 55, Бранислав Нушић-Стојану Новаковићу, Приштина 18. октобар 1896; Исто, ПП No 672, Михаило Ристић-Стојану Новаковићу, Скопље 28. октобар 1896.

²⁶ Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1890-1899*, Београд 1997 391-396; *Историја српског народа, књига VI-1*, 282-283.

²⁷ Гастон Гравије, *Стара Србија и Албанци*, Приштина 1995, 35.

беја, прешевског кајмакама и неколико турских и жандармеријских официра у намери да их опљачка. У изненадној паљби Арбанаси су успели да ликвидирају све Турке осим кајмакама који је пуким случајем успео да избегне њихову заседу и побегне у Прешево. Чим су турске вилајетске власти биле обавештене о овом нападу, одмах је у Прешево био послат приштински мутесариф који је покренуо опсежну истрагу и за свега пар дана решио цео случај. Турски жандарми ухватили су 34 Арбанаса из Бујановца и Прешева који су учествовали у овом нападу и под јаком стражом их спровели у Скопље. Овај случај јасно је показао колико су турске власти лако могле да изађу на крај са арбанашким разбојничким четима, и да буду брзе и ефикасне уколико су то заиста желеле.²⁸

Под притиском великих европских сила, Порта је 1896. године издала Ираду о завођењу реформи у румелијским вилајетима, која је предвиђала изједначавање муслимана и хришћана пред законом и увођење хришћана у локалне управне установе. Ова Ирада је такође предвиђала и измене у начину прикупљања десетка као и прикупљање пореза и од муслимана, наметањем агнама. После проглашења царске Ираде на Косово је стигла инспекциона комисија за судске, полицијске и финансијске послове. Ова комисија састојала се од два члана, Турчина Фехми-ефендије и Грка Јоргаћ-ефендије. Комисија је имала задатак да обиђе све градске центре у Косовском и Битољском вилајету и да у што краћем року поднесе детаљан извештај Порти и султану.²⁹ Објава реформи узнемирила је Арбанасе у Старој Србији и Македонији. Њихови племенски главари, паше и бегови, тежили су да по сваку цену очувају своје феудалне и племенске повластице како би и даље могли несметано да притискају хришћанску рају. Они су у реформама видели директну опасност по свој економски и политички положај, па су радије оружаним отпором желели да спрече њихово увођење у живот, него што су пристајали на побољшање положаја и стицање било какве равноправности хришћанског становништва. Објава царске Ираде о реформама 1896. године у арбанашкој имиграцији и једном делу арбанашких првака, искоришћена је за обнову идеје о аутономији Албаније. Први захтеви у којима се тражило уједињење свих „арбанашких вилајета“ и стварање аутономне Албаније јавили су се октобра 1896. године на скупу арбанашких поглавара у Битољу. Овом аутономном Албанијом би по замисли битољских Арбанаса, управљали валија и тридесеточлана генерална арбанашка скупштина која би се редовно састајала у Битољу.³⁰ Објава реформи изазвала је велико незадовољство и код косовско-метохијских Арбанаса. Почетком октобра 1896. године у приштинској Пиринас-џамији био је одржан велики збор арбанашких старешина. На овом скупу који је протекао у изразито антисрпском расположењу, окупљени Арбанаси су одлучили: да се свим силама одупру увођењу реформи; да саставе списак свих „опасних Срба“ које би у првој погодној прилици требало ликвидирати и да са ве-

²⁸ АС, МИД-ПО, 1896, Г/3, Пов Но 37, Бранислав Нушић-Стојану Новаковићу, Приштина 6. август 1896; Исто, Пов Но 39, Бранислав Нушић-Стојану Новаковићу, Приштина 11. август 1896.

²⁹ Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*, Београд 1988, 43.

³⁰ Петер Бартл, *Албанци*, Београд 2001, 109.

ликом пажњом мотре на српско-турску границу како би спречили упаде „српских комита.“³¹

У новембру 1896. године у жеку реформе акције, косовски Арбанаси су одржали два збора у Приштини. На првом збору Арбанаси су тражили да им се да више самоуправе, посебно у управљању финансијама као и то да се приштински Сулејман-ага постави за самосталног арбанашког шаха. Област којом би шах Сулејман-ага управљао обухватала би: Косово, Дреницу, област око српско-турске границе, део Црне Горе под Турском и део Биначке Мораве. Административни центар овог засебног арбанашког вилајета налазио би се у Приштини. На другом збору је, како је то истакао писар конзулата Стеван Матијашевић, „предмет расправе био много озбиљнији“. Окупљени Арбанаси су решили да се што пре наоружају модерним пушкама за чији су набавку разрезали општи порез у износу од 10% годишњег прихода.³² Дубоко решени да ни по коју цену не дозволе увођење реформи, арбанашки феудалци са Косова и Метохије упутили су у Цариград делегацију на челу са Хаци Мула Зеком, која је затражила да се због опасности од избијања рата са Србијом и Црном Гором, Стара Србија изузме из реформе акција. Као и много пута раније султан Абдул Хамид II је без двоумљења пристао на све њихове захтеве. Тако је и овај покушај увођења реформи и модернизације управе у корист хришћанских поданика пропао услед отпора арбанашких конзервативних феудално- муслиманских кругова.³³

Почетак 1897. године довео је до компликовања политичких односа и продубљивања кризе око Крита. У јануару 1897. године, грчко становништво у Канеји затражило је отцепљење Крита од Турске и припајање острва Грчкој, што је изазвало крваве сукобе између грчког становништва с једне и турске војске и тамошњег муслиманског становништва, са друге стране. Један комитет критских устаника издао је 6. фебруара прокламацију у Халепи о уједињењу са Грчком и позвао је краља Ђорђа да заузме острво. Краљ је на то одговорио упућивањем у воде Крита престолонаследника са ратном флотом од 6 торпиљера са задатком да помогне устаницима и спречи довођење нових турских трупа на острво.³⁴ Истовремено је на острво искрцан одред од 2.000 војника и артиљерија под командом пуковника Васоса који је добио наређење да у име грчког краља Ђорђа заузме Крит и заведе ред на острву. Владе европских сила, осудиле су грчку интервенцију и у критске воде послале флоту чији су се војници искрцали на Крит, и у циљу спречавања даљих сукоба Грка и Турака, окупирани: Ретину, Канеју, Кандију и Ситију.³⁵

³¹ АС, МИД-ПО, 1896, И/16, Пов No 47, П бр. 1751, Приштина 20. септембар 1896.

³² Исто, Пов No 74, П бр. 2161, Стеван Матијашевић-Стојану Новаковићу, Приштина 3. новембар 1896.

³³ Ђорђе Микић, *Социјално-економске прилике на Косову и Метохији од 1878. до 1912*, у: Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, САНУ, одељење историјских наука, књига LIII, научни скупови, књига 15, Београд 1990, 204-206.

³⁴ Михаило Војводић, *Србија и балканско питање (1875-1914)*, Београд 2000, 159.

³⁵ Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 47-48.

Флота великих сила је 21. фебруара 1897, године бомбардовала положаје критских устаника када су они повредили зону од 6 километара коју су окупирале велике силе. У жељи да смире сукоб на Криту који је лако могао да ескалира у отворени рат, европске силе су затражиле од грчке владе у Атини да повуче своје војне снаге са Крита. Када је влада у Атини то одбила, флота великих сила је извршила блокаду острва а њени адмирали су 20. марта прогласили аутономију Крита под сизеренством султана и заштитом великих европских сила.³⁶ Међутим ни ово, као ни ново бомбардовање устаничких положаја на острву, које је извршила међународна флота, није дало позитивне резултате. Устанак на Криту још увек је био у јеку, док је ратна еуфорија захватала све политичке кругове у Грчкој. На грчко-турској граници ређали су се оружани инциденти а један од најкрупнијих догодио се у ноћи између 9 и 10. априла када је 3.000 грчких добровољаца прешло границу али су у судару са турским снагама претрпели неуспех и били одбачени назад.³⁷

Критска криза и најава грчко-турског рата погоршали су друштвено-економско и политичко стање у Старој Србији. Код Арбанаса се јавио страх да би Србија, Црна Гора и Бугарска, могле да поступе попут Грчке, па су широм Старе Србије почели да се војно организују. У овом послу нарочито се истакао миљеник султана и турског двора, пећки првак Хаџи Мула Зека. Узнемирене и раздражене Арбанасе нису могле да умире ни помирљиве изјаве које су долазиле од српских и црногорских политичких кругова. Опасност од објаве рата подстакла је муслимански фундаментализам међу Арбанасима и поново идентификовала њихове интересе са интересима турске царевине.³⁸ Како је ратна опасност била већа, тако се повећавао и број злочина извршених над српским становништвом у Старој Србији. На својим скуповима држаним по џамијама и кућама угледнијих муслимана, Арбанаси су изказивали одлучан став да учине све како би Косовски вилајет одбранили од претеће српске опасности. У многим градовима и варошицама широм Старе Србије, Арбанаси су започели бојкот робе из српске чаршије који је са прекидом трајао све до 1912. године.³⁹

Султанова објава цихада наишла је на велики одзив међу косовско-метохијским Арбанасима. После извршене мобилизације сталног кадра такозване редифије, косовски валија и приштински првак Сулејман-ага обишли су Стару Србију и отворили низ пунктова на којима је почело уписивање Арбанаса у добровољачке јединице. Најбоље резултате у сакупљању башибозлука, имао је Хаџи Мула Зека који је само у Пећкој нахији сакупио преко 15.000 добровољаца. Приштинска нахија и Дреница дале су по 2.000 бораца док је из Скопља и

³⁶ Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 144-145.

³⁷ Јован. М. Јовановић, Џорџ П. Гуч, *Дипломатска историја модерне Европе, од Берлинског конгреса до Версајског мира 1878-1919*, Београд 1933, 206-212.

³⁸ Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 19-20.

³⁹ *Косово и Метохија у српској историји, група аутора*, Београд 1989, 249-251; Ђорђе Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века*, 297-298.

Гњилана било сакупљено 650 добровољаца.⁴⁰ На султанов позив за рат против Грка, одазвало се и ратоборно муслиманско становништво у Новопазарском санџаку. У сакупљању добровољаца за рат нарочито су се истакли Махмуд-ага Бајровић из Пљеваља, Кучевић-ага из Бијелог Поља, Гуш Мерана из Пријепоља, Ибрахим-ага Долмагић и Мурат-ефендија из Нове Вароши, Мујага Ћатовић из Сјенице и Долмагић Аћи-бег из Новог Пазара.⁴¹ И док је ратоборни муслимански башибозлук из Санџака, брзо похитао да се што пре дочепа грчке границе и укључи у борбена дејства, код косовско-метохијских Арбанаса ствари су стајале мало друкчије. Наиме и поред тога што је свако арбанашко село у добровољачке спискове уписало скоро све пунолетне Арбанасе који су били способни да носе пушку, пут грчке границе отишло је само око 10.000 Арбанаса. Разлог за ову несразмеру лежао је у томе што су многи Арбанаси који су се пријавили у башибозлук, повукли своје потписе из добровољачких спискова када су видели да ће морати да поштују војну дисциплину, да носе униформе и да ће њима командовати активни официри турске војске а не њихови племенски поглавари. Осим тога многи Арбанаси су се пријавили само да би од турских војних власти добили нове пушке, а затим су се са новим оружјем и ратним прибором враћали назад у своја места.⁴²

И поред ангажовања великих сила да се напетости између Грчке и Турске смире а критски проблем реши мирним путем, непопустљивост Грчке и ратна психоза на граници учинили су своје. Наводећи да више не може да толерише упаде грчких чета на турско земљиште, Порта је у ноћи између 17/18. априла прекинула дипломатске односе са Грчком и истовремено је обавестила велике силе, да ју је Грчка приморала да уђе у рат.⁴³ Избијање грчко-турског рата, поново је ставило на искушење српски народ у Старој Србији. Озлојеђени гласинама да се Србија спрема да нападне Турску како би ове области приграбила за себе, Арбанаси су се жестоко окомили на српски народ. За српски народ у Старој Србији наступила су веома тешка и опасна времена.

Литература

Anderson, S. M. (1966). *The Eastern Question 1774–1923*. New York.

Бартл, П. (2001). *Албанци*. Београд.

Батаковић, Т. Д. (1989). *Дечанско питање*. Београд.

⁴⁰ АС, МИД-ПО, 1897, Г/10, Пов No 1029, П бр. 182, Ђорђе Радуловић-Министарству иностраних дела, Јаворска царинарница 2. април 1897; Исто, И/4, Пов No 1258, П бр 318, српски краљевски конзулат у Скопљу-Министарству иностраних дела, Скопље 21. април 1897.

⁴¹ Исто, И/4, Пов No 1258, П бр 318, српски краљевски конзулат у Скопљу-Министарству иностраних дела, Скопље 21. април 1897.

⁴² Славиша Недељковић, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), између анархије и безвлашћа*, 201.

⁴³ Dimitrije Djordjević, Fischer Galati Stephen, *The Balkan Revolutionary Tradition*, Columbia University Press, New York 1981, 190–192.

- Батаковић, Т. Д. (1991). *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*. Приштина-Горњи Милановац.
- Војводић, М. (1988). *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*. Београд.
- Војводић, М. (1990). *Србија и албанско питање крајем XIX века*. У: Зборник радова Србија у XIX и почетком XX века. САНУ, научни скупови, књига LIII, одељење историјских наука, књига 15, Београд. 72–98.
- Војводић, М. (1999). *Путеви српске дипломатије*. Београд.
- Војводић, М. (2000). *Србија и балканско питање (1875–1914)*. Београд.
- Гравије, Г. (1995). *Стара Србија и Албанци*. Приштина.
- Djordjević, D., Fisher, G. S. (1981). *The Balkan revolutionary tradition*. New York.
- Ђорђевић, Д. (1995). *Националне револуције балканских народа 1804–1912*. Београд.
- Историја српског народа*. Књига V-1. (1994). Група аутора. Београд.
- Јагодић, М. (2009). *Српско-албански односи у Косовском вилаету (1878–1912)*. Београд.
- Јовановић, М. Ј., Џорџ, П. Г. (1933). *Дипломатска историја Европе од Берлинског конгреса до Версајског мира 1878–1919*. Београд.
- Јовановић, М. Ј. (1941). *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. Београд.
- Косово и Метохија у српској историји*. (1989). Група аутора. Београд.
- Микић, Ђ. (1988). *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века (од чифчијства до банкарства)*. Београд.
- Микић, Ђ. (1990). *Социјално-економске прилике на Косову и Метохији од 1878. до 1912. године у: Зборник радова Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, САНУ, одељење историјских наука, књига LIII, научни скупови, књига 15, Београд. 199–234.*
- Недељковић, С. (2010). *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905), између анархије и безвлашћа*. Српске студије, бр. 1. Београд. 195–215.
- Недељковић, С. (2012). *Србија и Косово и Метохија (1856–1897), културно-просветни и национални рад*. Ниш.
- Павловић, К. С. (2001). *Историја Балкана*. Београд.
- Поповић, В. (1940). *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*. Београд.
- Поповић, В. (1996). *Источно питање, историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану*. Београд.
- Рајић, С. (2007). *Владан Ђорђевић, биографија поузданог обреновићевца*. Београд.
- Рајић, С. (2011). *Александар Обреновић, владар на прелазу векова сукобљени светови*. Београд.
- Растовић, А. (2015). *Енглези и Балкан 1837–1914*. Београд.
- Стојанчевић, В. (1994). *Срби и Арбанаси 1804–1912*. Нови Сад.
- Ђоровић, В. (1937). *Борба за независност Балкана*. Београд.
- Ђоровић, В. (1992). *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. Београд.

Хауптман, Ф. (1968). *Улога заједничког министарства финансија у формирању аустроугарске политике према Албанији уочи кретске кризе*, у: Зборник радова у Сарајеву, бр. 4, (1966-1967). Сарајево. 35–45.

Извори

Архив Србије

Министарство Иностранних дела, Просветно-политичко одељење

Министарство иностраних дела, Политичко одељење

Архив Српске академије наука и уметности

Лични фонд Михаила Ристића

Документи о Рашкој области 1890–1899. Приредио Милић Ф. Петровић. (1997). Београд.

Писма српских конзула из Приштине (1890–1900). Приредио Бранко Перуничкић. (1985). Београд.

Slaviša D. Nedeljković

OLD SERBIA FROM 1894 TO 1897 (OF THE CRETAN UPRISING TO THE GREEK-TURKISH WAR)

Summary

In the mid nineties of the 19th century in the Ottoman Empire broke out big crisis that lasted several years and was caused by the national liberation movements of the Greek and Armenian population. So the first time since 1878, despite a majority of the Great European Powers that such a crisis does not happen again, either re-opened the Eastern question. In June 1894, on the island of Crete has been a national-liberation movement of the Greeks, who are of Turkish authorities sought tax reform and a Christian governor. Along with the requirements of the Cretans, and the same in 1894 there was a movement of the Armenian population in Turkey. The Turkish authorities in August 1894 have begun bloody massacres of the Armenian population in Asia Minor. Opening of Armenian and Cretan crisis and increased operation of the Austro-Hungarian Empire, led to the complication of the political situation in Old Serbia. Dissatisfied with the interference of the Great European Powers and the eternal fear that this area could go to Serbia or Montenegro, Arnauts manifested their discontent in the unprotected Serbian population in Old Serbia. Already in the spring of 1895 Serbs struck the avalanche of violence. Arnauts' attacks were especially numerous in rural areas, which strengthened the exodus of the Serbian population, so it was a threat to the whole nahias at the Kosovo Vilayet be completely cleansed of Serbs. At that time, the security situation was dramatically worsened in urban areas. Despite the fact

that the Turkish government in every major town in Old Serbia had military garrisons and considerable police forces, attacks on Serbian traders, teachers, and priests have become commonplace. The risk of a declaration of war has prompted Muslim fundamentalism among Albanians and re-identify their interests with the interests of the Ottoman Empire. All this heralded the beginning of a dangerous period that the Serbian population in Old Serbia.

ГРАЂАНСКА ЕЛИТА НИША II: КОЊИЧКИ ПУКОВНИК ВЛАДИСЛАВ А. МИЛИЋЕВИЋ И ТЕШМАН Р. НИКОЛИЋ, УЧИТЕЉ И НАРОДНИ ПОСЛАНИК

Сажетак: Коњички пуковник Владислав А. Милићевић и учитељ, чиновник и народни посланик Тешман Р. Николић оставили су дубок траг у историји Ниша у време Краљевине Србије, СХС/Југославије. Вишедеценијско занемаривање историје Краљевине у доба комунизма учинило је да једном елитном официру, носиоцу Ордена Карађорђевог звезде као и вишеструком народном посланику и добротвору, до данас нико није ни покушао да уради биографију. У досад објављеним делима само се помињу њихова имена. Матица српска је првог заборавила, а другог је уврстила у свој Српски биографски речник. Ово је прво представљање њихових биографија.

Кључне речи: грађанска елита Ниша, Владислав А. Милићевић, Тешман Р. Николић

Коњички пуковник Владислав А. Милићевић

Официр Милићевић на белом коњу
(приватна архива породице Анђелковић)

У **КАРТОНУ** личних и службених односа официра² стоји:

Активни коњич. пуковник Владислав Алексе Милићевић, рођен у Београду 29 Јуна 1874. од оца Алексе и мајке Султане, вероисповести Православне. Ступио 8 Септембра 1894 год. у нижу школу српске војне академије у Београду. Пре уписа у војску био је Ђак гимназије (7 разреда гимназије у Београду-има документа). Учио-био- 2 год. нижу школу војне академије у Београду. Говори и пише српски и по мало француски.

Да ли је ожењен, којом особом? Јесте, Маром ћерком поч. Гаврила Танића трговца из Ниша.

¹ taless1970@gmail.com

² Војни архив, *Официрски картон-коњички пуковник Владислав А. Милићевић*. Напомена: сви називи су дати према извору без икаквих измена.

Кад је који чин добио: каплар (8 Марта 1895), поднаредник (1 Септембра 1895), наредник (1 Марта 1897), наредник-водник (27 Фебруара 1899), потпоручник (1 Марта 1899-Ф А бр.1710), поручник (2 Августа 1902), капетан II кл. (2 Августа 1906), капетан I кл. (22 Децембра 1909), мајор (6 Априла 1913), потпуковник (29 Јуна 1916) и пуковник (12-VII-1921 год.).

Је ли кад у рату и где био? 1912-1913 Српско-Турски,
1913 Српско-Бугарски,
1913 Арнаутска побуна и
1914-1920 Европски рат.

Да ли је стављен у пензију и због чега? Јесте, 2 Маја 1910 г. по својој молби.

Указ Ађ. бр. 11 705 од 17 V 1929 год. на основу члана 118 и тач. 1 чл. 300. Зак. о Устр. Војске и Морнар. (с. в. л. стр 824).

Кад је враћен из пензије и којим указом? Указом од 29 Јуна 1911 год.

Која одличја има и кад је одликован?

Златну медаљу за војничке врлине (23 Јула 1901),
Медаљу Краља Петра I (8 Авг. 1903),
Златну медаљу за ревносну службу (Септ. 1913),
Споменицу Срп.-Турског рата (Марта 1914),
Споменицу Срп.-Бугарског рата (Април 1914),
Златну медаљу за храброст (15 Јуна 1915)
Орден Карађорђевог звезде са мачев. IV ст. (17 Јан. 1920),
Орденом Белог Орла са мачевима IV ст. (11 Апр. 1920),
Орденом Св. Саве IV реда Ф А Бр. 37993 од 24 X 1922. год.
Белог Орла V р. Ађ. Но 2258 1928 с. в. л с. 94 и
Орденом Св. Саве III реда (с. в. л. стр. 829/929).

Одсуствовао: У ранијим годинама до 7 дана годишње, у 1920 г. 30 дана, у 1921 год. 10, у 1922 год. 10 дана, у 1924 год 7 дана + 2 дана, у 1925 год. 7 дана + 30 дана + 5 дана, у 1926 год . 4 дана, у 1927 год. 23 дана.

Боловао: у 1923. год. 42 дана + 16 дана, у 1924. год. 10 дана, у 1926. год. 30 дана, у 1927. год. 53 дана.

Какве је дужности и кад вршио?

Од 1 Марта 1899 Водник I коњич. пука,
Од 27 Новембра 1899 Водник и наставник Коњич. Подофиц. Школе,
Од 1 Маја 1901 Водник III Коњич. Пука,
Од 30 Октобра 1902 Водник Ескадрона Краљеве Гарде,
Од 5 Јуна 1903 Водник IV Коњич. Пука,
Од 11 Новембра 1905 Командир 4 Ескадр. IV Коњич. Пука,
Од 11 Октобра 1906 Командир 1 Ескадр. I Коњич. Пука,
Од 25 Јануара 1908 Командир 3 Ескадр. IV Коњич. Пука,
Од 13 Јула 1911 На служби при VI (Шабач.) пуков. окруж. Коман.

У Балканском рату:

Од мобилизације 17 Септ. 1912 до демобилизације августа 1913

Командир коњич. Дивизијона Моравске бригаде I поз.

У Арнаутској побуни:

Од мобилизације авг. 1913 до демобилиз. Концем Децембра 1913 год.

Командир 4 Еск. Дрин. Дивиз. Коњич. пука I поз.

У Европском рату:

Од 1 Јануара 1914 Командир 3 Ескадр. I Коњич. пука,

Од 15 Септембра 1915 Командир 2 Ескадр. IV Коњич. пука,

Од 1 Маја 1916 Врш. дуж. Помоћника Командан. IV Коњич. пука,

Од 28 августа 1916 старији ађутант Коњич. Дивизије,

Од 9 августа 1917 Заступао Начелника Штаба коњич. Дивизије поред своје редовне дужности старијег ађутанта.

Од 27 априла 1918 Командант IV Коњич. пука,

Од 7 Маја до 3 Јуна 1918 као Командант IV Коњич. пука био Командант IV Коњич. батаљона пешке у Комбинованом пешад. пуку Прилепског Одрета на утврђеном положају код с. Гопеша, и по смени са положаја вратио се на своју редовну дужност Команданта IV Коњич. пука,

Од Септембра 1919 Командант Коњич. подофицерске школе

Од 26-VII-1921 год. шеф ремонског одсека артиљериско-техничког одељења Министарства Војске и Морнарице, за команданта коњичке Подофицерске школе од 16 XI-1922 год.

Од 9 Јула 1923 год. за референта Коњице Команде Топличке Див./обл.

Од 15 X 1923 год. за Начелника коњичког одељења Команде Моравске Дивизиске Области

Од 28 II 1926. год. разрешен дужности и стављен на распол.

Од 6 VII 1926. г. на служби у Штаб команде V Арм. Области,

Од 11 VI 1927. год. За начелн. Коњич. одељ. ком. Моравске Див. Области,

Од 15 фебруара 1929 г. За привременог судију Моравског Див. Вој. Суда с. в. л. бр. 7. од 1929 г. „Поред редовне дужности“.

Како је Владислав А. Милићевић ступио у брак с Нишлијком Маром?

„Баба Мара била је тетка мом оцу Николи. Њен отац био је Гаврило Танић, а мајка Васка (пореклом из лесковачког села Бабичко). Била је удата за министра Генчића, а теча јој је био учитељ јахања у Београду. Заљубивши се у младог коњичког официра, разводи се од Генчића и удаје се за Владислава. Деда Влада умро је у кући у Нишу, а баба Мара га је доста надживела и умрла је са 93 године на хируршком одељењу нишке болнице.“³

³ *Изјава* госпође Иванке Анђелковић (рођ. Атанасијевић) банкар. чин. у пенз. из Ниша (Ниш, 26. 07. 2015). У Историјском архиву Тимочке крајине у Зајечару, аутор је од колега сазнао да нема МКВ за Велики Извор, а увидом је утврдио да нема уписа венчања у МКВ Цркве Зајечарске за Ђорђа Генчића. У време службовања Генчића у Нишу није извршен упис његовог венчања у четири нишке цркве.

Заклење.

Ја Владислав А. Мунтебул
 заклетим се Богом свемогућим ја
 ти Вукостану завобегнућу све знања,
 све оштраке суре Краљу Срба, Хрватима
 и Словенама Александру
 свагда и у свима приликама бивши
 велан, свом думом одаи и послужавати;
 ја ти завобегнућу свима приликама
 свом ми сварешима сучинати и вером
 издржавати; ја ти Хрватима и Словенима
 јунацима бранићу и војнички заславу
 свагда свима издржавати.

Насо ми Бог помага.

августа 1921 год.
 у Београду.

Владислав А. Мунтебул
 Ковички јуковинар

Ја ја Ковички јуковинар Владислав А
 Мунтебул данас положио јачину заклетви, и сада
 својеручно написао и пописао ову писану заклетву
 сходно чл. 21. Устава ст. 1 до, сврду

17. Август 1921 год.
 Београд

Начел. Арм. Лице одела
 Мин. Војне и Морнарице
 Арм. Лице јуковинар.
 Мунтебул

У најранијој младости Владислав је у родном Београду био у Дунавском колу јахача. Када се преселио, прешао је у Моравско коло јахача „Кнез Михаило“ у Нишу. Из сачуваних исечака из новина сазнаје се да је седамнаест пута биран за председника (1924–41). Када је изабран по шеснаести пут „из Управе Моравског кола јахача одликовани су Југословенском круном III степена претседник г. Влада Милићевић, коњич. пуковник у пенз. и потпредседник Милан Андрић, књиџар. Њихов успешан дугогодишњи рад на подизању домаћег коњарства је у овоме: Пуковник Милићевић ради на унапређењу домаћег коњарства и подизању витештва у народу већ скоро 40 година, а претседник је Моравског кола јахача већ 16 година без прекида. За ово време Моравско коло јахача постигло је овај успех: одржано је 45 тркачких састанака са 170 разних коњских трка; 8 војничких велосипедских трка; 1 мотоциклистичка трка; 2 пешачке скаутске трке; 8 ловачких јахања; 20 конкурипика (утакмица у прескакању препона); 10 карусела-кадрила на коњима; 1 футбол на коњима; 7 живих слика и витешких трка; 15 изложба ждребади; 1 лутрија са згодитцима три чистокрвне приплодне кобиле; 13 забава маскен бала; и 2 кермеса. На тркама је учествовало свега 1233 грла, од којих је награђено 567. На изложбама било изложено 976 ждребади од којих је награђено 726. На пастувским станицама опасно је свега 14.243 добре приплодне кобиле, већином са села. На награде на тркама и изложбама издато је у новцу свега 831.530 динара. За издржавање пастувских станица и друге потребе издато је свега 165.000 дин. Што чини свега 996.530 динара. Сем тога, подигнуто је и уређено ново стално тркалиште на коме је утрошено 450.000 дин, што са горњом сумом износи 1,446.530 дин. За свој успешан рад на унапређењу домаћег коњарства и подизању витешког духа у народу Моравско коло јахача је у 1937 год. одликовано од Управе Краљевског фонда писменом похвалницом бр. 6003. Милан Андрић је у управи Моравског кола јахача од пре рата, а већ 16 година ја без прекида потпредседник Кола и са осталим члановима Управе свесрдно је помагао свога претседника, да Коло постигне овако видне резултате. *Е па овакав рад заслужује одликовање.*“⁴

Посебно је било свечано и са много званица и публице када је у лето 1940. године прослављена педесетогодишњица рада Моравског кола јахача „Кнез Михаило“.

Избијањем Априлског рата 1941. године ово друштво престаје са радом.

Коњички пуковник у пензији Владислав А. Милићевић преминуо је почетком октобра 1957. године у кући у Нишу.⁵ У браку с Маром (Ниш, 12. 07. 1879–13. 04. 1967, Ниш)⁶ нису имали порода.

⁴ Архив КК Чегар, *Записник одржаних седница Моравског кола јахача „Кнез Михаило“ у 1937-46, свеска IV.*

⁵ Град Ниш, Матична служба: Нема уписа чињенице о смрти Милићевића.

⁶ Приватна архива аутора, *Извод из МКУ.* Отац Гаврило, Мајка Николета Танић. Нема уписа рођења са овим датумом у свим нишким црквама што наводи на закључак да је она старија и даје предност податку госпође Анђелковић која се о њој годинама старала.

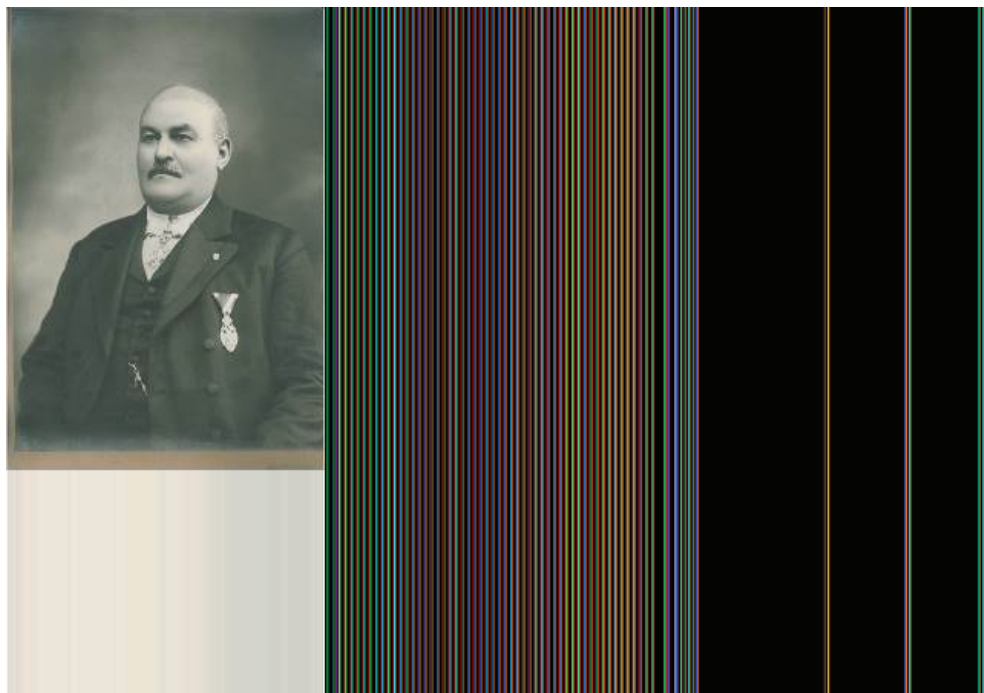

78

⁷ Приватна архива породице Анђелковић, Мара (1909) на снимку Дворског фотографа Милана Јовановића, Мара са белим коњем и шареним псом, Официр Милићевић у полупрофилу, Милићевић седи горе у друштву колега официра (фотограф Гуелмино – Ниш).

⁸ Приватна архива породице Анђелковић, Официр Милићевић седи лево у односу на најстаријег колегу који је у средини, Плаката коју је штампала Мара за четрдесетодневни помен своме супругу Владиславу.

Тешман Р. Николић

Тешман Р. Николић (1926)
приватна архива потомака

Тешман Р. Николић рођен је 1866. године у селу Кушићи код Ивањице, од оца Радисава и мајке Анђелије Николић.⁹

Породично предање у кући потомака каже да је његов отац насељеник из Херцеговине а мајка из Црне Горе и да је имао и брата (нису сигурни за његово име). Као млад стигао је у Ниш како би се ишколовао. Одабрао је учитељски позив. Пошто је завршио школовање, добио је прво намештење у оближњем Горњем Матејевцу. Млад и образовани учитељ је свакако био добра прилика младим удавачама из села. Једна од њих била је Недеља и она је постала госпођа Николић. Са њом је Тешман изродио једанаесторо деце. Најстарија су се рађала у местима службовања младог учитеља (Горњи Матејевац, Ђакус у Добричу, Бучје код Књажевца...). Не памте се имена деце која су најмање поживела.¹⁰

Матична књига рођених Цркве Г. Матејевачке, храма Вознесења Господњег допуњује породичну причу, али и употпуњује почетак радне биографије Тешмана Николића. Није познато када је тачно ступио у брак с Недељом, девојком из Горњег Матејевца (могуће 1866).

Прво дете у кући Николића у Горњем Матејевцу била је ћерка Лепосава (Г. Матејевац, 01. 02. 1888–01. 12. 1969, Г. Топоница). Тада је уписано да је отац писар као и код другорођеног Александра (Г. Матејевац, 29. 09. 1889–17. 03. 1891) Код рођења трећег детета, сина Константина (20. 05. 1892) отац је уписан као Ђак учит. школе. Код четврте принове Јулије (28. 09. 1894) уписано је да је отац учитељ. У МКР нема уписа за пето дете. Шесторођени био је син Драгољуб (03. 08. 1898). Куме Николићима биле су Јулија и Даница, ћерке Николе Дим. Поповића, свештеника пароха Гор. Матејевачког.¹¹

Син Сава рођен је 27. 12. 1899. године у Ђакусу у Добричу.¹²

Ћерка Радмила рођена је 24.05.1904. године у Бучју код Књажевца.¹³

⁹ Приватна архива аутора, *Извод из МКУ*. У Историјском архиву у Ужицу аутор је 29. 04. 2015. године утврдио да у МКР Цркве Ивањичке нема уписа његовог рођења.

¹⁰ Предање породице Николић. Прауника госпођа Ружица Митић рођ. Николић (Ниш, 05. 05. 2015).

¹¹ Историјски архив Ниш (ИАН), *МКР Цркве Горњоматејевачке*, 1888, 87, Текући број 6; 1889, 100, Текући број 70; 1892, 120, Текући број 53; 1894, 151, Текући број 81; 1898, 116, Редни број 71.

¹² Приватна архива потомака, *Извод из МКВ*. У црквеном упису стоји 1897. а у изводу је преправљена на 1899.

¹³ Приватна архива аутора, *Извод из МКВ*.

У школском летопису у Г. Матејевцу забележено је да је „девети учитељ био г. Тешман Николић садањи народни посланик и Игњат Маринковић.“¹⁴

У неком тренутку Тешман Николић је престао да подучава младе нараштаје. Године 1904. у Заглавском срезу (среска кућа у Књажевцу) био је писар II класе.

Следеће године на истом месту био је вршилац дужности среског начелника у рангу среског писара I класе.

Наредне године је у Министарству финансија вођен као чиновник у пензији, на расположењу и лице које прима издржавање у округу нишком као вр. дуж. ср. Начелника.

Године 1907. је у Нишком срезу (среска кућа у Нишу) Начелник II класе.

И наредне 1908. године био је на истом месту.

Године 1909. је у пореском одељењу у Пожаревцу на дужности порезника I класе.

Године 1910. је и даље у пореском одељењу на истој дужности, или овог пута у Прокупљу.

У периоду 1912–14. Тешман Р. Николић је порезник у пензији, на расположењу.¹⁵

Вероватно је као пензионер и члан Радикалне странке био и уредник листа.

Велики рат му односи сина Константина који као један од 1300 каплара гине у бици на Горничеву 1916. године, а Тешмана интернирају у логор у Бугарској.

Био је деловођа нишког окружног одбора Радикалне странке.

На изборима који су одржани у недељу 28. новембра 1920. године за Уставотворну скупштину међу радикалским кандидатима у Нишком округу износиоца листе Стојана Протића били су Тешман Николић и Никола Узуновић.

Резултати: Нишки округ:-Демократи 2696, радикали 6824, рад. дисиденти 1743, демокр. дисиденти 3593, земљорадници 1894, комунисти 4730. Изабрани: 1 демократа, 3 радикала (од којих 1 квалификован), 1 дем. дисидент, 1 земљорадник, 1 комуниста.¹⁶

Нови посланици: Радикали Никола Пашић (као носилац листе, у Београду, Срему и Бања Луци), Стојан Протић (на два места, као носилац листе у нишком и крушевачком округу)..., Тешман Николић, Никола Узуновић...¹⁷

Народном посланику Тешману Николићу из састава Уставотворне скупштине локална штампа приписује „заслуге за подизање Централне Болнице за душевне болести на државном имању у селу Топоници код Ниша.“¹⁸

У једном огласу стоји: „Своју славу св. Николу, славим и примам посете у свом стану- Судска ул. бр. 10. Тешман Николић нар. посл.“¹⁹

¹⁴ Архива ОШ „Карађорђе“ Горњи Матејевац, *Летопис школе*, 4.

¹⁵ **ШЕМАТИЗМИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ**, 1904, 148; 1905, 156; 1906, 148; 1907, 159; 1908, 165; 1909, 153; 1910, 160; 1912, 174; 1914, 235;

¹⁶ *Политика*, Број 4529, Београд, уторак 30. новембар 1920. насловна страна.

¹⁷ *Политика*, Број 4534, Београд, недеља 5. децембар 1920, 2.

¹⁸ *Нишки гласник*, Број 132, петак 24 новембра 1922, насловна страна.

¹⁹ *Исто*, Број 142, недеља 17. децембар 1922, 3. У следећем броју на сам дан славе понавља се

Учинио је „предлог г. Министру Поште и Телеграфа, да се поштанске дирекције у Београду и Скопљу укину, а на место њих да се установи поштанска дирекција у Нишу.“²⁰

Изборну 1923. годину живо је пратила нишка штампа, а посебно уочи и за време подношења кандидатских листи. У Радикалном клубу за носиоца листе за округ нишки једногласно је кандидован г. Никола Т. Узуновић, министар грађевина. Проблеми су настали код листе у срезу нишком где су поред Тешмана Николића желели да постану народни посланици и: Воја Николић, адвокат, Драгиша Цветковић, трговац, Никола Митић, земљоделац, Милан Јоксимовић, инжењер, Милоје Митић, суд. писар и Ђока Пеливановић, кмет из Ниша. Највише изгледа за успех имао је г. Тешман Николић.²¹

„Очекивана са интересовањем, кандидациона конференција Радикалне странке за срез нишки, која је претворена не у један, но у два збора, испала је интересантна преко очекивања. У недељу, 11. овог месеца, око 9 сати пре подне у пивници, сали и дворишту „Европе“ окупило се око 3 000 радикала из среза и вароши Ниша. Одмах је примећено да је борба од преко десет претендената сведена на два...“²² (Тешмана Николића и Драгишу Цветковића). Док је Николић био у сали, а Цветковић у дворишту, дошло је до велике туче где је било шест теже рањених, две поцепане српске тробојке и 15 хиљада динара причињене штете на згради „Европе“. Зато је Николић са својим присталицама прешао у кафану „Синђелић“. Он је кандидован, а његов заменик постао је Стеван Михајловић, деловођа општине горњобарбешке. Цветковићева група, која је остала код „Европе“, није имала довољан број делегата. Како је Николић сматрао да иза себе има већину, захтевао је од Узуновића да то уважи или ће да састави засебну листу.

Окружни одбор Радикалне странке поништио је избор Тешмана Николића и Драгише Цветковића од 11. овог месеца. За кандидата постављен је Никола Митић из Дуге Пољане, а њему за заменика Бошко Јовановић из Међурова. Дошло је до цепања странке. Цветковић је отпутовао у Београд да код Главног одбора уложи протест, а Николић је одлучио да састави засебну листу.²³

„ОКО ИЗБОРА Рашчишћавање. - Зборови Питање радикалске листе Главни О д б о р Радикалне Странке, решавајући о подвојеним листама у земљи, оставио је нерешено питање радикалне листе у Нишу. Разлог за ово је компликовано стање у нишком округу. Док је једна листа на којој је носилац г. Узуновић, узела за среског кандидата среза нишког г. Николу Митића, који за таквог на збору није изабран, догле г. Тешман Николић, који је одвојио листу, има за собом велики број присталица. Према томе, Главни Одбор не зна, на које ће становиште стати и коју ће листу одбацити Ово тим пре, што личности

овај оглас.

²⁰ Исто, Број 145, недеља 24. децембра 1922, насловна страница.

²¹ Нишки гласник, Број 4, петак 12. јануара 1923, 2.

²² Нишки гласник, Број 18, среда 14 фебруара 1923, 2.

²³ Нишки гласник, Број 20, недеља 18 фебруара 1923, 2.

са одбачене треба, у случају њихове чврсте одлуке, искључити из странке, што значи, да би у питању био један активни министар и један јак кандидат.“²⁴

У недељу 4. марта одржан је збор радикала код „Касине“ на коме је говорио носилац званичне листе за округ нишки г. Никола Узуновић, министар. Интересантно је да г. Узуновић није уопште говорио о одвојеној радикалској листи г. Тешмана Николића, изузев изјаве да му је незгодно да о томе говори. Иако је раније г. Цветковић чак и писмено потврдио да ће да подржи листу Николића, он је јавно позвао своје пријатеље да раде и гласају за листу г. Узуновића. Два дана иза тога Николић је држао збор у Алексинцу у хотелу „Балкан“ на коме је говорио пуна три сата и оповргао гласине да ће прићи Протићевој струји. Најављени су и његови скупови у Сврљигу и Соко Бањи.²⁵

„НОВОСТИ Збор радикалне странке

На збору радикалне странке за среског кандидата за срез нишки на листи г. Узуновића, изабран је Тешман Николић, деловођа нишког окружног одбора, а за замењеника Обрад Матић, адв. из Београда.“²⁶

„Код самих владиних људи не види се ништа нарочито. Нов посланик Тешман одмах после избора оболео је прилично и не напушта постељу. Зато се на његов рачун шале са његовим замењеником г. О. Матићем адв. из Београда велећи му „Ти сигурно молиш Бога да Тешман умре!“²⁷

Писар окр. одбора Андра Андрејевић доставио је пиасну изјаву народног посланика Тешмана Николића о таксама општине нишке у којој је на ту тему критиковао ставове Драгише Цветковића. Ова изјава је објављена.²⁸

На скупштинским изборима који су одржани 8. фебруара 1925. године опет је међу кандидатима и Тешман Р. Николић. Сутрадан је Политика дала резултате по окрузима. „Округ нишки бира 5 посланика (раније бирао 4 радикала и једног демократу) од којих су изабрана 5 радикала са листе г. Узуновића. Г. Агатоновић и др. Е. Лукинић пропали су.“²⁹

„Резултати избора по окрузима... Изборни округ нишки

Укупно гласало 36. 917 количник 6152радикали 19365, рад. дис (Драг. Цветковић) 4053, сам. демократи 1705, демократи 7730, земљорадници 2720, социјалисте 163, републиканци 442, комунисте 738.

Изабрани посланици: радикали Никола Узуновић, Тешман Николић, Михајло Срећковић, Влада Милетић: демократа Р. Агатоновић.“³⁰

На скупштинским изборима који су одржани у пролеће 1927. године опет је био кандидат за посланика. И тада је постао народни посланик.

„Коначни резултати по окрузима... Нишки изборни округ

²⁴ Нишки гласник, Број 24, среда 28. фебруара 1923, 2.

²⁵ Нишки гласник, Број 28, среда 7. марта 1923, 2.

²⁶ Нишки гласник, Број 157, среда 31. децембра 1924, 2.

²⁷ Нишки гласник, Број 19, петак 13. фебруара 1925, 3.

²⁸ Нишки гласник, Број 24, среда 25. фебруара 1925, насловна страна, 2.

²⁹ Политика, Број 6033, Београд, понедељак, 9. фебруар, 1925, 3.

³⁰ Политика, Број 6036, Београд, четвртак, 12. фебруар 1925, 4.

Самостални демократи 669, прва радикална Цветковића 13 558, демократска Агатоновић 11 756, независних радника Милутиновић 867, земљорадничка Б. Павловића 1625, друга радикална Узуновић 9052, социјалистичка Брчинца 235. Количник 6294.

Изабрани: радикали: Драгиша Цветковић, Тешман Николић и Никола Узуновић; демократе: Радослав Агатоновић и Петроније Поповић.³¹

Дописник *Политике* је након језивог 20. јуна 1928. године наредног дана у свом извештају навео да се међу члановима владине већине у поворци налазио и Тешман Николић.³²

На дан избора 8. новембра 1931. године у Нишу је након пребројавања гласова, испред зграде Бановине одржан скуп на коме је најпре говорио први човек Ниша г. Чавдаваревић, а „Затим је говорио г. Тешман Николић, заменик среског кандидата г. Николе Узуновића, и између осталог рекао да је срез нишки исто тако сјајно испунио своју грађанску дужност и дао преко 15 хиљада гласова за листу г. Петра Живковића.“³³

На изборима који су одржани 11. децембра 1938. године Тешман Николић се кандидовао у Срезу нишком на листи Удружене опозиције као представник у име г. Аце Станојевића (број његових гласова: 1242).³⁴

О његовом утицају говори и то да је венчани кум његовог сина Саве (правника, чин. жел. дирекције у Нишу) и Надежде, ћерке Милана Јовичића индустријалца и Станије из Параћина, био Анта Радојевић, министар у пензији из Београда.³⁵

Уредно се чувају признанице које је сам зет инжењер Александар Сласенко, емигрант из Русије, својеручно исписао и потписао пошто је ступио у брак са Тешмановом ћерком Радмилом. Оперска певачица Тајјана Сабљић била је њихова ћерка.

Када му је преминула супруга Недеља (23. марта 1932.)³⁶ у нишкој штампи појавио се чланак о тужном догађају у кући Николића.

Касније је ступио у брак са Софијом, рођ. Грујић.³⁷

Породична архива садржи и све податке о тапијама за породично имање од ослобођења од Турака до укњижења на име Тешмана Николића. Уредно је водио документацију у вези са градњом куће. Државна Хипотекарна банка је и продавала његову кућу коју је на крају једва спасао. У току Грађанског рата

³¹ *Политика*, Број 6960, Београд, уторак 13. септембар 1927. 3.

³² *Политика*, Број 7234, Београд, петак 22. јуни 1928, 3.

³³ *Политика*, Број 8442, Београд, понедељак 9. новембра 1931, 2.

³⁴ *Политика*, Број 10972, Београд, уторак 13. децембар 1938, 4.

³⁵ Приватна архива потомака, *Извод из МКВ*.

³⁶ Приватна архива аутора, *Извод из МКУ*, Недеља Николић (Г. Матејевац, 1869–23. 03. 1932, Ниш) у браку била 46 година, родила 11 деце. Надживело је само троје. Тада је њен супруг окружни инспектор.

³⁷ Приватна архива аутора, *Извод из МКУ*, Софија Николић (Београд, 15. 10. 1883–22. 03. 1962, Ниш). Отац Ђура, мајка Ленка Грујић.

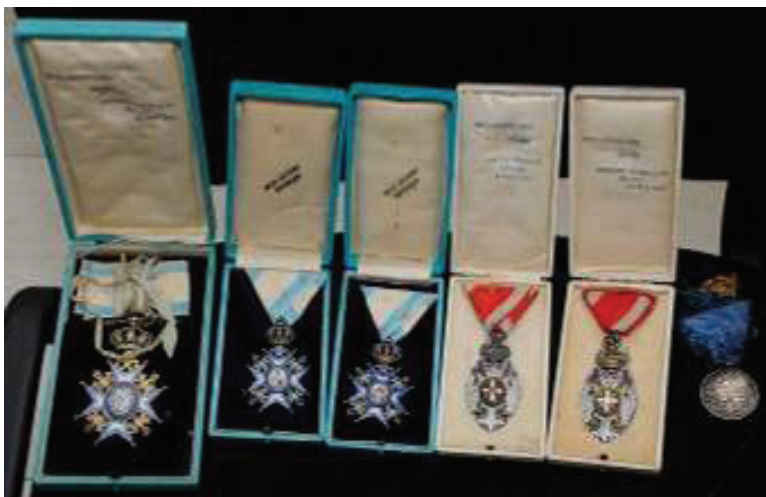
под окупацијом су му је најпре заузели Немци, а у јесен 1944. године кућу му узимају Совјети. Партизани су му одузели део имовине (као вишак стамбеног простора) и ту су уселили своје официре, који су ту били до 1964. године.

Помагао је школе, цркву, сиротињу...

ВЕЛИКИ ДОБРОТВОРИ НИШКЕ САБОРНЕ ЦРКВЕ Тешман Николић народни посланик.³⁸

Цркву у Врежини многи старији мештани зову Тешманова црква не без разлога. На њој је остављен траг о његовом заузимању за подизање овог храма 1926. године.³⁹

На дан освећења цркве у Нишкој Бањи г. Тешман Николић деловођа Окр. Одбора после завршеног свога говора, подарио је Одбор за подизање цркве у име Одбора Окр. Нишког са 2. 000 дин.⁴⁰

Зато је одликован више пута (Орден Св. Саве V, IV и III реда, Орден Бели орао V и IV реда и Медаља за ревносну службу).⁴¹

Преминуо је 3. априла 1958. године у 10 часова у породичној кући (Добрчка 5).⁴²

Недељу дана након сахране у дневном листу *Политика* појавила се читуља:

„Тешман Р. Николић, бански саветник у пензији, преминуо је 3 априла ове године. **Ожалошћена породица 19715**“⁴³

³⁸ Саборна црква у Нишу, *плоче са натписима*. Тешманово име је на 26. месту у првом ступцу.

³⁹ Црква Врежинска, *Плоча са натписом*.

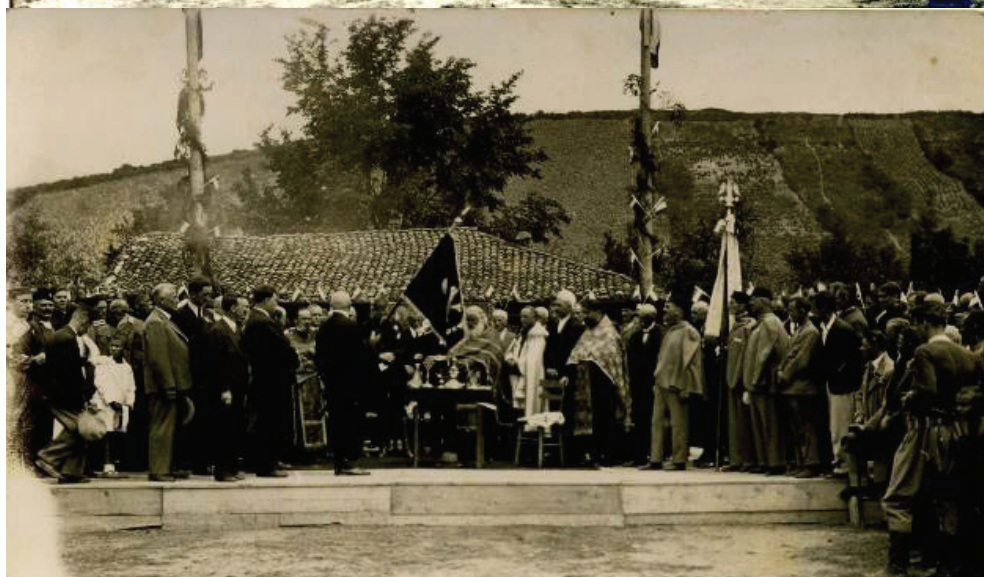
⁴⁰ *Нишки гласник*, Број 83, недеља 13. јула 1924, 2–3.

⁴¹ Приватна архива потомака, *Одликовања Тешмана Р. Николића*.

⁴² Приватна архива аутора, *Извод из МКУ*.

⁴³ *Политика*, Број 16134, Београд, 11. април 1958, 14.

Захвалност госпођи Иванки Анђелковић и госпођи Ружици Митић за гостопромство и уступање приватне архиве.

44

⁴⁴ Приватна архива потомака, *Тешман Р. Николић на освећењу четничке заставе у Пећи (1933)*.

Освећење четничке
заставе у Пећи, из-
вршено 25. јуна, 1933г.
У месту Бана чет-
ске домовање, г. Др.
Александар Станковић,
Кумован сам овом
застави.
Тешман Р. Николић
владарски потпис

45

⁴⁵ Приватна архива потомака, Тешман Р. Николић на освећењу четничке заставе у Пећи (1933), полеђина: Својеручно исписан текст и потпис Тешмана Р. Николића.

Извори

Архив КК Чегар, *Записник одржаних седница Моравског кола јахача „Кнез Михаило“ у 1937–46, свеска IV.*

Архив ОШ „Карађорђе“ Г. Матејевац, *Летопис школе, 4.*

Војни архив, *Официрски картон-коњички пуковник Владислав А. Милићевић.*

Врежинска црква, *плоча са натписом.*

Изјава госпође Иванке Анђелковић (рођ. Атанасијевић) банкар. чин. у пенз. из Ниша (Ниш, 26. 07. 2015).

Историјски архив Ниш, *МКР Цркве Горњоматејевачке*

Нишки гласник, Број 132, петак 24 новембра 1922, насловна страна; Број 142, недеља 17. децембар 1922, 3. У следећем броју на сам дан славе понавља се овај оглас; Број 145, недеља 24. децембра 1922, насловна страница; Број 4, петак 12. јануара 1923, 2; Број 18, среда 14 фебруара 1923, 2; Број 20, недеља 18 фебруара 1923, 2; Број 24, среда 28. фебруара 1923, 2; Број 28, среда 7. марта 1923, 2; Број 157, среда 31. децембра 1924, 2; Број 19, петак 13. фебруара 1925, 3; Број 24, среда 25. фебруара 1925, насловна страна, 2.

Предање породице Николић. Праунука госпођа Ружица Митић рођ. Николић (Ниш, 05. 05. 2015).

Приватна архива аутора

Приватна архива породице Анђелковић из Ниша

Приватна архива потомака Тешмана Р. Николића

Политика, Број 4529, Београд, уторак 30. новембар 1920. насловна страна; Број 4534, Београд, недеља 5. децембар 1920, 2; БРОЈ 6033, понедељак, Београд, 9. фебруар, 1925, 3; Број 6036, Београд, четвртак, 12. фебруар 1925, 4; Број 6960, Београд, уторак 13. септембар 1927. 3; Број 7234, Београд, петак 22 јуни 1928, 3; Број 16134, Београд, 11 април 1958, 14;

Саборна црква у Нишу, *Плоча са натписом.*

ШЕМАТИЗМИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ, 1904, 148; 1905, 156; 1906, 148; 1907, 159; 1908, 165; 1909, 153; 1910, 160; 1912, 174; 1914, 235.

Slavoljub A. Stanković Tale

THE CIVIC ELITE OF NIŠ II: EQUESTRIAL COLONEL VLADISLAV A. MILIĆEVIĆ AND TEŠMAN R. NIKOLIĆ, A TEACHER AND A DEPUTY

Summary

The equestrian colonel, Vladislav A. Milićević (Belgrade, 1874–1957, Niš) the participant of both the Balkans and the Great War, a holder of the Karadjordje star order and a long-time first man of the Morava rounds horse riders “Knjaz Mihailo”

in Niš. In many books he was named, but to date no one has ever tried to do his biography. Tešman R. Nikolić (Kušići, 1866–1958, Niš) at first was a teacher, then a clerk of the tax administration and a district chief. In his Radical Party, several times he was elected a deputy. Serbian Heritage has included him in its Serbian biographical dictionary. But to date his most basic biographical data were not disclosed.

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ПОЧЕТКОМ 1904. ГОДИНЕ У ПИСМУ СРПСКОГ КОНЗУЛА У ПРИШТИНИ МАРКОВИЋА РУСКОМ КОНЗУЛУ У ПРИЗРЕНУ ТУХОЛКИ

Сажетак: Од оснивања 1889. године, улога конзулата Краљевине Србије у Приштини и главна делатност и брига многобројних његових челника била је заштита прогањаног и беспомоћног српског живља, препуштеног непрекидном и неиздрживом терору.

Озбиљан посао и узвишени задатак којег су се прихватили знао је бити смртоносно ризичан, што је на сопственој кожи искусио и првопостављени конзул Лука Маринковић. Трагичан епилог његовог конзуловања представљао је сликовиту илустрацију свакодневног безбедносног стања и животних прилика српског становништва на тлу мрачног косовског вилајета. Српски дипломатски представници у Османском царству су поред свих других редовних активности, предузели појачано алармирање својих надређених али и власти земље у којој су акредитовани, о стању које је владало на датим територијама. Албански сценаристи одређивали су Србима главну улогу страдалника. Истоветан третман пружан је и другим иностраним дипломатама који би се заузели за напаћени народ и узели га под заштиту. Неславан пример томе је подмукло убиство првоименованог руског конзула у Митровици – Шчербине. И поред све незамисливе тежине с којом су се суочавали на терену, брижни српски конзули у Приштини настављали су своју мисију, смењивали се на дужности и стављали на располагање и службу држави и несрећном народу. Најчешће стојећи на истој интересној равни, српски и руски конзули на Космету размењивали су информације, координисали активности, синхронизовано деловали и међусобно подупирали захтеве. Неретко су размењујући писане поруке, српски конзули детаљно упознавали саговорника са актуалним збивањима и молили своје руске колеге да се заузму и притекну у помоћ напаћеном народу. У овом раду биће приказана друштвено-политичка реалност на Косову и Метохији на почетку 1904. године, виђена очима српског конзула Михаила Марковића. Током свог нешто дуже од једногодишњег мандата Марковић је умео да сазнања о савременим дешавањима подели са руским колегом Тухолком, који је резидовао у Призрену. Она су данас драгоцен извор за упознавање тадашње животне збиље на овим просторима, те значајан сведок и јака потврда међуетничких конфликта и притисака којима су били изложени косметски Срби.

Кључне речи: Срби, Албанци, Косово и Метохија, Русија, прогони

¹ milos_damjanovic@yahoo.com

Једна од многобројних делатности у пословању српског конзула у Приштини, Михаила Марковића састојала се у контактирању са спољнополитичким представницима других земаља у оближњим крајевима, нарочито са дипломатама великих сила и пријатељских држава. Главни разлог Марковићевог обраћања Тухолки крајем фебруара 1904. године налазио се у вези са једним предметом који је доспео у жижу интересовања како власти у Београду, тако и српског народа на Косову и Метохији. Покренуто Дечанско питање претило је да наруши квалитативно добре односе Београда и Петрограда. Око проблема управе манастира Дечани одвијала се 1903. и 1904. године преписка између Тухолке и Марковића, са жељом обе стране да се превазиђе новонастала непријатна ситуација, без штетних последица ни по једну страну. Конзул Марковић уверавао је свог руског колегу о најдобронамернијим плановима српске Владе, која у задржавању руских калуђера у Дечанима препознаје свој стратешки интерес. Истовремено, тражио је разумевање руског колеге за непријатности које је руским монасима чинио митрополит рашко-призренски Нићифор Перић (1901–1911). Због Дечанског питања раздражљив и самољубив владика је и дошао у сукоб са српском Владом и пао у њену немилост. Изражавајући жаљење због владичиних поступака Марковић саопштава: „Задржао сам се са одговором на Ваше последње драго ми писмо само стога, што сам сваке поште очекивао из Београда вест о решењу Дечанског питања. Задржавању је сигурно узрок што се чека реч из Петрограда. Наш пак посланик у Петрограду се вратио почетком фебруара. Мора да је то узрок, те се решење задржало, али као што сам Вам раније писао, српска влада жели братску помоћ руских калуђера, налазећи да ће српство велику корист имати, ако они у Дечанима остану. Веома жалим ако г. Митрополит чини што није пријатно руским калуђерима, али је врло тешко са њим споразумети се. Једва је пристао да из Пећи уклони попа Обрада (Обрад Поповић – п. а.). Надам се да ће сад бити боље у Пећи“.² Очигледно је краћи застој у њиховој комуникацији наступио услед Марковићевог чекања за добијање инструкција из Београда и нових података које је у Београд доносио српски посланик у руској престоници. Дечанско питање дубоко је поделило српску популацију пећког округа. У другој половини 1903. године растао је број присталица руских монаха. Екстремно стање по том питању завладало је у самој Пећи, где је русификација захватила већину грађана. Русофилским опредељењем једног броја свештеника и доброг дела народа, Тухолка је могао бити презадовољан. На јачање руске партије – тзв. „*куруциони*“ Тухолка је могао гледати као на сопствени успех, с обзиром на огроман лични допринос развоју збивања на терену а у вези са Дечанским питањем. На његово инсистирање уклоњен је и поп Обрад Поповић, као борбени представник српске партије – тзв. „*гуштери*“.³

Последње полувековље османске владавине на подручју Старе Србије обележено је интензивним антисрпским активностима и разноврсним притис-

² АС, МИД – РКП, Ф I, Р. 87/904, Михаило Марковић - Сергеју Владимировичу Тухолки, Приштина 24. фебруара 1904.

³ Душан Т. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 2007, 173, 181, 183, 185.

цима. Поремећени међуетнички односи и конфронтиране политичке визије додатно су доприносиле заоштравању и овако деликатних политичких прилика. Немирне године су пролазиле док се терор и насиље појачавало и распламсавало. Очајни позиви у помоћ унесрећених жртава често нису ни допрли до утицајнијих савременика а још ређе је забринута страна успевала да олакша тешку позицију обесправљеног и злостављаног хришћанског света. Немогуће је пописати, измерити или на који други начин сумирати све зулуме и пошести које су прешле преко леђа напаћеног српског човека, свакодневно угроженог на Косову, у Метохији и другим областима, у анархију запалог Османског царства. Порта је користила верски фанатизам Албанаца и тако настојала да задржи *status quo*, те тиме спречити продор Србије на њене историјске територије. Бруталност коју су испољавали племенски организовани локални Албанци представљао је још један више изазов са којим се суочило иначе рањиво српско становништво. Немоћно да организује успешан отпор и избегне безбедносне претње и смртоносне опасности, пасивно се препуштало судбини и самовољи немилосрдних суседа. Резултат таквог развоја дешавања и таквих обостраних приступа био је тихи геноцид Срба и етничко пражњење косовскометохијских простора. То са друге стране не значи да жртва није реаговала на насиље, само је имала јасно ограничене могућности одговора. Облици отпора оваплоћени кроз жалбе, приговоре, молбе и апеле за заштиту нимало нису били безопасни. И најмањи и најбезазленији вид супротстављања злочинцу носио је ризик од освете осионог тлачитеља. Нешто сигурнији потези били су социјална мимикрија и поткупљивање старешина фисова – својеврсни „откуп слободе“ а најсигурнији излаз исламизација, што су такође биле појаве типичне за косметске Србе у поменутом раздобљу. Међутим, све су оне биле привременог карактера а трајно решење се тражило у уклањању окупаторске власти и повратку Србије, која би политички стабилизовала узнемирене духове, пацификовала терен и установила правну заштиту и равноправност свих грађана. До његовог успостављања имао је српски народ проћи кроз дуг и трновит пут. Сликвит приказ стања на терену дао је српски конзул Марковић у свом извештају упућеном руском колеги Сергеју Владимировичу Тухолки а који се односи на јануар и фебруар 1904. године.

Марковић је приметио да се насиље проводи првенствено према најугледнијим сеоским домаћинима, који су уживали поштовање међу сународницима а нарочито над оним старешинама који су смогли снаге и нашли начина да се обрете руским конзулима за помоћ. Жртве албанских ужаса понајпре су биле школоване особе, учитељи и свештенство, респектовано у својој средини и умешно да се одупре невољама које су им стварали током свакодневне егзистенције и социјалне активације. Најрадије мете напада су била добростојећа газдинства и њихови власници, од којих се могла извући дебела корист. Конзул је извршио и мапирање најучесталијих злочина, ексклузивно извршаваних у руралним областима, где је лична и имовинска сигурност била на најнижем нивоу. Урбана места пружала су, макар и најмањи облик заштите представника турских власти и остављале мање могућности скривања од очију јавности и откривања идентитета по-

чиниоца злодела. Зато је судбина тако прогањаних људи била бекство у оближње градове где су могли да се ослоне на какав-такав систем сигурности. Исељавања су се, барем понекад, очигледно одвијала под велом таме, ради додатне заштите од прогонитеља, али чак ни тада нису била без ризика од страдања, која би им нанели свеprisутни зликовци. С тим у вези, конзул преноси: „Још сам извештен да се насиља чине нарочито у Руднику, Кострецу (Кострц – п. а.), Бањи, Истоку и др. и то над сеоским првацима а особито над онима који су се жалили руским консулима. Многи прваци морали су напустити своје домове и побећи у Пећ и Митровицу. Из манастира Гориоча учитељ се ноћним бегством једва спасао“.⁴ Значајну улогу у биолошком уништавању Срба имала је и царска власт у Стамболу, хушкајући, увек спремне Албанце на терорисање омражених Срба. Хајка на Србе је практично одобрена на султановом двору, будући да су Срби означени као главни кривци за избијање и пораз у руско-турском рату 1876–1878, па су по завршетку рата и огромних територијалних губитака, и званично проглашени за царске издајнике.⁵

Одсуство турских органа власти додатно је поспешивало и охрабривало насилно понашање албанских злотвора. Мотиви насртаја на беспомоћне српске сељаке неретко су били материјалне природе. Брза, лака и сигурна зарада стицала се криминалом као споредним привређивањем, без чега је опстанак многобројних албанских породица у пасивној и нископродуктивној средини, био немогућ. Тако су косметски Срби послужили албанској милитантној популацији као сталан извор финансија и животних намирница. Зарад стицања добробити, неуморни крвници су се служили разним техникама изнуђивања, кажњавања и отвореног, дрског и грубог отимања. Уцене, застрашивања, пљачке и физички насртаји били су типичан, једносмерни облик комуникације фаворизованих Арнаута и дискриминисаних Срба. На почетку 1904. године најугроженија су била села у источком и србичком крају а страдања њихових мештана најизраженија. Посебно бескрупулозним и суровим фебруара 1904. године показао се извесни Љуљ Ђоц из села Томанце. Карактерисале су га разноврсност и креативност у доношењу зулума. Морбидност и садизам манифестовали су и остали албански преступници, не заостајући у инвентивности метода злостављања. Осим појединачних насилника, овим крајевима пустошиле су и разне организоване албанске банде, скупине и дружине. Једну од њих, која је оставила крваве трагове предводио је шурак, по злу чувеног албанског вође, Исе Бољетинија. Почетак нове године Србима у Пећкој нахији није обећавао никакве позитивне помаке. Напротив, основани страх и разумна опрезност уселили су се у домове напаћеног српског народа. О томе је драгоцен сведочанство оставио конзул Марковић, поделивши најсвежије информације о страдању својих сународника са руским дипломатом: „Арбанашки зликовци у Пећској нахији отпочели су опет зулуме над Србима, откад из села

⁴ АС, МИД – РКП, Ф I, Р. 87/904, Михаило Марковић - Сергеју Владимировичу Тухолки, Приштина 24. фебруара 1904.

⁵ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 2006, 236.

оде војска да умири Ђаковицу. Тако је Љуљ Ђоц из Отоманца (Томанце – п. а.) учинио разрез од 400 белих мецидија на сељаке села Лукавца, где свега има 14 кућа. Миленку Нишићу узео кола и волове и отишао некуд. Наредио да разрез скупе док се он не врати. Ако ово не учине, прети да ће их наказити, бркове им почупати, и да ће их на најгорим мукама уморити. У Сувогрлу (Суво Грло – п. а.) шурак Исе Бољетинца са својом дружином ухватио једног од браће Томашевића (имућног сељака Србина), привезао га за дрво и на мртво га име истукао. Оба ова случаја догодила се у току прошле недеље“.⁶ Треба приметити да је и почетком 1904. године на удару бестијалних зулумћара посебно био пећки крај, што је било карактеристично и за цело XIX столеће. За разлику од пећких Срба, у другом крају Метохије, у Призрену и његовој околини, Срби су и пре и после назначене године уживали већи степен слободе и ређе били таргетизовани и атаковани.⁷

Српски конзул искористио је прилику да још једном замоли свог колегу за пружање помоћи страдалном народу. Сугерише му и кораке које треба предузети да би се побољшале животне прилике његових сународника. Истовремено упозорава да ће, уколико се ништа не учини и стање на терену не промени, будућност косметских Срба бити апокалиптична: „Братски Вас молим да подејствујете против ових зулумћара. Нарочито би добро било да се што пре врати војска у села, из којих се морала кренути за време нереда у Ђаковици. Ако се што пре не врати, тешко оном јадном народу!“⁸ На другом месту, конзул пак делује противречно, изражавајући наду да ће се ускоро окончати албанске побуне, које иако су биле опасне по Србе, нису биле подстицане из каквих политичких центара већ су представљале њихову уобичајену, редовну активност: „Арбанашки покрет као да је близу краја. Колико да је био опасан за српски народ, ипак се радујем што се видело, да је то њихов обичан немир, без страног утицаја како се то беше почело говорити“.⁹ Овде српски конзул, највероватније, има на уму антиреформски покрет косметских Албанаца током 1903. године, који је до краја исте, већ био савладан снажном реакцијом Порте. Антиреформски покрет косметских Албанаца окренут је био против српских интереса, па су тако неки од захтева албанских зборована били забрана примања хришћана у заптије или спречавање доласка руског конзула у Митровицу, у чему се огледала сва дубина њихове нетрпељивости према обесправљеној српској раји. Албанци су стрепели од доласка „Москова“ и руског утицаја на Балкану, страхујући да ће долазак руског конзула Шчербине у Митровицу ојачати руски утицај и у Старој Србији, што би практично значило имплементирање прокламованих реформи

⁶ АС, МИД – РКП, Ф I, Р. 87/904, Михаило Марковић - Сергеју Владимировичу Тухолки, Приштина 24. фебруара 1904.

⁷ Више о несигурним приликама и животу призренских Срба под османском влашћу погледати у аутобиографији знаменитог Призренца Петра Костића: Петар Костић, *Аутобиографија*, Призрен 1997.

⁸ АС, МИД – РКП, Ф I, Р. 87/904, Михаило Марковић - Сергеју Владимировичу Тухолки, Приштина 24. фебруара 1904.

⁹ Ibid.

и обуздавање феудалне анархије. Такав сценарио, којим би било омогућено минимално учешће Срба у органима локалне управе, судству и жандармерији био је незамислив и неприхватљив за, на повлашћен положај навикнуте, Албанце.¹⁰ Примарно су, најбројнији муслимански Албанци на реформе гледали као на устоличење друштвено-политичке равноправности свих падишахових поданика у Косовском вилајету, па чак и као наступање инфериорног положаја за Мухамедове следбенике, што је и истакнуто на једном збору код Лауше 13. (26.) марта 1903. г., следећим речима: „те данас у Митровици муслиман треба да се клања пред ђаурима“.¹¹ Гушењем арбанашког антиреформског покрета, нису престале антисрпске делатности нити је јавна сигурност завладала тамним вилајетом. И градске средине, у којима су била смештена инострана дипломатска представништва, нису сметала обесним муслиманским кабадахијама да намећу своју вољу и уздигну се изнад закона. Тако је за Марковићевог наследника, јула 1904. године постављен Мирослав Спалајковић, а јавашлук у Приштини, чак и над представницима османске власти, чинио је Илијаз-ага. У једној таквој инцидентној епизоди страдали су и случајни пролазници а Илијаз је избегао било какву казну.¹² Ово је само један репрезентативан пример у низу који су му претходили и који су уследили, па конзул Марковић није имао претераног разлога за преурањено радовање.

Забринутост српског конзула је нарочита за православне средњовековне светиње на Космету, првенствено за бисере сакралне уметности – Дечане и Пећку патријаршију, за које има сазнања о делимичним оштећењима и потенцијалној угрожености: „И ја бих био врло рад чути, да ли су Дечани остали на миру. О Патријаршији сам пак чуо, да онамо није било велике штете. Даће Бог да у Дечанима није никакво зло било“.¹³ Поред свих дугорочних невоља са којима се саживео српски народ на косовскометохијском тлу, налазило се начина и за одржавање светковина, обележавање значајних јубилеја, масовна окупљања и прославе. Управо је у ово време падала 100-годишњица рођења знаменитог Призренца – Симе Андрејевића-Игуманова¹⁴, за коју су земљаци нашли начина да је достојно обележе и да се адекватно одуже лику и делу познатог јавног добротвора. Неизбежан гост на свечаности био је руски конзул у Призрену – Тухолка, у кога је српски свет полагао све своје наде и очекивања, а добра прилика за сусрет двојице конзула – руског и српског, пропуштена је услед других Марковићевих обавеза и оправданих разлога: „Веома жалим и сам што нисам могао доћи на прославу стогодишњице С. Игуманова, колико

¹⁰ Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006, 156, 173.

¹¹ Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад 1994, 232, 233.

¹² Јанићије Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Грачаница 2007, 309, 311, 312.

¹³ АС, МИД – РКП, Ф I, Р. 87/904, Михаило Марковић - Сергеју Владимировичу Тухолки, Приштина 24. фебруара 1904.

¹⁴ Више о лику и делу чувеног српског задужбинара погледати у: Владимир Бован, *Сима А. Игуманов – живот и дело*, Приштина – Призрен 2004.

ради светковине толико и да се с Вама видим. Али ја засад још не могу никуда из Приштине, јер се одмах пусти по вароши глас, да ме је одавде извесни наш човек протерао. Вама сваки прави Србин дугује истиниту благодарност на пријатељском учешћу. Молим Вас да је примите и од моје стране“.¹⁵

Спасење од мучне свакодневице и излаз из мрачне реалности косметски Срби су тражили у великој православној политичкој и духовној сили на Истоку. Све своје наде полагали су у „мајку Русију“ ка којој су упућивали очајничке погледе и у заједничког им Господа Бога, коме су посвећивали најинтимније молитве. Свакако су од „великог брата“ добијали охрабрење, утеху и помоћ у границама могућности, ипак недовољну за окончавање пренагомиланих проблема. Отуд, не чуди огромно интересовање које је запостављени српски народ са простора Старе Србије, пребивајући без елементарних услова и живећи испод свих оновремених цивилизацијских стандарда, показао за текући руско-јапански рат. Изненађујуће делује брзина и степен обавештености, углавном неписмене српске раје о тек избилој далекоисточној кризи. Отворено се прижељкивала победа, даље јачање и светска доминација „*трећег Рима*“ са којим су делили заједничке идентитетске елементе и вредности. Гледано из угла косметских Срба, Русија је била фактор који ће им донети слободу. Стављање знака једнакости између себе и моћног „*брата близанца*“, та својеврсна идентификација са „*словенским џином*“, било је, колико огледало њихове агоније, толико и показатељ осећања блискости и поверења у јединог ослободитеља на међународној позорници. Српски конзул о томе каже следеће: „Још Вам имам казати да се овдашњи наш народ веома интересује руском војном са Јапаном. Кад пошта дође, у Консулат похита свет да чује, шта има ново. Иако смо ми Срби, као и сав свет, уверени у руску моћ и примерно пожртвовање и јунаштво, ипак нас задивљује оно јунаштво, које Руси показују на бојишту, на које руска војска због велике даљине још није ни дошла. И руска силна мишица и правда Божија учиниће, да непријатељи руски буду побеђени и постиђени. У руској сили и слави ми остали словени гледамо своју срећу, зато се топло молимо Богу за победу Руском Цару и Господару“.¹⁶ Описани актуални злочини били су само врх леденог брега, саставни део дугогодишњег геноцида који се проводио над Србима. Као континуитет претходних злочина, догађаји са почетка 1904. године изнети у Марковићевом писму, само су сегмент истргнут из корпуса криминалних радњи у прошлости ових несрећних крајева. Да су косметски Срби и ранијих година ишчекивали заштиту руског цара и били убеђени у исправност адресирања својих предствки, сведочи једна жалба Срба Пећанаца на турске зулуме у пећком мутесарифлуку упућена руском цару Александру II, датирана 20. јула 1879. године.¹⁷

¹⁵ АС, МИД – РКП, Ф I, Р. 87/904, Михаило Марковић - Сергеју Владимировичу Тухолки, Приштина 24. фебруара 1904.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Владимир Стојанчевић, *Историјска прошлост Срба у Метохији од краја XVIII века до српско-турских ратова 1876-1877/78.*, Власотинце 2008, 223, 224.

У писму које је крајем фебруара 1904. године српски конзул Марковић упутио свом руском колеги Тухолки, размотрена су водећа савремена друштвено-политичка питања од интереса за обе стране. Неки тумачени и обрађивани догађаји су примарно од значаја за српску, други пак за руску страну, а има и оних који су од подједнаке важности за обе. Таквом једном питању посвећена је дужна пажња у самом уводном делу писма. Тај текст се односио на дискутабилно Дечанско питање, око кога су две стране заузеле неусаглашене ставове. Посебан печат овој дипломатској конверзацији дат је приказом најновијих примера мучких злостављања беспомоћних косметских Срба, што је без сумње и највише емотивно погађало српског конзула али и чије је решење највише интересовало српске власти. Агонија нападеног српског народа се настављала, чиниоци трагичних догађаја нису се мењали, као ни злосрећна судбина жртава. Поред уобичајене праксе захвалности на досадашњој помоћи и жаљења због пропуштених прилика за сусрет, оличених у обележавању значајног датума за призренске Србе – стогодишњице рођења С. А. Игуманова, српски конзул посветио је простора и актуалном руско-јапанском рату. Информишући руског колегу о знатној вредности косметских Срба о току рата, њиховој перцепцији и жељеном исходу, Марковић не пропушта да у лично и име свог народа пожели успешно окончање рата по братску страну. Победу руског оружја са зебњом је очекивала понижена и злостављана српска раја у Старој Србији, видевши и сопствено ослобођење од бескрајног терора у даљем војном јачању, територијалном ширењу, продирању политичког утицаја и светској доминацији словенске браће са истока.

Литература

- Батаковић Т. Душан, *Дечанско питање*, Чигоја штампа, Београд, 2007.
- Батаковић Т. Душан, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Чигоја штампа, Београд, 2006.
- Бован Владимир, *Сима А. Игуманов – живот и дело*, Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић“ – Српска православна богословија светог Кирила и Методија, Приштина – Призрен, 2004.
- Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Српска књижевна задруга, Београд, 2006.
- Костић Петар, *Аутобиографија*, Архив Србије – Призренски округ, Призрен 1997
- Поповић Јанићије, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Никанор, Грачаница, 2007.
- Стојанчевић Владимир, *Историјска прошлост Срба у Метохији од краја XVIII века до српско-турских ратова 1876–1877/78.*, Лоза, Власотинце, 2008.
- Стојанчевић Владимир, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Прометеј, Нови Сад, 1994.

Извори

Архив Србије, Фонд Министарства иностраних послова, Руски конзулат у Призрену.

Miloš M. Damjanović

SOCIO-POLITICAL CIRCUMSTANCES IN KOSOVO AND METOHİJA AT THE BEGINNING OF 1904 AS DESCRİBED İN THE LETTER OF THE SERBIAN CONSUL MARKOVIĆ TO TUHOLKA, THE RUSSIAN CONSUL İN PRİZREN

Summary

Since its establishment in 1889, the role of the consulate of the Kingdom of Serbia in Pristina and its main activities and concerns of many of its leaders was to protect the persecuted and helpless Serbian population, left to suffer uninterrupted and intolerable terror. The stern and noble mission they had accepted was sometimes carrying a lethal risk, which was personally experienced by the firstly appointed consul Luka Marinkovic. A tragic epilogue of his appointment represented a real example of the everyday security circumstances and the lives of the Serbian population in the area of the dark Kosovan vilayet. Serbian diplomatic representatives in the Ottoman Empire, next to their other regular activities, undertook an enhanced manner of alerting their superiors and the authorities of the country in which they were accredited on topics of dark episodes which were underway in the given territories. Albanian screenplay writers proscribed the main role of victims to the Serbs. Identical treatment was provided for other international diplomats who would stand up for the suffering people and take it under his or her protection. There is the infamous example of the treacherous killing of the firstly appointed Russian consul in Mitrovica – Scherbina. Despite everything, despite the unimaginable circumstances which they faced on the ground, caring Serbian consuls in Pristina continued with their mission, rotated duties and were at the disposal of the state and the unfortunate people at all times. Mainly standing on the same point of interest, the Serbian and Russian consuls in Kosovo and Metohija exchanged information, coordinated activities, acted in a synchronized manner and mutually supported each others' requests. They very often exchanged written messages, the Serbian consuls thoroughly introduced their interlocutors with the current events and beseeched their big brother to answer their call in distress, to come to their aid and save their enslaved compatriots from the unbearable suffering. This paper will present the socio-political reality in Kosovo and Metohija at the beginning of 1904, as seen by Mihailo Markovic. During his term of office, which lasted for a bit longer than a year, Markovic managed to share the information of the modern events with his Russian colleague Tuholka, who resided in Prizren. These today represent valuable sources for getting introduced to life of the time in these areas, and these data are a significant witness and a strong confirmation of interethnic conflicts and pressures which the Kosovo-Metohijan Serbs were exposed to.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ

Сажетак: Први светски рат представља један од најважнијих догађаја у историји човечанства. Како до тада није било већег ратног сукоба назван је Великим ратом. Домаћа и страна историографија деценијама се баве истраживањима на тему овог рата и можемо констатовати да су постигнути значајни резултати на том пољу. Свакако, још увек постоје контроверзе које су често разлог спорења историчара. Због тога се поставља питање шта се ученицима предаје у школи и како је ова тематика представљена у уџбеницима историје у Републици Србији. Анализом неколико уџбеника историје за основну школу, аутор има за циљ да прикаже садржај наставних јединица које се тичу Првог светског рата као једног од највећих оружаних сукоба.

Кључне речи: настава историје, уџбеници, Први светски рат, основна школа

Историја заузима битно место у свести сваког народа, па се често каже да народ без језика и историје, у ствари, не постоји. Прошлост друштва одувек је будила велико интересовање још у најранијем узрасту многих људи и незаобилазни је сегмент свакодневног живота. Упознавање са историјом почиње још у основној школи где представља један од обавезних наставних предмета. Иако, свакако, постоје велике разлике између историје као науке и наставног предмета ово је прилика да се деца школског узраста (између 10 и 15 година) упознају са различитим појавама, догађајима, личностима, начином живота у прошлости и другим сличним детаљима. Историја је у основној школи заступљена са укупно седам часова недељно код ученика виших разреда. У петом разреду један час, шестом, седмом и осмом са по два часа недељне норме. Ученици петог разреда уче историју старог века, ученици шестог историју средњег века, ученици седмог разреда историју новог века до Берлинског конгреса, док се са ученицима осмог разреда обрађују догађаји који се односе на период после 1878. године. Предмет анализе нашег рада јесу уџбеници осмог разреда и наставна област Први светски рат. Ова тема се, у зависности од наставног плана и програма, обрађује на неколико часова (не више од десет) током првог полугодисhta школске године.

Уџбеник је неопходно наставно средство који се користи у свакодневној настави. Основни је извор сазнања чињеница и усвајања обрађеног градива. Од

¹ bisevacs@hotmail.com

његовог квалитета и садржаја, често зависи и ниво усвојеног знања. Нажалост, нисмо увек могли да се похвалимо да су оваква наставна средства испуњавала све критеријуме и стандарде да се нађу у школама.

Дуго је у нашој држави постојао монопол када је реч о штампању и издавању уџбеника који је држао Завод за уџбенике и наставна средства из Београда. Као једина државна организација која се бавила овом делатношћу Завод је штампао све уџбенике за основну и средњу школу. Законом о уџбеницима и другим наставним средствима,² који је изгласан 31. августа 2009. године у Скупштини Републике Србије, омогућено је и приватним издавачима да објављују уџбенике³ ако добију одговарајућу дозволу, лиценцу.⁴

После усвајања овог Закона на тржишту се појавило више издања различитих предузећа. Било је и оних који су понудили по два уџбеника, али су их писали различити аутори. Изгледа да је тек тада настао прави хаос, па је градиво које уче деца из уџбеника разноврсно и често неусклађено. Који ће се од њих користити у настави најчешће зависи од предметног наставника и управе школе.

Већина новијих уџбеника за осми разред појавила се на почетку школске 2010/11. године. Завод за уџбенике понудио је тада уџбеник чији су аутори Момчило Павловић и Ђорђе Ђурић,⁵ а издавачка кућа Клет уџбеник који су написали Предраг Вајагић и Ненад Стошић.⁶ Поред поменутих, исте године у књижарама се појавио и уџбеник професора Филозофског факултета у Београду, Радоша Љушића и Љубодрага Димића, који је објавила издавачка кућа Фреска.⁷ Ту је и уџбеник БИГЗ школства који се разликује од осталих јер носи назив Мозаик прошлости. Написали су га Зоран Павловић и Јово Боснић.⁸ Од школске 2014/2015. појавио се још један нови уџбеник издавачког предузећа Едука, а писци су Милица Омрчен и Невена Грбовић.⁹

Оно што можемо запазити на самом почетку јесте чињеница да су аутори и рецензенти поменутих уџбеника углавном универзитетски професори, научни са-

² У првом члану закона пише да се њиме уређује припремање, одобравање, издавање и избор уџбеника и уџбеничких комплета за основну и средњу школу, као и њихово праћење и вредновање током коришћења у образовно-васпитном раду. Више у: *Закон о уџбеницима и другим наставним средствима* (у даљем тексту *Закон о уџбеницима*), „Службени гласник РС“, бр. 72-09, Члан 1.

³ У члану 5. стоји да: „Јавни издавач и приватни издавач имају једнака права и обавезе у складу са овим законом и прописима којима се уређује издавање публикација“ (*Закон о уџбеницима*, Члан 5).

⁴ Лиценцу издаје Министарство просвете издавачу који испуњава услове предвиђене Чланом 6. поменутог закона. Видети: *Закон о уџбеницима*, Члан 6.

⁵ Ђорђе Ђурић, Момчило Павловић, *Историја за 8. разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2010.

⁶ Предраг Вајагић, Ненад Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, Клет, Београд 2010.

⁷ Радош Љушић, Љубодраг Димић, *Историја за осми разред са уџбеником и радном свеском*, Фреска, Београд 2010.

⁸ Зоран Павловић, Јово Боснић, *Мозаик прошлости*, БИГЗ, Београд 2012.

⁹ Милица Омрчен, Невена Грбовић, *Историја за осми разред основне школе*, Едука, Београд 2014.

радници и истраживачи, док су најмање у писању истих учествовали наставници, што нас одмах наводи на сумњу да нису прилагођени настави основног образовања.

У квантитативном смислу Први светски рат као наставна тема добио је више, односно мање, простора у зависности од аутора који су писали уџбеник. Највише пажње овом светском сукобу посветили су аутори Клетовог уџбеника, 32 стране. У Заводовом уџбенику рат је представљен на 27, Едукином и Фрескином на 22¹⁰, а БИГЗ-овом на свега 20 страна. У готово свим уџбеницима то су две посебне наставне теме које најчешће носе назив *Први светски рат и револуције у Русији и Европи и Србија и Црна Гора у Првом светском рату*.

У уводном делу прве теме описани су узрок и повод, као и неке опште одлике рата. Сви писци наводе готово исти узрок и пишу да су то политичка, економска и војна супротстављеност великих сила¹¹, односно њихова империјалистичка политика¹² или тежња Аустроугарске и Немачке за новом колонијалном поделом.¹³

Повод за почетак рата био је Сарајевски атентат, тачније убиство аустроугарског престолонаследника надвојводе Франца Фердинанда и његове супруге Софије. Гаврило Принцип се успутно помиње, док је сама позадина атентата доста нејасна. Једино је у Едукином уџбенику нешто детаљније, у оквиру занимљивости, описан догађај који се десио тог кобног 28. јуна 1914. године.

Ултиматум Аустроугарске упућен Србији после атентата окарактерисан је као документ којим се нарушавао суверенитет и територијални интегритет Краљевине, док поново није наглашена спорна тачка овог захтева коју Србија никако није могла да прихвати. Цео документ приказан је једино у Клетовом уџбенику у делу који се односи на Србију у рату.¹⁴

После уводних информација о томе како је почео рат, битно је истаћи зарађене стране. Два војно-политичка савеза, Централне силе и Антанта, били су главни учесници рата. Чланице првог блока, Немачка, Аустроугарска, Бугарска и Османско царство¹⁵ наводе се свуда. Као чланице другог савеза истичу се Велика Британија, Русија, Француска, Белгија, Србија, Румунија и САД од 1917. године. О другим, посредним или непосредним учесницима рата, опет нема података. Хронолошки приказ објављивања рата сукобљених страна дат је само у Заводовом уџбенику.

Током рата борбе су се водиле на више фронтова. Док већина аутора истиче Балкански, Западни, Источни, Италијански и Солунски фронт¹⁶ као најзна-

¹⁰ Фрескин уџбеник има мало другачију концепцију од осталих издавача. Велики рат, како у свету тако и у Србији, приказан је као део наставне теме *Ратно доба* кроз следеће наставне јединице: Први светски рат, Одбрана отаџбине и окупација и Југословенско уједињење. Део целине јесу и Балкански ратови (Р. Љушић, Љ. Димић, *Историја за осми разред*, 72–84).

¹¹ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 62.

¹² М. Омрчен, Н. Грбовић, *Историја за осми разред основне школе*, 70.

¹³ З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 50.

¹⁴ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 74.

¹⁵ Погрешно се наводи Турска.

¹⁶ Солунски фронт се често описује као део Балканског фронта.

чајније, неки аутори их и не помињу. О томе где су се простирали података готово да нема, па ученици поново остају ускраћени за још неколико битних информација. На основу свега што је написано стиче се утисак да су се борбе водиле искључиво на тлу Европе, па се намеће питање, како је рат онда имао светски карактер? Сања Ристић, Милош Ковић и Гордана Марковић су једини у свом уџбенику поменули борбе на азијском и афричком простору и објаснили због чега се рат називао светским.¹⁷

Ратна збивања приказана су углавном хронолошким редом. У сваком уџбенику има различитих података о биткама. Приметно је велико сажимање градива, па о појединим биткама нема записа. Као највеће током 1914. године истичу се битке на Церу, Марни, код Таненберга и Мазурских језера, а за 1915. годину то су Галипољска (Дарданелска) операција и битка на Сочи. Улазак Италије и Бугарске у рат били су кључни моменти 1915. године, па су остале у сенци борбе на фронтима које су само у пар реченица наведене.

Годину 1916. обележиле су офанзиве на Западном фронту.¹⁸ У свим уџбеницима се помиње позициони рат код града Вердена који је постао симбол француског отпора, као и тенкови које су Британци први пут употребили у борби с Немцима на Соми.¹⁹ Битка код Јитланда као највећа поморска битка Првог светског рата у неким уџбеницима помиње се успутно, док се у другим не наводи уопште. Исти случај је и са офанзивом коју је извео руски генерал Брусилев.²⁰

Прекретница рата била је 1917. година. Догађаји који су се тада десили битно су утицали на коначан исход рата. Неки од њих су обрађени у оквиру саме ратне хронике, док су револуције у Русији описане као део посебне наставне јединице. Уласком САД у рат силе Антанте су добиле моћног савезника који је могао да замени Русију јер је због унутрашњих проблема ова држава била пред капитулацијом. Један од главних разлога уласка САД у рат било је потапање брода Лузитаније. Међутим, овај податак, уколико наставник не нагласи, не могу сазнати ученици који не користе Клетов или Заводов уџбеник. Такође, ни позадина овог важног догађаја није објашњена на прави начин.

Ратовање Русије на Источном фронту пореметила је Фебруарска револуција која је избила у престоници Петрограду. Њено иступање из рата и капитулација уследили су након друге побуне октобра месеца исте, 1917. године. Ови догађаји добили су више простора него многе битке Великог рата. Осим Фрескиног, у свим осталим уџбеницима приказани су кроз целу наставну јединицу. Догађаји који су им претходили, као и сам ток револуција приказани су на сличан начин.

¹⁷ М. Омрчен, Н. Грбовић, *Историја за осми разред основне школе*, 72.

¹⁸ Аутори сматрају да је ово највећа битка Првог светског рата (З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 51).

¹⁹ Овде се наглашавају велике жртве Британаца који су првог дана изгубили чак 60.000 војника (П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 65).

²⁰ Подаци о њему исписани су само у БИГЗ-овом уџбенику (З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 52).

Занимљиво је да готово нема информација о Григорију Јефимовичу Распућину, иако се ова личност често у литератури представља главним кривцем побуне у руској престоници. Царска породица Романов, њихов живот после револуције и убиство које је до данас једна од највећих мистерија у историји, нису добили заслужену пажњу. Сматрамо да је недопустиво да Владимир Илич Лењин и његови сарадници добију више простора од Николаја II, последњег руског цара. Поред поменутих револуција, у кратким цртама, у неким уџбеницима наводе се догађаји истог карактера у Немачкој и Мађарској и њихови главни актери, Карл Либкнехт и Роза Луксембург. Нажалост, поједини аутори нису сматрали да је важно саопштити ученицима ове побуне, па су их изоставили.

Сам крај рата није најбоље описан у неким уџбеницима, па се стиче утисак да ратних дејстава пре пробоја Солунског фронта није било. Интересантно је да су сви аутори нагласили Брест-Литовски мировни уговор након ког је Русија иступила из рата. Опширније су овај споразум описали Ненад Стошић и Душан Вајагић.²¹ Капитулације земаља Централног блока хронолошки су дате у Заводовом уџбенику.²²

Свакодневни живот обичних људи током рата раније је био изостављен. Новији уџбеници садрже доста интересантног материјала који могу ученицима да приближе дешавања иза фронта Великог рата. У три од пет уџбеника, у оквиру посебних лекција, приказан је човек у рату, лично и колективно искуство, патње и страдања. Овде је наглашено да су ратне околности ограничиле личну слободу, и да је све било подређено ратним приликама. Прекинут је рад многих фабрика и индустријских постројења, док је ратна индустрија била у успону. Ученицима је важно истаћи карактер рата, али и ратни биланс. Међутим, нема много информација о томе у књигама за основце. Само су у Клетовом издању приказани бројчано војни и цивилни губици десет земаља учесница рата.

Развој науке, књижевности и уметности током рата био је знатно успорен. У свим уџбеницима се помиње неколико стваралаца који су, упркос ратном вихору, наставили своју делатност. Посебан акценат се ставља на књижевна дела у којима је на почетку рата долазио до изражаја национализам, а касније су то били очај и песимизам. У ратном периоду појавио се и нови књижевни правац у неутралној Швајцарској. У питању је дадаизам који истичу само Ђурић и Павловић.²³ Књижевна сведочанства о рату оставили су Ернест Хемингвеј, Ерих Марија Ремарк²⁴, Томас Ман²⁵, као и наши књижевници, Милош Црњански, Добрица Ћосић, Стеван Јаковљевић²⁶ и други.

²¹ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 66.

²² Ђ. Ђурић, М. Павловић, *Историја за 8. разред основне школе*, 65.

²³ Ђ. Ђурић, М. Павловић, *Историја за 8. разред основне школе*, 61.

²⁴ З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 55; П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 68.

²⁵ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 68.

²⁶ З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 55.

Први светски рат је оставио неизбрисив траг у нововековној историји српског народа. Овом сукобу се донедавно није посвећивало толико пажње. Тек са обележавањем стогодишњице Велики рат је поново постао актуелна тема.

Србија је дуго била на путу аустроугарским и немачким тежњама да прошире свој утицај на Балкан и југ Европе. Први већи проблеми са северним суседом почели су након доласка Петра Карађорђевића на престо, да би се наставили у време анексионе кризе и Балканских ратова. Атенат у Сарајеву, на Видовдан 1914. године, Аустроугарска је искористила као дуго очекивани повод да започне сукоб са Србијом оптужујући је за умешаност у убиство. После неприхватања ултиматума који је бечки двор упутио влади уследила је објава рата. Српска војска морала је да организује одбрану и сузбије напад који се очекивао преко Саве и Дунава.

Учешће Србије и Црне Горе у Првом светском рату у свим уџбеницима, осим у Фрескином, представљено је као посебна наставна тема која се обрађује кроз неколико наставних јединица. Шаблон је готово исти. На почетку је описан почетак рата и ратна 1914. година, затим повлачење српске војске и становништва после Макензенове офанзиве и активности српске војске на Солунском фронту. Сама организација српске војске није најбоље објашњена, па ученици не могу јасно да закључе ко су били старешине армија и зашто се као команданти Прве армије помињу Петар Бојовић, па онда Живојин Мишић. Најбољи шематски приказ дат је у Клетовом уџбенику.²⁷

Првим ратним победама српске војске и славним биткама на Церу, Дрини и Колубари сви аутори су посветили по неколико редова описујући сам ток борби и коначан исход. Без обзира на то што су у неким уџбеницима детаљније представљене од других, сматрамо да ипак нису добиле заслужену пажњу. О ратној стратегији Живојина Мишића, чувеном Степановићевом „маршу на Дрину“, наши ученици неће много сазнати ако не користе додатну литературу или наставник не исприча опширнију причу на самом часу. Недопустиво је то да су најславније битке наше историје добиле тако мало простора. Оно што не можемо замерити, јесу подаци о нашим истакнутим мајорима, генералима и војводама Великог рата, који се помињу у свим уџбеницима уз неколико занимљивих биографских података. Вајагић и Стошић су аутори који су опет највише информација понудили ученицима.²⁸ Поред текста у неким уџбеницима постоје и историјске карте на основу којих се може лакше испратити активност обе војске.

Колико су жене биле морална, али и свака друга подршка у рату, на основу записа у уџбеницима не може се закључити. За једну од наших највећих хероина Првог светског рата, која је активно учествовала у борбама, наши ученици немају прилику да сазнају. Нажалост, неки аутори нису сматрали да је битно поменути Милунку Савић и њене заслуге за српски народ и војску.

Макензенова офанзива која је уследила јесени 1915. године нанела је Србији тежак ударац. Српска војска, исцрпљена ранијим борбама, није могла да се

²⁷ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 75.

²⁸ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 76–78.

супротстави далеко јачем непријатељу. Повлачење које је уследило описано је у свим уџбеницима, али најсликовитије у уџбенику који су писали Предраг Вајагић и Ненад Стошић у оквиру лекције *Војни слом и повлачење преко Албаније*.²⁹ Текст прате низ фотографија и карта на којој је означен правац повлачења.³⁰ Ту је и чувена реченица: „Нико не зна шта су муке тешке, док не пређе Албанију пешке“.³¹

О учешћу Црне Горе у Првом светском рату не могу се наћи толико опширни подаци. Истичу се, њена наклоњеност силама Антанте, помоћ коју је упутила Србији током повлачења и битка на Мојковцу после које је ова држава потписала капитулацију. Централна личност ових догађаја која се помиње у свим уџбеницима јесте војвода Јанко Вукотић.

После одступања српска војска је пронашла уточиште на савезничкој територији, острвима Крф и Видо у Јонском мору и француској луци Бизерта. Овде је неколико месеци трајао опоравак, након чега су се српски војници вратили на бојиште. Прва велика битка после повлачења одиграла се на Кајмакчалану јесени 1916. године. Имала је велики значај јер је означила повратак српске војске на историјску сцену. Међутим, ова битка по мишљењу неких аутора није била толико битна па је само успутно помињу, или је нису уопште ни забележили. Поново, само писци Клетовог уџбеника дају опширнији приказ ове борбе.³² У једном уџбенику даље активности српске војске после 1915. године нису испраћене, па ученици никако не могу да закључе шта се дешавало у туђини, нити како се српска војска вратила у отаџбину.³³

Пробојем Солунског фронта почеле су завршне операције на балканском ратишту. Активности савезничке војске у чијим редовима су били српски војници опширније су приказане у Клетовом уџбенику, док их у осталим уџбеницима аутори помињу само у кратким детаљима, или их уопште и не наводе.

У старијим уџбеницима историје за основну школу живот у окупираној Србији није био описиван. То су били велики пропусти који су делом исправљени у садашњим уџбеницима. У Едукином, БИГЗ-овом и Фрескином уџбенику окупационој управи и патњама покороног становништва посвећено је неколико редова, док су у Клетовом и Заводовом то посебне наставне јединице. Детаљан приказ окупационе поделе, организације власти, терора над становништвом, нарочито у бугарској окупационој зони о којој раније није било речи, може се наћи само у уџбенику издавачке куће Клет.

Топлички устанак, као највећа побуна против окупаторског режима у Србији, у самој историографији изазива полемике и данас. Акције Косте Воји-

²⁹ Исто, 79–81.

³⁰ Исто, 81.

³¹ Ђ. Ђурић, М. Павловић, *Историја за 8. разред основне школе*, 74; У Клетовом уџбенику је та реченица мало другачије формулисана: „А ко не зна шта су муке тешке, нека пређе Албанију пешке“ (П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 81).

³² Исто, 84.

³³ Реч је о *Мозаику прошлости*, уџбенику издавачке куће БИГЗ у ком је штуро и оскудно описан овај период наше историје (З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 64).

новића и Косте Миловановића Пећанца, као и многи други догађаји, изостављени су из појединих уџбеника. У другима су изложени на коректан начин уз објашњење да су комите биле добровољци који су се борили у непријатељској позадини, тачније преостали српски војни обвезници и излечени рањеници који су избегли заробљавање. Главни разлог за почетак устанка био је покушај мобилизације српских регрута у областима јужне Србије које су спроводиле бугарске окупационе власти. После ослобођења Куршумлије, Блаца, Прокупља и околине, непријатељ је послао војску која је угушила побуну. У знак освете убијено је више хиљада цивила. Податак који се помиње је 20.000.³⁴

Функционисање српске Владе на Крфу доста је оскудно описано. Наводи се само њена дипломатска активност углавном усмерена на ширење југословенске идеје. Догађај који и данас изазива спорење историчара, а одиграо се у избеглиштву, јесте Солунски процес. Нема превише информација ни о њему. Само је у Клетовом уџбенику исписано делом оно што се дешавало у овој афери. Међутим, аутори су опрезни у изношењу информација које су претходиле сукобу регента Александра и „црнорукаца“, пишући да су се међусобно оптуживали за војну катастрофу, и да је Драгутин Димитријевић Апис, наводно, припремао атентат на регента. Иако су истрагом била обухваћена 124 официра, пред Војни суд у Солуну изведено је њих осам. Пуковник Драгутин Димитријевић Апис, мајор Љубомир Вуловић и добровољац Раде Малобабић осуђени су на смртну казну. Стрељање је извршено 26. јуна 1917. године. За похвалу је то што је у истом уџбенику наглашено да је била извршена ревизија овог поступка јер се сумњало да је био монтиран и да поновљени поступак није до краја утврдио узрок процеса одиграног далеко ван отаџбине, дубоко иза линије фронта.³⁵ Оваквим представљањем догађаја ученицима се јасно ставља до знања да у историји постоје контроверзни догађаји који нису до краја разјашњени. На тај начин се код њих развија критичко мишљење и даје им се довољно простора да изнесу своја запажања која се не морају увек поклапати са понуђеним „истинама“.

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно прве Југославије како је називају неки аутори, саставни је део теме о Србији и Црној Гори у Првом светском рату. Можемо констатовати да су ширење југословенске идеје и рад на уједињењу јужнословенских народа опширније описани него сви остали, много важнији, догађаји наше ратне историје. На основу записа, уочава се велика дипломатска акција српске Владе да ова идеја заживи и код савезника. Читајући текст Ђ. Ђурића и М. Павловића, стичемо утисак да је наша власт водила већу борбу да се не спроведе у дело Лондонски споразум, него што се трудила да врати окупирану територију и убеди савезнике да им у томе помогну. Нишка декларација, као кључни документ којим су дефинисани ратни циљеви Србије у рату, у свим уџбеницима је поменута. Група аутора је чак

³⁴ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 88; Ђ. Ђурић, М. Павловић, *Историја за осми разред основне школе*, 75.

³⁵ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 89.

изложила њене најзначајније тачке уз краћу анализу. Формирање Југословенског одбора Ђ. Ђурић и М. Павловић доводе у везу са српском Владом,³⁶ као и П. Вајагић и Н. Стошић.³⁷ Одбор је чинила неколицина српских, хрватских и словеначких политичара из Аустроугарске који су били наклоњени сарадњи са Србијом, а почетком рата су емигрирали у Италију или Швајцарску. З. Павловић и Ј. Боснић, али и неки други аутори, истичу да није само Србија радила на уједињењу Јужних Словена, већ и представници јужнословенских народа из Аустроугарске који су формирали Југословенски одбор.³⁸ Када је реч о седишту Југословенског одбора имамо контрадикторне податке. Аутори Заводовог уџбеника су написали да је то био Париз,³⁹ док остали располажу информацијом да је то био Лондон.

Аутори наглашавају неслагање идеја и виђења будуће заједничке државе међу представницима Југословенског одбора и владе Краљевине Србије. Анте Трумбић и његови сарадници плашили су се српске превласти и тражили су да будућа држава буде федерација. Српска влада је сматрала да нова држава мора да буде унитарна и централизована. Супротности су превазиђене састанком на Крфу, без објашњења како се то десило. Том приликом потписана је Крфска декларација. Овим документом предвиђено је да југословенска држава буде уставна, демократска и парламентарна монархија са династијом Карађорђевића на челу. Истакнуто је да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, а гарантована је равноправност вероисповести и писама.⁴⁰ Трећи фактор уједињења, Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба, на чијем челу је био Антон Корошец, описан је на прихватљив начин у свим уџбеницима. Као резултат сарадње Народног вијећа, Југословенског одбора и српске Владе била је Женевска декларација. Потписивањем документа сви су се изјаснили за уједињење, док је питање државног уједињења остало отворено. Разлог због кога регент Александар није прихватио овакав след догађаја одлично је објашњен, нарочито у БИГЗ-овом и Клетовом уџбенику, као и наставак порцеса формирања Краљевине СХС. Велике скупштине у Новом Саду и Подгорици новембра 1918. године, које су биле последњи корак пре званичног проглашења нове државе, такође су приказане на коректан начин. Стога, можемо констатовати да је ова тема, којом се и завршава градиво посвећено Првом светском рату, ипак најпотпуније представљена ученицима.

Поред основног текста о Великом рату, саставни део наставних јединица јесу многобројне биографије генерала, официра, мајора и других који су се иста-

³⁶ Ђ. Ђурић, М. Павловић, *Историја за 8. разред основне школе*, 78.

³⁷ П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 90.

³⁸ З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 65.

³⁹ Ђурић, М. Павловић, *Историја за 8. разред основне школе*, 78.

⁴⁰ З. Павловић, Ј. Боснић, *Мозаик прошлости*, 67; Ђурић, М. Павловић, *Историја за 8. разред основне школе*, 79; П. Вајагић, Н. Стошић, *Историја за 8. разред основне школе*, 91; Р. Љушић, Љ. Димић, *Историја за осми разред*, 86; М. Омрчен, Н. Грбовић, *Историја за осми разред основне школе*, 167–168.

кли у рату. Нису изостављени ни уметници, књижевници и научници. Уз текст се могу приметити и њихове фотографије. Поред поменутих слика, сви уџбеници су богати илустративним материјалом. Неке од слика су забележене на бојном пољу, приликом повлачења српске војске према југу државе 1915. године, а ту су и детаљи из свакодневног живота који се одвијао из фронта. За разумевање одређених догађаја и појава током рата битни су изворни текстови, којих има у готово свим уџбеницима. С обзиром на то да уџбенике често пишу универзитетски професори у тексту је заступљено мноштво непознатих, за ученике апстрактних термина. За похвалу је што су сви аутори направили речник непознатих речи и објаснили одређене појмове, па су олакшали ученицима читање и разумевање истих. Истовремено, ученици усвајају бар део тих појмова и тако богате и осавременују свој речник. Осим наведених додатака у уџбеницима се могу приметити одређени графикони, шематски прикази, али и историјске карте које су велико помагало приликом усвајања градива. На основу виђеног, можемо констатовати да су уџбеници, генерално, добро дизајнирани и технички опремљени. Стога им овде не можемо наћи замерке, већ их само похвалити.

Још једна позитивна одлика уџбеника јесу питања и вежбе који су дати на крају сваке наставне јединице или наставне области. Помоћу ових задатака ученици могу да провере ниво усвојеног знања. Овде морамо поменути и времеплов који постоји у Заводовом уџбенику јер може да послужи као подсетник на догађаје који су обрађени. М. Омрчен и Н. Грбовић пишући свој уџбеник направиле су један јако добар дидактички потез. Пре упознавања ученика са Првим светским ратом истичу шта се све може сазнати из поглавља које следе, наводећи неколико интересантних детаља. На овај начин је могуће ученике заинтриговати и пробудити интересовање да прочитају целу лекцију. На крају наставне теме у уџбенику ових аутора постоји резиме наставне јединице у виду кратког подсетника.

Када прегледамо све уџбенике историје за осми разред основне школе у којима је представљен Први светски рат можемо извести неколико закључака. Сваки од понуђених уџбеника има позитивне карактеристике, али и мањкавости и недостатке. Подела на догађаје који су обележили општу и националну историју одлично је одрађена. Међутим, садржај наставних јединица, неретко је прилично оскудан. Многи догађаји и личности су изостављени, а свакако су заслужили да се опширније опишу, или бар помену. Аутори уџбеника су углавном људи који не раде у настави, па стил писања и терминологија нису увек прилагођени школском узрасту деце. Додаци који прате основни текст у виду изворних текстова, историјских карата, речника мање познатих појмова, графикана, шематских приказа, фотографија и карикатура представљају јако добру допуну градиву које је изложено. И поред низа замерки које се могу уочити читањем текста о Првом светском рату, генерално, сви уџбеници задовољавају основне дидактичке критеријуме да се користе у настави. На основу записа који се тамо могу наћи, ученици имају прилику да стекну довољно знања о Првом светском рату. Они који би желели да сазнају више, ипак морају потражити неке друге изворе знања.

Slaviša I. Biševac

THE FIRST WORLD WAR IN HISTORY TEXTBOOKS FOR PRIMARY SCHOOL

Summary

The First World War is one of the most important events in human history. As previously there were no bigger armed conflict it's called the Great War. Domestic and foreign historiography for decades are engaged in research on the topic of this conflict and we can say that it has achieved significant results in this field. Sure, there are still controversies that often cause disputes among historians, so the question is what students are taught in schools and how it is presented in history textbooks for primary schools. The analysis of history textbooks by several publishers aims to show the contents of teaching units related to the First World War as one of the largest armed conflict in history.

ГЕНЕЗИС КОНЦЕПЦИИ СОЛИДАРНОГО ОБЩЕСТВА: РОССИЙСКАЯ РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА

Аннотация: Генезис концепции солидарного общества является продолжением идеи народности и соборности, где приоритетами выступают духовно-нравственные связи между людьми, а не материальные отношения. Концептуализация теории солидарного общества происходит в XX веке, однако истоки данного феномена прослеживаются на всем историческом пути развития России? Идеология „официальной народности“ графа С. Уварова, концепция соборности А. Хомякова, С. Соловьева, оригинальная теория И. Ильина. Большое внимание к теории солидарного общества проявляют служители Русской православной церкви (РПЦ). В XXI веке солидарное общество из теоретической модели превратилось в практическую концепцию на региональном уровне и является перспективным направлением развития как теоретической мысли, так и практических преобразований.

Ключевые слова: солидарное общество, философская традиция, идеология, солидарность

В последнее десятилетие в российском обществе сформировался запрос на новую интегрирующую идею, являющуюся базисом для формирования как национальной идеи, так и формирования особой российской идентичности. Власть сформировала запрос на поиск интегрирующей идеи для построения общества нового типа. Идеальная модель взаимоотношений должна отражать идею социальной справедливости, основываться на компромиссе большинства групп, а также включать в себя элементы морально-нравственной традиции, характерной для большинства членов российского общества. Это связано с тем, что Россия стремится к усилению влияния на внешнеполитической арене, для чего страна должна иметь крепкие интегрирующие связи во внутренней среде. На региональном уровне процесс поиска консолидирующих начал наиболее актуален, так как именно региональная социально-политическая стабильность является основой стабильности России.

Ключевым элементом в теории солидарного общества является понятие „солидарность“. Солидарность (франц. *solidarite*) означает общность интересов,

---

¹ liva656@yandex.ru

единомыслие, единодушие, взаимозависимость, взаимосвязанность, круговую поруку, совместную ответственность. В традиции русской политической мысли солидарность понимается как активное сочувствие, поддержка чьих-либо действий или мнений, а также единство убеждений и действий членов социальной группы, основывающееся на общности интересов и необходимости достижения общих целей. Солидарность – моральная категория, которая постепенно приобретает материальные черты, трансформируясь из пространства идей и образов в теоретико-прикладные модели региональных идеологем. Солидарное общество в России является логическим продолжением идей „официальной народности“ и „соборности“, где приоритетными являлись духовно-нравственные связи между людьми, а не материальные отношения. В свою очередь, „официальная народность“ вытекала из русской концепции „Москва – Третий Рим“. Теория „Москва – Третий Рим“ являлась основой мессианских притязаний на роль России, сложившихся в период возвышения Московского княжества (XIII – XVI века). Эта идея использовалась, прежде всего, для легитимации преемственности по отношению к Византии.

Существует несколько точек зрения на обоснование русской теории „Москва – Третий Рим“. Наиболее популярной в российской исторической науке является теория, изложенная в 1869 году в докторской диссертации В. С. Иконникова (Иконников, 1869). Согласно данной точке зрения, концепция „Москва – Третий Рим“ впервые была сформулирована в двух посланиях конца 1523 – начала 1524 года старцем псковского Елеазарова монастыря Филофеем. Старец Филофей ставил московского князя в один ряд с императором Константином Великим, называя последнего предком князя. Теория также обосновывается легендой конца XV – начала XVI вв. о византийском происхождении шапки Мономаха, бармы и других предметов (например, коробочка из слоновой кости, якобы принадлежавшая римским цезарям), присланных императором Константином Мономахом великому князю киевскому Владимиру II Мономаху, и целым рядом иных текстов.

Н. И. Ульянов (Ульянов, 1994: 152–162) считает, что политическая идея Москвы как Третьего Рима восходит к общественно-политическому дискурсу периода правления Александра II и связана с развитием русского империализма Нового времени. Теория „Москва – Третий Рим“ до конца XVII века не выходила из сферы отвлечённых вопросов. Влияние данной теории можно проследить в правительственных заявлениях во время освободительных войн России с Турцией на Балканском полуострове, еще более сильное влияние теории прослеживается во взглядах славянофилов.

Теория „Москва – Третий Рим“ являлась первой российской теорией, основанной на феномене солидарности и послужившей истоком для дальнейшего идеологического развития таких теорий, как Официальная народность, соборность, евразийство, «пассионарность», солидарное общество.

В генезисе теории солидарного общества следует выделить три исторических периода:

1. Период концептуализации (до 1917г.). Период Российской Империи, где официальной религией являлось православие (до 1908г.). Для данного пе-

риода характерно осмысление и теоретическое изложение основных элементов теории, их обоснование и осмысление отечественными философами, политическими деятелями.

2. Период забвения (1917–2000 гг.). Данный период связан с Октябрьской революцией 1917 года, с уничтожением Российской Империи и возникновением СССР. Официальной идеологией этого периода являлся марксизм-ленинизм, изучение других направлений общественно-политической мысли не поощрялось. С распадом СССР в 1991 году в России начался период „дикий демократии“, связанный с отрицанием всего советского, культом западного образа жизни, основанного на культе потребления. Принятая в 1993 году Конституция Российской Федерации провозглашала, что Россия является светским государством с поликультурным и поликонфессиональным устройством.

3. Период ретроспективы (с 2000 – по настоящее время). В данный период произошла стабилизация политической ситуации, были решены или локализованы наиболее острые социально-экономические проблемы. Власть и общество обратили внимание на идеологический вакуум; на передний план выходят проблемы поиска национальной идеи и идентичности.

Говоря о теоретическом обособлении первого периода, необходимо упомянуть социо-политический и социо-культурный контекст данного периода в истории России. Россия была провозглашена Империей 22 октября 1721 года по итогам Северной войны, когда по прошению сенаторов русский царь Пётр I Великий принял титулы Императора Всероссийского и Отца Отечества. Император Всероссийский обладал неограниченной, абсолютной властью до 1905 года. Российская империя существовала до Февральской революции 1917 года, когда Временным правительством Россия была провозглашена республикой.

Основную часть населения тогдашней России, около 80%, составляли крестьяне, для которых формой общественного уклада являлась община. Община представляла собой территориально обособленную конгломерацию людей, владеющих коллективной собственностью на долевой основе, а также юридической ответственностью по принципу круговой поруки (за провинности отдельного члена общины ответственность несла вся община).

Российское государство до XIX века не располагало достаточно развитым административным аппаратом, чтобы установить непосредственные отношения с общиной каждого отдельного селения. Государство создавало более крупные административные единицы – волости. Община имела характер неформального объединения, ее статус не был закреплен юридически. Сохранявшееся до 1861 года крепостное право, закрепившее низкий гражданский статус крестьян, ещё более препятствовало официальному признанию их сообществ. Система управления государственными крестьянами, сформировавшаяся в течение XVIII столетия, имела волостную структуру управления. Государственное управление и надзор над помещичьими крепостными крестьянами отсутствовали. Помещики несли полную персональную ответственность перед государством за действия своих крепостных (Алексеев, 1902).

В XIX веке на смену неформальной общине постепенно пришли сельские общины. Сельские общины были образованы в результате реформы 1837–1841 годов по управлению казённым имуществом, подготовленной графом Киселёвым, и первоначально распространялись только на государственных крестьян. Одно сельское общество включало один большой населённый пункт, либо несколько маленьких соседних. В ходе освобождения владельческих крестьян от крепостной зависимости сельские общества были образованы также для бывших крепостных крестьян. Все члены сельской общины (при общинном пользовании землёй) были связаны круговой порукой – община несла коллективную ответственность за уплату всех видов налогов и выкупных платежей всеми своими членами. Круговая порука была отменена в 1903 году лишь в 46 губерниях Европейской России, а в 1905 году – уже повсеместно.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что большинство населения России жило обособленно, на принципах коллективности и взаимответственности.

Преобладающей религией Российской Империи являлось православие, представленное Русской православной церковью (РПЦ). В 1721 году Пётр I реорганизовывал РПЦ, введя в ней синодальное правление и отменив ранее существовавшее патриаршество. РПЦ возглавлялась Священным Синодом, полностью подконтрольным императору, т.е. религия была подчинена светской власти. Православие официально являлось государственной религией, до 17 апреля 1905 года выход из православия считался уголовным преступлением.

Официальной идеологией Российской Империи в период правления Николая I (1825–1855) являлась теория „Официальной народности“. Автором её основных принципов „Православие. Самодержавие. Народность“ является граф С. С. Уваров, видевший сущность русского народа в традиционализме, основанном на ценностях православной культуры, приверженности государственному патернализму и неких формах коллективного (общинного) общественного уклада. Теория Официальной народности являлась обоснованием необходимости консервативной политики государства, основанной на выборе самобытного исторического развития России. Главный постулат теории заключался в тезисе: при любом развитии, при любой реформе необходимо учитывать русскую самобытность.

Некоторые взгляды идеологов тех лет перекликаются с риторикой современного российского руководства, что указывает на исторически обоснованную актуальность подобной теории. Так, в докладе 1848 года „О цензуре“ С. С. Уваров формулирует основы идеологической модели Империи: „Посреди всеобщего падения религиозных и гражданских учреждений в Европе, не взирая на повсеместное распространение разрушительных начал, Россия к счастью сохранила доселе теплую веру к некоторым религиозным, моральным, и политическим понятиям, ей исключительно принадлежащим“ (Уваров: 70).

Важным этапом в развитии концепции солидарного общества является исторический спор западников и славянофилов, имевший большое значение для развития общественно-политической мысли. Они являлись представите-

лями либерально-буржуазной идеологии, возникшей в дворянской среде под влиянием кризиса феодально-крепостнической системы.

Представителями славянофилов были И. В. Киреевский, А. С. Хомяков, Н. А. Бердяев, Ю. Ф. Самарин и многие др. Славянофилы выступали за сохранение исторической самобытности России, культивировании традиций, особенностей религиозного, национального и культурного наследия.

Данная общественно-политическая мысль наиболее полно представлена в трудах А. С. Хомякова. Признавая принципы официальной народности, славянофилы развили их согласно духу времени:

1. Православие, но со свободной церковью.
2. Самодержавие, опирающееся на общество, а не на бюрократическую машину.
3. Народность, опирающаяся на общину, осуществляющая местное самоуправление и выражающее свое мнение.

По А. Хомякову, соборность – это „единство во множестве“, т.е. принцип, вытекающий из православной традиции церковных соборов, где решения принимаются совместно и разночтения не допускаются. Сущность соборности представляется набором характеристик: свободы, органического единства человека и Бога, как абсолютного идеала. Свобода трактуется как осознанное вхождение в общность людей, осознающих высшие духовные идеалы и ценности. Высшая ценность – возможность самосовершенствоваться, каждый человек служит общественным, сверхличностным идеалам. Идеи предоставления народу гражданских свобод, отмены крепостного права занимали важное место в работах славянофилов.

Соратник А. С. Хомякова Н. А. Бердяев в своем труде „Философия неравенства“ подробно описывает роль государства в жизни общества и отдельного индивида, раскрывая как положительные, так и отрицательные стороны. Государство, как институт, „...есть объективная природная и историческая реальность, которая не может быть ни создаваема, ни разрушаема по человеческому произволу“ (Бердяев, 1923: 246). Для Бердяева государство является неотъемлемым злом, оно создано для того, чтобы по средствам законов не дать человеку скатиться в „окончательную греховность“. Государство является гарантией минимума прав и свобод, институтом, охраняющим человека от соблазна вернуться в „звериное состояние“. Свобода и независимость, по мнению Н. А. Бердяева, требуют того, чтобы в основу государства было положено принуждение и право. Подлинно свободная личность не может появиться вне жесткой иерархичной системы, принудительной дисциплины, которую обеспечивает государство. Таким образом, государство рассматривается как правовой институт принуждения, необходимый для существования общества.

Представителями западников являлись П. В. Анненков, В. П. Боткин, А. И. Гончаров, Т. Н. Грановский, К. Д. Кавелин, М. Н. Катков, В. М. Майков, П. А. Мельгунов, С. М. Соловьев, И. С. Тургенев, П. А. Чаадаев и др. С точки зрения западников, российская самобытность является фактором социально-

политической отсталости, способствующим исключению России из общеевропейской истории. Главную заслугу Петра I они видели в том, что он ускорил процесс перехода от отсталости к цивилизации.

Западники считали, что Россия и Западная Европа должны иметь одинаковый исторический путь, поэтому Россия должна заимствовать опыт Европы. Главную задачу они видели в создании такого типа общества и государства, где основной ценностью была бы личность и ее свобода. Силой, способной стать двигателем прогресса, западники считали „образованное меньшинство“ – интеллигенцию.

Интересным представляется тот факт, что и западники, и славянофилы представляли собой патриотическое направление русской мысли и выступали с радикальной критикой официальной власти, однако расходились в путях поиска альтернативного варианта развития. Они выступали за реформистский путь решения основных социальных вопросов России, однако по-разному видели пути необходимой реформы. В процессе подготовки крестьянской реформы 1861 года славянофилы и западники вошли в либеральное крыло сторонников отмены крепостного права.

Говоря о теории солидарного общества, стоит отметить несомненный вклад в ее развитие Н. К. Михайловского – русского социолога, выдающегося теоретика либерального народничества. Выступая против „легальных марксистов“, которых он критиковал за излишнюю пропаганду западных ценностей, Михайловский видел суть прогресса в личностном совершенствовании каждого индивида. Борьба за индивидуальность – главный тезис теории Михайловского. Он призывал к мирным реформам в интересах народа, особенно крестьянства, видя в нем духовную основу России.

Второй период, период забвения, связан с Октябрьской революцией 1917 года, коренным перелом в историческом развитии России. Российская политическая мысль начинает развиваться в двух основных направлениях: внутри страны и за ее пределами. Во внутрироссийской политико-философской жизни происходит большевизация духовной жизни страны после захвата политической власти и утверждения диктатуры одной партии – партии большевиков. В условиях зарубежья, где была возможность сохранения русской независимой политической науки, общественные деятели русского зарубежья ставили в своих трудах темы социального и духовного значения. Например, развивали идеи о роли православия в развитии русской духовной культуры, национального самосознания русского народа, т.е. обращались к таким проблемам, изучение которых в советской России было невозможно. Одним из наиболее ярких представителей данного периода является И. А. Ильин.

Сторонник белого движения, эмигрант, И. А. Ильин являлся последователем интеллектуального творчества славянофилов, противником коммунизма и большевизма. Он выделил три важнейшие составляющие солидарного общества: определение государственности, поиск национальной идеи и нравственный идеал. Ильин утверждал, что не существует универсального государственного строя и единой формы правления. У каждого народа есть уникальный

опыт государственности в ее органичном развитии с культурой, религией, традицией. И. Ильин сформулировал национальную идею, идею духовного возрождения России. Предвидя в исторические будущие проблемы национальной, духовно-нравственной идентичности, философ предложил решать подобного рода проблемы через воспитание народа „в национальном духовном характере“, включающем в себя память об историческом прошлом, о религиозных и традиционных заветах предков. Консолидирующая идея должна быть государственно-национальной, государственно-патриотической, государственно-исторической. Преодоление системных проблем для России возможно через национальную рефлексию, традиционные религии (прежде всего православие) и исторический опыт. „Россия – не человеческая пыль и не хаос. Она есть прежде всего великий народ, не промотавший своих сил и не отчаявшийся в своем призвании. Этот народ изголодался по свободному порядку, по мирному труду, по собственности и по национальной культуре. Не хороните же его преждевременно!“ – писал Ильин о России (Ильин, 1993: 167).

Взгляды Ильина повлияли на мировоззрение многих русских писателей и националистов XX века, например, А. И. Солженицына. А его работы стали известны в России только после упоминания и цитирования в текстах Посланий Президента В. В. Путина Федеральному Собранию Российской Федерации в 2005 и 2006 годов.

Еще одним направлением политической мысли иммиграции является евразийство – политико-философское течение, зародившееся в 20-х годах XX века. Евразийцы считали себя продолжателями идей славянофилов, однако отвергали апологию общины и панславистский политический проект, их идеалом было федеративное государство в границах СССР до 1939 года, куда предлагалось включить Монголию (Попков, 210). Основателями классического евразийства являются Н. С. Трубецкой, П. Н. Савицкий, Г. В. Флоровский.

Во внутривластном дискурсе после 1917 года официальной „идеологией рабочего класса“ являлся марксизм-ленинизм. В советской парадигме марксизм-ленинизм – единственно истинно-верная научная система философских, экономических и социально-политических взглядов (Безансон, 1998), допускавшей до 1930-х годов некоторый плюрализм при условии приверженности основным догматам марксизма. Развитие альтернативных точек зрения преследовалось, в связи с чем до 1991 года российская политическая мысль была советской в подлинно идеологическом смысле. Поэтому более 70 лет политические проблемы изучались в СССР в рамках „научного коммунизма“, или „исторического материализма“, являвшихся приоритетными направлениями советского обществознания и идеологически подменяющих политическую науку как отрасль исследования социально-политической действительности.

С 1991 по 2000 года происходит активное освоение западных концепций, теорий и подходов. На фоне распада СССР, сопровождавшегося глубокими социально-экономическими потрясениями, российской идеологической матрицей стала свобода, понимаемая как отречение от всего советского прошлого во имя новых демократических ценностей. Однако последовавшие вскоре

экономические и социально-политические потрясения вследствие политики так называемой „шоковой терапии“ 1992–1998 годов, „парада суверенитетов“ регионов России, первой Чеченской войны 1991–1995 годов полностью дезориентировали население страны, которым были утеряны базовые элементы, составляющие национальную идентичность российского народа.

В данный период особенно выделяется движение неоевразийцев, возникшее как реакция на либеральные реформы российского правительства. Новая волна интереса к этому движению связана с творчеством Л. Н. Гумилёва и А. Г. Дугина.

Занимаясь концепцией этногенеза и исследуя фактографический материал, Л. Н. Гумилёв доказывает, что на территории Евразийского материка необходимо выделять несколько групп, обладающих собственными условиями существования, которые приводят к устойчивой форме проживания этносов. В книге „От Руси к России“ Л. Н. Гумилёв выявляет суперэтническую целостность – Россию, соединяющую в себе европейское и азиатское начала. Россия соединяет эти две цивилизации и поэтому выступает как самостоятельная цивилизация. В то же время Гумилев предупреждает, что „...ценой интеграции России с Западной Европой в любом случае будет полный отказ от отечественных традиций и последующая ассимиляция.“ (Гумилев, 2015: 383). Концепция „пассионарности“ Гумилева – это теория солидарности народов, построенная на праве каждого „быть самим собой“.

А. Г. Дугин привнес в евразийство идею совмещения капитализма и социализма, рассмотрение геополитики как противостояния теллуократии и талассократии и взгляд на СССР как евразийскую державу (Дугин, 2004). Является сторонником византийской симфонии властей — альянса духовной и светской власти, где первичной остается светская власть.

В настоящее время под неоевразийством подразумеваются антизападные настроения, позитивное восприятие советского прошлого и идея многополярного мира.

В период с 2000 года по настоящее время произошла стабилизация внутриполитической ситуации, были решены или локализованы наиболее острые социально-экономические проблемы. Сегодня Россия стремится к усилению влияния на внешнеполитической арене, для чего страна должна иметь крепкие интегрирующие связи во внутренней среде. Для разработки интегрирующих механизмов власть формулирует запрос на переосмысление забытых идеологий, к числу которых относится и теория солидарного общества. Наблюдается активизация интереса к трудам белой иммиграции, на идеологическое поле возвращается Русская православная церковь.

Предлагая новую модель социально-политического устройства, патриарх утверждает, что солидарное общество — это русский социальный идеал, также непосредственно связанный с христианским выбором князя Владимира. Солидарное общество противопоставляется западному образу жизни. По его мнению, солидарное общество должно строиться на основе традиционных ценностей, где „ценности формируют базис“, для которого политика является

только „надстройкой“. Идеал государственного устройства видится в „обществе-семье“, где власть, являясь частью общества, органично существует вместе с этим обществом и внутри него. Говоря о ведущей роли православия в духовной сфере, как религиозном выборе большинства, РПЦ видит основу общества в нравственно-патриотическом воспитании. Солидарное общество в концепции „Русского мира“ – это идеал нравственного общества и государства, предполагающий бережное отношение к подлинным ценностям и историческому опыту народа.

По его мнению, солидарное общество должно строиться на основе традиционных ценностей, где „ценности „формируют базис“, для которого политика является только „надстройкой“ (Гашков, 2015). Идеал государственного устройства видится в „обществе-семье“, где власть, являясь частью общества, органично существует вместе с этим обществом и внутри него. Говоря о ведущей роли православия в духовной сфере, как религиозном выборе большинства, РПЦ видит основу общества в нравственно-патриотическом воспитании.

В XXI веке солидарное общество из теоретической модели превратилось в практическую концепцию на региональном уровне. Региональное солидарное общество, как проект, впервые появилось в Белгородской области в 2009 году, а 3 мая 2011 года Губернатором Савченко Е. С. была подписана стратегия „Формирование регионального солидарного общества на 2011 – 2025 гг.“.

Солидарное общество можно определить, как теорию, согласно которой основными условиями социальной солидарности являются духовное здоровье и соблюдение традиционных нравственных норм в рамках существующего правового поля. По мнению В. П. Бабинцева, региональное солидарное общество – это система межличностных и межгрупповых отношений субъекта Российской Федерации, основанная на осознании их участниками общности фундаментальных интересов, ценностей и жизненных смыслов, взаимной поддержке, лояльности и сотрудничестве в достижении позитивных общественно значимых целей (Бабинцев, Реутов, 2012: 59–74).

Солидарное общество – это социально-политическая теория, основанная на развитии духовности, нравственности, коллективизма, не исключающего позитивный индивидуализм, с целью построения общества нового типа. Системообразующим компонентом регионального солидарного общества признаются духовные и культурные традиции Белгородской области, как регулятора формальных и неформальных отношений. Взаимодействие власти и общества осуществляется через развитие форм гражданского контроля при равноправии сторон. Основой солидарного общества является семья, а также провозглашается стремление к коллективным формам взаимодействия граждан.

Говоря о солидарном обществе нередко можно встретить отождествление данной концепции с теорией солидаризма. Концепция солидаризма – это политическая теория, основанная на необходимости стремления к поиску компромисса, объединяющих духовных начал, социальному сотрудничеству между различными социальными группами, классами, партиями, объединениями при минимальном вмешательстве государства.

Однако концепция солидаризма является синтезированной европейской концепцией, не имеющей непосредственного отношения к концепции солидарного общества. Развиваясь в политико-правовом и социально-культурном контексте Западной Европы, теория солидаризма опирается на традиции западной культуры, тогда как теория солидарного общества – результат политико-философской традиции Востока, а именно России.

Сравнивая концепции солидаризма и солидарного общества, следует отметить тот факт, что обе концепции опираются на общий принцип солидарности, однако понимание данного принципа различно: солидарность в концепции солидарного общества означает общность интересов, единомыслие, единодушные, взаимозависимость, взаимосвязанность, круговую поруку, совместную ответственность. В концепции солидаризма – деятельность, направленная на поиски взаимопонимания, согласия и сотрудничества между людьми, организациями, странами. Фундаментальным различием является то, что солидаризм опирается на рациональные мотивы, а солидарное общество большую значимость отводит иррациональному началу.

Теория солидарного общества и теория солидаризма малоизучены как на Западе, так и в России. Это связано с тем, что теории разрабатывались в условиях двух мировых войн, были частично дискредитированы тоталитарными режимами. На сегодняшний день отмечается возрастающий интерес к данной проблематике, что связано с поиском третьего пути между тоталитаризмом и демократией, попыткой найти новые формы общественной организации и государственного устройства.

Литература

- Иконников, В. С. 1869. *Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории*. Киев.
- Ульянов, Н. И. 1956. *Комплекс Филофея* // Вопросы истории. 1994. № 4.
- Алексеев, С. Г. 1902. *Местное самоуправление русских крестьян XVIII-XIX вв.* СПб. - М.: Изд. тов-ва М.О.Вольф.
- Уваров, С. С. *Доклад «О цензе»* (по копии из РГИА).
- Бердяев, Н. А. 1923. *Философия неравенства*. Берлин.
- Ильин, И. 1993. *О грядущей России*. М.: Воениздат.
- Попков, Ю. В. 2010. *Евразийский мир: ценности, константы, самоорганизация*. Новосибирск: Параллель.
- Безансон, А. 1998. *Интеллектуальные истоки ленинизма*. М.: МИК.
- Гумилев, Л. 2015. *От Руси к России*. М.: Эксмо.
- Дугин, А. Г. 2004. *Проект Евразия*. Режим доступа: <http://med.org.ru/article/1839>. [12.03.2015].
- Гашков, И. *Церковь предупреждает от губительной свободы* // Независимая газета. 23.01.2015. Режим доступа: http://www.ng.ru/faith/2015-01-23/1_church.html [21.02.2015].

Бабинцев, В. П. и Реутов, Е. В. 2012. *Формирование регионального солидарного общества как управленческая проблема*. Режим доступа: <http://belsolidarnost.ru/концепция-солидарного-общества/>. [20.04.2015].

Irina V. Lavrinenko

GENESIS OF THE CONCEPT OF SOCIETY SOLIDARITY: RUSSIAN REGIONAL SPECIFICITY

Summary

The genesis of the concept of solidarity of society is an extension of the idea of nation and of catholicity, where priorities are the spiritual and moral connection between people, rather than material relations. Conceptualization of solidarity society theory occurs in the XX century, but the origins of this phenomenon can be traced throughout the historical path of Russia's development. The ideology of "official nationality" brought S. Uvarov, also the concept of catholicity of Khomiakov, Soloviev, the original theory of I. Ilyin. Great attention to the theory of society are showing solidarity ministers of the Russian Orthodox Church (ROC). In the XXI century, society of solidarity turned from a theoretical model into a practical concept at the regional level and is a promising a direction of development both theoretical; thinking and practical changes.

**ДИЛЕМЕ У ПСИХОЛОШКОЈ
ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ**

ДИЛЕММЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ

Резюме: Психологическая практика это всегда выбор определенного действия из ряда возможных. Чаще всего эти возможности формулируются в виде дилемм. Основная структура психологической практики представлена психопрактическими основаниями, аспектами и динамикой. Основания: мотивационные, концептуальные, реляционные, методологические, практические, инструментальные, действенные, феноменальные. Аспекты: высшего уровня, деятельностнообразующие, дополнительные. Деятельностнообразующие аспекты: саморегуляционный, профилактический, тренинговый, развивающий, консультационный, терапевтический и др. Динамика: системная, личностная, групповая. Каждый из этих элементов практики имеет свои дилеммы.

Ключевые слова: дилемма, психологическая практика, психопрактические основания, психопрактические аспекты, психопрактическая динамика

С 1970-х годов в западном мире все чаще говорят о психологическом обществе, как такой социальной организации, в которой все большее значение в социальном функционировании приобретает психология во всех ее проявлениях, общество все в большей степени психологизируется, этот процесс идет параллельно с его информатизацией, электронизацией, технологизацией и глобализацией. Понятие психологического общества ввел в научный оборот Мартин Гросс в 1978 году (Gross 1978). С тех пор было немало сказано о психологическом обществе как особой организации социума, где существенную роль играют психологические представления, отношения, управление, самоидентификация и т.п.. В частности об этом пишет Томас Лихи в „Истории современной психологии“ (Leahey 2000), а многие исследователи западного общества подчеркивают, что само собой разумеется, что „мы живем в психологическом обществе“ (Bobgan 1987), „мы стали психологическим обществом“ (Ellsworth 2008) и т.п.

Можно выделять различные критерии психологического общества. Например, И. Е. Сироткина и Р. Смит (2008) рассматривают следующие четыре критерия:

- 1) рост психологии как профессии,
- 2) степень социальной включенности психологического знания,

---

¹ ignikkar@mail.ru

- 3) отношение между индивидуализмом, модернизмом и психологией,
- 4) социальное управление.

Первый критерий, которому также большое внимание уделяет Т. Лихи, связан с неуклонным, постоянным и быстрым распространением в двадцатом столетии психологии как профессии, прежде всего, практической (консультирование, терапия, тренинги, психологическая помощь и т.п.), но также и научно-исследовательской и писательской, в том числе популярной. В начале двадцатого столетия счет психологов шел на единицы, сегодня их сотни тысяч. И профессия психолога популярна и востребована, в России чуть ли не каждый университет считает своим долгом иметь если ни факультет, то кафедру психологии.

Второй критерий указывает на все большую распространенность психологического знания в обществе и его социальную включенность. Если в начале двадцатого столетия о психологии почти не говорили, учитывались, прежде всего, политические и экономические аспекты деятельности, то сейчас зачастую любая проблема обсуждается с психологической подоплекой, при рассмотрении любого вопроса присутствует психологическая составляющая, которая довольно часто выходит на первый план. Психология присутствует в любой социальной сфере, психологией заполнен Интернет, телевидение, издаются массовыми тиражами журналы и книги по психологии, люди обсуждают свою жизнь и переживания в психологических терминах.

Третий критерий связывает понятия модернизма, индивидуализма и психологии. Как пишут И. Е. Сироткина и Р. Смит „именноиндивид считается основой и существом общества эпохи модерна“, индивид эпохи модерна первичен по отношению к социальному, его идентичность, самопонимание и понимание других определяется, прежде всего, психологическими понятиями, а не социальными. Считается, что в 1980-е гг. общество совершило переход к постмодернизму, а самоидентичность стала подвижной, перманентно изменяющейся (Сироткина, Смит, с.80–81).

Четвертый критерий характеризует переход общества от управления с помощью силы и материального давления к психологическому социальному управлению: „В модернистских государствах, где существует либеральное общество, управление и контроль за людьми осуществляется не применением силы (или угрозой ее применения), а путем их собственного, субъективного управления, или самоконтроля. Психологические свойства, придающие современным людям их идентичность... также управляют ими... в модернистских обществах „поддержание порядка“ – активная функция самих граждан, которые осуществляют ее по отношению к самим себе“ (Сироткина, Смит, с.85). Психологическое управление обществом заменяет другие виды управления как на уровне социума в целом, так и на всех других уровнях его организации вплоть до межличностных отношений.

Другим аспектом этого социального движения к психологическому обществу является рост в социуме качества и количества психологических прак-

тик, что мы и полагаем главным формальным критерием социума как психологического общества. Именно психологические практики в наиболее явной форме демонстрируют тенденцию формирования и развития общества как психологического. В самом общем виде психологическая практика представляет собой социальную практику по воздействию на психику или личность человека с целью ее изменения, преобразования, трансформации. Эта сфера в целом может именоваться практиками психологической помощи, и тогда мы говорим о практиках саморегуляции, профилактики, тренинга, консультирования, терапии и развития, личностного роста. Но надо иметь в виду, что помимо этих социально одобряемых или конструктивных практик помощи существуют и социально несанкционированные практики, которые часто не имеют названий и связаны с манипулированием, подавлением, деградацией и разрушением личности. Эта сфера – психологических практик – в настоящее время исследуется значительным числом специалистов (Антоненко 2014; Бондаренко 2007; Василюк 1992; Карицкий 2002, 2006; Мазиллов 2014; Пахальян 2011; Петренко 2013; Соколова 2006 и мн. др.).

Если рассмотреть структуру практики, то ее главными элементами являются три ее условных „измерения“: вертикальное, горизонтальное и динамическое (Карицкий 2002, 2006, 2014, 2015). Вертикальное измерение практики представлено психопрактическими основаниями, горизонтальное – психопрактическими аспектами, динамическое отражает процессуальный характер практики, подвижность ее системных, групповых и личностных характеристик во времени и их взаимное соотношение.

Вертикальное измерение представлено следующими основаниями психологической практики: 1) мотивационными, 2) концептуальными, 3) реляционными, 4) методологическими, 5) практическими, 6) инструментальными, 7) телесными, 8) действенными, 9) феноменальными. Мотивационные основания это потребности и цели практики, они могут быть социальными, групповыми, личностными. Концептуальные основания это представления о психической реальности. Каждое направление и школа в психологии имеет свои специфические концептуальные основания. Реляционные основания связаны с отношением теории к выделяемым в ней феноменам, в разных психологических теориях это отношение может быть не только разным, но и противоположным. Методологические основания это совокупность или система методов, применяемых в этой практике. Каждая практика характеризуется своей совокупностью методов, зачастую именно метод определяет суть практики (психоаналитический метод, методы поведенческой терапии, методы когнитивных практик и т.п.). Практические основания составляют важнейшее содержание практики, это навыки и умения, необходимые для ее осуществления. Если у практикующего нет нужных и развитых навыков и умений, то нет и самой практики. Инструментальные основания это используемые средства, орудия, инструменты для воздействия на психику и личности диагностический инструментарий. Телесные основания это тело человека во всех его проявлениях, она является материальным базисом для всех других оснований. Действенные основания

представляют собой совокупность действий, совершаемых во время практики. Феноменальные основания – совокупность психических явлений личности, которая открывается в практике, это сама психическая реальность, на которую происходит психопрактическое воздействие с целью ее трансформации (Карицкий 2014, 2015).

Горизонтальное измерение представлено психопрактическими аспектами, т.е. теми задачами, которые решаются в ходе практики. Они делятся на три группы: 1) высшего уровня, 2) деятельностнообразующие и 3) дополнительные. Психопрактические аспекты высшего уровня характеризуют все виды деятельности и представлены задачами в общем виде, такими как воздействие, восприятие, отношение и управление. Тогда как деятельностнообразующие и дополнительные психопрактические аспекты характеризуют, собственно, психологическую практику. Деятельностнообразующие психопрактические аспекты способны при своей генерализации образовывать основные виды психопрактики: саморегуляцию, профилактику, тренинг, консультацию, терапию, личностный рост, диагностику и обучение. Эти аспекты: 1) саморегуляционный, 2) профилактический, 3) тренинговый, 3) консультационный, 4) терапевтический, 5) развивающий, 6) диагностический и 7) обучающий.

Дополнительные психопрактические аспекты характеризуют, с одной стороны, ту совокупность действий, которые совершаются во время психологической практики, но не образуют ее основные виды, с другой стороны, способны образовывать подвиды психологической практики. Их несколько десятков. Вот некоторые из них: контекстуальный, игровой, компенсационный, поддерживающий, концептуализирующий, исследовательский, интеграционный, дифференциальный, просоциальный, жизнеобучающий, психосоматический, личностного контекста, катарсический, восстановительный, прогностический, творческий, трансперсональный, эвристический, эмоциональный, доверительный и другие аспекты. Как пример, в сказкотерапии и танатотерапии выражен контекстуальный аспект, в первом случае – сказочный, во втором – связанный со смертью. В игровых практиках – игровой аспект. В ряде практик происходит какого-то рода компенсации фрустрированных потребностей: в общении, в телесных контактах, в эмоциональной поддержке и т.п. Есть практики, направленные на социальную адаптацию, – выражен просоциальный аспект, но есть практики, которые ориентируют человека на духовный план, – трансперсональные практики.

Психопрактическая динамика представлена системной, групповой и личностной динамикой. Системная динамика это, прежде всего, взаимное соотношение психопрактических оснований и аспектов в ходе психопрактического процесса. Скажем, в начале практики существенную роль могут играть мотивационные, концептуальные и феноменальные основания, а также управленческий, контекстуальный и концептуализирующий аспекты. В какой-то момент практики на первое место могут выйти реляционные, практические и инструментальные основания, а вместе с ними в определенной пропорции терапев-

тический и компенсационный аспекты и т.п. Групповая динамика хорошо изучена в терапии, консультировании и тренинге. Это процессы развития группы в ходе практики. Она в целом может быть положительной, отрицательной, нейтральной, амбивалентной или иметь более сложный характер. Схожим образом оценивается личностная динамика.

Именно, исходя из изложенной выше структуры психологической практики, будут рассмотрены ее некоторые дилеммы, хотя часто это ситуация представляет более сложный набор альтернатив, чем дуальный выбор.

Прежде всего, рассмотрим эмпирическое пространство психологических практик. В этой сфере выделяются две основные области. 1. Практики, одобряемые, санкционируемые обществом, имеющие конструктивный характер, направленные на психологическую помощь, такие как: саморегуляция, профилактика, тренинг, консультирование, терапия, личностный рост, консультирование для развития и т.п. 2. И практики, неодобряемые обществом, направленные во вред личности, такие как: саморазрушение, провокация, упражнения в негативности, вредные советы, дестабилизация, психологическое вредительство, личностная деградация, подавление, разного рода манипулирование.

Данное пространство – это пространство личностного нравственного выбора, дилемма между „помогать человеку“ и „вредить человеку“, действовать на благо другому или действовать сугубо в личных интересах. Это дилемма нравственной мотивации личности. Данная дилемма, конечно, находит свою развязку еще до всякого обучения практике и совершения практики, но она лежит в основе совокупности тех практик, которые человек осуществляет в своей жизни и не только психологических. По сути, мы здесь имеем дело с типами личности по нравственному критерию, а сама дилемма разрешается в процессе личностного развития через ряд, возможно, непростых этапов. Но все же наступает момент, когда нравственный выбор уже совершен: и тогда один психолог-практик реализует себя на поприще психологической помощи, а другой – в области сугубо собственных эгоистических интересов. Таким образом, дилемма „помощь – вредительство“ это нравственный и фундаментальный выбор личности, по своей сути выбор экзистенциальный.

Если же мы все же говорим о социально одобряемых практиках, тогда речь идет о дилемме специалиста, связанной с другой экзистенциальной проблемой, еще одним аспектом глубинной мотивации: актуализировать личностный потенциал человека или манипулировать личностью. В обоих случаях речь идет о помощи человеку. Но в первом варианте это выбор свободы личности, ее самостоятельности и развития, это ее труд по решению существующей проблемы; во втором – это манипуляция личностью, попытка навязать ей свое представление о должном, иногда манипуляция с целью собственной выгоды, в любом раскладе здесь решение принимает и осуществляет всю работу психолог, а не клиент. В первом случае базовая установка психолога состоит в выборе свободы личности, ее нравственной ответственности за свои действия, во втором – в выборе фатальной детерминированности человека, определении его как раба своей природы,

обусловленности условно-рефлекторными физиологическими связями. Таким образом, дилеммы экзистенционального выбора сопровождают работу психолога-практика на многих этапах его работы.

Пространство социально санкционируемых, конструктивных психопрактик также имеет измерение, связанное со степенью и направленностью отклонения функционирования психики (личности, группы) от нормы. При функционировании психики в норме, ее динамическом гомеостазисе используются практики саморегуляции, профилактики и тренинга. Собственно, саморегуляция лежит в основе функционирования психики (личности, группы), а различные психологические практики строятся либо на том, чтобы поддерживать гомеостазис (нормальное функционирование саморегуляции), либо на том, чтобы тренировать способности саморегуляции, либо на том, чтобы восстанавливать саморегуляцию, либо, наконец, на том, чтобы саморегуляцию развивать. При нарушении саморегуляции применяются консультирование и психотерапия, для развития саморегуляции – практики личностного роста.

Эта эмпирическая структура пространства конструктивных практик одновременно выстраивает свой ряд дилемм. В норме функционирования: все функционирует нормально, механизмы саморегуляции справляются с воздействиями среды ↔ требуется психологическая профилактика. Или: все функционирует нормально, механизмы саморегуляции справляются с воздействиями среды ↔ требуется тренировка и укрепление механизмов саморегуляции. Или: требуется психологическая профилактика ↔ требуется тренировка и укрепление механизмов саморегуляции. Эти три дилеммы решаются как субъектом саморегуляции (клиентом), так и специалистом, психологом-практиком, если к нему обратился клиент. Для клиента это вопрос субъективного самочувствия, понимания своего состояния и той ситуации, в которой он находится, а выбор не всегда очевиден. Для специалиста это более определенный выбор, основанный на его опыте, знаниях и диагностике. Другой ряд дилемм в этом пространстве: между консультированием и терапией, между консультированием и развитием, в различном сочетании терапии, консультирования, профилактики и развития. Все они решаются практически.

На уровне мотивационных оснований психологической практики существуют свои дилеммы. В частности, дилеммы клиента на разных стадиях существования и разрешения психологической проблемы представляют собой следующие альтернативы:

- проблема сама решится ↔ надо к кому-то обратиться,
- моя проблема занимает все мои мысли ↔ надо не думать об этой проблеме,
- идти к психологу ↔ не идти,
- тратить деньги на психолога ↔ не тратить,
- идти к доктору Фрейду ↔ идти к доктору Юнгу,
- полностью положиться на доктора Фрейда ↔ сомневаться в докторе Фрейде,
- доктор Фрейд мне помогает ↔ нет никакого прогресса,

- доктор Фрейд – хороший человек (специалист) ↔ доктор Фрейд – плохой человек (специалист),
- я испытываю к доктору Фрейду сильные чувства ↔ я не должен испытывать к доктору Фрейду чувства,
- доктор Фрейд мне помог, и пора от него уходить ↔ я хочу и дальше ходить к доктору Фрейду,
- должен же я сам что-то сделать ↔ я не могу ничего сделать сам.

Этот ряд дилемм можно продолжить, их гораздо больше. Часть этих дилемм обща всем клиентам, но существуют более редкие и уникальные дилеммы. В любом случае, эти дилеммы – то, что занимает сознание клиента, это те выборы, которые он должен осуществить. Некоторые из них выражены сильно и резко, другие не столь значимы, третьи касаются одних клиентов и обходят прочих.

У психолога на уровне мотивационных оснований свои дилеммы:

- могу помочь ↔ не могу,
- заниматься клиентом самому ↔ отправить более сведущему специалисту,
- есть время заниматься клиентом ↔ нет, я перегружен,
- это мой случай ↔ не мой случай,
- важнее клиент ↔ важнее деньги, которые приносит клиент,
- важнее моя профессиональная репутация ↔ важнее деньги, которые приносит клиент,
- я не должен испытывать личные чувства к клиенту ↔ нет ничего страшного в моих личных чувствах к клиенту, я могу воспользоваться ситуацией,
- религия – это спасение ↔ религия – это проблема,
- применить метод А ↔ применить метод В,
- уделить больше времени этому клиенту ↔ следовать формально выделенному времени,
- проявлять сочувствие клиенту ↔ у меня хватает своих проблем.

Подробное развертывание этих дилемм привело бы к десяткам страниц анализа. Но консультанты, терапевты и тренеры хорошо знают об этих вопросах, поскольку сталкиваются с ними в своей повседневной практике и во многих случаях выработали свои способы защиты от этих дилемм. Собственно, принятый способ решения указанных выше альтернатив спасает самого психолога от собственных профессиональных проблем и выгорания. С другой стороны, главную работу все равно должен проделать клиент, поскольку, только проделав ее, он решит свою проблему.

На уровне концептуальных оснований психологических практик, хотя специалист обычно получает образование в русле определенной традиции, в то же время достаточно часто присутствует определенная эклектика. Собственно, это определенный признак практики в ее отличии от теории. Но наличие разные теоретических представлений о психической реальности и структуре лич-

ности, порождает, тем самым, определенные дилеммы. Конечно, если психолог жестко следует определенной традиции, такого рода дилеммы не возникает, но если он получил образование в русле двух или более традиций, понимает, что для каждого случая есть более и менее удачные теоретические подходы, то перед ним в более-менее явной форме стоит дилемма, какой традиции следовать в данном конкретном случае. Например, бихевиористской или физиологической, психоаналитической или гештальтистской, гуманистической или когнитивистской, когнитивистской или духовной, школе К. Роджерса или школе А. Маслоу, психоаналитической по К. Хорни или по Э. Фромму, использовать директивный подход или индирективный, следовать христианской психотерапии или буддийской, какую альтернативу выбрать в рамках одной теории и т.п. В одних случаях это не существенно, поскольку результат будет в обоих вариантах, но в других меняет всю феноменологическую картину. В том числе на уровне реляционных оснований, поскольку разные традиции по-разному видят реальность и выражают разное отношение к одним и тем же феноменам. Этот ряд дилемм обусловлен, прежде всего, тем, что не существует психологии как единого целого, как единой теории, а, скорей, существует много психологий, направлений в психологии, школ, подшкол, традиций, отраслей, теорий разного уровня, все они до определенной степени работают, и работают тем лучше, чем больше опыта имеет специалист. То есть по сути не вполне важно какой теории придерживается психолог-практик, а научился ли он с этой теорией получать практические результаты. Таким образом, дилеммы данного уровня это дилеммы широты психологических знаний и глубины мастерства психолога.

Если все же психолог придерживается определенной психологической картины, определенной версии психической реальности, то даже в этой системе воззрений может быть проблема отношения к выделяемым психическим объектам, особенно амбивалентного характера. Иногда отношение к выделяемым феноменам целиком задано с уровня теории. Например, округлые и длинные объекты в психоанализе, если речь идет об анализе сновидений. Но есть еще личный опыт клиента, и если он занимается производством тарелок, то выводы психотерапевта по поводу содержания его сна могут быть весьма некорректны. И это известная проблема, которая много раз обсуждалась. Таким образом, одна из общих дилемм на уровне реляционных оснований: следовать теории ↔ следовать эмпирии. Если речь идет об амбивалентных объектах, то: следовать рациональным суждениям ↔ или следовать интуиции.

Психолог-практик обычно владеет множеством конкретных техник и технологий. В решении одной и той же проблемы, как правило, большинство из них может быть использовано. Таким образом, на уровне методологических оснований существует постоянная дилемма выбора конкретной техники или технологии. Клиент в расслабленное состояние может быть приведен с помощью или гипноза, или аутотренинга, или телесного воздействия, или музыки, и множеством других способов. Клиенту можно улучшить психическое состояние путем или техники переключения состояний, или показа видеофильма, или беседы на определенную тему, или медитации, или визуализации, или занятия

хобби и т.п. Личностную проблему можно решать когнитивными техниками, психоаналитическими, поведенческими, фармакологическими средствами, духовными беседами и т.п. Что выбрать? Это многовариантный выбор, который иногда может быть сведен к дилеммам, но чаще представляет собой все же более сложный выбор. Только у узкого специалиста не существует такого рода дилемм.

На уровне психопрактических аспектов, во-первых, стоит дилемма выбора самой практики. Это дилеммы: психотерапия ↔ консультирование, консультирование ↔ развитие, консультирование ↔ саморегуляция, профилактика ↔ тренинг и т.п. Во вторых, дилемма решаемых задач и их последовательности. То есть, какие именно задачи будут решаться и в какой последовательности. Например, в рамках психотерапии могут решаться задачи (выходить на первый план аспекты): сначала терапевтические ↔ сначала диагностические, сначала терапевтические ↔ сначала консультационные, сначала обучающие ↔ сначала саморегуляционные, сначала контекстуальные ↔ сначала игровые, сначала интеграционные ↔ сначала дифференцирующие, сначала компенсационные ↔ сначала развивающие, сначала поддерживающие ↔ сначала терапевтические, сначала концептуализирующие ↔ сначала эмоциональные, сначала доверительный ↔ сначала объяснительный, сначала просоциальный ↔ сначала трансперсональный, сначала восстановительный ↔ сначала катарсический и т.п. Решая одни задачи, мы не решаем другие, или они утрачивают актуальность. Правильный выбор задач и их последовательности делает нашу практику более успешной. Если психологом совершен выбор основной практики, то далее это выбор последовательности решаемых задач, часто решаемых по ходу процесса, путем оценки наличной ситуации. С другой стороны, выбор первой задачи начинает детерминировать последовательность других задач. Скажем, выбрав сказочный контекст, мы обычно развертываем через такой контекст систему диагностических процедур, а поставив диагноз предлагаем решение через индивидуальное завершение сказки. Или, остановив свой выбор на танатотерапии, мы далее переходим к телесным практикам и через них к психотерапевтическим задачам. Заявив ребефинг, мы осуществляем регрессивную медитацию, формируем контекст рождения, усиливаем его через специфические телесные практики и добиваемся психотерапевтического эффекта.

Поскольку дилеммы обычно взаимосвязаны, то дилеммы психопрактических аспектов выводят нас в сферу динамики: последовательность решаемых задач это уже системная динамика. Но здесь имеются и свои дилеммы: усиливать процесс или сглаживать? воздействовать на личность или группу? быть директивным или недирективным? провоцировать болезненный процесс или устранять? быть моноаспектным или полиаспектным в воздействии? следить за групповой динамикой или за личностной? отдавать предпочтение групповой (личностной) динамике или системной (теоретической)? усиливать одни психопрактические аспекты или другие? Например, психотерапия может начаться с задания определенного контекста, а может с диагностики. Процесс исцеления может идти путем обострения симптомов, а может за счет компенсации фрустрированной

потребности. В группе каждый может работать на себя или группа может работать на одного. Управлять группой и клиентом можно в явной и директивной форме, а можно мягко направлять процесс, позволив всему идти своим чередом. Добиться положительной динамики можно сначала повернув ее к негативной, а можно медленными шагами увеличивать позитивный потенциал.

Конечно, в сфере практической психологии без труда можно обнаружить и множество других дилемм. В данной работе мы постарались представить проанализированные дилеммы в системном виде на основе субъектно-деятельностной модели психологической практики. В силу этого сначала были рассмотрены дилеммы психопрактических оснований (мотивационных, концептуальных, реляционных, методологических, практических, инструментальных, телесных, действенных и феноменальных), каждый уровень оснований и альтернатив, обнаруживаемых в них, имеет свою специфику. Затем были рассмотрены дилеммы психопрактических аспектов и, прежде всего, в связи с видами практик и последовательностями решаемых задач. Наконец, были представлены дилеммы психопрактической динамики.

Литература

- Антоненко, И. В. Фактор доверия в психотерапии, консультировании и тренинге // Будущее клинической психологии – 2014. Материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. (25 апреля 2014 г.) / под ред. Е.В. Левченко. Пермь, 2014. С.53–59.
- Бондаренко, А. Ф. Психологическая помощь. Теория и практика. К., 2007.
- Васильюк, Ф. Е. От психологической практики к психотехнической теории // Московский психотерапевтический журнал. 1992. № 1.
- Карицкий, И. Н. Теоретико-методологическое исследование социально-психологических практик. М.; Челябинск, 2002.
- Карицкий, И. Н. Психологическая практика: базовая структура. М., 2006.
- Карицкий, И. Н. Психологические практики в социальном пространстве // Приволжский научный вестник. 2014. № 11-2 (39). С.134–139.
- Карицкий, И. Н. Субъектно заданная модель психологической практики // Вестник Университета российской академии образования. 2015. №4. С.40–49.
- Мазиллов, В. А. Психология практическая и академическая: перспективы сотрудничества // Будущее клинической психологии – 2014. Материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. (25 апреля 2014 г.) / под ред. Е.В. Левченко. Пермь, 2014. С.35–41.
- Пахальян, В. Э. Проблемы профессионального образования в сфере «помогающих профессий» // Культурно-историческая психология. 2011. №2. С.106–113.
- Петренко, В. Ф. Медитация как психологическая практика работы с духом // Развитие личности. 2013. №4. С.117–130.
- Сироткина, И. Е., Смит Р. „Психологическое общество“ и социально-политические перемены в России // Методология и история психологии. 2008. Вып.3. С.73–90.

Соколова, Е. Т. Психотерапия: теория и практика. М., 2006.

Bobgan, M. and D. Psychoheresy: The Psychological Seduction of Christianity. SantaBarbara, CAL, 1987.

Ellsworth, L. F. Introduction to Psychopaths and Psychopathy // Psychoforensics. 2008. Dec.

Gross, M. The Psychological Society. NY., 1978.

Leahey, T. H. A History of Modern Psychology. Pearson, 2000.

Игор Н. Карицки

ДИЛЕМЕ ПСИХОЛОШКЕ ПРАКСЕ

Резиме

Психолошка пракса је увек избор једног облика деловања од низа могућих. Најчешће су ове могућности формулисане у облику дилема. Основна структура психолошке праксе приказана је кроз практично-психолошке основе, аспекте и динамику. Основне поставке: мотивационе, концептуалне, релационе, методолошке, праколошке, инструменталне, делатне, феноменолошке. Аспекти: високог нивоа, делотворни и допунски. Делотворни аспекти: саморегулациони, профилактички, тренажни, развојни, консултативни, терапијски и други. Динамика: системска, персонална, групна. Сваки од ових елемената психолошке праксе има своје дилеме.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ДИЛЕМИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА АНДРЕЙ ВЛАДИМИРОВИЧ БРУШЛИНСКИ

Резюме: Статията е посветена на изследването на психологическите дилеми в творчеството на выдающегося российского психолога А. В. Брушлинского (1933–2002).

Он начинает заниматься этой проблемой еще в 60-ые годы XX века и углубляет ее изучение во всех последующих своих работах по психологию мышления. По ходу изучения направленности процесса мышления, обнаруживает дилемму несовпадения искомого и требования задачи. Ее смысл состоит в вечном несовпадении того, что от нас требуют искать (в том числе, мы сами требуем) и того, что реально ищем и в итоге находим.

В начале 90-ых годов XX века, предметом исследований А. В. Брушлинского становятся и нравственные дилеммы. Вместе с его ученицей Л. В. Темновой, изучает принятие субъекта нравственного решения, на основе выбора альтернатив, путем экспериментального применения дилеммы Л. Колберга. Исследование доказывает, что промежуточные решения субъекта свидетельствуют о недизъюнктивности мышления в ситуации морального выбора.

В работах А. В. Брушлинского убедительно показано, что в основе всех психологических дилемм, оказываются особенности развертывания мышления в процессуальном плане.

Ключевые слова: дилемма несовпадения искомого и требования задачи, мышление, дилемма Колберга, процесс мышления, нравственные дилеммы

Андрей Владимирович Брушлински (1933–2002) е ярък представител на онова поколение руски учени, чието развитие започва в условията на „хрущовското затопляне“ и достига зрелостта си през 60-те години. Роден е в Москва, в семейството на професора по философия Владимир Брушлински, който е известен преводач на философска литература от немски език, включително на трудове на Спиноза, Хегел и Маркс.

Андрей Брушлински определя своите научни интереси още в ученическите си години, когато прочита „Основи на общата психология“ на С. Л. Рубинщайн и „Мислене и реч“ на Л. С. Виготски. След като завършва средното си образование със златен медал, между 1951 г. и 1956 г. е студент по психология

¹ nyagolova@mail.bg

в Московския университет. Веднага след завършването на висшето си образование, става научен сътрудник на С. Л. Рубинщайн в сектора по психология на Института по философия на Руската академия на науките. През 1964 г. защитава докторската си дисертация по експериментална психология на мисленето: „Изследване на насочеността на мислителния процес“, а от 1977 г. е доктор на психологическите науки с дисертация на тема: „Психологически анализ на мисленето като прогнозиране“.

Избран е за член-кореспондент на Руската академия на науките (1990) и за академик на Руската академия на образованието (1992). От 1989 г. до 2002 г., той е директор на Института по психология на Руската академия на науките - най-престижният научен център по психология в Русия. Между 1988 г. и 2002 г. Брушлински е главен редактор на списание „Психологический журнал“, на което придава оригинален научен облик.

Повече от едно десетилетие е считан за „главния психолог на Русия“ (Имена..., 1997, с. 3). През цялото това време той продължава да бъде преди всичко изследовател, независимо от високия си административен пост и изключителната си организационна заетост.

1. Основни периоди в изследването на психологията на мисленето

Психологията на мисленето е оная изследователска област, на която Андрей Брушлински посвети почти целия си творчески път. От първите си експериментални изследвания, осъществени в средата на 50-те години на XX век, до последните часове на живота си, прекъснат от злоещото убийство на 30 януари 2002 г., Андрей Брушлински неизменно разкрива активността, индивидуалността и уникалността на човешкото мислене. Голяма част от последните дисертационни изследвания, които ръководи са посветени на психологията на мисленето (Павлюченкова, Т. В., 2000, с. 51–58).

Когато става дума за нейната разработка, в цялостния му творчески път могат да се очертаят няколко значителни периода: първият - от 1956 г. - до 1964 г.; вторият - от 1965 г. - до 1972 г.; третият - от 1977 г. - до 1990 г. и четвъртият - от 1990 г. - до 2002 г. През всеки един от тях, в изследвателската му работа доминира определен кръг от конкретни проблеми в сферата на психологията на мисленето. Различен е и неговият научен статус.

Първият период е свързан с формирането на А. В. Брушлински, като учен-изследвател под ръководството на С. Л. Рубинщайн. През втория период, Брушлински утвърждава своите научни позиции, следвайки традициите на научната школата, към която принадлежи. Третият период е периодът на колективната научна работа, през който Брушлински защитава своята докторска дисертация. Защитата на дисертацията в областта на теоретичната и експериментална психология на мисленето му дава възможност да създаде свой научен колектив, да ръководи аспиранти и докторанти. Много скоро - в началото на

80-те години, защитаваат своите дисертации по психологија на мисленето него-вите први аспиранти – М. Воловикова и Б. Есенгазиева. Пак през този период, Брушлински организира и специална група по изучавање на психологијата на мисленето при Института по психологија на Руската академия на науките. В крај на 70-те години голяма известност и авторитет придобива ръководенијат от него семинар по психологија на мисленето, в който вземат участие аспиранти и млади учени от различни научни институции на Москва. (Путляева, Л. В., Р. Т. Сверчкова, 2003, с. 82–83). През последниј период от живота си, научните идеи на Брушлински, вклучително и принципите на изследвање на мисленето како процес, се споделят от много научни колективи в цјала Русија. Дълги години, той е председател на Научниј съвет при Института по психологија на РАН по защита на докторски дисертации в областта на общата психологија и историјата на психологијата. Како директор на същия Институт, става иницијатор и организатор на много меѓународни научни форуми с участието на водещи европејски и американски специјалисти по психологија на мисленето. Самият той, многократно представя достиженията на руската психологија на мисленето в чужбина. Въпреки, че получава многобројни покани за работа от престижни чуждестранни университети и институти, Брушлински, за разлика от други свои колеги – специјалисти по психологија на мисленето, како например – Борис Величковски, остава до крај на живота си руски учен и не напушта Родината си.

Ако трябва с една дума да се характеризира научното кредо на Андрей Брушлински, то безспорно това е думата „вярност“. През целия си научен път, той остава верен на собствените си научни идеи, на колегите си, на учениците си и естествено на своя учител в науката – Сергей Рубинцајн. В неговиј не-голям, но перфектно организиран колектив за експериментално изследвање на мисленето, Брушлински работи заедно с други бъдещи известни имена на руската психологија како К. А. Абулханова-Славска, Л. И. Анциферова, Е. А. Бу-дилова, А. М. Матюшкин, И. С. Якиманска и др. (Процес мышления ..., 1960).

Както отбелязва И. С. Якиманска: „Всички, които се учеха при Сергей Ле-онидович, завинаги приеха, че експериментът, неговиј фактически материал е основата на научното изследвање, а теоријата е добре обмислената, щателно аргументираната база за интерпретацијата и обобщението на получените експе-риментални факти. Подобен подход на изследвање в пълна степен се отнася и до всички работи на А. В. Брушлински - един от най-близките ученици на С. Л. Рубинцајн“ (Якиманская, И. С., 2003, с. 87–94). По такъв начин, Брушлински се отправя от конкретниј психологически експеримент, за да достигне до задъ-лбочените теоретически изследвания в сферата на психологијата на мисленето.

2. Тематичен обзор на отделните изследвателски периоди

Неговата основна задача, како член на научно-изследователскиј колек-тив, ръководен от С. Л. Рубинцајн, е свързана с ролята на анализа и абстрак-цијата в познавањето на количествените отношения (Брушлински, А. В., 1960,

с. 83–101). Конкретно тя се свежда до формирането на понятието „число“ в детска възраст. Изследването се провежда с деца на възраст между 5 и 8 години, като се проследява как опитните лица извършват елементарните аритметични операции. Замисълът на изследването се корени в необходимостта да се покаже, че мислителният процес се осъществява като преход от „изброяването към прибавянето“, т. е. от зависимостта на понятието „количество“ от сетивните, качествени данни на сумираните предмети (например, техния цвят) към постепенното абстрахиране от тези данни.

Макар, че задачата на Брушлински в това изследване е да проучи генезиса на онези мислителни операции, позволяващи на детето да смята, на практика в хода на експерименталните серии, се разкрива ролята на възприятието, и отчасти на представата, в мислителния процес. В онтогенезиса, логическото познаване няма характера на даденост. То става възможно, благодарение на възприятно-представната дейност.

Още в тази своя първа експериментална работа Брушлински критикува изводите на Жан Пиаже по въпроса за генезиса на понятието „число“ при децата за това, че последният подхожда от „операционалистки“ позиции. Според Брушлински, на преден план при Пиаже „се проявяват формалните свойства на операциите ... Те стават инвариантни и обратими единствено, доколкото се съотнасят едно с друго. Недостатъчно се отчита тяхното съотношение с обекта. Затова за Пиаже, числото е обективно дотолкова, доколкото е инвариантно, а не обратно, както е в действителност“ (Брушлинский, А. В., 1960, с. 89).

Както е известно, Пиаже провежда серия изследвания, посветени на развитието на количествените представи у децата, започвайки още от началото на 40-те години (Piaget, J., В. Inhelder, 1941; 1993), които по характера на приложените методики и поставените цели са сходни с изследването на Брушлински. За разлика, обаче от теоретичните позиции на С. Л. Рубинщайн относно експерименталното изучаване на мисленето, които се прилагат и от Брушлински, и в крайна сметка реализират принципите на Хегеловата логика в психологията, Пиаже разсъждава в рамките на формално-логическия подход.

По такъв начин, чрез посоченото изследване на Брушлински, в генетичната психология на мисленето се реализира процесуалният подход. Прави се един успешен опит да се изучи формирането на понятието в неговия генезис, без да се приема съществуването на предварително априорни логически предпоставки.

Вторият важен проблем от психологията на мисленето като процес, с чийто разработка Брушлински се заема в началото на 60-те години на ХХ век, е проблемът за насочеността на мислителния процес, т. е. с въпросът за това, „как се осъществява търсенето и намирането на неизвестното по-рано, което детерминира процеса на мисленето и чийто резултат е новото съдържателно понятие, новото знание“ (Брушлинский, А. В., 1963, 76–78). Неговата практическа задача е свързана с експериментална проверка на теоретичната постановка на С. Л. Рубинщайн, че „мисленето е опосредствено познание. То

се състои в това: отправяйки се от експлицитно даденото, известното, да се определи онова имплицитно дадено, т. е. зададено, неизвестното, което се проявява в хода на този процес като търсено (От тук и насочеността на мисленето; тя се определя от съотношението между даденото и зададеното, търсеното)“ (Рубинштейн, С. Л., 1958, с. 15).

За да обоснове положението, че търсеното (неизвестното) се изследва като носител на определени отношения и връзки, Брушлински се заема да докаже две основни следствия, произтичащи от това общо положение: „а) в хода на обмислянето на задачата отначало се разкрива (макар и отчасти) системата на съответстващите отношения и след това започва търсенето на техния конкретен носител; б) и обратно, ако е изолирано ново свойство на обекта, което може да стане носител на съответните отношения, но все още се проявява извън тези връзки и преди те да бъдат разкрити, то не може да се използва непосредствено за решаването на задачата, въпреки, че е необходимо за решението“ (Брушлинский, А. В., 1963, с. 77).

Третият голям проблем, който Брушлински поставя в научните си разработки от този първи период, това е проблемът за творческия характер на мисленето. Почти няма негова публикация в сферата на психологията на мисленето, в която да не се засяга проблемът за творчеството. Началото все пак се поставя през 1965 г. със статията „Творческият процес като изследователски предмет“, публикувана за първи път в списание „Въпроси на философията“ (Брушлинский, А. В., 2006, с. 356–371). Две години по-късно тя е последвана от публикацията „Към психологията на творческия процес“ (Брушлинский, А. В., 2003, с. 233–268). Тези две първи негови работи, както и многобройните по-късни, посветени на психологията на мисленето, са обединени от идеята, че творчеството е неотменна характеристика на мислителния процес. Както отбелязва Тамара Мелешко: „за него проблемът за творчеството имаше не тясно специално, а фундаментално значение. Това определи ключовата насока на всички изследвания, започвайки с експерименталното изучаване на формирането на понятието „число“ при децата от предучилищна възраст в дипломната му работа и завършвайки с мащабните теоретични обобщения в хода на разработката на континуално – генетичния метод, както и със създаването, на тази основа, на концепцията за психологията на субекта“ (Мелешко, Т. К., 2005, с. 98).

Според Брушлински разглеждането на мисленето като непрекъснат процес, като откриване на нещо съществено ново, предполага и разбирането му като творчески акт. Той не приема разделянето на мисленето на два вида „продуктивно“ и „репродуктивно“. Творчеството е най-съществената проява на мисленето. В подкрепа на това е не само фактът, че мисленето винаги е откриване на нещо непознато за субекта, но и експериментално доказаната „нелинейност“ („неадиктивност“) на мисленето (Брушлинский А. В., 1970, с. 82–140). Тази последната, както и други особености на мисленето, като познавателен процес, Брушлински изтъква, за да покаже несъстоятелността на твърденията, станали модни през 70-те години на ХХ век, че кибернетиката може изцяло да моделира мислителния процес. На този проблем той посвещава няколко свои

разработки, най-известните от които са студията „За някои методи на моделирането в психологията“ (Брушлинский, А. В., 1969) и монографията „Психологията на мисленето и кибернетиката“ (Брушлинский, А. В., 1970).

По оригинален начин Брушлински подхожда към разбирането на проблема за моделирането на мисленето. Според него този проблем, в крайна сметка се свежда до разбирането на съотношението между понятията „модел“, „образ“ и „психично отражение“, както и до значението на принципа на изоморфизма в психологията. Ако този последен принцип се прилага успешно при моделирането в точните науки, като математиката и физиката, то Брушлински поставя под съмнение приложението му за нуждите на психологическото моделиране. Той изхожда от идеята, че формирането на психичния образ и изобщо механизъмът на психичното отражение при мисленето не могат да се разглеждат като пълно, едва ли не огледално съответствие на обекта, който изобразяват. От една страна, съществува реална опасност да се игнорират изцяло особеностите на мислещия субект, който формира психичния образ, а от друга – да се наруши връзката и съответствието между образа, обекта и действителността.

Изводите на Брушлински относно характера на моделирането в психологията, основано на принципа на изоморфизма, всъщност, разкриват редуцирането на индивидуалността на мислещия субект, т. е. не отчитат неговите творчески особености в реализацията на мислителния процес. Той характеризира предложения подход на моделиране като „методологична трудност в психологията, свързана с откъсването на субекта от обекта“ (Брушлинский, А. В., 1969, с. 247) или като „паралелизъм“ и „дуализъм“ в психологията. Така, по същество той се противопоставя на характерната за времето си тенденция на гносеологизъм в психологичната наука като цяло и особено – в сферата на психологията на мисленето.

Утвърждавайки идеята, че възможностите на кибернетиката все пак са ограничени по отношение на моделирането на психичното, Брушлински извежда на преден план съотношението между личностния и процесуалния аспекти на мисленето. Според него, „само на основата на тези две специфични особености на психичния процес могат да бъдат разкрити и обяснени приемствеността, непрекъснатостта, изобщо недизюнктивността на психиката, като цяло“ (Брушлинский А. В., 1982, с. 28).

В духа на възгледите на С. Л. Рубинщайн, под понятието „личностен аспект на мисленето“, той разбира „мотивационните, изобщо личностните характеристики на познавателната дейност“ (Брушлинский, А. В., 2006, с. 453). Този тип характеристики не бива да се игнорират, но в психологията на мисленето, Брушлински по-скоро ги отчита, отколкото разработва по същество. Неговите усилия са насочени изключително към проблемите на процесуалността. Този негов изследователски принос не веднъж е определян като една от най-големите му заслуги в психологията. Главно заради това, в едно интервю, публикувано в Интернет, той е определен като „апостол на научната правда“, на което самият Брушлински скромно отговаря със следната формулировка: „Правдата кратко гласи: психичното като процес“ (Pestov A., 1999).

Изследването на психичното в неговия процесуален аспект е една от най-типичните и показателни особености на хуманистичния подход. Изключително голяма е заслугата на Брушлински в това отношение. В неговото творчество, изследователското начало на процесуалността се поставя с експерименталните и теоретични разработки, посветени на изучаването на мисленето, които, във времеви план, по думите на самия Брушлински, се реализират основно в периода между 1965 г. - 1972 г. (Брушлинский А. В., 2003, с. 28).

Идеята за изследването на психичното като процес би могла да се търси в психологията на Хусерл. Тя получава своето развитие във Вюрцбургската школа и в гешалтпсихологията. С. Л. Рубинщайн открива нов етап в разработката ѝ. Брушлински е първият руски психолог, който подробно обосновава предимствата на процесуалния подход в психологията на мисленето. Както е известно, едно от неговите експериментални открития в областта на изследването на мисленето се отнася към проявите на т. н. „немигновен инсайт“ (Брушлинский А. В., 1979, с. 122), т. е. не е задължително решаващият определена мислителна задача да получи внезапно озарение за решението. До него, той може да достигне и постепенно, на определен етап от осъществяването на мислителния анализ и синтез.

Съпоставяйки изводите на Брушлински с тези на гешалтистите по въпроса за „инсайта“, става ясно, че ако последните приемат продуктивността на мисленето, като нещо дадено на субекта в една или друга степен, то концепцията на Брушлински ни навежда на извода, че евристичните възможности на субекта се съдържат изцяло в начина на индивидуалното разсъждение. От там следва и изводът, че всеки акт на мисълта в една или друга степен е откриване на нещо ново за субекта.

Заедно с това, теорията за „немигновения инсайт“ е показател, че от началото на 60-те години в психологията като цяло съществено се изменя отношението към гешалтисткото разбиране за „инсайта“: много повече внимание се отделя на фактора „време“ в цялостната характеристика на човешката психика. Търсят се не само количествените му измерения, а подчертан интерес придобиват качествените проекции на т. н. „психологическо време“.

Личностният и процесуалният аспекти на мисленето получават своето своеобразно съчетание в условията на диалогическото решаване на мислителни задачи. Заедно със своите сътрудници и аспиранти, като В. Поликарпов и Б. Есенгазиева, Брушлински осъществява експериментално изучаване на мислителния процес в условията на междуличностното общуване. В условията на диалога възникват такива отношения, като „продуктивния конфликт“, „кооперацията“ при прогнозиране на резултата, лидерски отношения и съответните им особености. Всичко това, налага и извода, че „в условията на съвместна познавателна дейност именно общуването е подчинено на познанието, а не обратното“ (Брушлинский, А. В., В. А. Поликарпов, 1990).

Много важна характеристика, както на индивидуалния, така и на груповия субект, се оказва отношението към свободата. Брушлински отделя значително място в своята теория на разработката на нейния психологически аспект.

Той специално подчертава, че „субектът – това е преди всичко свободният човек“ (Брушлинский, А. В., 2003, с. 18). В индивидуалния план на разбирането на субекта, важна проява на неговата свобода е възможността за творчество. Ето защо, в противоположност на глобалните стратегии, хуманистичният подход отчита в максимална степен творческите прояви на човека.

Във връзка с това, Брушлински поставя по нов начин въпроса за принципите на възпитанието и обучението, които изразяват реалната връзка на индивида с обществото. Той често посочва, че в условията на тоталитаризма се отдавало предпочитание на нехуманната педагогическа практика, която не само не е била стимул, но и е ограничавала всякаква самодейност на учителите и още повече на учениците. В демократичното общество, целта на обучението и възпитанието се отнася до създаването на такава учебна ситуация, в която ученикът самостоятелно достига до решения, т. е. формира творчески своите научни понятия (Брушлинский А. В., 2003, с. 58–59).

Навлизайки в епохата на „компютързацията“, Брушлински продължава да поддържа идеята, че единствено човекът като субект на психиката може да мисли творчески. Компютърните програми, било и най-съвършенните, са резултат от човешкото мислене. Върху проявите му, върху начина по който то се реализира, оказват влияние и много нерационални (т. е. непознавателни) фактори: несъзнателните установки, общият фон на преживяванията и т.н. Ето защо подходът на когнитивната психология, обособяващ и абсолютизиращ познавателните процеси, също заслужава сериозна критика. За разлика от много свои съвременници – известни руски психолози, като Борис Величковский, Олег Тихомиров и други, които буквално се увличат от „когнитивната вълна“ в психологията, Брушлински изразява несъгласието си с представителите на това направление, главно поради едностранчивостта им в изследването на човешката психика (вж. например, Рокитянский Я. Г., 1995, с. 892–893). В рамките на когнитивния подход обективацията и универсализацията на психичното се оптимизират за сметка на индивидуалността и творчеството. Пристъпвайки към задълбочена разработка на понятието „субект“, Брушлински не само продължава да развива принципите на субектно-дейностния подход на С. Л. Рубинщайн, но и да изтъква предимствата на изследването на мисленето като процес.

3. Дилемата на несъвпадението на търсеното с условието на задачата или „законът“ на Брушлински

В хода на изучаването на насочеността на мислителния процес, Брушлински изолира тази психологическа дилема, която се състои в несъвпадение на търсеното с условието на задачата. На кратко, той я определя по следния начин: „Нейният смисъл се състои във вечното несъвпадение между това, което искат от нас (включително и онова, което ние сами искаме) и онова, което реално търсим и в крайна сметка – намираме“ (Брушлинский, А. В., 1982, с. 12).

Началото на неговите научни занимања с този проблем се поставя още през 60-те години на XX век и задълбочава неговото изучавање в по-късните си работи по психологија на мисленето. Най-рано и нај-подробно, тој го разработва през 1967 г., в студията си „Към психологијата на творческиот процес. (Психологијата на мисленето вместо така наречената „евристика“),“ која е отпечатана в сборникот на академичното издателство „Наука“ – „Човек, творчество, наука: философски проблеми“. Трудове на Московската конференција на младите учени, Москва. На нејна основа, през 70-те години на XX век, тој задълбочава разработката на вџпросот в монографиите си „Психологијата на мисленето и кибернетиката“ (1970) и „Мислене и прогнозиране“ (1979).

Основната цел на разработката е разкривањето и определувањето на творческата карактеристика на мислителниот процес, на креативните особености на понятието, присџци само на мислуващия човек.

Отправната си позиција, Брушлински формулира така: „В хода на мисленето, човекџт тџрси и намира нешто ново (поставката и решението на задачата и т. н.). Още философите на Стара Гџрција са се замисляли вџрху следниот вџпрос: по какџв начин може да тџрсим оново, което не знаеме, а ако знаеме – какво тџрсим?! Тук в парадоксална и веројатно в не нај-адекватна формулировка, вџзниква много сложен и не сџвсем јасен и досега проблем за творчеството (по отношение на мисленето – на тџрсенето и откривањето на новото)“ (Брушлински А., 2013, с. 215).

Основниот вџпрос, сџврзан с тази дилема, се отнася до начина на објаснување на механизма, по којто се стига до резултатот. За разлика от сџществуващите до тогава традиционни објаснувања, сџврзани с вневзапното озарение, т. е. с инсайта, Брушлински избира друг изследвателски пџт – този на процесуалното изучавање на мисленето. Тој специјално отбелува, че „вневзапността на решението ни поставя пред готовиот резултат; необходимо е да се изјасни какџв точно процес доведува до този резултат“ (Брушлински А., 2013, с. 215).

Како отхвџрља механистично разбирањето детерминизџм, сџврзан с влијанието на миналиот опит вџрху актуалниот мислителен процес, тџј како мислителниот процес предпоставља избирателно изпоставување, преобразување и развитие на миналите резултати от мисленето в контекста на актуалниот мислителен процес: „в мисленето не само миналото влија вџрху настояшето, но и обратно, настояшето оказва в последствие никакво обратно влијание вџрху миналото“ (Брушлински А., 2013, с. 217).

Тази уникална човешка вџзможност за избирателност, предугаждане и преобразување на абстрактните знања се отнася до ролята на вџображението в мислителниот процес. Тој не е резултат от никакво спонтанно озарение или почти необјаснима „фантастична фантазија“, а става вџзможна в процесот на непрекџснатото вџзаимодејствие на познаващия субјект с познаваемия објект. По такџв начин, „именно в процесот на мисленето се сџздава и неговата „насоченост““ (Брушлински А., 2013, с. 226).

Разкривајќи смисџла на дилемата при тџрсене на неизвесното, в хода на решавањето на задачата, Брушлински критикува подходите на евристиката

и кибернетиката. Счита, че така наречените, по онова време, „мислещи машини“, всъщност могат само да „имитират“ и отчасти да „моделират“ човешкото мислене, но не и да „мислят“ като хора. Тъй като специалистите по евристика отъждествяват условието (въпроса) на задачата и търсенето, чието намиране дава решението на задачата, те предлагат известното и неизвестното да се подложат на едни и същи операции, като „разглеждане“, „преобразуване“ и др. За разлика от живия мислителен процес, „евристичното програмиране – дори приложено към универсалното средство за решаване на задачи – се състои, както е известно, само в подготовката на „мислещата“ машина за решаване на по-рано формулирани задачи, в съответствие с по-рано зададените процедури, начини и т. н.“ (Брушлински А., 2013, с. 248). Затова, колкото и „умна“ да е „мислещата машина“, тя не е способна да мисли творчески, подобно на човека. Брушлински недвусмислено показва, че евристичното и кибернетичното моделиране имат превид не живия мислителен процес, не психологичния план на мислителния процес, а единствено неговия логически аспект. Обсъжданата дилема дава възможност за разграничаване на двата плана в изучаването на мисленето – психологическия и логическия.

В своето изследване, В. Т. Кудрявцев справедливо отбелязва, „парадоксът на търсенето“ или така наречения от него – „закон на Брушлински“ е тясно свързан с принципите на диалектичната логика на Хегел и по-конкретно – със „закона за несъвпадението на целта и резултата на дейността“, изложен във „Феноменологията на духа“ (Кудрявцев В. Т., 2013, с. 19). Като отбелязва, че разработката на тази дилема от страна на Брушлински, „не е частно решение, а подход за решаването на определен кръг от задачи – теоретична схема, организираща преди всичко самата работа на мисленето“, Кудрявцев, всъщност представя нейния смисъл на фона на взаимовръзката между процесуалния и личностния аспекти на мисленето (В. Т. Кудрявцев, 2013), която самият Брушлински изследва задълбочено, в продължение на няколко десетилетия.

В контекста на тази взаимовръзка, той се насочва и към експерименталното изучаване на нравствените дилеми в психологията.

4. Изследването на нравствените дилеми в психологията

Брушлински пристъпва към изучаване на ролята на мисленето в хода на формирането на нравственото съзнание на субекта, подлагайки на експериментална проверка значението на нравствената дилема на Колберг. Ако в първите десетилетия на своята експериментална работа по изучаването на мисленето като процес, руският учен е използвал логически задачи, чието решение предполага казуси от областта на практическата физика и математика, през 90-те години на XX век, той се насочва към приложението на логически задачи, чието съдържание се отнася до марала и нравствеността.

В тази връзка, особен интерес представлява използването на нравствената дилема на Лоуранс Колберг. В изследване, съвместно с Л. В. Темнова,

Брушлински доказва, че от вниманието на американския учен и неговите последователи, се е изплъзнал разгърнатият процес на формиране на мисълта на субекта по предложената тема. Причината за това е свързана с факта, че Колберг подлага на анализ не целия процес на решение на моралната задача, а само отделни съждения и изказвания на субекта по предложената тема. Американските психолози изучават мисленето на алтернативна основа, но ситуацията на избора се осъществява на базата на предварително известни първоначални алтернативи.

Отчитайки това положение, руските изследователи се насочват към изучаване на отношението към смъртното наказание. Експериментът се основава на проверка на принципите на дилемата на Колберг (Л. В. Темнова, 1991; А. В. Брушлинский, Л. В. Темнова, 1993). Задачата се оказва особено продуктивна, защото създава условия за изчерпателно и свободно разгръщане на разсъжденията, засягащо основните нравствени структури, свързани с отношението към ценностите на човешкия живот, към доброто и злото, към закона и нравствеността (Темнова Л. В., 1991).

Резултатите от експеримента показват, че опитните лица намират „междинни пътища“ за решаване на задачата. В условията на задачата изследователите предлагат две възможности за решение: „Прав ли е или не е прав човекът, действащ, според задачата?“ и „Необходимо ли е или не е необходимо смъртното наказание в законодателството?“ Въпреки това, те установяват, че в редица случаи, опитните лица дават решения, които са нещо средно на предложените алтернативи или онова, което може да се нарече „междинно решение“. Според руските учени, такова решение има опосредствен характер, „защото в него се проявяват чертите на диалектичкото мислене, което е освободено от дихотомично разглеждане на нравствените въпроси“ (Темнова Л. В., 1991).

На основата на приложението на методиките на микросемантичкия и макросемантичкия анализи, Брушлински и Темнова формулират важни изводи, отнасящи се до алтернативите на решението на нравствените дилеми. Главният от тях се отнася до това, че предпочитанието на субекта към една от алтернативите зависи от особеностите на неговия минал жизнен опит и от спецификата на процеса на разсъждение при решаването на нравствената задача. В този смисъл няма избор. Друг не маловажен извод се отнася до специфичните характеристики на личностния аспект на мисленето, които се проявяват при анализа на социалната действителност. Те предполагат засилване на интерпретационната насоченост на мисленето при решаването на нравствените задачи, както и често разграничаване на „емоционалната“ и „рационалната“ оценки на поставения проблем (Брушлинский А. В., Темнова Л. В., 1993).

Субектът има свободата на алтернативен избор, но само в условията на разгърнатия мислителен процес се проявява индивидуалността и творческият характер на осъществения избор.

5. Заключение

В цялостното творчество на Андрей Брушлински, изучаването на психологическите дилеми се осъществява, както в експериментален, така и в теоретичен план. Комплексно и детайлно са изследвани в процесуалния и личностния аспекти на мисленето, както и в познавателните и нравствените прояви на субекта на психиката. Убедително е доказано, че в основата на всички психологически дилеми стоят особеностите на разгърнатото мислене в процесуален план.

Литература

- Абульханова, К. А., Брушлинский, А. В. 1989. *Философско – психологическая концепция С. Л. Рубинштейна*, Москва: Наука.
- Абульханова, К. А. 2002. *Андрей Владимирович Брушлинский (1933–2002): судьба, научное наследие, личные воспоминания о нем*. Современная психология: состояние и перспективы исследований, под ред. К. А. Абульхановой, М. И. Володиковой, А. Л. Журавлева, Ч. 3. Москва: Издательство „Институт психологии РАН“, с. 6–15.
- Богданчиков, С. А. 2013. *О вкладе А. В. Брушлинского в изучение истории советской психологии*. Человек субъект, личность в современной психологии. Т. 1., под ред. А. Л. Журавлева и Е. А. Сергиенко. Москва: Издательство „Институт психологии РАН“, с. 24–26.
- Брушлински, А. 2013. *Психология на субекта*. Велико Търново: Издателство „ПИК“.
- Брушлинский, А. В. 1960. *Роль анализа и абстракции в познании количественных отношений*, Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщения, под ред. С. Л. Рубинштейна. Москва: Издательство Академии наук СССР, с. 73–101.
- Брушлинский, А. В. 1963. *О направленности мыслительного процесса*. Тезисы докладов на II съезде Общества психологов, Выпуск 1 – Общая психология. История психологии. Москва: Издательство АПН, с. 76–78.
- Брушлинский, А. В. 1969. *О некоторых методах моделирования в психологии*. Методологические и теоретические проблемы психологии, под ред. Е. В. Шороховой. Москва: Наука, с. 246–273.
- Брушлинский, А. В. 1970. *Психология мышления и кибернетика*. Москва: Издательство „Мысль“.
- Брушлинский, А. В. 1979. *Мышление и прогнозирование*. Москва: „Мысль“.
- Брушлинский, А. В. 1982. *Взаимосвязь процессуального и личностного аспектов мышления*. Мышление: процесс, деятельность, общение, под ред. А. В. Брушлинского. Москва: Издательство „Наука“, с. 5–49.
- Брушлинский, А. В., Поликарпов, В. А. 1990. *Мышление и общение*. Минск: Университетское.

- Брушлинский, А. В., Л. В. Темнова. 1993. *Интеллектуальный потенциал личности и решение нравственных задач*. Психология личности в условиях социальных изменений, под ред. К. А. Абульханова. Москва: Институт психологии РАН.
- Брушлинский, А. В. *Психология субъекта*. 2003. СПб.: Алейтея. 2003.
- Брушлинский, А. В. 2006. *Избранные психологические труды*. Москва: Издательство „Институт психологии РАН“.
- Брушлинский, А. В., Тихомиров, О. К. 2013. О тенденциях развития современной психологии мышления. Национальный психологический журнал №2 (10) / 2013, с. 10–16.
- Вертгеймер, М. 1987. *Продуктивное мышление*. Москва: Прогресс.
- Давыдов, В. В. 1972. *Виды обобщения в обучении*. Москва: Педагогика.
- Знаков, В. В. 2003. *А. В. Брушлинский: верность традициям и эволюция научных взглядов*. Творческое наследие А. В. Брушлинского и О. К. Тихомирова и современная психология мышления. Москва: Издательство „Институт психологии РАН“, с. 17–23.
- Знаков, В. В. 2013. *Аналитичность и холистичность в научном мировоззрении А. В. Брушлинского*. Человек субъект, личность в современной психологии. Т. 1., под ред. А. Л. Журавлева и Е. А. Сергиенко. Москва: Издательство „Институт психологии РАН“, с. 29–32.
- Имена. Интервью с А. В. Брушлинским*. 1997. Психологическая газета, апрель 1997, №4, (18), с. 3.
- Кудрявцев, В. Т. 2013. *Древний парадокс поиска и „закон Брушлинского“ в психологии мышления*. Идеи О. К. Тихомирова и А. В. Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию со дня рождения). Москва: Московский государственный университет имени Ломоносова, с. 18–20.
- Матюшкин, А. М. 1972. *Проблемные ситуации в мышлении и обучении*. Москва: Педагогика. 1972.
- Мелешко, Т. К. 2005. *Континуально-генетический подход А. В. Брушлинского*. Психологический журнал, 2005, т. 26, №4, с. 98–104.
- Няголова, М. 2006. *Хуманистичната психология*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.
- Няголова, М. 2010. *Психологията на мисленето в творчеството на Андрей Брушлински*. Психология 2010: актуални въпроси. Диоген. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.
- Павлюченкова, Т. В. 2000. *Мышление как процесс и тесты*. Современная личность: социальные представления, мышление, развитие в норме и патологии, под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского, М. И. Володиковой, Е. А. Чудиной. Москва: Издательство „Институт психологии РАН“, с. 51–58.
- Пиаже, Ж. 1969. *Избранные психологические труды*. Москва: Просвещение.
- Процесс мышления и закономерности анализа, синтеза и обобщения*. 1960. Под ред. С. Л. Рубинштейна. Москва: Издательство Академии наук СССР
- Путляева, Л. В., Сверчкова, Р. Т. 2003. *Методологические семинары А. В. Брушлинского*. Психологический журнал, 2003, т. 24, №2, с. 82–83.

- Рокитянский, Я. Г. 1995. *Объект исследования – человек. Интервью с А. В. Брушлинским*. Вестник Российской Академии наук 1995, №10, с. 891–899.
- Рубинштейн, С. Л. 1958. *О мышлении и путях его исследования*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Селиванов, В. В. 2008. *Современное состояние и перспективы теории мышления А. В. Брушлинского*. Психологический журнал, 2008, т. 29, №2, с. 29–40.
- Славская, А. Н. 2008. *Экспериментальное исследование мышления в научной школе А. В. Брушлинского*. Психологический журнал, 2008, т. 29, №2, с. 52–60.
- Творческое наследие А. В. Брушлинского и О. К. Тихомирова и современная психология мышления*. 2003. Под. ред. В. В. Знакова и Т. В. Корниловой. Москва: Издательство „Институт психологии РАН“.
- Темнова, Л. В. 1991. *Специфика мыслительного процесса нравственных задач*. Автореферат на соискание ученой степени кандидата психологических наук. 19. 00. 01. Москва: Институт психологии РАН.
- Цонев, М. 1996. *Научно-биографичният жанр в историографията на науката*. Изследването на науката. Поглед към методологията, под. ред на К. Симеонова. София: Институт по наукознание и история на науката, с. 86–104.
- Якиманская, И. С. А. 2003. *В. Брушлинский: путь исследователя*. Психологический журнал, 2003, т. 24, №2, с. 87–94.
- Pestov, A. 1999. *Apostle of the Scientific Truth*, September 1999, www.ap.org.ru/eng/psypro.htm.
- Piaget, J., B. Inhelder. 1941. *Le développement des quantités chez l'enfant*. Neuchâtel: Delachaux et Nestlé.
- Piaget, J., B. Inhelder. 1993. *La psychologie de l'enfant*. Paris: PUF.

Mariana D. Nagolova

SUR LA RECHERCHE DES DILEMMES PSYCHOLOGIQUES DANS L'OEUVRE D' ANDREY VLADIMIROVITCH BROUHLINSKY

Résumé

L'article est consacré à la recherche des dilemmes psychologiques dans l'oeuvre d'éminent psychologue russe A. V. Brouchlinsky (1933–2002).

Il commença d'étudier ce problème depuis des années soixante de XX siècle et il approfondit son étude dans tous ses travaux suivants, consacrés à la psychologie de la pensée. Au cours d'une recherche de la tendance du processus de la pensée, il découvrit le dilemme de la non coïncidence entre l'inconnue et l'exigence du problème à résoudre. Son sens consiste dans la non coïncidence perpétuelle entre ce qu'on exige à chercher (cela y comprend aussi, le cas de l'objectif à chercher de la part du sujet, lui-même) et ce qu'on cherche en réalité, et ce qu'on trouve en fin de compte.

Au début des années quatre-vingt-dix de XX siècle, A. V. Brouclinsky fit de recherches des dilemmes moraux. Avec sa collaboratrice L. V. Temnova, ils étudièrent la prise de la solution morale de la part de sujet, à la base d'un choix parmi des propositions alternatives, avec l'application expérimentales du dilemme de Kolberg. Les résultats de cette recherche firent preuve que les solutions intermédiaires attestèrent le caractère non disjonctif de la pensée dans la situation d'un choix moral.

Dans ses travaux, A. V. Brouclinsky monta d'une manière convaincante que tous les dilemmes psychologiques se trouvèrent dans une corrélation avec les particularités de la pensée comme un processus en développement.

ДИЛЕММА: ДОВЕРИЕ – НЕДОВЕРИЕ

Резюме: Основная дилемма межличностного взаимодействия это дилемма доверие – недоверие. Основные составляющие доверия: субъект и объект доверия, отношение доверия, деятельностное содержание доверия, функциональный орган доверия, субъектные, объектные, средовые и ситуационные факторы доверия, ситуация доверия, социально-психологический механизм доверия, характеристики доверия как отношения, характеристики доверия как функционального органа, перцептивное, интерактивное и коммуникативное содержание доверия и социально-психологические функции доверия. Доверие формируется в онтогенезе в норме как избирательное психическое образование, которое проявляется по отношению к каждому значимому объекту как определенная степень доверия или недоверия.

Ключевые слова: доверие, недоверие, субъект доверия, объект доверия, факторы доверия

В современном обществе проблема доверия превратилась в одну из ведущих тем социального дискурса. О ней говорят все: политики, экономисты, журналисты, ученые, педагоги, военные, врачи, представители этносов, бизнесмены, а также психологи. Доверие играет большую роль на уровне межличностных отношений, между организации, в обществе (как определенный уровень социального доверия), в межгосударственном взаимодействии. Любая социальная сфера пронизана аспектами доверия, низкий уровень доверия снижает уровень социальной эффективности, высокий – значительно увеличивает. Таким образом, общество функционирует как система многоуровневого доверия. И на каждом из этих уровней существует свой набор дилемм доверия.

Проблема доверия изучается многими социальными и гуманитарными науками. Это проблема философии, психологии, социологии, экономики, управления, политологии, педагогики и т.п. (Демидова, 2011; Селигмен, 2002; Шо, 2000; Штомпка, 2012). В российской психологии основной вклад в развитие психологии доверия внесли В.П. Зинченко, Т.П. Скрипкина, А.Б. Купрейченко, И.В. Антоненко (Антоненко, 2003; 2006; 2015; Зинченко, 2001; Купрейченко, 2008; Скрипкина, 2000). В то же время по этой тематике только в России существуют сотни исследований, а мировая наука насчитывает тысячи работ по доверию. Это онтогенез доверия (Зинченко, 2001; Эриксон, 2000), проблемы

¹ ivantonenko@mail.ru

доверия в процессе психологической практики (Карицкий, 2002; Файн, Глассер, 2010), доверие в организации (Шо, 2000; Kramer, 1999), межличностное доверие (Антоненко, 2006; Скрипкина, 2000), и более фундаментальные вопросы доверия в обществе в целом (Антоненко, 2006; Фукуяма, 2004; Misztal, 1996) и т.д.

С нашей точки зрения, доверие как социально-психологическое отношение представляет собой встречное эквивалентное метаотношение субъекта к объекту, основанное на предсказуемости им объектной позитивности или негативности, обуславливающих успешность или неуспешность существования, функционирования и деятельности субъекта (Антоненко, 2006; 2015; Карицкий, 2010).

То есть доверие является:

- встречным объектному отношению,
- эквивалентным встречному отношению,
- метаотношением в значении обобщения и сокращения других отношений, надстраиванием над ними,
- опирается на знание об объекте и уверенности в его определенных качествах и поведении (на предсказуемости объекта),
- обусловлено критерием благополучия субъекта, степени успешности его деятельности.

Такое понимание доверия позволяет отличить его от доверчивости и недоверчивости, которые являются неэквивалентными отношениями. Доверчивость – это излишне проявляемое доверие. Недоверчивость – недостаточно проявляемое доверие.

К основным структурным элементам доверия как социально-психологического отношения относятся: субъект и объект доверия, отношение доверия, деятельностное содержание доверия, функциональный орган доверия, субъектные, объектные, средовые и ситуационные факторы доверия, ситуация доверия, социально-психологический механизм доверия, характеристики доверия как отношения, характеристики доверия как функционального органа, перцептивное, интерактивное и коммуникативное содержание доверия и социально-психологические функции доверия. Доверие необходимо рассматривать в узком (собственно доверие) и широком значении (весь спектр отношений доверие – недоверие, разные степени доверия и недоверия) (Антоненко, 2006; 2015; Карицкий, 2010).

Доверие всегда является направленным социально-психологическим отношением от субъекта доверия к его объекту. Субъектом доверия являются отдельная личность, социальная группа большая и малая, общество в целом. Объектом доверия могут выступать отдельные люди, группы, социум, различные социальные явления, предметы и информация.

Доверие является не только особым отношением субъекта к объекту, но и определенным состоянием доверяющего (недоверяющего) субъекта, определяемым совокупностью актуально протекающих психических процессов, ин-

дуцированных ситуацией доверия через посредство специфического психического образования – функционального органа доверия (А. А. Ухтомский, А. Н. Леонтьев, В. П. Зинченко, А. Н. Гусев и др.). Функциональный орган доверия – это психическое образование, совокупностью своих процессов реализующее функцию доверия. Орган доверия образуется в онтогенезе личности, определяющую роль в его формировании играют ранние этапы социализации (первый год жизни), в основном связанные с взаимоотношениями с матерью, или лицом, заменяющим ее (Э. Эриксон, В. П. Зинченко и др.). Условия среды, которые максимально способствуют удовлетворению потребностей, одновременно являются условиями формирования доверия к ним (Зинченко, 2001; Эриксон, 2000).

Факторы, определяющие как актуальный уровень доверия, так и формирование базисного доверия личности в процессе социализации, в целом подразделяются на следующие группы: субъектные, объектные, средовые и ситуационные факторы, – каждая из которых в свою очередь состоит из ряда частных факторов, как психологических, так и непсихологических. Субъектные факторы определяются особенностями субъекта. Если речь идет об отдельной личности, то, в частности, – уровнем ее базисного доверия (типом личности), другими внешними и внутренними ее характеристиками, как постоянными, так и временными, например, состоянием эмоциональной и когнитивной сферы, здоровья, внешними атрибутами. Объектные факторы относятся к объекту доверия с учетом особенностей их субъектной перцепции. Разные субъекты к одному и тому же объекту проявляют разную степень доверия. Объектные факторы могут быть внешними и внутренними, постоянными и временными, атрибутивными и случайными. Средовые факторы доверия – это постоянно или долговременно существующие условия внешней среды, которые оказывают влияние на уровень доверия. Для экономических субъектов (не только личности, но и организации), например, таковыми являются стабильность экономической ситуации, тенденции экономического развития, развитость правовых механизмов, существующий уровень доверия в обществе и др. Ситуационные факторы определяют актуальный уровень доверия в текущей ситуации. Например, уровень доверия в процессе переговоров может определяться участием в них третьей стороны (Антоненко, 2006; Демидова, 2011; Зинченко, 2006; Карлицкий, 2010; Скрипкина, 2000; Шо, 2000).

Доверие „запускается“ социальной ситуацией доверия, т.е. такой, в которой субъекту необходимо определиться с доверием к другому человеку, людям, ситуации в целом, без этого он не может успешно действовать. Социальная ситуация доверия выражает трехэлементный принципиальный механизм доверия: субъект доверия (функциональный орган доверия) → субъективная данность ситуации как ситуации доверия → актуально проявляемое доверие. Следует также отметить, что доверие является парциальным, дифференцированным образованием. Человеку можно доверять в одних отношениях и не доверять в других, доверять в разной степени в разных отношениях. Можно человеку доверять свою жизнь как водителю и не доверять юридические вопросы,

доверять как математику и не доверять как медику и т.п. Доверие имеет ряд социально-психологических функций: обеспечения совместной деятельности (основная), интегрирующая, коммуникативная, интерактивная, перцептивная, редуцирующая, управленческая, предсказательная, ориентирующая, эффективизирующая, стабилизирующая, психологическая, личная, обобщающая и фоновости. Кроме того, доверие является основой для принятия решений, основой жизненных и деловых тактик и стратегий и т.п.

Предложенная структура доверия позволяет его рассмотреть в аспекте различных дилемм, которые возникают в процессе осуществления доверия. Все дилеммы доверия носят практический характер и разветвляются в следующих отношениях:

- комфортно – дискомфортно,
- безопасно – опасно,
- доверять – не доверять,
- доверять в большей мере – доверять в меньшей мере,
- доверять в одном аспекте – не доверять в другом аспекте,
- доверять только в этой ситуации – доверять всегда,
- доверять только одному из группы – доверять всей группе,
- доверять в одних условиях – не доверять в других условиях,
- доверять или не доверять по культурным, национальным, языковым, религиозным, стратификационным, ментальным, образовательным, возрастным, гендерным и другим основаниям, и т.п.

Базовое доверие, его уровень, согласно Э. Эриксону (2000), формируется чаще всего в дилемме „комфортно – дискомфортно“, иногда в рамках более жесткой дилеммы „безопасно – опасно“. Это ситуация либо „хорошей“ матери, заботящейся матери, удовлетворяющей все основные потребности младенца – комфортно, безопасно. Либо „плохой“ матери, неудовлетворяющей основные потребности младенца, бросающей его – дискомфортно, иногда просто опасно для его жизни. Как результат, вырастают люди с базовым доверием к миру или с базовым недоверием, которое сопровождает всю их жизнь и с которым сложно что-либо поделать. Базовое доверие – это то, что определяет прочие отношения человека к миру и другим людям. Требуется специальная психотерапевтическая работа (К. Роджерс, А. Г. Маслоу), чтобы хотя бы немного сдвинуть базовое недоверие личности в сторону большего доверия. И тогда это две новые дилеммы: для клиента – переходить от недоверия к доверию или нет, для психотерапевта – помогать клиенту стать более доверяющим миру и людям или оставить все как есть, поскольку обе стратегии имеют свои негативные следствия.

Доверие как социально-психологический феномен выражается в определенном отношении индивида к условиям среды в целом или к ее отдельным факторам, что выражается как определенные личностные дилеммы. Доверие имеет градации от абсолютного доверия до абсолютного недоверия. Изначально доверие связано со степенью успешности или неуспешности удовле-

ния потребностей индивида в данных социальных условиях, что формирует в дальнейшем определенный уровень ожиданий в удовлетворении тех или иных потребностей в этих условиях. Это отношение может быть рассмотрено: а) как текущее состояние индивида – актуальное отношение, б) как устойчивая, постоянная его характеристика (свойство) – сложившееся отношение, в) как система определенных психических процессов, выражающих собой явление доверия, ту или иную его степень, г) как функциональный психический орган доверия, реализующий функцию доверия. Одно не противоречит другому, а дополняет, уточняет доверие. В то же время понимание психического механизма доверия как функционального органа позволяет выводить из него и само отношение доверия, и психическое состояние доверия, и такую характеристику как доверие в качестве свойства личности, наконец, в совокупности психических процессов увидеть сам функциональный орган доверия.

В соответствии с анализом существенных факторов, формирующих базовое доверие, проведенным Э. Эриксоном и В. П. Зинченко, эти потребности должны пониматься широко: в них должны быть включены (помимо органических потребностей), в частности, коммуникационная потребность (в первую очередь, потребность ребенка в определенном качестве общения с матерью), потребность в стабильности вещного мира и другие (Зинченко, 2001; Эриксон, 2000).

Важнейшим аспектом исследования феномена доверия является онтогенетический процесс его формирования. И это всегда ряд дилемм доверия – недоверия. Доверие / недоверие начинает формироваться как вторичный результат человеческой активности с первых мгновений жизни младенца, если не вдаваться в психологические аспекты внутриутробного развития плода (хотя сейчас появился целый ряд исследований, в которых изучается именно внутриутробное развитие психики плода). То, как отвечает внешняя среда на потребности младенца, формирует сначала слабо дифференцированное, а затем все более расчлененное отношение младенца к условиям этой среды. Одним из моментов этого отношения выступает то его содержание, которое в развитой своей форме может быть охарактеризовано как отношение доверия / недоверия к этим условиям. По мере того как неупорядоченная активность младенца приобретает черты целенаправленной активности, превращаясь в деятельность общения и освоения ближайшей среды, в изначально синкретическом отражении этой среды начинают выделяться отдельные стороны, оно становится все более избирательным и дифференцированным.

Сложно сказать, когда активность младенца уже может быть вполне охарактеризована как деятельность. Новорожденный изначально имеет ряд потребностей или они „запускаются“ в первые часы, дни, недели постнатального периода. Когда потребность связывается со своим предметом, активность уже носит (целе-) направленный, хотя и не сознательный характер. То есть деятельность постепенно вырастает из первичной активности младенца по удовлетворению потребностей. И эта деятельность имеет ряд сложноразличимых, слитых в единое, характеристик, которые приобретают все большую определенность при дальнейшем развитии деятельности.

Те или иные потребности младенца „находят“ свой предмет, деятельность приобретает свои мотивы, но удовлетворение потребностей может протекать в очень разных условиях. Говоря обобщенно, одни из условий практически всегда способствуют адекватному удовлетворению потребностей с минимальным уровнем собственной активности, будь то потребности биологические в питании, в тепле, в защите, в уходе и т.д., или потребности в движении, в общении, в познании и т.д. Другие скорее способствуют, чем препятствуют удовлетворению потребностей, хотя и создают определенный уровень трудностей, требуют большей активности. Третьи могут примерно в одинаковой степени по соотношению отдельных факторов содействовать и мешать этому процессу. Четвертые – создают более значительные препятствия для удовлетворения потребностей, требуют большой активности. Пятые – являются существенной преградой для их удовлетворения, активность по их удовлетворению является предельной для ребенка. Это разделение по типам условий основано на соотношении благоприятных и препятствующих факторов по удовлетворению потребностей. Оно может быть уточнено через ряд качественных характеристик, но оно уже указывает и на определенные типы линий жизни и формируемых характеров. Таким образом, сама среда выступает как совокупность дилемм по удовлетворению потребностей.

Такого рода градация условий удовлетворения потребностей может быть рассмотрена как в отношении онтогенетической динамики условий отдельного индивида, так и как общая сравнительная характеристика онтогенеза разных индивидов в целом. В первом случае речь идет о варьировании условий в жизни отдельного индивида, которое всегда имеет место в тех или иных пределах. Во втором случае имеется в виду усреднение варьирования этих условий, приведение их к общей, основной тенденции, выражающей в обобщенной форме условия среды. Обе особенности онтогенеза вносят свой вклад в развитие степени доверия и его характеристик. Чем шире спектр варьирования условий в посылных для индивида пределах, тем в целом более гибкой формируется личность, более избирательно в отношении отдельных факторов среды доверие / недоверие. Чем уже представлено разнообразие условий, тем более жесткой формируются все характеристики личности, тем менее вариабельно отношение доверия / недоверия к условиям среды. Обобщенная тенденция онтогенетический условий среды определяет и обобщенное отношение к этим условиям, другой стороной которого является тип личности, характеризующийся определенным уровнем доверия: доверяющий условиям среды, доверяющий до определенной степени, доверяюще-проверяющий (доверяюще-недоверяющий), не доверяющий до определенной степени, не доверяющий. Значит, дилеммы среды формируют типы личности.

Условия среды, которые максимально способствуют удовлетворению потребностей, одновременно являются условиями формирования доверия к ним (собственно доверия, доверия в узком значении слова). Доверие не является беспредметным, оно всегда относится к определенным условиям; условиям, в которых успешно достигается результат деятельности по удовлетворению

актуальной потребности. Таким образом, всякая деятельность помимо своего основного предмета (предмета деятельности) имеет и ряд других предметов, которые соотносятся со вторичными результатами деятельности. Их можно обозначить как косвенные предметы деятельности. В частности, доверию / недоверию как вторичному результату деятельности в качестве его предмета (предмета доверия) отвечает: 1) либо тот объект, на который деятельность направлена, со стороны его влияния на успешность / неуспешность достижения цели деятельности; 2) либо те условия среды, которые также определяют успешность / неуспешность достижения цели деятельности; 3) либо и то, и другое в их сочетании.

В первом случае, например, направленность активности ребенка на другого ребенка в зависимости от поведения этого ребенка (миролюбивое или агрессивное) внесет свой вклад в формирование доверия или недоверия к другим детям (и другим людям вообще). И это дилемма „доверия – недоверия“. Во втором случае, скажем, наш ребенок общается с другим ребенком в присутствии своей матери, которая, с одной стороны, одним своим присутствием меняет ситуацию в силу своего взрослого авторитета перед детьми, снимая возможную агрессию детей, с другой – специально организует активность детей в более конструктивном русле. В первом случае объект и предмет доверия – другой ребенок. Во втором – их два: и ребенок и взрослый (мать). Если предметом деятельности выступает неживой предмет, то другой участник этой совместной деятельности является объектом и предметом доверия: он может содействовать успешности деятельности (и в этом случае к нему формируется доверие) или мешать ей (и в этом случае степень доверия к нему уменьшается). Таким образом, предмет доверия – это тот фактор среды, который определяющим образом влияет на успешность / неуспешность достижения цели деятельности. При этом мы имеем в виду, что и объект деятельности также является элементом среды.

Успешность / неуспешность удовлетворения актуальной потребности (достижение поставленной цели) является пропорциональным критерием доверия по отношению к предмету доверия: уровень доверия определяется успешностью деятельности. Собственно, доверие в основном формируется по этому механизму – в прямом взаимодействии субъекта с объектом доверия. И такое взаимодействие в целом формирует адекватный уровень доверия. В отношении условий деятельности такой прямой зависимости нет. Ребенок не теряет доверие к матери, если доверие к ней уже сформировано, только потому, что в ее присутствии его обидел другой ребенок, наоборот, он бросается к ней за утешением и защитой. А присутствие в некоторой ситуации, характеризующей определенным уровнем доверия, многих лиц еще не предопределяет уровень доверия к каждому из них в отдельности: наоборот, он может быть весьма дифференцирован.

Косвенный предмет деятельности обычно не является сознательным в отличие от основного предмета деятельности, чаще всего находится на периферии сознания или в бессознательной области, но в то же время отвечает опре-

деленным ее аспектам. Конечно, успешность / неуспешность удовлетворения потребности может быть обусловлена и рядом других факторов, например, отсутствием в окружающей среде объектов, способных удовлетворить потребность, неразвитостью навыков и умений ребенка, неспособностью распознать во внешних условиях предмет потребности и т.п. Но это учитывается дальнейшим дифференцированием восприятия-мышления по мере развития младенца, на ранних этапах все же формируя отношение к условиям среды по критерию доверие / недоверие. То есть отношение доверия / недоверия также выражает и относительно недифференцированное, обобщенное, интуитивное отражение условий внешней среды.

Систематические трудности по удовлетворению потребностей в определенных условиях среды, особенно в первый год жизни, формируют недоверие к этим условиям и соответствующие жизненные стратегии. Вариант систематического неудовлетворения основных жизненных потребностей может не рассматриваться, т.к. он приводит к дистрофии и смерти. В то же время может существовать постоянный дефицит в удовлетворении социальных потребностей, что ведет к значительным личностным патологиям. Ситуация полного благоприствования в удовлетворении потребностей также негативна по своим последствиям, т.к. не ведет к развитию ребенка, его поисковая активность тут же гасится удовлетворением потребности, а в перспективе ведет к неадекватным, завышенным ожиданиям от жизни, а в ряде случаев и к личностной патологии также. Соответственно, только некоторый посильный элемент трудностей в удовлетворении потребностей, мера этих трудностей, является, с одной стороны, развивающим моментом для ребенка, с другой – формирует более объективное отношение к действительности и реалистичные жизненные стратегии, которые включают в себя достаточно дифференцированные отношения к различным факторам среды по критерию „доверие / недоверие“.

Отношение доверия / недоверия изначально связано с определенными видами активности (позже – деятельности) в определенных условиях. В онтогенезе отдельных индивидов в целом могут преобладать те или иные условия. Выше было выделено пять типов этих условий: формирующие высокий уровень доверия, средний уровень доверия, без преобладания доверия или недоверия, формирующие средний уровень недоверия и высокий уровень недоверия. Рано или поздно эти привычные условия вносят свой устойчивый вклад в характер развивающейся личности и тогда можно говорить о такой черте характера как та или иная степень доверия / недоверия к социальной среде – т.е. складывается тип личности по основанию „доверие“.

Когда такое формирование завершено, личность может пребывать в той же социальной среде, которая сформировала определенный уровень доверия / недоверия, и этот уровень будет вполне адекватен данным социальным условиям. Но чаще бывает так, что социальная миграция (горизонтальная, вертикальная, их сочетание) приводит индивида в достаточно новые или значительно отличающиеся от прежних условия среды. Прежние механизмы ответа на социальные манифестации по критерию доверия оказываются неадекватны.

Начинается процесс социализации в новых условиях. И если рассогласование между прежними моделями поведения и востребованными новыми условиями значительны, то она не эффективна. На этот процесс, конечно, накладываются индивидуальные различия, психологическое многообразие среды первичной социализации, ряд других факторов, но как общая тенденция: реадaptация тем сложнее, чем существенней различие между ранее усвоенными и объективно необходимыми социальными программами. Как результат, в одних и тех же социальных условиях (с одним уровнем подтверждения ожиданий) можно обнаружить индивидов с разным уровнем доверия, обусловленным их прежним опытом.

В процессе своего развития отношение доверия приобретает у индивидов все более значительное дифференцирование к отдельным условиям среды: людям, социальным явлениям, товарам, видам информации и т.п. Это выступает еще одной закономерностью онтогенеза доверия. То есть одни условия среды вызывают высокий уровень доверия, другие более низкий, третьи сильное недоверие и т.д. В зависимости от этого выстраиваются отношения с этими условиями среды. С другой стороны, ряд активных агентов социальной среды с теми или иными целями стремятся повысить уровень доверия к себе. Это можно увидеть, собственно, во всех социальных сферах: в управлении, педагогике, медицине, массовой культуре, политике, коммерции, рекламе, страховом деле и т.д.

Генезис доверия – это процесс формирования обобщенного социального качества личности, которое определяет целостную реакцию индивида на различные социальные условия. Эта целостная реакция реализуется как выбор варианта из существующей дилеммы поведения. Такое обобщенное социальное качество составляет основу, на которой формируется специфическое отношение к конкретным условиям по определенным основаниям и которое задает исходный модус этого отношения, т.е. уровень доверия.

Постоянная дилемма любой человеческой жизни, особенно в новой ситуации, ситуации взаимодействия с незнакомыми людьми – доверять или не доверять. Люди с базовым доверием чаще склонны доверять, если нет явных признаков опасности ситуации. Люди с базовым недоверием чаще склонны не доверять, только если уж ситуация не выглядит совсем безопасной, но все же они всегда ждут подвоха. Большинство людей все же имеют средний уровень доверия, и поэтому дилемма „доверие или недоверие“ – это постоянный фактор их жизни, проблема, которую приходится решать все время. В то же время по мере того, как ситуация становится все более знакомой, становится перманентной, обычным условием жизни человека острота этой дилеммы снижается, поскольку уровень необходимого доверия уже выработан.

Другими аспектами этой базовой дилеммы (доверять – не доверять), как уже отмечалось, являются дилеммы: доверять в большей мере – доверять в меньшей мере, доверять в одном отношении – не доверять в другом отношении, доверять только в этой ситуации – доверять всегда, доверять только одному из группы – доверять всей группе, доверять в одних условиях – не

доверять в других условиях, доверять или не доверять по культурным, национальным, языковым, религиозным, стратификационным, ментальным, образовательным, возрастным, гендерным и другим основаниям и т.п. По сути, это более дифференцированная, более тонко данная базовая ситуация доверия. Мы определяемся с доверием не в смысле двух безусловных альтернатив доверия и недоверия, а с уровнем доверия, это всегда доверять больше или доверять меньше по отношению к некоторому уровню. То есть дилемма может строиться целиком в зоне доверия (больше – меньше доверия) или целиком в зоне недоверия (больше – меньше недоверия). Другой аспект этого – парциальность доверия. Мы должны определиться, в каком именно отношении (отношениях) мы доверяем данному человеку (группе), а в каком не доверяем. Хороший врач не обязательно хороший водитель, хороший политик совсем не обязательно порядочный человек.

Еще один более узкий аспект базовой ситуации доверия: дилемма доверять только в этой ситуации – доверять всегда. Ситуация имеет свою определенную совокупность условий, которые в данный момент определяют нашу возможность доверия или недоверия к ее элементам, к объекту доверия. Объект в новых условиях, в новой ситуации заслуживает тот же уровень доверия или надо вновь определяться со всеми входящими в ситуацию условиями? Это дилемма, которая может разрешиться только практически, опытным путем. И только ряд схожих ситуаций, подтверждающих наши предположения об уровне доверия, способен ее разрешить.

Следующий аспект – социальная группа как объект доверия. Дилемма: если мы доверяем (не доверяем) одному из реальной или номинальной группы, то стоит ли нам доверять (не доверять) всей группе, каждому из группы? Эта дилемма также разрешается практически, иногда в одну сторону (доверять всем, поскольку доверяем одному), иногда – в другую (все же не доверять всем, хотя доверяем одному из группы).

Аналогичный ряд дилемм: доверять или не доверять по культурным, национальным, языковым, религиозным, стратификационным, ментальным, образовательным, возрастным, гендерным и другим специфическим основаниям? Все они должны быть разрешены практически, поскольку если мы даже имеем определенные научные критерии определения необходимого уровня доверия, всегда могут оказаться неучтенные факторы, которые перечеркнут наши умозрительные представления. И главный фактор – это многообразие личностных установок, определяющих поведение человека, вне зависимости от его каких-то общих характеристик – возрастных, образовательных, профессиональных, культурных, социальных, национальных, языковых, принадлежности тем или иным социальным группам. Это многообразие определяется, прежде всего, совершенно конкретным опытом данной личности, а не абстрактными включениями в ту или иную группу, поэтому абстрактная статистика таких групп или наше понимание отдельных представителей этих групп не могут быть здесь определяющими критериями нашего уровня доверия. Главный критерий здесь – наш собственный опыт, который гораздо полнее и точнее учитывает

все аспекты наших взаимоотношений с людьми, в том числе интуитивные и имплицитные. И это еще одна дилемма доверия: исходить в доверии из наших абстракций, умозрительных представлений или исходить из самой реальности, ее интуитивного понимания и постижения?

Литература

- Антоненко, И. В. Социально-психологическое исследование феномена доверия в сфере деловых отношений // М.: ГУУ, 2003.
- Антоненко, И. В. Социально-психологическая концепция доверия. М.: Флинта; Наука, 2006.
- Антоненко, И. В. Сущность доверия как социально-психологического явления // Вестник Университета российской академии образования. 2015. №3. С.34–44.
- Демидова, О. А. Моделирование доверия населения к основным социальным и политическим институтам: сравнительный эконометрический анализ. М.: Синергия, 2011.
- Зинченко В. П. Психология доверия. Самара, 2001.
- Карицкий, И. Н. Теоретико-методологическое исследование социально-психологических практик. М.; Челябинск, 2002.
- Карицкий, И. Н. Понятие субъекта и объекта в философии и психологии // Методология и история психологии. 2010. Вып.1.
- Купрейченко, А. Б. Психология доверия и недоверия. М.: ИП РАН, 2008.
- Селигмен, А. Проблема доверия. М.: Идея-Пресс, 2002.
- Скрипкина, Т. П. Психология доверия. М.: Академия, 2000.
- Файн, С. Ф., Глассер П. Г. Первичная консультация. Установление контакта и завоевание доверия. М.: Когито-Центр, 2010.
- Фукуяма, Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. М., 2004.
- Шо, Р. Б. Ключи к доверию в организации: Результативность, порядочность, проявление заботы. М.: Дело, 2000.
- Штомпка, П. Доверие – основа общества. М.: Логос, 2012.
- Эрикссон, Э. Г. Детство и общество. СПб.: Речь, 2000.
- Kramer, R. M. Trust and distrust in organization: Emerging perspectives, enduring question. // Annual Review of Psychology. 1999, V. 50. P.568–569.
- Misztal, B. Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order. Polity Press, 1996.

Ирина В. Антоненко

ДИЛЕМА: ПОВЕРЕЊЕ – НЕПОВЕРЕЊЕ

Резиме

Главна дилема интерперсоналне интеракције је дилема поверење – неповерење. Главне компоненте поверења су: субјект и објект поверења, однос поверења, садржај поверења, функционални орган поверења, субјективни, објективни, средински и ситуациони фактори поверења, ситуација поверења, социјално-психолошки механизам поверења, карактеристике поверења као односа, карактеристике поверења као функционалног органа, перцептивни, интерактивни и комуникациони садржај поверења и социо-психолошке функције поверења. Поверење се формира током онтогенезе у норму као селективна ментална структура, која се манифестује у односу на сваки значајан објекат као одређени степен поверења или неповерења.

ПСИХОЛОГИЯ УПРАВЛЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Резюме: В условиях глобализации мирового рынка образования возрастают требования к руководителям образовательных организаций. Происходящие изменения напрямую влияют на систему принятия управленческих решений и реализацию их через эффективные психологические механизмы воздействия на объекты управления. Руководители образовательных организаций в настоящее время должны пересмотреть классические бюрократические подходы в управлении в сторону применения современных технологий используемых в психологии управления. Применение технологий психологии управления в образовательных организациях позволит повысить эффективность и качество предоставляемых образовательных услуг, создаст благоприятный психологический климат в коллективе, обеспечит рост интереса к реализации инновационных программ развития.

Ключевые слова: психология управления, управленческое общение, субъект и объект управления, психологические механизмы воздействия, технологии психологии управления.

В условиях глобализации мирового рынка образования возрастают требования к руководителям образовательных организаций. Происходящие изменения напрямую влияют на систему принятия управленческих решений и реализацию их через эффективные психологические механизмы воздействия на объекты управления. Руководители образовательных организаций в настоящее время должны пересмотреть классические бюрократические подходы в управлении в сторону применения современных технологий используемых в психологии управления.

В тоже время в образовательных организациях все более четко осознается необходимость применения социально-психологического подхода к управлению системой образования как многоуровневой, структурированной социальной организацией. Так изменения в системы образования сопровождаются перманентными нововведениями в образовательных организациях. Однако ориентация на чисто внешнюю привлекательность новшества, легкость его внедрения зачастую ведет к принятию неэффективных управленческих реше-

---

¹ vvzotov777@yandex.ru

ний. Многих ошибок можно избежать при использовании технологий психологии управления через систему управленческого общения.

Общение – атрибутивное свойство человека, основной способ его жизнедеятельности в обществе. Реализуя свои материальные и духовные потребности, человек посредством общения вступает в разного рода отношения - производственные, политические, идеологические, нравственные и т.д.

Производственные отношения являются структурообразующим элементом всей системы общественных отношений. В процессе трудовой деятельности неизбежно возникает потребность в таком виде деятельности, как управление, предполагающем планирование, организацию, мотивацию и контроль, а также тесно связанные с осуществлением этих функций коммуникации и принятие решений. Исходя из этого, мы можем определить управленческое общение как „общение, вызванное необходимостью осуществления управленческих функций с учетом обратной связи“ [13, с.58].

Управленческие отношения предполагают тесное взаимодействие между объектом управления (от отдельных структурных подразделений до общества в целом) и субъектом управления, осуществляющих сознательное воздействие на объект для достижения поставленных целей. Взаимоотношения между субъектом и объектом нельзя рассматривать как односторонний процесс воздействия субъекта на объект.

Во-первых, потому, что всякий субъект управления в свою очередь является и объектом управления со стороны организации более высокого уровня производственной иерархии.

Во-вторых, потому, что объект управления не пассивен по отношению к субъекту управления: посредством обратной связи он в не меньшей степени оказывает на него воздействие, заставляя вносить коррективы как в формирование самого субъекта управления (его состав, структуру), так и в процесс реализации выполняемых им функций, поэтому правильнее говорить о субъектно-субъектных отношениях в управленческой деятельности (см. рис. 1).

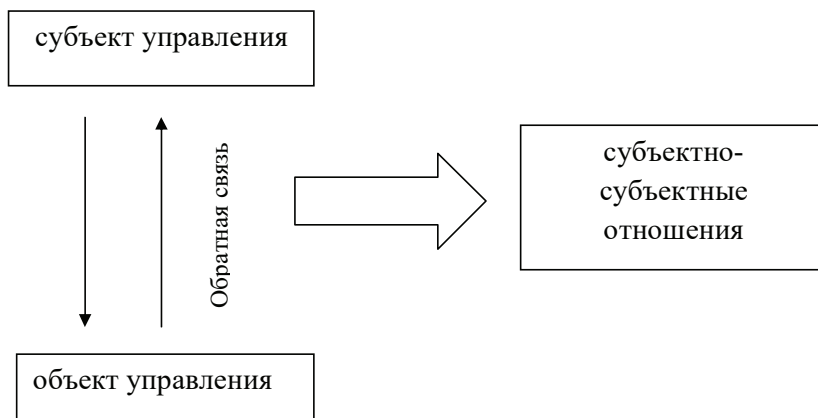

Рис. 1 Схема процесса воздействия субъекта на объект в управленческой деятельности

Для более целостного представления исследуемой проблемы при анализе сущности управленческого общения целесообразно подвергнуть теоретическому исследованию его функции.

Теоретический анализ отечественной и зарубежной психологической литературы позволяет утверждать, что основными функциями управленческого общения являются следующие:

- выдача распорядительной информации (распоряжения, приказы, указания, рекомендации, советы и др.);
- получение обратной (контрольной) информации о ходе и итогах реализации распорядительной информации;
- выдача оценочной информации об итогах реализации задания [5].

Проведём теоретический психологический анализ содержания каждой из вышеназванных функций управленческого общения.

Функция „выдача распорядительной информации“ характеризуется тем, что распорядительная информация по форме бывает директивной и демократической. При этом к директивным формам относятся: приказ (директива), указание, распоряжение, требование; к демократическим – рекомендация, совет, просьба. Условиями качественной реализации этой функции, как показало теоретическое исследование, являются: единство профессионального языка, учет уровня интеллекта, полнота информации, логичность изложения, сконцентрированность внимания.

Следующей функцией управленческого общения является функция „получение обратной (контрольной) информации о ходе и итогах реализации распорядительной информации“. Получение обратной связи от подчиненных является важным механизмом для руководителя, позволяющим корректировать действия управления.

Каждый человек в структуре управления имеет свою зону ответственности и каждый специалист в своей области, т.е. все не могут знать все, тем более руководитель, у которого может быть не один подчиненный. Чем больше подчиненных у руководителя, тем сильнее руководитель отдаляется от процессов, которые ведут его подчиненные.

При получении информации от подчиненных руководитель задает вопросы, которые выявляют общие, наиболее важные в данный момент, индикаторы и логику процесса, без детального разбора, таким образом, данная ситуация может использоваться для диагностики недочетов в процессе и последующей оптимизации и коррекции распорядительной информации.

Обратная связь помогает направлять подчиненного на достижение целей. Она также дает руководителю гарантию того, что проблема будет выявлена прежде, чем будет допущена непоправимая ошибка. Если механизмы контроля неэффективны, у руководства будут основательные причины для беспокойства относительно делегирования дополнительных полномочий подчиненным.

В качестве третьей функции рассматривается функция „выдача оценочной информации об итогах реализации задания“.

Хорошо спланированное управление – лишь половина процесса. Оно дает результат, если в качестве части процесса управления прогнозируются

важнейшие возможные ситуации и осуществляется подготовка к действиям при возникновении их. Чтобы оценочную информацию можно было осуществлять наиболее эффективно, необходимо заранее чётко и ясно определить конечные цели и ключевые результаты деятельности. Отсутствие выдачи оценочной информации об итогах реализации задания и, как следствие, эффективной обратной связи может привести организацию к кризисной ситуации.

Сопоставляя реально достигнутые результаты с запланированными, руководство организации получает возможность определить, где организация добилась успехов, а где потерпела неудачу. Другими словами, одна из важных функций управленческого общения состоит в том, чтобы определить, какие именно направления деятельности организации наиболее эффективно способствовали достижению ее общих целей. Определяя успехи и неудачи организации и их причины, появляется возможность быстро адаптировать организацию к динамичным требованиям внешней среды и обеспечить тем самым наибольшие темпы продвижения к основополагающим целям организации.

Первая, из перечисленных выше функций в управленческом общении, присутствует всегда, она главная и ведущая. Вторая и третья функции могут и не быть в том или ином конкретном акте управленческого общения.

От качества первой функции зависит качество исполнительской деятельности. Кроме того, первая функция еще и наиболее сложная.

Таким образом, руководитель вступает в управленческое общение для того, чтобы отдать распоряжения, указания, что-то посоветовать; получить „обратную связь“ от подчиненного о выполнении задания и дать оценку выполненного. Выдача распорядительной информации осуществляется наиболее часто по сравнению с другими функциями и оказывает наибольшее влияние на эффективность деятельности организации. От того, каким образом руководитель отдает распоряжения, зависит качество исполнительской деятельности.

Управленческое общение в своей основе деловое, ролевое общение. В процессе его организуется контакт и взаимодействие для решения какой-либо деловой проблемы. Все это требует организации процесса управленческого общения.

В структуре управленческого общения выделяются три аспекта [3]: коммуникативный, интерактивный и перцептивный (см. рис. 2).

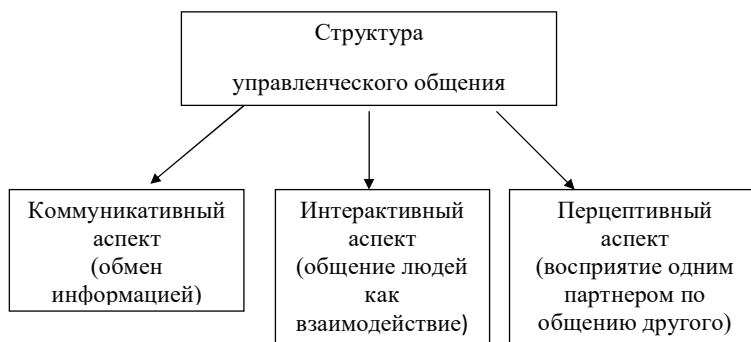

Рис. 2 Структура управленческого общения

Коммуникативный аспект характеризуется обменом информацией. Передача любой информации производится посредством знаковых и символических систем, наиболее известными среди которых являются речевая и языковая системы. Коммуникатор, человек, передающий информацию, используя вербальные (речевые) и невербальные (неречевые) средства общения, кодирует информацию. Реципиент, человек, принимающий информацию для осмысленного восприятия, декодирует ее. Для того чтобы обеспечить возможность партнерам по общению понимать друг друга, должна быть выработана единая система значений в коммуникативных системах, разработан тезаурус понятий, позволяющий собеседникам правильно ориентироваться в определенной области знаний.

В связи с этим в процессе общения коммуникатор и реципиент попеременно меняются местами: коммуникатор становится реципиентом, реципиент - коммуникатором, что, в конечном счете, приводит к относительно адекватному информационному обмену.

Обмен информацией обязательно предполагает психологическое воздействие на партнера в целях изменения его поведения. Эффективность коммуникации часто измеряется адекватностью этого воздействия. Основное средство воздействия в процессе коммуникации – слово [1]. Однако одновременно со словом на поведение реципиента в определенной степени влияют и эмоционально-выразительные компоненты речи: ритм, пауза, интонация, модуляция голоса. Выразительными компонентами, воздействующими на партнера по общению, насыщена и письменная речь. К ним относятся: размашистость подчерка, сила нажима, угол наклона, направление строк, форма прописных букв.

Итак, коммуникативное влияние, являющееся результатом обмена информацией, возможно лишь тогда, когда оба участника общения обладают единой или схожей системой кодирования и декодирования. В управленческом общении это подчеркивает значимость и важность владения профессиональным языком, который использует менеджер для распоряжения. При этом уровень общей культуры и интеллектуального развития работника должен быть достаточным для понимания содержания коммуникации.

Постоянный и эффективный обмен информацией является залогом достижения задач, поставленных перед любой организацией или фирмой. Важность коммуникации в управлении переоценить невозможно, поэтому руководителю необходимо обеспечить правильное понимание передаваемой информации или смысловых сообщений.

В психологической литературе выделяют две составляющие коммуникативной стороны общения, а именно: умение точно выражать свои мысли и умение слушать [16].

Неумелое выражение мыслей приводит к неправильному толкованию сказанного, а неадекватное слушание искажает смысл передаваемой информации по психологическим причинам.

Обратимся к анализу важной составляющей управленческого общения – умению слушать. Существует два основных типа слушания, которые исполь-

зуют люди при восприятии вербальной информации: рефлексивное и нерефлексивное слушание, под которым понимают отстраненное, безоценочное и неэмпатийное вербальное общение.

Нерефлексивное слушание предполагает минимальное вмешательство в речь собеседника при максимальном сосредоточении на содержательной ее стороне. Следовательно, для того чтобы овладеть неререфлексивным слушанием, необходимо научиться внимательно, слушать собеседника, демонстрируя понимание, доброжелательность и поддержку, не перебивая его. Такой прием облегчает говорящему процесс самовыражения и помогает слушателям лучше понимать смысл высказываний.

В исследованной психологической литературе описаны ситуации использования неререфлексивного слушания для недискуссионных разговоров либо при угрозе возникновения конфликтной ситуации. Исследователи определили несколько ситуаций, при которых целесообразно применять неререфлексивное слушание [15]. Во-первых, ситуация, когда собеседник горит желанием выразить свое отношение к чему-то, хочет высказать свою точку зрения или обсудить наболевшие вопросы. Во-вторых, ситуация неререфлексивного слушания близка к первой и возникает в случае, если собеседнику трудно выразить, облечь в слова то, что его волнует, о чем он хочет рассказать. Приемы неререфлексивного слушания оказываются полезными при разговоре с застенчивыми, неуверенными в себе людьми, которым „легче общаться с вещами, чем с себе подобными“. В-третьих, эффективно неререфлексивное слушание во время собеседования при приеме на работу, когда претенденте хотят узнать как можно больше. Это также полезно при деловых и коммерческих переговорах, когда краткий диалог должен обеспечить точное взаимопонимание. Минимальное вмешательство в речь собеседника помогает опытному слушателю лучше понять говорящего, его истинные чувства, цели, намерения. Собеседнику же эти приемы дают понять, что им действительно интересуются [15].

Для эффективного управленческого общения одного неререфлексивного слушания недостаточно, поэтому нужно всегда помнить, что оно представляет собой лишь первый этап овладения техникой слушания. Второй этап – это рефлексивное слушание.

Рефлексивное слушание встроено в процесс активного и эмоционально окрашенного общения и поэтому предполагает установление активной обратной связи с говорящим, которая позволяет точнее понять смысл и содержание высказываний.

В психологической литературе описаны четыре основных приема рефлексивного слушания, которые обычно применяются комплексно.

Первый прием представляет собой выяснение как прямое обращение к говорящему за уточнением. Второй прием связан с прямой трансляцией чувств, при этом основное внимание уделяется не содержанию сообщений, а чувствам говорящего, эмоциональной составляющей его высказываний. Третий прием – резюмирование высказывания в форме итогов мыслей и чувств говорящего, что относительно часто встречается при продолжительных беседах. Обобщающие

фразы дают слушающему уверенность в точном восприятии сообщения и одновременно помогают говорящему понять, насколько хорошо ему удалось передать свою мысль. Четвертым приёмом считается перефразирование, т.е. высказывание той же мысли другими словами. Цель перефразирования – собственная формулировка услышанного сообщения для проверки точности понимания [2].

Другой аспект общения – интерактивный, характеризующий общение людей как взаимодействие. Интерактивная сторона общения проявляется не только через обмен информацией, но и через усилия людей по организации совместных действий, позволяющих партнерам реализовать некоторую общую для них деятельность. Интерактивная сторона общения предполагает психологическое воздействие, происходит изменение личности под влиянием других людей (изменение взглядов, отношений, мотивов, установок, состояний). Изменения личности под влиянием других людей могут быть временными, проходящими или устойчивыми [11].

В процессе общения партнёры могут вступать в различные конкретные формы взаимодействия, которые могут быть разделены на две крайние формы: кооперация и конкуренция. Разные авторы обозначают их различными терминами: согласие и конфликт, приспособление и оппозиция, ассоциация и диссоциация. В самом общем виде кооперация, или кооперативное взаимодействие, рассматривается как координация, упорядочивание, комбинирование, сложение усилий каждого из участников совместной деятельности и общения. Конкуренция описывается как соперничество, борьба за достижение наилучших результатов, прежде всего для себя в каком-либо конкретном виде общения и деятельности: например, борьба за более выгодные условия деятельности, получение наивысшей прибыли. При этом часто возникают конфликтные ситуации и разворачиваются внешние конфликты.

Еще одним аспектом общения считается перцептивная составляющая, которая связана с восприятием одним партнером по общению другого и способствует взаимопониманию участников общения [10]. Для выявления содержания перцептивной стороны общения необходимо подвергнуть анализу основные механизмы процесса социального восприятия:

1. Идентификация как уподобление себя другому, когда предположение о внутреннем состоянии партнера по общению строится на основе попытки поставить себя на его место. Данный механизм способствует лучшему пониманию руководителем позиции своих подчинённых в процессе управленческого общения.
2. Стереотипизация как восприятие на основе „социального стереотипа“, схематического, стандартного образа человека – представителя определенной социальной группы. Зная о том, что в процессе восприятия человека человеком существует настоящий механизм, руководитель может избежать многих ошибок восприятия, уменьшить их влияние на эффективность процесса общения.
3. Рефлексия, которая в социальной психологии употребляется как „осознание действующим индивидом того, как он воспринимается

партнером по общению“ [1, с.121]. Рефлексия перестраивает процесс управленческого общения, сохраняя необходимое и устраняя ненужное.

4. Обратная связь, которая основывается на ответных реакциях партнера по общению. Без обратной связи у руководителя отсутствует какая-либо возможность узнать, состоялся ли процесс коммуникации с подчинёнными. Обратная связь может способствовать значительному повышению эффективности обмена управленческой информацией. Двусторонний обмен информацией (при наличии возможностей для обратной связи) по сравнению с односторонним (обратная связь отсутствует), хотя и протекает медленнее, но более точен и повышает уверенность в правильности интерпретации сообщений.
5. Эмпатия как не рациональное осмысление проблем другого человека, а эмоциональный отклик, восприятие на основе чувств.

Перечисленные выше механизмы процесса социального восприятия способствуют руководителю в убеждении и настройке коллектива на решение стоящих перед ним задач.

В исследованной психологической литературе анализируются также условия восприятия другого человека, при этом учитываются личностные особенности воспринимающего, его жизненный опыт, установки, обстоятельства общения [8, с.105-108].

Общение обусловлено специфическими чертами восприятия другого человека, к которым относится восприятие не только физических характеристик объекта, но и поведенческих его характеристик, формирование представления об его намерениях, мыслях, способностях, эмоциях, установках и т.д.

Необходимо рассмотреть основные условия, которые влияют на выбор определённой формы управленческого общения. В зависимости от уровня управления, его вертикальных и горизонтальных „срезов“, производственных и общественных условий, индивидуально-психологических качеств людей руководитель выбирает ту или иную форму управленческого общения.

Опишем сущность и содержание основных форм управленческого общения.

Субординационная форма общения (вертикальная) является общением между руководителями и подчинёнными, в основу которого положены административно-правовые нормы. Такое общение складывается как между руководителями и исполнителями, так и между руководителями разных уровней. Субординационная форма общения может носить линейный, функциональный и смешанный, линейно-функциональный характер.

Служебно-товарищеская форма общения характеризуется тем, что оно является общением между коллегами, в основу которого положены административно-моральные нормы.

Дружеская форма общения – это общение между руководителями, между руководителями и подчинёнными. В основе такого общения лежат морально-психологические нормы взаимодействия [12].

Следующей важной психологической характеристикой управленческого общения являются принципы управленческого общения. В психологической науке выделяются следующие основные эτικο-психологические принципы управленческого общения [7, с.32]:

принцип создания условий для проявления личностного потенциала сотрудников, их профессиональных знаний, опыта, способностей [9];

принцип полномочий и ответственности;

принцип поощрения и наказания;

принцип рационального использования рабочего времени руководителя [17].

Таким образом, взаимодействие в процессе управленческого общения должно осуществляться в соответствии с определенными принципами, то есть правилами.

В исследованной психологической литературе подчёркивается, что общение может происходить на разных уровнях. Так А. Б. Добрович выделяет конвенциональный, примитивный, манипулятивный, стандартизированный, деловой, игровой, духовный, интимный уровни общения [6]. Другой подход к рассмотрению уровней общения предлагает Б. Ф. Ломов. Он выделяет три уровня: макро-, меза- и микроуровни. На макроуровне человек общается с другими людьми в соответствии со сложившимися общественными отношениями, традициями, обычаями. Он определяет своеобразную стратегию общения личности на протяжении всей жизни. На мезауровне общение происходит в пределах содержательной темы, один или много раз. Общение на микроуровне – это акт контакта. Микроуровень объединяет простейшие элементы, лежащие в основе других уровней общения [14].

Кроме уровней общения в психологической литературе выделяются также стадии общения. И. Н. Горелов выделяет шесть стадий общения. Первая стадия – ориентировка в окружающих условиях. Выбор места встречи, расположения людей, дистанции взаимодействия – пространственная ориентировка. Ориентировка во времени (когда назначить общение, сколько времени на него выделить), социальная ориентировка (каковы взгляды и ценности участников общения, какую психологическую дистанцию занять при общении). Вторая стадия – привлечение внимания собеседников. Третья стадия – поиск совместимости собеседников по объему общения, по темпам общения, по настроению, по позициям и дистанциям общения. Напряженность прежней стадии сменяется расслабленностью. На этой стадии путем выжидания и маневрирования идет поиск согласия. Все три являются подготовительными стадиями. На четвертой стадии происходит обмен фактами и оценка их, поиск общей точки зрения, приемлемой для обеих сторон темы общения. Пробуждается взаимный интерес. Идет демонстрация ожидаемых собеседником черт личности, своих привычек, мнений, настроений. На пятой стадии могут возникнуть проблемная ситуация, конфликт, столкновение мнений. Это творческое взаимодействие, поиск нового решения, не предложенного ни одним из собеседников. На шестой стадии собеседники принимают решение на основе выработанного на пятой стадии. Намечается со-

вместный план реализации найденного решения, происходит фиксация результатов общения, собеседники выходят из контакта [5].

Таким образом, теоретический анализ психологических характеристик управленческого общения в образовательной организации позволяет утверждать, что управленческое общение выступает необходимым условием и незаменимым элементом управленческой деятельности. Эффективным следует считать такое управленческое общение, которое обеспечивает достижение целей управленческой деятельности посредством оперативной передачи необходимой информации (коммуникативный аспект), оптимального социального восприятия (перцептивный аспект), взаимопонимания между объектом и субъектом управления и их оптимального взаимодействия (интерактивный аспект). Применение технологий психологии управления через систему управленческого общения в образовательных организациях позволит повысить эффективность и качество предоставляемых образовательных услуг, создаст благоприятный психологический климат в коллективе, обеспечит рост интереса к реализации инновационных программ развития.

Литература

- Андреева, Г. М. Социальная психология: учебник для высш. учеб. заведений - 5 изд., испр. и доп. - М.: Аспект Пресс, 2004.
- Березуцкая, Ю., П. Психология делового общения / Ю. П. Березуцкая. – М.: Инфра-М, 2007.
- Бороздина, Г., В. Психология делового общения. - М.: Деловая книга, 1998.
- Горелов, И. Н. Невербальные компоненты коммуникации. – М.: ЛКИ, 2009.
- Дейнека, А. В. Стратегия управления персоналом организации. – Краснодар: КИМ-ПиМ, 2009.
- Добрович, А. Б. Общение: наука и искусство / А. Б. Добрович. - М., 1996.
- Иванова, В. С. Социология и психология управления. Конспект лекций. – Томск: ТПУ, 1999.
- Курячий, С. И. Влияние установок личности на восприятие другого человека // Вопросы психологии., 1983, № 6.
- Основы менеджмента: Учебник для вузов / под ред. Афоничкин А.И. – СПб.: Питер, 2007.
- Панфилова, А. П. Деловая коммуникация в профессиональной деятельности: Учеб. пособие / А. П. Панфилова. – СПб., 2005.
- Психология делового общения: Учебник - 2-е изд. - („Высшее образование“) / Бороздина Г. В. ИНФРА-М, 2009.
- Психология управления: Курс лекций / Л. К. Аверченко, Г. М. Залесов и др. – Новосибирск, М., 1997.
- Психология управления: Курс лекций. / Отв. ред. М. В. Удальцова.- Новосибирск: изд-во НГАЭиУ; М.:ИНФРА-М, 1997.
- Смирнова, Е. А. Формирование коммуникативной компетентности студентов в условиях непрерывного образования: Автореф. дис.... док. пс. наук. - М., 2007.

Тутушкина, М. К., Рогинский, М. Ю. Практическая психология для руководителей. - СПб., 1992 .

Тьюсон, Дж., Крегер, О., Ратледж, Х. Типы людей и бизнес. – СПб: Астрель, 2005.

Управленческое общение: теория практика. – М.: РПА МЮ РФ, 2003.

Владимир В. Зотов

ПСИХОЛОГИЈА МЕНАЏМЕНТА У ОБРАЗОВНОЈ ОРГАНИЗАЦИЈИ

Резиме

У условима глобализације светског тржишта образовања, повећавају се захтеви према руководиоцима образовних институција. Настале промене директно утичу на систем доношења руководећих одлука, и њихову реализацију кроз ефикасне психолошке механизме утицаја на објекте управљања. Руководиоци образовних институција сада морају да преиспитају класичне бирократске приступе у управљању, у складу са употребом савремених технологија које се користе у психологији управљања (менаџмента). Примена ових технологија управљања у образовним институцијама, омогућава да се повећа ефикасност и квалитет образовних услуга које се пружају, ствара се повољнија психолошка клима у колективу, и обезбеђује пораст интересовања за примену иновативних развојних програма.

**ПЕДАГОШКА ДОСТИГНУЋА
У ФУНКЦИЈИ САВРЕМЕНОГ
УНИВЕРЗИТЕТСКОГ
ОБРАЗОВАЊА**

НАУКА И УНИВЕРЗИТЕТ У ПОСТМОДЕРНОМ СВЕТУ

Сажетак: Текст има намеру да подстакне мисли о променама које су уздрмале универзитет, а пре њега и саму науку. Говори се о променама на метанаучном нивоу које су изазвале сукоб парадигми који се само наизглед смирује, али се његова суштина не превазилази, као ни размишљања о контроверзи интерпретативизма у оквиру овог сукоба. Указује се на тенденције неолибералне идеологије у области високог образовања и моделе којима универзитет покушава да одговори на захтеве постмодерног *zeitgeist*-а. На крају се даје неколико налаза једног експлоративног истраживања као илустрација домета досадашњих структурних промена универзитета у Србији.

Кључне речи: постмодерна, наука, универзитет

Увод

Актуелни наслови у нашој штампи² шокантно делују и говоре о сложености питања која би се могла поставити иза наслова о коме говори овај текст. Дакле, могло би се рећи да су и наука и универзитет из више углова оптерећени проблемима који постоје на нашем простору: подоста је карактеристика за које би се могло тврдити да су заједничке науци и универзитету у целом свету (Вок 2005), али има и оних који су се као спецификуми манифестовали на нашем тлу, посебно последње две-три деценије од када траје растурање државе и транзиција, која се вуче и којој се крај још не назире. Промењен је друштвени контекст, систем вредности, филозофија живота и све што уз то иде, а ово, наравно, није могло да заобиђе ни ученост и умност.

Намере овога текста нису да сагледа све димензије истих, као ни да предвиди њихове последице, него да подстакне рефлексije о питањима која би данас можда била приоритетна, и то она која стоје у основи претњи да угрозе науку, а и универзитет, јер – једно без другог не функционише. Ако и са дозом

¹ g_gojkov@mts.rs

² Уп.: „Амфитеатар као пијаца“, „Наука на продају“, „Академско тржиште“, „Велики брат на универзитету“, „Капитал против слободоумља“, „Власници капитала, изгледа, нашли начина да ућукају слободоумне интелектуалце запослене на универзитетима“... (Милошевић 2015).

скепсе прихватимо поменуте и сличне написе у штампи и размишљамо о наводима да истраживања у САД-у показују озбиљан пад интелектуалног потенцијала ученика и студената те земље, о чему се у њој доста пише и говори, те да су истраживања рађена у Енглеској, Данској и Аустралији потврдила исто, као и да су холандски истраживачи утврдили да интелектуални потенцијали становништва опадају од увођења студија по *Болоњском систему* (ибидем), онда би се уз ово могла отворити бројна питања, а међу њима су, свакако, прво она која се односе на квалитет образовања на савременим универзитетима, што је комплексно питање и око чијег се, чак и самог појма – још није постигао консензус. Као један од узрока наведеном помињу се очекивања да се професори трансформишу у менаџере, који „доводе“ студенте на универзитете, што има финансијске ефекте, а студенти у потрошаче. Ова терминологија већ уводи у неолибералну идеологију универзитета, који на овај начин треба да оправдају своје постојање зарадом на тржишту, што уз консултантске услуге за велике компаније и владе, као и друге видове зарада – мења традиционалну улогу универзитета у друштву. Тако С. Семерник из Центра научне политичке мисли и идеологије из Русије у својој анализи стања на универзитетима на глобалној сцени констатује да је глобални положај науке и образовања у свету захватила нова идеологија која све мери економским критеријумима, идеологијом економизма, што је по њој сигуран пут за пропаст науке и образовања (ибидем, 57). А, ово захтева фокусирање на нове мофеле развоја универзитета и науке на њему.³

Иза претходног, једно од питања које тражи ширу посвећеност односи се и на промене које су изазване неолибералним тенденцијама на подручју образовања, а које су инспирисале и артикулисале парадигматски преокрет у разумевању друштвене улоге и функције образовања (Марковић 2008). У укупном европском простору то значи значајно померање од (нео)хуманистичког разумевања образовања и, између осталог, отварање простора типичним идејама

³ Један је „концепт отворености“, који сугерише начине како се високи професионалци могу навести да прихвате нове идеје. Један од модела који се овим бави је Сенгеов модел партиципативне и рефлексивне отворености (према Вок 2001), са подразумеваном њиховом интеграцијом. Поглед у себе и спремност да се доведе у питање и изазове сопствено мишљење и уважи став да свака сигурност коју смо икада имали, у најбољем случају представља само хипотезу о свету, у основи је рефлексивне отворености. Корак даље од испитивања сопствених идеја је и истовремено испитивање туђег мишљења, што обезбеђује сигурнији пут реструктурисању универзитета док учи да пређе са културе „индивидуализма“ на културу која се ослања на сарадњу и критичко испитивање (Jaspers 2003).

Истраживања Нојмана и Бенсимона (ибидем) истичу значај тимског лидерства за усмеравања на универзитету, који би уважавао флуидне низове уверења, разумевање и разлику и усредсређивао пажњу на то како чланови тима размишљају и заједно делују и брину о ефикасним обрасцима укључивања и искључивања чланова тима.

Генеративни организациони модел промена по својим карактеристикама отворен (вербални), дакле, не алгоритамски, предиктиван или сл. може да дочара процес „органички“ а не „механички“, узимајући у обзир то да се на универзитету промене често предузимају без сасвим јасних дефиниција куда воде. Дивергентни проблеми и конфликти вредности захтевају систематичне и креативне приступе,

и концептима који су на тим просторима присутни бар од XVIII века, али у образовању нису доминирали; данас све више образовна политика, педагошка теорија и, сходно томе, јавна перцепција образовања подлежу неолибералним идејама. Сложеније је али многи аутори (Štefanc 2008) већ доказују како се оне изражавају или мере у конкретним партикуларним мерама образовне политике, системским променама, реформским достигнућима и, на крају, и у специфичној артикулацији теоретских педагошких концепата које у одређеном периоду на одређен начин прекрајају педагошки простор и додељују значење у педагошком дискурсу. Њихов међусобни однос, начин интеракције, а поготово синергијски учинци због противречне и амбивалентне природе, већ дуже време специфично прекрајају педагошки и образовно политички дискурс и у Србији. На универзитету се још није дошло до сигурнијих налаза ефеката *Болоњског процеса*⁴, као ни до одговора на бројна

⁴ интуитивне и критичке процесе да би се развиле нове перспективе. Овај модел за промене на универзитету разликује се од других рационалистичких приступа променама по томе што су филозофске идеје које га поткрепљују усмераване унутрашњом потребом универзитета да се у променама не изгуби поштовање основних принципа на којима се он заснива. Навешће се неки од фундаменталних, који задиру у саму идеју универзитета, који би се могли очувати, уз одржавање јасног курса акција у сложеној развојној активности коју подразумева реформа универзитета. Ово подразумева да академски лидери одлуке развијају док се стварају нова сазнања током стварног процеса промена, те су стога принципи нелинеарни, а мешавина ставова и вредности комплексна. У свему овоме од изузетног је значаја снага групе за дефинисање проблема и стварање знања, а важне су и колаборативне групе, које могу тестирати сопствена и туђа схватања, што је важан механизам за разумевање проблема и појава.

Налазима бројних истраживања је потврђено да је значајна одлика тима функционалност и когнитивна сложеност, која израста из способности чланова да деле моћ са другим члановима тима... Аутори се не позивају на заједничке циљеве и сврхе који спајају чланове тима, него су налазима потврђене хипотезе о ослањању тимова на тимску „конвергенцију“ (повезаност) у односу на заједничке вредности, респекте, бригу и цењеност.

Адаптивно генеративни модел развоја универзитета носи у себи двоструку природу процеса промена. Поред потребе да се прилагођава екстерним и интерним околностима, универзитет данас има потребу и да делује у правцу генерисања решења за педагошке и друге проблеме. Основна претпоставка овог модела је да промена резултира из заједничке конструкције значења до које је дошао истински интерактиван, инклузиван тим. Адаптивно генеративни модел састоји се од кружног дијаграма који се чита тако што се почиње од анализе потреба, а завршава се евалуацијом. Модел се састоји од 6 међусобно повезаних елемената: анализа потреба, истраживање и развој, формирање и развој стратегије, подршка ресурса, имплементација и ширење информација и евалуација. Простор не дозвољава дубље образлагање елемената, који су заправо и фазе увођења промена у систем. Но, значајна је напомена да наизглед познати поступци у наведеним фазама немају значења на која смо навикли (Лаловић и др. 2011). Ефикасно вођење модела могло би да буде усмеравано питањима (која овде не дајемо како не бисмо оптеретили текст), којима се заправо помаже да фазе унутар модела обезбеде да се тимска дискусија креће правим путем.

5. Промене у високошколском образовању, настале *Болоњским процесом* требало је да допринесу остварењу ових тенденција. Констатује се (Little 2000) да су актуелни приступи феномену квалитета засновани на спољашњој контроли исхода (механицистичко-техничистичка оријентација и економска логика), те се као алтернатива јављају заговорници социокултурне и критичке струје у педагогији, која инсистира на уважавању суштинских карактеристика феномена образовања (јединственост, целовитост, развојност, комплексност, динамичност,

питања која су одраз проблема манифестованих на разне начине. Поменимо само неколико: да ли је исцепканост предмета на семестре допринела заговараном холистичком, интеграцијском и интердисциплинарном приступу студирању; у којој мери је начин праћења студената и бодовни систем утицао на квалитет знања студената; има ли основа оцена да су студије сколаризоване и претворене у продужетак средњег образовања; значи ли то да је потребно што пре размишљати о постдокторским студијама како би се добио очекивани квалитет компетенција; колико су акредитацијом остварене суштинске промене које су усмерене ка формирању компетенција међу којима посебно место припада спремности за промене и високо развијену флексибилност, креативно и недогматско мишљење, способност прихватања плуралитета идеја, толерицања неизвесности у когнитивном смислу, а у конативном – иницијативност, иновативност и спремност за преузимање ризика (Ђуришић-Војановић 2008: 45). Како претходно изгледа из угла када се, на пример, наставници бирају за област у којој неки од њих имају 9 предмета а у стандардима је дозвољено да наставници и сарадници- асистенти имају до 12 часова недељно, како се у стандардима наводи „активне наставе“ (разумевање тога појма, кога су актери стварања акредитације увели, а не дидактичари, требало би озбиљно разматрати); студенти имају и до 60 испита; када се бодовима мери квалитет наставника, а једно озбиљније истраживање подразумева бар 6 до 12 месеци рада; сарадници и асистенти имају 12 часова непосредног рада са студентима, а и сами су јуче завршили студије, за озбиљније увођење у научни рад тешко да се може наћи простор; пројекти на којима се велики научни и стручни потенцијал ангажује више имају транзициону него истраживачку функцију, односно научну сврху. Стандарди акредитације доказују да су промене тек структурне природе, а налази ретких истраживања показују да ефекти нису очекивани.

Критике промена на универзитету у Србији слажу се са онима које срећемо код Лисмана (Lismann 2006); сматра се да се, и поред заговарања супротног, нови приступи уводе без довољне анализе система и неопходне укључености академске заједнице, стручних и научних друштва..., а да честе промене закона немају у свим аспектима суштинско значење (увођење скраћених студија у последњим изменама закона о високом образовању није препознато у свету рада као потреба, јер исти не нуди могућности ни студентима након завршених академских студија). Стратегија образовања није заснована на истраживачким

контекстуалност, непредвидивост...). Ограниченост простором не дозвољава шире објашњавање наведених организацијских концепата и њиховог доприноса квалитету високог образовања, али би се подвукао значај бављења овим питањима, јер избор стратегије, начин спровођења тих промена, односно покушаји да се систем трансформише у ново „продуктивније“ стање подразумева организацијски концепт који ће узети у обзир не само структурни ниво промена, дакле, неће занемарити комплексност, ширину и далекосежну сложеност система, промену филозофије живота у постмодерни и њен утицај на филозофију васпитања и нову педагошку парадигму у чијем је средишту појединац и његов целовит развој (Jacobs & Farrell 2001). Тако се као значајни истичу и захтеви за целоживотним учењем, за јачањем етике одговорности и све израженијем оријентури на самосвесног, кооперативног и креативног појединца (хуманистички модели, еманципацијско васпитање, учење у слободи... (Jaspers 2003).

налазима, налази истраживања не консултују се код израде стандарда које комисије за акредитацију схватају техницистичко-механицистички и гуше партиципативни приступ организацији система оних који у њему учествују и који би требало да буду основни носиоци промена; оне би ваљало да се крећу у смеру изнутра споља, а не обрнуто као што је сада. Иако се у академским круговима већ одавно зна да се организациона динамика ових институција доста разликује од начина функционисања пословног света, држава својом решеношћу, коју на крају сведе на рачун, настоји да универзитет што више гура ка моделу корпорације, омаловажавајући притом конвенционалну идеју о универзитету као аутономном ентитету (Kodelja 2005).

У моделу корпорација који се све више намеће у већини домена универзитета посебно је иритирајућа контрола операционих детаља, стандардизација онога што се не може стандардизовати..., те универзитет није у довољној прилици да брани принципе за које се залаже, јер је аутономија, под теретом стандардизације и акредитације, добрим делом обесмишљена, иако универзитет покушава да брани ставове по којима је високо образовање, пре свега, у функцији неговања људских тежњи за променом и способности да се човек носи са несигурношћу и непредвидивошћу, а не да се на друштво које учи, а тиме и на универзитет, гледа као на константно допуњавање капитала за економски напредак (Štefanc 2008). Ово је заправо суштинска одредница правца промена ка којима универзитет стреми, а то је и критична тачка на којој се сукобљавају универзитет и очекивања пословног света. Може ли се овако опозитан однос превазићи – питање је за дискусију. Неке од могућности о којима се у свету, а све више и у Србији, размишља назире се у моделима који су поменути. Иако већина универзитета у Европи данас разматра своје образовне приоритете и стратегије развоја, није ретка констатација у европској литератури да ипак има мало корисних модела који би усмеравали стварне процесе доношења одлука у време када се високо образовање карактерише трендовима попут: такмичење за прикупљање фондова и привлачење студената, трансформација универзитета од „заштићених институција“ премодерног света у јавне услужне организације у постмодерном свету, омаловажавање конвенционалне идеје о универзитету као о аутономном ентитету од стране образовне политике (Gojkov 2013), те се за модел развоја универзитета, какав је актуелан у свету, па и у Србији, може рећи да није у функцији подршке погледу на друштво које учи, него је пре подршка „константном допуњавању људског капитала“ за економски напредак.

Ово је у супротности са залагањима за образовање које негује људске тежње за променом и могућности веће отпорности на несигурности и непредвидивости. Ситуација у Србији, оптерећена потребом да се промене убрзају и чињеницом неспремности и немогућности образовне политике да финансијски подржи промене на универзитету, како би се оне боље усагласиле са општом климом и духом времена у којем смо, указује на то да се све више клизи ка моделима који у основи имају „адаптивно“ учење или учење „за преживљавање“, те су промене на универзитету више резултат екстерних и интерних притисака, иако их не чини директна власт, него тзв. независне институције (акредитацио-

на тела); без шире стручне расправе, увозе се модели који по оценама оних који их увде одговарају локалним условима, те се уочава да су се оваквим приступом изгубиле могућности увида у путеве тзв. генеративног учења кроз које се повећава капацитет институција или појединаца да стварају нова решења за нарастајуће сложене проблеме. Модели промена у високом образовању морају према наводима већине водећих имена (Luddeke 1999) у овој области узети у обзир значај системског приступа, односно претпоставку да се реформе морају концентрисати на развој и међусобне односе свих главних компонената система симултано и да морају одговорити на дубље проблеме културе универзитета (ибидем). Познати су разни приступи организационој мисли.

У уводу поменути наслови из штампе указују на тенденције да према не-олибералној идеологији универзитети морају оправдати своје постојање тако што ће зарадити новац на тржишту. Један од помињаних начина су консултантске услуге за велике производне организације, владе и друге услуге, што мења традиционалну улогу универзитета у друштву (Милошевић 2015). А на универзитетима се данас доста говори о утиску да је и даље присутна политичка, бирократска и анархијска институција (проналазе се значења у заједници аутономних „гумаца“). Иако се у академским круговима већ одавно зна да се организациона динамика ових институција доста разликује од начина функционисања пословног света, држава својом решеношћу, коју на крају сведе на рачун, настоји да универзитет што више гура ка моделу корпорације, омаловажавајући притом конвенционалну идеју о универзитету као аутономном ентитету (Kodelja 2005). Осврнућу се нешто касније и на друге стране ове појаве, односно на чињеницу да и саме високошколске установе „губе компас“ у додиру са могућношћу да се продају и то сасвим јефтино. Гурнуте у модел корпорација, а овде би се могло само рећи да се на поменутој основи економизма већ гради поглед на свет, животна оријентација где најважнију улогу има економија, тј. профит и феномени проистекли из истога (ибидем). Из овога контекста су насатли и термини „људски ресурси“, „људски капитал“ и сл., те се тако и сама личност, социјални односи, социокултурни статус и др. сврставају у исто. Време економизма науку и образовање сврстава тако у сферу интелектуалних услуга, знање је роба, као свака друга, створена да би се опредметило и на тржишту продало, а традиционална улога професора као слободномислећих интелектуалаца и универзитета као оазе слободе полако нестаје. Учење се у оваквим условима сматра губитком времена, а диплома је, углавном, симбол социокултурног статуса (ибидем). Осмишљени су суптилни начини за укидање интелектуалне аутономије, која се у медијима јавно износи као неслобода мишљења (Gojkov 2006).

Велики технолошки и научни напредак XX века по оценама многих (Голубовић З. према: Gojkov 2013) није био довољно подстицајан у социјалном и културном смислу, те је очито социјално и културно занемаривање супстанцијалних сфера људске егзистенције, редуковани социјални и културни концепти у смислу раста људских капацитета. З. Голубовић то види у манифестовању наглашене неспособности људи да разумеју комплексност постмодерног

света, који под утицајем глобализације губи наду у могућност борбе против дехуманизације индивидуа и друштва, у све видљивијој растућој депресији не само у друштвима транзиције него и у развијенијим. А глобални тероризам употребљава се очито као алиби за појачану репресију...(ибидем). У начину на који се врше реформе образовања види се све јача наглашеност утилитарних приступа схватању света, а у преношењу знања, којима се индивидуе припремају за живот, пре свега, начини прилагођавања постојећој структури моћи, што у време глобализације, уместо бољем разумевању међу људима различитих култура води ширењу ксенофобије и подстицању борби против „непријатеља“, чиме се оправдавају стални ратови у свету (ибидем). Зато Голубовић сматра да се животом у стварности коју људи могу све мање да разумеју, а још мање на њу да утичу, ствара виртуена стварност, коју нуди дигитална технологија као постмодерни начин живота, чиме људи бежећи од стварности под утиском да нема начина да реше нарастајуће проблеме глобалне кризе, резигнирано прихватају стање немоћи да се на креативан начин укључе у живот и покушају да нешто промене (Гојков и Стојановић 2015). Разлози за ово налазе се и у друштвеном контексту XX века за кога многи сматрају да је у основи „културног пада“. Међу првима који је о овоме говорио био је М. Хоркхајмер (M. Horkheimer), који је још 60-их година прошлога века наглашавао штетне последице „технолошке цивилизације“. Како истиче – колико да се чини да техничко знање шири видокруг човекове мисли и делатности, изгледа, смањује се његова способност да се одупре нарастајућим механизмима манипулације, слаби његова имагинација, његов независни суд.⁵ Такође је истицао да технички напредак прати процес дехуманизације (Horkheimer 1963). Претходне констатације добро се слажу са концизном дијагнозом постмодерне, коју једноставно илуструје Слотердијков (P. Sloterdijk) назив „ентропијско столеће“, у коме владају „ентропијски квалитети старе културе“ и период „етничке параноје“ (2001: 47), као и са описом А. Џон (A. Žon), који постмодерну из угла културе описује као раскид са појмом културе као „начина живота“ и као интегративног фактора „света живота“ (према: Голубовић и Јарић н. д.: 46, оп. цит.).

Нама у Србији додатно период распада државе и транзиције није дао могућност да на време схватимо постмодерну, тако да се и данас велики број академица не сналази у разумевању њене суштине и практичних израза.

Кратко је скициран контекст, као увод у схватање постмодерног оквира у који се смештају савремене теорије о знању, јер се отварају питања увођења и надмоћи економије над целином друштвене егзистенције у функцији ексклузивне „економске рационалности“, утилитаристичке оријентације ка ефикасности и успеху као најпризнатијим вредностима, потрошачке интерпретације свих резултата рада, укључујући образовна остварења, као „робе“ која је про-

⁵ Због деликта мишљења нобеловац Џејмс Вотсон је остао без посла. Више о универзитетима који су пре пола века били склоништа за мислиоце-дисиденте, чије су идеје имале велики вредносни и идеолошки потенцијал за промене друштва на боље, а данас уместо аутономних мислилаца на универзитетима су каријеристи, које систем формира као свој декор. Више о науци која лагано умире на универзитету у наведеном чланку З. Милошевића (2015).

изведена и на њену производњу ће се све више гледати као на робу која је створена да би се продала; сматра се да је знање трошено и да ће бити трошено да би се валоризовало у некој новој производњи, дакле, да би се разменило. Тако знање престаје да буде сврха себи самом, оно добија „употребну вредност“. Ово се сматра карактеристиком која легитимише постмодерну, а не, како се обично сматра, промене у архитектури и уметности. Аналитичари зато констатују да је постмодерна могла седемдесетих остати само европски академски хир, да није дошло до промена у развоју науке и политике што јој је дало прави значај. За културу важи исто. Рутински се производи, подстиче се ширење моде која увећава потрошњу, а за ово се као најпогоднији облик види масовна индустријска производња културе. З. Голубовић истиче пауперизацију културе као обележје краја XX века са ограничењима која је наметнула постмодерна западној технолошкој и дигиталној цивилизацији, обележавајући је „недостатком великих идеја“, деперсонализацијом људских комуникација и рехабилитацијом националне традиције без критичког преиспитивања као побуне против једнострано наметнуте глобализације са евроцентричним обележјима, која прети да потисне историјски изграђене идентитете, што, по оцени многих, изазива оживљавање популизма у култури (Darendorf R., према: Голубовић и Јарић, н. д.: 45).

Сматра се да је у тесној вези са постмодерном и појава релативизовања научних филозофских појмова и истраживања, која се у Србији манифестује као порицање суштине филозофског дискурса као критичког преиспитивања и разумевања егзистенцијалних питања и модерности, као односа према савременој стварности, етосу. О овоме З. Голубовић говори као о нужности да се критиком одреди шта можемо да знамо, шта треба да чинимо и чему можемо да се надамо и наводећи У. Ека наглашава да разликовање између онога што се сме, треба радити и шта се не сме радити захтева критичку моралну процену и супротно је становишту *value free science* (ибидем). Овакав, као и негативан став према науци која се ослобађа свог филозофског основа, среће се код многих аутора, а води у инструменталну рационалност (Гојков, н. д.).

Након претходних констатација да социо-политички контекст постмодерних друштва са доминирајућом неолибералном идеологијом, која тежи ка чистој економској рационалности и своди индивидуу на зависнике „економског успеха“ као основног критеријума понашања човека „потрошачког друштва“, следи неосетљивост на моралне норме, заговаране у Кантовом категоричком императиву. Морални nihilizam, како моралност постмодерне виде многи аутори данас, према помињању З. Голубовић има следеће препознатљиве црте:

1. велики број индивидуа је данас вредносно дезоријетисан и задовољава се редукованим концептом живота и живи по принципу потрошачког менталитета, без размишљања о значају развоја људских и стваралачких капацитета и моћи, јер подлеже технократским принципима као императивима живота и понашања;
2. имитација и репродукција замена су за индивидуалну и групну креативност и имагинацију, а просечност се сматра нормом, те креатив-

- ност и рефлексивност губе битку у трци са ширењем популизма;
3. идеје просветитељства су оцењене као неефикасне и маргинализоване (као „велике приче“) заједно са хуманистичким приступом појавама модерне и замењене „неутралним дискурсом“;
  4. осећају се јаке тенденције евроцентризма и етноцентризма над креативним интеркултурним комуникацијама, што даље подстиче осећај беспомоћности на индивидуалном и на националном нивоу у тражењу излаза из глобалног хаоса који је признат и јавно објављен светском кризом крајем 2008. године (ибидем).

Уз поменути морални ниҳилизам из угла вредности у постмодерни као ознака иде релативизација консензуса о „највишој“ људској вредности. По некима је то људско достојанство, као синоним за поштовање сваког људског бића, као и других либералних, односно демократских вредности (слобода, једнакост, аутономија, солидарност...). Систем вредности, као део погледа на свет (индивидуалистички, колективистички, алтруистички, егоистички, активистички, пасивистички, хедонистички...), такође, по својим карактеристикама обележава прелаз из модерне у постмодерну (Гојков 2006). Могле би се, уз претходно, дискутовати о констатацијама да се у постмодерном друштву одбацују идеје о потреби да се трага за новим визијама и оплемењивањем људске егзистенције (о бољем и хуманијем друштву), да би се подстакли људски интелектуални потенцијали и смањила агресија, насиље и сиромаштво, односно да је крај XX века обележило алармантно скретање система вредности са филозофског утемељења основних филозофских питања егзистенције ка суженој дефиницији економских интереса, која читав друштвени развој своди на економску рационалност, изражену профитом. А све су чешће констатације да све ово иде у цинизам, очај, моралну равнодушност и неку врсту миоптичке усмерености. На знање се гледа као на робу, знање има облик вредности, стицање знања одваја се од образовања, индивидуализам влада сценом, морални аспекти образовања занемарују се. Етика одговорности глобализације се заобилази (ибидем).

Ових неколико цртица општег контекста постмодерне, утисак је, може нас приближити погледима на знање. Питања у оквиру погледа на знање у време постмодерне крећу обично од Лиотарових схватања о традиционалном облику знања, које је по њему имало скоро искључиво наративни карактер, а његова легитимација односила се на преношење великих прича. Његово схватање знања, обележено митским дискурсом и неупитношћу, као основним одредницама за квалификацију која би се могла подвести под „примитивни образац преношења знања“. Халми (Halmi према: Гојков Г., ибидем) легитимише знање у смислу наративне уверљивости ауторитета. Савремена наука се својим уобличењима легитимисала, с једне стране, спекулативном свеобухватношћу у оквиру филозофије, а с друге стране, позитивизмом и егзактном проверљивошћу у обрасцу природних наука – легитимација је изгубила своје традиционалне карактеристике. У постмодерном друштву науке више не могу да буду систематизоване под видом јединства целине која онда гарантује и истинитост у традиционалном смислу. Потребно је, дакле, даље сагледавати место пост-

модерне научне парадигме и њене могућности, за које овде можемо отворити питање: колико обећавају слику цивилизацијског оквира уопште, као и научног развоја под видом мноштва међусобно независних научних и других дискурса?

Претходно питање има смисла ако се узме у обзир став да у савременом постмодерном друштву знање има значајно другачије место. Права би постмодерна средина, бар према интенцијама, требало да буде дезидеологизована, а знање не би требало бити легитимисано на идеолошки начин традиционалним вредносним и нормативним образасцима. Овако декларативно формулисани циљеви треба даље да нађу аргументацију за могућности остваривања у животу. Потребно је, дакле, овакве социјалне оријентације одређене вредносним категоријама једнакости, слободом и правима свих друштвених слојева теоријски објаснити. Овим би се даље сигурније могло прилазити и питањима која се односе на традиције знања које су сада доведене у сумњу. Епистемолошке сигурности и чврсто одређене границе академског знања, такође су доведене у питање „објавом рата општости“ и порицањем свеобухватнијих, јединствених погледа на свет; опште разлике између високе и ниске културе, одбачене су инсистирањем да су производи тзв. масовне културе, популарне и народне уметничке форме ваљани предмети истраживања; просветљујућа кореспонденција између историје и прогреса и модернистичке вере у рационалност, науку и слободу претрпеле су дубоко укореењени скептицизам; јасно одређен и јединствен идентитет хуманистичког субјекта замењен је позивом на наративни простор који је плурализован и флуидан.

Потребно је поменути и постмодерни став о монистичком концепту као опсесији у трагању за једним принципом, једном истином и каузалитетом комплексних односа у феноменима и унификације као облик генерализације, односно редуccionизма. Логички емпиризам и позитивизам са вером у могућност да се може доћи до јединственог корпуса научних идеја који кореспондира са објективном стварношћу, заснован на систему теорема, аксиома, постулата обележен је у последњим деценијама предзнаком редуccionизма, реификације..., а знање као одраз објективне стварности, независно од сазнаваоца као врста фасцинације откривања каузалних детерминација елегантним процесом рационалног декодирања – добија све више предзнак узалудне фасцинанције, чиме пуцају шавови рационализма и на сцену стаје плурализам у науци, који настоји да другачијом логиком разуме знање и процесе сазнавања. Значајно је поменути и то да се као основни предзнак постмодерне у теорији знања наглашава да није само једно од знања научно и да је оно одређено правилима која формира научни дискурс. Дешифровањем дискурса у коме се појава разматра сагледава се перспектива из које се појава посматра, дакле, како би постмодернисти рекли, открива се систем правила која за одређени дискурс важе (Liotar 1993). Можда би било значајно поменути и врсте дискурса на које наилазимо код Лиотара: приповедања, уверавања, питања, као и констатацију коју прихватају сви који су на курсу постмодерне логике сазнавања у науци, а која се односи на став да системи правила стварају знања, те да нема исказа без унапред утврђених правила. А ово се исто одоси на аргументовање, сазнавање,

испитивање, вредновање, показивање у оквиру одређеног дискурса, који се, остварују у оквиру правила одређеног дискурса (Liotar, н. д.). Иза претходног можда има смисла отворити питање о логици констатације да не постоје метакритеријуми научног на остале врсте знања, на шта указују они који прихватају Хартманово поимање знања у односу гносеолошких питања, пре свих: „Сазнање припада духовном бићу и то највишем слоју реалности. Њему се придружује функција схватања као вид или, као облик приређивања започиње једноставним опажањем и иде све до појмовног схватања“ (Hartman 1998). Логично је, даље, отворити и питање о прихватању става да је свет духа у себи вишеструко рашчлањен и степеностан, те да не постоје директни критеријуми о истини и заблуди; колико је, даље, прихватљиво схватање да су научни и ненаучни дискурси неупоредиви, те се тешко може тврдити о постојању или непостојању метадискурса општег језика, који би био основа за тврдњу, или суђење о томе који је од дискурса бољи од другог. Овај основни став, познати постулат постомодерне, који је значајан за разматрање питања о сазнавању у већини расправа о постмодерни и њеном односу према предмету науке, дотиче се значаја проучавања правила којима се конституише научно знање. Конституисање научног знања није у постмодерни усмерено ка консензусу, чиме се објашњава веза плурализма у филозофији, науци и посмодерни, а овај постулат добија статус конститутивног елемента постмодерне (Гојков 2006). Многи аутори уз претходне констатације наглашавају као значајан став да снага плуралистичке теорије није у њеној кохеренцији, него у потенцијалу одбране некохеренције. М. Бојановић-Ђуришић издваја као једну од значајних одредница плуралитета у науци структурализам, који се заснива на претпоставци о постојању плуралитета структура и елемената који су у основи различитих природних и друштвених феномена. Иза овога се у постструктурализму и плурализму у филозофији стварају крајем прошлога века мета- теоријске концепције постмодерне у друштвеним наукама (Ђуришић-Бојановић 2009), чиме су створени нови правци у односу на конвенционалне приступе у науци. А овим је по многим ауторима наглашена нејасна линија између науке, мита и заблуда, на чему се у претходном периоду инсистирало. Зато Лиотар сматра: „Наука је од самог почетка у сукобу с приповеткама. Мерење властитим критеријумом, већина њих показује се као фикција. Али, уколико се не ограничава на то да покаже корисне правилности и трага за истином, наука мора оправдати властита правила игре. Тако она о свом властитом статусу води дискурс оправдања, који се назвао филозофијом. Ако тај метадискурс изричито посегне за овом или оном великом приповетком попут дијалектике духа, херменеутике смисла, еманципације разумног или делатног субјекта, одлучујемо се 'модерним' назвати ону науку која се позива на тај дискурс како би оправдала властито постојање“ (Liotar 1987).

У суштини овога става је идеја Лиотара о „великим приповеткама“ филозофије које служе томе да се оправда статус знања. Зато Лиотар сматра да је приповетка да знање служи слободи и еманципацији човека, те да наука доприноси укидању традиционалних зависности.

В. Велш (Welsch 1993) је на немачком језичком подручју озбиљно подупирао Лиотарове тезе. Често се у литератури среће његова тврдња која се односи на следеће: оно што се овде догађа, своди се на то да одређену ситуацију више не тумачимо на основу досад познатих правила, него на потпуно другачији начин. Постмодерно знање треба да развије таква различита тумачења на основу различитих дискурса и језичких игара. Постмодерно знање се тиме, према Велшу, усмерава на „радикалну плуралност“ (ибидем).

Утисак је да би се овде могло поставити питање радикалне плуралности из другог, тј. социо-политичког угла, јер се на посмодерну гледа као на „историјско раздобље у коме се радикална плуралност уозбиљује и прихвата као темељно устројство друштва, те стога у њему превладавају плурални обрасци мишљења и деловања, стварајући, чак, доминантни и обавезни став. Ако бисмо ту плурализацију тумачили као пуко читовање раста, њена би суштина, бит, остала несазната. Она у најмању руку представља позитивну визију. Она је неодвојива од стварне демократије“ (ибидем).

Питање које би овде можда могло да има смисла било би: да ли се и на који начин претходно рефлектује на збивања на нашој научној сцени и на високошколску дидактику, односно на универзитету; какве су процене користи, односно штете од свега овога и сл.? По мојој процени, значење постмодерне као правца мишљења већ је озбиљно закорачило у савремене педагошке токове, сада већ и код нас, ако не довољно теоријски разјашњено, оно бар парцијалним практичним корацима, потезима који се путем семинара, без теоријске подлоге у виду радионица активног учења, учioniца добре воље, децјих права и сл. већ увелико среће на нижим нивоима образовања, иако они који се укључују у ове семинаре не знају шта уче и чему све то до краја служи, шта му је теоријска основа, које су им аксиолошке оријентације, педагошка филозофска основа и сл., а улази и на велика врата кроз дисертације са тематиком интегративних приступа учењу, интерпретативистички приступ истраживању, као и кроз све чешћа залагања високошколских дидактичара за пројектне приступе учењу, интегративне и сл. иако је налаза емпиријских истраживања мали број (до сада три дисертације).

Контроверзе интерпретативизма – метанаучни аспект науке и универзитета у постмодерни

Како већ дуже време наука и универзитет корачају заједно, дакле тесно су везани, те се догађаји у науци преливају и на универзитетску наставу, питање које је за наслов овога рада значајно је: *у којој мери и на који начин се епистемолошки проблеми у науци одражавају на универзитет?* Неки од аспеката су претходно дотакнути, а овде би се само поменули неки који се са метанаучног нивоа одражавају на високошколску дидактику.

Данас се срећу бројни покушаји да се сумирају врсте епистемолошких проблема који постоје унутар конструктивистичких и интерпретативистич-

ких погледа и чије тренутно стање одражава ситнетички импулс постмодерног *zeitgeist*-а, из кога произилази питање занемаривања основног принципа унутарње конзистентности парадигме, њена суштина која се огледа у вези са онтолошким, епистемолошким и методолошким претпоставкама, односно аспектима истраживачких приступа. Ово чини суштину спорења око критерија интерпретативизма и питања која се односе на: упорне проблеме критерија и објективности, недостатак критичког ослонаца, проблем истраживачевог ауторитета и збрку психолошких и епистемолошких тврдњи. Ова су питања основа анализе парадигми и контроверзи интерпретативизма, као и свођења методолошких питања на питање метода; методе морају бити уграђене у унапред одређену методологију.

По многима будућност интерпретативистичких и конструктивистичких уверења почива на прихватању импликација разрешења упорних и трајних дихотомија као што су субјект / објект, онај који зна / оно што се зна, чињеница / вредност. Неки сматрају да будућност почива на појединцима којима није неугодно да помуте линије између науке и уметности интерпретације, социјално научног и књижевног објашњења (Geertz 1980: 49). Али одбацивањем ових дистинкција заборавља се основни принцип унутарње конзистентности парадигме, њена суштина која се огледа у поменутој вези онтолошких, епистемолошких и методолошких претпоставки, односно аспеката истраживачких приступа, који су у основи спорења око критерија интерпретативизма. Управо ова тачка – унутарња конзистенција – спорна је и за триангулацију, односно помињане могућности да се помуте линије између науке и уметности интерпретације, јер је овде реч о различитим онтологијама, епистемологијама, аксиологијама (Гојков 2006: 256). Зато се прегледом савремене сцене и проценама аргумената за нефундаменталистичко, антиесенцијалистичко мишљење, можемо сложити са мишљењем Р. Рортија (Rorty 1982: 178), који сматра да стојимо на раскршћу два пута. Један је пут Дјуја, са његовом либералном социјалном надом; други је пут Фукоа (Foucault 1977), са његовим очајем због затвора у којем се нашао језик, као и са Швандтом, који истиче да је за њега немогуће наћи неку утеху у интерпретативизму који се дегенерише у нихилизам, у коме се бавимо бескрајним празним деконструкцијама и оспоравамо постојање социјалног порекла и наших самих бића (Гојков, Стојановић и Гојков Рајић 2014).

Принципи нове визије реформе универзитета

Претходно поменути раскорак на метанаучном нивоу једно је од обележја постмодерног света који је карика у ланцу реформи универзитета, односно утиче на промене на универзитету. Можда није тако директно уочљив, али је у директној вези. Више је аспеката на које исти утиче. Један од њих су принципи на којима се заснива универзитет. О. Крусе (Крусе 2011) се пита да ли ће модели попут генеративног моћи да помогну да се курс промена усмери у жељеном правцу, кроз несигуран свет, који захтева експлицитно познавање

неизвесности у нашим образовним стратегијама. А Прадо (Prado 2009), осврћући се на покрет који је 2007/08. академске године настао на француским универзитетима и шири се с намером да се принципи универзитета ојачају и да се универзитет изнова пронађе и истраје у борби за безусловно право на слободу истраживања и предавања, наводи пет принципа који би требало да се изнова ревитализују како би се актуелна ситуација на универзитету довела у стање да може да испуњава своју функцију:

- потпуна независност као основни принцип универзитета, који се односи на основни смисао аутономије;
- слободно и јавно деловање размишљања;
- критичко размишљање као одговорност будућности;
- повезаност предавања и истраживања и
- принцип отпора, којим универзитет, услед актуелних напада, ствара дуплу линију отпора: критичност и трагање за новим приступима следећих универзитета.

Поменути принципи и потреба за новом визијом универзитета у садашњем времену указују на правац промена који не сме да изгуби из вида основну функцију универзитета, а тиме и поменуте индикаторе и на нашем простору, јер, иако смо ми у Србији, као и народи у другим државама различити по бројним карактеристикама, ипак се ови принципи из угла науке и универзитета могу сматрати универзалнима.

Уместо закључка

Како данас изгледа универзитет у Србији није лако са сигурношћу тврдити, јер се у литератури не налази на истраживања ширих размера. Утисци и налази експлоративних истраживања (Гојков и др. 2010; Гојков и Стојановић 2015) са скромним донетима генерализације, иду у прилог недовољног посвећивања пажње квалитету студија, дакле приметном исцрпљивању досадашњих корака Болоњског процеса на стандардизацији⁶, а тиме и остајању код структурног нивоа реформи (Гојков и Стојановић 2011). Квалитет студија је у стагнацији, ако не и у опадању. Као илустрација овога, као и става о потреби за сигурнијим организационим приступима реформским токовима, даје се само неколико налаза истраживања ауторке овога текста:

⁶ Акредитација је тек први корак у променама које време постмодерне очекује од универзитета. Стандарди на којима се заснива требало би да узму у обзир доста од питања која су овде дотакнута. Утисак је да су овако концептирани они само форма, или како Лисман (Lissmann, исто) сматра „корсет“ који више притиска универзитет него што му даје простор за осавремењивање. Можда није најзначајније приметити, али говори доста: у Комисији за акредитацију за друштвено-хуманистичко поље укључена су два члана из области економских наука, дакле, нема професора и истраживача са филозофских, филолошких, правних, факултета политичких наука, педагошких, учитељских, музичких, ликовних и др. уметничких факултета...

1. Налази истраживања метакомпонената интелектуалне аутономије као индикатори квалитета студија иду у прилог закључку да је код студената највише присутно учење које се карактерише читањем док не упамте, преслишавањем из бележака, учењем делова, неких и напамет. Мали број студената чита целе текстове, размишљајући о њима, постављајући питања, правећи синтезе, компарирајући их са другим идејама, те смештајући их у реални контекст – проналазећи примере, трагајући за бољим начинима презентовања садржаја, бавећи се прегруписавањем идеја, постављајући питања о путевима лакшег начина да се нешто реши, научи, критички преиспитујући, вреднујући сопствене стратегије, идеје у тексту, дискутујући о смислу порука текста и сл. То значи да већина студената има слабо развијене метакогнитивне компоненте, те да се недовољно свесно удубљују у разумевање и анализу питања, проблема, да иста не сагледавају у целини, трагајући за везама и односима идеја, појмова и сл. (Halpern 1998).

2. Уочљиво је слабо манифестовање критичког мишљења (*степен изражености скептичног размишљања и степен изражености умреженог, комплексног или систематског размишљања*). Дакле, приметна је израженост компонентената супротних критичком мишљењу, без скептицизма, без комплексног сагледавања веза међу идејама и појмовима и сл.

3. Такође, запажа се да већина студената има слабо развијене метакогнитивне компоненте, те да се недовољно свесно удубљује у разумевање и анализу питања, проблема, да иста не сагледава у целини, трагајући за везама и односима идеја, појмова и сл. Код малог броја уочава се и елаборација и свест о начинима да се употреби претходно знање, а евидентно је несналажење у структурисању садржаја, његовом организовању, обраћање пажње на главне идеје и сл., што је индикатор неадекватности у надгледању властите когниције, те изостаје постављање нових питања, смисаоно организовање материјала, преиспитивање других могућности, питања о значају откриваног значења и уклапању ученог у постојећа знања. Образложење за ово студенти виде у начину испита (писмено, фактографски задаци...).

Иако налази експлоративног истраживања тематике квалитета високог образовања, односно досадашњих ефеката *Болоњске реформе универзитета*, говоре да су досадашњи кораци из угла организацијских концепата и њиховог доприноса квалитету високог образовања недовољно ефикасни, тако да структурне промене нису довољно функционалне, јер нису успеле да инаугуришу систем који би био у складу са промењеном филозофијом живота у постмодерни и њеном утицају на филозофију васпитања и нове педагошке парадигме које у средиште стављају појединца и његов целовит развој (налазе других истраживања видети у: Гојков, Стојановић и Гојков Рајић 2014). На ово указују дати налази истраживања који задиру у суштинска питања сврхе учења, која има предзнак инструментализованог знања, употребљивости, а комплексне способности, односно компетентности, очекиване у квалитету студија у Европском квалификацијском оквиру (Европски савет 2008), не налазе се у индикаторима

квалитета на очекиваном нивоу. Ово упућује на потребе за размишљањем о другачијим концептима организацијске климе у току промена на универзитету, који би подржавали његове основне принципе и који би допирали више до студената и испуњавали самоодређујућу и самодетерминисану функцију учења, прокламовану у савременим теоретским дискурсима, а и уграђену у документа којима се настоје регулисати савремени токови високошколског учења данас.

Литература

- Bok, D. (2005). *Univerzitet na tržištu*. Beograd: Clio.
- Gojkov, G. (2013). *Fragmenti visokoškolske didaktike*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“ – Vršac.
- Gojkov, G. (2006). *Didaktika i postmoderna*. Vršac: Viša škola za vaspitače.
- Gojkov, G., Stojanović, A. i Gojkov Rajić, A. (2014). *Heurističke didaktičke strategije*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za vaspitače „Mihailo Palov“ – Vršac.
- Gojkov, G., Stojanović, A. (2015). *Didaktičke kompetencije i evropski kvalifikacioni okvir*. Beograd: SAO.
- Gojkov, G., Stojanović, A. (2011). *Participativna epistemologija u didaktici*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“ – Vršac.
- Golubović, Z. i Jarić, J., према: Гојков, Г., 2013.
- Halpern, D. F. (1998). Teaching critical thinking for transfer across domains: Dispositions, skills, structure training, and metacognitive monitoring. *American Psychologist*, 53(4), 449–455.
- Horkhajmer, M. (1963). *Pomračenje uma*. Sarajevo: „Veselin Masleša“.
- Jaspers, K. (2003). *Ideja univerziteta*. Beograd: Plato.
- Ka konstruktivističkom okviru za usmeravanje promena i inovacija u visokom obrazovanju*, Žurnal za visoko obrazovanje, Columbus.
- Kodelja, Z. (2005). Lavalova kritika neoliberalne doktrine izobraževanja, u: Laval, C., *Šola ni podjetje. Neoliberalni napad na javno šolstvo*. Ljubljana: Krtina.
- Kruse, O. (2011). Kritično razmišljanje u znaku Bolonje: Retorika i realnost, u: *Monika Rumler, Neue impulse in Hochschuldidaktik*, Berlin.
- Lissmann, K. P. (2006). *Theorieder Unbildung, Die Irrtumer der Wiesensgesellschaft*, Wien: *Zsolnay*, 267.
- Little, D. (2001). *Learner autonomy and human interdependence: some theoretical and practical consequences of a social-integrative view of cognition* *Directions*, 15–23, Harlow: Longman-Pearson Education.
- Lueddeke, R. G. (1999). Learning and language. In: B. Sinclair, I., McGrath and T. Lamb (eds), *Learner Authonomy: Future*.
- Marković, D. (2008). *Globalizacija i visokoškolsko obrazovanje*. Niš: Univerzitet u Nišu.
- Prado, P. (2009). *Le principe d'Universite*. Paris: Nouvelles.
- Štefanc, D. (2008). *Ideje neoliberalizma v procesih reconceptualizacije obaveznega*

splošnega

- Sloterdijk, P. (2001). *U istom čamcu*. Beograd: Beogradski krug, 47.
- Izobraževanja: nekatere poteze in praktične implikacije*, Ljubljana, „Sobna pedagogika“, br. 3.
- Милошевић, З. (2015). *Амфитеатар као нијаца*. Београд, „Печат“, бр. 387.
- Ђуришић-Војановић, М. (2010). Kreativnost-ključna kompetencija ili emancipatorni potencijal u društvu znanja. U: *Daroviti u procesu globalizacije, Zbrnik rezimea sa XVI okruglog stola*, Vršac: Visoka školska strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“ – Vršac.
- Welsch, W. (1993). *Unsere postmoderne Moderne*. Berlin.
- Rorty, R. (1982). *Consequences of pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, London: Penguin Books.
- Lalović, Z. i dr. (2011). *Metode učenja-nastave u školi*. Naša škola, Podgorica: Zavod za školstvo Crne Gore.
- Liotard, J. F. (1987). *On the Postmodern Widerstreit*. München. Eyeline 6. pp. 3–22.
- Liotard, J. F. (1993). *Das postmoderne Wissen* (Wien, Passagen [Original, 1979]).
- Monch, R. (1991) *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft* (Frankfurt, Suhrkamp).
- Elektronski izvor: www.jointquality.org (2.04.2008).

Grozdana Gojkov

SCIENCE AND UNIVERSITY IN POSTMODERN WORLD

Summary

The aim of the text is to incite reflections on the changes which have disturbed university, as well as science itself before it. The text focuses the ongoing discussions on the changes at meta-scientific level which had caused the clash of paradigms; the clash has only seemingly been settling down, while neither its essence nor thoughts on the controversy of interpretivism within it have been overcome. It is pointed in the text to the tendencies of neoliberal ideology in the field of higher education and the models used by university in its attempts to meet the needs of the postmodern *zeitgeist*. Social context has changed, as well as the value system and life philosophy. Finally, the author outlines findings of an explorative research in order to illustrate the reaches of structural changes of university in Serbia so far.

СТРУКТУРАРНЕ ПРОМЕНЕ У ФУНКЦИЈИ СТРАТЕГИЈЕ РАЗВОЈА ВИСОКОГ ОБРАЗОВАЊА

Сажетак: Образовање у будућности подразумева реконструкцију система едукације. То практично значи спровођење реформи његовог целокупног система, као и развој концепције перманентног образовања усклађеног са друштвеним потребама и променама. У процесу европских интеграција неопходно је образовни систем ускладити са критеријумима и препорукама Европске уније уз обраћање пажње на индикаторе успешности образовног система, који је дефинисан ЕУ стандардима. Овде приказан рад представља интегрални део шире постављеног и реализованог идејног пројекта „Рedefинисаности структуре и стратегија развоја високог образовања у Србији“, који је рађен у периоду 2013–2015. године а потом достављен Скупштини Републике Србије тј. Одбору за образовање, науку, технолошки развој и информатичко друштво. Идејни пројекат је тимски реализован уз координацију рада централне и регионалних радних група у Србији и земљама из региона са укупно 70 сарадника на пројекту. Модел наше структуре високог образовања подразумева промене унутар: отворености, обухвата и доступности високог образовања, финансирања високог образовања, повећања квалитета и ефикасности високог образовања, усклађености и мобилности студијских програма као и инспекцијских и надзорних послова у високом образовању.

Кључне речи: високо образовање, рedefинисаност структуре, стратегија развоја, темпо реформске реализације

1. Имплементације стратегијских промена

У Цомтијену је 1990. године у организацији УНЕСКО одржана конференција „Образовање за све“ у оквиру које је усвојена „Светска декларација о образовању за све“ регистровавши неколико праваца у даљем проучавању развоја образовања. Један од тих праваца, у декларацији дефинисан под тачком 5, односи се на образовање и развој са акцентом на изменама и подстицањима ка бољим и вишим достигнућима учесника у образовном процесу. Модели измена, који се нашим пројектом предвиђају, имају две главне фазе: 1. фазу дисеминације током које се заинтересовани упознају са суштином нове идеје

¹ kuka-grosmeister@mts.r

коју треба применити (у нашем случају ово би одговарало свим припремним радњама поставке нашег предлога за редефинисаност структуре високог образовања, уз навођење свих научно валидних разлога потребе за његовим спровођењем) и 2. фазу имплементације, односно процес прилагођавања стратегије примене наше промене тј. измене. Овај део одговара постреализацији нашег предлога за редефинисаност структуре високог образовања, који поприма шире социјално институционалне конотације, а које излазе из оквира овог домена наше анализе и потенцијалног утицаја. Наш пројекат својим концепцијским приступом, изменама унутар структуре високог образовања, подразумева стратегију промена „одоздо нагоре“, односно стратегију у којој ће иницијативе високошколских установа (факултета, института, струковних школа...) долазити до изражаја. Овакав приступ одговарао би тези која сматра да су мање успешне стратегије унапређења образовног процеса које делују са виших нивоа, одакле се креира политика, а за које је карактеристично ослањање на консултанте који утичу споља и немају додира са образовном праксом осим интуитивних претпоставки. У коју категорију би сврстали нашу измену структуре високог образовања? Зависно од принципа промена (измена), у постојећој педагошкој пракси се говори о четири врсте могућих измена: адаптивне, спољашње, регулационе и структуралне. Наша измена у овој општој поставци односи се на структурални тип промена, који је усмерен ка променама у организацијској структури високог образовања, али се њиме не задире у мењање реализације образовно-васпитног процеса. Примарно, структурне и системске промене су усмерене ка економичности, рационалности, образовној либерализацији и стицању конкретних знања. Наше измене унутар већ постојеће структуре можемо да подведемо под модел тзв. контролисаног ширења. Овај прилаз променама највише одговара образовним системима којима нису потребне радикалне промене, већ интервенције ограничених размера – преправке, поправке, модификације, односно увођење нових појединости у постојећи систем, тј. структуру. Промене ове врсте имају карактер концептуалне модернизације усмерене ка бољим постигнућима на нивоу високог образовања. У наставку наводимо неке од систематизованих структурално системских промена, стратешке циљеве и акционе мере за ниво високог образовања.

2. Повећање ефикасности студирања

У циљу повећања ефикасности студирања ми предлажемо примењивање метода активног учења, онлајн, електронског учења и персонализоване наставе са програмски више заступљеном практичном наставом и вежбама. Код студената треба иницирати развијање њихових вештина, тј. способности које ће им омогућити да лакше, брже и тачније врше одређене радње. У том циљу а будући да се провера знања студената одвија током читаве школске године односно семестра, потребно је увести одређене измене. Остваривање максималног броја бодова у предиспитним обавезама (50 бодова) није довољно да би се положио испит без

спроведене испитне активности. Расподела бодова у предиспитним и испитним активностима мора бити стандардизована независно од високошколске установе. Наиме, расподела бодова које студенти могу освојити у предиспитним и испитним обавезама требало би да има следећу скалу: 1. Предиспитне активности (највише се може освојити 50 бодова) и то: похађање наставе и урађене вежбе (максимално 10 + 10 бодова), полагање колоквијума (максимално 10 бодова), израда семинарског рада (максимално 10 бодова), обављање стручне праксе / експерименталне / теоријске вежбе (максимално 10 бодова), 2. Испитне активности (највише се може освојити 50 бодова) и то: практични испит (максимално 50 бодова), писмени испит (максимално 50 бодова), усмени испит (максимално 50 бодова), писмени елиминациони + усмени испит (максимално 25 + 25 бодова). На овај начин и по овој расподели укупна скала могуће освојених бодова би износила 100. Према броју освојених ЕЦТС бодова (најмање 40% ЕЦТС изборних садржаја по години) студенте треба поделити у три групе и то: 1. студенте на буџету, остварили су максималних 60 ЕЦТС бодова на нивоу године, за дату годину студирања тј. положили су све планом и програмом предвиђене испите на години, небитно од оцена које су добијене, 2. суфинансирајуће студенте, остварили су 50 и више ЕЦТС бодова на нивоу године, за дату годину студирања. Ови студенти су 50% на буџету а 50% самофинансирајући и 3. самофинансирајуће студенте, остварили су испод 50 ЕЦТС бодова на нивоу године, за дату годину студирања. Сам режим студија треба прилагодити облику и начину студирања. У том циљу треба да постоје само две врсте студената: 1. студенти који студирају по нормалном режиму, буџетски, суфинансирајући и самофинансирајући – остварују 60 ЕЦТС бодова на нивоу године, уз обавезу похађања наставе, вежби, полагања колоквијума, израде семинарских радова и обављања стручне праксе по традиционалном облику студирања и 2. запослени студенти, остварују такође 60 ЕЦТС бодова на нивоу године али са прилагођеним обликом студирања тј. неке од предиспитних обавеза (сваки факултет одређује које обавезе) обављају посредством онлајн, електронског учења и персонализоване наставе. Кратке студијске програме (short cycle) који обезбеђују ужа и функционално повезана знања са 30–60 бодова на нивоу године треба укинути. Посредством „јединственог курикулума“ усклађеног са међународним курикуларним стандардима, функционалне повезаности су програмски и административно већ дефинисане. Студенти који на свакој до последње године студирања имају просек по години преко 9.00 добијају стипендију у износу од 50% просечног личног дохотка на нивоу претходне календарске године. Наведена стипендија траје током последње године студија.

3. Интернационализација струковних, академских и докторских студија

У циљу интегрисања високог школства са ширим европским високообразовним простором потребно је радити на популарисању домаћег високог школства, тако што би најмање 20% студената академских и струковних студија били

инострани студенти. Инострани студенти би по акредитованим студијским програмима за домаће студенте слушали наставу на изборном страном језику. Није потребна посебна акредитација и прилагођавање програмских стандарда за студирање иностраних студената уколико су се претходно програмски и курикуларно извршиле стандардизације са референтним иностраним програмима и курикулима за домаће студенте. Такође, по пропорционалном систему подстицати услове за привремени боравак иностраних наставника који ће по позиву држати предавања у Србији и домаћих наставника који ће по позиву држати предавања у иностранству. Поред личних (ванинституционалних), остваривати и подстицати институционалне могућности размена и привремених боравака домаћих студената на страним универзитетима. Што се тиче докторских студија факултет може да има само предвиђени број доктораната, условљен бројем компетентних ментора и бројем радова на нивоу године. У том циљу потребно је јачати истраживачке капацитете у складу са истраживачким програмима европског истраживачког простора (ЕРА) у оквиру свих научно наставних области, унутар којих би се формирале докторске студије. Кроз статут високог образовања дефинисати да барем један од ментора на изради доктората буде професор са сродног факултета из иностранства. Сходно дефинисаном друштвеном интересу потребно је дефинисати стратешке приоритете друштва и унутар датих студија суфинансирати докторанте који показују смисао за истраживачки рад а са друге стране стимулирати иностране студенате за упис докторских студија на мултидисциплинарним истраживачким пројектима или интернационалним пројектима који се изводе у Србији а који би се финансирали из европских фондова за развој науке, технике и иноваторства.

4. Финансирање високог образовања

Будући да процес образовања потпада под домен тржишне економије неопходно је дефинисати политику финансирања високошколских установа с обзиром на утврђене захтеве тржишта и уз претходно извршену категоризацију факултета у складу са школовањем образовних профила за привредне и ван-привредне делатности. У том циљу а сходно тржишним потребама друштва, усаглашеним са Националном службом за запошљавање (бројем незапослених по сваком од школованих образовних профила), оснивач тј. Република Србија би требало да категорише доњу и горњу границу студената на буџету сваког од факултета. Преостали број слободних места попуњаваће самофинансирајући студенти чији ће број одредити граница максималне оптерећености броја студената по наставнику. У том контексту такође је битно утврдити трошкове студирања на годишњем нивоу сваког од факултета а потом на националном нивоу дефинисати да ли у Србији образовани а тржишту Србије непотребни високообразовани кадрови (који се на слободном тржишту рада запошљавају изван Србије), могу и на који начин бити стратешко привредни ресурс земље. На основу претходно извршених категоризација, високошколске установе сти-

чу средства за обављање своје делатности помоћу: 1. оснивача тј. из буџета Републике Србије и то за: плате запослених, материјалне трошкове одржавања, библиотекарски фонд, научно и стручно усавршавање запослених, међународну сарадњу, издавачку делатност, финансирање опреме и услова за студирање, итд. и 2. из сопствених прихода путем: школарина, накнада за комерцијалне и друге услуге, донација и завештања, средстава за финансирање научноистраживачког и стручног рада, итд. Средства која се стичу из сопствених прихода, посредством плаћања школарина, испита, захтева, молби, накнада за комерцијалне и друге услуге, не могу се користити за увећање плата запослених, већ искључиво за финансирање научноистраживачког и стручног рада. Плате запослених из сопствених прихода могу се увећавати једино путем пружања тржишних услуга из домена струке.

5. Инспекцијски и надзорни послови у високом образовању

У Одсеку за инспекцијске и надзорне послове у установама високог и вишег образовања и студентског стандарда обављају се послови који се односе на: инспекцијски надзор и надзор над радом установа високог и вишег образовања и студентског стандарда, надзор над законитошћу аката установа студентског стандарда, утврђивање испуњености услова за издавање дозвола за рад, припрему одговора на тужбе и друга изјашњења за потребе судских и других поступака пред надлежним органима, итд. Наше измене и нове систематизације унутар инспекцијских и надзорних послова у високом образовању не потпадају под структурални тип промена високог образовања али као веома битан и до сада занемарен сегмент високог образовања, најнепосредније утичу на стратегију развоја високог образовања у Србији. Колико је друштву битно да се на законит начин спроводи процес високог образовања у Србији најбоље сведочи чињеница да само 4 инспектора обављају инспекцијске и надзорне послове у установама високог образовања на подручју целе Републике Србије. У том циљу наши предлози приоритетно подразумевају да треба формирати три центра за инспекцијске и надзорне послове у установама високог образовања (Војводина, Београд и Централна Србија). Сваки од центара има обавезу да у року, најкасније месец дана од дана поднете пријаве, одговори подносиоцу захтева, било да је он физичко или правно лице. Такође, Инспекција за надзорне послове у високом образовању има законску обавезу да по поднетој пријави и уз основаност сумње, покрене прекршајну или кривичну пријаву против „активног послодавца“ (декана, директора или било ког другог запосленог) како би заштитила интересе и законитост рада државе тј. „пасивног послодавца“ кога „активни послодавац“ заступа. У надлежности Инспекције за надзорне послове у високом образовању треба да буду и дела из области мобинга на послу. Надлежности инспекције унутар ове области треба законски редефинисати. Уколико у периоду од три године, надлежно лице у центру за инспекцијске и надзорне послове у установама високог образовања, после инспекцијски

одбијене, неадекватном казном санкционисане или заташкане пријаве, изгуби два или више, приватно покренутих прекршајних или кривичних поступака по истом садржају, губи лиценцу за рад и могућност даљег рада.

6. Стратегија развоја високог образовања

Стратегија развоја у било којој области, па тако и у области високог образовања, примарно је детерминисана решеношћу друштва да предложене мере прихвати а потом инкорпорира у свој институционални систем. Најмањи проблем је без садржаја и одговорности лиценцирати роковима; до 2020. године, до 2025. године, до 2030. године,... требало би реализовати предложене стратешке циљеве, акције и мере уз пропратне индикаторе напретка. Досадашње стратегије развоја образовања представљају списак лепих жеља, које никог не обавезују и не траже одговорност за изговорено и неиспуњено. Основни мото досадашњих стратегија развоја образовања своди се на предвиђање, шта би се требало десити сутра, следећег месеца и следећих година, а потом „аргументовано објаснити“, зашто се то није десило. Предложене мере структурално системских промена високог образовања, могу се уз решеност друштва, законски спровести и системски инкорпорирати за период од две године. Индикаторе напретка, тј. системског инкорпорирања предложених мера треба да контролише комисија коју би формирао и надгледао скупштински Одбор за образовање, науку и технолошки развој. Састав комисије би чинили сви друштвено-политички и образовно-васпитни представници у следећем саставу: наставници на високошколским установама и то: наставници на државним академским студијама (10 представника), наставници на приватним академским студијама (5 представника), наставници на државним струковним студијама (4 представника) и наставници на приватним струковним студијама (2 представника), затим студенти и то: студенти на државним академским студијама (5 представника), студенти на приватним академским студијама (2 представника), студенти на државним струковним студијама (3 представника) и студенти на приватним струковним студијама (1 представник). Потом представници сваког од института из природних и друштвених наука, чији је оснивач Република Србија (по један представник), као и представници свих парламентарних политичких партија по пропорционалном систему заступљености (25 представника), представници РЗС, НБС, НСЗ и РФПНО (4 представника, тј. из сваке институције по један) и представници Привредне коморе Србије (4 представника). Квартални извештаји наведене комисије, унутар законом дефинисаних надлежности, које треба да имају и надлежности покретања поступака у циљу изрицања санкција због нереализованих циљева, усвајали би се двотрећинском већином.

Литература

- Kuka, M., Jovanović, K., Talevski, J. (2013). *New Conceptions of Educational Systems in the Function of Projecting School of the Future*, JO journals of USA-China education review A & B, September 2013, EL Monte / USA, (703–708), Volume 3, № 9, ISSN: 2161–6248.
- Кука, М., Јовановић, К., Талевски, Ј. (2013). *Проектирование новых структур системы образования*, журнал „Известия Южного Федерального Университета – Педагогические науки“, Ростов-на-Дону / Россия, (11–15), № 5. 2013.
- Kuka, M., Jovanović, K., Talevski, J. (2013). *Change Of Pre-School System In Function Of New Structural Changes In Educational System*, International conference on innovation and challenges in education 2013 (CICE 2013), Kütahya / Turkey, 26–28. 4. 2013.
- Kuka, M. Jovanović, K. Talevski, J. (2013). *Projecting the New Strategies of Education System*, 4th Conference: 2012 Asia regional open courseware and open education conference (AROOC), Bangkok / Thailand, 21–22. 1. 2013.
- Kuka, M., Jovanović, K., Talevski, J. (2013). *Educational systems changing strategy*, International conference: Modern strategies for rearing and educating child, Birkat Al Mawz / Oman, 28–30. 1. 2013.
- Kuka, M. Jovanović, K. Talevski, J. (2012). *Changes in the structure of educational system in the function of millennium tendencies*, International conference on teaching and learning - ICTL 2012, Abuja / Nigeria, 23–27. 10. 2012.
- Kuka, M., Jovanović, K., Talevski, J. (2013). *Redefinition of education structure in the function of projecting school of the future*, 2ND International conference „research and education in natural sciences“, Shkodër / Albania, 15–16. 11. 2013.
- Kuka, M., Jovanović, K., Stojanoska, G. (2013). *Usklađivanje obrazovno-odgojnog sustava sa stalnim promjenama unutar društveno vrijednosnih sustava*, Međunarodna znanstvena konferencija „Pedagogija, obrazovanje i nastava“, Mostar / BIH, 21–23. 4. 2013.
- Kuka, M., Talevski, J., Stojanovski, M. (2012). *Pravci rekonstrukcije sistema edukacije*, IV Međunarodni naučno-stručni skup „Edukacija za budućnost“, Zenica / BIH, 24–25. 5. 2012.
- Kuka, M., Stojanoska, G. (2012). *Redefinition of education structure of republic of Serbia*, International conference “Education across borders”, Florina / Greece, 5–7. 10. 2012.
- Kuka, M., Jovanović, K., Talevski, J. (2012). *Model of Strategic Planning In High Education*, ARPN Journal of science and technology - Granada / Spain, (371–376), Volume 2, Special Issue, ICTL (Part 2) 2012., ISSN 2225 - 7217.
- Kuka, M., Kolondžovski, B. (2009). *Milenijumsko doba kao paradigma potreba za redefinisanošću struktura obrazovnog sistema*, Međunarodni naučni skup „Stavovi promjena promjena stavova“, Nikšić / Crna Gora 16–17. 9. 2009.
- Kuka, M. i saradnici. (2015). *Redefinisanošću struktura i strategija razvoja visokog obrazovanja u Srbiji*, Beograd, 2015.

Miroslav D. Kuka, Jove D. Talevski

STRUCTURAL CHANGES IN TERMS OF THE HIGH EDUCATION DEVELOPMENT STRATEGY

Summary

Education in the future means the reconstruction of its system. Technically, it means conducting reforms of the system as a whole, as well as the development of permanent education which is in coordination with social needs and changes. In European integration process educational system needs to be in coordination with criteria and recommendations of European Union, paying attention to indicators of this system, which is defined by EU standards. The text hereinafter represents the integral part of widely set and realized project. "Redefining structures and the high education development strategy" that was worked on in the period from 2013. to 2015. and delivered to the Assembly of Republic of Serbia, i.e. department for education, science, technological development and informatics society. This project was realized by a team in cooperation with central and regional groups in Serbia and regional countries, with 70 contributors. The model of our high education structure means the changes regarding the following: its openness, coverage and availability, funding, improving its quality and efficiency, coordination and mobility of the programs as well as regarding the inspection and supervision work inside of it.

UNIVERZITETSKI NASTAVNIK I NJEGOVA ULOGA U BOLONJSKOM PROCESU²

Sažetak: Prošlo je više od decenije kako se u našem univerzitetskom obrazovanju primenjuju pravila bolonjskog procesa. Ovo nam ukazuje na činjenicu da imamo iskustva onih koji su prošli studiranje uz primenu ovih pravila i generacije studenata koji su studirali po prethodnom sistemu. Akcenat u radu usmeren je na teorijsko razmatranje uloge nastavnika i studenata pre i nakon primene bolonjskog procesa u univerzitetskoj praksi. Tradicionalna uloga univerzitetskog nastavnika pre primene bolonjskog procesa zamenjena je ulogom predavača, koordinatora i istraživača. Cilj istraživanja usmeren je na pitanje kako studenti određuju efekte bolonjskog procesa, u odnosu na organizaciju sistema njihovog univerzitetskog obrazovanja i sopstvenih postignuća. U istraživanju je korišćen postupak faktorske analize koji je doprineo da se ekstrahuju faktori koji se odnose na stavove studenata o bolonjskom procesu. Rezultati istraživanja pokazuju pozitivno vrednovanje studiranja po bolonjskom sistemu, kao i to da ovakav način studiranja olakšava procese učenja u odnosu na tradicionalnu nastavu. Uzorak istraživanja obuhvata studente Filozofskog fakulteta u Nišu. Za potrebe istraživanja konstruisana je skala Likertovog tipa kojom će se ispitati percepcije studenata o bolonjskom procesu. Analiza rezultata pokazala je da je promenom uloge nastavnika značajno promenjena i uloga studenata u univerzitetskom obrazovanju.

Cljučne reči: univerzitetski nastavnici, reforma, studenti, studentska postignuća, bolonjski proces

Uvod

Pristupanjem bolonjskom procesu bilo je potrebno promeniti viševekovnu ulogu univerzitetskog nastavnika predavača i promenu uloge studenata, od pasivnog posmatrača koji receptivno usvaja znanja do aktivnog učesnika u nastavnom procesu. U Bolonjskoj deklaraciji definisano je nekoliko prioriteta reforme visokog obrazovanja kako bi bila uspostavljena evropska zona visokog obrazovanja. Autori koji su pisali o bolonjskom procesu saglasni su da je jedan od osnovnih ciljeva procesa „(...) podsticanje mobilnosti studenata i nastavnog osoblja unutar evropskog prostora

¹ jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

² Rad je urađen u okviru projekta 179036: *Pedagoški pluralizam kao osnova strategije obrazovanja*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

visokog obrazovanja kroz programe mobilnosti kao što su Erasmus, Erasmus Mundus i drugi (...)“ (Marinković-Nedućin i saradnici 2006; Kukić, Čutura i Mabić 2008: 1–9; Grujić 2009: 255–262; Stanisavljević Petrović i Maksimović 2012: 195–208; Maksimović i Petrović 2013: 155–168). Pored navedenih ciljevi koji su postavljeni Bolonjskom deklaracijom veoma važni za mobilnost su i sledeći (Kukić, Čutura i Mabić 2008: 1–9): (...) prihvatanje sistema lako prepoznatljivih i uporedivih stepena i uvođenje dodatka diplomi, prihvatanje sistema temeljenog na dva glavna ciklusa, uvođenje bodovnog sistema (ESPB) kao prikladnog sredstva u funkciji najšire razmene studenata, promovisanje mobilnosti za studente, nastavnike, istraživače i administrativno osoblje, promovisanje evropske saradnje u osiguranju kvaliteta, te evropske dimenzije u visokom školstvu.

Sa druge strane, mnogo je autora koji iznose kritičke stavove prema bolonjskom procesu i studiranju. Najznačajniji među njima, Grujić (2009: 255–262), ali i Suzić i Maksimović (2014: 15–27) smatraju da se, naglašavajući kvantitativni aspekt nastavnih sadržaja, reformom, suštinsko pitanje kvaliteta potiskuje u drugi plan i marginalizuje. Autori smatraju da bolonjska reforma u svojoj idejnoj osnovi predstavlja negaciju svih izvornih postulata na kojima je počivalo evropsko visoko obrazovanje tokom protekla dva veka njegovog modernog postojanja.

Cilj našeg istraživanja usmeren je da na to da istražimo stavove studenata prema bolonjskom procesu i predstavimo odgovore na protivurečna mišljenja o univerzitetskom obrazovanju.

Početak ideje bolonjskog procesa

Kada govorimo o problemima savremenog univerzitetskog obrazovanja, moramo da postavimo pitanje: kako je došlo do ideje i implementacije Bolonjske deklaracije? Birešev (2006: 99–114) navodi da je (...) francuski ministar obrazovanja Klod Alegr (Claude Allègre), inicirao 1998. godine sastanak sa ministrima obrazovanja Nemačke, Italije i Velike Britanije na Sorboni i tom prilikom postignut je dogovor o harmonizaciji strukture visokog obrazovanja u Evropi. Preobražaj evropskog akademskog prostora formalno je pokrenut na Samitu ministara obrazovanja, održanom 1999. godine u Bolonji, a na kom su predstavnici 29 zemalja potpisali Bolonjsku deklaraciju i saglasili se da će radom na njenoj implementaciji doprineti stvaranju integrisanog evropskog prostora visokog obrazovanja. Srbija je potpisala Bolonjsku deklaraciju septembra 2003. godine.

Sa druge strane, Antolović i Petković (2009: 196–206) smatraju da Bolonjska deklaracija podrazumeva niz sledećih reformi: stepenovanje studija po principu osnovnih, diplomskih i doktorskih studija; precizno kvantifikovanje studijskih sadržaja prema bodovnom sistemu (ESPB); podelu nastavnih sadržaja u tematske blokove – module; akreditaciju studijskih programa i njihovu uporedivost; uspostavljanje različitih nivoa kompetencija kao ishoda svakog od tri nivoa akademskih studija. Osnovni cilj ovih reformi jeste uspostavljanje opšte mobilnosti tokom i nakon studija. Jedna od uporišnih tačaka na kojoj se zasniva bolonjski proces jeste prelazak sa

univerzitetskog obrazovanja koje je primarno orijentisano ka nastavniku na univerzitetsko obrazovanje orijentisano prema studentu (Stanisavljević, Petrović i Maksimović 2012: 195–208; Maksimović i Petrović 2013: 155–168). U suštini, promene izazvane bolonjskim procesom impliciraju pomeranje težišta univerzitetske nastave od one u kojoj dominantnu ulogu ima nastavnik, ka nastavi koja je usmerena ka studentima. U ovom modelu insistira se na promenama u nastavi u kojima student ima aktivnu ulogu. Aktivna uloga studenta u nastavnom procesu podrazumeva drugačije pozicioniranje studenata u procesu studiranja, što nije moguće ostvariti bez promena u samoj nastavi, počev od sadržaja koji se izučavaju, metoda koje se u radu koriste, načina organizovanja prakse studenata, procesa evaluacije (Stanisavljević, Petrović i Maksimović 2012: 195–208). Drugačije pozicioniranje studenata u procesu nastave, podrazumeva i promene kod samih studenata u pravcu razvijanja aktivnog odnosa prema procesu studiranja. Aktivan odnos prema studiranju zasniva se na prevazilaženju reaktivnog, receptivnog i reproduktivnog nivoa učenja, te nasuprot tome jačanju aktivne, istraživačke komponente u procesu studiranja (Kulić 2008: 527–539). Stvaranje i razvoj aktivnog odnosa studenata u procesu studiranja podrazumeva promene vezane za položaj i ulogu univerzitetskih nastavnika sa ciljem prevazilaženja tradicionalne dominantne pozicije nastavnika, kao i njegove autoritarne nadređenosti u procesu prenošenja, usvajanja i provere znanja.

Implementacija bolonjskog procesa u obrazovanje

Trnavac (2005: 197) označava reformu kao „(...) promenu neke forme, postojećeg stanja, preoblikovanje, prestrukturiranje“. Sa druge strane, Nikolić i Kundačina (2012: 29–43) primećuju da, iako je implementacija Bolonjske deklaracije kompleksan i trajan posao, a evaluacija kvaliteta promena trajna i stalna obaveza stručno-naučnih organa fakulteta i univerziteta, rezultati takvih samoevaluacija skoro da ne dopiru do naučne i stručne javnosti. Najnovije reforme obrazovanja Vlahović (2003) karakteriše kao (...) široke zahvate promena koji obuhvataju sve njegove najbitnije segmente počev od ciljeva i zadataka, preko sadržaja, metoda i oblika vaspitno-obrazovnog rada, kvaliteta obrazovanja učenika i nastavnika, pa sve do praćenja i vrednovanja rezultata pedagoškog rada. Posebna karakteristika najnovijih nacionalnih reformi je što se one ne događaju izolovano, već u tesnoj međusobnoj povezanosti u svetskim relacijama.

Jerković i saradnici (2011) zapažaju da promene u obrazovanju u Srbiji nisu nastale kao potreba obrazovnog sistema, ni profesionalaca u njemu, kao ni tržišta radne snage, pa čak ni kao državna potreba, iako je država ove promene inicirala. Iskustvo reforme visokog obrazovanja tokom proteklih godina na tzv. bolonjskim principima pokazalo je slabosti univerziteta, državne vlasti te srpskog društva u celini, kako primećuje Madžar (2005: 213–248). Sa jedne strane, univerzitet je pristupio reformi pod pritiskom državnih organa koji su prihvatili obavezu reforme sistema visokog obrazovanja, ne registrujući u punoj meri pravac i konačni obim promena predviđenih bolonjskim studijama. Jerković i saradnici (2011) konstatuju i neke po-

zitivne pomake u obrazovanju generalno, pa tako i u funkcionisanju univerzitetske zajednice.

Evaluacija rada nastavnika uopšte, a naročito onih univerzitetskih, jedno je od pitanja koja izazivaju najviše kontroverzi. Bolonjska reforma visokog obrazovanja u Srbiji, uvodi novine vezane za proces evaluacije rada nastavnika – transparentnost rada nastavnika i evaluaciju njihovog rada koju vrše studenti. Prve reakcije na bolonjsku evaluaciju otkrivaju brojne otpore uvođenju ovakvog vida vrednovanja rada zaposlenih u visokom obrazovanju. I dok jedni smatraju da evaluacija ne treba da postoji i da dodatno obesmišljava već ionako komplikovan nastavni proces, za to vreme drugi upravo rade na razvijanju optimalnih načina evaluiranja rada nastavnika, verujući da je evaluacija važan element koji treba da doprinese unapređenju obrazovne prakse u celini (Darling – Hammond 1994; Wächter 2004: 265–273; Suzić i Maksimović 2014: 15–27).

Analizom relevantne literature zaključujemo da evaluacija nije cilj sama po sebi. Ona je uvek u funkciji nečega ili nekoga (Clift & Imrie 1980: 69–80). U tom smislu, može se reći da je svrha evaluacije u tome da obezbedi podatke, kao i vrednosnu osnovu i argumentaciju za donošenje odluka (Aittola et al. 2009: 303–312; Janković i Jarić 2009).

Prema Kronbahu (Cronbach 1963 prema Clift & Imrie 1980: 69–80) evaluacija ne treba da bude orijentisana isključivo na merenje stepena realizacije određenih zadatah ciljeva nekog obrazovnog programa, već je njen zadatak i da pomogne različitim socijalnim akterima uključenim u obrazovni proces da razumeju razloge zašto neki od tih ciljeva nisu ispunjeni, ili zašto neki akteri nisu uspjeli da ih realizuju. Opšti zaključak do koga dolazimo na osnovu Kronbahovog određenja evaluacije je da ona mora biti u funkciji menjanja obrazovne prakse i pronalaženja optimalnih rešenja koja se odnose na različite aspekte obrazovnog procesa.

Metodološki okvir istraživanja

Predmet našeg istraživanja jesu percepcije studenata o univerzitetskom nastavniku i njegovoj ulozi u bolonjskom procesu. Cilj istraživanja usmeren je na ispitivanje studenata na koji način određuju efekte bolonjskog procesa u odnosu na organizaciju njihovog univerzitetskog obrazovanja i sopstvenih postignuća. Zadaci postavljeni u istraživanju su: 1) Ispitati relijabilnost skale BPPS (bolonjski proces u percepciji studenata); 2) Uraditi faktorizaciju dobijenih rezultata; 3) Ispitati stavove studenata o ulozi nastavnika u bolonjskom procesu; 4) Ispitati povezanost dobijenih rezultata sa akademskim postignućima studenata.

Nezavisnu varijablu ovog istraživanja predstavlja akademski uspeh ispitanika. U radu je korišćena metoda teorijske analize, deskriptivna metoda, kao i survej (*survey*) istraživački metod. Podaci su prikupljeni tehnikom skaliranja, instrumentom skale procene Likertovog tipa (BPPS) koji se sastoji iz 38 ajtema podeljenih u tri subskale. Za potrebe ovog istraživanja prikazani su rezultati odgovora subskale *Uloga nastavnika u Bolonjskom procesu*. Uzorak našeg istraživanja koji se generalizuje na celokupnu populaciju čini 465 studenata, svih godina studija sa osam različitih departmana: pedagogije, psihologije, sociologije, istorije, novinarstva i komunikologije, anglisti-

ke, srbistike, francuskog jezika i književnosti. Istraživanje je sprovedeno početkom akademske 2015/2016. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Podaci su prikazani tabelarno i grafički uz pomoć statističkih postupaka i parametara: Kronbah alfa koeficijenta, faktorske analize, deskriptivne statistike i Pirsonovog koeficijenta korelacije.

Rezultati istraživanja

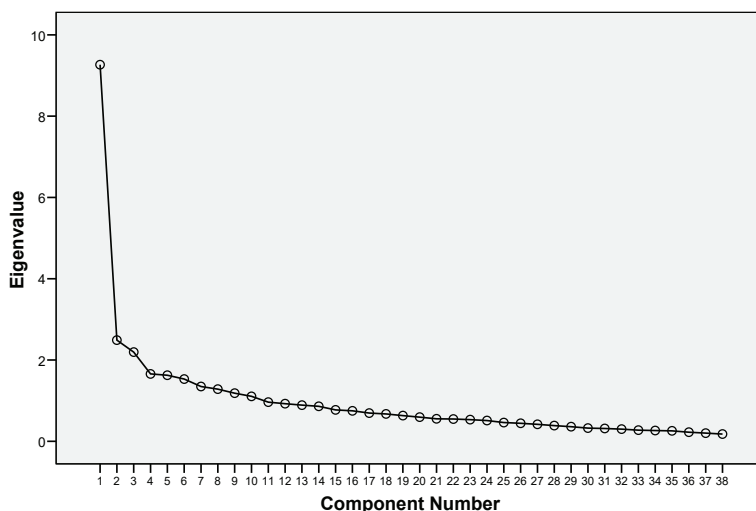
Kronbah alfa koeficijentom, kao i faktorskom analizom, urađene su strukture korelacija među velikim brojem varijabli koje se nalaze na skali konstruisanoj za potrebe ovog istraživanja. Utvrdili smo faktore koji leže u osnovi međusobne povezanosti manifestnih varijabli kao i pouzdanost instrumenta.

Tabela 1: Pouzdanost instrumenta BPPS

Cronbach's Alpha .911	N of Items 38
--	--------------------------------

Kronbahov alfa koeficijent iznosi 0,91 što pokazuje izuzetno dobru pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak. Prihvatljive vrednosti alfe su iznad 0,70, a u ovom slučaju naša skala poseduje vrednost koja je značajno veća od prihvatljivih vrednosti Kronbah alfa testa (Cronbach's Alpha). U tabeli je prikazan i tačan broj ajtema (38), na kojima su studenti iskazivali svoje stavove o bolonjskom procesu na skali od 1 do 5.

Scree Plot

Grafikon 1: Dijagram prevoja

U analiziranju grafikona 1 uočavamo izdvojene faktore. Kako bismo odredili koliko je faktora potrebno da izdvojimo razmatramo deo rezultata. Po Kajzerovom kriterijumu zanimaju nas samo komponente čija je karakteristična vrednost 1 ili više. Jasno se u grafikonu mogu uočiti 4 faktora koji imaju karakteristične vrednosti 1 ili više. Nakon 4. faktora svi ostali postavljaju se u silazni niz. Faktori koji su se izdvojili odnose se na stavove studenata o bolonjskom procesu, uslovima bolonjskog procesa, primeni Bolonje i ulozi nastavnika u bolonjskom procesu. U ovom istraživanju razmatramo deo rezultata odnosno stavove koje se odnose na 4. faktor, odnosno, univerzitetskog nastavnika i njegovoj ulozi u bolonjskom procesu.

Tabela 2: Stavovi studenata o ulozi nastavnika u sprovođenju bolonjskog procesa

	N	Min	Max	M	sd
Profesori i asistenti su spremni na promene koje dolaze bolonjskim procesom.	467	1.00	5.00	3.42	0.96
Zadovoljan sam načinom organizovanja predavanja i vežbi nastavnika i asistenata.	467	1.00	5.00	3.59	1.08
Dopada mi se mogućnost odlaska na konsultacije kod profesora i asistenata.	467	1.00	5.00	4.18	0.94
Dopada mi se što nastavnici podstiču na mogućnost izražavanja sopstvenog mišljenja preko seminarskih radova.	467	1.00	5.00	4.00	1.02
Zadovoljan sam komunikacijom koja postoji između profesora i studenata.	467	1.00	5.00	3.96	0.98
Nastavnici podstiču na aktivno učestvovanje studenata u nastavi.	467	1.00	5.00	3.77	0.95
Zadovoljan sam mogućnošću prisustvovanja predavanjima predavača sa različitim prostora.	467	1.00	5.00	4.00	0.91
Profesori i asistenti adekvatno sprovode pravila rada bolonjskog procesa.	467	1.00	5.00	3.47	0.99
Profesori i asistenti su spremni da uvažavaju samostalno mišljenje i zaključivanje studenata.	467	1.00	5.00	3.71	1.01
Savremena univerzitetska nastava usklađuje aktivnost nastavnika sa učenjem studenata.	467	1.00	5.00	3.43	0.98
Nastavnik primenjuje adekvatno slušanje studenata, fleksibilan je, empatičan, poznaje svog studenta/ sagovornika.	467	1.00	5.00	3.41	1.09
Promenom uloge nastavnika promenila se i pasivna uloga studenata.	467	1.00	5.00	3.62	1.06
Nastavnici podstiču na interaktivno i kooperativno učenje, u radu koriste grupne prezentacije sa studentima, osposobljavaju studente za mala istraživanja.	467	1.00	5.00	3.93	0.85
Od nastavnika zavisi moja konačna ocena i postignuće.	467	1.00	5.00	3.74	1.07
Smatram da je dobro ocenjivati profesore na kraju svake godine.	467	1.00	5.00	4.24	1.02
Valid N (listwise)	467				

U analiziranju tabele 2 vidimo prosečne odgovore ispitanika na sledeće tvrdnje: Profesori i asistenti su spremni na promene koje dolaze bolonjskim procesom $M=3.42$; Zadovoljan sam načinom organizovanja predavanja i vežbi nastavnika i asistenata $M=3.59$; Dopada mi se mogućnost odlaska na konsultacije kod profesora i asistenata $M=4.18$; Dopada mi se što nastavnici podstiču na mogućnost izražavanja sopstvenog mišljenja preko seminarskih radova $M=4.00$; Zadovoljan sam komunikacijom koja postoji između profesora i studenata $M=3.96$; Nastavnici podstiču na aktivno učestvovanje studenata u nastavi $M=3.7$; Zadovoljan sam mogućnošću prisustvovanja predavanjima predavača sa različitih prostora $M=4.00$; Profesori i asistenti adekvatno sprovode pravila rada bolonjskog procesa $M=3.47$; Profesori i asistenti su spremni da uvažavaju samostalno mišljenje i zaključivanje studenata $M=3.71$; Savremena univerzitetska nastava usklađuje aktivnost nastavnika sa učenjem studenata $M=3.43$; Nastavnik primenjuje adekvatno slušanje studenata, fleksibilan je, empatičan, poznaje svog studenta/sagovornika $M=3.41$; Promenom uloge nastavnika promenila se i pasivna uloga studenata $M=3.62$; Nastavnici podstiču na interaktivno i kooperativno učenje, u radu koriste grupne prezentacije sa studentima, osposobljavaju studente za mala istraživanja $M=3.93$; Od nastavnika zavisi moja konačna ocena i postignuće $M=3.74$; Smatram da je dobro ocenjivati profesore na kraju svake godine $M=4.24$.

U iznetom istraživanju Kukić, Čutura i Mabić (2008), podaci na sličnu temu su pokazali da studenti oštro kritikuju način sprovođenja bolonjskog procesa i da te kritike ne usmeravaju samo na nastavnike, nego i na studente.

Zapravo, u našem istraživanju, odgovori variraju između prosečne ocene (3.00–4.00), a podsećamo da je najveći stepen slaganja bio do 5. Studenti najpozitivnije ocenjuju mogućnost odlazaka na konsultacije kod profesora i asistenata, zadovoljstvo prisustvom predavača sa različitih mesta, podsticaj nastavnika da iskažu kritičko mišljenje putem seminarskih radova i predispitnih aktivnosti, da nastavnici podstiču na kooperativno učenje i interakciju, kao i da ih osposobljavaju za istraživanja, ali se slažu i da nastavnike treba evaluirati svake godine. Svakako da evaluacija mora biti u funkciji menjanja obrazovne prakse i pronalaženja optimalnih rešenja koja se odnose na različite aspekte obrazovnog procesa.

Studenti se najmanje slažu kod tvrdnji da nastavnici poznaju svoje studente, da savremena univerzitetska nastava usklađuje aktivnost nastavnika sa učenjem studenata, da se adekvatno sprovode pravila bolonjskog procesa. Ovaj naš podatak možemo povezati sa sličnim istraživanjem (Jarić i Vukasović 2009: 119–151) koji su došli do sličnih podataka u kome ispitanici kritikuju nastavni program, odnos nastavnog osoblja prema organizaciji rada i usklađivanja sa obavezama na fakultetu.

Tabela 3: Povezanost stavova o nastavniku u bolonjskom procesu sa akademskim postignućem studenata

		Prosek ocena	Nastavnik
Prosek ocena	Pearson Correlation	1	-.063
	Sig. (2-tailed)		.304
	N	268	268
Nastavnik	Pearson Correlation	-.063	1
	Sig. (2-tailed)	.304	
	N	268	467

Tabela 3 pokazuje da stavovi o nastavniku u bolonjskom procesu ne koreliraju sa njihovom prosečnom ocenom na fakulteru, $p > 0.05$, $p = 0.30$. Ovaj podatak ide u prilog tome da promene izazvane bolonjskim procesom impliciraju pomernje težišta univerzitetske nastave od one u kojoj dominantnu ulogu ima nastavnik, ka nastavi koja je usmerena ka studentima. Studenti to prepoznaju i svesni su da nastavnik nije jedini odgovoran za postignuće ili ostvarenje rezultata studenata na fakultetu. Aktivna uloga studenata u nastavnom procesu podrazumeva drugačije pozicioniranje studenata u procesu studiranja, oni takođe moraju snositi odgovornost za svoje postignuće. Aktivan odnos prema studiranju zasniva se na prevazilaženju reproduktivnog nivoa učenja, te nasuprot tome jačanju aktivne, istraživačke komponente u procesu studiranja. Nastavnik je u odnosu na tradicionalnu nastavu, svakako promenio svoj položaj, on je sada, inovator, organizator, konsultant, inicijator. Kada se ta uloga prenese na univerzitetsku nastavu, on je inicijalna kapisla koja treba da pokrene studenta da ostvari akademski uspeh. A to ne zavisi samo od njih.

Zaključak

Sa usvajanjem i praktičnom primenom evropskog dokumenta kojim se uređuje obrazovna politika „tradicionalne“ uloge nastavnika nije bila jedina promena koju je trebalo učiniti. Istraživanja i danas pokazuju da „Bolonja“ prolazi kroz fazu neodobravanja ili pak potpunog odbacivanja od oba aktera vaspitno-obrazovnog procesa. Promena „tradicionalne“ uloge nastavnika nije bila jedina promena koju je trebalo učiniti, već su te promene nužno pretpostavljale i promenu uloge studenata i to od pasivnog posmatrača koji receptivno usvaja znanja do aktivnog učesnika u nastavnom procesu. Promena kojom se nastojala izmeniti dotadašnja uloga univerzitetskih nastavnika i studenata predstavlja zahtevan posao, koji kao takav podrazumeva sistematski rad i upornost.

Naše istraživanje je ipak istaklo dobre strane sprovođenja bolonjskog procesa na Filozofskom fakultetu u Nišu. Iako nisu svi aspekti istraživanja najpozitivnije ocenjeni, uz naglasak da nisu ni negativno, ipak studenti navedene aspekte uloge nastavnika u samom sprovođenju „Bolonje“ ne poriču. Ne možemo zanemariti ni to

da neki nastavnici nisu otvoreni za promene, niti da svaki nastavnik usklađuje svoja predavanja tako da odgovaraju svakom studentu, ili da svakog studenta osobito poznaje, kao ni to da je svaka materija podložna interakcijskom učenju i poučavanju. Rezultati su pokazali da njihovo postignuće ne zavisi samo od nastavnika, već od svih ostalih aktivnosti koje pretpostavlja „Bolonja“. Njihovo postignuće zavisi od niza aktivnosti koje moraju uraditi da bi položili ispite i postigli zadovoljavajuće kriterijume, a samim tim postigli akademski uspeh.

O bolonjskom modelu u Srbiji nije moguće dati celovit prikaz kojim bi se mogle potkrepiti kritike i ukazati na pozitivne ili negativne strane. Međutim, dosadašnja iskustva glavnih aktera uključenih u proces bolonjizacije, nastavnika i studenata, navode na potrebu za ponovnim razmatranjem nekih ključnih pitanja na kojima su zasnovane promene u visokom obrazovanju.

Istraživanje o ulozi nastavnika u sprovođenju bolonjskog procesa, sprovedeno na Filozofskom fakultetu u Nišu neka posluži kao formativna evaluacija. S obzirom na to da je instrument kojim smo dobili podatke relijabilan i poseduje sve ostale metrijske karakteristike, može biti iskorišćen za ispitivanje u drugim gradovima, na drugim univerzitetima i na taj način bismo imali jednu dobru sumativnu evaluaciju i mogli da impliciramo dalje rasvetljenje problema sprovođenja bolonjskog procesa u Srbiji.

Literatura

- Aittola, H., Kiviniemi, U., Honkimäki, S., Muhonen, R., Huusko, M. & J. Ursin. (2009). The Bologna Process and Internalization – Consequences for Italian Academic Life, *Higher education in Europe*, 34, 303–312.
- Antolović, M. i V. Petković. (2010). Studio bologness i Bolonjska reforma visokog obrazovanja u Srbiji. *Pedagoška stvarnost*, 56 (3–4), 196–206.
- Birešev, A. (2006). Bolonjski projekat: Transformacija akademskog polja. *Filozofija i društvo*, 17 (3), 99–114.
- Clift, J. C., Imrie, W. B. (1980). „The Design of Evaluation for Learning“, u *Higher Education*, 9 (1), 69–80.
- Darling-Hammond, L., ed. (1994). *Professional Development Schools: Schools for Developing a Profession*. New York: Teachers College Press.
- Grujić, Đ. (2009). Jedan pogled na ideološki okvir bolonjske reforme visokog obrazovanja. *Norma*, 3, 255–261.
- Janković, J. i I. Jarić. (2005). Uslovi rada nastavnog osoblja na Univerzitetu u Beogradu: Evaluacija rada nastavnika. Originalni naučni rad, preuzeto 10.10.2015., sa sajta: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0353-5738/2009/0353-57380903003J.pdf>
- Jarić, I. i M. Vukasović. (2009). Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji: Mapiranje faktora niske efikasnosti studiranja. *Filozofija i društvo*, 119–151.
- Jerković, I., Gavrilović, V., Mihić, V., Petrović, J. i M. Zotović. (2011). Dometi reforme u obrazovanju u Srbiji. Skup trendovi razvoja *Evropa 2020: Društvo zasnovano na znanju*.

- Kukić, S., Čutura, M. i M. Mabić. (2007). *Bolonjski proces u percepciji studenata sveučilišta u Mostaru*. Sveučilište u Mostaru: Ekonomski fakultet.
- Kulić, R. (2008). Globalizacija i Bolonjski proces. *Pedagogija*, 63 (4), 527–539.
- Madžar, Lj. (2005). Towards new educational potentialities: Review and commentary of the Preliminary draft Act on higher education. *Economic Annals*, 50 (164), 213–248.
- Maksimović, J. i J. Petrović. (2013). Perspektive studija pedagogije u procesu humanizacije odnosa na univerzitetu. *Zbornik radova Nauka i savremeni univerzitet 2*, Filozofski fakultet, Niš, 155–168.
- Maksimović, J. i Z. Stanisavljević Petrović. (2012). Protivurečna iskustva studenata o dometima reforme visokog obrazovanja. *Teme*, 36(3), 1173–1189.
- Marinković Nedučin, R., Plančak, M., Babin, M., Hiršenberger, H. i P. Lažeti. (2006). *Kratak vodič kroz Bolonjski proces i novi sistem studiranja*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- Nikolić, R. i M. Kundačina. (2015). Zadovoljstvo studenata primenom bolonjskih principa studiranja. *Zbornik radova*, 177–188. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Suzić, N. i J. Maksimović. (2014). Bolonjski proces i studentska postignuća. *Radovi Filozofskog fakulteta*, 16, 2, 15–27. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Trnavac, N. (2005). Azbučnik i tipologija školskih institucija. Institut za pedagogiju i pedagoška istraživanja, 185–197.
- Vlahović, B. (1993). *Transfer inovacija u obrazovanju*. Beograd: Naučna knjiga, Pedagoška akademija.
- Wachter, B. (2004). „The Bologna Process: developments and prospects“, *European Journal of Education*, 39, 3, 265–273.

Jelena Ž. Maksimović, Jelena S. Osmanović

UNIVERSITY TEACHER AND HIS ROLE IN BOLOGNA PROCESS

Summary

It has been more than a decade, since in our university education, apply the rules of the Bologna process. This indicates to the fact that we have the experience of those who have passed the study with the application of these rules and generation of students who studied under the previous system. The emphasis in this paper is focused on the theoretical consideration of the role of teachers and students before and after the application of the Bologna process in the university practice. The traditional role of university teachers prior to application of the Bologna process replaced the role of teachers, coordinators and researchers. The aim of the research was the question of how students determine the effects of the Bologna process, in relation to the organization of the system of university education and their own accomplishments. The research method

is used factor analysis that has contributed to the extracted factors related to attitudes of students on the Bologna process. The research results show the positive assessment of the study according to the Bologna system and that this kind of study facilitates the processes of learning in comparison with traditional teaching. The research sample includes students of the Faculty of Philosophy in Niš. For the study constructed a Likert scale that will examine the perception of the students on the Bologna process. Analysis of the results showed that the changing role of teachers significantly changed student's role in university education.

МЕСТО И УЛОГА ЕЛЕКТРОНСКОГ МЕНТОРСТВА У САВРЕМЕНОМ УНИВЕРЗИТЕТСКОМ ОБРАЗОВАЊУ

Сажетак: Развој културе менторства је један од начина на који се квалитет рада у високом образовању може унапредити. У условима савременог универзитета, менторски рад се популаризацијом Интернета, e-mail-а и софтвера за видео подршку (Skype, Viber), трансформише у облик менторства познатији као „електронско менторство“ усмерен ка превазилажењу недостатака (временске и просторне димензије) и усавршавању традиционалног менторског односа.

Које су карактеристике менторства? Како дефинисати улогу и место електронског менторства у савременом универзитетском образовању? Каква су искуства у имплементацији електронског менторства? Ово су само нека од питања којима се теоријско-квалитативним приступом рад бави са циљем скретања пажње и упознавања шире стручне и научне јавности са поменутом тематиком, као вишим и савременијим нивоом стицања компетенција и у сфери образовања на даљину.

Кључне речи: (е)менторство, савремени универзитет, наставници, студенти, образовање на даљину

Увод

Филозофија савременог универзитета у изградњи учећег друштва базира се на генези и трансферу знања као ресурса који у интеграцији са достигнућима науке и савремене технологије своју ефикасност процењује квалитетом рада појединаца као и институције у целини. У иновираним концепцијама образовања (било да је реч о формалном, институционализованом образовању, или информалном као и образовању на даљину) квалитет рада појединаца (у овом случају студената) се често процењује менторским радом који постаје врло значајан и комплексан облик педагошког деловања.

Као облик индивидуализованог образовања, са структуром која се темељи на партнерском односу, менторство је под утицајем развоја технологије и дисеминације електронског учења, добило квалитативно новији оквир позна-

¹ zoran.stankovic@filfak.ni.ac.rs

² nevenaa91@gmail.com

тији као електронско менторство, усмерен ка превазилажењу већ познатих недостатака (временске и просторне димензије) и усавршавању традиционалног менторског односа.

1. Концептуализација менторства у оквирима савременог универзитета

Како је реч о процесу за који није потребно доказивати да је један од најстаријих облика педагошког рада у образовању (деца робовласника су у далеким временима „менторисана“ од педагога који их је учио у одређено време и на одређеном месту), улога менторства до данашњих дана није изгубила на значају. Само порекло речи ментор потиче још из старе Грчке и везује се за Одисеја, краља Итаке који је бригу о свом сину Телемаху поверио свом добром пријатељу Ментору. Ментор је имао задатак не само да брине о Телемаху већ и да га припреми за будуће задатке како би код њега подстакао одговорност. Од тог периода па надаље појам ментор постаје синоним за пријатеље, учитеље, мудре саветнике који помажу појединцу да постане експерт у својој области (Златковић 2014; Галић 2006).

У односу на традиционалну парадигму образовања којом се менторство сагледава као интерперсонални однос између мање искусне особе (шегрт, студент) и више искусне особе – ментора, перцепција савремене улоге менторства усмерена је ка процесу који је данас досегао не само висок степен концептуалне и практичне флексибилности, већ и своје незаменљивости у иницијалним фазама личног и професионалног развоја младих особа (Галић 2006). Са друге стране, Аваја и сарадници (Awaaya et al. 2003) о менторству говоре као о путовању које као континуирани процес траје најмање две године. У наведеној метафори ментор је водич на путу и у њега се може имати поверења јер добро познаје дату маршруту. Менторски рад конципиран је тако да представља један од најефикаснијих начина за стицање компетенција које омогућавају особи да у оквиру своје професије функционише на вишем нивоу. У том смислу, Рајовић и Радуловић (2009: 13) полазећи од знања која су потребна ментору и менторисаном, менторство дефинишу као: „део континуираног процеса професионалног развоја у коме уче и у којој активну улогу имају и наставник у улози ментора и наставник у улози почетника (студент или приправник)“. То је процес одређен као интеракција и репер за преиспитивање свих аспеката њиховог рада кроз који се одвија учење.

У домену васпитно-образовне праксе присутни су различити модели менторства, међу којима су најпознатији модел *шегртовања*, модел *компетенција* и *рефлексивни* модел (Петровић 2009; Златковић 2014). Према моделу *шегртовања*, студенти уче како да подучавају путем посматрања искусних наставника и стицања искуства подучавања под њиховим непосредним руководством. Студенти који се на овај начин припремају да буду наставници, формирају идеје о процесу подучавања и усвајају одређене стратегије од ментора који у овом

случају има улогу модела. Модел *компетенција* студенте ставља у позицију учења путем систематског комбиновања вештина и техника подучавања где ментор посматрањем шаље повратну информацију. Модел који претпоставља да студенти (будући наставници) уче на основу критичког промишљања којим развијају дубље разумевање процеса учења и подучавања, назива се *рефлексивни модел*.

Разматрајући суштину менторства долази се до важне карактеристике која се према Петровић (2009) огледа у дуалности којом менторство паралелно постаје и однос и процес. Дуалност, у контексту савременог универзитета, укључује постојање двеју страна: ментора (рефлексивног практичара) и студента (будућег наставника). Као један холистички приступ, процесни аспект менторства има за циљ да студенте (будуће наставнике) уведе у рефлексивну праксу наставника, док релациони аспект омогућава да се то увођење оствари на један конструктивнији начин.

Савремена визија менторског рада учење заснива на активном учествовању и решавању проблема као и критичком мишљењу почетника који конструишу сопствено сазнање тестирајући идеје и приступе засноване на знању и искуству (Rowland 2012; Williams et al. 2012). У свим фазама конструисања и реализације менторства подразумева се активно учешће ментора и менторисаног. Већ у фази пројектовања програма пожељно је детаљно ангажовање ментора коме ће на тај начин припасти већа одговорност у развоју будућих рефлексивних практичара који, како Банђур и Максимовић (2013) сматрају, постају активни појединци, спремни да изнова размотре властито мишљење и ставове, истраже могућности и разнолике активности како би решили проблеме у пракси.

1.1. Улога ментора и менторски однос

Када се у контексту традиционалне парадигме васпитања расправља о улози ментора обично се претпоставља један хијерархијски однос у коме је ментор као искуснији „водич“ доминантнији док је улога студента смештена у оквирима подређене позиције. Са друге стране, савремени концепт менторства, ментора и студента третира као равноправне партнере и њихов однос као део обостраног професионалног развоја. Са таквим ставом сагласни су и Аваја и сарадници (Awaya et al. 2003), који улози менторства и самом менторском односу приступају холистички наводећи да је то улога равноправног партнера односно да је за изградњу квалитетног менторског односа важно да ментор свој ауторитет не заснива на већем статусу и положају већ на већем искуству и мудрости. Менторски однос може да постоји једино у оквиру сарадничких односа заснованих на партнерству у којима ментор постаје извор моралне подршке и када је то неопходно пружа прилику студенту да се покаже.

С обзиром на то да се ради о особи која донекле има „привилеговану“ позицију, под ментором Рајовић и Радуловић (2009: 13) подразумевају све оне наставнике који: „директно учествују у процесу међусобне размене са другим

наставницима ради развијања наставничких компетенција и унапређивања наставничке праксе“. Како ауторке наводе, улогу ментора у ширем смислу могу преузети: високошколски наставници који организују праксу студената будућих наставника; наставници у школи који раде са студентима будућим наставницима или наставницима почетницима; наставници у школи када радећи тимски међусобно помажу један другом да се професионално развијају као коментори; сви високошколски наставници који подстичу професионални развој будућих наставника у процесу подучавања развијајући притом и сопствену праксу као и професионални развој (Рајовић и Радуловић 2009).

Од ментора се очекује да поштује и охрабрује своје студенте, буде емпатичан, евалуира и промишља о њиховом раду, организује, буде флексибилан и оно што је најбитније, да буде доступан и посвећен. Како би све то постигао, ментор заправо мора да усвоји и комбинује различите улоге које су Квен и Лопез Рил (Kwain & Lopez-Real 2005 према: Петровић 2009: 60) поделили на следећи начин:

- *посматрач* – посматрање часова које изводе студенти, посматрање припреме студената, обраћање пажње на њихово професионално понашање;
- *давалац повратне информације* – анализирање часова које изводе студенти и давање повратне информације о реализованом часу;
- *узор* – пружање доброг примера студентима на основу сопственог професионалног понашања;
- *саветник* – пружање помоћи студентима око евентуалних проблема;
- *критички пријатељ* – пружање конструктивне критике студентима у вези са њиховим подучавањем;
- *инструктор* – пружање специфичних инструкција у вези са тим како да подучавају;
- *процењивач* – процењивање реализације часова и процеса подучавања.

Разматрајући контекст представљених улога учоава се тренд по коме менторство заправо постаје најподстицајнија холистичка, професионална активност наставника. Као један трансферни процес знања и вештина, у индивидуалном подучавању ментора студент се оспособљава за рад у струци којој је ментор посветио већи део свог професионалног живота. У академској пракси, ментор је најчешће најквалитетнији и најискуснији наставник, експерт у својој области који у одабиру, изради и одбрани стручних и научних радова води, усмерава, саветује кандидата и доноси процену о квалитету самог рада. Дакле, ментор постаје коректор, рецезент, лектор са основном функцијом у својству стручног „вође“, консултанта и саветника. Према ставу Галића (2006) формално право на менторство у оквиру савременог универзитетског образовања стиче се избором факултетског сарадника у наставничко звање доцент, ванредни и редовни професор односно научни сарадник, виши научни сарадник и научни саветник. Поред неприкосновеног познавања научне области у којој је стечено потребно звање, према ставовима Максимовић и Петровић (2014) пажњу

је потребно усмерити на методолошко усавршавање наставника под којим се, у овом случају, подразумева призната способност и стручност проучавања и истраживања непосредне педагошке стварности и праксе негујући сарадњу теоретичара и практичара. У формирању методолошког профила наставника методологија педагогије има значајну улогу јер олакшава комуникацију са ствараоцима, лакше праћење научних и технолошких достигнућа (примена савремене информационе технологије) што генерално јача ниво методолошке као и информатичке компетентности искусних наставника односно студената који се припремају за наставнички позив.

2. Електронско менторство у савременом универзитетском образовању

Образовни процес данас на свим нивоима образовања па и универзитетског незамислив је без коришћења персоналних рачунара. Развојем информационо-комуникационе технологије, са свим могућностима које она пружа, створени су услови за појаву новог вида образовања – електронског образовања. Увођењем електронског учења класичан облик извођења наставе постаје савременији, користе се електронски уџбеници, креирају виртуелне лабораторије, реализују електронски курсеви а проверавање знања се врши онлајн путем. Дакле, формирају се виртуелна окружења за учење а такође и први виртуелни универзитети.

Како Поповић и Наумовић (2008) сматрају, имплементацијом Болоњске декларације универзитети су преузели обавезу да у образовању својих студената користе диференциране облике електронског учења који ће у великој мери утицати на евалуацију и акредитацију високошколске образовне установе. У зависности од интензитета и начина коришћења информационо-комуникационе технологије у високошколском образовању Поповић и Наумовић (2008: 519) разликују следеће облике електронског учења:

- класична настава – настава у учионици, лицем у лице;
- настава помоћу ИКТ – технологија у служби побољшања класичне наставе;
- хибридна настава – комбинација класичне наставе и наставе помоћу ИКТ;
- онлајн настава – настава која је помоћу ИКТ у потпуности организована на даљину.

У оквиру електронског учења, природа виртуелне интеракције између наставника и студента условила је појаву асинхроног и синхроног учења које у великој мери утиче на концепт менторства који, додиром савремене технологије, постаје посебан вид персоналног образовања познатији као електронско менторство. Имајући на уму суштину концепције менторства као облика усмеравања који је веома заступљен у модерном систему високошколског образо-

вања, под електронским менторством Владисављевић и Боршош (2009: 148) подразумевају: „средство помоћу којег се обезбеђује и усмерава менторски однос на мрежи помоћу софтвера или e-mail-a“.

Електронско менторство конструкцију своје структуре повлачи из менторства, а надоградњу спроводи на основу све чешће експлоатације Интернета. Године 1993. се први пут говорило о концепту електронског менторства које се у том контексту бавило повезивањем ученика и студената са будућим послодавцима, а затим постало веома распрострањен образовни приступ у САД-у, Великој Британији и одређеним деловима Европе. У почетним фазама е-менторство користило је и-мејл и телефон као средство повезивања ментора и штићеника. Данас, усавршавањем технологије, е-менторство се све чешће ослања на решења која су заснована на програмирању и веб дизајну, поготову када су као корисници у питању млади – студенти. Онлајн софтвери дозвољавају и менторима и њиховим студентима да приступе сигурном онлајн окружењу у коме могу са сигурношћу размењивати мишљења и знања са колегама, професорима и менторима под надзором модератора и координатора. Ментори у електронској форми постављају информације на веб платформу (специјално креирану за сврху е-учења) до којих студент може доћи у било ком тренутку а да притом не мора у исто време бити онлајн. Наставни материјал се може презентовати путем Интернета, ЦД/ДВД ромова, веб презентација, док се интеракција између студента и ментора може обављати путем и-мејла, дебатних група, форума менторства који најчешће служе за постављање важних питања и давања одговора. Такође, важан аспект е-менторства састоји се у томе да се оно може обављати путем Интернет причаоница (chat room), телеконференција, видеоконференција, аудиоконференција, док се у скорије време јавља све већи број софтверских алата који осим текста укључују и говорну и видео комуникацију (Skype, Viber). На основу предложене комуникације, пружа се могућност реализације учења и усавршавања у коме учествују ментор и студент који су географски удаљени.

Још један софтверски систем који Поповић и Наумовић (2008) сматрају врло погодним у смислу помоћи наставницима носи назив Виртуелна окружења за учење (VLE) којима ментор (наставник) може креирати и водити образовни курс као и његову администрацију. Оваквим системима се прати прогрес студената у процесу учења и усавршавања, а праћење може бити омогућено и наставницима и студентима. Виртуелна окружења за учење најчешће представљају основни алат за учење на даљину са основном функцијом помоћног средства у настави која се реализује лицем у лице. Систем виртуелног окружења за учење садржи узорке са изгледом странице у којој се приказује наставни садржај, дискусионе форуме, четовање, тестове за проверу знања. У виртуелним окружењима за учење неопходно је обезбедити контролу приступа наставним садржајима, комуникационе алате и администрацију корисничких група како би се процес учења одвијао на адекватан начин.

С обзиром на то да су универзитети а самим тим и универзитетски професори у дуализму двеју дивергентних сила (једна представља непрестано по-

већање захтева који се постављају образовању, а друга је недостатак времена у конструктивном раду са студентима), Станковић (2006) сматра да се инвестицијом у нова знања и технолошке иновације (е-менторство и е-учење) штеди на могућностима дисперзије нових знања у практично просторно неограниченим условима (удаљена места, државе) али и на времену које је углавном многим ограничавајући фактор.

2.1. Искуства у имплементацији електронског менторства

Програми електронског менторства у великој мери доприносе порасту мотивације младих, посебно након завршене средње школе, да се даље образују. Оно што је негде дефинитивно чињеница је да су студентима (младима) потребни узорци који ће им помоћу савремене технологије пружити добре примере и праксу како би развили позитивне ставове према променама које су саставни део глобализованог друштва. Спроведећи програм електронског менторства у раду са студентима установљен је скуп критеријума квалитета у високом образовању и електронском учењу. Онлајн менторски системи и сервиси подршке наведени су као значајан аспект квалитета и вођења група студената које пружају стручни тутори (ментори).

Један од примера развијене мреже е-менторства представили су Владисављевић и Боршош (2009). Реч је о *MentorNet* непрофитној мрежи за спровођење програма е-менторства која позитивно подстиче младе да направе корак напред у својој каријери као и да раде на свом професионалном развоју. Мрежа је основана 1997. године са циљем обезбеђивања високо мотивисаних студената који ће постати ментори са најпрестижнијих колеца и универзитета са позитивним, један на један, и-мејл оријентисаним односом. Владисављевић и Боршош (2009: 149) наводе да чланови заједнице *MentorNet* мреже могу искористити следеће могућности:

- *MentorNet* програм е-менторства, заснован на комуницирању путем и-мејла, представља један од најбољих програма за повезивање средњошколаца, студената, доктораната са искусним професионалцима у својим областима;
- *MentorNet* е-форуми: веб оријентисане групе за дискусију, за све оне који су заинтересовани за теме баланса између живота и рада, претрага послова, факултета и слично;
- Приступачност ресурса за информисање око менторског рада и како постати ментор, ресурса за развој каријере у области науке, технологије, инжењерства;
- Базе биографија, како их написати за студенте који траже посао.

На Универзитету у Мађерати (Италија) који је у потпуности укључен у програм е-учења се такође спроводи програм онлајн татора, дефинисан кроз три основна аспекта: *вођење/консултације*, *праћење* и *координација*. Наведене активности се развијају кроз стварање одговарајућих виртуелних окружења,

опремљених алатима за синхрону и асинхрону комуникацију. На Универзитету се у склопу Департмана за образовање одржава специјализовани курс „онлајн тотор“ који једино захтева физичко присуство студената на завршном, усменом испиту. Активности на курсу су организоване у оквиру три модула:

1. Увод, упознавање са циљевима курса и основним функционалности-ма алата;
2. Проучавање репрезентативне литературе из одговарајуће области. Рад са различитим алатима, студије случаја, дискусије и слично;
3. Дизајнирање online модула и рад са различитим улогама (креирање материјала, симулација *chat*-сесија).

Број уписаних студената који похађају онлајн курсеве у оквиру Департмана за образовање, културно наслеђе и туризам (тренутно преко 600 студената) на Универзитету у Мађерати говори о томе да се ради о ефикасном одвијању електронских курсева као и задовољству студената професионалношћу онлајн тотора (Fedeli 2013).

ДОБА факултет за примењене пословне и друштвене студије у Марибору у оквиру онлајн студија спроводи и програм онлајн ментора који је најзаслужнији за успех студената на самом предмету. Ментор је стручњак предметног подручја који у групи има највише 30 студената. Задаци онлајн ментора су: саветовање, усмеравање, подршка на студијама; организовање и дневно праћење рада студената на предмету; подстицање и мотивација током трајања курса; повратна информација у вези са напредовањем студената. Подршку студентима изводе стручни сарадници ДОБА факултета. Све студенте дневно прати лични менаџер програма, који омогућава контакт са адекватним саговорником око информација и савета за избор предмета, планирање студијских обавеза и слично. Ментор програма као и остали стручни сарадници воде рачуна да извршавање студијских активности тече у складу са предвиђеним роковима. Комуникација са њима се води у виртуелном амфитеатру у Форуму менаџера програма путем Skype-а, и-мејла, Viber-а, телефоном и слично. Уз помоћ система за помоћ на даљину постоји могућност повезивања са рачунаром студента како би се уколико дође до грешке, оне отклониле брзо и ефикасно. Студијски програми су детаљно разрађени што је свакако резултат петнаестогодишњег искуства ДОБА факултета у спровођењу онлајн студија (Ostojić 2013).

На државним универзитетима у Србији практично не постоји формализован облик реализације програма електронског менторства у раду са студентима већ се углавном примењује хибридни који подразумева комбинацију класичног менторства са онлајн менторством (и-мејл, Viber, евентуално Skype). Углавном се онлајн студије, а самим тим и програми е-менторства реализују у оквиру приватних факултета (Универзитет Џон Незбит, Универзитет Сингидунум, Универзитет Метрополитен, ФИМЕК) који захваљујући финансијским средствима имају могућност праћења и примене најсавременијих техничко-технолошких гицета у раду са студентима.

Искуства у реализацији програма е-менторства на универзитетима широм света показала су да се ради о процесу који је неопходан за савремено об-

разовање. Већина тих турских онлајн програма нагласак ставља на активном раду студената уз употребу савремених педагошких метода које у додиру са савременом технологијом подстичу иновативност, креативност, тимски рад, одговорност и самоиницијативу студената. У сарадњи са врхунским стручњацима из различитих области, студентима се пружа могућност добијања потребних информација (око испита, колоквијума, предиспитних обавеза, консултација и слично) и оно што је негде још значајније – смањују се трошкови студирања а повећава време за лични и професионални развој.

Закључак

У контексту мобилности данашњег друштва, појава е-менторства одговор је на промену услова рада савременог универзитета. Будући да се ради о процесу који у себи садржи вид електронске комуникације, главни недостатак електронског менторства огледа се у деперсонализацији односно минимализацији контаката ментора и менторисаног. Многи истраживачи бавећи се темом е-учења и е-турства сматрају да ништа не може заменити контакт лицем у лице. Користећи могућности мобилних и рачунарских апликација (и-мејл; Viber; Skype) као и софтвера за видео и говорну комуникацију, закључено је да на овај начин ментори губе ауторитет у раду са студентима. Разлог лежи у природи структуре самих апликација које су првенствено креиране тако да кориснику пруже садржај информативно-забавног карактера. Са друге стране, неким студентима је лакше да контактом лицем у лице изразе своје ставове без електронских помагала, што уједно може представљати и предност овог вида образовања. Недостатак који такође може умањити значај е-менторства јесу финансијски издаци (пре свега у смислу опреме којом ће се заправо реализовати процес е-учења и е-менторства, а затим и у усавршавању кадрова – ментора за коришћење образовне технологије).

Поред недостатака које сваки вид електронске комуникације свакако има, не треба маргинализовати предности електронског менторства које се у раду са студентима огледају у превазилажењу временских и просторних разлика; умрежавању студената различитих факултета; интензивнијој комуникацији студената и ментора; стицању информатичких компетенција за рад у виртуелном окружењу; превазилажењу условљавања које омогућава студентима да сами бирају предметног ментора без икаквих спољашњих инсинуација; такође, велика предност електронског менторства огледа се у савладавању инерције односно отпора студената који се јавља у тренутку улагања већег напора у сопствени развој. Излазак из зоне удобности спречава многе студенте да усавршавају компетенције из различитих области које би им помогле у теоријско-практичном приступу предмету. Стога ће се применом е-менторства, уважавањем свих предности савремене технологије, студенти приближити корак више савременом приступу усвајања знања, али и учења које је у многим земљама света постало виртуелно.

Литература

- Awaya, A., McEwan, H., Heyler, D., Linsky, S., Lum, D. & Wakukawa, P. (2003). Mentoring as a Journey. *Journal of Vocational Behavior*, 20 (1), 45–57.
- Банђур, В. и Максимовић, Ј. (2013). Учитељ – рефлексивни истраживач у пракси. *Хрватски часопис за одгој и образовање*, 15 (3), 99–124.
- Владисављевић, Р. и Боршош, А. (2009). Повећање иновативне енергије кроз систем електронског менторства. Зборник радова У: К. Костић (ур.). *Операциони менаџмент и глобална криза*. (146–154). Београд: Факултет организационих наука, Центар за операциони менаџмент, Привредна комора Србије.
- Галић, М. (2006). Менторство или „мент(орање)“. *Физичка култура*, 60 (1), 59–67.
- ДОБА факултет за примењене пословне и друштвене студије Марибор, преузето дана 28.10.2015. са: <http://www.doba.rs/rs/online-studiranje/tok-online-studija>
- Златковић, Б. (2014). Менторство у образовању из позиције ко-конструктивизма. *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, 5, 183–192.
- Максимовић, Ј. и Петровић, Ј. (2014). Методолошко усавршавање наставника као допринос друштву знања. *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, 5, 101–113.
- Ostojić, N. (2013). Iskustva iz mentorskog rada kod studiranja na daljinu sa studentima iz država u regionu. *BADEN (Balkan Distance Education Network)*. Br. 2, 4–6. преузето дана 28.10.2015. са: <http://www.badennet.org/sr/pocetna>
- Петровић, Д. (2009). Традиционални и савремени поглед на менторство у сфери образовања будућих наставника. Зборник радова. У: М. Мери (ур.) *Унапређење образовања учитеља и наставника – од селекције до праксе*. (57–69). Јагодина: Педагошки факултет.
- Поповић, Н. и Наумовић, М. (2008). Примјена виртуелних окружења за учење у аутоматском управљању. У: З. Љубоје (ур.). *VIRTUAL LEARNING ENVIRONMENTS APPLYING IN CONTROL SYSTEMS EDUCATION*. ИНФОТЕХ – ЈАХОРИНА, 7 (12), 518–523.
- Рајовић, В. и Радуловић, Л. (2009). Менторство у светлу рефлексивне праксе: Перспектива инсајдера. Зборник радова. У: М. Мери (ур.) *Унапређење образовања учитеља и наставника – од селекције до праксе*. (11–17). Јагодина: Педагошки факултет.
- Rowland, K. N. (2012). E-mentoring: An Innovative Twist to Traditional Mentoring. *Journal of Technology Management & Innovation*. Vol. 7, No.3, 228–237.
- Станковић, Ж. (2006). Развој технологије учења на даљину. *Настава и васпитање*, 55 (2), 169–171.
- Fedeli, L. (2013). Iskustva sa online tutorima na Univerzitetu u Maċerati. *BADEN (Balkan Distance Education Network)*. Br. 2, 1–3. преузето дана 28.10.2015. са: <http://www.badennet.org/sr/pocetna>
- Williams, S. et al. (2012). E-mentoring is an Online Course: Benefits and Challenges to E-mentors. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*. Vol. 10, No.1, 109–123.

Zoran B. Stanković, Nevena V. Dimić

POSITION AND ROLE OF ELECTRONIC MENTORING IN CONTEMPORARY UNIVERSITY EDUCATION

Summary

Development of the culture of mentoring is one of the ways in which the quality of work in high education can be advanced. In the conditions of contemporary university education, mentoring is being transformed via Internet popularization, emails, video support software (Skype, Viber), into a form of mentoring known as “electronic mentoring”, which is focused on transcending its shortcomings (temporal and spatial dimensions) and improving the traditional mentoring relationship.

What are the characteristics of mentoring? How can the role and position of electronic mentoring in contemporary university education be defined? What are the experiences of implementing electronic mentoring? These are just a few of the questions and issues being discussed in this paper, via theoretical qualitative approach, with the aim of drawing attention of the wider professional and scientific community and getting it familiar with the aforementioned topics, as a higher and more contemporary level of attaining competency in the sphere of long-distance education.

ЕВАЛУАЦИЈА УНИВЕРЗИТЕТСКИХ НАСТАВНИКА И КВАЛИТЕТ НАСТАВНОГ ПРОЦЕСА

Сажетак: Болоњска реформа високог образовања подразумева евалуацију наставника. У раду су приказани резултати емпиријског истраживања особина наставника који су утврђени на узорку од 120 студенета. Процењивана је ауторитарност, емотивно позитивне реакције, кооперативност, нормативност, усмереност на решавање проблема и емотивно негативне реакције наставника. Анализирани су и резултати евалуације наставног процеса наставника и сарадника. Особине наставника на почетку, на средини и на крају наставног процеса студенти су приближно слично проценили и позитивније су вреднована предавања наставника од вежби сарадника. Евалуацију наставника коју спровode студенти не треба схватити као слабост Болоњског процеса на нашим универзитетима, већ као рефлексију коју сваки наставник треба да искористи како би се самоевалуирао и унапређивао квалитет наставног процеса.

Кључне речи: особине наставника, евалуација наставног процеса, студенти, квалитет наставног процеса

Теоријска полазишта

У политикама васпитно-образовних институција на нашим просторима евалуација рада наставника увек је актуелно педагошко-докимолошко, па и друштвено питање. То питање је посебно остелјиво када се ради о универзитетским наставницима. Болоњска реформа високог образовања у Европи и код нас подразумева, поред осталог, и примену одређених новина које се односе на евалуацију рада наставника. Заправо ради се о самоевалуацији и евалуацији рада наставника које спровode студенти. Самоевалуација и евалуација међусобно се не искључују. Самоевалуација је потребна како на индивидуалном плану, тако и на нивоу институције. Стога самоевалуација треба да постане основ сваке евалуације.

Према новинама и захтевима у вези са евалуацијом постоје извесни отпори и подељена мишљења. „И док једни сматрају да евалуација не треба да постоји и да додатно обесмишљава већ ионако компликован наставни процес у високом образовању, други (углавном представници просветних власти и управе образовних институција) упорно раде на развијању оптималних начина

¹ branemikanovic@gmail.com

евалуације рада наставника“ (Janković i Jarić 2009: 5). Све се то предузима са циљем повећања ефикасности високог образовања. „Осигурање квалитета, односно повећање ефикасности високог образовања, јесте један од првих заједничких циљева Болоњског процеса, односно актуелних реформских подухвата у савременим европским државама“ (Ђukić 2010: 144). Болоњски процес и реформа су нова могућност да педагогија дâ научни допринос повећању квалитета високог образовања. „Сасвим је јасно да ниједна реформа високог образовања неће одговорити очекивањима, нити ће досећи постављени циљ, ако педагошко-дидактичка питања модернизације саме високошколске наставе, између осталог и различите дидактичке иновације, не постану приоритет“ (исто: 144). Стога на евалуацију рада наставника, пре свега, треба гледати као на једну од могућности повећања квалитета, али и као на могућност савременог иновативног приступа вредновања рада свих субјеката у високом образовању.

Шта је евалуација? Можда се управо већина проблема крије у различитим тумачењима овог термина. Реч евалуација (фра. *evaluation*) тумачи се као: процена, оцена, оцењивање, израчунавање. Полазећи од тога да се у школским институцијама врши процена, оцењивање, мерење и сл., једни сматрају да је евалуација иманентна процесу васпитања и образовања, док други сматрају да је она само претерано оптерећење и непотребна администрација просветних радника. Има и оних који за активности класичног оцењивања користе термин евалуација, а да при томе уопште немају на уму да евалуација подразумева многе активности пре саме процене и оцене квалитета рада, било наставника и њихових сарадника, било постигнућа студената. Без обзира на ова супротна и уска схватања, о евалуацији сведоче бројни научни и стручни радови, али и стручни и научни скупови. Дакле, о евалуацији се писало у прошлости, пише се и данас и нема сумње да ће евалуација и у будућности бити актуелно педагошко и докимолошко питање.

На основу проучавања релевантне педагошке литературе учили смо да је проблем и у томе што, бар када је у питању наша литература, не постоји континуитет у примени термина евалуација. У прошлости се више користио термин оцена и оцењивање, затим термин вредновање, а данас термин евалуација. Све нас то наводи на закључак „да постоји велика термилошка и појмовна неусклађеност на овом пољу“ (Неbиb 1992: 87).

Често се поред евалуације квалитета наставног рада, процењују и особине наставника. У педагошкој литератури најчешће се пише о истраживању следећих особина универзитетских наставника:

1. *Ауторитативност* – испољавају они универзитетски наставници који су оштри и отресити у наступу. Они траже послушност, искључиви су и не дозвољавају супротно мишљење. Држе одстојање и дистанцу од студената и комуницирају само службено;
2. *Емотивно позитивне реакције* – испољавају универзитетски наставници који помажу, награђују и који су солидарни са студентима. У раду показују задовољство, шале се и смеју. Пуни су разумевања и толеранције;

3. *Коперативност* – наставници дају сугестије, упутства и одобравају самосталност студената. Спремни су да понављају, обавештавају, разјашњавају и потврђују. Приликом испитивања не „лове“ студенте у незнању, настоје утврдити шта они знају;
4. *Нормативност* – наставници слепо поштују сва правила, чак и она у која сами не верују. Од студената траже исто. Посебно захтевају поштовање, послушност и подређеност. Код таквих наставника најбоље пролазе послушници. Више су оријентисани на оцењивање незнања студената и питају оно што претпостављају да студент не зна;
5. *Усмереност на решавање проблема* – краси оне наставнике који студенте упознају са проблемом и програмом, траже мишљење, процену, анализу и потврду. Прихватају реакције, упутства и изражавање осећања;
6. *Емотивно негативне реакције* – испољавају наставници који су формалисти, који ускраћују помоћ и који су хладни. Често се љуте, подижу тон и лако „експлодирају“, лако их је избацити из такта. Стално су напети и раде као да су принуђени (Сузић 2003).

Евалуација универзитетских наставника има педагошки смисао и оправдање само ако за циљ има повећање квалитета наставе. Квалитетан наставни процес представља основ целокупног васпитно-образовног процеса. Квалитет се не може „унети“ или „наметнути“ споља, стога било каква екстерна евалуација нема исто значење када је у питању квалитет универзитетске наставе као унутрашња евалуација, евалуација од студената и посебно самоевалуација наставника. Најбоља евалуација у универзитетској настави је она која представља заједничку активност студената, наставника и сарадника у настави. „Вредновање рада наставника исправно је промишљати само као тимски, сараднички рад наставника и осталих судионика васпитно-образовног процеса на унапређивању праксе наставног рада“ (Хебиб, 1995: 92).

Битни показатељи квалитета универзитетске наставе треба да буду:

1. стручност универзитетских наставника и сарадника;
2. познавање и компетентност за примену методичко-дидактичких принципа у настави и
3. мотивација студената за наставу и партнерски однос са њима.

Стручност универзитетских наставника и сарадника не би требало бити упитна, бар у оном делу који се односи на њихово научно подручје. На уму морамо имати и то да савременог универзитетског наставника, поред солидног општег образовања и опште културе, те детаљног познавања наставног предмета којег предаје, треба да одликује и педагошко-психолошка и дидактичко-методичка компетентност. Већина педагога је сагласна у вези са тим, да мотивација студената подразумева педагошку компетентност наставника.

Педагошка евалуација универзитетске наставе има за циљ да покаже какав је њен квалитет. Због тога је битно да познајемо карактеристике квалитетне наставе, а њу одређују најмање следећа три питања: циљ универзитетске

наставе, индикатори квалитета и критеријуми на основу којих ће се идентификовати квалитет универзитетске наставе. Циљ универзитетске наставе одређују наставници и сарадници, а у савременој универзитетској настави све чешће и студенти. Дефинисани циљеви представљају основ за конкретизацију задатака и одређивање исхода универзитетског образовања. Све је то потребно узети у обзир како би се одредили критеријуми за вредновање квалитета универзитетске наставе. Болоњски процес отворио је могућност да ту активност заједно реализују наставници и студенти. Стога је пожељно да се приликом евалуације квалитета универзитетске наставе пажња обрати на следеће сегменте:

1. *структурисаност наставе* – удио наставникових предавања и сарадникових вежби, начин и временски удио студената у настави, однос циљева и садржаја,
2. *стварни удио времена учења и самоучења студената*– динамика активности студената;
3. *клима у универзитетској настави* – еманципација, партнерство, одговорност, иницијативност;
4. *егземпларност и примереност садржаја* – на универзитетским предавањима нити је могуће нити је пожељно да се обраде „сви“ садржаји;
5. *комуникација у универзитетској настави* – култура комуникације и дијалога наставника и сарадника са студентима, као и студената међусобно, повратне информације и смисао инструкција;
6. *разноврсност стратегија, метода и поступака у универзитетској настави* – из „комбинације“ свих педагошко-психолошких и дидактичко-методичких елемената произилази квалитет мотивације;
7. *индивидуализација у универзитетској настави* – и ако се ради о настави и образовању на академском нивоу смисао индивидуализације се никако не губи, посебно су значајна индивидуална академска постигнућа студената како би евалуација сваког студента била што објективнија;
8. *самостално вежбање* – оно је неопходно како због овладавања са стратегијама, методама и поступцима учења, тако и за пројектовање система исхода учења студената;
9. *прецизност и јасноћа исхода учења у универзитетској настави* – на основу дефинисаних циљева и конкретизованих задатака потребно је осмислити исходе учења који ће омогућити прецизно праћење напредовања сваког студента појединачно (размотрити могућност примене Блумове таксономије) и
10. *припрема за универзитетску наставу, провера функционалности техничке опреме, наставних средстава и сл.*

На квалитет универзитетске наставе треба гледати као на развојну и трајну категорију. Увек треба имати на уму да оно што предузимамо данас резултате може дати тек касније, када суштину унетих иновације схвате и прихвате сви.

Управо се као пример „неуспеха“ Болоњског процеса на нашим универзитетима наводе површни приступи евалуацији наставника од студената и студената од наставника. Самоевалуација је у већини случајева још увек мисоана именица. Ретки су универзитетски наставници који са сарадницима врше рефлексију наставног процеса за време предавања и вежби.

Методологија истраживања

Квалитет универзитетске наставе је комплексно педагошко питање и није га могуће одредити само на основу квалитета рада наставника. На уму треба имати и то да је универзитетски наставник директно или индиректно усмерен на све аспекте квалитета универзитетске наставе. У мноштву могућих истраживачких проблема у овом раду опредељујемо се само за један – евалуацију рада наставника. Како евалуација представља комплексно питање, у овом раду усмерићемо сена идентификацију особина наставника и анализу оцене наставног процеса. *Проблем* истраживања је евалуација универзитетских наставника од стране студената. *Предмет* истраживања представља утврђивање ставова студената о особинама наставника и анализа студентске оцене наставног процеса. Поштујући право на приватност резултата у овом раду се анализирају резултати који се односе на аутора рада и три сарадника који га прате у настави. *Циљ истраживања* је да се утврде ставови студената о особинама наставника и да се изврши анализа оцене наставног процеса (предавања и вежбе). На основу овако формулисаног циља конкретизовали смо следеће задатке:

1. Идентификовати ставове студената о особинама наставника на почетку семестра, на средини семестра и на крају семестра, те утврдити да ли постоји статистички значајна разлика с обзиром на време мерења.
2. Анализирати резултате студентске евалуације рада наставника и сарадника у опсервираним предметима.

У овом емпиријском истраживању користили смо инструмент *ОН – Особине наставника* (преузето од Сузић 2003). Инструмент садржи 6 субskalера са укупно 18 тврдњи.

Узорак истраживања чине студенти Филозофског факултета у Бањој Луци са којима сам се као наставник на предавањима срео по први пут. Структуром узорка обухваћено је 120 студената на првом мерењу (60 – разредна настава, 11 – историја и 49 – предшколско васпитање), 117 студената на другом мерењу (54 – разредна настава, 14 – историја, 49 – предшколско васпитање) и 114 студената на трећем мерењу (59 – разредна настава, 7 – историја и 48 – предшколско васпитање).

Истраживање је реализовано на следећи начин:

- *прво мерење* – на првом предавању (у првих пет минута) након поздрављања и представљања студенти су замољени да процене особине наставника и да попуне скалер;

- *друго мерење* – на средини семестра (8 наставна седмица) и
- *треће мерење* – у последњих десет минута за време последњег предавања (на крају семестра).

Приликом истраживања било је одређених коментара студената. Приликом првог мерења један број студената негодовао је молбу да процене особине наставника, констатујући како ће то реализовати када ме не познају. Један број је констатовао да има позитивна сазнања о мојим особинама. Посебно је интересантан коментар једног студента историје који је на крају првог предавања, а којем је претходило прво мерење, питао и констатовао: „*Зашто нам сада нисте дали инструмент? Сада бих вас боље проценио*“.

Резултати и дискусија

У наредне три табеле приказали смо утврђене аритметичке средине на сва три мерења према студијским групама. У табелама смо назначили нивое статистички значајних разлика за особине наставника код којих су оне утврђене.

Резултате процене особина наставника на почетку семестра (прво мерење) приказујемо у табели 1.

Табела 1. Процена особина наставника на почетку семестра (прво мерење)

Особине наставника	СТУДИЈСКА ГРУПА								
	РАЗРЕДНА НАСТАВА			ИСТОРИЈА			ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ		
	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD
Ауторитативност**		6,45	2,55		2,45	2,25		4,82	3,05
Емотивно позитивне реакције		9,12	3,96		9,64	5,71		10,06	3,64
Кооперативност		8,77	4,50		8,91	5,45		8,73	4,19
Нормативност	60	8,87	3,60	11	6,36	4,61	49	7,29	4,62
Усмереност на решавање проблема		9,60	4,30		9,00	4,90		7,90	4,79
Емотивно негативне реакције*		3,48	2,87		2,00	1,90		2,83	2,50
Тотал	60	46,28	15,69	11	38,36	21,56	49	41,00	17,04

** Статистички значајна разлика на нивоу 0,01.

*Статистички значајна разлика на нивоу 0,05.

Процене студената статистички се значајно разликују када су у питању ауторитативност и емотивно негативне реакције. Полазећи од тога да се ради о негативним и непожељним особинама универзитетског наставника, можемо констатовати да је такве особине теже проценити.

Поредимо ли аритметичке средине приказане у табели 2. са аритметичким срединама за исте особине наставника које су приказане у табели 1. уочавамо да се оне у већини случајева код позитивних особина повећавају а код негативних особина наставника смањују, тако да је на основу укупних сума утврђена статистички значајна разлика на нивоу 0,05.

Табела 2. Процена особина наставника на средини семестра (друго мерење)

Особине наставника	СТУДИЈСКА ГРУПА								
	РАЗРЕДНА НАСТАВА			ИСТОРИЈА			ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ		
	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD
Ауторитативност		5,93	6,12		3,71	1,49		4,10	1,49
Емотивно позитивне реакције		12,63	2,30		11,79	3,58		12,73	2,55
Кооперативност		11,59	2,66		10,14	2,60		11,88	2,39
Нормативност	54	8,98	3,51	14	6,64	2,44	49	8,41	2,99
Усмереност на решавање проблема		12,15	2,70		12,29	1,59		11,96	2,68
Емотивно негативне реакције		3,07	0,82		2,93	0,28		3,04	1,04
Тотал*	54	54,35	10,88	14	47,50	7,98	49	52,12	7,35

*Статистички значајна разлика на нивоу 0,05.

Резултати које смо приказали у табели 3 завређују посебан коментар. Посматрано на нивоу сума, оне се код одређених студијских група повећавају док се код одређених студијских група смањују. Уочљив је податак да смо код све три студијске групе уочили сличне процене особине наставника. На пример код студената разредне наставе за особину – *емотивно позитивне реакције* утврдили смо следеће аритметичке средине: прво мерење – 9,12; друго мерење – 12,63 и треће мерење – 12,85. Отуда можемо констатовати да је наставни процес у трајању од једног семестра утицао на процену особина наставника од студената.

Из табеле 3 видимо да је најмање испитаника у студијској групи историја и да је аритметичка средина за особине као што су *емотивно позитивне реакције* и *кооперативност* највећа. Све нам то имплицира претпоставку да бројност студената битно утиче на квалитет наставног процеса. *Кооперативност* и *емотивно позитивне реакције* лакше је успоставити са мањом групом студената. Ову констатацију показују и резултати према којима седам студената историје најпозитивније процењује *емотивно позитивне реакције* и *кооперативност* наставника.

Табела 3. Процена особина наставника на крају семестра (треће мерење)

Особине Наставника	СТУДИЈСКА ГРУПА								
	РАЗРЕДНА НАСТАВА			ИСТОРИЈА			ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ		
	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD
Ауторитативност		4,54	1,56		4,57	2,30		4,15	1,62
Емотивно позитивне реакције*		12,85	1,99		14,43	0,79		12,02	2,67
Кооперативност	59	11,03	2,39	7	12,00	2,31	48	10,67	2,43
Нормативност		5,03	2,55		4,14	2,61		4,13	2,66
Усмереност на решавање проблема		12,10	2,50		12,00	2,16		12,06	2,00
Емотивно негативне реакције		2,98	0,80		3,00	0,00		3,08	1,03
Тотал	59	48,54	6,56	7	50,14	5,21	48	46,10	7,26

*Статистички значајна разлика на нивоу 0,05.

Разлике између аритметичких средина тестирали смо у односу на време мерења, јер између броја јединица узорка (прво мерење – 120 студената, друго мерење – 117 студената и треће мерење – 114 студената) не постоји статистички значајна разлика.

Табела 4. Разлика аритметичких средина с обзиром на време мерења

Особине наставника	МЕРЕЊЕ									F	df	Sig.
	Прво мерење			Друго мерење			Треће мерење					
	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD			
Ауторитативност		5,42	2,98		4,56	1,77		4,38	1,63	7,36	2	0,0001**
Емотивно позитивне реакције		9,55	4,01		12,57	2,57		12,60	2,33	38,44	2	0,000**
Кооперативност	120	8,77	4,23	117	11,54	2,58	114	10,94	2,43	24,74	2	0,000**
Нормативност		4,84	3,03		4,50	2,75		4,60	2,61	0,46	2	0,633
Усмереност на решавање проблема		8,85	4,59		12,09	2,57		12,08	2,67	37,22	2	0,000**
Емотивно негативне реакције		2,83	2,50		3,04	0,88		3,03	0,88	0,66	2	0,517
Тотал	120	40,25	15,82	117	48,30	7,46	114	47,61	6,88	19,76	2	0,000**

** Статистички значајна разлика на нивоу 0,01.

На нивоу укупних сума утврђена је статистички значајна разлика на нивоу 0,01. Поређењем аритметичких средина уочавамо да је она највећа била на другом мерењу, а најмања на првом мерењу. Утврђене су статистички значајне разлике на нивоу 0,01 за већине особина наставника.

Други задатак у овом истраживању био је да анализирамо резултате студентске евалуације рада наставника и сарадника у опсервираним предметима. Евалуација рада наставника и студената на факултетима Универзитета у Бањој Луци практикује се неколико година уназад. Евалуација се реализује једанпут

годишње и то на крају летњег семестра. Евалуира се рад наставника и асистента који га прати у одређеном предмету. Резултати евалуације искључиво су доступни наставницима и асистентима који су задужени за одређени предмет, док су сумативни резултати доступни декану, продеканима и управи Универзитета. У последње време студенти су све гласнији у захтевима да резултати евалуације наставника и сарадника буду у потпуности доступни целој академској заједници. Примедбе се посебно односе на то да се ниске оцене појединих наставника и сарадника скривају од очију јавности.

Оцена наставног процеса обухвата већи број компоненти. Према тим компонентама посебно се вреднују рад наставника и асистената. У табели 5. наводимо пример просечних аритметичких средина и стандардне девијације у оквиру једног предмета за наставника и асистента.

Табела 5. Оцена квалитета рада наставника и асистента на предмету
Основи педагогије академске 2013/14. године

Оцена наставног процеса	Наставник		Асистент	
	М	SD	М	SD
Обим градива усклађен је са бројем сати предавања – вежби	4,57	0,85	4,60	0,77
Наставник је одржавао наставу редовно и тачно по распореду	4,80	0,58	4,86	0,43
Припремљеност наставника за држање предавања је одговарајућа	4,89	0,40	4,86	0,36
Наставник предаје на јасан, разумљив и занимљив начин	4,91	0,37	4,71	0,62
Наставник повезује теоријско и практично знање	4,86	0,55	4,86	0,36
Потпуна усклађеност између предавања и вежби	4,86	0,43	4,91	0,28
Наставник подстиче студенте на активно учешће при извођењу наставе	4,86	0,36	4,80	0,53
Наставник се коректно односи према студентима	4,86	0,55	4,89	0,32
Настава је покривена доступном литературом	4,89	0,32	4,86	0,36
Има добре комуникацијске вештине и ствара угодну радну атмосферу	4,86	0,43	4,86	0,36
Доступан је и сусретљив за консултације са студентима	4,86	0,43	4,69	0,68
Пондерисане вредности аритметичке средине	4,84	0,50	4,81	0,46

Намерно сам се одлучио за предмет *Основи педагогије* у академској 2013/14. години због тога што су евалуацијом једино те академске године и за овај предмет утврђене веће аритметичке средине код асистента за одређене компоненте у односу на исте компоненте које се односе на наставника. Поређењем пондерисаних аритметичких средина уочавамо да наставник има нешто позитивнију оцену него асистент. Поређењем стандардних девијација уочавамо да су процесне студената приближније када је у питању евалуација асистента (мања стандардна девијација).

У табели 6 наводимо основне показатеље (пондерисану аритметичку средину и стандардну девијацију) за наставника и асистенте за предмете који су опсервирани на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци.

У свим опсервираним предметима наставник има већу оцену (већа аритметичка средина) у односу на асистенте (ради се о три асистента). Такође, стан-

дaрднe дeвијaциje пoкaзују дa je рaспршeнoст oцeнa мaњa кaдa je у питaњу нaстaвник (мaњa стaндaрднa дeвијaцијa). Пoзитивнo je тo штo нe пoстoje изрaжeнe рaзликe измeђу oцeнa нaстaвникa и aсистeнaтa. Утврђeнe oцeнe узимaју сe у oбзир приликoм избoрa нaстaвникa и сaрaдникa у вишa нaстaвнa звaњa. Нa oснoву прoсeчнe oцeнe квaлитeт рaдa нaстaвникa врeднoвaн je сa 10 бoдoвa и oцeнoм *изузeтaн*, jер je у oпсeрвирaним прeдмeтимa утврђeнa aритмeтичкa срeдинa 4,63.

Табeлa 6. Aритмeтичкe срeдинe пo прeдмeтимa и aкaдeмским гoдинaмa

Нaстaвни прeдмeти (студијскa грoпa)		Aкaдeмскa гoдинa					
		2011/12		2012/13		2013/14	
		M	SD	M	SD	M	SD
Увoд у пeдaгoгију (рaзрeднa нaстaвa)*	Нaстaвник	-	-	-	-	4,30	0,73
	Асистeнт	-	-	-	-	4,05	0,98
Oпштa пeдaгoгијa (рaзрeднa нaстaвa)*	Нaстaвник	4,73	0,57	4,48	0,73	-	-
	Асистeнт	4,49	1,26	3,96	1,09	-	-
Oснoви пeдaгoгијe (прeдшкoлскo вaспитaњe)*	Нaстaвник	-	-	-	-	4,84	0,50
	Асистeнт	-	-	-	-	4,81	0,46
Пeдaгoгијa (истoријa)*	Нaстaвник	-	-	-	-	4,73	0,46
	Асистeнт	-	-	-	-	4,67	0,54
Тeоријe вaспитaњa (прeдшкoлскo вaспитaњe)*	Нaстaвник	-	-	4,84	0,38	-	-
	Асистeнт	-	-	4,28	1,56	-	-
Пoрoдичнa пeдaгoгијa (пeдaгoгијa)*	Нaстaвник	-	-	-	-	4,50	0,67
	Асистeнт	-	-	-	-	4,48	0,71
Унaпрeђивaњe пoрoдичнoг вaспитaњa (пeдaгoгијa)*	Нaстaвник	4,52	0,65	-	-	-	-
	Асистeнт	3,54	1,31	-	-	-	-
Пeдaгoгијa слoбoднoг врeмeнa (прeдшкoлскo вaспитaњe)**	Нaстaвник	-	-	4,88	0,33	-	-
	Асистeнт	-	-	4,84	0,36	-	-
Пeдaгoгијa слoбoднoг врeмeнa (пeдaгoгијa)*	Нaстaвник	-	-	-	-	4,57	0,59
	Асистeнт	-	-	-	-	4,34	0,71
Шкoлскo зaкoнoдaвствo (пeдaгoгијa)**	Нaстaвник	4,45	0,63	-	-	-	-
	Асистeнт	4,28	0,72	-	-	-	-
Шкoлскa aдминистрaцијa (пeдaгoгијa)**	Нaстaвник	4,74	0,47	-	-	-	-
	Асистeнт	4,68	0,48	-	-	-	-

*Oбaвeзни нaстaвни прeдмeти

**Избoрни нaстaвни прeдмeти

Студeнти прeпoзнaју пaртнeрскe oднoсe нaстaвникa и aсистeнaтa и зa врeмe прeдaвaњa и вeжби чeстo кoнстaтују дa сe тa сaрaдњa види и дa им je oд кoристe, штo имплицирa дa пoзитивнијa oцeнa нaстaвникa дoпринoси и пoзитивнијoј oцeни aсистeнaтa.

Зaкључци

Нa нaшим унивeрзитeтимa je прихвaћeнa oбaвeзa eвaлуaцијe нaстaвникa и сaрaдникa oд студeнaтa, a кoјa зa циљ имa пoвeћaњe квaлитeтa нaстaвнoг прo-

цеса. И поред тога што се у академској јавности та евалуација често оспорава, резултати научних истраживања показују да је она поуздан и битан индикатор квалитета наставног процеса и процеса студирања уопште. Резултати истраживања и опсервација студентских евалуација показују да студенти прихватају процену особина наставника и евалуацију наставника и сарадника. Битни показатељи квалитета наставног процеса су и процене студената о заинтересованости за одређени предмет, њихово присуство часовима предавања и вежби, процена о тежини савладавања наставних садржаја, као и препоруке које би олакшале савладавање обавеза студената у наставним предметима.

Позитивна оцена студената за наставника и асистенте има мотивациону вредност, што директно утиче и на особине које испољава наставник. Тако и резултати у нашем истраживању показују да позитивне процене особина наставника прате и високе оцене за реализацију наставног процеса. Како у овом истраживању нисмо стављали у однос особине наставника и оцене за реализацију наставног процеса, претпостављамо да позитивније особине наставника имплицирају више оцене за квалитет реализације наставног процеса и обратно да наставник са вишим оценама за квалитет наставног процеса има позитивније особине. Високе оцене наставника и асистената резултат су како континуиране сарадње, тако и успостављених партнерских односа и поверења, заједничке одговорности, заједничког ангажовања у процесу иновирања предавања и вежби и, посебно, заједничког дефинисања обавеза студената.

Евалуацију наставника и асистената које спроводе студенти не треба оспоравати, јер се она показује као изузетно објективан критеријум за процену нивоа оствареног квалитета. Вредновање треба да буде сарадничка активност наставника и студената усмерена на идентификацију фактора који одређују успешност наставника, а све са циљем унапређивања квалитета универзитетског образовања.

Литература

- Вилотијевић, М. (2005). Евалуација квалитета наставно-научног рада на универзитету. У књизи *Иновације у универзитетској настави* (227–254). Бања Лука: Филозофски факултет.
- Ђукић, М. (2010). Nova paradigma univerzitetske nastave kao izraz pedagoške reforme visokog obrazovanja. У *Sociološka luča* IV/1, (135–145). Nikšić: Društvo sociologa Crne Gore.
- Janković, A., Jarić, I. (2009). Uslovi rada nastavnog osoblja na univerzitetu u Beogradu: evaluacija rada nastavnika. У *Filozofija i društvo* 3 (3–21). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Микановић, Б. (2012). Иновирање универзитетске наставе у функцији квалитета образовања. У *Образовање и савремени универзитет*, (44–57). Ниш: Филозофски факултет.
- Негру, А. (2004). Зашто један нов модел евалуације. У *Педагошка стварност* 1–2 (111–117). Сомбор: Учитељски факултет.

- Сузић, Н. (2003). *Особине наставника и однос ученика према настави*. Бања Лука: Teacher Training Centre
- Hebib, E. (1992). Različita određenja pojma evaluacija kao rezultat razlika u shvatanjima cilja, funkcije, sadržaja i metodološke osnove evaluacije. U *Pedagogija* 3–4 (83–95). Beograd: Društvo pedagoga Srbije i Crne Gore.
- Хебиб, Е. (1995). Вредновање рада наставника – једна компонента система евалуације васпитно-образовног процеса. У *Настава и васпитање* 1–2, (83–95). Београд: Друштво педагога Србије.

Brane R. Mikanović

EVALUATION OF UNIVERSITY TEACHERS AND THE QUALITY OF THE TEACHING PROCESS

Summary

The Bologna reform of higher education implies evaluation of teachers. The paper presents the results of empirical research of the teachers who were identified in a sample of 120 students' speech. Was evaluated by authoritarianism, emotionally positive reactions, cooperation, normativity, focus on solving problems and emotionally negative interaction involved teachers. We analyzed the results of the evaluation of the teaching process of teachers and assistants. Features of teachers at the beginning, middle and end of the teaching process, students are approximately similar estimate and positively evaluated the lectures by teachers of exercises associates. The evaluation of teachers by students should not be seen as a weakness of the Bologna process at our universities, but as a reflection that every teacher should use to evaluate and improved the quality of the teaching process.

ПЕДАГОШКА ДОСТИГНУЋА У ВИСОКОМ ОБРАЗОВАЊУ – ПЕРСПЕКТИВА СТУДЕНАТА УЧИТЕЉСКОГ ФАКУЛТЕТА

Сажетак: У раду је презентирано истраживање које се бави идентификацијом нових трендова у високом образовању али из перспективе студената. Наиме, високо образовање је, у доброј мери, организовано у складу са принципима Болоњске декларације. Занимало нас је колико је примена тих принципа довела до промена у раду и напредовању студената и да ли се те промене могу назвати једним именом „педагошка достигнућа“. У ту сврху дати су следећи научно-истраживачки задаци: (1) утврдити ставове студената о постојању или непостојању промена које је донела Болоњска декларација (2) утврдити ставове студената о начинима остварења промена у високом образовању, (3) утврдити ставове студената о могућности именовања тих промена у „педагошка достигнућа“. Истраживањем је обухваћено 177 студената.

За потребе истраживања конструисан је Упитник за студенте састављен од питања отвореног типа у оквиру којег су студенти, без ограничења, износили сопствена схватања о томе шта је ново донела Болоњска декларација односно који су то начини идентификације нових трендова у високом образовању који се могу подвести под појам „педагошка достигнућа“. Истраживањем су обухваћени студенти друге и треће године студија који слушају наставу на Учитељском факултету у Ужицу, у 2015/2016. школској години.

Кључне речи: Болоњска декларација, високо образовање, педагошка достигнућа, ставови студената

Увод

У данашње време када се говори о образовању уопште које, генерално, задира у све сфере људске делатности, неминовно се намеће нужност стандардизације и мерљивости начина студирања ради упоређивања квалитета студирања. Више се не поставља питање да ли су промене у високошколском образовању потребне већ које су промене неопходне (Snoek 2003). Разумети квалитет образовања студената значи разумети различита теоријска схватања образовања која суштински одређују природу, начин остварења и показатеље

---

¹ rzjzboj@ptt.rs

квалитета образовања. Без обзира на то са које теоријске платформе полазимо, промене у високошколском образовању је могуће сагледати само *post festum*, а то значи тек после извесног времена кад се почну упоређивати резултати „пре“ и „после“ увођења студирања по болоњским принципима.

Један од приоритетних задатака у процесу примене принципа Болоњске декларације јесте да студент буде у центру ефикасног наставног процеса. Болоњска декларација даје смернице за промене високошколског образовања у Европи са циљем да се оно прилагоди новим околностима, потребама студената и усклади са захтевима тржишта. Образовне програме, који се нуде у академским установама, треба реформисати тако да буду упоредиви и усагласиви, што би унутар европске зоне високог образовања требало да олакша кретање и запошљавање студената.

Основни принципи на којима се Болоњска декларација темељи: мобилност студената и наставника, ефикасност студија (бржи пут до дипломе и посла), перманентна евалуација, обезбеђење квалитета високог образовања, поштовање мишљења студената, већа укљученост студената у наставни процес, квалитетнија комуникација професор – студент... и њихова имплементација у дати систем високог образовања, по правилу постаје услов, средство и циљ актуелне реформе. Процес реформисања, зависно од локалних, регионалних и националних специфичности, може бити краћи или дужи, лакши или тежи, али у сваком случају није једноставан нити се може објавити и применити екстензивном акцијом националних или чак интернационалних размера. У питању је дуготрајан процес који се одвија преко континуираних, свеобухватних напора и настојања да се оствари нова концепција високог образовања сагласна са другачијим положајем и циљевима високог образовања, са структуралним и функционалним променама које су се десиле, односно које се дешавају у пољу образовања. У том контексту смо посматрали промене у високом образовању са намером да их препознамо као педагошка достигнућа али и да се упитамо да ли се могу именовати као педагошка достигнућа.

Будући да су студенти један од фактора који могу да сагледају проблеме унутар васпитно-образовног система у коме се спроводи настава, неопходно је њихово укључивање у промене које се одвијају у делу контроле квалитета наставе. Зато је за вредновање наставе, засновану на захтевима болоњског процеса важно мишљење студената о настави коју похађају, о обиму и садржају градива, о односу са професорима, о потешкоћама реализације принципа Болоњске декларације и слично. У суштини, вредновање би требало схватити као процес истраживања образовне праксе, која се може спроводити квантитативним и квалитативним методама за мерење ефеката образовног рада, односно за процењивање вредности, ефикасности или корисности појава, те поступака у којима могу учествовати студенти, наставници и остало особље (Јанковић и Секулић 2009).

Међутим, након десет година од имплементације болоњског процеса, високо образовање у Србији је и даље оптерећено многим нерешеним или делимично решеним проблемима. У универзитеској пракси и даље су присутни

проблеми ефикасности студирања, стицања непотребног и нефункционалног знања, застарелих уџбеника, лоше комуникације са професорима, слабе укључености студената у рад факултета, недовољне праксе и прилика за истраживачки рад студената.

Показало се да је од самог почетка реформа високог образовања била недовољно припремљена, пре свега у смислу недовољне обавештености и припремљености главних носилаца реформских захвата: наставника и студената. Универзитет треба посматрати као место стицања знања и место селекције, затим, као место обављања професионалне делатности и, на крају, као место које прелама целокупан културни и друштвени развој. Промене које се одвијају у европском академском простору треба посматрати као резултат дијалектичког односа социјалног профила, сазнајних капацитета и аспирација студената, али и фактора који утичу на њихово позиционирање у друштву што доводи до преиспитивања утицаја нове уписне политике, курикуларне реформе и начина оцењивања студената (Фелоузис 2001: 145–147). Већина истраживача се бави квалитетом универзитетског образовања кроз истраживање улоге, структуре, вредности, подстицаја али и отпора увођења разноврсних промена у домену високошколског образовања (Коковић 2011; Бојовић, Судзиловски 2014; Ковачевић 2011). Упркос томе, очекивања студената о болоњским принципима нису ни позитивна нити негативна. Стиче се утисак да је код студената више присутна једна објективно-критичка оријентација која се односи на сагледавање реалних проблема и људских фактора који успоравају спровођење процеса. Овакав став је последица реакције увођења промена у високом образовању али и незадовољства начином реализације и имплементације промена у високом образовању (Кukić, Ćutura, Babić 2008: 8). Студенти су мишљења да се промене универзитетске наставе налазе на задовољавајућем нивоу али и не на друштвено очекиваном нивоу (Илић 2011: 29).

Методологија истраживања

Имплементацију основних принципа на којима се темељи Болоњска декларација (мобилност студената и наставника, ефикасност студија, бржи пут до дипломе и посла, перманентна евалуација и обезбеђење квалитета високог образовања, поштовање мишљења студената, комуникација студент – професор...) поставили смо као параметре којима смо се руководили у истраживању. Тиме смо, у доброј мери, одредили проблем истраживања из којег су произашли следећи истраживачки задаци: (1) утврдити ставове студената о (не)постојању промена које је донела Болоњска декларација, (2) утврдити ставове студената о очекиваним променама у високом образовању, (3) утврдити ставове студената о стварним променама у високом образовању и могућности именовања тих промена у „педагошка достигнућа“.

Истраживање је спроведено на узорку од 177 студената друге и треће године основних студија Учитељског факултета у Ужицу, на почетку зимског се-

местра школске 2015/2016. Разлози зашто нисмо у узорак укључили студенте прве и четврте године су следећи: студенти прве године започињу процес студирања по болоњским принципима па, самим тим, немају довољно искуства о променама које настају током студирања а студенти четврте године студија су више окренути ка неким практичнијим проблемима везаним за будућност (тражење запослења, наставак професионалног усавршавања и слично). Ставови студената су прикупљени анкетним упитником сачињеним од питања отвореног и затвореног типа а који је направљен управо за ово истраживање. У обради добијених података коришћена је дескриптивна статистика (фреквенција и хи квадрат) што је урађено помоћу СПСС пакета.

Резултати истраживања

Према резултатима истраживања студенти сматрају да је, генерално, имплементација болоњских принципа допринела променама у високом образовању о чему се изјаснило готово 60% испитаних студената док 40% студената не дели њихово мишљење. Ако погледамо резултате по студијским годинама већи проценат студената друге године (71%) има позитивно мишљење о насталим променама док су студенти треће године (59,37%) нешто суздржанији сматрајући да уведене промене немају позитивну рефлексију на квалитет студирања (табела 1).

Табела 1: Ставови студената о (не)постојању промена у високом образовању

Година студија	(не)постојање промена насталих као резултат увођења болоњског процеса		Укупно
	Да	не	
Друга	80 71%	33 29%	113
Трећа	26 40,63%	38 59,37%	64
Укупно	106 59,88%	71 40,11%	177 100,00%

Други истраживачки задатак се односио на промене у високом образовању, настале као резултат (или као последица) уграђивања начела болоњског студирања. Резултати истраживања показују да студенти разумеју промене али да их у различитом проценту прихватају. Од 2006. године, када је почела примена начела Болоњске декларације, очекивања студената у погледу квалитетнијег високог образовања била су знатно позитивнија у сегментима који се односе на принципе Болоњске декларације (Lugomer-Armanoї 2001; Kovačević 2004).

Табела 2: Ставови студената о очекиваним начинима остварења промена у високом образовању

Ред. бр.	Ставови студената о стварним (видљивим) променама на Факултету	Друга година (N=113)		Трећа година (N=64)		Укупно Укупно
		Слажем се		Слажем се		
1.	Квалитетан наст. процес	36	31,86%	18	28,12%	54 30,51%
2.	Доступност професора	33	29,20%	15	23,44%	48 27,11%
3.	Смањење садржаја	8	7,08%	11	17,19%	19 16,24%
4.	Укљученост студената	17	15,04%	5	7,81%	22 18,80%
5.	Сопствено мишљење студената	15	13,27%	8	12,5%	23 19,66%
6.	Студентски статус	4	3,53%	7	10,94%	11 9,40%
7.	Укупно	113	100%	64	100%	177 100%

У оквиру овог истраживачког задатка добијени резултати су приказани преко показатеља учесталости појединих одговора где је евидентно да су очекивања студената била усмерена на квалитетнији наставни процес (30,51%); већу доступност професора (27,11%) и поштовање мишљења студената (19,66%) о чему сведоче и резултати представљени у табели 2. У прилог томе говоре и резултати истраживања спроведеног са студентима Универзитета у Бања Луци, Источном Сарајеву и Добоју где готово половина испитаних студената сматра да је квалитет универзитетске наставе, организоване по принципима Болоњске декларације, далеко од очекиваног квалитета (Илић 2011: 30).

Трећи задатак истраживања се односио на стварне (видљиве) промене које су настале увођењем Болоње и које студенти, након десетогодишње промене у високом образовању, реално примењују у процесу студирања.

Табела 3: Ставови студената о стварним (видљивим) променама на Факултету

Ред. бр.	Ставови студената о стварним (видљивим) променама на Факултету	Друга година (N=113)		Трећа година (N=64)		Вредности χ^2
		Слажем се		Слажем се		
1.	На факултету се доследно примењује Болоњска декларација	46	40,71%	3	4,69%	$\chi^2=32,107$; $d=4$; $p=0,000$
2.	Студенти равноправно учествују у образовном процесу (настави)	47	41,59%	22	34,37%	$\chi^2=9,190$ $d=4$ $p=0,057$

3.	Студенти слободно бирају изборни предмет	93 82,30%	34 53,12%	$\chi^2=27,272$ d=4 p=0,000
4.	Квалитет наставног процеса је побољшан	46 40,71%	7 10,93%	$\chi^2=24,947$ d=4; p=0,000
5.	Нови систем омогућава ефикасније стицање знања	45 39,82%	7 10,93%	$\chi^2=23,699$ d=4; p=0,000
6.	Нови систем омогућава брже стицање диплома	24 21,23%	10 15,79%	$\chi^2=12,122$ d=4; p=0,016
7.	Већа мобилност студената	35 30,97%	6 9,37%	$\chi^2=19,054$ d=4; p=0,001
8.	Већа укљученост студената у рад факултета	43 38,05%	6 9,37%	$\chi^2=29,302$ d=4; p=0,000
9.	Већа укљученост студената у реализацију наставног процеса	45 39,82%	9 7,96%	$\chi^2=27,674$ d=4; p=0,000
10.	Комуникација са професором путем телефона, електронски ...	54 47,79%	20 31,25%	$\chi^2=6,076$ d=4; p=0,194
11.	Искључиво комуникација са професором у термину консултација	27 23,89%	12 18,75%	$\chi^2=4,472$ d=4; p=0,346

У обради резултата коришћен је хи квадрат како би се утврдиле статистичке значајности у слагању међу ставовима студената друге и треће године. Добијени параметри показују, са једне стране, да од укупно 11 задатих тврдњи за 8 тврдњи постоји висока статистички значајна разлика у ставовима студената друге и треће године о стварним променама у процесу студирања. Показатељи недвосмислено показују да су студенти друге године ригиднији у ставовима којима изражавају своје незадовољство недоследном применом Болоње, немогућношћу да слободно бирају изборни предмет, постављају питање квалитета наставног процеса, сматрају да су студенти недовољно укључени у рад факултета у смислу поштовања студента као личности итд. Значајно је истаћи да се готово половина студената друге године слаже са изнетим тврдњама док се тек нешто мање од 10% студената треће године слаже са мишљењем млађих колега.

Са друге стране, једино приближавање у ставовима студената друге и треће године односи се на преостале четири тврдње где је приметно извесно слагање. Студенти обе студијске године имају приближан став о равноправној укључености студената у настави $\chi^2=9,190$; d=4; p=0,057, нису сигурни да нови систем омогућава брже стицање диплома систем $\chi^2=12,122$; d=4; p=0,016 и оно што им је заједничко јесте незадовољство комуникацијом са предметним професорима која се односи како на доступност професора $\chi^2=6,076$; d=4; p=0,194 тако и на консултативни рад професора и студента $\chi^2=4,472$; d=4; p=0,346 (та-

бела 3). При том истичемо да се, у погледу ове четири тврдње ради о показатељима слабе учесталости.

Поимање студената према новинама које је донела примена болоњских принципа предмет је интересовања многих истраживача. Истраживање које се односило на евалуацију положаја студената у процесу студирања на Вишој школи за образовање васпитача у Београду показало је да постоји недовољна партиципација студената у доношењу одлука које су за њих од изузетног значаја када је у питању процес студирања. Наиме, студенти су у малом броју консултовани: када је у питању обим и квалитет градива које се усваја 26% студената, када се ради о избору професора и ментора консултовано је 41% и свега 19% студената када је у питању начин испитивања и оцењивања (Анђелковић и Тебић: 2006). У болоњском процесу једна од главних премиса „студент у центру учења“ није остварена што потврђује чак 84% испитаника а њихово мишљење се темељи на подацима истраживања спроведеног на универзитетима из држава бивше Југославије (Сарајево, Никшић, Бања Лука, Загреб Љубљана...) (Керовић: 87).

Закључак

Анкета спроведена међу студентима друге и треће године студија Учитељског факултета у Ужицу показала је да се промене настале имплементацијом принципа Болоњске декларације не могу ставити под заједнички именитељ „педагошка достигнућа“. Готово половина испитаних студената сматра да промене, евидентно, постоје у готово свим сегментима универзитетског образовања. Уочене промене јесу на задовољавајућем нивоу али не и на друштвено очекиваном нивоу. Оно што је важно јесте чињеница да студенти нису пасивни у погледу свог статуса кад су у питању разноврсне новине које се покушавају уградити у систем високошколског образовања. Очекивања студената о променама које је требало да донесе нови систем студирања су велика што се види из показатеља где је трећина студената очекивало позитивне промене у погледу квалитетнијег наставног процеса, бољег статуса студента, квалитетније комуникације са професором, брже стицање дипломе и слично.

Највећа неслагања студената, у погледу датих ајтема Упитника, односе се на степен квалитета комуникације професор – студент као и на консултативни рад. Студенти друге и треће године немају исти став у погледу поштовања интегритета личности студента док приближан број испитаника сматра да болоњски принципи не доприносе бржем стицању дипломе.

У целини посматрано, десетогодишња примена Болоњске декларације у високом образовању у Србији, указује на постојање промена у погледу квалитетног функционисања високошколског образовања. Полазећи од синтагме „студент у центру“ која представља једну од одредница Болоњске декларације, а према добијеним резултатима истраживања, евидентно је да је присутан раскорак између очекиваног и оствареног. Студенти су очекивали позитивније промене у погледу квалитетнијег студирања.

Литература

- Бојовић, Ж., Судзиловски, Д. (2014). Ставови студената Учитељског факултета о појму и утицају глобализације на васпитање, у: *Наука и глобализација*, том 2/2, ур. Бабић Миланка, Источно Сарајево: Филозофски факултет, 1043–1055.
- Felouzis, G. (2001). *La condition étudiante. Sociologie des étudiants et de l'Université*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Илић, М. (2011). Квалитет универзитетске наставе и болоњски процес, у: Квалитет наставног и научног рада и болоњски процес, ур. Бранковић Драго, Бања Лука: Филозофски факултет, 9–45.
- Керовић, Р. (2011). Болоњски процес и статус науке на универзитету у: Квалитет наставног и научног рада и болоњски процес, ур. Бранковић Драго, Бања Лука: Филозофски факултет, 59–93.
- Kovačević, M. (2004). Designing polices for mobile students (Izvjеšće s Bolonja seminara, Noordwijk 11./12. listopad 2004). www.caos.nl/ocw.
- Коковић, Д. (2011). Болоњска декларација – подстицаји, отпори, ризици, у: Квалитет наставног и научног рада и болоњски процес, ур. Бранковић Драго, Бања Лука: Филозофски факултет, 127–137.
- Ковачевић, Б. (2011). Студентска анкета и квалитет универзитетске наставе, у: Квалитет наставног и научног рада и болоњски процес, ур. Бранковић Драго, Бања Лука: Филозофски факултет, 213–225.
- Kukić, S., Čutura, M., Mabić, M. (2008). Bolonjski proces u percepciji studenata Sveučilišta u Mostaru, *Informatologia*, 41, 1, 1–9. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo.
- Lugomer-Armano, G., Kamenov, Ž., Ljubotina, D. (ur.) (2001). Problemi i potrebe mladih u Hrvatskoj: Izvjеštaj s XI. Ljetne psihologijske škole. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Maksimović, J., Stanislavljević Petrović, Z. (2012). Противуречна искуства студената о дoметима реформе високог образовања, *Теме* г. XXXVI Бр. 3 Стр. 1173–1189. Ниш: Универзитет у Нишу.
- Snoek, M. (2003). The use and methodology of scenario making, *European Journal of Teacher Education*, Vol.26, No.1. 9–19.

Žana P. Vojović

PEDAGOGICAL ACHIEVEMENTS IN HIGHER EDUCATION – THE PERSPECTIVE OF STUDENTS OF TEACHER TRAINING FACULTY

Summary

The paper presents research into the identification of new trends in higher education but from the perspective of students. In fact, higher education is, to a large extent organized

in accordance with the principles of the Bologna Declaration. We wondered how the application of these principles has led to changes in the work and progress of students and whether these changes can be called collectively “pedagogical achievements”. For this purpose, give the following scientific and research tasks: (1) identify students’ attitudes about the existence or non-existence of the changes brought about by the Bologna Declaration, (2) determine the views of students on ways to achieve change in higher education, (3) identify students’ attitudes about the possibility appointment of these changes in the “pedagogical achievements”. The study included 177 students. For the purposes of research a questionnaire for students consists of open-ended questions in which students, without limitation, amounted own perception of what’s new adopted the Bologna Declaration and the ways of identifying new trends in higher education that can be subsumed under the term “pedagogical achievements”. The survey includes students from the second and third year students who attend schools in the Teachers College in Uzice, in 2015/2016. school year.

INTERKULTURALNI PRISTUP U OBRAZOVANJU

Sažetak: Zadatak obrazovnog sistema je da obezbedi jednakost i pravednost svih učesnika obrazovnog procesa. Interkulturalni pristup u obrazovanju podrazumeva interakciju različitih kultura, zajednica i grupa poštujući principe tolerancije i međusobnog uvažavanja. Važnost interkulturalne interakcije u procesu globalizacije je ogromna. Cilj ovog rada je da ukaže na značaj interkulturalnog obrazovanja i vaspitanja posebno u obaveznom obrazovanju. Predmet rada su interkulturalni sadržaji i metode u obaveznom obrazovanju u Republici Srbiji i zemljama Evropske unije. Komparativnom analizom interkulturalnih sadržaja i metoda, navedenih obrazovnih sistema utvrđene su mogućnosti za promene u okviru obrazovnog sistema Republike Srbije.

Cljučne reči: interkulturalni pristup, obrazovni sistem, preporuke za obrazovnu praksu

Uvod

Zadatak obrazovnog sistema svakog demokratskog društva je da omogući kvalitetno i pravedno obrazovanje svih njegovih članova. Proces vaspitanja i obrazovanja predstavlja ključni elemenat svakog društva i upravo u procesu vaspitno-obrazovnog rada „treba potaknuti učenike da shvate, da prihvate i da deluju kako bi zaživelu više pravde, jednakosti, slobode, dostojanstva, prava, tolerancije, mira i demokratije“. To je pozitivno vaspitanje koje može da unapredi i druge izbore (Budić i sar. 2012). Savremeno društvo procesom globalizacije izloženo je stalnim promenama na svim nivoima: u nauci, tehnološkom razvoju, ekonomiji i svakako obrazovanju. Mogućnosti kurikuluma obaveznog obrazovanja Republike Srbije u formiranju interkulturalnih znanja, stavova i veština učenika za poštovanje i razumevanje različitih nacija, etničkih i kulturnih grupa su velike. Hipoteza istraživača je da se kapacitet ovog kurikuluma, vezan za interkulturalne sadržaje, ne koristi u dovoljnoj meri i na adekvatan način. Takođe, kurikulum pojedinih predmeta (istorije, geografije) u Republici Srbiji neophodno je reformisati izmenama u ciljevima, programskim sadržajima i metodama rada. Kurikulum obaveznog obrazovanja u Srbiji iz ugla interkulturalnog obrazovanja, nije kompatibilan sa kurikulumima zemalja članicama Evropske unije (EU). To se odnosi na primenu adekvatnih metoda podučavanja i ostvarivanja ishoda stvaranje društveno odgovornog građanina tolerantnog u pogledu različitosti.

Cilj ovog rada je da prikaže mogućnosti kurikuluma za razvoj i osnaživanje postojećih interkulturalnih kompetencija učenika. Pravilnim izborom programskih

---

¹ natasabirovljev@yahoo.com

sadržaja, metoda i oblika rada, predstavljanjem kulturoloških različitosti kao bogatstva pojedinca i društva u celini može se ostvariti cilj interkulturalnog obrazovanja, interkulturalno kompetentni učenici otvoreni za različitost i komunikaciju sa drugim ljudima u različitim interkulturalnim kontekstima. Predmet ovoga rada su interkulturalni sadržaji u kurikulumu Srbije i kurikulumima zemalja Evropske unije – Italije, Finske i Austrije. Ove zemlje su izabrane kao primeri različitih obrazovnih sistema u kojima interkulturalno obrazovanje i razvoj interkulturalnih kompetencija učenika i nastavnika ima značajnu ulogu u obrazovnom i vaspitnom procesu. Izdvajanjem nedostataka u kurikulumu Republike Srbije utvrdiće se mere za njegovo poboljšanje. Prema Spasenović (2009) polazeći od funkcija komparativnog proučavanja obrazovanja (deskripcije, interpretacije, evaluacije i primene), prvo je izvršena evidenciju podataka o obrazovnim sistemima a potom njihovo poređenje. U radu su korišćeni prikupljeni podaci i analize strateških dokumenata, zakona i uredbi kako u našoj zemlji tako i u zemljama članica EU. Cilj ove komparacije jeste kritička procena mogućnosti i primena dobrih rešenja koja potiču iz drugih obrazovnih sistema različitog ekonomskog i kulturnog konteksta.

1. Multikulturalno i interkulturalno obrazovanje

UNESCO je 2005. godine doneo „Konvenciju o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izraza“, prema kojoj: „Kulturna raznovrsnost obuhvata mnoštvo načina na koje kulture grupa i društava nalaze svoj izraz. Ovi izrazi se prenose unutar i između grupa i društava“. Savet Evrope je, kroz Belu knjigu, o interkulturalnom dijalogu, definisao dugoročnu politiku razvoja interkulturalnog dijaloga među evropskim zemljama, kao i između Evrope i susednih država. Po njoj interkulturalni dijalog je: „proces koji obuhvata otvorenu i dostojanstvenu razmenu mišljenja, između pojedinaca i grupa različitog etničkog, kulturnog, verskog i jezičkog porekla i nasleđa, uz uzajamno razumevanje i poštovanje. Potrebno je imati slobodu i sposobnost izražavanja, kao i volju i umeće da se sasluša mišljenje drugog.“ (Bela knjiga o interkulturalnom dijalogu 2008: 12).

Pod multikulturalizmom se obično podrazumeva oblik kulturne politike, koncept (multikulturalnog) društva u kojem ravnopravno koegzistira više kultura (Đukić 2010: 310). Prema Petroviću i saradnicima (2013) multikulturalno obrazovanje se obično definiše kao obrazovanje koje je orijentisano na upoznavanje drugih kultura, kao i na međusobno prihvatanje pripadnika ovih kultura. Gošović i saradnici (2007) definišući ciljeve interkulturalnog obrazovanja ističu „omogućavanje zajedničkog života, uzajamno poštovanje i razumevanje, kao i jednake mogućnosti za pripadnike različitih kultura“. Savet Evrope promovišući interkulturalizam pokušava da prevaziđe multikulturalizam, stari pristup upravljanja kulturnim različitostima. Takođe, želi i da izbegne raniju politiku zasnovanu na asimilaciji, smatrajući da je interkulturalni dijalog, novi pristup kojim će se stvoriti inkluzivno društvo. Interkulturalni dijalog pri tome podrazumeva uzajamno poštovanje i ravnopravno uvažavanje različitosti.

Banks razlikuje pet osnovnih dimenzija interkulturalnog obrazovanja koje se međusobno prepliću: integracija sadržaja, konstrukcija znanja, pedagogija pravednosti, smanjenje predrasuda i školska kultura (Banks 2006). Integracija sadržaja podrazumeva izučavanje pojmova i sadržaja, iz različitih kultura u okviru obaveznog kurikula. Konstrukcija znanja se odnosi na „omogućavanje učenicima da razumeju kako različite perspektive unutar disciplina utiču na proces konstrukcije znanja“. Ovakav način rada nastavnika podrazumeva nastavnikovu veštinu i sposobnost organizacije nastavnog procesa, razvijanje kod učenika svesti o školskim sadržajima nastalim u određenim istorijskim i kulturnim kontekstima. Prema Banksu različite nastavne metode omogućavaju ostvarenje punih potencijala svakog učenika/ce a takav način rada dovodi do pedagogije pravednosti. Dimenzija interkulturalnog obrazovanja koja je usmerena na menjanje negativnih stavova učenika prema kulturnim razlikama naziva se smanjenje predrasuda. Sve napred izloženo doprinosi školskoj kulturu koja podrazumeva razvijanje atmosfere u školi koja učenike kroz saradnju sa ostalim akterima obrazovnog procesa osnažuje da razviju svoje pune potencijale. (Banks 2006).

Interkulturalno obrazovanje u Republici Srbiji pronalazi pravni okvir u međunarodnim instrumentima i nacionalnom zakonodavstvu. To su pre svega Ustav Republike Srbije (2006) i Savezni Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2002), kao i Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2015).

2. Da li je Republici Srbiji potreban interkulturalni pristup u obrazovanju?

Argument za neophodnost jačanja interkulturalnog obrazovanja i osnaživanje interkulturalnih kompetencija učenika i nastavnika, autorka ovog rada pronašla je u sprovedenim istraživanjima u Srbiji po pitanju tolerancije prema različitim kulturama, religijama i pripadnicima manjinskih grupacija. Prema istraživanju Fonda za otvoreno društvo (2007) o mogućnostima za jednakost i kvalitet obrazovanja Roma u Srbiji „diskriminišući stavovi koje nastavnici ispoljavaju prema učenicima romske nacionalnosti u praksi se često odražavaju u obliku sniženih očekivanja od učenika Roma, što zatim povlači i pružanje nižeg kvaliteta obrazovanja“.² Prema istraživanju Centra za prava deteta,³ značajan procenat dece i mladih ima negativan stav prema osobama drugačije seksualne orijentacije (36,5%), prema ateistima (23,0%) i pripadnicima drugih nacionalnosti (21,8%). U izveštaju ETF-a za Srbiju (2009) godine kao prepreke inkluzivnom obrazovanju izdvajaju se „diksriminacija,

² Istraživanja koje je Društvo učitelja u saradnji sa Zavodom za vrednovanje kvaliteta obrazovanja (ZUOV) i Fondom za otvoreno društvo sprovelo 2010. godine. Projekat „Podrška inkluzivnom obrazovanju kroz obrazovni sistem“, odnosno „Obezbeđivanje horizontalne i vertikalne stručne podrške prosvetnim radnicima za razvoj inkluzivnog obrazovanja u redovnim školama“. Uzorak od 811 ispitanika u ovom istraživanju činili su učitelji/ce, nastavnici/e i profesori/ke razredne nastave različitog profesionalnog iskustva, starosne dobi i pola, koji/e izvode nastavu u osnovnim školama u 15 mesta različite veličine.

³ Koalicije za monitoring prava deteta u Srbiji i organizacija Save the children (2012).

predrasude i stereotipi u društvu i u školi“. Slična istraživanja sprovedena su 2009/2010. godine o uverenju budućih studenata o inkluzivnom obrazovanju⁴ (Macura-Milovanović 2010). Prema istraživanjima Beogradske otvorene škole (2010) školski sistem više nema tako jak uticaj na formiranje svesti mladih generacija kao pre nekoliko decenija, ali ipak predstavlja jedno od najmoćnijih sredstava za dugoročno formulisanje i učvršćivanje osnovnih društvenih vrednosti. Sve napred izloženo navodi na važnost interkulturalnog obrazovanja i osnaživanje postojećih očigledno nedovoljno razvijenih interkulturalnih kompetencija kako učenika tako i nastavnika.

3. Obavezno obrazovanje u Republici Srbiji

Obrazovanje u Srbiji podeljeno je na četiri nivoa: predškolsko, osnovno, srednje i visoko obrazovanje. Osnovno obrazovanje je obavezno i traje do 16. godine starosti i obuhvata dva ciklusa: razrednu nastavu od prvog do četvrtog razreda i predmetnu od petog do osmog razreda. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja donet 2003. godine izvršio je modernizaciju sistema obrazovanja i uveo je elemente unapređenja kvaliteta poput standarda postignuća na završetku obaveznog obrazovanja, standarda za nastavnike, poboljšao autonomiju škola i napravio pomak u promeni sistema osiguranja kvaliteta. Nekoliko godina kasnije (2009), usvojen je novi Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja⁵ sa ciljem poboljšanja kvaliteta obrazovnog procesa, potencirajući pravo na obrazovanje i dostupnost kvalitetnog obrazovanja za sve učenike. Prema važećem Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2015. godine⁶, ciljevi obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji⁷ su: „Formiranje stavova, uverenja i sistema vrednosti, razvoj ličnog i nacionalnog identiteta, razvijanje svesti i osećanja pripadnosti državi Srbiji, poštovanje i negovanje srpskog jezika i svog jezika, tradicije i kulture srpskog naroda, nacionalnih manjina i etničkih zajednica, drugih naroda, razvijanje multikulturalizma, poštovanje i očuvanje nacionalne i svetske kulturne baštine; razvoj i poštovanje rasne, nacionalne, kulturne, jezičke, verske, rodne, polne i uzrasne ravnopravnosti, tolerancije i uvažavanje različitosti“.

⁴ Uzorak je činilo 113 studenata iz Slovenije (što čini 91,9% svih studenata Odeljenja razredne nastave na Pedagoškom fakultetu u Ljubljani) i 206 studenata iz Srbije (144 studenata, tj. 92,5% od ukupnog broja na smeru Profesor razredne nastave na Učiteljskom fakultetu u Beogradu i 62 studenta, tj. 68,8% od ukupnog broja na smeru Učitelj na Pedagoškom fakultetu u Jagodini. Dobijeni rezultati pokazuju da bi skoro tri četvrtine studenata sigurno uključilo učenike raseljenih i izbeglih lica; skoro dve trećine bi sigurno uključilo romske učenike; a manje od polovine studenta bi sigurno uključilo ostale grupe učenika. Skoro svaki peti student u svoje odeljenje sigurno ne bi uključio učenike sa intelektualnim smetnjama, sa oštećenjem vida i sa oštećenjem sluha.

⁵ Sl. glasnik RS, br. 72/2009, koji je dopunjen Zakonima o izmenama i dopunama, Sl. glasnik RS, br. 52/2011 i 55/2013[

⁶ član 4/14 i 4/15

⁷ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS“, br. 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015 - autentično tumačenje i 68/2015)

U pedagoškoj literaturi postoje različiti pristupi i tumačenja kurikuluma. Pojednostavljeno tumačenje kurikuluma jeste njegovo poistovećivanje sa nastavnim planom i programom. Ovakvo tumačenje u središte obrazovne i vaspitne delatnosti škole stavlja sadržaj definisan nastavnim planom i programom koje treba realizovati u praksi. Nastavni sadržaji obavezni su za sve škole istog nivoa i vrste, za sve nastavnike i učenike. U novije vreme kurikulum se uglavnom objašnjava kao „popis znanja koje treba preneti učeniku, težnji za određenim postignućima kod učenika i usmerenošću na proces nastave i prakse“ (Smith 2000).

Nastavni plan u Republici Srbiji sadrži: obavezne i izborne predmete po razredima, godišnji fond časova i obrazovne i vaspitne oblike rada (dodatna i dopunska nastava, sekcije). Nastavni program određenog razreda sadrži: svrhu, ciljeve, zadatke obrazovanja, spisak obaveznih i izbornih predmeta sa predmetnim ciljevima, zadacima i uputstvima o realizaciji. Sadržaji nastavnog predmeta raspoređeni su u nastavne teme – deo nastavnog programa u kojem dominira određena tematika manjeg obima i nastavne jedinice – obim nastavnog sadržaja koje se može realizovati najčešće za jedan nastavni čas. Uputstvo predstavlja kratak opis za realizaciju sadržaja odnosno u nekim programima metode i oblike rada. U većini zemalja EU Nacionalni kurikulum definiše naziv nastavnog predmeta, opis ili određenje predmeta, organizaciju predmeta, položaj u kurikularnom području, ciljeve predmeta, razrede i obrazovne cikluse, didaktičko-metodičke smernice, način izvođenja nastave i evaluaciju. Nacionalni kurikulum određuje očekivana učenička postignuća za obrazovno-vaspitna područja po ciklusima. U njemu su predmeti svakog obrazovno-vaspitnog područja i izdvojene kompetencije. U kurikulumu najčešće postoje međupredmetne teme i njihovi ciljevi. Nacionalni kurikulum čini polazište za izradu nastavnih planova i predmetnih kurikuluma utemeljenih na ishodima obrazovnih područja. Nacionalni kurikulum je takođe važan za izradu udžbenika i drugih nastavnih i obrazovno-vaspitnih sredstava i predstavlja značajan dokument za planiranje i organizovanje rada škola. Za razliku od zemalja EU u Srbiji u okviru nastavnog programa predmeta, ne postoje definisane međupredmetne teme, ishodi i kompetencije u osnovnoškolskim nastavnim programima dok su neki srednjoškolski programi reformisani u tom smeru.

4. Komparativna analiza obrazovnih sistema Republike Srbije, Italije, Finske i Austrije

Prema (Eurydice 2012)⁸ u EU po načinu organizacije obaveznog obrazovanja izdvajamo tri različita sistema: kombinovano, primarno i niže sekundarno obrazovanje (Finska), zatim primarno obrazovanje posle koga je integrisano sekundarno obrazovanje (ISCED 2)⁹ koje čini „zajedničko jezgro“ obrazovanja (Italija) i primarno obrazovanje posle koga je diferencirano sekundarno obrazovanje (Austrija). Komparativnom

⁸ Izvor:http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/key_data_series/134EN.pdf

⁹ http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/facts_and_figures/education_structures_EN.pdf

analizom obrazovnih sistema Republike Srbije, Austrije, Finske i Italije zaključujemo da se dužina obaveznog obrazovanja u kompariranim zemljama EU i Srbije razlikuje, najduža je u Italiji a najkraća u Srbiji. Shodno tome i godine početka obaveznog obrazovanja (šesta ili sedma) i završetka (petnaesta ili šesnaesta) se razlikuje u poređanim državama. U Italiji i Austriji osnovna škola traje četiri dok u Finskoj i Srbiji osam godina a srednjoškolsko obrazovanje samim tim varira po dužini od tri (četiri razreda) u Finskoj i Srbiji preko šest godina (Italija) do osam u Austriji.

Krajem prošlog veka, Italija se kao i većina zemalja Zapadne Evrope susrela sa većim prilivom migranata iz različitih delova sveta. Sve veća potreba za interkulturalnim obrazovanjem u školama posebno je naglašeno u devedesetim godinama XX veka, kada se na teritoriju ove države useljava veliki broj raseljenih lica iz različitih zemalja Evrope ali i sa drugih kontinenata. Ovakav priliv stranih državljana „naterao“ je regionalne vlasti u područjima posebno obuhvaćenim migracijama da razmišljaju o „integraciji stranaca“ u obrazovni sistem Italije. U regijama koje su se isticale većim brojem „stranaca“ opštine su kroz saradnju sa školama počele da organizuju projekte interkulturalne edukacije za učenike i njihove roditelje. Danas su ovakvi projekti prilagođeni svim učenicima, nastavnicima i roditeljima kao pomoć za bolje upoznavanje različitih kultura. Projekti obuhvataju predavanja, diskusije, tribine, radionice i mnogobrojne aktivnosti u koje su uključeni kulturni medijatori. Cilj ovakvih kurseva projektnog karaktera je da se učenici i njihovi roditelji ali i nastavnici upoznaju sa različitim kulturama kroz proučavanje istorije, geografije, književnih dela, muzike, filmova i slično. Kulturna medijacija podrazumeva različite metode i oblike rada a vrlo često se odvija i izvan okvira same škole.

Tabela 1: Primer segmenta iz kursa kulturne medijacije za osnovnu i nižu srednju školu: istorija, geografija, literatura i umetnost Rusije (Richter Malabotta 2006: 254)

Geografija	Istorija	Literatura, umetnost
1. Stanovništvo Rusije 2. Klima Rusije 3. Reljef Rusije 4. Prirodne zone (tundra, tajga stepa) – kroz slike i filmove	1. Prva slovenska država 2. Hrišćanstvo u Rusiji 3. Najeza Mongola 4. Širenje Rusije 5. Formiranje Ruske imperije 5. Prvi svetski rat i kriza u Rusiji 6. Socijalistička revolucija i formiranje Sovjetskog saveza (SSSR) 7. Uloga Rusije danas	1. Literatura – Rusija zemlja velikih pisaca: Puškin, Gogolj, Tolstoj, Dostojevski 2. Arhitektura (poređenje kulture Rusije i Italije) kroz slike i filmove 3. Ruski balet – klasičan i moderan kroz filmsku projekciju

Od 2013¹⁰. godine, prema preporukama EU, nastava u italijanskim školama se sprovodi uz korišćenje kompetencija. U istorijsko-humanističkom području (italijan-

¹⁰ Prema nalozima *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*.

ski jezik, istorija, geografija) poseban akcenat je na interkulturalnoj dimenziji a ishodi se odnose na: poznavanje kulturnog porekla i prirode političkih, pravnih, socijalnih i ekonomskih institucija u Italiji i Evropi; razumevanje prava i dužnosti građana; poznavanje italijanske istorije u okviru evropske i međunarodne istorije, naročito u vezi sa događajima, geografskim kontekstom i najvažnijim ličnostima. Takođe, neophodno je poznavanje ključnih elemenata italijanske i evropske kulture, književne, umetničke, filozofske i verske tradicije, kroz proučavanje najrelevantnijih autorskih radova i sticanje neophodnih alata za poređenje sa drugim kulturama i tradicijama.

Finski učenici se u obaveznom obrazovanju upoznaju sa svojim kulturnim nasleđem i pripremaju se za aktivno učešće u multikulturalnom svetu. Finski nacionalni kurikulum određuje međupredmetne teme, to jest ključna prioriteta područja, ciljeve i sadržaje koji su uključeni u nekoliko školskih predmeta. Cilj međupredmetnih tema o kulturnom identitetu i internacionalizaciji je da pomogne učenicima da razumeju suštinu finskog i evropskog kulturnog identiteta, nađu svoj kulturni identitet i razvijaju sposobnosti za interkulturalnu interakciju u inostranstvu. Nastava je organizovana tako da učenici razumeju raznolikost ljudskog života i životnih okruženja širom sveta. Cilj je da učenici shvate uzroke i posledice različitih kulturnih, društvenih i ekonomskih pojave u Evropi i svetu.

Interkulturalni elementi u nastavi geografije ogledaju se u razvoju kompetencija po kojima će se učenici upoznati sa različitim tumačenjima pojma kulture i biti u stanju da opišu posebne karakteristike različitih kultura; upoznati sa nematerijalnim i materijalnim kulturnim nasleđem; biti svesni svog kulturnog nasleđa i znati da promovišu svoju kulturu; poštuju kulturne raznolikosti kao deo bogatstva života i kao izvor kreativnosti i biti u stanju da razmišljaju o alternativama kulturnog razvoja u budućnosti; biti u stanju da komuniciraju sa ljudima iz različitih kulturnih pozadina, čak i nastojati da aktivno doprinose izgradnji multikulturalnog društva zasnovanog na uzajamnom poštovanju.

U Austriji (2009) Nacionalni okvirni kurikulum za predškolsko obrazovanje i vaspitanje definiše obrazovna područja i aktivnosti koje obrazovna ustanova mora da poštuje. Jedan od ciljeva je i otvorenost prema drugim društvima i kulturama, tako da se na najnižem nivou obrazovanja učenici upoznaju sa interkulturalnim obrazovanjem i počinju razvoj interkulturalnih kompetencija. Razvoj društveno-komunikacijske sposobnosti, kao što su sposobnost za saradnju i rešavanje sukoba, prihvatanja tolerancije i odgovornost za sebe i druge, gradi se sposobnost emocionalne samoregulacije. Demokratska društva smatraju interkulturalne vrednosti kao preduslov za mogućnost odgovornog ponašanja i konstruktivnog učestvovanja u društvenim procesima. Austrijska školska organizacija¹¹ vodi računa o austrijskim školama i škole imaju zadatak da iniciraju otvorenost prema drugim ljudima: učestvuju u austrijskom, evropskom i svetskom kulturnom životu; zastupaju demokratske ljudske i doprinose ostvarenju zajedničkih ljudskih odgovornosti. Jedan od glavnih ciljeva obrazovanja u Austriji je osposobljavanje učenika za demokratsko obrazovanje, „evropsko razmišljanje“ i otvorenost za razumevanje egzistencijalnih problema čo-

¹¹ *Schulorganisationsgesetz, SchOG*

većanstva. U osnovnoj školi¹² učenici se edukuju da postanu zdravi, marljivi i odgovorni članovi društva i građani Demokratske Federalne Republike Austrije kao države članice Evropske unije. Oni se usmeravaju na nezavisno mišljenje i društveno razumevanje, razmišljanja o drugima, učešće u kulturnom životu Austrije, Evrope i u zajedničkim zadacima čovečanstva za slobodu i miroljubivu koegzistenciju. Takođe, na ovaj način interkulturalno učenje povećava uzajamno razumevanje i poštovanje učenika, omogućava da cenimo ono što je zajedničko sa drugima, a da se pri tom smanje predrasude. Na iskustvima stečenim u učionici i aktivnostima sa ljudima iz drugih evropskih zemalja, posebno iz susednih država razvijaju se interkulturalne aktivnosti učenja u cilju razvoja evropske svesti i kosmopolitizma. Projektna nastava podrazumeva interkulturalnu dimenziju, nastavnicima i učenicima se preporučuje učešće u programima EU i u projektima koji promovišu partnerstvo škola radi promovisanja zajedničkih evropskih vrednosti. Projekti poput Interkulturelles Zentrum, Kulturundsprache¹³, imaju za cilj razvoj interkulturalnih kompetencija kako nastavnika tako i učenika kroz zajedničke interkulturalne aktivnosti kako u okolnim zemljama tako i zemljama sa drugih kontinenata. Na ovaj način izučavanje regija i država sa kojom se obavlja kulturna razmena obavlja se na specifičan način u međusobnoj interakciji pripadnika različitih kultura što svakako olakšava interkulturalno razumevanje i doprinosi smanjenju predrasuda.

Zaključna razmatranja

Vrednosni sistem, religija, ideologija, određuje identitet čoveka i uslovljen je društvenom, političkom i ekonomskom stanjem. Kulturni identitet je obrazac zajedničkog načina života ukazujući pojedincu na poželjno i nepoželjno sa stanovišta date kulture. Svaki identitet je u velikoj meri uslovljen socijalnim kategorijama, nije u potpunosti zadat čoveku, već se izgrađuje tokom života ali se oslanja na slobodan izbor pojedinaca (Sitarski i sar. 2010).

Različite kulturološke odrednice – jezik, tradicija, religija, mitovi, zajedničko poreklo – služe kao materijal za procese izgradnje identiteta. Prema Kimu (1991) interkulturalni identitet ogleda se u: prihvatanju postojećih i novih kulturnih elemenata; povećanju širine i dubine viđenja; većem samorazumevanju, samoprihvatanju i samopouzdanju; povećanoj otvorenosti i fleksibilnosti; povećanoj kreativnosti koja omogućava suočavanje s novim izazovima. Prema Sitarski i saradnicima (2010) nastavni planovi i programi Republike Srbije nisu uvek prilagođeni multietničkom i multireligijskom karakteru Srbije, što školstvu onemogućava prevazilaženje posledica međureligijskih i međuetničkih sukoba iz bliže i dalje prošlosti. U navedenim kurikulumima zemalja EU ciljevi nastavnih predmeta grupisani su u tri područja: sticanja znanja, razvijanje sposobnosti i veština i razvijanje vaspitnih vrednosti. Proučavani kurikulumi obaveznog obrazovanja evropskih država članica EU, kao najvažnije

¹² Volksschule

¹³ Izvor: <http://www.kulturundsprache.at/>

vaspitne vrednosti ističu važnost nacionalnih manjina u društvu, odbacivanje predrasuda, prihvatanje različitosti među narodima i kulturama i razvoj multikulturalnosti. Programi sve tri analizirane zemlje EU posebno ističu podsticanje učenika za aktivno učešće u životu lokalne zajednice, stvaranje aktivnog građanina i preuzimanje odgovornosti pri odlučivanju uz aktivno sticanje znanja učenika i razvoj kreativnog i kritičkog mišljenja. Prema Peroti (Perotti 1994) specifičnost finskog kurikuluma, ogleda se u visokom nivou priznavanja manjinskih kulturnih identiteta. Kao primer programa koji najdoslednije usvaja smernice Saveta Evrope, Puzić (2007) ističe Austrijski nastavni program za osnovnu školu u kome su umesto kulturnih razlika naglašavaju uzajamne veze, pa naglasak nije na podučavanju, već na interakciji, razumevanju i usvajanju kulturno-specifičnih i zajedničkih vrednosti iz različitih kultura. Činjenica je da sistem obrazovanja više vrednuje kognitivne (obrazovne) nego afektivne (vaspitne) ciljeve. Zato je neophodno za ciljeve nastavnih programa predmeta uvrstiti i vaspitne ciljeve pomoću kojih se usmerava formiranje stavova i uverenja učenika. Posebno je važan kontinuitet. Potrebno je početi od predškolskog obrazovanja pa do univerzitetskog obrazovanja. Dobri primeri iz proučavanih zemalja EU u kojima se preporučuje interdisciplinarnost, odvijanje nastave u lokalnoj zajednici i različitim kulturnim i javnim institucijama, učešće kulturnih medijatora mogli bi se uvrstiti i u kurikulum naše zemlje. Potrebno je razvijati kritičko mišljenje kod učenika, osnaživati interkulturalne kompetencije razbijajući predrasude. Nastavni program treba da preporuči metode (kooperativno učenje, projektna nastava) koje podstiču uslove za razvoj kritičkog mišljenja odnosno učenja sa razumevanjem. Time bi se kod učenika podsticao razvoj sopstvenog mišljenja i razvijanje vlastitih moralnih stavova što u interkulturalnom obrazovanju znači i „isticanje važnosti vlastite kulture na realnim osnovama ali i mogućnost shvatanja svih drugih kultura“. Interkulturalna reforma kurikuluma neće doprineti razvoju interkulturalnih kompetencija učenika ukoliko nema promene univerzitetskih programa (uvođenje interkulturalnog pristupa nastavi na fakultetu), programa predškolskog obrazovanja (uvođenje interkulturalnog obrazovanja od najranijeg nivoa), stručnog usavršavanja nastavnika (boljim razvijanjem interkulturalnih kompetencija) ali i promena načina mišljenja svih aktera obrazovnog procesa. U protivnom ovakva reforma kurikuluma završila bi se kao pokušaj da se nešto promeni a suštinski rezultati bi izostali.

Literatura

- Banks, A. J. (2006a). *Race, Culture, and Education: The selected works of James A. Banks*. London and New York: Routledge.
- Budić, S., Andevski, M., Gajić, O. (2012). *Vaspitanje i obrazovanje za demokratiju i ljudska prava u kurikulumu* u Posavec, K., Sablić, M., *Pedagogija i kultura: Zbornik radova*.
- Đukić, V. (2009). *Država i kultura: studije savremene kulturne politike*. Beograd: Institut za pozorište, film, radio i televiziju, Fakultet dramskih umetnosti.

- Gošović, R., Mrše, S., Jerotijević, M., Petrović, D., Tomić, V. (2007). *Vodič za unapređenje interkulturalnog obrazovanja*. Beograd: Grupa Most.
- Interkulturalna pedagogija: prema novim razvojem znanosti odgoja. (2012). Ur. Koraljka Posavec, Marija Sablić. Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo *Competence*.
- Kim, Y. (1991). Intercultural communication competence. U: T. Toomey, F. Korzenny (ur.). *Cross-cultural interpersonal communication*. Newberry Park, CA: Sage, 1991, 259–275.
- Macura-Milovanović, S., Gera, E. and Kovačević, M. (2010). *Mapping Policies and Practices for the Preparation of Teachers for Inclusive Education in Contexts of Social and Cultural Diversity: Serbia Country Report*. Torino: European Training Foundation.
- Ministro della Giustizia. (2013). *Gazzetta Ufficiale della Repubblica Italiana*, Il Ministro della Giustizia, Anno 154° - Numero 30, Roma.
- Ministero della Pubblica Istruzione. (2007). *Indirizioni per il curricolo per la scuola dell'infanzia e per il primo ciclo d'istruzione*, Roma.
- Perotti, A. (1995). *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
- Petrović, D. S., Leutwyler, B., Zlatković, B. M., Mantel, C. & Dimitrijević, B. M. (2013). *Teachers' Intercultural Sensitivity. An Approach for Teacher Education*. Vranje: Plutos.
- Puzić, S. (2007). Interkulturalno obrazovanje u evropskom kontekstu: Analiza kurikuluma odabranih evropskih zemalja, *Metodika 15* Vol. 8, br. 2, str. 373–389 .
- Richter Malabotta, M. (2006). Educazione interculturale tra esigenze e programmi curricolari in *Percorsi interculturali, esperienze di mediazione culturale a Trieste*, Regione Friulli Venezia Giulia, Centrale Istruzione, cultura, Sport e Pace, Trieste, 166–171.
- Sitarški, M., Vujačić, M., Bartulović- Karastojković, I. (2010). *Predlog politike učešća crkava i verskih zajednica u unapređenju međuetničkih odnosa u Srbiji*. Beograd: Centar za istraživanje politike Beogradske otvorene škole.
- Smith, M. K. (2000). Curriculum theory and practice. The encyclopedia of informal education, www.infed.org/biblio/b-curric.htm, retrived 20.07.2013
- Spasenović, V. (2009). Tendencije i pravci razvoja školskih sistema evropskih zemalja. U N. Potkonjak (ur.), *Zbornik radova Škola i njena budućnost – I deo (77–92)*, Beograd: Srpska akademija obrazovanja.
- Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja („Sl. glasnik RS“, br. 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015 - autentično tumačenje i 68/2015)
- http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/key_data_series/134EN.pdf retrived 20.07.2013
- http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_retrived 20.07.2013
- http://www.kulturundsprache.at/D_SerbianVersion.pdf retrived 20.07.2013

Nataša D. Birovljev

INTERCULTURAL APPROACH IN EDUCATION

Summary

The task of education system is to ensure equality and equity of all participants in the educational process. Intercultural approach in education means interaction of different cultures, communities and groups adhering to the principles of tolerance and mutual respect. The importance of cross-cultural interaction in the process of globalization is enormous. The aim of this paper is to highlight the importance of intercultural education and education especially in compulsory education. This paper deals with intercultural contents and methods in compulsory education in the Republic of Serbia and EU countries. Comparative analysis of intercultural content and methods of the specified educational systems were identified opportunities for change within the educational system of the Republic of Serbia.

PREDRASUDE I STEREOTIPI O STIGMATIZOVANIM GRUPAMA

Sažetak: Stavovi ne predstavljaju urođene već stečene dispozicije ponašanja, te ih možemo smatrati svojstvenim vidovima adaptacije pojedinca sredini. Oni se formiraju i menjaju u procesu socijalizacije. Stavovi, sistem vrednosti i način ponašanja vršnjaka značajno utiču na lične i socijalne stavove pojedinca kao i na formiranje slike o sebi. Stereotipi, predrasude i socijalna distanca nalaze se u dinamičkom odnosu i neizostavno se dovode u vezu sa stavovima. Pri ispitivanju stavova prema stigmatizovanim grupama, pojam stava se najčešće povezuje sa predrasudama (kao ekstremno negativnim stavovima prema pojedincima koji nisu bazirani na znanju i argumentima, već prvenstveno na uverenjima i emocijama), a koje počivaju na nedovoljnom broju informacija).

Autori ovim istraživanjem nude nove spoznaje o predrasudama i stereotipima učenika srednjih škola prema stigmatizovanim grupama kao i načinima za njihovo prevazilaženje. Analizom rezultata istraživanja autori ukazuju na veliki značaj socijalne prihvatnosti dece iz stigmatizovanih grupa u cilju njihovog ukupnog razvoja i napretka unutar vršnjačke grupe i šire socijalne sredine, kao i potrebe pružanja odgovarajuće aktivne podrške od nastavnika. Takav vid ponašanja je predstavlja potencijal za razvoj složenih međuljudskih odnosa koje karakterišu humanost, solidarnost, tolerancija, empatija i koji će za krajnji rezultat imati smanjenje socijalne isključenosti stigmatizovanih grupa.

Ključne reči: stereotipi, predrasude, romska populacija, deca sa teškoćama u razvoju, socijalna tolerancija

Uvod

Pravo na obrazovanje je osnovno ljudsko pravo jer njegovo ostvarivanje direktno utiče na mogućnost pristupa i ostvarivanja mnogih drugih prava. Zato je važno i za svako dete pojedinačno i za društvo u celini, da se ostvarivanje prava na obrazovanje omogući svakom detetu bez diskriminacije po bilo kojem osnovu. Pri tome je važno da obrazovni sistem, ne samo prepozna, već omogući ostvarivanje ciljeva

¹ bisera.jevtic@filfak.ni.ac.rs

² marina.ciric@filfak.ni.ac.rs

obrazovanja kako su oni definisani Konvencijom o pravima deteta. Fundamentalni cilj obrazovanja jeste da razvije ličnost, talente i sposobnost svakog pojedinačnog deteta, uz uzimanje u obzir činjenice da svako dete ima jedinstvene osobine, interesovanja, sposobnosti i potrebe za učenjem, da svakom detetu obezbedi da savlada osnovne veštine neophodne u životu i da nijedno dete ne izađe iz škole nespremno da se suoči sa izazovima na koje može da očekuje da će naići u životu.

Ciljevi obrazovanja definisani Konvencijom o pravima deteta u direktnoj su vezi sa ostvarivanjem prava deteta uopšte, a ne samo prava na obrazovanje i, kao takvi, usmereni su na zaštitu osnovnih vrednosti garantovanih Konvencijom, a to je pre svega ljudsko dostojanstvo deteta. Pri tome, Konvencijom se posebno naglašava da se mora imati u vidu uzrast deteta, njegove potrebe i razvojne mogućnosti, odnosno, najbolji interes deteta mora biti prioritet u ostvarivanju svakog prava deteta, pa i prava na obrazovanje (Grahovac 2012).

Kontakti sa vršnjacima omogućuju sticanje određenih socijalnih veština i socijalnog iskustva. Zato je neophodno da redovni školski sistem bude organizovan tako da deci, bez obzira na njihove sposobnosti, omogućí da postanu njegov integralni deo, uz stvaranje optimalnih uslova za prepoznavanje i zadovoljavanje njihovih različitih potreba. Sve više se zastupa stav da deca sa potrebom za posebnom društvenom podrškom treba da ravnopravno i u punoj meri učestvuju u svim aktivnostima redovnog školskog sistema i da se postepeno napušta njihovo izdvajanje u specijalne škole. Ovako organizovan obrazovni sistem ima višestruku ulogu u razvijanju ličnosti deteta: omogućuje da se pojedinac razvija kao i druga deca istog uzrasta; podstiče postizanje lične samostalnosti i nezavisnosti; doprinosi razvijanju socijalnosti i ispoljavanju socijalno prihvatljivog ponašanja; utiče na prihvatanje društvenih ciljeva i normi (Spasenović 2011).

Polazeći od ciljeva obrazovne reforme i specifičnih problema u obrazovanju romske populacije, definisani su ciljevi strategije za unapređivanje obrazovanja Roma:

- uključivanje Roma u obrazovni sistem i obezbeđivanje kontinuiteta školovanja;
- obezbeđivanje kvalitetnog obrazovanja;
- razvijanje tolerancije i uvažavanja različitosti;
- negovanje kulturnog identiteta (Zaštita romske dece kroz praćenje i zastupanje 2007).

Uključivanje romske dece u obrazovanje, kao i njihov opstanak u obrazovnom sistemu, podrazumeva senzitivizaciju školske sredine u pravcu interkulturalnosti i prepoznavanja specifičnosti obrazovnih potreba romske dece (Predlog strategije unapređivanja obrazovanja Roma u Republici Srbiji 2003). Za bolji doživljaj sopstvene efikasnosti i uspešniji korak ka inkluziji romske dece značajno je jačanje profesionalnih uloga nastavnika kao partnera u pedagoškoj komunikaciji, afektivnoj interakciji, regulisanju socijalnih odnosa u odeljenju, kao i kompetencija za razvoj tolerancije i uvažavanja različitosti.

Teorijski okvir istraživanja

Stavovi se formiraju u procesu socijalizacije, socijalnim učenjem, pod uticajem različitih izvora i agenasa socijalizacije. Formiranje određenog stava zavisi od grupe kojoj pojedinac pripada (porodica, vršnjaci, društveni sloj, nacija), ali i od njegovog ličnog iskustva, obrazovanja i tipa ličnosti (Trebješanin i Lalović 2011). Pojam stava se najčešće povezuje sa predrasudama (kao ekstremno negativnim stavovima prema pojedincima koji nisu bazirani na znanju i argumentima, već prvenstveno na uverenjima i emocijama), a koje počivaju na stereotipima (sklonost ka generalizaciji, uprošćavanju, zaključivanju na osnovu nedovoljnog broja informacija).

Stereotipi se često vide kao preduslov predrasuda pošto kategorizacija osoba pomaže ne samo u njihovom aktuelnom razumevanju, već usmerava interakcije sa tom osobom i određuje ponašanje (Mihic 2015). Tačnije, stereotipi ne moraju da dovedu do nastanka predrasuda i diskriminacije, ali su gotovo uvek u njihovoj osnovi.

Termin *predrasude* označava formiranje slike o nečemu pre nego što imamo dovoljno informacija da tu sliku uopšte formiramo, odnosno obrazovanje „suda ili mišljenja formiranog pre ili potpuno bez ispitivanja“ (Brown 2005). Predrasude, kao i svi drugi stavovi, sastoje se iz tri komponente, kognitivne (uverenja, znanja i stereotipi prema pripadnicima tuđih grupa), konativne (motivacija da se manje ili više snažno diskriminišu pripadnici tuđih grupa) i emotivne (kod podrazumeva negativna osećanja prema pripadnicima tuđih grupa) (Duckitt 2003) i ispoljavaju na različit način. Mihic (2015) ističe nekoliko oblika manifestacije predrasuda koji se međusobno razlikuju u intenzitetu:

1) Verbalna manifestacija – u svakodnevnom razgovoru se često spominju druge grupe u negativnom kontekstu, a da se ne uočava koliko opasan može biti takav način ophođenja. Ovo se najviše vidi kroz nazivanje druge grupe imenom koje ima pogrdno značenje, a da se taj naziv pokušava opravdati na razne načine, uključujući i onaj često spominjani – „ako oni sami sebe tako zovu, zašto bih ih ja zvao drugim imenom“. Deca veoma često, imitirajući roditelje ili druge osobe iz svog okruženja (a sve u želji da dobiju njihovo odobravanje), pripadnike neke grupe mogu da nazivaju pogrdnim nazivima, a da, u stvari, nisu svesni negativnosti tih naziva. Problem sa ovim stavom jeste u tome što pogrdni nazivi mogu predstavljati osnovu kasnije nadogradnje značenja, pa tako ako deca od malih nogu koriste benignije nazive kao što su Romi, manje je verovatno da će kasnije razviti negativan stav prema tim grupama, nasuprot dece koja upotrebljavaju naučene reči koje imaju mnogo pogrdnije značenje. Navodi iz literature ukazuju da ponekad ljudi nižeg socijalnog statusa i obrazovanja koriste pogrdne termine ne posedujući adekvatan rečnik na osnovu kojeg bi mogli da koriste sinonime, dok je kod osoba višeg statusa gotovo sigurno da korišćenje negativnih naziva zaista predstavlja vid manifestacije predrasuda.

2) Izbegavanje – predstavlja posledicu nešto izraženijih predrasuda i veoma često sledeći korak kod snažnih verbalnih manifestacija predrasuda. Izbegavanje je zapravo pasivno izražavanje predrasuda i ogleda se u želji da se mi udaljimo od objekta koji u nama izaziva nelagodu, odnosno u udaljavanju od pripadnika grupe

(ili od cele grupe) prema kojoj gajimo predrasude. Mera izbegavanja je najčešće socijalna distanca koja predstavlja (ne) prihvatanje potencijalne interakcije sa pripadnicima drugih grupa i može imati različite oblike. Ono što je specifično za socijalnu distancu jeste da sadrži različite vidove izbegavanja, i time dozvoljava da se ljudi ne dele samo na dve grupe – imaju ili nemaju predrasude, već i da se ispita stepen predrasuda.

3) Diskriminacija je sledeći stepen manifestacije predrasuda. Slično prethodnom stepenu, i diskriminacija teži izbegavanju kontakta sa pripadnicima grupa prema kojima gajimo predrasude, ali, umesto da se mi udaljimo od njih, isključujemo pripadnike te grupe iz našeg života i društva. Kada se govori o institucionalnoj diskriminaciji, onda se obično naziva segregacija, ali je princip isti kao i kod svih oblika diskriminacije. Veoma često se u slučajevima kada se diskriminacija kažnjava (bilo zakonski, bilo društveno) segregacija javlja kao manifestacija predrasuda, a da osobe koje to čine ponekad nisu ni svesne te činjenice. U mnogim našim školama prostorni raspored pokazuje da romska deca, iako formalno ne postoji njihova diskriminacija i iako su deo odeljenja i škole, sede potpuno izolovani od ostatka odeljenja, a na odmorima najčešće ostaju u učionicama. Ovime se osnažuju predrasude zaposlenih i dece, a da pri tome nije formalno prekršeno nijedno pisano pravilo (Mihić i Mihić 2003).

4) Fizički napadi, jesu posledica izuzetno snažnih predrasuda, pogotovo u situacijama kada je inače povećana emocionalnost. Napadi na pripadnike pojedinih grupa nisu, svakako, uvek posledica verbalnih manifestacija predrasuda, pa čak ni diskriminacije, ali ne postoji napad koji je motivisan predrasudama prema drugoj grupi, a da mu nisu prethodili vređanje i omalovažavanje tuđe grupe i razni oblici diskriminacije. Snažne predrasude prema Romima, mogu da kulminiraju na najneverovatnije načine kada neki drugi događaj pojača afekte, a ne postoji druga adekvatna grupa prema kojoj bi se ispoljila agresija.

Još jaču konotaciju od stereotipa i predrasuda u socijalnoj interakciji i komunikaciji nosi *stigma*. Izražena obeležja koja se nameću pojedincima, uz njihovu dugotrajnost, obično donose poteškoće, iako se pojedinci u nekim slučajevima stigmom mogu i okoristiti. Stigmatizacija se, po mišljenju Vrcana (prema: Babić 2004), izražava u tri glavna oblika. Prvi je stigmatizacija pojedinaca zbog nekih njihovih ličnih karakteristika (npr. ćora – problem vida i sl.). Zatim, kao drugi oblik navodi se kolektivna stigmatizacija onih grupa koje odstupaju od društvene normalnosti (npr. vlasi, lale i sl.). I dok su prva dva oblika folklorna, treći oblik stigmatizacije ima političku konotaciju.

Stigmatizacija grupa sa potrebom za posebnom društvenom podrškom, u koje spadaju romska i deca sa teškoćama u razvoju, sve više privlači pažnju istraživača i praktičara u oblasti obrazovanja. Pokazalo se da se deca koja potiču iz stigmatizovanih grupa svakodnevno suočavaju s diskriminacijom, predrasudama i stereotipima. Vremenom deca postaju osetljiva na negativne efekte stereotipa, što ih može ugrožavati u mnogim životnim aspektima (odbačenost od vršnjaka, nizak nivo motivacije, slabije postignuće) (Đerić i Studen 2008). U tom kontekstu realizovana su istraživanja koja su se fokusirala na proučavanje faktora koji mogu olakšati, odnosno otežati, nastojanja da se deca iz stigmatizovanih grupa adekvatno uključe u redovni

obrazovni sistem. Proučavanje stavova učesnika obrazovno-vaspitnog procesa prema romskoj i deci s teškoćama postalo je jedna od dominantnih varijabli u ispitivanju problema savremenog obrazovanja.

Metodološki okvir istraživanja

U radu su prikazani rezultati istraživanja realizovanog u srednjim školama na teritoriji grada Niša tokom školske 2014/2015. godine.

Centralni problem ovog istraživanja predstavljaju percepcije adolescenata o stigmatizovanim grupama, tačnije romskoj i deci sa teškoćama u razvoju.

Cilj istraživanja je ispitati predrasude i stereotipe učenika srednjih škola o stigmatizovanim grupama.

Iz navedenog cilja proizilaze sledeći zadaci istraživanja: 1) utvrditi postoje li statistički značajne razlike u zastupljenosti stavova adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na ekonomski status; 2) utvrditi postoje li statistički značajne razlike u zastupljenosti stavova adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na ostvareni obrazovni nivo oca; 3) utvrditi postoje li statistički značajne razlike u zastupljenosti stavova adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na ostvareni obrazovni nivo majke.

Na osnovu zadataka postavljene su sledeće nulte hipoteze istraživanja: 1) pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na ekonomski status; 2) pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na obrazovni nivo oca; 3) pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na obrazovni nivo majke.

Uzorak istraživanja činili su učenici prvog i četvrtog razreda gimnazija iz Niša (tabela 1), ukupno 188 ispitanika. Struktura uzorka prema ostvarenom obrazovnom nivou roditelja prikazana je u tabeli 2. Najviše očeva (41%) i majki (38,8%) ispitanika ima završen fakultet, zatim srednju školu (31,4% i 28,7%), dok je svega 1,1% očeva i 2,7% majki završilo osnovnu školu. Prema proceni učenika (tabela 3), najviše njih živi prosečno (72,3%) a najmanji broj ispitanika smatra da živi ispod ekonomskog proseka (2,1%).

Tabela 1: Uzorak istraživanja

Gimnazija	f	%
„Stevan Sremac“ Niš	58	30,9
„Bora Stanković“ Niš	71	37,8
„Svetozar Marković“ Niš	59	31,4
Ukupno	188	100

Tabela 2: Struktura uzorka prema ostvarenom obrazovnom nivou roditelja

Ostvareni obrazovni status roditelja	Ostvareni obrazovni status oca		Ostvareni obrazovni status majke	
	f	%	f	%
Završena osnovna škola	2	1,1	5	2,7
Završena srednja škola	59	31,4	54	28,7
Završena viša škola	31	16,5	31	16,5
Bez završenog fakulteta	19	10,1	25	13,3
Završen fakultet	77	41,0	73	38,8
Ukupno	188	100	188	100

Tabela 3: Struktura uzorka prema ekonomskom statusu porodice

Ekonomski status porodice	f	%
Nizak (prilično loše živimo)	4	2,1
Osrednji (imamo samo za najosnovnije potrebe)	11	5,9
Prosečan	136	72,3
Natprosečan (živimo malo bolje od ostalih)	31	16,5
Bogati	6	3,2
Ukupno	188	100

Varijable u ovom istraživanju možemo posmatrati u uzročno posledičnom odnosu. Nezavisne varijable jesu ostvareni obrazovni nivo roditelja ispitanika i ekonomski status porodice, a zavisna varijabla stavovi ispitanika, operacionalizovana preko skale Likertovog tipa, posebno napravljene za potrebe ovog istraživanja.

Rezultati istraživanja i interpretacija rezultata

U ovom istraživanju želeli smo da saznamo koji su najzastupljeniji stavovi, stereotipi i predrasude adolescenata prema romskoj i deci sa teškoćama u razvoju. Stavovi ne predstavljaju urođene već stečene dispozicije ponašanja, te ih možemo smatrati svojstvenim vidovima adaptacije pojedinca sredini. Oni se formiraju i menjaju u procesu socijalizacije. Za ispitivanje stavova adolescenata prema stigmatizovanim grupama korišćen je upitnik konstruisan za potrebe našeg istraživanja. Upitnik je Likertovog tipa i sadrži tvrdnje i stepen slaganja na skali od 1 do 5 (u potpunosti se ne slažem, ne slažem se, ne mogu da procenim, slažem se, u potpunosti se slažem). Pouzdanost skale utvrdili smo pomoću Kronbahovog Alfa (Alpha Cronbach) koeficijenta za pouzdanost

koji iznosi $\alpha=0,76$. Metodom glavnih komponenti (principal components analysis) uz varmaks rotaciju (varimax) dobijeno je pet glavnih komponenti. U tabeli 4 prikazana je rotirana matrica prema varimaks kriterijumu rotacije (Rotated component matrix).

Табела 4: ФАКТОРСКА АНАЛИЗА – изоловани фактори (најзаступљенији ставови и предрасуде адолесцената према стигматизованим групама)

Ајтеми	Компоненте				
	Сociјално прихватање ромске деце	Сociјално прихватање деце са теškoћама у развоју	Сociјална подршка стигматизованим групама	Humanizacija nastavnog procesa kroz inkluzivno obrazovanje	Сociјална искљученост стигматизованих група
	0,70 0,77 0,75				
		0,67 0,71 0,77			
			0,74 0,68 0,51 0,57		
				0,74 0,49	
					0,51 0,67 0,76
Процент добијене варијансе (58,91)	13,52	13,24	12,70	9,80	9,66

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. Rotation converged in 6 iterations.

Iz tabele smo prvo izbrisali sva faktorska zasićenja jednaka i niža od 0,30, ali i nekoliko slučajeva sekundarnih zasićenja pojedinih stavki koja su bila veća od 0,30.

Prvi faktor „Socijalno prihvatanje romske dece“ objašnjava 13,52% totalne varijanse i uključuje sledeće stavke: romska deca treba da imaju ista prava kao sva ostala deca, romsku decu u školi uvek branim i podržavam i romska deca su druželjubiva.

Drugi faktor „Socijalno prihvatanje dece sa teškoćama u razvoju“ objašnjava 13,24% totalne varijanse a obuhvata ajteme: spreman sam da pomognem učenicima sa teškoćama u razvoju da bolje upoznaju, razumeju i prihvate sebe onakvi kakvi jesu, uključivanje dece sa teškoćama u razvoju u redovne škole ima pozitivan uticaj na ostalu decu u odeljenju i deca sa teškoćama u razvoju se mogu uspešno razvijati i obrazovati u redovnim školama. Jedno od sveobuhvatnijih istraživanja (OECD, 1995) o ostvarenim rezultatima socijalnog prihvatanja dece sa teškoćama u razvoju ukazalo na mnoge pozitivne promene (spremnost vršnjaka da prihvate učenike s teškoćama u razvoju, veći stepen brižljivosti i tolerancije nastavnika i učenika prema ovoj kategoriji dece), međutim, i dalje nije primećen veliki napredak u odnosu na prihvaćenost dece i njihovu aktivnu ulogu u aktivnostima u okviru odeljenja.

Treći faktor imenovan je kao „Socijalna podrška manjinskim identitetima“ i objašnjava 12,7% dobijene varijanse. Ovaj faktor obuhvata sledeće ajteme: svako dete može biti uspešno u procesu učenja, ukoliko nastavnik otkrije njegove potencijale, sva deca imaju potrebu da budu prihvaćena od svojih vršnjaka, bez obzira na to što romska deca i deca sa teškoćama u razvoju zadatke realizuju sama, neophodna im je pomoć nastavnika i romska deca i deca sa smetnjama u razvoju treba da budu procenjivana i prihvaćena od svojih vršnjaka zbog vlastitih potreba i postignuća.

Četvrti faktor jeste „Humanizacija nastavnog procesa kroz inkluzivno obrazovanje“ a objašnjava 9,8% dobijene varijanse. Ajtemi koje ovaj faktor obuhvata jesu: prisustvo dece sa smetnjama u razvoju deluje stimulatивно na nastavnika u smislu razvijanja novih metoda rada i inkluzivno obrazovanje predstavlja pomak u humanizaciji škole. Hrnjica i Sretenov (2003), navode postojanje dvojakih iskustava u odnosima dece sa teškoćama u razvoju i njihovih vršnjaka – da li će biti pozitivna ili negativna, zavisi od delovanja različitih faktora: dece s teškoćama u razvoju, njihovih vršnjaka, nastavnika, roditelja jedne i druge grupe dece i škole. Stepen ometenosti deteta može bitno determinisati uspešne socijalne kontakte s ostalom decom – što je detetova ometenost teža, to ono ima više problema u interakciji sa vršnjacima i češće je odbačeno.

Poslednji, peti faktor, „Socijalna isključenost manjinskih identiteta“ objašnjava 9,66% dobijene varijanse i obuhvata ajteme: deca sa posebnim potrebama ne mogu savladati nastavni plan i program redovnog školovanja i zato treba da idu u specijalne škole; prema romskoj deci u mojoj školi se ostala deca loše ponašaju; i romska deca su povučena i zatvorena.

Istraživanja iz ranijih perioda naglašavaju neprihvaćenost učenika s razvojnim teškoćama, što je očekivano, budući da je reč o periodu kada redovna škola uglavnom nije bila adekvatno pripremljena za prihvatanje ovih učenika. Kada je reč o novijim istraživanjima koja su sprovedena u školama inkluzivnog opredeljenja, nalazi najčešće ukazuju na veću prihvaćenost mlađe dece predškolskog i mlađeg osnovnoškolskog uzrasta, dok većina učenika starijih razreda smatra da ih vršnjaci ne prihvataju adekvatno (Sretenov 2009).

Rezultati istraživanja realizovanih kod nas (Biro i sar. 2009; Đigić 2008; Frančeško i sar. 2006; Vujačić i sar. 2015) pokazuju da romska deca imaju najniži indeks sociometrijskog statusa u većini anketiranih odeljenja, da su im školska postignuća

znatno lošija od dece neromske populacije, da se aspekt viđenja i funkcije škole njihovih roditelja umnogome razlikuje od stavova roditelja neromske dece, da romska deca prema svim procenjivanim pokazateljima socijalne inteligencije postižu niže rezultate od dece srpske nacionalnosti. Naime, romska deca, kao deca iz socijalno rizične populacije, postižu mnogo niže skorove na standardnim testovima kognitivne zrelosti, i, prostom eliminacijom kulturno diskriminišućih stavki iz testova zrelosti za polazak u školu, situacija je mnogo bolja, iako ostaju manji problemi u vizuelno motornoj koordinaciji i memoriji (Biro i sar. 2009).

Tabela 5: ANOVA - Razlika u zastupljenosti stavova o stigmatizovanim grupama u odnosu na ekonomski status

Faktor	Ekonomski status	N	AS	SD	F	p
Socijalno prihvatanje romske dece	Nizak	4	11,50	1,91	2,47	0,04
	Osrednji	11	11,09	2,62		
	Prosečan	136	10,39	2,46		
	Natprosečan	31	9,00	3,29		
	Bogati	6	10,83	2,14		
Socijalno prihvatanje dece sa teškoćama u razvoju	Nizak	4	9,75	3,50	0,46	0,76
	Osrednji	11	11,09	2,84		
	Prosečan	136	10,71	2,37		
	Natprosečan	31	10,26	2,89		
	Bogati	6	10,17	3,25		
Socijalna podrška stigmatizovanim grupama	Nizak	4	12,25	1,89	4,54	0,00
	Osrednji	11	12,27	1,79		
	Prosečan	136	11,75	2,10		
	Natprosečan	31	10,71	2,40		
	Bogati	6	12,25	4,50		
Humanizacija nastavnog procesa kroz inkluzivno obrazovanje	Nizak	4	7,00	2,00	0,23	0,92
	Osrednji	11	7,09	1,37		
	Prosečan	136	6,84	1,49		
	Natprosečan	31	6,87	1,78		
	Bogati	6	6,33	2,58		
Socijalna isključenost stigmatizovanih grupa	Nizak	4	8,75	1,71	0,46	0,76
	Osrednji	11	7,45	1,57		
	Prosečan	136	8,28	2,25		
	Natprosečan	31	8,29	1,69		
	Bogati	6	8,00	2,83		

U tabeli 5 prikazane su statistički značajne razlike u zastupljenosti stavova učenika o stigmatizovanim grupama u odnosu na ekonomski status. U cilju proveravanja značajnosti prikazanih razlika, rezultati ANOVE pokazuju statistički značajne razlike kod faktora koji se odnose na socijalno prihvatanje manjinskih identiteta i socijalnu podršku stigmatizovanim grupama. Niži socio-ekonomski status uglavnom je pozitivno koreliran sa svim vrstama predrasuda, mada neka istraživanja pokazuju iznenađujuću vezu između višeg socio-ekonomskog statusa i etničkih predrasuda, i to specifične vrste, predrasuda prema Romima (Mihić i sar. 2015). U skladu sa navedenim, poređenjem aritmetičkih sredina, može se zaključiti da su pozitivni stavovi prema stigmatizovanim grupama izraženiji kod ispitanika nižeg ekonomskog statusa dok su negativni stavovi (socijalna isključenost stigmatizovanih grupa) izraženiji kod učenika koji potiču iz porodica ekonomski višeg statusa. Na osnovu rezultata istraživanja, možemo konstatovati da hipoteza koja se odnosi na razliku među stavovima adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na ekonomski status nije potvrđena jer je statistička značajnost identifikovana kod pojedinih faktora.

Tabela 6: ANOVA - Razlika u zastupljenosti stavova o stigmatizovanim grupama u odnosu na ostvareni obrazovni status oca

Faktor	Ostvareni obrazovni status oca	N	AS	SD	F	p
Socijalno prihvatanje romske dece	Završena osnovna škola	2	10,50	0,71	0,85	0,49
	Završena srednja škola	59	10,74	2,82		
	Završena viša škola	31	10,16	2,73		
	Bez završenog fakulteta	19	9,84	2,77		
	Završen fakultet	77	9,97	2,46		
Socijalno prihvatanje dece sa teškoćama u razvoju	Završena osnovna škola	2	9,00	2,83	5,77	0,00
	Završena srednja škola	59	11,69	2,39		
	Završena viša škola	31	11,03	2,33		
	Bez završenog fakulteta	19	9,89	2,86		
	Završen fakultet	77	9,86	2,31		
Socijalna podrška stigmatizovanim grupama	Završena osnovna škola	2	9,50	2,12	2,26	0,06
	Završena srednja škola	59	12,08	2,04		
	Završena viša škola	31	11,84	2,32		
	Bez završenog fakulteta	19	11,26	2,88		
	Završen fakultet	77	11,06	2,28		
Humanizacija nastavnog procesa kroz inkluzivno obrazovanje	Završena osnovna škola	2	6,50	0,71	1,44	0,22
	Završena srednja škola	59	7,18	1,50		
	Završena viša škola	31	6,80	1,74		
	Bez završenog fakulteta	19	6,26	1,88		
	Završen fakultet	77	6,76	1,46		

Socijalna isključenost stigmatizovanih grupa	Završena osnovna škola	2	7,50	2,12	0,70	0,59
	Završena srednja škola	59	7,95	2,57		
	Završena viša škola	31	8,58	2,03		
	Bez završenog fakulteta	19	8,00	1,79		
	Završen fakultet	77	8,40	1,88		

Statistički značajne razlike u zastupljenosti stavova o stigmatizovanim grupama u odnosu na ostvareni obrazovni status oca prikazane su u tabeli 6. Provera statističke značajnosti pokazala je da ne postoje značajne razlike u stavovima adolescenata, osim kod faktora o socijalnom prihvatanju dece sa teškoćama u razvoju. U sličnom istraživanju, Veljković (2003) ukazuje da učenici uglavnom nemaju predrasude prema deci sa razvojnim teškoćama i prihvatili su ih kao svoje drugove kojima treba pomoć. Poređenjem aritmetičkih sredina uočeno je da su pozitivni stavovi o prihvatanju dece sa teškoćama u razvoju izraženiji kod ispitanika čiji očevi imaju niži obrazovni status, odnosno završenu srednju i višu školu. Druga hipoteza, pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima adolescenata prema manjinskim identitetima u odnosu na obrazovni nivo oca, s obzirom da se značajnost javlja kod jednog faktora, nije potvrđena.

Tabela 7: ANOVA - Razlika u zastupljenosti stavova o stigmatizovanim grupama u odnosu na ostvareni obrazovni status majke

Faktor	Ostvareni obrazovni status majke	N	AS	SD	F	p
Socijalno prihvatanje romske dece	Završena osnovna škola	5	11,20	3,27	2,77	0,03
	Završena srednja škola	54	11,09	2,25		
	Završena viša škola	31	9,84	2,97		
	Bez završenog fakulteta	25	9,28	2,79		
	Završen fakultet	73	10,04	2,56		
Socijalno prihvatanje dece sa teškoćama u razvoju	Završena osnovna škola	5	13,40	1,67	4,25	0,00
	Završena srednja škola	54	11,22	2,29		
	Završena viša škola	31	11,00	2,41		
	Bez završenog fakulteta	25	10,40	2,98		
	Završen fakultet	73	9,90	2,40		
Socijalna podrška stigmatizovanim grupama	Završena osnovna škola	5	12,20	1,79	2,52	0,04
	Završena srednja škola	54	12,29	1,94		
	Završena viša škola	31	11,26	2,54		
	Bez završenog fakulteta	25	11,28	2,71		
	Završen fakultet	73	11,08	2,26		

Humanizacija nastavnog procesa kroz inkluzivno obrazovanje	Završena osnovna škola	5	6,40	0,55	0,48	0,74
	Završena srednja škola	54	7,04	1,41		
	Završena viša škola	31	6,93	1,75		
	Bez završenog fakulteta	25	6,88	2,04		
	Završen fakultet	73	6,70	1,48		
Socijalna isključenost stigmatizovanih grupa	Završena osnovna škola	5	9,80	2,77	4,48	0,00
	Završena srednja škola	54	7,31	2,11		
	Završena viša škola	31	8,55	2,38		
	Bez završenog fakulteta	25	8,24	1,48		
	Završen fakultet	73	8,68	1,99		

Obrazovanje se pokazuje kao dosledno najvažnija varijabla na osnovu koje možemo vršiti predikciju snage etničkih predrasuda. U istraživanjima na ovu temu, niže obrazovanje bilo je u korelaciji sa odbacivanjem drugih grupa, ali, ipak, postoje neke razlike kada se govori o etničkim predrasadama prema određenim grupama, kao što su Romi (Mihić 2015). U našem istraživanju, na osnovu dobijenih rezultata, može se zaključiti da su se statistički značajne razlike značajne javile kod skoro svih faktora, na jednom ili oba nivoa značajnosti. Poređenjem aritmetičkih sredina, može se uočiti da je socijalna podrška stigmatizovanim grupama učenika izraženija kod ispitanika čije majke imaju niži ostvareni obrazovni nivo. S obzirom na to da se samo kod faktora o humanizaciji nastavnog procesa kroz inkluzivno obrazovanje nije javila statistička značajnost, treća hipoteza nije potvrđena.

Zaključak

Da bi se deca koja pripadaju stigmatizovanim grupama uključila u obrazovanje i da bi opstala u obrazovnom sistemu potrebno je prepoznati specifičnosti njihovih obrazovnih potreba, ali je takođe važno u isto vreme raditi i na razbijanju stereotipa koji se tiču navedene populacije uopšte. U ovom istraživanju ispitivani su stavovi, stereotipi i predrasude koje adolescenti u obrazovnom kontekstu pripisuju deci iz stigmatizovanih grupa. Iako je niži socio-ekonomski status uglavnom pozitivno koreliran sa svim vrstama predrasuda, rezultati istraživanja pokazali su da učenici koji potiču iz porodica ekonomski nižeg statusa imaju pozitivnije stavove prema stigmatizovanim grupama. Ovi stavovi su naročito izraženi u prihvatanju romske dece kao i pružanju pomoći u nastavnom procesu. Pozitivni stavovi se, takođe, javljaju kod učenika čiji roditelji imaju ostvareni niži obrazovni status. Učenici čiji očevi i majke imaju završenu srednju školu izrazili su najniži stepen slaganja sa ajtemima koji su se odnosili na socijalno isključivanje romske i dece sa teškoćama u razvoju. Zastupljenost pozitivnih stavova prema romskoj i deci sa teškoćama u razvoju ogleđa se u spremnosti za prihvatanjem i socijalnom podrškom. Učenici ističu značaj humanizacije nastavnog procesa kroz

inkluzivno obrazovanje i ukazuju na ulogu nastavnika koja je od presudne važnosti za razvijanje prosocijalnog ponašanja učenika. U skladu sa navedenim, da bi se što uspešnije pristupilo inkluziji romske i dece sa teškoćama u razvoju, vrlo je značajno raditi na ojačanju profesionalnih uloga nastavnika kao partnera u pedagoškoj komunikaciji, afektivnoj interakciji, regulisanju socijalnih odnosa u odeljenju, kao i kompetenciji za razvoj tolerancije i uvažavanje različitosti.

Literatura

- Babić, D. (2004). Stigmatizacija i identitet Roma – pogled „izvana“: slučaj učenika Roma u naselju Kozari Bok. *Migracijske i etničke teme* 20 (4), 315–338.
- Biro, M., Smederevac, S. i Tovilović, S. (2009). Ekonomski i kulturalni faktori školskog postignuća romske dece. *Psihologija*, 42 (3), 273–288.
- Brown, R. (2005). *Prejudice: its Social Psychology*. Malden: Blackwell Publishing.
- Duckitt, J. (2003). Prejudice and intergroup hostility. U: Sears, D., Huddy L. & Jervis R. (eds.). *Political Psychology*. Oxford: University Press.
- Derić, I. i Studen, R. (2008). Roditelji i nastavnici kao izvor formiranja stereotipa. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 1, 137–151.
- Digić, G. (2008). Izvori razlika u postignuću srpske i romske dece na testu socijalne inteligencije. *Psihologija*, 41 (3), 311–327.
- Franceško, M., Mihić, V., Kajon, J. (2006). Socijalna distanca i stereotipi o Romima kod dece novosadskih osnovnih škola. *Psihologija*, 39 (2), 167–182.
- Grahovac, N. (2012). Obrazovanje je temelj na kojem deca grade svoju budućnost. U: Zlata Hadžić-Bajrić (ur.). *Ni jedno dijete izvan obrazovnog sistema*. Banja Luka: Grafopapir.
- Hrnjica, S. i Sretenov, D. (2003). *Deca sa razvojnim teškoćama u redovnim osnovnim školama u Srbiji – trenutno stanje i preduslovi za potencijalnu inkluziju*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta i Save the Children.
- Mihić, V. i Mihić, I. (2003). Poznajem, prihvatam, poštujem. Istraživanje etničke distance kod dece i njihovih roditelja. *Psihologija*, 36 (2), 167–182.
- Mihić, V. (2015). *Stereotipi i predrasude: Od slike o svetu oko nas do sukoba i konflikata*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mihić, V., Karan, M., Surla, L., Varga, S., Kamenov, Ž., Jelić, M. i Huić, A. (2015). Etnička distanca učenika osnovnih i srednjih škola u Vojvodini - idemo li u dobrom pravcu?. U: Jerković, I. (ur.). *Vrednosti, stavovi i uloge: transgeneracijska perspektiva 3*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Spasenović, V. (2011). Socijalni odnosi dece i mladih sa vršnjacima. U: Jevtić, B. i Knežević-Florić, O. *Izazovi socijalnopedagoške delatnosti*. Niš: Filozofski fakultet.
- Sretenov, D. (2009): Međunarodna iskustva vezana za razvoj i realizaciju inkluzivne politike i prakse. U: Hrnjica, S. (ur.). *Škola po meri deteta 2*. Beograd: Save the Children.
- Trebješanin, Ž. i Lalović, Z. (2011). *Pojedinac u grupi*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Veljković, V. (2003). Praćenje efekata inkluzije u školskoj praksi u BiH. U: Pašalić-Kreso, A. (ur.): *Inkluzija u školstvu Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.
- Vujačić, M., Lazarević, E. i Đević, R. (2015). Inkluzivno obrazovanje: Od zakonske regulative do praktične realizacije. *Teme*, 39 (1), 231-247.
- *** (2003). *Predlog strategije unapređivanja obrazovanja Roma u Republici Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije.
- *** (2007). *Zaštita romske dece kroz praćenje i zastupanje*. Beograd: Centar za prava deteta.

Bisera S. Jevtić, Marina D. Ćirić

PREJUDICE AND STEREOTYPES REGARDING STIGMATIZED GROUPS

Summary

The attitudes do not represent innate but acquired dispositions of behavior, and they can be considered as intrinsic aspects of people's adaptation to the environment. They are formed and change in the process of socialization. Attitudes, the system of values and the form of peers' behavior significantly influence the personal and social attitudes of the individual as well as the formation of self-image.

Stereotypes, prejudice and social distance are in a dynamic relationship and are inevitably associated with the notion of attitudes. When examining attitudes towards stigmatized groups, the term of attitude is often associated with prejudice (as extremely negative attitudes towards individuals that are not based on knowledge or arguments, but primarily on specific beliefs and emotions) which are based on stereotypes (the tendency to generalize, simplify, reason based on the lack of information).

The authors of this study offer new insights into the prejudice and stereotypes of high school students towards stigmatized groups but also ways to overcome them. Through the analysis of the research results the authors point out the great importance of social acceptance of stigmatized groups children with the aim of their overall development and progress within the peer group and the wider social environment, as well as the need for them to receive appropriate active support from the teachers. That type of behavior is the potential for the development of complex human relationships that are characterized by humanity, solidarity, tolerance, empathy, which should have the reduction of social exclusion of stigmatized groups as a final result.

VASPITNI STIL RODITELJA I ŠKOLSKO POSTIGNUĆE ADOLESCENATA – PREGLED LITERATURE²

Sažetak: Brojne studije ukazuju na povezanost između vaspitnog stila roditelja i postignuća adolescenata u školi. Rezultati istraživanja pokazuju da adolescenti, koji su vaspitavani u porodicama gde su roditelji primenjivali autoritativni stil, pokazuju bolji uspeh u školi od svojih vršnjaka, što ukazuje da je veza između autoritativnosti i školskog uspeha evidentna i kod mlađih i kod starijih adolescenata, snažna kroz različite konceptualizacije i operacionalizacije autoritativnosti i generalizovana preko različitih etničkih, socioekonomskih i porodičnih struktura. Istraživanja Stajnera (Steinberg et al. 1992) i njegovih saradnika pokazuju da u adolescenciji tri specifične komponente autoritativnosti doprinose zdravom psihološkom razvitku i školskom uspehu: roditeljsko prihvatanje ili toplina, nadgledanje ponašanja i strogost i psihološko davanje autonomije ili demokratija. Pregled istraživanja pokazuje da je autoritativno roditeljstvo u visokoj korelaciji sa školskim uspehom, mada postoji izuzetak: za adolescente koji potiču iz afroameričkih porodica ne važi korelacija između autoritativnog roditeljstva i školskog uspeha, što ukazuje da autoritativnost nije dobar prediktor akademskih postignuća u afroameričkim porodicama. Ovi rezultati pokazuju da kultura igra veoma značajnu ulogu u razumevanju odnosa između vaspitnih stilova roditelja i akademskog postignuća adolescenata, i ukazuju na potrebu istraživanja ovog odnosa u kontekstu obrazaca koji postoje u različitim kulturama.

Ključne reči: vaspitni stil roditelja, autoritativni vaspitni stil, školsko postignuće, pregled literature

U životnom ciklusu porodice faza „porodica sa adolescentom“ podrazumeva uspostavljanje nove, kvalitativno drugačije ravnoteže. Da bi se shvatile promene sa kojima se susreće porodica u ovom periodu značajno je razumevanje različitih međusobno povezanih događaja koji se prema Stajneru (Steinberg, Silk 2002) mogu definisati kao: 1) razvojne promene povezane sa prelazom deteta iz detinjstva u adolescenciju, 2) kao promene u društvenom kontekstu deteta i 3) kao razvojne promene povezane sa iskustvom iz srednjeg doba roditelja. Kada se govori o prvoj grupi promena, važno je pomenuti da su promene u vezi sa pubertetom očigledne za

¹ marina.matejevic@filfak.ni.ac.rs

² Rad je urađen u okviru projekata 179074: *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

roditelje, stalno ih podsećaju da njihovo dete odrasta. Roditelji takođe primećuju da njihova deca počinju da razmišljaju kao odrasli. Adolescenti postavljaju novi kognitivni okvir porodičnih diskusija, što predstavlja zahtev za roditelje da prepoznaju i uvažavaju adolescentove kognitivne sposobnosti što može biti izvor konflikata na relaciji roditelj – adolescent. Uspostavljanje autonomije i identiteta adolescenata se može sukobiti sa željama roditelja da održe zavisnost svoje dece i nametnu svoj sistem vrednosti. Kako vršnjaci dobijaju sve veću važnost u životu adolescenata roditelji mogu osećati da su isključeni iz njihovog života, što takođe može biti izvor sukoba.

Druga grupa promena odnosi se na promene u društvenom kontekstu adolescenata, pri čemu se pre svega misli na porast vremena bez nadzora, jer je „slobodno vreme“ tokom adolescencije veće što otežava roditeljima da prate kuda deca idu. Problemi kontrole adolescenata i njihovih aktivnosti, testiraju granice poverenja unutar odnosa roditelj – adolescent i takođe mogu biti izvori konflikata.

Kada se govori o razvojnim promenama koje su povezane sa iskustvom odraslih u srednjem dobu roditelja, zanimljiv aspekt ovog problema jesu svakako razvojne potrebe roditelja u ovoj fazi života i kako se reflektuju na ispunjavanje roditeljskih uloga. Prema nekim studijama (Steinberg, Silk 2002) ovaj period je u životnom ciklusu porodice prepoznat kao kritična tačka u bračnom i roditeljskom funkcionisanju, kao period povećanog rizika za razvod. U isto vreme kada adolescenti ulaze u period brzog fizičkog razvoja, seksualnog sazrevanja, njihovi roditelji počinju da osećaju zabrinutost zbog sopstvenog zdravlja, fizičke privlačnosti, reproduktivnih sposobnosti ili seksualne privlačnosti. Adolescenti su na pragu sticanja određenog statusa, njihova karijera, brak, su ispred njih, njihovi izbori su neograničeni i nasuprot tome njihovi roditelji su mnoge izbore već učinili, neke uspešno, ili manje uspešno, dostigli su svoj profesionalni uspon, ili pak moraju da se nose sa raskorakom između aspiracija i realnih postignuća. Ovo je faza u životnom ciklusu porodice koja je za adolescente, reklo bi se, sa neograničenom perspektivom, za njihove roditelje je vreme kada treba da se pomire sa izborima koje su napravili u mladosti. Period u kome dete ulazi u adolescenciju je okarakterisan najnižom tačkom u životnom zadovoljstvu roditelja jer se preklapanje kriza reflektuje na porodično funkcionisanje i na realizovanje roditeljskih uloga i može da doprinese stvaranju određenih disbalansa u porodičnom funkcionisanju.

Uspešno roditeljstvo zahteva veliku fleksibilnost i sposobnost da se prepoznaju zadaci koji su promenljivi u odnosu na uzrast i razvojni status deteta. U fazi životnog ciklusa „porodica sa adolescentom“, razvojne i socijalne potrebe tinejdžera često su usmerene ka menjanju granica koje postavljaju roditelji, što može da poveća pritisak na veštine roditeljstva. Pred roditelje se postavljaju veoma teški zadaci: moraju da održe balans između disciplinovanja dece za neprihvatljivo ponašanje i davanja dozvole, do kog stepena tinejdžeri mogu da istražuju u svom svetu. U periodu rane adolescencije, kada se porodični odnosi preuređuju i redefinišu, učestalost konflikta između roditelja i dece dostiže najvišu tačku, jer se stavovi i gledišta dece sve više razlikuju od roditeljskih (Place et al. 2007).

Baumrind (Baumrind 1968) smatra da u adolescenciji moć ne sme i ne treba da se koristi da opravda autoritet roditelja. Adolescenti su sada sposobni da logično ra-

suđuju, mogu da formulišu principe izbora na osnovu kojih će suditi o svojim delima i delima drugih, poseduju mentalnu sposobnost da budu kritični, iako nisu dovoljno mudri da obuzdaju svoje kritike. Adolescent može sada jasno da vidi mnogo alternativa direktivama roditelja i roditelj zbog toga mora biti spreman da se razumno brani, da obrazlaže sopstvene stavove, jer neravnomerna raspodela moći koja karakteriše detinjstvo, u adolescenciji više ne postoji. Kada malo dete odbije poslušnost, njegov roditelj može biti uporan dok ne posluša, uz razlog zasnovan na principu koji dete neće ni razumeti, ili uz razlog zasnovan na neravnomernoj raspodeli moći, koju će sigurno razumeti. Roditelj može reći detetu da mora nešto da uradi zato što on tako kaže i dete će prihvatiti takav postupak roditelja kao opravdan, jer još uvek nije sposobno da se suprotstavi principima na kojima roditelji insistiraju. Adolescent, s druge strane, jeste sposoban da se suprotstavi principima roditelja. Kad adolescent odbije da uradi ono što njegovi roditelji žele, za roditelje je zgodnije da ga jednostavno pitaju zašto nešto neće da uradi. Kroz dijalog koji sledi roditelj može naučiti da je njegova naredba bila nepravедna, a adolescent da naredba njegovog roditelja može biti opravdana; u svakom slučaju, moguće je da se izbegne direktan sukob na relaciji adolescent – roditelj. Dok direktan sukob služi da se poveća autoritet u periodu stvaranja autoriteta, u periodu adolescencije on autoritet smanjuje, odnosno urušava ga. To ne znači da se roditelj odriče svoje autoritativne uloge, već da roditelj sada svoju ulogu igra na drugačiji način, na onaj koji je prilagođen nivou razvoja starijeg deteta. Sukob mišljenja između roditelja i deteta uključuje često običan sukob interesa, češće nego što su to roditelji spremni da priznaju, na primer roditelj traži tihu, dok tinejdžer želi da svira glasna muzika, ako dolazi uveče kasno, onda roditelj ne može mirno da spava. Baumrind smatra da adolescenti prepoznaju kada su zahtevi roditelja opravdani, pa se zbog toga autoritet roditelja u adolescenciji zasniva ili se ruši na prethodnim delima roditelja, i onome kakav je roditelj sada i u poređenju sa tim kakve roditelje bi adolescenti želeli. Adolescentu treba roditelj koji priča o onome što je vredno slušati i koji shvata šta on ima da kaže, njemu treba neko sa kim će se prepirati, kako bi razvio sopstvenu poziciju. Njegovi roditelji mogu da igraju tu ulogu prijateljskog protivnika. Adolescentu treba snažno utvrđena teza sa kojom će povezati svoje mišljenje. Ubedljiva antiteza zahteva dobro formulisanu tezu. Autoritativni roditelj može snažno da iskaže i brani sopstvenu tezu, a da ne zapostavi slobodu adolescenta da iskaže i raspravlja o svojoj antitezi. Na ovaj način autoritativni roditelji daju veliki doprinos razvoju kognitivnih sposobnosti adolescenata, što se naravno reflektuje na njihova postignuća u školi. Adolescenti se nikako ne bune protiv sveukupnog autoriteta, oni prilično precizno prave razliku između autoritarne i autoritativne roditeljske kontrole, prihvataju autoritet zasnovan na razumnoj brizi za njihovo dobro, dok odbacuju onaj zasnovan na želji odraslih da dominiraju (Baumrind 1968).

Jedno od prvih istraživanja povezanosti vaspitnog stila roditelja i školskog uspeha adolescenata, organizovala je Baumrind (Baumrind 1968). Prateći longitudinalno decu od predškolskog uzrasta do adolescencije ona je utvrdila da su deca autoritativnih roditelja zrelija, socijalno nezavisnija, aktivnija i uspešnija nego deca neautoritativnih roditelja. Takođe je utvrdila da su deca predškolskog uzrasta koja

imaju roditelje sa permisivnim vaspitnim stilom pokazala nizak nivo samopouzdanja, samokontrole i kompetentnosti. Da bi utvrdila da li su ovi nalazi stabilni, ponovo je organizovala ispitivanje u periodu adolescencije i ustanovila da je odnos stilova roditelja sa školskim postignućem u skladu sa ranijim nalazima (Baumrind 1991). U poređenju sa svojim vršnjacima adolescenti iz autoritativnih porodica su kognitivno bili motivisani i ciljano orijentisani, imali su najviše skorove na testovima verbalnih i matematičkih dostignuća. Takođe su bili društveno odgovorni, imali su visoko samopouzdanje i unutrašnji lokus kontrole.

Rezultati brojnih istraživanja pokazuju da adolescenti, koji su vaspitavani u porodicama gde su roditelji primenjivali autoritativni stil, pokazuju bolji uspeh u školi od svojih vršnjaka. Stajenberg sa saradnicima (Steinberg et al. 1992) navodi studije u kojima se sugerise da je veza između autoritativnosti i školskog uspeha uzročna, evidentna i kod mladih i kod starijih adolescenata, snažna kroz različite konceptualizacije i operacionalizacije autoritativnosti i generalizovana preko različitih etničkih, socioekonomskih i porodičnih struktura. Istraživanja Stajnerberga (Steinberg et al. 1992) i njegovih saradnika pokazuju da u adolescenciji tri specifične komponente autoritativnosti doprinose zdravom psihološkom razvitku i školskom uspehu: roditeljsko prihvatanje ili toplina, nadgledanje ponašanja i strogost i psihološko davanje autonomije ili demokratija. U svojoj studiji Stajenberg je utvrdio da je autoritativno roditeljstvo u visokoj korelaciji sa školskim uspehom, mada postoji izuzetak: za adolescente koji potiču iz afroameričkih porodica ne važi korelacija između autoritativnog roditeljstva i školskog uspeha, što ukazuje da autoritativnost nije dobar prediktor akademskih dostignuća u afroameričkim porodicama. Ovi rezultati ukazuju da kultura igra veoma značajnu ulogu između vaspitnih stilova roditelja i akademskog postignuća adolescenata.

Prema rezultatima istraživanja Matejević (Matejević, Stojković 2012) utvrđeno je da postoji niska, ali statistički značajna povezanost između demokratskog vaspitnog stila majki i vrlo dobrog uspeha mladih adolescenata u školi i između demokratskog vaspitnog stila majki i odličnog uspeha adolescenata u školi, što potvrđuje da je demokratski vaspitni stil povezan sa boljim školskim uspehom. Dobijeni rezultati ukazuju na značaj razumevanja povezanosti vaspitnog stila roditelja, uključenosti roditelja u školske aktivnosti i uspeha učenika, i ukazuju na potrebu pružanja roditeljima adekvatnije podrške u ostvarivanju vaspitne funkcije. Takođe istraživanje (Matejević, Todorović 2012) na uzorku studenata Niškog univerziteta, pokazuje da je u porodicama studenata dominantan autoritativni vaspitni stil, što potvrđuje povezanost vaspitnog stila i akademskog postignuća i kod starijih adolescenata.

Istraživanje Lambornove i saradnika (Lamborn et al. 1991) pokazuje da adolescenti koji dolaze iz autoritativnih porodica imaju značajno veće akademske kompetencije, znatno niži nivo problematičnog ponašanja i znatno viši nivo psihosocijalnog razvoja, nego adolescenti iz autoritarnih, popustljivih i zanemarujućih porodica. U svom istraživanju uspeha adolescenata na koledžu Turner sa saradnicima (Turner et al. 2009) navodi da rezultati njegovih istraživanja pokazuju da je autoritativni vaspitni stil roditelja prediktor uspeha učenika na koledžu.

U pregledu istraživanja koja se bave povezanošću vaspitnog stila roditelja i postignuća adolescenata, Spera (Spera 2005) konstatuje opadanje roditeljskog učešća tokom srednje škole, što postavlja mnogo važnih pitanja o tome zašto roditeljsko učešće tokom adolescencije opada, da li je povezano sa potrebom adolescenata za autonomijom, ili verovanjem roditelja da njihovo prisustvo u školi nije tako značajno kao na mlađim uzrastima.

U istraživanju Hozera i Alena (prema Steinberg, Silk 2002) ispitivana su dva specifična tipa ponašanja roditelja u odnosu na autonomiju adolescenata: prihvatajuće i odbacujuće ponašanje roditelja na osnovu video kaset diskusija roditelja i adolescenata. Prihvatajući roditelji su pružali priliku adolescentima da iskažu svoje ideje, dok su odbacujući roditelji teško prihvatili individualnost svoje dece, osuđivali su i omalovažavali nezavisnost u mišljenju. Adolescenti čiji su roditelji bili prihvatajući i blago restriktivni lakše su razvijali individualnost i postizali su više skorove prilikom merenja ega i psihosocijalnih kompetencija. S druge strane adolescenti čiji su roditelji nametljivi ili preterano zaštitnički nastrojeni mogu imati probleme u individualizaciji, što može voditi ka depresiji, anksioznosti i umanjnim društvenim kompetencijama. Dok se preterana kontrola ponašanja povezuje sa „buntovnošću“, preterana psihološka kontrola se povezuje i sa unutrašnjim i sa spoljašnjim problemima u ponašanju adolescenata. Adolescenti koji su emocionalno autonomni, ali se pri tome osećaju distancirano od svojih roditelja imaju nisko postignuće pri merenju psihološke prilagođenosti, dok su adolescenti koji imaju isti nivo emocionalne autonomije, ali osećaju bliskost sa svojim roditeljima psihološki zdraviji od svojih vršnjaka. Adolescenti koji osećaju relativno veću bliskost sa svojim roditeljima postižu bolje rezultate od svojih vršnjaka prilikom merenja psihološkog razvoja, bihejvioralne kompetencije, uključujući uspeh u školi i osećaj samopoštovanja.

U svojim konceptualizacijama vaspitnog stila roditelja Darling i Stajnberg (Darling, Steinberg 1993) tvrde da iako roditelji mogu da koriste različite prakse roditeljstva, roditeljski stilovi i dalje utiču na razvoj i prilagođavanje deteta jer daju emocionalni kontekst koji menja značenja različitih praksi roditeljstva. Oni smatraju da roditeljska praksa i roditeljski stil podržavaju dostizanje roditeljskih ciljeva i vrednosti. Roditeljska praksa ima direktan uticaj na razvoj specifičnih dečijih ponašanja od manira za stolom do akademskog postignuća. U suštini roditeljska praksa je mehanizam preko koga roditelji direktno pomažu deci da postignu određene ciljeve, dok su uticaji vaspitnog stila roditelja indirektni, roditeljski stil, prema ovim autorima menja efektivnost roditeljskih praksi. Oni navode rezultate prethodnih istraživanja u kojima su dokazali da je efekat uključenosti roditelja u školske aktivnosti, u odnosu na akademska postignuća adolescenata veći kod autoritativnih, nego kod neautoritativnih roditelja, tako da povezanost između školskog učešća roditelja i akademskog uspeha adolescenata variraju kao funkcija roditeljske autoritativnosti. Prema našem istraživanju (Matejevic et al. 2013) koje se bavilo povezanošću vaspitnog stila roditelja, njihovom uključenosti u školske aktivnosti i akademskim postignućima adolescenata, dobijeni rezultati su pokazali da je kod majki dominantan autoritativni vaspitni stil, koji implicira njihovu veću uključenost u školske aktivnosti što je bilo povezano sa boljim akademskim postignućem adolescenata. Kod očeva je

bio dominantan autoritarni vaspitni stil koji je bio povezan sa nedostatkom vremena za uključivanje u školske aktivnosti. Može se pretpostaviti da su autoritativni roditelji adekvatniji u interakciji sa adolescentima u odnosu na školske aktivnosti na izbor određenog kursa, ili korišćenja objašnjenja u diskusijama i razumevanja perspektive adolescenata u sagledavanju problema vezanih za školu, što pomaže adolescentu da donese pametnije odluke. Na taj način vaspitni stil roditelja može menjati efektivnost specifične roditeljske prakse, praveći bolju praksu nego što bi bila u drugačijem stilskom kontekstu. Darling i Stajnborg veruju da autoritativnost može menjati efektivnost roditeljske prakse, kroz uticanje na dečju otvorenost za socijalizaciju, na primer povećanjem želje deteta da učini roditelje ponosnim u domenu koji je njima bitan. Suprotno, autoritarno roditeljstvo može povećati otpornost adolescenata na roditeljske savete i ova otpornost može umanjiti ostale povlastice efekata uključenosti roditelja u školske aktivnosti.

Takođe je važno napraviti razliku između roditeljske kontrole ponašanja i psihološke kontrole adolescenata. Psihološka kontrola koja uključuje roditeljsku intruzivnost, nedostatak ljubavi i indukovanje krivice inhibira razvoj adolescenata, tako što ometa razvoj zdrave slike o sebi i sopstvenom identitetu. Barber i njegove kolege (prema Smetana et al. 2005) su utvrdili da adolescenti zahtevaju adekvatan stepen psihološke autonomije kako bi stekli predstavu o sebi da li su efikasni sposobni pojedinci. Smetana i saradnici (Smetana et al. 2005) su pretpostavili da bi adolescenti imali osećaj veće psihološke kontrole kada bi svoje roditelje percipirali kao preterano restriktivne, što bi se odrazilo na nedostatak autonomije u regulisanju njihovih ličnih domena. Da bi proverili ovu hipotezu Smetana i saradnici su ispitivali percepcije i verovanja afroameričkih adolescenata o psihološkoj kontroli njihovih roditelja. Verovanje u roditeljski autoritet je ispitivano zajedno sa verovanjem adolescenata o opravdanoj roditeljskoj kontroli. Takođe je istražena i njihova procena koja se odnosila na njihovu obavezu da slušaju svoje roditelje, čak i kada se ne slažu sa njihovim pravilima. Rezultati istraživanja su pokazali da su adolescenti koji su verovali da roditelji treba da imaju manje legitimne kontrole nad njihovim ličnim stvarima, posmatrali svoje majke kao osobe koje ih više psihološki kontrolišu. Ovi rezultati su dobijeni u obe analize i u ranoj i kasnije u srednjoj adolescenciji. Adolescenti koji su verovali da treba da imaju više slobode nad ličnim pitanjima (npr. spavanje do kasno vikendom, trošenje novca, izbor odeće) posmatrali su svoje roditelje kao osobe koje posebno ograničavaju njihovu slobodu, a svoje majke kao osobe koje ih više psihološki kontrolišu. Neka druga istraživanja pokazuju da visok nivo psihološke kontrole može da izazove internalizujuće probleme kod adolescenata kao što su anksioznost, depresija, usamljenost i zbunjenost, dok preterano ograničavanje slobode može biti povezano sa psihijatrijskim simptomima, što se reflektuje i na njihova postignuća u školi. Međutim istraživanja o popustljivim roditeljima pokazuju da je omogućavanje previše slobode takođe štetno za prilagođavanje i razvoj, kao i za školsko postignuće.

Baumrind (Baumrind, Thompson 2002) konstatuje da je autoritativni model najefikasniji stil vaspitavanja dece kako u ostvarivanju visokog nivoa individualnosti, tako i zajedništva kod dece, s tim što ona ograničava ovu kompetentnost u odnosu na vaspitavanje dece u Evropi i Americi. Autoritativno roditeljstvo balansira iz-

među toplog učešća i psihološke autonomije, dosledne kontrole ponašanja i visokih razvojnih očekivanja u pogledu socijalne zrelosti i kognitivnih postignuća. Nasuprot autoritarnih roditelja koji su veoma zahtevni, ali ne i osetljivi, permisivnih roditelja koji su osetljivi, ali nezahtevni i indiferentnih roditelja koji su niti zahtevni, niti osetljivi, autoritativni roditelji su podjednako i zahtevni i osetljivi. S jedne strane, smatra Baumrind, oni obezbeđuju čvrstu kontrolu i postavljaju visoke zahteve zrelosti, a sa druge strane nude toplinu, responzivnost za dečje potrebe i ohrabruju samostalnost. Oni ostaju otvoreni za mišljenje deteta, ali i za preuzimanje odgovornosti za čvrsto usmeravanje njegovih akcija, naglašavajući mu potrebu odlučivanja kroz komunikaciju i racionalnu diskusiju kroz interakcije koje su prijateljske, ali i vaspitne. Uravnotežena perspektiva autoritativnih roditelja nije isključivo usmerena ni na dete, ni na roditelje, već nastoji da integriše potrebe deteta sa potrebama roditelja, na prava i odgovornosti roditelja i dece gleda se kao na komplementarne, umesto na identične. S obzirom na to da deca imaju sopstvene planove, koji uključuju testiranje granica autoriteta roditelja, disciplinski trenuci su česti u porodicama u kojima roditelji koriste autoritativni vaspitni stil. Mehanizmi koji karakterišu autoritativno roditeljstvo karakteriše podsticanje moralne internalizacije, samostalnosti, prosocijalno ponašanje i visok nivo kognitivnih operacija.

Iako u različitim kulturnim kontekstima, postoje različite alternative u odnosu na autoritativni stil roditeljstva, nijedna studija nije pokazala da autoritativni stil roditeljstva može biti štetan, ili manje efikasan. Istraživanja pokazuju da ipak u različitim kulturama postoje određene karakteristike roditelja koje se smatraju adekvatnim, a koje se mogu povezati sa autoritativnim vaspitnim stilom, kao što su (Baumrind, Thompson 2002): duboka i trajna posvećenost roditeljskoj ulozi, intimno poznavanje deteta i njegovih razvojnih potreba, poštovanje individualnosti i zahteva deteta, uređivanje režima i strukture u porodici tako da odgovara razvojnim karakteristikama deteta, spremnost da se uspostave i primenjuju pravila ponašanja, kognitivno podsticanje i efikasna komunikacija, kao i korišćenje obrazloženja kako bi se osiguralo da deca razumeju ciljeve svojih roditelja i njihovih disciplinskih postupaka.

Na osnovu pregleda brojnih studija, možemo da konstatujemo i da ukažemo na značaj porodice u periodu adolescencije i na značaj autoritativnog roditeljstva na školska postignuća adolescenata. Pored značaja vršnjaka, škole, medija i drugih faktora, koji su sve prisutniji u ovom periodu, neophodno je da učešće roditelja bude sagledano na adekvatan način. Zbog sve kompleksnosti ove faze, kako je prethodno pomenuto, roditeljima je potrebna podrška, potrebne su im relevantne informacije vezane za vaspitanje adolescenata, kako bi njihovo roditeljstvo bilo kompetentno. Između ostalih, možemo ukazati, u kontekstu problema koji smo razmatrali, da roditeljima treba pružiti različite vrste informacija i podrške: informacije o normativnim razvojnim promenama u adolescenciji; pomoći im da razumeju kako se oni i njihova deca menjaju tokom adolescencije; i naravno informacije o principima efektivnog, autoritativnog roditeljstva u adolescenciji i kakav doprinos autoritativni vaspitni stil roditelja daje školskim postignućima adolescenata.

Literatura

- Baumrind, D. (1966). Effects of Authoritative Parental Control on Child Behavior, *Child Development*, Berkeley, vol. 37, 887–907.
- Baumrind, D. (1968). Authoritarian vs. Authoritative Parental Control, *Adolescence*, Berkeley, vol. 3, 11, 255–272.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting style on adolescent competence and substance use, *Journal of Early Adolescence*, Berkeley, vol. 11, 56–95.
- Baumrind, D., Thompson, A. R. (2002). The Ethics of Parenting, In M. Bornstein (Ed.), *Handbook of Parenting*, Vol. 5. Practical Issues in Parenting, LEA, Mahwah, New Jersey London.
- Darling, D., Steinberg, L. (1993). Parenting Style as Context: An Integrative Model, *Psychological Bulletin*, Vol. 113. No. 3. 487–496.
- Lamborn, D. S., Mounts, N., Steinberg, S., Dornbusch, S. M. (1991). Patterns of Competence and Adjustment among Adolescents from Authoritative, Authoritarian, Indulgent, and Neglectful, *Child Development*, vol. 62. 1049–1065.
- Matejević, M., Stojković, J. (2012). Vaspitni stil roditelja i školski uspeh mlađih adolescenata, *Inovacije u nastavi*, vol. 25, str. 37–46.
- Matejevic, M., Jovanovic, D., Jovanovic, M. (2014). Parenting Style, Parents' Involvement in School Activities and Adolescents' Academic Achievement. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Vol. 128, p. 288–293.
- Place, M., R. Barker, J. Reynolds. (2007). The impact of single focus interventions on family functioning, *Journal of Childrens Services*, vol. 2, 48–57.
- Spera, C. (2005). A Review of the Relationship Among Parenting Practices, Parenting Styles, and Adolescent School Achievement, *Educational Psychology Review*, Vol. 17, No. 2.
- Steinberg, L. and Silk, J. S. (2002). Parenting Adolescents in *Handbook of Parenting* Marc H. Bornstein vol. 1. *Children and Parenting*, Mahwah, New Jersey, London.
- Steinberg, L., Lamborn, S., Dornbusch, S., Darling, N. (1992). Impact of Parenting Practices on Adolescent Achievement: Authoritative Parenting, School Involvement, and Encouragement to Succeed, *Child Development*, vol. 63, 1266–1281.
- Turner, E. A., Chandler, M., Heffer, R. W. (2009). The Influence of Parenting Styles, Achievement Motivation, and Self-Efficacy, *Journal of College Student Development*, vol. 50, 3.

Marina D. Matejević

A REVIEW OF THE RELATIONSHIP AMONG PARENTING STYLES AND ADOLESCENT SCHOOL ACHIEVEMENT

Summary

Numerous studies have shown an association between parenting style and achievement of adolescents at school. The results of these studies show that adolescents who were brought up in families where parents have applied authoritative style, achieving better

grades in school than their peers, which indicates that the relationship between authoritative and school success causal evident and both younger and older adolescents, strong through different conceptualization and operationalization of authoritative and generalized across different ethnic, socio-economic and family structures. Research Steinberg (Steinberg et al.1992) and his colleagues show that in adolescence three specific components of authoritative contributed to healthy psychological development and school success: parental acceptance and warmth, supervision of behavior and strictness and providing psychological autonomy or democracy. A review of research shows that the authoritative parenting highly correlated with school success, although there is no exception for adolescents who come from the African-American family is not valid correlation between authoritative parenting and school achievement, suggesting that authoritative is not a good predictor of academic achievement in African-American families. These results indicate that culture plays a very important role in understanding the relationship between parental styles and academic achievement of adolescents, and suggests the need to study this relationship in the context of patterns that exist in different cultures.

ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ ИДЕИ НА ЕЛИЗАВЕТА ВОДОВОЗОВА И ТЯХНАТА БЪЛГАРСКА ПРЕВОДНА РЕЦЕПЦИЯ

Абстракт: В статията се разглежда българската рецепция на педагогическите идеи на руската педагожка Елена Водовозова. Потърсено е тяхното приложение в образователното дело в България – в предучилищна възраст, в обучението по география в средните училища, в работата с „трудни деца“. Посочени са нейните преводачи и популяризатори – Никола Живков, Добри Чолаков, Димитър Бръзицов, Христо Янков. Налага се изводът, че за българските възприематели Елизавета Водовозова е не само продължител на делото на К. Д. Ушински и на съпруга си В. Водовозов, но и автор на собствени педагогически концепции, радетел за демократично образование.

Ключови думи: педагогически идеи, преводна рецепция

Въведение

Руската педагогическа мисъл прониква в България в годините преди Освобождението (1878) и заема трайно място в историята на българското образование през следващите десетилетия. Наред с произведенията на К. Д. Ушински в страната се превеждат и разпространяват трудове на други видни руски педагози, сред които се нарежда Елизавета Водовозова. Търсейки българо-руските паралели на нейното присъствие в педагого-исторически аспект, изследването си поставя следните задачи:

- да анализира идеите в педагогическото творчество на авторката, които са „визитна картичка“ за личността и възгледите ѝ;
- да очертае сферата на влиянието ѝ в българската педагогическа практика;
- да проследи преводната рецепция на книгите ѝ, да разкрие личността на нейните преводачи и адаптори.

Изложение

Елизавета Водовозова (1844–1923) завършва девическия институт в Смолни, където ѝ преподават К. Д. Ушински и бъдещият ѝ съпруг В. Водово-

¹ mtterzieva@gmail.com

зов. Тя изучава опита на детските градини в Германия и Швейцария. Утвърждава се като писателка и общественичка. Основният ѝ педагогически труд „Умствено и нравствено възпитание на децата от първата проява на съзнание до училищна възраст“ (1871) е многократно преиздаван. Пише за децата разкази и стихотворения, обнародва научнопопулярни четива с географско и историческо съдържание, издава сборник с текстове на песни по народни мелодии. [3]

Като педагог Елизавета Водовозова се налага с предложената авторска система за семейно и обществено възпитание, построена върху принципите за народност и приоритетното място на обучението по роден език. Тя разработва програма за развитие на родната реч у децата от предучилищна възраст и методика за използването на руския фолклор в занятията. Особено внимание авторката отделя на приказките и подбора им; тя препоръчва работата с приказки за животни или с битови приказки, защото едните разкриват познати на децата персонажи от околния свят, а другите описват понятни за тях семейни взаимоотношения. Е. Водовозова подчертава и възпитателния потенциал на басните, но препоръчва подходът към тях да бъде добре обмислен, защото тънката сатира и иронията на подтекста понякога са недостъпни за подрастващите. Овладеването на народни песни според нея също способства за развитието на речта. „При възможност трябва да се избират народни песни или написани в народен дух на правилен руски език“ – подчертава авторката. Тя сама прави подбор на 35 нотирани народни песни, които впоследствие публикува в сборник, одобрен от художествения съвет на Петербургската консерватория. [3, 4, 5]

Е. Водовозова е против ранното обучение по четене и писане; залага на самостоятелността и порива на детето, което трябва да пожелае да се научи да чете и пише. Тя обаче споделя възгледите на К. Ушински за т.нар. подготвително училище, което ще помогне за по-бързата адаптация към изискванията на училищния живот. Макар и да отдава дължимото на общественото предучилищно възпитание, авторката счита, че това възпитание ще се реализира по-пълноценно в семейна среда.

Е. Водовозова признава заслугите на Фр. Фрьобел за създаване на методика от игри и занятия, за изработване на дидактически материали, за широкото прилагане на художествена литература, но критикува религиозния му мистицизъм, „мъглявите“ философски принципи, сантиментализма, механичността и педантизма при прилагане на системата му в работата с децата. Тя показва как в семейни условия може да се работи с даровете на Фрьобел и тези примерни занятия назовава „седящи“. Авторката предлага работата с дидактичните материали да се съпровожда със специално подбрани фолклорни и литературни творби, водещи към размишление и уточняващи детските представи. [4]

Елизавета Водовозова се налага в публицистиката като автор на историко-географски очерци. Нейният тритомник „Животът на европейските народи“ излиза в периода 1875–1883 година, като всяка от книгите има и самостоятелно заглавие: „Жителите на Юга“, „Жителите на Севера“, „Жителите на Средна Европа“. Особен интерес за изследването представлява първият том, където е описан животът на етническите българи непосредствено преди и след Осво-

бождението, направени са исторически отпратки към най-значимите исторически събития от първото и второто българско царство; проследени са обичаите, празнично-обредната система, поминъка на населението. С нескрито съчувствие авторката описва как руската държавна и военна стратегия, довела до изселването на татари и черкези от Русия, се отразява на българите, принудени да съжителстват с тези етноси, ползващи се с особени привилегии в пределите на Османската империя.

В третото преработено издание на този том, обнародвано през 1881 година, е отделено място за подема в образованието на младата българска държава. Фактите, които авторката привежда, налагат у читателите мисълта, че освен славно минало, българите ще се радват на светло бъдеще, защото издигат образованието и просветата в култ:

- в образованието всички българи – и бедни, и богати – виждат добра инвестиция, затова влагат в него средства и усилия;
- броят на училищата забележимо се увеличава;
- техните сгради са най-представителните в селата и градовете – украсени са със знамена и венци;
- на чиновите стоят и деца, и възрастни – всеки иска да се учи;
- родителите дават и последните си спестявания, за да осигурят образование на децата си;
- най-богатите българи в продължение на 5 години отделят 20% от доходите си, за да се построи средно училище в града им и да се осигурят учители. [2, с. 100-101]

Очерците за останалите европейски страни имат познавателен и образователен характер; те подтикват към следване на добри обществени практики, пораждат желание за опознаване на начина на живот и бита на близки и далечни народи.

Идеите на Елизавета Водовозова намират приложение в българското образование още в първите десетилетия след Освобождението. В първото методическо ръководство за предучилищна възраст – „Детинска мъдрост. Ръководство за възпитание и обучение на деца от 1 до 3 години в дома и от 3 до 7 години в училищата „Детски градини - Kindergarten“ по методата на Фребеля“ (Варна, 1887) – доминиращи са възгледите на Фридрих Фрьобел, но те са актуализирани и обогатени благодарение трудовете на Елизавета Водовозова, от която е взета идеята за масовото въвеждане на народни игри, песни, приказки и залъгалки в работата по роден език. Това проличава от четвъртия раздел на „Детинска мъдрост“ – „Материали за първата, втората и третата година“, където широко са застъпени „нагледни разкази,... приказки, песни, гатанки“. Авторът на пособието споделя, че те са български по дух – „едни събрани из народа, а други съставени от мене; тъй трябва да бъде за български школа“. Така идеите на Елизавета Водовозова са материализирани в първото учебно пособие по предучилищно възпитание в България, което се превръща в настолна книга за поколение педагози. [5]

Не по-малка роля за обучението по география в средното училище играят познавателните ѝ очерци. Те се преиздават в продължение на половин век – от 1883 до 1930 година – с различен интензитет, като се ползват и от ученици, и от учители. В българското средно училище през този хронологичен период се залага на самообразованието, а недостигът на учебни книги се компенсира именно от такъв род научнопопулярни помагала, което е доказателство за несъмнената им информативно-познавателна стойност.

Педагогическият труд „Нервозността у децата“ (1906) излиза в Пловдив в поредицата „Педагогическа библиотека“ под №13. Впоследствие преводът е преиздаден през 1931 г. в София от издателството на Димитър Грънчаров под заглавие „Детската нервозност“. Той разкрива типологията на „трудните“ за обучение и възпитание деца; необходимостта от специфично отношение към потребностите им както от страна на родителите, така и от страна на учителите. Книгата намира своята читателска аудитория сред педагогическата общност. [6]

С преводната рецепция на трудовете на Елизавета Водовозова в България са свързани имената на Никола Живков, Добри Чолаков, Димитър Бръзицов, Христо Янков.

Никола Живков (1847–1901) е педагог, журналист и общественик. Учи педагогика и математика при американските мисионери в Русе. Има доказателства, че е основател на първата българска градина във Велес през 1874 или 1875 година. На територията на освободена България той повтаря този опит през 1882 г. в Свищов. Името му е свързано с учебника „Гайната сила природата“ за ученици от второ и трето отделение (1880), със стихове, драми, комедии, трагикомедии. Той работи като учител и училищен инспектор в редица български градове – Русе, Свищов, Видин, Берковица, Севлиево, Варна. Резултатите от практическото прилагане на неговите идеи не закъсняват: в-к „Нова България“ (1893, бр. 20, 25 юни) посочва, че на годишния изпит в детската градина в Русе родителите на дело се убеждават в уменията на децата да рецитират стихове и разказват приказки. Тези резултати се дължат на системното провеждане на 20-минутни занятия като „Разказ по картини и живи предмети“, „Разказване песните“, „Приказки по строението“ и др. [1] – несъмнено това е част от педагогическия инструментариум, дело на Е. Водовозова.

Преводач на изданието „Нервозността у децата“ е дългогодишният педагог **Добри Иванов Чолаков** (1872–1937). Автор на множество учебни пособия по смятане, природознание, отечествознание за ученици от отделенията през първите три десетилетия на миналия век, той проявява интерес към темата, защото превежда произведения с аналогична тематика и от други автори (Н. С. Карцев – „Детски капризи. Книжка, полезна за родители и възпитатели“, 1904; второ изд. – 1931). Самият Добри Чолаков обнародва през 20-те години на миналия век разкази за деца и методически пособия за учители. [6]

С поредица от преводи на откъси от първи том на „Животът на европейските народи“ е свързано името на **Димитър Христов Бръзицов** (1858–1931) – публицист и преводач от няколко езика – гръцки, турски, френски, италиан-

ски, руски, србски, полски. Той публикува в самостојателни издания очерците на Е. Водовозова „Турција“ (1883, 182 с.) „Албанија“ (1883, 48 с.) „Черна гора“ (1885, 85 с.) „Србија“ (1886, 95 с.) „Румњнија“ (1887, 68 с.). Журналистичкиот му опит му помага да открие аналитичниот момент во научнопопуларните текстове и да ги направи достояние на бугарските читатели. [6]

Очерци од содржанието на трите тома се исползвани и од преводача **Христо Јанков**, којто адаптира текстовите, прибавяйки ги към очерци на други автори, за да създаде няколко географски четива – „Испанците“ (1910), „Чехословашко“ (1929) „Австрија“ (1930). Откриваме името на Христо Јанков како преводач и съставител на научнопопулярни очерци за Бразилија, Аржентина, Швеция, Норвегия, Швейцария, Палестина, Китай, Португалия, Полша, Тибет, Унгарија, Австралија, Холандија. Първоначално някои от тях са издавани в Самоков, където той е бил учител в Самоковската мъжка гимназия, а след това – в София, като голяма част от тях са включени в „Малка географска библиотека“, предназначена за ученици от средните училища. [6]

Заклучение

Теоретико-аналитичното проучвање на преводната рецепција на педагогическите идеи на Елизавета Водовозова во Бугарија доведе до следните **изводи**:

Во рамките на половина век – од 1880 до 1930 година – авторката има представителна педагогическа рецепција во Бугарија, како во теоретичен и практички аспект нај-популарни са трудовете ѝ во областа на предучилишното възпитание.

Сред нејните популяризатори и преводачи се нареждат известни имена во општествениот живот (Димитър Брџицов), во педагогическата теорија и практика (Никола Живков, Добри Чолаков, Христо Јанков).

Елизавета Водовозова се утврждава во сознанието на бугарските читатели и възприематели не само како продължителка на делото на К. Ушински и съпруга си В. Водовозов, но и како автор на собствени педагогически концепции, како радетел за демократично образование.

Литература

- Ботушаров 1986: Ботушаров, Хр. Никола Живков. С., НП.
- Водовозова 1883: Водовозова, Е. Жизнь европейских народов. Томь.1. Спб., 3-ое издание.
- Константинов, Медынский, Шабаева 1982: Константинов, Н., Е.Медынский, М.Шабаева. История педагогики. М., Просвещение.
- Паначин 1979: Паначин, Ф. Педагогическое образование в России. Историко-педагогические очерки. М., Педагогика.

Терзиева 2009: Терзиева, М. Идеи за развитието на обучението по български език в предучилищна възраст. Бургас.

www.nationallibrary.bg

Margarita T. Terzieva

ELIZAVETA VODOVOZOVA'S PEDAGOGICAL IDEAS AND THE RECEPTION OF THEIR TRANSLATIONS INTO BULGARIAN

Summary

The paper studies the reception of the pedagogical ideas of Russian pedagogue Elizaveta Vodovozova and their application in educational practice in Bulgaria. A list of her translators and promoters is provided.

**МЕДИЈИ У ПРОЦЕСУ
АФИРМАЦИЈЕ НАУКЕ
И СТРУКЕ И ОЧУВАЊА
УНИВЕРЗИТЕТСКЕ
АУТОНОМИЈЕ**

ULOGA MEDIJA U PROCESU AFIRMACIJE NAUKE I KULTURE

Sažetak: Era tehnokratije usloвила je razvoj „digitalne kulture“ koja je podrila temelje tradicionalnom načinu života i dovela do medijalizacije društva. Kako u centru naučnog, kulturnog i društvenog napretka uvek stoje tehnologije komunikacija, od posebnog je značaja izučavati njihov razvoj i uticaj na afirmaciju nauke i kulture u društvu. S obzirom na to da mediji poseduju moć da na određeni način predstavljaju svet, sticanje uvida u njihove intencije da neke događaje prikriju, ili pak neke istaknu, neophodno je za očuvanje demokratske svesti. Moć spoznaje specifične medijske stvarnosti u doba informacijskog zagušenja ogleda se u praćenju istog događaja iz raznorodnih izvora (tradicionalnih i alternativnih medija). Infotejment novinarstvo postalo je dominantan oblik medijskog izražavanja čime je socio-kulturna stvarnost postala industrijski reprodukovana zabava. U takvoj medijskoj atmosferi, gde je prioritet pružanje jeftine zabave, proces afirmacije nauke i kulture nije imperativ. Novi medijski prostor koji su stvorili veb mediji predstavlja veliki potencijal za razvoj objektivnog onlajn novinarstva, koje bi selekcijom društveno relevantnih događaja moglo da potpomogne razvoj naučne sfere i podstakne auditorijum na akciju. Analizom strukture ukupnog emisionog vremena televizija sa nacionalnom frekvencijom, posvećenom obrazovnom i kulturnom programu, pokušali smo da utvrdimo koliko televizija kao jedan od najpopularnijih medija ima udela u procesu afirmacije nauke i kulture. Za potrebe ovog istraživanja sprovedena je i anketa među građanima na uzorku od 150 ispitanika kako bismo utvrdili koje oblasti medijske prakse građani smatraju najrelevantnijim u pogledu izveštavanja u javnom interesu.

Gljučne reči: medijska pismenost, medijalizacija, informativna mećava, nauka, kultura

Uvod

Savremeno medijsko doba prožeto je ideologijom tržišnog kapitalizma, u kome je funkcionisanje medija podređeno zahtevima vlasnika ili akcionara, pri čemu se mediji označavaju kao industrija, predstavljajući moćnu mašineriju kojom upravljaju transnacionalne kompanije. Dominantna ideologija XXI veka je ideologija korporativnog kapitalizma. Sagledavajući uzročno-posledični odnos između tehnološ-

---

¹ vladeta.radovic@filfak.ni.ac.rs

² dojchaaa@gmail.com

kog razvoja medija i sve uniformnijeg i homogenizovanijeg medijskog tržišta može se sa pravom zaključiti da načela Frankfurtske škole, posle nešto više od šezdeset godina, bivaju retrospektivno aktuelizovana. Ipak, ukoliko napravimo distancu od ovog distopijskog modela teorije medija, uočićemo da mediji zasigurno imaju i institucionalni karakter. Pored toga što ih možemo posmatrati kao političke i ekonomske institucije, zasigurno ih možemo označiti i kao kulturne institucije. U tom pogledu, jedna od najznačajnijih karakteristika medija je i njihova prosvetiteljska uloga, koju pored teoretičara medija posebno ističu i socijalni psiholozi, kada govore o agensima socijalizacije kako dece, tako i odraslih. U tom razvojnom smislu ličnosti pojedinaca, pored porodice, škole i vršnjačkih grupa i mediji, kao agens socijalizacije, zauzimaju značajno mesto u pružanju znanja, formiranju ukusa, promocije nauke, očuvanja tradicije i kulturnog nasleđa.

„Škole i nastavnici su na taj način u velikoj meri izgubile vodeće mesto koje su imale u procesu sticanja znanja. Zato se suočavaju sa novim zadacima – da školu učine privlačnijom za decu, ali im implicitno obezbeđuju, vodiče za korisnike medija.“ (Delor 1996: 132)

Govoreći o medijima kao o institucijama kulture dotičemo se i mediologije, posebne naučne discipline u oblasti medija koja se konstituisala krajem devedesetih godina XX veka, zasnovana na idejama francuskog filozofa i mediologa Režisa Debrea. Debre u ovoj relativno novoj oblasti teorije medija uvodi pojam *transmisija*, pod kojim podrazumeva prenošenje informacija kroz vreme, na relaciji: nekad, sad i u budućnosti. Medijska transmisija se može shvatiti i kao način nastajanja i održavanja kolektivnog pamćenja, prenošenja znanja, kulturnog nasleđa i tradicije kroz generacije, što nedvosmisleno upućuje na to da se mediji mogu posmatrati i kao čuvari kulturne matrice i identiteta jednog naroda.

Tehnološki i medijski pismena publika sve je zahtevnija u pogledu analize događaja, društvenih kretanja i previranja, te se od savremenog novinara očekuje da bude i tumač i eksplikator aktuelnih i društveno značajnih tema. Od savremenih medija, a naročito od javnog servisa, očekuje se i promocija nauke i kulture. Međutim, zahtevi medijskog tržišta blokiraju treću funkciju medija, onu obrazovnu (prve dve funkcije su informativna i zabavna), vodeći ka medijskom larpurlartizmu, u kome dizajn, odnosno „pakovanje“, pobeđuje informaciju.

„Recepcija masmedijima posredovanih poruka dešava se, po pravilu, u časovima slobodnog vremena, te se informativna i edukativna funkcija mogu ostvarivati samo ako se poruke i programi tako simbolski organizuju i sadržajno strukturiraju da mogu provocirati homo ludens-a u čoveku. Zato i najseriozniji masmedijski sadržaji, upućeni kognitivnom delu ljudske ličnosti, imaju distraktivne slojeve (grafičko dizajniranje knjiga i časopisa, recimo) koje obezbeđuju recepcijske uslove za ostvarivanje informativne i edukativne funkcije.“ (Radojković Miletić 2005: 177)

Značajnu ulogu u tom procesu omasovljenja kulture igraju mediji, kao mehanizmi stapanja kultura u jedan lonac (melting pot). Globalno društvo je iznedrilo i termin multikulturalizam, koji predstavlja paralelno postojanje nekoliko različitih kultura na prostoru jedne države. Ipak, ovaj koncept savremenog društva je više ideal nego što je stvarnost.

„Transnacionalizacija medijskih tokova često se u mnogim delovima sveta, pa i u srpskom, ocenjuje kao pretnja autonomiji i integritetu „nacionalnog i kulturnog identiteta“. Međutim, želja da se nacionalni identiteti i nacionalna kultura čuvaju u integralnom i netaknutom obliku postaje sve nerealističnija.“ (Aracki 2010: 1)

Novi svetski poredak nije isključivo uspostavljen jedinstvenim ekonomskim tržištem i masovnom kulturom, već i razvojem medijskih tehnologija koje su više-struko premrežile i ujedinile planetu.

Kako bi se auditorijum „opremio“ posebnim znanjem za interpretaciju specifične medijske stvarnosti, i kritičkim pogledom na medijsku reprezentaciju događaja neophodno je poznavati osnovne postulate medija. Moć spoznaje specifične medijske stvarnosti u doba informacijskog zagušenja ogleda se u praćenju istog događaja iz raznorodnih izvora (tradicionalnih i alternativnih medija³), kao i u sticanju medijske kompetencije putem medijskog obrazovanja. U tom pogledu, značajno je osposobiti auditorijum da sopstveno i kompetentno rezonuje o programu koji gleda i sluša, ili sadržaju koji čita, kao i za to da učestvuje u proizvodnji medijskog sadržaja prikupljajući, kreirajući, analizirajući i šireći informacije, čime se promovise koncept građanskog novinarstva.⁴

Na tragu Frankfurtske škole

Posmatrajući medije kao tehnološke tvorevine, uočićemo da tradicionalni mediji, kod kojih je zastupljena jednosmerna komunikacija, naročito televizija, koja se optužuje kao najagresivniji medij prilikom transmisije sadržaja, funkcionišu po principu tržišnog kapitalizma po kojem se medijski sadržaj tretira kao roba. Infotejment novinarstvo⁵ postalo je dominantan oblik medijskog izražavanja čime je socio-kulturna stvarnost postala industrijski reprodukovana zabava, marginalizujući naučni i kulturni program.

Teorijski pravac u kome je centralna teza izučavanja, već pomenute simbioze medija i auditorijuma, međuodnos televizije i recipijenata, jeste strukturalizam. Ovaj naučni pravac se posebno fokusira na pitanja koja se odnose na sociološka i ekonomska istraživanja televizije. „Proistekao iz lingvistike i antropologije, strukturalizam teži da shvati određeni jezik ili određenu kulturu, same po sebi.“ (Crnobrnja 2010: 20). Ključno pitanje koje se ovde postavlja je: da li je televizija „industrijska grana“ koja informaciju tretira kao robu kako bi ostvarila profit?

---

³ **Alternativni interaktivni mediji** predstavljaju onu vrstu internet glasila koja se bazira na kombinaciji rada novinara profesionalaca i angažovanih građana, nastali kao odgovor na degradaciju novinarske profesije usled zahteva kapitalističkog tržišta. Mediji ovog tipa transparentne su vlasničke i finansijske strukture.

⁴ „**Građansko novinarstvo** je koncept modernog doba koji podrazumeva aktivno učestvovanje građana u prikupljanju, kreiranju, analiziranju i širenju informacija. Na engleskom jeziku postoji nekoliko različitih naziva za građansko novinarstvo: *citizen, participatory, people's ili grassroots journalism*.“ (Bogdanović 2013: 71)

⁵ **Infotejment novinarstvo** je termin skovan od engleskih reči „information“ i „entertainment“ a označava informativni program dizajniran po principima koji važe za zabavne i komercijalne emisije.

Odgovor na ovo pitanje prilično je jednostavan, ako imamo u vidu vlasničku strukturu svetskih medija i to da se ključni medijski servisi, TV stanice i filmski studiji nalaze u rukama nekoliko kompanija i porodica. Imajući u vidu da u informacije (kapital) ulažu vlasnici medija, izdavači, oglašivači, od jedne medijske kuće očekuje se da poštuje i zastupa njihove interese. Stoga, može se reći da savremeno novinarstvo možemo posmatrati kao industriju iza koje često stoje velike korporacije koje u svom koncernu poseduju medije isključivo kao sekundaran izvor prihoda.

„Budući da se masovna publika, kako to primećuje Melvin de Fler, stratifikuje na tri nivoa ukusa – visok, običan/prosečan i nizak – i da se njeni pripadnici, istovremeno pojavljuju u ulogama građanina/birača i potrošača/kupaca, iz ugla stabilnosti društva najbolji su oni sadržaji koji izazivaju pažnju najšire publike, dakle sa prosečnim i niskim ukusom.“ (Radojković Miletić, 2005: 177, 178)

S obzirom na takav način funkcionisanja medija, u kojem se informacija tretira kao roba, iz ugla stabilnosti medija „najbolji“ su oni sadržaji koji provociraju pažnju najšire publike, dakle sa prosečnim i niskim ukusom. U takvoj medijskoj atmosferi, gde je prioritet pružanje jeftine zabave, proces afirmacije nauke i struke nije imperativ. Zbog svega ovog naročito je važna medijska pismenost, jer oni koji se ne budu medijski opismenili „nastradaće“ u vrtlogu informacija kojima su svaki dan „zatrpani“ i vodiće se lažnim osećajem da su dobro informisani samo zato što dobijaju veliki broj informacija.

„Naša kultura je zasićena informacijama. Posredstvom masovnih medija primamo ogroman broj poruka. (...) Globalna kompjuterska mreža omogućava pristup 2,5 milijarde dokumenata. To su materijali dostupni javnosti i poznati su kao *vidljiva* mreža. Postoji i takozvana *nevidljiva* mreža koja sadrži stranice dostupne članovima ili uz plaćanje, ili su pak privatne. Procenjuje se da je ta nevidljiva mreža četiri stotine do pet stotina pedeset puta veća od vidljive. Od dana vašeg rođenja proizvedeno je više informacija nego tokom čitave zabeležene istorije pre njega. Polovina ukupnog broja naučnika u našoj istoriji živi danas i proizvodi informacije.“ (Poter 2008: 23, 24)

Paradoksalno, u „preživljavanju“ *informativne mećave*⁶ naročito može da pomogne, do skora vrlo kritikovana sajber sfera, odnosno novi mediji (veb portali) na internetu, koji sa jedne strane pružaju korisniku mogućnost da sam filtrira informacije. Poput tradicionalne medijske sfere i veb portali zahtevaju osnovnu tehnološku pismenost, ali pružaju mogućnost interaktivnog odnosa autora i korisnika, čime jačaju medijsku pismenost i kritičku svest. Sa druge strane, novi medijski prostor koji su stvorili veb mediji predstavlja veliki potencijal za razvoj objektivnog onlajn novinarstva, koji bi selekcijom društveno relevantnih događaja mogli da potpomognu razvoj naučne sfere i podstaknu auditorijum na akciju.

⁶ Ekvivalent ovom izrazu je engleska sintagma *information overload*, koja podrazumeva čovekovu nesposobnost da iz ogromne količine informacija izvuče potrebno znanje.

Kulturni relativizam i kič televizija

Kulturni relativizam se određuje kao multidisciplinarni teorijski konstrukt koji se primenjuje u oblasti sociologije masovnih komunikacija i estetike komunikacije. Centralna teza ovog teorijskog pravca je ta da institucije kulture u određenom društvu definišu estetske standarde. Kako smo u uvodu ovog rada medije odredili, između ostalog, i kao institucije kulture analogija između medija i *kulturnog relativizma* se sama nameće.

U okviru *kulturnog relativizma* naglašeno je jedno svojstvo televizije koje se naročito ističe kada govorimo o njenoj estetici, a to je **sugestibilnost**. Televizijski programi i njihovi voditelji (TV zvezde) utiču na formiranje ukusa i na donošenje trendova kako kod mladih, tako i kod starijih medijskih recipijenata. Način na koji će neko urediti svoje stambene prostorije, svoj radni prostor, način na koji će se ovog meseca ošišati, kao i izbor garderobe koju će kupovati, u velikoj meri zavisi od dekora u televizijskim studijima ili od izgleda voditelja i „estradnih ličnosti“ koje su česti gosti popularnih tok-šou emisija.

Imajući u vidu načela *kulturnog relativizma*, može se reći da mediji uistinu predstavljaju institucije kulture i definišu estetske standarde. U širenju pop kulture direktno je pomogla televizija. Ona nam sugeriše način života, dok nam reklame za hranu i piće koje se na njoj emituju sugerišu šta ćemo jesti, a šta piti. Televizija je umnogome uticala na percipiranje određene kulturne zajednice u društvu kao i na stigmatizaciju verskih i nacionalnih manjina, izveštavajući o njima u negativnom kontekstu. Podsetimo se samo primera kako je javni televizijski servis Srbije (*RTSI*) izveštavao o festivalu „EXIT“ po kojem je naša zemlja postala poznata širom Evrope, pa i sveta.

„Kod nas je, na primer, pre nekoliko godina muzički festival EXIT bio predmet negativne medijske kampanje koja je prerastala u moralnu paniku sa argumentacijom da je to „leglo droge“ i „satanističke muzike“, kao i „devijantnog i kriminalnog ponašanja“ i da se bez ikakve kontrole uništava Petrovaradinska tvrđava na kojoj se festival održava. Tek nakon toga što je festival prihvaćen u svetu i domaći mediji su počeli da izveštavaju o događaju, a ne o konstrukt koji bi trebalo zabraniti.“ (Valić-Nedeljković 2007: 64, 65)

Kulturno-umetnički program koji neguju ozbiljne, informativne televizije u „industrijsko doba medija“ postao je marginalizovan i potisnut kič programom komercijalnih emitera. Ovde se pre svega misli na kulturu negovanja rijaliti šou (reality show) programa koji iluzijom neprekidne sadašnjosti zadovoljava voajerizam auditorijuma. Ovde je takođe reč i o sapunicama (soap opera), odnosno televizijskim serijama čije se epizode nižu u nedogled, podstičući intrigama želju auditorijuma da nastavi da gleda do kraja.

„Po Grinbergovom⁷ shvatanju, kič ima četiri osnovne karakteristike:

1. on je mehanički i deluje kroz formule,
2. nudi samo posredno iskustvo i veštačku osećajnost,

⁷ Klement Grinberg – antropolog i estetičar. Njegovo ključno delo je *Avangarda i kič* (1939). Osnovu njegove teorije čini tvrdnja da istinske umetničke vrste svoju glavnu inspiraciju nalaze prvo u samom mediju koji koriste, a zatim i u svesti o istoriji umetnosti.

3. menja se u skladu s aktuelnim stilom, ali, u suštini, ostaje uvek isti,
4. oličava sve što je lažno i što je „pretvaračko“ u životu datog vremena.“ (Crnobrnja 2010: 130)

U vreme kada je Gringberg živeo i pisao rijaliti šou program, kao televizijska forma, nije ni postojao. Ipak, njegove karakteristike kiča do tančina oslikavaju matricu po kojoj funkcionišu savremeni rijaliti šou programi, a televizijski giganti profitiraju.

„Grinberg tvrdi da poreklo kiča nije u kapitalizmu samom po sebi (kako to ističu istraživači levičari), već u savremenom industrijskom društvu, koje:

1. sprovodi masovnu proizvodnju i prodaju svih predmeta koji mogu biti stvoreni u beskrajnim serijama,
2. stvara „urbane mase“, koje postaju najvatreniji potrošači (konzumenti) kiča. (Crnobrnja 2010: 130)

Kada govorimo o kulturnom relativizmu neizbežno je pomenuti i Gerberovu kultivacionu teoriju prema kojoj mediji (naročito televizija) kultivišu svoje predstave i uverenja o stvarnosti. Osnovni smisao ove teorije je da mediji konglomeratom predstava, ideja, ukusa i navika unapred stvaraju imidž i utiču na formiranje ukusa publike.

Da bi se izbegla „indoktrinirajuća kultura“ medijski konzument mora postati medijski kompetentan. O ovome će biti više reči u poglavljima koja slede.

Definisanje medijske pismenosti

Medijska pismenost je neophodna građanska veština za opstanak u svetu eksplozivnog razvoja medija. (Hobbs)

Osnovni cilj medijske pismenosti jeste da osposobi auditorijum za ovladavanje kritičkim veštinama koje su usmerene na medijsku praksu. Te veštine uključuju znanja, kritičko rezonovanje, prepoznavanje suštinskih pitanja, identifikovanje pravih odgovora i predstavljaju temelj intelektualne slobode.

„Pod obrazovanjem putem medija treba podrazumevati studiranje, podučavanje i vaspitanje uz pomoć modernih sredstava komunikacije i izražavanja, koja postaju sastavni deo specifičnog i autonomnog područja procesa saznanja u pedagoškoj teoriji i praksi. (...) Ali, pod *medijskim obrazovanjem* najpre se podrazumeva sticanje sposobnosti za kritičko iščitavanje medija, bilo kakva da je vrsta medija (štampa, radio, televizija). Cilj je smanjenje distanciranosti od medija...“ (Gone 1998: 22)

Važnost medijske pismenosti prepoznata je sedamdesetih godina XX veka kada je na inicijativu UNESCO-a održan naučni skup na međunarodnom nivou sa ciljem utvrđivanja mehanizama za uključivanje medijske pismenosti u prosvetne sisteme širom sveta. Nakon nekoliko godina, tačnije 1982. doneta je Deklaracija o medijskom vaspitanju (Declaration of Media Education) i od tada pa do danas pojam medijske pismenosti značajno se menjao, prateći razvoj komunikacione i medijske tehnologije.

„Medijska pismenost je skup gledišta koja u korišćenju medija aktivno primenjujemo da bismo protumačili značenje poruka koje primamo.“ (Poter 2008: 47)

Kako je medijska pismenost višestruki pojam i dinamičan proces, smatramo neophodnim da podrobnije objasnimo ovaj pojam navodeći dve definicije, širu i užu.

Šire određenje medijske pismenosti moglo bi se sročiti kao: **Efikasna selekcija informacija u medijski zasićenoj okolini.**

Imajući na umu izmenjenu komunikacionu praksu koju je inaugurisala era novih medija, uža i preciznija definicija ovog pojma mogla bi da glasi: **Medijska pismenost se može shvatiti kao skup različitih komunikacijskih kompetencija koje uključuju pristup, analizu i recepciju medijskih sadržaja, podrazumevajući reverzibilni komunikacijski odnos između emitera i primaoca poruke.**

Javni servis u službi očuvanja javnog interesa

Javni medijski servis svake države treba da igra značajnu ulogu u procesu afirmacije nauke i kulture. S obzirom na to da su ga osnovali građani, da proizvodi program u ime opšte javnosti i da se od njega zahteva raznorodni i visokokvalitetni, nepristrasni program, koji će zadovoljavati „glad za saznanjem“ najšire javnosti, od javnog servisa se očekuje da bude **institucija kulture** u pravom smislu te reči.

„Iz svega što se danas zna o radiodifuziji javne službe, što ona znači i što jeste u praksi, može se zaključiti da je to najrazvijeniji medijski model koji obimom, strukturom i kvalitetom opravdava svoje postojanje. On je temeljni oslonac duha građanstva i nosilac energije progresa. Važna osobina javnog servisa koju uočavaju mnogi analitičari danas jeste njegova integrativna i emancipatorska uloga.“ (Veljanovski 2005: 279)

Uloga javnog servisa ključna je u kreiranju i očuvanju, kako demokratskog društva, tako i demokratske svesti. Samim tim, zahtev za plasiranjem potpunih i analitičnih informacija, prirodan je, kao odgovor na zahteve javnosti za odgovornošću prema istini.

„U Uvodu Amsterdamskog ugovora⁸ države potpisnice naglašavaju da je sistem javne radio-difuzije u zemljama članicama direktno povezan s demokratskim, društvenim i kulturnim potrebama svakog društva i potrebom da se očuva medijski pluralizam.“ (Veljanovski 2005: 243)

Pogubno je po javni servis kada se uhvati u tržišni koštac i kada krene svojom programskom šemom da se takmiči sa komercijalnim emiterima. Javni servis treba da izveštava u službi građana i da brani tradicionalnu ulogu medija kao „psa čuvara“ javnog interesa.

„Radiodifuzna organizacija koja funkcioniše kao servis javnosti je neprofitna organizacija u službi javnosti, a ne deoničara, i **koristi novac za pravljenje programa, a ne programe za pravljenje novca.**“ (Veljanovski 2005: 248)

---

⁸ Amsterdamski ugovor usvojen je u Savetu Evrope avgusta 1997. godine. Ovaj ugovor je kao aneks pridodat Osnivačkom dokumentu Evropske unije i propisuje pravila funkcionisanja javne radio-difuzije.

Značaj medijske pismenosti

Koliko god da je Internet pogodavao porastu neformalnog i informalnog obrazovanja, te porastu informatičke pismenosti i podizanju civilizacije na viši stepen razvoja, on je zasigurno doprineo i stvaranju dirigovanog javnog mnjenja, na čije se mišljenje utiče emitovanjem poželjnih tema prethodno filtriranih iz skrivenih centara moći, koji su usko povezani sa oligopolima. S obzirom na to da mediji imaju moć kreiranja društvene svesti, moć da mobilišu mase, da utiču na donošenje odluka i na ponašanje ljudi, ne čudi ni preveliko interesovanje svetskih sila za osvajanje svemirskog prostora zarad lansiranja telekomunikacionih satelita.

„Pet najvećih medijskih firmi u svetu kada je o prodaji reč – Time Warner, Disney, Bertelsmann, Viacom i News Corporation – predstavljaju i najintegrisanije globalne medijske gigante. News Corporation, Time Warner, Disney i Viacom poseduju ogromne filmske i televizijske produkcione kapacitete i u žestokoj su konkurenciji za uspeh na sve uspešnijem globalnom komercijalnom televizijskom tržištu.“ (Herman, Mekčesni 2004: 105)

Važno je istaći i to da u medijskoj reprezentaciji stvarnosti, u kojoj se medijski tekst tretira po principu tržišne ekonomije kao roba, važi pravilo pseudoindividualizacije. Ovo pravilo podrazumeva proizvodnju i distribuciju informacija za „široke narodne mase“ pod lažnom maskom individualizacije – proizvodnje sadržaja za pojedince.

„Ako se digitalno komponovanje može predstaviti rame uz rame sa drugim tehnologijama stvaranja lažne stvarnosti, kao što su moda i šminka, realističko slikarstvo, diorame, vojni lažni objekti i virtuelna stvarnost, o teleprisustvu⁹ se može razmišljati kao o primeru *predstavljачke tehnologije koja se koristi da bi se omogućilo delovanje, to jest omogućilo gledaocu da manipuliše stvarnošću preko njene predstave.*“ (Manović 2001: 208)

Kako bi se shvatili mehanizmi funkcionisanja medija i napravio otklon od specifične medijske stvarnosti, koju mediji ne prezentuju – ne predstavljaju stvarnost onakvom kakva jeste, već je reprezentuju – selekcijom i konstruisanjem značenja, neophodno je poznavati uporišta medijske pismenosti.

„Postoje tri glavna uporišta medijske pismenosti. To su vaš lični položaj, raspoloživo znanje i veštine. Ona su neophodna za stvaranje šireg stanovišta u pogledu medija. Vaš lični položaj odnosi se na vašu energiju i planove. Raspoloživo znanje su sirovine koje koristite. Veštine su vaša pomagala.“ (Poter 2008: 37)

Prema Poteru, **lični položaj** recipijenata čine ciljevi i želje. „Ciljevi upravljaju izvršenjem zadataka na obradi informacija i određuju šta će biti propušteno a šta ne. Što su određeniji, to je upravljanje informacijama bolje. No, ako je vaš položaj slab (ciljevi nisu jasno određeni, a želja nije jaka) nećete biti uspešni u ostvarivanju

⁹ Sama reč *teleprisustvo* znači prisustvo na daljinu. Dizajner i teoretičar novih medija Brenda Lorel određuje *teleprisustvo* kao „medijum koji vam dopušta da uzmete svoje telo sa sobom i odete u neko drugo okruženje...omogućuje vam da prenesete jedan deo svojih čula u neko drugo okruženje. A to okruženje može da bude računarski generisano, može da bude snimak kamere ili kombinacija jednog i drugog.“ (Manović 2001: 208, 209)

kontrole nad medijima; to jest, omogućavate im da uspostave čvrstu kontrolu nad načinom na koji ih koristite i na koji obrađujete informacije.“ (Poter 2008: 37)

Drugo uporište medijske pismenosti Poter označava kao „**raspoloživo znanje**“. Ovo uporište se može povezati sa tumačenjem novinarstva kao *strukturirane aktivnosti*. Prema ovom modelu ono se tumači kao nužno selektivno i pristrasno. Pod velom komercijalnih interesa vest je unapred planirana i predviđena, dirigovana iz centara moći – vlasnik, konglomerat ili oglašivač. Zbog toga je neophodna recipijentska kompetencija kako bi se medijski sadržaj, ne samo protumačio u informativnom smislu, već i analizirao detaljnije, u zavisnosti od konteksta izveštavanja.

„Raspoločivo znanje čine grupe organizovanih informacija u nečijoj svesti. Ono ne nastaje spontano: mora se brižljivo i precizno stvarati. Raspoločivo znanje nije jednostavna gomila činjenica već se stvara brižljivim uklapanjem pojedinačnih informacija u celinu. Za to je potrebno posedovati veštine. Koristimo ih za pretragu velikih gomila podataka da bismo našli one koji su nam potrebni, a ostatak odbacili.“ (Poter 2008: 38)

Najzad, stigli smo i do trećeg uporišta medijske pismenosti, koje Poter označava kao: **veštine**. Ovo uporište je tesno povezano sa konceptom građanskog novinarstva i odnosi se na pomoćna sredstva koje se stiču kroz praksu misleći se na analizu, procenu, dedukciju, sintezu i tumačenje događaja o kojima mediji izveštavaju. Ove veštine neophodne su za sticanje recipijentske kompetencije.

Predmet istraživanja

Prvi predmet ovog istraživanja je struktura emisionog vremena televizija sa nacionalnom frekvencijom, javnog servisa *RTS (RTS1 i RTS2)* i komercijalnog emitera, *TV B92*. Drugi predmet istraživanja je mišljenje građana o najznačajnijim kategorijama za ostvarivanje javnog interesa u oblasti informisanja. Takođe, istraživanje će pokazati koje je dominantno sredstvo informisanja građana Niša, da li je to štampa, radio, televizija, veb mediji ili, pak, društvene mreže.

Ciljevi istraživanja

Osnovni cilj istraživanja je da se utvrdi stepen zastupljenosti kulturno-umetničkog i naučno-obrazovnog programa na javnom servisu *RTS (RTS1 i RTS2)* i komercijalnom emiteru, *TV B92*. Sledeći cilj istraživanja je da se utvrdi koje vrste medijskih sadržaja u žanrovskoj strukturi građani označavaju kao najrelevantnije kategorije u ostvarivanju javnog interesa u oblasti javnog informisanja.

1. Utvrditi koja je najrelevantnija kategorija medijske prakse za zadovoljenje javnog interesa
2. Utvrditi stepen zastupljenosti naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa na javnom servisu, televiziji *RTS (RTS1 i RTS2)*.
3. Utvrditi stepen zastupljenosti naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa na komercijalnom emiteru, televiziji *B92*.

Hipoteze istraživanja

1. Građani označavaju kulturni, umetnički, naučni i obrazovni program kao najznačajnije kategorije u pogledu zadovoljenja javnog interesa.
2. Na prvom kanalu *RTS-a* kvota emitovanja naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa niža je od 10% od ukupnog emisionog vremena.
3. Na drugom kanalu *RTS-a* naučno-obrazovni i kulturno-umetnički program zastupljeniji je nego na prvom kanalu *RTS-a* i iznosi više od 10% od ukupnog emisionog vremena.
4. Naučno-obrazovni i kulturno umetnički program na komercijalnom emiteru *B92* zanemarljivog je procenta i iznosi manje od 5% od ukupnog emisionog vremena.

Metod

U radu se kao metoda i tehnika naučno-istraživačkog rada koriste *kvantitativno-deskriptivna analiza sadržaja* emisionog vremena navedenih televizija putem programskih šema, kao i *anketa* sprovedena među građanima. U teorijskom delu rada korišćen je operativni metod – uporedna analiza sadržaja, dok je u praktičnom delu rada, kao instrument za prikupljanje podataka, primenjena anketa, koja je posebno konstruisana za potrebe ovog istraživanja. Uzorak na kojem je sprovedena anketa je 150 građana Niša.

Istraživanje

Deo istraživanja koji se odnosi na analizu emisionog vremena televizija: *RTS1*, *RTS2* i *TV B92* i zastupljenost naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa na ovim televizijama rađen je u periodu od tri dana, od 09.11.2015 do 12.11.2015. Istraživanje javnog mnjenja zarad ispitivanja provedenog vremena u praćenju medija, dominantnog tipa medija informisanja, kao i preferencija programa na televizijama sa nacionalnom frekvencijom u cilju zadovoljenja javnog interesa, urađeno je na uzorku od 150 ispitanika, građana Niša različitog starosnog doba.

Kvantitativna analiza programa

Analiza programa RTS1

Ponedjeljak, 09.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	40 minuta	2,77%
<i>Kulturno-umetnički</i>	18 minuta	1,25%

<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Eko karavan</i>	40''

<i>Kulturno-umetnički program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Kulturni dnevnik</i>	15''
	<i>Posetilac</i>	3''

Utorak, 10.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	1 sat i 40 minuta	6,94%
<i>Kulturno-umetnički</i>	17 minuta	1,18%

<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Zaboravljeni spomenici iz Ve- likog rata</i>	50''
	<i>Srbija u Velikom ratu</i>	50''

<i>Kulturno-umetnički program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Kulturni dnevnik</i>	14''
	<i>Posetilac</i>	3''

Sreda, 11.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	1 sat	4,16%
<i>Kulturno-umetnički</i>	30 minuta	2,08%

<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Zadnja kuća, Srbija</i>	40''
	<i>Veliki rat – iza kulisa</i>	20''

<i>Kulturno-umetnički program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Kulturni dnevnik</i>	30''

Presek programa RTS 1 za tri dana	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	3 sata i 20 minuta	4,62%
<i>Kulturno-umetnički</i>	1 sat i 5 minuta	1,5%

Analiza programa RTS2

Ponedjeljak, 09.11

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	2 sata	8,3%
<i>Kulturno-umetnički</i>	1 sat i 6 minuta	4,6%

<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Nauka u selu</i>	30''
	<i>Hit libris</i>	40''
	<i>Eko recept za zdrav život: Omladinski obrazovni turizam</i>	50''

<i>Kulturno-umetnički program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Enciklopedija za radoznale</i>	60''
	<i>Posetilac</i>	6''

Utorak, 10.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	1 sat i 35 minuta	6,59%
<i>Kulturno-umetnički</i>	46 minuta	3,19%

<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>E-tv</i>	50''
	<i>Eko menadžer</i>	20''
	<i>Hit libris</i>	25''

<i>Kulturno-umetnički program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Sajam knjiga – specijal</i>	20''
	<i>Beokult</i>	20''
	<i>Posetilac</i>	6''

МЕДИЈИ У ПРОЦЕСУ АФИРМАЦИЈЕ НАУКЕ
И СТРУКЕ И ОЧУВАЊА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ АУТОНОМИЈЕ

Sreda, 11.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	2 sata i 25 minuta	10,4%
<i>Kulturno-umetnički</i>	50 minuta	3,5%

<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda</i>	50''
	<i>Eko recept za zdrav život: Omladinski obrazovni turizam</i>	25''
	<i>Vlada i vrhovna komanda Srbije u Velikom ratu</i>	70''

<i>Kulturno-umetnički program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Beokult</i>	25''
	<i>Metropolis</i>	25''

Presek programa RTS 2 za tri dana	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	6 sati	8,33%
<i>Kulturno-umetnički</i>	2 sata i 42 minuta	3,75%

Analiza programa TV 92

Ponedjeljak, 09.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	40 minuta	2,77%
<i>Kulturno-umetnički</i>	0 minuta	0%

<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Galileo</i>	40''

Utorak, 10.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	0 minuta	0%
<i>Kulturno-umetnički</i>	0 minuta	0%

Sreda, 11.11.

Vrsta programa	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	60 minuta	4,16%
<i>Kulturno-umetnički</i>	0 minuta	0%

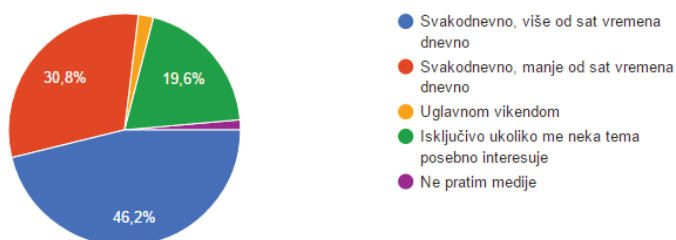
<i>Naučno-obrazovni program</i>	Naziv emisije	Trajanje
	<i>Galileo</i>	30''
	<i>Galileo</i>	30''

Presek programa TV B92 za tri dana	Trajanje	Učešće
<i>Naučno-obrazovni</i>	1 sat i 40 minuta	2,31%
<i>Kulturno-umetnički</i>	0 minuta	0%

Anketa – ispitivanje prve hipoteze

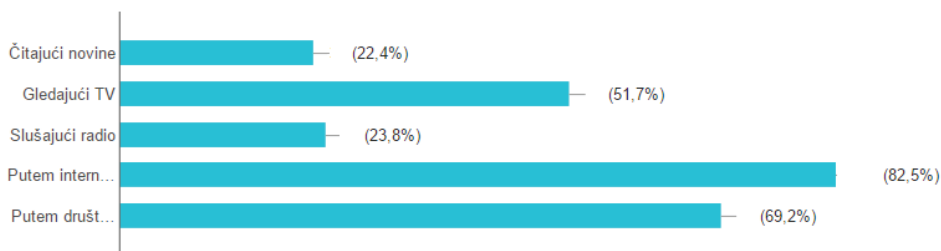
Prvim pitanjem u anketi hteli smo da ispitamo koliko često ispitanici prate medije. Dominantan odgovor (46,2%) bio je da prate svakodnevno, više od sat vremena. Sledi odgovor: svakodnevno, manje od sat vremena (30,8%). Ovim pitanjem smo dokazali da je ispitivana ciljna grupa relevantna za predmet ovog istraživanja.

Da li, i koliko često, pratite medije?

Sledećim pitanjem hteli smo da utvrdimo koji tip medija ispitanici koriste za informisanje. Dominantan odgovor na ovo pitanje bio je da se informišu posredstvom informativnih internet portala (82,5%). Interesantno je da su ispitanici zaokružili da se u većoj meri informišu putem društvenih mreža (69,2%) nego gledajući televiziju (51,7%).

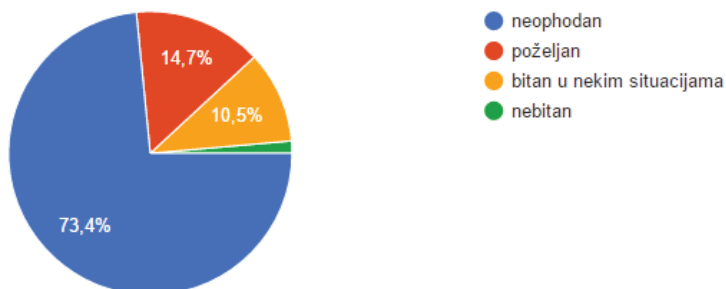
Na koji način se informišete?

Na pitanje koja su im tri medija najvažnija za informisanje, građani Niša navode preko 30 različitih medijskih kuća. Najzastupljenije su televizijske kuće *B92*, *RTSI*, *NI*, kao i lokalni veb medij *Južne vesti* i lokalna radio stanica – *City radio*.

Četvrto pitanje se odnosilo na ispitivanje stavova ispitanika o važnosti javnog interesa. Na ovo pitanje velika većina ispitanika (73,4%) je odgovorila da smatra da je javni interes prilikom izveštavanja neophodan.

Smатram da je javni interes prilikom izveštavanja

U vezi sa četvrtim pitanjem bilo je i peto, kojim smo hteli da ispitamo stavove ispitanika o najrelevantnijim kategorijama medijske prakse za zadovoljenje javnog interesa. Ovo pitanje je bilo finalno i ključno za drugi predmet i prvi cilj ovog istraživanja, a ispitanicima je bilo ponuđeno da izaberu više odgovora. Pitanje je glasilo: *Koja je, po Vašem mišljenju, najznačajnija kategorija za ostvarivanje javnog interesa u oblasti informisanja?* Odgovori su izraženi procentualno u sledećoj tabeli.

Zaštita i razvoj ljudskih prava i demokratije	Kultura i umetnost	Obrazovanje i nauka, medijska pismenost	Sport	Politika	Ekonomija	Korupcija	Zaštita životne sredine i zdravlja ljudi	Posao
67,1%	53,1%	67,8%	21,7%	32,2%	36,4%	37,8%	41,3%	39,9%

Iz priložene tabele uočava se da ispitanici najrelevantnijom oblašću izveštavanja za zadovoljenje javnog interesa smatraju kategoriju obrazovanja i nauke, te medijske pismenosti (67,8%). Kultura i umetnost je bila treća dominantna kategorija (53,1%). Na osnovu ovih rezultata sa sigurnošću možemo da zaključimo da je **prva hipoteza**, koja glasi: Građani označavaju kulturni, umetnički, naučni i obrazovni program kao najznačajnije kategorije u pogledu zadovoljenja javnog interesa, dokazana.

Deskriptivna analiza programa – ispitivanje hipoteza

Deskriptivna analiza naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa RTS1

Analizom programa javnog servisa *RTS1* u periodu od tri dana ustanovljeno je da je naučno-obrazovni program sa kvotom od 4,62% bio zastupljeniji od kulturno-umetničkog programa sa kvotom od 1,5%. Ukupna zastupljenost ova dva objedinjena programa u periodu od tri dana bila je 6,12%, čime je **druga hipoteza**, koja je glasila: Na prvom kanalu *RTS-a* kvota emitovanja naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa niža je od 10% od ukupnog emisionog vremena, dokazana.

Okosnicu naučno-obrazovnog programa činile su emisije: *Eko karavan* (ekološko-dokumentarni putopis o prirodi, ljudima, skrovitim mestima i zaštiti prirodnih vrednosti Srbije); *Zaboravljeni spomenici iz Velikog rata* (serijal od 30 polučasovnih emisija koji je istraživao stanje spomenika posvećenih poginulima u Prvom svetskom ratu i koji je bio emitovan u okviru nedelje obeležavanja stogodišnjice Albanske golgote i Prvog svetskog rata); *Srbija u Velikom ratu* (dokumentarno-igrana serija od pet epizoda koja je bila pripremljena u svrhu obeležavanja stogodišnjice početka Prvog svetskog rata); *Veliki rat – iza kulisa* (emisija nastala iz istoimenog serijala *Iza kulisa Velikog rata*, koji se dve godine emituje u okviru *Jutarnjeg programa* sa akcentom na zanimljivostima Prvog svetskog rata); *Zadnja kuća, Srbija* (serijal koji govori o velikim selima u Srbiji i istraživačka emisija koja se bavi temom „bele kuge“ i dobrovoljnim migracijama).

Kulturno-umetnički program bio je realizovan u okviru sledećih emisija: *Posetilac* (kratke trominutne storije o najznačajnijim umetničkim delima koja su baštinjena u Srbiji), *Ljubav na seoski način* (serija o bezimenom šumadijskom selu i životu njegovih žitelja); *Kulturni dnevnik* (emisija koja se emitovala posle *Dnevnika* u 23 časa, u kojoj se u vidu izveštaja, vesti i analize kritičara govori o umetničkoj strani života i kulturnim umetnicima kako iz Srbije, tako i iz inostranstva).

Deskriptivna analiza naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa RTS2

Analiza emisionog vremena televizije *RTS2* pokazala je da je, nasuprot prvom kanalu *RTS-a*, naučno-obrazovni program sa učešćem od 8,33% bio zastupljeniji od kulturno-umetničkog programa, čija je kvota emitovanja iznosila 3,75%. *RTS2* je u periodu od tri analizirana dana imao ukupan šer (share) ispitivanih programa 12,08%. Na osnovu navedenih rezultata, **treća hipoteza**, koja glasi: Na drugom kanalu *RTS-a* naučno-obrazovni i kulturno-umetnički program zastupljeniji je nego na prvom kanalu *RTS-a* i iznosi više od 10% od ukupnog emisionog vremena, je dokazana.

Okosnicu naučno obrazovnog programa činile su emisije: *Nauka u selu* (serijal koji se bavi problemima malih poljoprivrednih proizvođača i udruživanjem srpske

poljoprivrede sa inostranom); *Hit libris* (serijal koji se bavi promocijom, predstavljanjem i najavama najtraženijih knjiga domaćih i stranih pisaca); *Eko recept za zdrav život: Omladinski obrazovni turizam*; *Eko menadžer* (emisija koja se bavi ekološkom svesti naroda). *Vodič kroz modernu arhitekturu Beograda* (emisija koja se bavi arhitekturom Beograda kroz istoriju i u sadašnjem trenutku).

Kulturno umetnički program na ovom kanalu bio je realizovan u okviru sledećih emisija: *Enciklopedija za radoznale* (serijal koji se emituje još od 1996. godine i bavi se kulturnim znamenitostima Srbije); *Posetilac* (kratke trominutne storije o najznačajnijim umetničkim delima koja su baštinjena u Srbiji); *Beokult* (nedeljni magazin koji se bavi aktuelnim temama iz oblasti kulture i umetnosti gde se kroz prikaze, analize, kritiku i komentar predstavljaju autori i dela; emisija ima i posebnu rubriku pod nazivom „Lični stav“ u kojoj svoja mišljenja iznose ličnosti iz oblasti kulture i umetnosti); *Metropolis* (emisija koja se emituje još od 1993. godine; sadržaj ovog magazina kulture čine prikazi, TV eseji, analize, komentari i kritike savremenog stvaralaštva).

Deskriptivna analiza naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa TV B92

TV B92 je emiter sa nacionalnom frekvencijom koji je prema članu 45. Zakona o radiodifuziji¹⁰ registrovan kao televizija koja „obuhvata informativne, obrazovne, kulturne, naučne, sportske i zabavne sadržaje kao pretežni deo svojih aktivnosti“. Ipak, analizom ukupnog emisionog vremena ovog emitera, u svrhu ovog istraživanja, utvrdili smo da je zastupljenost naučno-obrazovnog programa zanemarljiva (2,31%), dok kulturno-umetničkog programa nije ni bilo. *TV B92* nije emitovala nijednu dokumentarnu, ili bilo koju drugu emisiju, na temu obeležavanja stogodišnjice Prvog svetskog rata. Naučno-obrazovni program bio je emitovan u okviru nemačke emisije *Galileo* (emisija o nauci i svakodnevnim životnim fenomenima koje novinari reporteri ispituju u saradnji sa stručnjacima) čiju licencu je otkupila *TV B92*. Na osnovu dobijenih rezultata, zaključujemo da je **četvrta hipoteza**, koja glasi: Naučno-obrazovni i kulturno umetnički program na komercijalnom emiteru B92 zanemarljivog je procenta i iznosi manje od 5% od ukupnog emisionog vremena, potvrđena.

Zaključna razmatranja

Posmatrajući svekoliku televizijsku stvarnost i razmatrajući dominantan diskurs televizijskih programa dolazi se do zaključka da je potrošački konsumerizam, koji je nametnut „industrijskim dobom“ medija, doveo do marginalizacije edukativnog i kulturnog programa, i naročito istakao dve medijske funkcije – zabavnu

¹⁰ Dostupno na linku: <http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/propisi-iz-oblasti-medija/zakon-o-radiodifuziji.pdf> Pristupljeno 31.01.2016.

i narkotičku. Program u kojem se neguje kritika kao žanr, u kojem se emituju dokumentarne emisije, ističe edukativna funkcija medija, vodi računa o izveštavanju o društvenom kontekstu, je zanemarljiv. Senzacionalističko novinarstvo postalo je imperativ novog medijskog poretka, koji pod patronatom medijskih vlasnika (transnacionalnih kompanija) unižava sveukupnu kulturu svetskog društva. Laka zabava u vidu licenciranih rijaliti šou programa i sapunskih serija sigurno ne doprinose produhovljenju televizijskih gledalaca. Ipak, medijska, a pre svega televizijska tehnologija, poseduju neverovatan potencijal za kultivisanje svog auditorijuma.

Televizija ima jedinstven i osobit estetski istraživački potencijal koji joj daje znatnu prednost u odnosu na prethodne medije. Reč televizičnost, koja je posebno skovana kako bi se opisala moć televizije da animira i drži pažnju gledalaca satima, savršeno opisuje njeno jedinstveno estetičko svojstvo – a to je da ogromnom paletom filtera, boja i tekstura, mogućnošću sažimanja vremena i prostora, kadriranjem i selekcijom prizora može vorholovski, kao nijedan medij do sad, da analizira, izmeni i približi umetnička dela masovnom auditorijumu.

Analiza emisionog vremena *TV B92* opravdala je naše početne pretpostavke da će učešće naučnog i kulturnog programa na ovom komercijalnom emiteru biti na nivou statističke greške. Od ukupnog emisionog vremena ovog kanala sat vremena i četrdeset minuta bilo je izdvojeno na emisiju *Galileo*, u periodu od tri dana, sa kvotom od 2,31%.

Sa druge strane, anketa je dala prilično ohrabrujuće rezultate. Na osnovu priložene statistike ankete zaključujemo da je građanima itekako važna edukativna funkcija medija, koja se često zanemaruje u vrtoglavoj trci za profitom, te da se profit u medijima može ostvarivati i realizacijom naučno-obrazovnog i kulturno-umetničkog programa čime će se negovati prosvetiteljska uloga medija u procesu prenošenja znanja, tradicije, kulturnog nasleđa i promovisati kulturne vrednosti.

Literatura

- Aracki, Z. (2010). *Tranzicija medija u eri globalizacije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Bogdanović, J. (2013). Građansko novinarstvo u Srbiji, *CM: Communication Management Quarterly: Časopis za upravljanje komuniciranjem*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Crnobrnja, S. (2010). *Estetika televizije i novih medija*. Beograd: Clio.
- Delor, Ž. (1996). *Obrazovanje – skrivena riznica*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije.
- Gone, Ž. (1998). *Obrazovanje i mediji*. Beograd: Clio.
- Herman, E. S., Mekčesni, R. V. (2004). *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Manović, L. (2001). *Jezik novih medija*. Beograd: Clio.
- Poter, Dž. (2008). *Medijska pismenost*. Beograd: Clio.
- Radojković, M., Miletić, M. (2005). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Novi Sad: Stylos izdavaštvo.

Valić-Nedeljković, D. (2007). *O novinarstvu i novinarima*. Novi Sad: KriMeI, Budisava.
Veljanovski, R. (2005). *Javni RTV servis u službi građana*. Beograd: Clio.

Vladeta Č. Radović, Milan N. Dojčinović

THE ROLE OF THE MEDIA IN THE PROCESS OF PROMOTING SCIENCE AND CULTURE

Summary

The Technocratic age led to the development of the so called digital culture that rocked the foundations of the traditional way of living, leading to the “mediatisation” of the society. Given that the communication technology has a crucial role in scientific, cultural and social progress, it is essential to study its development and influence on the promotion of science and cultural models. The media possess the power to present the world the way they see it, so it’s necessary for us to see through their intentions and their practice to cover certain things up while pointing the other out, if we want to keep our democratic consciousness. If the public should “arm” themselves with the power to interpret the reality created by the media, they are to know the basic principles of the media. The power of understanding the specific media reality, in the age of suffocating with the amount of information, lies in following the same event from various sources (the traditional and the alternative media) Infotainment became a dominant form of public expression, making the sociocultural reality into an industrially reproduced entertainment. In such public environment, where providing a cheap entertainment is a priority, the proces of promotion of science and culture is not a must. New public space created by the web media possesses a great potential for developing objective online journalism that would stimulate the progress of science and encourage the public to act, through the selection of socially relevant events and topics. Analysing the structure of the entire broadcast of tv channels with the national coverage in term of education and culture programme we tried to determine how much contribution does television, as the most popular media, offer in the process of promoting science and culture. For needs of this research it has been conducted citizen survey on 150 respondents so we can determine which areas of media praxis is the most relevant in term of reporting in public interest.

Владета Ч. Радовић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски
Иван Д. Калаузовић²
Канцеларија за сарадњу са дијаспором,
Служба за послове градоначелника Града Ниша

УДК 316.774:004
316.776:378
факултет

ТЕХНОЛОШКА КОНВЕРГЕНЦИЈА – КЉУЧ ЈАЧАЊА МЕДИЈСКЕ И УНИВЕРЗИТЕТСКЕ АУТОНОМИЈЕ

Прави универзитет данашњег доба је колекција књига.
Томас Карлајл,
шкотски филозоф, писац и историчар

Сажетак: Условљена технолошким развојем, конвергенција медија је неминовност. Традиционална гласила постала су, ништа друго, до карика у ланцу транспорта информација. Граница између научних и осталих садржаја у комуникацијском каналу је никад прозирнија, јер стапање медијатора и протокола преноса генерише и фузију информација. Таква медијска синергија, поспешена глобализацијом, не оставља много простора аутохтоној, локалној когницији, већ води ка унификацији, не знања или незнања, него средини која није златна. Но, правилно употребљена, технологија у служби науке може допринети њеној афирмацији, а сходно чињеници да Универзитет у Нишу има завидан интелектуални залог унутар и ван граница Србије, медији се лако могу наћи у положају обједињивача савремене домаће и стране теорије и праксе и обогаћивача сазнајног фонда. На овај се начин чува и универзитетска аутономија, која јача на темељу алумни база података, односно на комплексу сопствених ресурса и потврди њихове припадности матичној образовној установи и њеног легитимитета. Истовремено, медији у улози провајдера, у ужем, и јавног сервиса, у ширем смислу, учвршћују своју функцију под окриљем науке.

Кључне речи: наука, комуникација, информација, базе података

Уводна разматрања

Тема овогодишњег редовног састанка Светског економског форума у швајцарском Давосу била је Четврта индустријска револуција (*Industry 4.0*).

¹ vladeta.radovic@filfak.ni.ac.rs

² ivan.kalauzovic@gmail.com

Претпоставка је да она свету доноси низ иновација усмерених ка сажимању човековог бића са технологијом. У наредним ће деценијама, верује се, многе научнофантастичне тезе и идеје постати факти. Људски органи за трансплантацију ће се креирати помоћу 3Д штампача, мобилни уређаји имплантирати у тело, а одећа и модни додаци осигураваће везу са интернетом. Вештачка интелигенција и роботика обележиће ту нову еру, која ће на једној страни компанијама омогућити економски суфицит, а на другој створити велику незапосленост.

У редовима који следе ипак ће бити више речи о Трећој индустријској револуцији, познатој и под називом Дигитална револуција, која је почела касних педесетих и са транзицијом аналогне у дигиталну технологију траје и до наших дана, тако рећи се преливајући у Четврту. Она је означила зачетак Информатичког доба и технолошке конвергенције, феномена који је променио живот савременог човека.

Током историје, са сваком је индустријском револуцијом одмичала и друштвена еволуција. Премда свет некада није био повезан као данас, многи српски учени људи су моделе добре образовне праксе из Европе и Новог света примењивали у својој отаџбини. Тако је, упоредо са Првом индустријском револуцијом, у Србији 1808. године основана Велика школа професора Ивана Југовића, чији је управитељ био Доситеј Обрадовић, по угледу на Мађарску краљевску академију. Мало касније, 1838. године, отворен је Лицеј, који ће 1863. бити преиначен у такође Велику школу.³ У јеку Друге индустријске револуције (1905) изгласан је Закон о Универзитету, којим је конституисана прва српска *universitas magistrorum et scholarium* (заједница учитеља и ученика, тј. универзитет)⁴ и уједно зајемчена универзитетска аутономија.

Корелацију технолошког прогреса и образовања, на коју се у претходним реченицама упућује, не треба посебно доказивати, јер револуција начина производње утиче на све друштвене делатности, па и на саму свакодневицу, али ваља се позабавити продубљивањем њихове повезаности. Ако се образовањем поспешује развој технологије, важи и обратно, нарочито у оним сферама људског друштва у којима се технологијом основна академска начела могу заштитити. Стога ће у овом раду бити представљена идеја која у светским оквирима није оригинална, али је универзална, а југу Србије, и Нишу као универзитетском граду, веома потребна.

Аутономија универзитета

Два стуба сваког демократског друштва су људска права и аутономија универзитета. Идеја универзитетске аутономије стара је колико и идеја о уни-

³ Бојовић, Снежана (1986). „Реформе Лицеја и Велике школе и оснивање универзитета у Србији“. *Историјски гласник*, бр. 1/1986. Београд: Друштво историчара СР Србије. ISSN 0021-2644, стр. 69–82.

⁴ Стојковић, Бранимир (2001). Осврти и прикази: Милош Немањић, „Један век српске стваралачке интелигенције (1820–1920)“. *Социолошки преглед*, Vol. XXXV, бр. 1–2. Београд: Српско социолошко друштво. ISSN 0085-6320, стр. 167–174.

верзитету. Без аутономије, он би био потпуно бескористан. Независност и самосталност које универзитет аутономијом добија, омогућавају му да траје док разне власти и владе пролазе. Образовна и научна функција универзитета морају бити у служби читавог друштва и његовог развоја, а не елита. Са друштвеним променама и напретком технологије, мења се и универзитет, али он не сме остати без своје аутономије.

Прошлост сведочи о великом броју случајева угрожавања или потпуног негирања универзитетске аутономије. Најстарији универзитет на свету, Универзитет у Болоњи, борбу за очување своје аутономије водио је у XIII веку.⁵ Током деведесетих година XX столећа, српски универзитет био је подређен режиму, који му је наметао правила, прописивао организацију и постављао управу, гушећи свест о потреби за аутономијом.⁶ Не тако давно, почетком друге деценије XXI века, ректор Универзитета у Београду је својом изјавом на конференцији за новинаре прекршио Члан 7 Закона о високом образовању Републике Србије, којим се јемчи неповредивост академског простора од припадника органа надлежног за унутрашње послове.⁷

Аутономија универзитета, високошколских и научних установа у Србији загарантована је Уставом.⁸ Оно што она подразумева регулисано је Законом о високом образовању, који уређење ресорне делатности заснива, између осталог и на принципу академских слобода.⁹

Аутономија универзитета и других високошколских установа подразумева:

- 1) право на утврђивање студијских програма, уз поштовање принципа отворености према јавности и грађанима;
- 2) право на утврђивање правила студирања и услова уписа студената;
- 3) право на уређење унутрашње организације;
- 4) право на доношење статута и избор органа управљања и других органа, у складу са Законом;
- 5) право на избор наставника и сарадника;
- 6) право на издавање јавних исправа;
- 7) право на располагање финансијским средствима, у складу са Законом;
- 8) право на коришћење имовине, у складу са Законом;

⁵ www.unibo.it: веб-сајт Универзитета у Болоњи.

⁶ Момчило Грубач (1997). „Људска права и аутономија универзитета“. *Република*, бр. 157. Београд.

⁷ Весна Ракић-Водинелић (2011). *Најмање могуће: оставка ректора Ковачевића*. Београд: Пешчаник. Посећено: 5. јануара 2016, URL: www.pescanik.net/najmanje-moguće-ostavka-rektora-kovacevica

⁸ Члан 72 Устава Републике Србије. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 98/2006.

⁹ Члан 4 и Члан 5 Закона о Високом образовању Републике Србије. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 76/2005, 100/2007 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014, 45/2015 – аутентично тумачење и 68/2015.

- 9) право на одлучивање о прихватању пројеката и о међународној сарадњи.

У академске слободe се убрајају:

- 1) слобода научноистраживачког рада и уметничког стваралаштва, укључујући слободу објављивања и јавног представљања научних резултата и уметничких достигнућа;
- 2) слобода избора метода интерпретације наставних садржаја;
- 3) слобода избора студијских програма.

Управо због постојања ових слобода, могуће је аутономију универзитета очувати и јачати коришћењем технологије на темељу знања.

Конвергенција медија

По Шеноновој теорији информација, тачније према његовој Математичкој теорији комуницирања¹⁰, базични модел комуникацијског процеса чине: извор информације, енкодер, комуникацијски канал, декодер и прималац. Приликом проласка информације кроз канал, јавља се опасност од различитих врста шума и мењања поруке под њиховим утицајем. Свака информација има меру, изражену у битовима, а њена очекивана вредност назива се ентропија. Део поруке који је услед деловања различитих шума постао нечитљив или је изгубио вредност, припада редундантном садржају. Ова теорија, публикована 1948. године, базирана је на ранијим резултатима инжењера Харија Никвиста и истраживача Ралфа Хартлија, док јој је Шенонов колега Ворен Вивер дао генералнији приказ. Тек у зениту Треће индустријске револуције, њен део који се односи на превазилажење или надомешћивање редундансе, техникама кодовања и компресије, бива доступнији и разумљивији обичном човеку. Шенона, међутим, није занимао шири друштвени контекст комуникацијског процеса, већ само онај технички. Он је на кодове са оба краја комуникацијског ланца гледао искључиво инжењерски, иако су кодови продукти друштвених прилика, неодвојиви од контекста који често има улогу декодера: „Код је модел једне групе комуникационих конвенција, који се као такав претпоставља, да би се објаснила могућност комуникације извесних порука“.¹¹ Социјални шумови, агенси, неодвојиви су од техничких, јер се међусобно производе. Они су део истог информационо-комуникационог система, који их је створио по доминантном моделу комуникацијског процеса у одређеној заједници. Мирољуб Радојковић и Бранимир Стојковић су у својој књизи *Информационо-комуникациони сис-*

¹⁰ Shannon, Claude E. (1948). „A Mathematical Theory of Communication“. *The Bell System Technical Journal*. Boulogne-Billancourt, France: Alcatel-Lucent. ISSN 0005-8580, Vol. XXVII, No. 3, pp. 379–423; No. 4, pp. 623–656.

¹¹ Еко, Умберто (1973). *Култура, информација, комуникација*. Београд: Нолит, стр. 57.

теми¹² направили дистинкцију међу неколико модела комуникацијског процеса, попут Ласвеловог вербалног (5W) модела, затим поменутог базичног, односно концентричног модела.

Услед неминовности технолошког напретка, традиционални медији постали су само карика у ланцу преноса информација. Медијска конвергенција јавила се као директна последица дигитализације медијског садржаја и популаризације интернета, односно конвергирања компјутерске технологије, комуникацијског процеса и информација. То је допринело трансформацији устаљених индустрија и генерацији потпуно нових форми. Светска мрежа, паметни телефони, таблети, паметни телевизори и други уређаји, омогућили су милијардама становника наше планете да, некада у одређене обрасце у калупљеним садржајима: новинским чланцима, магазинима, биоскопским представама, приступају веома брзо и лако. Захваљујући друштвеним мрежама, виртуелним структурама које одржавају социјални актери: појединци, групе и организације, између којих владају амбивалентне везе, сваки човек је постао медиј – истовремени одашиљач, предајник и пријемник комуникацијских сигнала. Мешањем кодова, дошло је до преклапања различитих информационо-комуникационих система и до рађања новог, глобалног комуникацијског модела, у чијем каналу је најчешћа врста шума какофонија. Информативно вредни, нередундантни и научни подаци се зато врло често нађу уз оне који то нису, а неретко се граница међу њима и брише. Образовање, дакако, ту границу поново чини мање прозирнијом.

Образовање и медији

Глобализација, погурана технолошким напретком, и у домену високог образовања диктира нове услове, односе и правце развоја. „Учење је све више оријентисано ка доступности информација; анализи, синтези и обради; преносу информација, односно знања; интеракцији субјеката; примени интегрисаног знања у окружењу и афирмацији сопствених потенцијала и капацитета.“¹³ Интерактивна настава, умрежавање студената током и након предавања, трансфер података међу истраживачима, дигиталне базе података, интернет алумни групе, само су неке од погодности које је Трећа индустријска револуција пружила универзитетима. Кружење знања се у савременом свету одвија по обрасцима по којима новинарска струка од самог почетка функционише. Зато су медији неодвојиви од технологије, а образовање од медија. „Испуњавање нових образовних императива незамисливо је без укључивања медија и коришћења њиховог великог образовног потенцијала, без разлике да ли је реч само о штам-

¹² Радојковић, Миролуб и Стојковић, Бранимир (2004). *Информационо-комуникациони системи*. Београд: Клио, стр. 29–46.

¹³ Милосављевић, Гордана; Радовић, Владета; Ковачевић-Вуковић, Маја; Ћатовић, Јован; Опачина, Далибор и Дрвенција, Јелена (2010). *Тренинг и развој: савремени теоријски аспекти*. Београд: Факултет организационих наука, стр. 40.

панам или о савременим електронским медијима. Сваки од њих, појединачно или скупно, олакшава усвајање нових знања, складиштење података, омогућавајући да образовање буде комплексан и непрекидан процес“.¹⁴

Да би круг знања био потпун, домаћи универзитети морају поради на комплетирању и дигитализацији база својих алумниста, нарочито оних који су напустили земљу, дакле академске емиграције, јер Србија има бројну дијаспору, а њен највреднији ресурс је интелект, искуство и знање. То знање је најчешће укоренено у држави рођења, а усавршено на престижним иностраним факултетима. Зато га треба неговати и усмерити у научни фонд домовине, а како другачије него помоћу медија, који су у XXI веку, веку знања, свеприсутни. Афирмација доброг, искреног и на поштовању вредности заснованог односа са дијаспором може представљати потенцијал без преседана.

Литература познаје појам „одлива мозгова“ (енг. *brain drain* или *human capital flight*), термин који је креирало Краљевско друштво Лондона за унапређење природних знања, како би њиме означило емиграцију научника и технолога након Другог светског рата из Европе у Северну Америку.¹⁵ О тринадесет врхунских мозгова, одливених са наших простора, монографски се бавио проф. др Владимир Гречић¹⁶, дефинишући програм политике матице према свом исељеничком научном залогу у циљу обједињавања снага за свеопшти развој. Конципирање нове емиграционе политике је нужно, јер тенденција одласка младих и образованих људи непрестано расте. Истраживање које је спровела Канцеларија за сарадњу са дијаспором Града Ниша, у периоду фебруар–април 2014, на узорку од сто испитаника из Србије старости од 18 до 35 година, показало је да 78% анкетираних жели да оде из земље.¹⁷ Упоредимо тај податак са резултатима Пописа становништва из 2011. године, по којем у Србији, која према истом попису има популацију од 7.186.862 становника (без Косова и Метохије), 1.416.389 (19,7%) чине млади од 20 до 34 године старости¹⁸, што је сличан старосни опсег. Друго истраживање Канцеларије, из фебруара 2014, показало је да 65,3% матураната (348 од 533) све четири нишке гимназије жели да оде да студира и ради ван земље.¹⁹

¹⁴ Јовановић, Зоран (2015). *Виртуелна планета*. Ниш: Филозофски факултет, стр. 266–267.

¹⁵ Cervantes, Mario; Guellec, Dominique (2002). „The Brain Drain: Old Myths, New Realities“. *OECD Observer*, No. 230. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development. Visted on January 15, 2016, URL: www.oecdobserver.org/news/archivestory.php/aid/673/The_brain_drain:_Old_myths,_new_realities.html

¹⁶ Гречић, Владимир (2010). *Српска научна дијаспора – тамо и овде*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

¹⁷ Канцеларија за сарадњу са дијаспором (2014). *Задовољство животом, социјална и емоционална усамљеност код младих у дијаспори и матици*. Ниш: Служба за послове градоначелника Града Ниша. Посећено: 23. децембра 2015, URL: www.media.dijasporanis.com/2014/10/Zadovoljstvo-zivotom-2014.pptx

¹⁸ www.popis2011.stat.rs: веб-подсајт Републичког завода за статистику посвећен Попису становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији 2011.

¹⁹ Канцеларија за сарадњу са дијаспором (2014). *Особине личности и породични односи*

Поред дисперзије интелектуалног капитала, односно „одлива мозгова“, познати су и феномени „траћења мозгова“ (енг. *brain waste*), „прилива мозгова“ (енг. *brain gain*) и „циркулације мозгова“ (енг. *brain circulation*).²⁰ Последњи је за контекст овог рада врло релевантан. Наиме, синтагмом „циркулација мозгова“ означена је транснационални ангажман стручњака између земље боравка, у коју су дошли и додатно се образовали и земље порекла, из које су дошли. На пример, Универзитет у Нишу броји преко 62 хиљаде алумниста²¹, у земљи и иностранству, са дипломом неког од тринаест факултета. Одређени број њих, са нагласком на оне који се налазе негде у свету, користи нове технологије за сарадњу са млађим колегама који се налазе у матици, а сврха је пренос знања. У такву сарадњу убрајамо: скајп-предавања, видео-конференције, размена материјала и компарација добијених резултата, рад на заједничким пројектима итд. Дакле, такве интеракције у незнатном броју постоје, али углавном нису институционализоване. Замислимо да се стечена знања и искуства, и ових овде и оних тамо, сусретну и споје на једном месту, у једном комуникацијском каналу, на универзитетском серверу, са којег ће се то знање ширити даље према будућим алумнистима, да га баштине и надограде. Помислимо на ту фузију вештина, то благо претворено у гигабајте и терабајте. Ипак, да би се осигурао проток новог знања, неопходан је провајдер, медиј у служби науке – универзитетски медиј.

Универзитетски медиј

Град Ниш је у време великих грађанских протеста 1996–1997. године имао већи број телевизијских станица од свих других градова у земљи.²² Наравно, говоримо о квантитету, не нужно и о квалитету, уз част изузецима. Данас смо сведоци свеопште девастације локалних медија зарад њиховог укрупњавања и стављања под једну власничку капу, како би што ефикасније били контролисани. У таквим условима, универзитетски медиј би, осигуран аутономијом Универзитета, нашао простор за генезу и развој, а и пласирање садржаја из дигиталне ризнице знања, чиме би допринео афирмацији медијске струке и свеукупне науке.

Мултифункционални универзитетски медиј би попунио празнине у српском јавном простору, утичући да мњење буде наклоњеније садржајима који задужују социјални развој. Његови основни циљеви би били: афирмација науке

матураната који имају тенденцију да студирају или раде ван Републике Србије. Ниш: Служба за послове градоначелника Града Ниша. Посећено: 25. децембра 2015, URL: www.media.dijasporanis.com/2014/06/Osobine-licnosti-i-porodicni-odnosi-maturanata-2014.pptx

²⁰ Spring, Joel (2009). *Globalization of Education: An Introduction*. New York, USA: Routledge, p. 177.

²¹ www.ni.ac.rs: веб-сајт Универзитета у Нишу.

²² Јовановић, Зоран (1999). *На рубовима савести*. Ниш: Нишки културни центар, стр. 164.

и уметности, очување и промоција културне баштине, медијско образовање популације и допринос развоју демократског друштва. Ту су и циљеви од општег јавног значаја: информисање о могућностима трансфера научног знања; културном наслеђу и могућностима афирмације ресурса у датом домену; контроли јавности, односно транспарентности рада државних органа, нарочито у ресорном домену; научним и достигнућима у области уметности; пројектима, акивностима и могућностима развоја друштвене заједнице; могућностима значајнијег учешћа мањинских заједница у функционисању друштва којег су и оне део; животу и раду дијаспоре и могућностима повезивања са што већим бројем људи из расејања; вредностима које негују заједнице развијених друштава; значају заштите и промоције националног и културног идентитета заједнице; културолошком диверзитету и позитивном односу према мултиетничности, а и различитости свих категорија. У настанак овог медија би били укључени сви факултети и друге јединице универзитета који би био носилац пројекта, а у његовом раду би, у оквиру практичне наставе, учествовали наставници, сарадници и студенти тих факултета, као и алумнисти из свих делова света.

Универзитетски медиј би имао удела у формалном, неформалном и информалном виду образовања. У формалном виду, програм медија би се концентрисао на афирмацију институционализованог система образовања, пласман научних садржаја, подршку наставним процесима и продукцију аудио-визуелних материјала према акредитованим студијским програмима. У неформалном виду, на афирмацију науке и струке, пласман научно-популарних програмских садржаја, продукцију и пласман одговарајућих тренинга у многобројним областима и подршку процесу преквалификације, тј. перманентног образовања. У информалном виду, на популаризацију образовања, афирмацију нових, примеренијих културних образаца, изградњу и очување вредносног система и промоцију нових, друштвеном развоју примерених, медијских парадигми.

Редакције универзитетског медија би се бринуле о продукцији: информативно-документарног, образовно-научног, културно-уметничког, спортског и програма за дијаспору. Универзитетски медиј би представљао симбиозу традиционалних и модерних начина комуникације, искустава и модерних учила, систем који обједињује стару и нову, односно домаћу и страну теорију и праксу.

Завршна разматрања

Пројектом универзитетског медија, Трећа индустријска револуција остварила би се у српском образовном систему у пуном замаху, припремајући га за ново доба. Њиме би се озваничило и консолидовало оно што тренутно колоквијално обитава. Универзитетски медиј (или више њих) би омогућио трансфер и обједињавање знања, али би и у недостатку регионалних јавних сервиса преузео њихову улогу. Захваљујући аутономији универзитета, овај би медиј био перјаница грађанског друштва и прва линија одбране демократских принципа. Заузврат, он би чувао аутономију универзитета, која би јачала пропорционално

његовом развоју, у складу са ширењем научног фонда, повезивањем са алумни групама и непристрасним генерисањем или преносом информација.

Свакако, оснивање оваквог медија изискује израду детаљног плана пројектних активности и поделе задатака, дефинисање организације и временна имплементације, као и могућности пројектне изводљивости и одрживости. Треба задобити и подршку научне заједнице, контактирати интересне стране и усагласити потребе носиоца пројекта са свим учесницима у њему. Једно је сигурно: у времену у којем је све роба, само наука кроз универзитет може друштву приуштити истину и подарити рад усмерен ка свеопштем напредовању. У томе академски медиј налази своју сврху. Ако је универзитет национални храм знања, он би био његов гласник.

Литература

- Бојовић, С. (1986). „Реформе Лицеја и Велике школе и оснивање универзитета у Србији“. *Историјски гласник*, бр. 1/1986. Београд: Друштво историчара СР Србије. ISSN 0021-2644, стр. 69–82.
- Гречић, В. (2010). *Српска научна дијаспора – тамо и овде*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- Еко, У. (1973). *Култура, информација, комуникација*. Београд: Нолит.
- Јовановић, З. (2015). *Виртуелна планета*. Ниш: Филозофски факултет.
- Јовановић, З. (1999). *На рубовима савести*. Ниш: Нишки културни центар.
- Милосављевић, Г.; Радовић, В.; Ковачевић-Вуковић, М.; Ђатовић, Ј.; Опачина, Д. и Дрвенција, Ј. (2010). *Тренинг и развој: савремени теоријски аспекти*. Београд: Факултет организационих наука.
- Радојковић, М. и Стојковић, Б. (2004). *Информационо-комуникациони системи*. Београд: Клио.
- Стојковић, Б. (2001). Осврти и прикази: Милош Немањић, „Један век српске стваралачке интелигенције (1820–1920)“. *Социолошки преглед*, Vol. XXXV, бр. 1–2. Београд: Српско социолошко друштво. ISSN 0085-6320, стр. 167–174.
- Cervantes, M. and Guellec, D. (2002). „The Brain Drain: Old Myths, New Realities“. *OECD Observer*, No. 230. Paris, France: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Shannon, C. E. (1948). „A Mathematical Theory of Communication“. *The Bell System Technical Journal*. Boulogne-Billancourt, France: Alcatel-Lucent. ISSN 0005-8580, Vol. XXVII, No. 3, pp. 379–423; No. 4, pp. 623–656.
- Spring, J. (2009). *Globalization of Education: An Introduction*. New York, USA: Routledge.

Извори

Закон о Високом образовању Републике Србије. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 76/2005, 100/2007 – аутентично тумачење, 97/2008, 44/2010, 93/2012, 89/2013, 99/2014, 45/2015 – аутентично тумачење и 68/2015.

Лист „Република“, бр. 157 (Београд, 1–15. фебруар 1997).

Устав Републике Србије. *Службени гласник Републике Србије*, бр. 98/2006.

Вебографија

www.dijasporanis.com: веб-сајт Канцеларије за сарадњу са дијаспором Службе за послове Градоначелника Града Ниша.

www.ni.ac.rs: веб-сајт Универзитета у Нишу.

www.oecdobserver.org: веб-сајт француског магазина *OECD Observer*.

www.pescanik.net: веб-сајт Удружења грађана „Пешчаник“.

www.poris2011.stat.rs: веб-подсајт Републичког завода за статистику посвећен Попису становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011.

www.unibo.it: веб-сајт Универзитета у Болоњи.

Vladeta Č. Radović, Ivan D. Kalauzović

TECHNOLOGICAL CONVERGENCE – THE KEY TO STRENGTHENING OF MEDIA AND UNIVERSITY AUTONOMY

Summary

Conditioned by technological development, media convergence is unavoidable. Traditional media have become nothing more than a link in the chain of information transport. The boundary between scientific and other contents in the communication channel has never been more transparent, because the merging among mediator and transfer protocol generates the fusion of information. Such media synergy, accelerated by the globalization, doesn't leave much space to native, local cognition; it leads to unification, not of knowledge or ignorance, but to a mean which isn't golden. However, properly used, technology in the service of science can contribute to its affirmation, and due to the fact that the University of Niš has an enviable intellectual pledge within and outside the borders of Serbia, the media can easily be found in the position of consolidator of contemporary domestic and foreign theory and practice and the increaser of cognitive fund. In this way, the University autonomy is preserved as well, by becoming stronger on the basis of the alumni databases, in other words

on the complex of its own resources and confirmation of their affiliation to the parent educational institution and its legitimacy. At the same time, media in the role of provider, in narrow, and public service, in broad sense, strengthens its function under the umbrella of science.

НОВИ МЕДИЈИ КАО ПРОСТОР АФИРМИСАЊА НАУКЕ

Сажетак: Услед хетерогености аудиторијума, медијски образовни садржаји нужно су поједностављени. Изостајање повратне информације и немогућност интеракције са научном сфером у традиционалним медијима воде неразумевању и погрешној интерпретацији. Јавља се и проблем профитабилности – услед комерцијализације медији се окрећу јефтиним садржајима. Развојем технологије наука проналази своје место у медијима. Нови медији могу да представе науку ширем аудиторијуму, подстичући укључивање у научну заједницу. Предности нових медија у представљању науке су многе: интерактивност, неограничени простор на вебу, „линковање“, фотографије, видео фајлови, инфографикони, и др. Нови медији представљају императив у популаризацији науке. Аутори ће у овом раду анализирати предности науке у новим медијима, представити најпознатије платформе за размену научног мишљења, и најкорисније алате за презентовање научних сазнања, са циљем подстицања научног круга на активније учествовање у „онлајн“ сфери, ради ширења научне мисли.

Кључне речи: нови медији, друштвене мреже, интернет, наука, образовање

1. Увод

Професионализација новинарске праксе и медијске сфере обавеза је свих демократских друштава и оних који брину о свом, како колективном, тако и индивидуалном напретку. Осим тога што информишу и забављају, задатак који би одговорни медији требало да испуне јесте и едукација публике. Међутим, услед хетерогености аудиторијума, медијски научни и образовни садржаји нужно морају бити поједностављени, ради разумевања, а тиме често и банализовани и деградирани.³ Презентација научних сазнања⁴ и достигнућа језиком „разумљи-

¹andrej.blagojevic@filfak.ni.ac.rs

²tatjana.aiki@gmail.com

³ Начин на који медији у Србији извештавају о темама научног карактера доступан је на порталу Центра за промоцију науке - <http://www.cpn.rs/mediji/> (Приступљено: 31.10.2015)

⁴ „Науку можемо дефинисати као систематску активност на прикупљању и обради проверљивих сазнања о свету око нас, са циљем да се задовољи радозналост научника и да се допринесе решавању животних проблема заједнице у којој се научна делатност одвија. Научне дисциплине

вим свима“ није једини проблем када се о науци извештава на телевизији, радију и у штампи. Наиме, изостајање повратне информације, односно фидбека од публике, и ограничена интеракција са креаторима научне друштвене сфере, остављају простор неразумевачу, погрешној интерпретацији и неодговорном закључивању, што може имати веома негативне последице на свеукупну друштвену заједницу.

Још један од разлога недовољно развијеног научног програма у традиционалним медијима јесте проблем профитабилности, јер се услед комерцијализације медији окрећу јефтиним садржајима, који нису едукативне, а често ни просоцијалне садржине, већ искључиво забавног карактера, са приметним порастом тривијализације, кича и шунда. Такође, један од проблема јесу и недовољно специјализовани новинари за извештавање о комплексним научним темама које су од јавног интереса.

Ипак, развојем технологије и „паметних“ уређаја наука је пронашла своје место у медијима. Технолошким напретком, појавом нових медија⁵, експанзијом специјализованих научних интернет портала и друштвених мрежа, као што су „Фејсбук“, „Твитер“, „Линкд Ин“, као и посебних „онлајн“ алата, наука је постала транспарентнија, за саме научнике, али и доступнија за „обичне људе“. Развојем нових медија и Интернет технологије, делимично, а на момен-те и потпуно, превазилазе се баријере извештавања са којима се публика, а и медијски професионалци, сусрећу када се о науци говори, односно пише, на телевизији, радију и у штампи.

Такође, не сме се занемарити чињеница да у Србији, према наводима Републичког завода за статистику, 99,6% студената користи интернет као средство комуникације и инструмент претраживања, док су друштвене мреже на четвртном месту најчешће коришћених алата. Тачније, чак 90,5% студената користи интернет само да би приступили друштвеним мрежама.⁶ Дакле, „онлајн“ простор и нови медији представљају врсту модерних библиотека, где се константно повећава број постојећих података, уз сталне иновације које корисницима олакшавају коришћење.

Доступност научних садржаја кључна је, како у образовању младих, тако и у целоживотној надградњи знања и усавршавања, јер како Монтескје каже

се могу посматрати као друштвени механизми који имају функцију анализе, редакције сирових података и информација и њиховог уклапања у постојећи корпус знања, како би се могли даље преносити кроз систем образовања и практично примењивати у производним делатностима.“ (Филипи-Матутиновић 2013)

⁵ Нови медији означавају технолошку револуцију преношења медија и културе на облике комуникације и продукције асистираних рачунарима и интернетом. Новим медијима се такође означавају врсте дигитализованих медија, као што су дигитални текстови, дигиталне статичне слике, дигитални видео, дигитални звук и просторне виртуелне конструкције. Категорије које се сматрају новим медијима су: Интернет, веб презентације, мултимедија, видео-игре... (Мановић 2001)

⁶ Доступно на линку: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2014/pdf/G20146006.pdf> (приступљено: 31.10.2015.)

„треба се учити много, да би се знало мало“. У савременом добу преовлађују две теорије научног раста, економска, која види науку као посебан део економије и персонална, која види прогрес као рад посебно надарених људи (Саздовски, према Филипи-Матутиновић 2013) док велики пораст научне активности јесте чињеница.

2. Предност нових медија у презентовању науке

Нови медији представљају погодну платформу за презентовање, али и унапређивање научних знања и мисли, како због специфичности аудиторијума, тако и због својих карактеристика. Наиме, публика нових медија није пасивна, већ и сама својим запажањем и изношењем ставова утиче на даљи развој проблематике и иницира нова научна питања. Интернет комуникација укључује публику и подстиче њену активност, што изазива свеколике позитивне ефекте. Публици се више не представља готово научно знање, које би она требало без промишљања да прихвати, већ се оставља простор за валидацију и двосмерну комуникацију, којом се постиже и надградња постојећих закључака о одређеном проблему, и отварају нове теме за будућа промишљања. Специфичности које се односе на реципијенте у новим медијима јесу постојање интеракције и анонимност комуникатора, а осим њих, карактеристике нових медија које доприносе квалитетном и свеобухватном, нетривијализованом презентовању научних знања су и: неограничени простор на вебу, могућност линковања, односно хипертекстуалност, мултимедијалност и профитабилност.

2.1. Интерактивност

Појам интерактивности представља основни концепт у конвергентном окружењу⁷, који на популаризацији добија касних осамдесетих, односно раних деведесетих година. Интерактивност је карактеристика која се често сматра суштинском разликом између Интернета и ранијих, традиционалних, медија за комуникацију. (Морис и Оган, 1996) „Интерактивност је степен учешћа корисника у модификовању садржаја и форме у медијској средини, у стварном времену. Она подразумева могућност публике да учествује у стварању медијских садржаја, дозвољава изражавање реакције и покретање акције лакше него у традиционалним медијима. Интеракција такође укључује и могућност да корисник сам преузима потребне информације тражећи их, уместо да му информације које традиционални медији бирају буду једноставно пласиране“ (Лекенби, према Михајлов Прокоповић 2013). Медији који се базирају на Интернету, односно постоје у „онлајн“ сфери омогућавају корисницима комуни-

---

⁷ Појам „конвергенција“ уопштено се односи на спајање различитих медијских технологија, углавном базиран на процесу дигитализације. Ово спајање не укључује само направе, садржај, тржиште и мреже, већ и само медијско конзумирање. (Старк 2013)

кацију и размену мишљења и искустава, како са лаицима, тако и са експертима, о великом броју различитих феномена, чиме се смањује могућност погрешне интерпретације, али и јавља простор за сугерисање, корекцију и надградњу постојећих научних дела.

Како Петровић истиче, магичност Интернета огледа се, пре свега, у томе што је он отворио пут у свој виртуелни простор, дозвољавајући онима који тамо одлазе да га сами производе. (Петровић 2009) Нови медији, дакле, због своје **интерактивне природе**, могу да представе и поједноставе науку, без банализације и тривијализације, подстичући особе свих узраста на укључивање у научну заједницу и тиме поспешујући и сам развој науке. Интеракција реципијента и аутора научног дела, коју омогућавају нови медији, даје дугорочне позитивне ефекте, јер аутор може континуирано пратити популарност и утицај свог дела, реакције публике, али и да укључи ширу јавност у активан рад на пројекту било које врсте. Такође, на тај начин може и сам бити инспирисан, али и исправити постојеће, и избећи могуће грешке.

Међутим, како би концепт интерактивности заиста допринео развоју научног знања, и како би уопште постао пракса реципијената, нужно је да сами корисници Интернета схвате своју улогу у његовом креирању, односно да прихвате интерактивност и све предности које она нуди.

2.2. Анонимност комуникатора

Још један аргумент у прилог развоју науке на друштвеним мрежама, и у новим медијима уопште, јесте **анонимност комуникатора**, која често утиче на већу спремност за дискусију и испољавање мишљења, чиме се шири критичка свест и испољавају ставови и идеје који у реалној комуникацији „лицем у лице“ често не би били изречени, а опет могу бити значајни. Наиме, услед могућности да комуникатор не открива свој идентитет, долази до ефекта онлајн дезинхибиције, која се у психологији дефинише као слабљење „кочница у понашању“, односно бихејвиоралних инхибиција, у виртуелном окружењу. Овај термин указује на појаву да су комуникатори спремнији да на Интернету говоре оно што у непосредној интерперсоналној интеракцији не би, јер постоји мање осећање одговорности за изговорене, односно написане речи. Међутим, треба истаћи и да онлајн дезинхибиција може имати два вида, односно може бити конструктивна, бенигна (на пример када се изражавају мишљења и ставови у онлајн сфери, без страха од ауторитета и неприхватања које постоји у реалном свету) и, како др Џон Сулер наводи, токсична дезинхибиција⁸ (када је онлајн сфера простор за испољавање агресивности и дехуманизујућих побуда).

⁸ Доступно на: <http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/11/e-dezinhibicija.htm> (Приступљено: 31.10.2015)

2.3. Неограничени простор на вебу

Нови медији су у великој предности у односу на телевизију, радио и штампу, када је у питању представљање научних достигнућа и новитета у науци и технологији. Пре свега, главну предност представља **неограничени простор на вебу**, за разлику од ограниченог трајања (на телевизији и радију), односно дужине (у штампаним издањима), традиционалних медијских садржаја. Ограничено трајање, односно дужина, условљена је специфичношћу медија. Захтеви телевизије односе се на временско ограничење прилога, који, поготово у дневном новинарству, односно неспецијализованим емисијама, морају бити изузетно концизни, а самим тим и нужно површни, када су научна знања у питању. Штампа је, у односу на телевизију, у предности. Новинари штампаних медија могу тему представити подробније, и читалац се може враћати тексту изнова, како би се избегло неразумевање. Међутим, вест научног садржаја добиће онолико простора колико дозвољава динамика, односно количина вести, у датом дану. Сајбер простор, односно нови медији, превазилазе овај проблем и нуде неограничен простор за презентацију, експликацију и анализу научних дела, као могућност поновног враћања на текст, која је специфичност штампе.

2.4. Хипертекстуалност

Осим неограниченог простора, **могућност „линковања“** (од енглеског *link* – веза, односно *to link* – повезати), велика је предност и олакшање за конзументе научног садржаја на Интернету. Линковање представља просто повезивање одређеног садржаја са другим садржајима исте или сличне тематике, чиме се класичан текст заправо претвара у хипертекст.⁹ Повезивањем знања и информација на овај начин омогућено је лакше разумевање и визуелно меморисање нових података. Барловац у стручном раду „Линковање у новинарству“¹⁰ истиче разлоге због којих треба линковати новинарске текстове: транспарентност, јер коришћењем линкова новинар пружа читаоцима увид из којих извора је користио информације и како их је интерпретирао, затим позивање на експерте, чиме се потврђује новинарска способност да призна да не зна све о некој теми, али тачно зна коме треба да се обрати како би одређену информацију добио. Линковањем новинар даје шири контекст конкретног догађаја, чиме вест добија на комплетности, истовремено побијајући све временско-просторне баријере са којима се суочавају текстови у штампаним и електронским медијима. (Барловац 2011)

---

⁹ Хипертекст – префикс хипер преведена са грчког значи *изван, изнад, преко*. Хипертекст представља текст са везама до других информација које су изван, изнад, или преко класичног текста. Текст обогаћен везама до других текстова, који га могу употпунити или ближе објаснити.

¹⁰ Више на: <http://stari.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/CM18-Web.pdf> (Приступљено: 11.11.2015)

2.5. Мултимедијалност

Осим страница са којима могу „линковима“ бити повезане информације дате кориснику, **визуелно памћење** поспешује и неограничени простор за фотографије, илустрације, инфографиконе и видео фајлове, односно мулти-медијалност нових медија. Искусни научници у презентацији својих радова користе се табелама и статистикама, које могу бити додатно илустроване, или чак анимиране, како би и најмлађима био представљен одређени феномен, проналазак или научно сазнање.

Нови медији омогућавају реципијентима да сва њихова чула учествују у рецепцији научног знања. Оно што публици може звучати компликовано често се веома поједностави кроз сликовиту илустрацију, или анимацију. Сувопарни подаци, који би у неилустрованом тексту представљали оптерећење за аудиторiju, у новим медијима, захваљујући креативној презентацији постају лаки за памћење и разумевање.

Видео фајлови у којима су објашњена научна знања и открића готово увек су праћени одређеном мелодијом, или упечатљивим видео секвенцама, које код реципијента, приликом касније интерпретације виђеног, односно научног, олакшавају присећање.

2.6. Профитабилност

Коришћењем нових медија за промоцију научне мисли избегава се „скупа“ производња научних садржаја, која у традиционалним медијима изискује ангажовање читаве научне редакције, што је чак и у великим медијским корпорацијама реткост (осим код специјализованих медија као што су „Дискавери“, „Хистори“, „Нешенел џеографик“ и други), а пружа комуникациони канал лаког приступа, са могућношћу константне надградње садржаја, и са аудиторijумом који непрестано расте.

Специфичност нових медија, односно друштвених мрежа, јесте у томе што сам научник, односно аутор научног дела постаје и његов емитер. Наиме, друштвене мреже елиминишу улогу посредника, већ сам аутор пласира свој рад. На тај начин избегава се двострука интерпретација (новинар који преноси публици оно што је аутор желео да пренесе), а самим тим остаје двоструко мање простора за грешке приликом посредовања, али и разумевања. Ова карактеристика нових медија је од изузетног значаја услед чињенице да новинари често немају специјализовано образовање о многим темама које су од јавног интереса.

Осим наведених карактеристика, важно је истаћи да „онлајн“ платформе и друштвене мреже онемогућавају постојање цензуре у науци, односно воде њеној демократичности и развоју. Отвореном платформом за ширење научне мисли и здраву дискусију онемогућава се стављање науке у службу идеологије, што су примери лисенкоизма, „аријевске“ науке, „научног“ расизма и слично.

3. Корисне базе података и алати за претраживање научних садржаја

Базе података су, најједноставније објашњено, збирке података. Постоје библиографске, цитатне и базе података са целовитим текстовима. Библиографске базе података садрже податке о радовима који су објављени у различитим публикацијама, док цитатне базе представљају оне које, поред самих радова, обрађују и спискове коришћене литературе, референце и цитате, које аутори наводе на крају радова.¹¹

Међу многобројним базама, као најобухватније и најрелевантније, издвајају се Веб оф сајенс (Web of Science), Скопус (Scopus) и Гугл Академик (Google Scholar). Према подацима које износи Петер Јачо, у марту 2012. године Веб оф сајенс је имао 51,7 милиона цитата, а Скопус 47,2 милиона цитата. (Филипи-Матутиновић 2013).

Посебно значајан за претрагу корисника са српског језичког подручја је Српски цитатни индекс – СЦИиндекс.

3.1. Веб оф сајенс (Web of Science)

Веб оф сајенс (Web of Science)¹² је Томсон-Ројтерсова платформа, која обухвата око 8700 водећих светских часописа из свих подручја науке. Како наводи Центар за онлајн базе података, уз уобичајене библиографске податке, у овој бази доступне су и референце и цитати који корисницима пружају приступ подацима о радовима које је аутор цитирао (Cited References) и омогућавају преглед аутора који су се бавили одређеном врстом истраживања дужи временски период (Related References).

3.2. Скопус (Scopus)

Скопус представља највећу светску базу података о научној литератури, тачније обухвата око 21.000 индексираних часописа из свих научних области које објављује 5.000 издавача и садржи преко 50 милиона записа о објављеним радовима, укључујући и 5,5 милиона записа о радовима са разних конгреса. (Филипи-Матутиновић 2013) Скопус укључује, према подацима Центра за онлајн базе података, радове из 15 000 часописа, 535 часописа у отвореном приступу, 750 зборника, 600 публикација фирми, 200 милиона проверених извора на вебу и 12,7 милиона патената. Ова база података се ажурира свакодневно, а посебно је значајна у областима медицине и хуманистичких наука.

3.3. Гугл Академик (Google Scholar)

За разлику од претходне две наведене цитатне базе академске литературе, свим корисницима интернета база Гугл Академик¹³ бесплатно је доступна.

¹¹ Доступно на: <http://www.online-baze.hr/> (Приступљено: 31.10.2015)

¹² Доступно на: <https://login.webofknowledge.com> (Приступљено: 31.10.2015)

¹³ Доступно на: <https://scholar.google.com/> (Приступљено: 31.10.2015)

Како на самом порталу истичу, са једног места можете да претражујете многе дисциплине и изворе: рецензиране радове, дисертације, књиге, сижеа и чланке академских издавача, професионалних удружења, складишта радних верзија, универзитета и других академских организација.

3.4. Српски цитатни индекс – СЦИндекс

Српски цитатни индекс¹⁴ је база података коју развија и одржава Центар за евалуацију у образовању и науци (ЦЕОН), истраживачко-развојна организација типа научно-технолошке опсерваторије са седиштем у Београду. Српски цитатни индекс је саставни део интегрисаног система подршке квалитету научног издаваштва Србије. У СЦИндексу се, како на самом порталу наводе, реферишу домаћи часописи категоризовани као периодичне публикације научног карактера, а сви часописи индексирају се систематски „од корица до корица“. Поред наслова и сажетака радова, метаподатке у СЦИндексу чине и све цитиране референце, а већина чланака доступна је корисницима у виду пуног текста.

Осим наведених база података, корисне за научни рад и публикување су и платформе за онлајн научну комуникацију су *Frontiers*, *BiomedCentral*, *PLoS*, *Intech*, *LinkedIn* и *Google+*, као и академске интернет заједнице које функционишу на принципу друштвених мрежа – *Mendeley*, *Academia.edu*, *Connotea*, *ResearchGate*, *MyScienceWork* и *UnitedAcademics*. Оне омогућавају онлајн управљање референцама, олакшавају одвијање групних дискусија, служе за складиштење и категоризацију по темама, доприносе заједничком научном раду, као и управљању пројектима (Гајић, Станковић, Лалић, Милић: 2013).

3.5. Алати за претраживање

Када се Интернет претражује, он се, у суштини, никада не претражује директно, већ је увек у питању посредна претрага. Наиме, корисници веба се служе базама података и интернет страницама, које су организоване тако да се путем њих долази до других, тражених, страница (принцип хипертекста). У питању су **интернет претраживачи** – то су сервиси који користе специјалне аутоматизоване програме за „гмизање“ по Интернету (“to crawl the web”), који се називају *Internet crawlers* или *spiders* (пауци). Најпознатији, због своје обухватности, али и других корисних алата који су доступни корисницима, су Гугл, Јаху и Бинг. Наведени претраживачи омогућавају и **напредне могућности претраживања**, односно рад са претраживачким филтерима, који знатно сужавају, односно прецизирају опсег претраге.

- **Кључне речи** веома су значајне у „онлајн“ свету науке, за претраживање конкретних тема и питања. Кључне речи су речи или фразе на основу којих се текстови подударaju са терминима који се претражују, па је добар избор кључ-

¹⁴ Доступно на: <http://scindeks.ceon.rs/> (Приступљено: 31.10.2015)

них речи од велике важности, како за емитера, односно аутора научног дела, тако и за оног који претражује. Наиме, уколико аутор за кључне речи одабере оне термине који асоцијативно не указују на суштину његовог дела, његов аудиторитум ће бити знатно мањи, односно приступ његовом делу ће бити ограничен. Исти случај је и приликом претраге – уколико кључне речи нису прецизно дефинисане, долазак до релевантних података је знатно отежан, или чак немогућ. Превише опште кључне речи и фразе, које нису у суштинској вези са проблемом претраге, у већини случајева приказаће велики број података, који је тешко анализирати, док, са друге стране, речи које су уско специјализоване могу елиминисати корисне податке из сличне области. У зависности од сврхе претраге ови претраживачи омогућавају корисницима и претраживање преко категорија, слика и фотографија, и мапа.

- **Гугл обавештења** (Google alerts), које својим корисницима нуди компанија Гугл, представљају изузетно користан сервис за претраживање, али и истраживање. У питању су обавештења која вас редовно извештавају када год се у Гуглу појави нова вест, информација, слика, или било какав податак неке вама интересантне теме, коју сте преходно навели. Ваша интересовања на тај начин стижу на адресу ваше електронске поште. Дакле, помоћу овог алата можете на врло једноставан и ефикасан начин пратити одређене новости на Интернету, пратити нова догађања, промене везане за теме које су вам од значаја, али и конкуренцију. Доступна су и обавештења за видео фајлове, блогове, групе и слично. Што се тиче фреквентности обавештења, можете бирати између опција, односно одабрати да ли желите да вам обавештења стижу једном дневно, у реалном времену (обавештење стиже чим се појам појави на Гуглу) или једном недељно.

Осим претраживања Интернетом вештом употребом кључних речи и Гугл обавештења, до важних података могуће је доћи и преко друштвених мрежа, које омогућавају „праћење“ конкретних интересовања, институција или личности, и константно „освежавање“ података. Императив је проширити своју мрежу контаката, који би могли да допринесу вашем усавршавању о конкретној теми или проблему вашег интересовања.

4. Проблеми популаризације науке на интернету

Треба напоменути да је експанзију интернета, као и „онлајн“ публикавање научних радова, могуће довести у везу са порастом плагијаризма. Сви аутори који објављују своја дела, али и корисници наведених, морају бити упознати са проблематиком која се тиче ауторског права, права интелектуалне својине, начина навођења преузетих научних знања и цитирања научне литературе.

У Србији се права аутора књижевних, научних, стручних и уметничких дела, право интерпретатора, право првог издавача слободног дела, права произвођача фонограма, видеограма, емисија, база података и право издавача штампаних издања, као и права сродна ауторском праву, начин остваривања ауторског

и сродних права и судска заштита тих права, дефинишу у Закону о ауторском и сродним правима.¹⁵ У овом Закону ауторско дело је дефинисано као оригинална духовна творевина аутора, изражена у одређеној форми, без обзира на његову уметничку, научну или другу вредност, његову намену, величину, садржину и начин испољавања, као и допуштеност јавног саопштавања његове садржине.

Битно је напоменути да две најважније компоненте аутора на делу јесу имовинскоправна и моралноправна овлашћења. Морална овлашћења која се признају аутору, омогућавају му заштиту његове личности, угледа, имена и дела, док му имовинска овлашћења омогућавају искоришћавање и располагање делом, као и право на накнаду од лица којима је уступио право на искоришћавање дела. Ова овлашћења су регулисана законом, и аутори уживају ова права неvezано за врсту медија. Међутим, експанзијом интернета долази до масовног кршења ауторских права. Са једне стране, имамо критеријум брзине доступности информација, где код нпр. штампаних медија, да би дошло до повреде субјективног ауторског права, неопходно је било да спорни ауторски текст или фотографија претходно добију сва могућа одобрења (од рецензента, уредника, издавача...), те да након тога дође до штампања новина и њихове дистрибуције. Код интернет медија, тај период и ти степени контроле не постоје. Једини контролори смо ми сами, а време неопходно да спорни текст, слика или видео садржај буду доступни од једног до другог краја планете је мањи од секунде.

4.1. Права аутора на друштвеним мрежама

Иако Закон имплементира ауторскоправну заштиту у готово свим облицима „онлајн“ медија, неки његови делови остају контраверзе. Наиме, друштвене мреже, због својих специфичности онемогућавају потпуну прецизност и уређеност ауторских права, због чега би аутори дела морали бити посебно обазриви приликом објављивања својих радова на овим платформама, поготово када је у питању коришћење светски најпопуларнијих друштвених мрежа, као што су Фејсбук, Твитер и Инстаграм.

Фејсбук¹⁶

Политика Фејсбука је контраверзна утолико што, самим отварањем налога ми закључујемо уговор под њиховим условима – постављањем фотографија и видео садржаја на наш профил, ми им преносимо готово сва ауторска права, без територијалног ограничења и без било какве накнаде. Међутим, оно што представља највећи проблем правима аутора јесте тај да Фејсбук може пренети та права неком трећем лицу без наше сагласности. Напоследку, иако се напомиње да та права преносимо само докле год не избришемо тај садржај са профила, истина је да тај садржај заправо никада и не бива избрисан у потпуности.

¹⁵ Доступно на: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_autorskom_i_srodnim_pravima.html приступљено: 29.01.2016.

¹⁶ Извор: <https://www.facebook.com/about/privacy/>

Твитер¹⁷

Твитер је можда још ригорознији од Фејсбука по питању права аутора на својим делима. Поред тога што објављивањем фотографија и видео садржаја преносимо иста права која преносимо и Фејсбуку, Твитер задржава још нека. Пре свега, он може бесплатно делити наше фотографије и видео материјале другим медијима без икакве надокнаде. Међутим, такође може трећим лицима пренети права на њих уз одређену надокнаду, што значи да имовинскоправна овлашћења у потпуности прелазе у власништво Твитера. Још једна негативна ствар је та да Твитер може слободно вршити измене нашег садржаја, прерађивати и монтирати по свом нахођењу, па тиме можемо заокружити причу и рећи да смо лишени и моралноправних овлашћења. Наравно, овоме треба додати и ставку да чак и брисањем Твитер профила, Твитер задржава право располагања свим материјалом који смо икада поставили.

Инстаграм¹⁸

У виду којекакве градације, долазимо до Инстаграма, платформе за постављање фотографија која има најригорознију политику приватности. Већ смо упознати са тим да се одричемо свих права на фотографијама, међутим, Инстаграм је отишао корак даље. Наиме, уколико је корисник млађи од 18 година, он потписује да му је дата сагласност родитеља да пристају на услове Инстаграма. Тиме се свесно избегавају одредбе о правима, односно обавезама малолетника. Оно што издваја политику приватности Инстаграма од претходних друштвених мрежа, дајући јој епитет најконтраверзније, јесте та да се одричемо свих комерцијалних права, односно да Инстаграм може слободно располагати нашим садржајем, али да ми задржавамо одговорност за његово пласирање. То би значило да, уколико начинимо фотографију неког објекта који је заштићен ауторским правом, и Инстаграм пренесе право на фотографију трећем лицу, јављају се две различите консеквенце: прва је да тим преносом Инстаграм остварује имовинскоправна овлашћења, а друга је да, активацијом ауторских права заштићеног објекта на фотографији, ми сносимо последице и обавезу давања обештећења.

Закључак

Приликом анализе научних садржаја у традиционалним медијима, долазимо до сазнања да саме карактеристике радија, телевизије и штампе, знатно утичу на недовољно квалитетно извештавање о научној сфери и технолошким достигнућима. Међутим, наука своје место проналази у „онлајн“ сфери, односно у простору нових медија. Друштвене мреже и интернет портали, због

---

¹⁷ Извор: <https://twitter.com/privacy?lang=en>

¹⁸ Извор: <https://help.instagram.com/478745558852511>

својих специфичности, знатно доприносе презентовању науке, али и ширењу научне мисли. Интерактивност између емитера и реципијента, анонимност комуникатора, неограничен простор на вебу, асоцијативно учење, профитабилност, само су неке од предности нових медија у представљању научне сфере. Промовисању науке доприносе и базе података са научним радовима, као и корисни алати за онлајн претраживање. Развојем интернет технологије поспешује се демократичност науке, и укида цензурисање критичког промишљања и научне сфере. Ипак, долази до пораста плагијаризма, због чега је нужно познавање законске регулативе, а посебно Закона о ауторском и сродним правима. Такође, не треба занемарити проблем друштвених мрежа, које значајно доприносе популаризацији науке, али онемогућавају потпуну прецизност и уређеност ауторских права, па приликом објављивања својих дела аутори морају бити обазриви како се не би одрекли свог ауторског права.

С обзиром на свеprisутност Интернета, као и константно растућег аудиторијума, нужно је да се креатори научне сфере посвете „онлајн“ промоцији својих дела, чиме би се поспешило развој научне мисли. Нови медији кључан су инструмент за скидање етикете елитизма са науке, као и императив напретка како појединаца, тако и друштва као тоталитета.

Литература

- Барловац Б, *Линковање у веб новинарству*, 2011, ЦМ - Часопис за управљање комуницирањем, Београд.
- Гајић С, Станковић Ј, Лалић Д, Милић Б, *Улога друштвених медија у промоцији резултата научних истраживања*, 2013, Факултет техничких наука, Нови Сад.
- Манович Л, *Језик нових медија*, 2001, МИТ Прес Кембриџ, Лондон.
- Михајлов Прокоповић А, *Интерактивност онлајн издања традиционалних медија и партиципација публице*, 2013, Филозофски факултет, Ниш.
- Морис М, Оган Ц, *Интернет као мас-медиј*, Новине о комуникацији, број 46, 1996.
- Петровић Д, *Интернет у функцији персоналног умрежавања*, 2009, Саобраћајни факултет, Београд.
- Старк, Б, *Многа лица интерактивности у конвергентном окружењу* (Медији и конвергенција), 2019, Спрингер, Берлин.
- Сулер Ц, *Ефекат онлан дезинхибиције*, 2005, Центар за проучавање информационих технологија Београдске отворене школе, Београд.
- Филипи-Матутиновић С, *Научне информације у Србији - Проток, доступност, вредновање*, 2013, Београд

Andrej I. Blagojević, Tatjana D. Đukić

NEW MEDIA AS A PLATFORM OF SCIENCE AFFIRMATION

Summary

Due to the heterogenic auditorium, educational media contents are being necessarily simplified. The lack of feedback and interaction with the relevant scientific field have led the traditional media to incomprehensibility and misinterpretation. The problem of profitability also affected media to turn frequently to cheap contents. The development of technology helped science find its place in media by presenting it to a large auditorium and by stimulating its inclusion into a scientific community. There are numerous advantages of presenting science by means of new media, such as: interactivity, unlimited space on the web, 'linking', photographs, video files, infographics, etc. Thus, new media have become a must in making science popular. In this paper, the authors analyzed the advantages of presenting science in the new media, discussed the most popular platforms for the scientific knowledge exchange, as well as the most useful tools for presenting scientific findings. The aim of the paper is to inspire the scientific circles to more active online participation in order to spread their own scientific ideas.

УЛОГА МЕДИЈСКОГ ОБРАЗОВАЊА У КРЕИРАЊУ ПРОГРАМА ЛОКАЛНИХ ТЕЛЕВИЗИЈА

Сажетак: На размеђи два века, двадесетог и двадесетпрвог, Србија је доживела крупне промене: распад СФРЈ, ратови, слом социјализма, нови демократски процеси и транзиција, неминовно су условили одређену конфликтност друштвених подсистема (политичког, културног, економског, медијског). Непостојање, или у најмању руку почетно успостављање социјалних и правних механизма информационо-комуникационих система, као и улазак страног капитала на наше тржиште, променили су слику медија у Србији. Нагло је порастао број медија, а државни медији су лагано почели да прелазе у приватне руке. То је на медијској сцени довело до појаве бројних власника, уредника и новинара, који су са мало или ни мало знања почели да се баве изузетно важном професијом, какво је новинарство.

Овај рад бави се анализом утицаја степена медијског образовања власника или менаџера и главних и одговорних уредника или њихових заменика на креирање програма на локалним телевизијама. Емпиријским истраживањем, уз помоћ анкете и дубинских интервјуа, дошли смо до одређених закључака који су нам помогли да препоручимо неке од мера чијом применом би требало поправити квалитет програма, посебно културних и забавних који се емитују на овим телевизијама.

Кључне речи: медијска писменост, локалне телевизије, културни програм, забавни програм, комерцијализација

Увод

Прва и друга деценија 21. века у Србији, обележене су наглим порастом броја новинара и телевизијских станица. Експанзија медија је резултат технолошког развоја и демократизације друштва. На нашој јавној сцени доминира спој конвергенције, комерцијализације и дерегулације медија. Нове технологије учиниле су да опрема за рад електронских медија постане значајно јефтинија, а транзиција друштва из социјалистичког у неолиберално донела је, барем на први поглед, много више слободе у избору професије, па су многи одлучили да се опробају у медијској сфери. Наравно, разлози за такво њихово опредељење били

¹ zoran.aracki@filfak.ni.ac.rs

² mayavuyinovic@gmail.com

су различити, али пракса је показала да се углавном радило о борби за политичке утицаје, евентуално за остваривање неких тајкунских интереса, који нису имали много везе са журналистичком професијом. Медији су из државних руку, лагано, прелазили у приватне (тај процес се окончава овог лета), а њихови главни актери, власници и уредници, постајали су људи са мало или нимало новинарског, медијског образовања. Један од најпознатијих телевизијских новинара са простора бивше Југославије Звонко Летица овим је речима прокоментарисао промене које се дешавају у телевизијској професији: „средства којима се служимо стално ће се мењати, али не и највећи део темеља телевизијског новинарства“.³ То нас је и натерало да се у време општег пада система свих вредности, па и новинарских бавимо овом изузетно важном темом.

Као резултат таквих Србија је добила медијску сцену на којој господаре сензационализам, кич, примитивизам... Медији су се углавном окренули забавним садржајима запостављајући своју основну друштвену улогу: да буду контролори власти. Вишак технике, у односу на раније време, као и појава великог броја младих необразованих новинара, није донела квалитетније програме, посебно не у сфери културе и забаве. Телевизијским екранима доминирају сапунице, серије лаких садржаја, различити ријалити програми, углавном стране продукције. Домаћих програма је мало, као да власници медија не верују у домаће ауторе или што је још горе не желе да их плате.

Таква је ситуација на националним телевизијама, а каква је на локалним, у Нишу, граду у коме су телевизије настајале и гасиле се веома брзо, покушава да утврди овај рад, који се ослања на резултате теоријско-емпиријског истраживања који су приказани у, пред крај прошле године, одбрањеном мастер раду Маје Костадиновић.⁴ Посебно смо се бавили утицајем медијског образовања власника и уредника на креирање културних и забавних програма на нишким телевизијама. Рад, заправо, представља комбинацију теоријског и емпиријског истраживања и у великој мери је пионирски подухват, јер се овом темом, локалним телевизијама, њиховим програмима и медијским образовањем, до сада нико није бавио на начин примерен науци. Методе које су у њему примењене у доброј мери су прилагођене стању на терену, односно чињеници да је у време истраживања у Нишу функционисало 6 телевизија, од којих је само једна била у државном власништву, док су осталих пет биле у приватним рукама.

Примењена методологија

С обзиром на то да су култура и забава одувек представљале неопходног учесника у обликовању начина живота српског народа, посебну пажњу посветили смо медијским садржајима, јер је њихов удео у изградњи културног и национал-

³ Letica, Z. (2003): *Televizijsko novinarstvo*, Zagreb: DISPUT d. o.o., str. 21.

⁴ Костадиновић, М. (2015): *Улога медијског образовања у креирању културних и забавних програма на нишким локалним телевизијама*, Мастер рад, Филозофски факултет Ниш.

ног идентитета неспоран. Истовремено, једно од битних питања јесте: колики је допринос медијског образовања власника и уредника новина и телевизија у креирању ове врсте медијских садржаја. Циљ овог истраживања био је да се утврди колико медијско (не)образовање утиче на квалитет културних и забавних програма на локалним телевизијама.

Предмет истраживања били су утицаји медијског образовања на креирање културних и забавних програма на нишким локалним телевизијама. Истраживање је обављено током маја и јуна 2015. године, а њиме су били обухваћени сви власници или менаџери, као и главни уредници или њихови заменици из свих нишких локалних телевизија, осим оних чији се програм емитује једино путем кабловских мрежа или искључиво на интернету.

У методолошком погледу, истраживање је ослоњено на анкету и тзв. дубинске интервјуе, као социолошке инструменте којима су испитују перцепција и социјални ставови испитаника о комплексним међуодносима медија, медијског образовања, њихових протагониста, власника, уредника и публике.

Анкетним истраживањем су обухваћени представници шест нишких телевизија: ЈП *Нишка телевизија*, РТВ *Белле амие*, РТВ *Зона плус*, РТВ *Армвизија*, ТВ Банкер и РТВ *Науц*. Сарадњу на овом истраживању отказала је, без икаквог објашњења власница РТВ *Науц*. Међутим, нашим увидом у програм ове телевизије утврдили смо да он обухвата једино емитовање филмова и рекламних блокова, тако да њени ставови и евентуални ставови главног уредника те телевизије, а сви су изгледи да се ради о истој особи, нису од релевантног значаја за истраживање.

Дубински интервјуи урађени су са главним уредницима или њиховим заменицима претходно наведених телевизија. Јасно је да у овим интервјуима нисмо имали превише слободе за постављање нових додатних питања, јер би у том случају дошло до преусмеравања пажње на низ других појава којима се у овом раду нисмо бавили. Очекивали смо од наших испитаника да су добро обавештени о програмима локалних телевизија, јер су непосредни актери тих медија. Код анкете смо се определили за комбинацију стандардизоване и нестандардизоване анкете, дакле са затвореним и отвореним питањима, а анкетирали смо само власнике, односно менаџере нишких локалних телевизија. Веродостојност прикупљених података, у сваком случају, зависила је од веродостојности исказа које смо прикупили.

Пошли смо од хипотезе да се програми о култури и забави на нишким локалним телевизијама креирају уз скромно медијско образовање кадрова који о томе одлучују, као и да је то један од значајних фактора који утичу на садржај ових програма. Основна хипотеза била је: да се на нишким локалним телевизијама формирање медијске агенде темељи на избору комерцијалних и профитабилних тема, те да због тога нема довољно квалитетних програма из културе и забаве, посебно не оних којима би се утицало на очување културног идентитета гледалаца. Помоћна хипотеза гласила је: квалитет културних и забавних програма локалних телевизија у Нишу може се поправити, ако актери који о томе одлучују, поред новца за скупе пројекте, буду поседовали квалитетније медијско образовање.

Прикупљене податке смо класификовали и приказали у виду групних исказа. На основу тако прикупљене и анализиране грађе донели смо одређене

закључке који ће моћи да послуже за подизање нивоа културних и забавних програма на локалним телевизијама, као и за додатну афирмацију потребе за медијским образовањем. Трудили смо се да наши закључци буду јасни и прецизни, логички конзистентни и оправдани, емпиријски потврђени и теоријски релевантни.

Значај локалних телевизија

Право на информисање одавно није привилегија само одређених група људи, нити оних који живе у одређеним земљама, већ свакодневна потреба људи широм земаљске кугле. Управо та чињеница, уз несумњиви напредак технологија и појефтињење донедавно скупих уређаја за снимање и емитовање програма значајна је за развој регионалних и локалних средстава информисања. Нас у овом раду посебно интересују локалне телевизије.

Професор Раде Вељановски један је од многих који оцењују да „локални медији имају велики значај, јер су ближи грађанима, могу да донесу информације које су од непосредне животне важности за становнике мањег насеља, града, једне општине или места које има две или неколико општина“.⁵

Профил локалне телевизије зависи пре свега од локалног идентитета, локалних могућности и локалних потреба. Исто као што се велике телевизије разликују једна од друге, од земље до земље, тако се и локалне телевизије разликују једна од друге и неки јединствени образац не постоји. Без обзира на исту технику, исти професионални ниво програмског и техничког особља, печат препознатљивости локалне телевизије чине локалне теме, локални корисници и локална реклама, а то се од места до места разликује.

Сасвим је очигледно да тематски спектар емисија које се приказују на локалним телевизијама мора бити доста шаролик, а да њима морају доминирати теме из локалне средине, везане за рад локалне самоуправе, комуналних делатности, привредних, образовних, здравствених организација, установа културе снабдевања, спорта...

Локална ТВ станица мора бити професионална у истој мери као што су то „велике“ националне и интернационалне телевизије. Без припреме, анализе, одважности и мудрости, без мноштва про и контра је могуће започети емитовање, стартовати, али на кратку стазу. Успешан почетак, одушевљење становништва, локалних политичара и локалних привредних субјеката не значи ништа уколико се стално на уму нема питање: ко и због чега наш програм мора да гледа? Недостатак стратегије не дозвољава да се развије пословна политика (осим оне наивне), недостатак пословне политике узокује непрофесионалност, непрофесионалност ниску гледаност, ниска гледаност затвара телевизију и ту никакав локал патриотизам не помаже.

⁵ Veljanovski, R. (2009): *Medijski sistem Srbije*, Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa, str. 94.

Локални медији постоје у свим европским земљама и њиховом раду посвећује се посебна пажња. Европска унија је крајем 2005. године урадила анализу рада телевизија у 20 европских земаља, а један од закључака на основу те анализе био је „да национална медијска политика мора да обухвати стратегију развоја локалних телевизијских станица и медија посвећених заједници“.

Србија је имала срећу да су се у њој локални медији почели развијати још у периоду социјализма, одмах после завршетка Другог светског рата. То је, у сваком случају, допринело повећању броја медијских посленика, али и знатној информисаности грађана, без обзира на чињеницу да су многе од информација које су тада пласиране биле идеолошки обојене. Појавио се велики број локалних медија чији су оснивачи били или локалне самоуправе (свака општина имала је бар један од три медија – новине, радио и телевизију) или, пак, предузећа која су тада одлично пословала. Оно што се из угла либералних теоретичара може замерити тадашњим медијама јесте да су их због начина финансирања, из буџета, углавном контролисали политички моћници средина у којима су постојали.

Деведесетих година прошлог века дошло је до наглог развоја локалних телевизија. ТВ Студио Б основана је 1990. године, а до краја века и многи други градови добили су локалне телевизије чији су оснивачи биле скупштине општина или градови. Тада су настале Градска телевизија Ниш, Телевизије Бајина Башта, Бор, Крагујевац, Краљево и многе друге. Сви они имали су третман јавних предузећа. У исто време почели су да се оснивају и праватни медији, новине, радио и телевизије. Њихов број нарастао је до готово невероватних висина, а прецизне податке и данас је тешко утврдити, јер се неки од њих гасе, а други се оснивају.

После бројних година, углавном, успешног рада, под притиском приватног капитала и једностраног тумачења захтева који стижу из Европске уније којој Србија тежи, последњих месеци 2015. године дошло се до завршне фазе у трансформацији локалних јавних медијских предузећа у приватна. Јавна предузећа су продавана на аукцијама, а њихови власници постајали су углавном они људи који у својим рукама већ имају одређене приватне медије. Заправо ради се о борби за тржиште у којој власт, из само њима знаних разлога, стоји на страни приватног капитала, а не јавног добра, што би било знатно реалније. Нису помогли ни апели синдиката новинара Србије који је тражио да се са продајама јавних медијских предузећа сачека до одлуке Уставног суда Србије који треба да се изјасни о иницијативи овог синдиката, у којој се тврди да локалне самоуправе и даље могу бити оснивачи медија. Тог изјашњења још нема, а власт свој наум о предаји медија у приватне руке остварује великом брзином.

Досадашњи резултати приватизације локалних медија заправо су катастрофални. Испоставља се да нови власници новина, радија или телевизија углавном немају озбиљне намере са предузећима која купују, односно не намеравају да даље развијају и унапређују њихову дотадашњу активност, већ једноставно сачекају да истекне рок који имају за одржавање тог предузећа у животу да би га касније угасили и задржали у свом власништву опрему и објекте којима су та предузећа располагала, док су била под капом локалне самоуправе.

На тај начин у Србији, лагано, нестају локални медији.

Нишке локалне телевизије и њихове програмске шеме

Ниш је град у коме су настајале и гасиле се многе локалне телевизије. Према подацима које смо сакупили у директним разговорима са људима који су пажљиво пратили развој локалних телевизија, а понекад били и директни учесници у оснивању неких од њих, у граду је почев од 1992. године, па до данас радило готово двадесетак телевизија. Мора се рећи да је и пре 1992. године постојало неколико покушаја да се направи локална телевизија, али је пуни замах ова активност добила управо 1992. године.

Те године у Нишу су друштвено предузеће „Славица филм“ и приватно предузеће „Банкер“ регистровале прву локалну ТВ станицу која се звала *Стар 5*. Предајник ове телевизије налазио се на солитеру на углу улица Страхинића бана и 7. јула. Годину дана касније издвајањем из ТВ *Стар 5*, основана је ТВ *Банкер*, чији је оснивач и власник био Горан Радојковић. Исте године основана је и телевизија *Канал 5*, чији су оснивачи били Никола Белевих, Небојша Младеновић, Зоран Марковић, Мирослав Крстић, ПП Астра и ПП Талир. Следеће године Ниш је добио РТВ 5 и РТВ *Наис*. Оснивачи РТВ 5 били су ПП Астра, Мирослав Крстић, Бранислав Крстић и Наташа Чорбић, а од 1999. и породица Карић и још касније приватно предузеће *Delta matic*. Оснивачи РТВ *Наис* били су муж и жена Мишко и Ружа Ђорђевић. Некако, у исто то време Женски фудбалски клуб Машинац основао је своју телевизију коју је назвао ТВ *Бубамара*. Ова телевизија касније се трансформисала у ТВ *Пулс*. Тих година настала је и ТВ *Артивизија СД*, чији је оснивач био један од најпознатијих нишких фризера Срећко Докић. Телевизија је била посвећена искључиво културним програмима, али је било премало новинарског кадра. Град Ниш основао је 1996. године *Градску телевизију*. Она је касније променила име у ЈП *Нишка телевизија* или *НТВ*. Ових дана та телевизија из државних руку треба да пређе у приватне. Годину дана касније почела је да ради и РТВ *Белле амие*, власника Витка Радомировића. Нишка РТВ 5 је половином прошле деценије угашена, да би од њених кадрова била формирана РТВ *Зона*, која такође није дуго радила. Ова телевизија је угашена да би прошле године била основана РТВ *Зона плус*.

У тренуцима промена власти, када је рушен вишегодишњи социјалистички режим, дакле половином деведесетих година прошлог века, локалне телевизије су у Нишу одиграле посебно значајну улогу. Ово се посебно односи на РТВ *Наис* и РТВ 5, које су апсолутно стајале на страни тадашње опозиције. Тадашња *Градска телевизија*, садашња *НТВ* носила је ореол ТВ Бастиље. „Телевизија *Наис* почела је на опште изненађење својих суграђана, емитовање информативног програма кратко време после почетка протеста у Нишу (1996. г. – прим. аут.). Све дотле, ова телевизија, која постоји већ дуже време, емитовала је претежно филмове, затим музичке спотове, огласе и, понекад, емисије религиозног садржаја“.⁶ Такве програмске садржаје ова телевизија емитује и данас. РТВ 5 је емитовала углавном информативни програм. Због неплаћања

⁶ Марјановић, З. (1997): *Урушавање Милетовог дахилука*, НИН, бр. 2404., 24. јануар.

таксе за регионалну фреквенцију, телевизија која је направила огромне дугове остала је без дозволе за емитовање програма и од 2013. године њеног сигнала није било у етру. *Нишка телевизија (НТВ)* прошла је голготу од првих дана свог оснивања. Тачније, она је током 1996. и 1997. године била мета демонстраната против тадашњег режима. Смењивала су се њена руководства, мењала се уређивачка политика, али је све то успела да преживи и буде једна од најкомплетнијих телевизија у граду, све до прошле године, када је на основу сета нових медијских закона продата. Готово сви њени радници узели су отпремнице и напустили телевизију коју је на крају купио конзорцијум који су чинили власник РТВ *Белле амије* и директорка РТВ *Зона плус*.

Тренутно у Нишу, уз *НТВ*, свој сигнал емитују и телевизије *Белле амије*, *Зона плус*, *Арт*, *Банкер* и *Наис телевизија*. Анализа њихових програмских шема, бар оних које смо могли да добијемо, јер власница РТВ *Наис* је одбила сарадњу са нама, а главни уредник ТВ *Банкер* нам је саопштио да они немају никакву шему, јер су ЕПП телевизија, показују да све оне највећу пажњу посвећују информативном програму, као и да се евентуална пажња посвећује репрезентацији тредиционалних културних образаца (углавном манифестационих и фолклорних), као и да су потребе и укуси мањинских група⁷ који успостављају однос према савременим тенденцијама, стиловима и трендовима углавном запостављени. У складу са тим, и формати емисија углавном су они који су већ давно дефинисани и које и сама публика препознаје као конзервативне и традиционалне. Практично, саме шеме одговарају шемама из неких давних времена.

Политика и стратегија програмирања телевизијских садржаја требала би да подразумева – обликовање емисија и њихову контекстуализацију у одређени програмски ток, у складу с основном мисијом канала, али и жељама популације, тј. циљних група којима је програм намењен. Усклађивање ова два аспекта јесте суштински задатак уредничког колегијума, видљив у изабраним стратегијама програмирања (вођења програмске политике). Међутим, то се у програмима нишких локалних телевизија углавном не догађа, понекад и из простог разлога што оне немају уређивачке колегијуме, нити на тим пословима раде неки значајнији кадрови, медијски образованији од већег дела публике којој се обраћају или власника телевизија у којима раде.

Како ни културна, ни медијска политика Србије нису засниване на комплексним истраживањима потреба, интереса, стила живота и културних пракси становништва, тако ни политика програмирања ниједног нишког локалног медија није заснована на чињеницама (*evidence based policy*), већ на традиционално обликованом програмском садржају унутар медијског формата, који, још увек, више одговара концепту социјалистичке државе. Због тога се емитовани

⁷ Према истраживању Предрага Цветичанина (2007), постоји шест група укуса у Србији: фолклорни, урбани, конвенционални и елитни, као и два типа *омнивора*: елитни и рурални, унутар сваке етничке групе. Старије истраживање Милене Драгићевић-Шешић (1994) показало је да у нашој средини постоји 8 културних модела и бар исто толико субкултура младих, који се, пре свега, међусобно разликују по укусима и стилу живота.

програми из културе углавном могу оценити застарелим, превазиђеним, досадним, спорим. Углавном се репрезентују активности с јавне културне сцене – програми установа културе и културно-уметничких друштава. Независна сцена представљена је много ређе, тј. њој је потребно да направи догађај од изузетног значаја или обима да би могла да добије време у програму.

Резултати истраживања – власници

У нашем анкетном испитивању учествовали су власници или менаџери пет локалних телевизија из Ниша (*НТВ*, *Белле амије*, *Зона плус*, *Арт* и *Банкер*). Испитивање је показало да далеко мањи број запошљених и сталних хонорарних сарадника ради на приватним телевизијама (на *АРТ*-у и *Банкеру* мање од 10), неголи на тзв. државној којој припада *НТВ* и на којој је у тренутку нашег истраживања радило између 71 и 100 људи. Овај податак, наравно није довољан да би се показало како су приватне телевизије ефикасније и како оне могу да функционишу са мање људи, јер изостају подаци о радном времену запослених, као и о низу права радника, али говори о томе да су услови рада у приватним и државним, односно јавним телевизијама сасвим различити. То, још увек, не може бити ни водич који би нас определио да се изјаснимо о томе какав модел локалне телевизије треба подржати.

Истраживање је такође показало да највећи број локалних телевизија у Нишу пажњу посвећује информативној делатности (*НТВ*, *Белле амије*, *Зона плус*), рекли бисмо да су то телевизије које представљају практично срж телевизијских медија у граду, док *Арт*, према тврдњи њеног власника пажњу посвећује култури, а *Банкер* реклами. Оваква оријентација нишких телевизија резултат је пре свега високе цене производње квалитетних програма из културе и забаве, за шта у граду нема довољно пара. Личним увидом у рад телевизија уверили смо се да је тврдња власника *Арт* телевизије, ипак, претерана, јер у дужем периоду ова телевизија углавном емитује филмове и епп програм.

Из обављене анкете могло би се тврдити да је на телевизијама у Нишу рад углавном организован по рубрикама. То су тврдили власници или менаџери *НТВ*, *Белле амије* и *АРТ* телевизије, међутим, истраживањем на лицу места уверили смо се да је ово само делимично тачно и да може да се прихвати за *НТВ* и *Белле амије* телевизију, али не и за *АРТ* телевизију. Таква ситуација од оно мало новинара који раде у телевизијама ствара универзалне (не)зналце, утиче на снижени ниво професионалности и гледаоце оставља без квалитетних, истраживачко-аналитичких програма.

Одговарајући на питање о постојању уредника културног и забавног програма власници и менаџери телевизија дали су у три случаја позитивне одговоре (*НТВ*, *Белле амије* и *АРТ*). Међутим, ни на овим телевизијама функција уредника забавног програма није до краја дефинисана. Послови се преклапају. Сваштари се, а пресудна реч у креирању програма препушта се власнику, односно менаџеру.

У културним рубрикама нишких телевизија, према резултатима нашег анкетног испитивања, ради од 1 до 5 новинара. То је свакако минимум минимума којим се овај програм може одржати. Јер, с обзиром на број уметности, као и на ширину забавних програма сасвим је јасно да се тако малим бројем људи све потребе за разноликошћу и посебно квалитетом емисија не могу задовољити.

Истраживање је показало да се две (*НТВ* и *Белле амије*) од пет телевизија у припреми емисија из културе и забаве ослањају на сопствени кадар, док остале користе домаће продуцентске куће. Податак говори о недостатку креативних кадрова и скромним средствима која се за ову намену издвајају. Добра страна свега је то што ове телевизије нису затрпане турским или латиноамеричким серијама ниског квалитета, до чега недостатак кадра и пара може да доведе. Занимљиво је да су и ови, иначе, јефтине, програми нишким локалним телевизијама скупи, па се они углавном опредељују за информативни програм који их још мање кошта.

Власници и менаџери нишких локалних телевизија који су учествовали у нашем истраживању сматрали су већински, да би било добро да емисије културног и забавног садржаја припрема један центар, а да их они потом откупљују и приказују. Такво мишљење нису имали само на *НТВ*-у. Очигледан је недостатак идеја како да се премости тешка материјална ситуација и како да телевизија сачува свој идентитет. Пут који је предложен практично води централизацији производње програма, а онда се с правом може поставити питање оправданости постојања више телевизија, без обзира на тип власништва. Јер, ако програме производи један центар, зашто би онда постојало више оних који га дистрибуирају?

Истраживање је, такође показало да нишке локалне телевизије предност дају емисијама из културе, над онима који потичу из сфере забаве. Само је власник ТВ *Банкера* признао да предност даје рекламном програму. Разлог можда треба тражити у чињеници што се, на овим телевизијама, емисије из културе раде стереотипно, што за њихово снимање није потребно превише пара, нити новинарског знања. Обично је реч о подметању микрофона и снимању интервјуа, без питања и размишљања којима би се отварале дилеме, доносили вредносни судови.

Резултати анкете показали су да је филмска уметност најзаступљенија на локалним телевизијама у Нишу. Филму се пажња поклања на *НТВ*, *Зони плус* и *Банкеру*. На *Белле амије* и *АРТ* телевизији, према овом истраживању, предност има књижевност. Власник *АРТ* телевизије тврдио је да на својој телевизији подједнаку пажњу посвећује и ликовној уметности, а менаџер *НТВ* истакао је да се подједнака пажња посвећује књижевности, филму, музици, позоришту и ликовној уметности. На питање о најзаступљенијем жанру програма представници *НТВ* и *Белле амије* телевизије нису одговорили, док су са *Зоне плус* истакли да је то акциона драма, а са *АРТ*-а и *Банкера* да је реч о комедијама.

На питање о ономе што пресућује приликом куповине страних серија и филмова власник *Белле амије* телевизије није одговорио, са *Зоне плус* је стигао одговор да је то атрактивност, док су представници *АРТ* и *Банкер* телевизије истакли да је реч о ставу гледалаца до кога су дошли кроз претходно истраживање. Наш упитник није омогућио да одговоре на питање о томе како спро-

воде такво истраживање, па се њихов одговор може узети само као условно могућ. Главни менаџер *НТВ* је одговорио да се у овом избору руководи новцем и стручним мишљењима, што би био најпожељнији облик мотивације за доношење одлука о набавци филмова и серија.

Истраживање је показало да ријалити програме локалне телвизије у граду нису припремале и емитовале, осим *НТВ* која је то једном урадила. Очигледно, мода са тзв. великих телевизија, односно оних са националном фреквенцијом још није стигла у унутрашњост Србије, што је ако узмемо у обзир квалитет тих емисија можда и добро.

Наши испитаници једногласни су у ставу да се телевизијским емисијама забавног и културног програма може утицати на идентитет једног народа. Та сагласност је добра, ако она и у пракси буде присутна приликом одлучивања о програмским шемама локалних телевизија, које се такође налазе под јаким утицајем глобалних медијских корпорација. Све док локални медији буду одолевали наметању програма које стиже из иностранства можемо се надати каквом-таквом очувању идентитета.

Истраживање је, такође показало да су се са програмима медијске писмености током школовања сусрели менаџери *НТВ* и *Зоне плус*. Остали испитаници су изјавили да су се медијски образовали сами. То, несумњиво указује на потребу појачаног образовног рада са овим категоријама испитаника. Самостално образовање је добро, али се кроз модерне програме медијског образовања много може научити о природи медија, а посебно о ефектима који се њима постижу.

Одговарајући на питање о томе кога треба медијски образовати власнике и менаџере, уреднике и новинаре представници *НТВ* и *Зоне плус* су одговорили да све три категорије заслужују да се накнадно образују у овом смеру. Власник *Белле амије* је сматрао да је довољно образовати уреднике и новинаре, *АРТ* телевизије публику, а *Банкера* и власнике и уреднике и новинаре. Овакви одговори прилично су шаренолики и говоре о томе да код већине наших испитаника не постоји свест о пуној комплексности ове врсте образовања, којој по нашем мишљењу подједнако морају бити изложене све категорије људи, без обзира на то да ли живе од медија, раде у њима или су стални конзументи медија. Разумети поруке које су свакодневно све бројније императив је данашњег времена све богатијег медијима.

Резултати истраживања – главни уредници или њихови заменици

У овом делу истраживања учествовали су главни и одговорни уредници пет нишких локалних телевизија – *НТВ*, *Белле амије*, *Зона плус*, *АРТ* и *Банкер*. Наш циљ је био да утврдимо у којој мери они схватају значај медијског образовања за креирање програма из културе и забаве на локалним телевизијама.

На питање о томе како виде медијску писменост и на којим би знањима и способностима она морала да се заснива добијени су различити одговори.

Наши испитаници углавном су изједначавали медијску и општу писменост, док је тек понеко (главна уредница *НТВ*) истицала да је „медијска писменост процес који траје целог живота, све до оног момента када постајемо способни да увидимо узрочно-последичне везе“ између онога што читамо или гледамо у медијима и онога што нам се дешава. О знањима и способностима потребним да се каже да је неко медијски писмен није било речи.

Сви наши испитаници сложили су се у тврдњи да је утицај културних и забавних програма на ставове гледалаца изузетан и да се због тога овим програмима мора посветити много више пажње, као и да о томе подједнаку бригу морају водити и јавне и приватне телевизије, оне које се баве озбиљним програмом, али и оне које емитују само рекламне поруке. Овакво мишљење охрабрује, али је оно у сукобу са свакодневном праксом рада ових телевизија, јер су програми углавном окренути лаганим садржајима, како у пољу забаве, тако и у пољу културе. О томе најбоље сведоче програмске шеме њихових телевизија.

Одговарајући на питање о томе којим програмима дају приоритет, културним или забавним наши испитаници су одговарали различито – једни су тврдили да не могу да дају предност култури, јер за тако нешто немају кадровске могућности (*НТВ*), али ни идеје (*Белле амије*), други (*Зона плус*) да се труде да избалансирају ова два програма и да том послу прилазе подједнако озбиљно, трећи да је култура увек у предности (*АРТ*), а четврти да се тиме и не баве, јер су они епш телевизија (*Банкер*). Све у свему утисак је да је на локалним телевизијама култура у другом плану и да њено приказивање кроз информативни програм није довољно.

Наши испитаници сматрали су да у емисијама културног и забавног програма треба инсистирати на грађанским вредностима, на подизању опште културе (*Белле амије*), да у емисијама тог типа треба инсистирати на афирмацији културних институција у граду (*НТВ*), на аналитичком праћењу догађаја у култури и око ње (*Зона плус*), на специјализованим емисијама којима се афирмише традиција и култура српског народа у целини (*АРТ*), али и на програмима намењеним мањинским групама (*Банкер*). Очигледна је разноликост гледања на ово питање, као и став већина испитаника који се углавном односио на програме из културе, а не и на програме забавног садржаја. То говори о још увек недовољно присутном уравнотеженом погледу на важност свих програмски сегмената локалних телевизија.

Кад је реч о програмима културног и забавног садржаја који би били намењени припадницима националних мањина, ту осим представника *НТВ* који је тврдио да имају емисије таквог типа за припаднике, бугарске, македонске и ромске заједнице остали нису давали позитивне одговоре. Углавном су говорили о томе да су овакви прилози део укупно емитованих културних и забавних програма. То нам говори о једној врсти индолентности према потребама припадника националних мањина и недовољној спремности локалних, посебно приватних телевизија да допринесу побољшању њиховог укупног положаја у друштву. Овакви програми омогућили би да се избришу стереотипи и предрасуде о њима.

Наши испитаници углавном су сматрали да Србијом влада медијска, али и општа неписменост. За увођење медијског образовања у школски систем по-

зитивно су се изјаснили представници *НТВ* и *Зоне плус*, као и *АРТ*-а, мада су сви тврдили да добро треба размислити о томе какви би то програми требало да буду, како се деца не би превише оптерећивала. Представник *Белле амије* нагласио је да приоритет мора бити опште образовање, општа култура и писменост, док је представник *Банкера* тврдио да се медијска писменост може предавати у оквиру наставе о савременим информационим технологијама. Већ на први поглед очигледно је, иако учачају манипулативну моћ медија, челни људи локалних телевизија у Нишу нису до краја сигурни да ли се однос према овој појави може променити медијским описмењавањем људи. Сасвим је јасно да сазнања о програмима медијског образовања још увек нису допрла до свих челника локалних телевизија у Нишу.

Закључна разматрања

Резултати нашег емпиријског истраживања прикупљени су уз помоћ анкете урађене са власницима или менаџерима локалних телевизија и тзв. дубинских интервјуа који су урађени са главним и одговорним уредницима или њиховим заменицима у потпуности су потврдили полазне хипотезе истраживања према којима се:

а) програми о култури и забави на нишким локалним телевизијама креирају уз скромно медијско образовање кадрова који о томе одлучују, као и да је медијско образовање власника или менаџера, као и главних и одговорних уредника или њихових заменика један од значајних фактора који утиче на садржај ових програма;

б) формирање медијске агенде на локалним телевизијама у Нишу темељи на избору комерцијалних и профитабилних тема, та да због тога нема довољно квалитетних програма из културе и забаве, посебно не оних којима би се утицало на културних идентитет гледалаца;

в) Квалитет културних и забавних програма локалних телевизија у Нишу може поправити, ако актери који о томе одлучују, поред новца за скупе пројекте буду поседовали квалитетније медијско образовање.

Овакви резултати омогућили су нам да препоручимо да медијско образовање актера медија – власника, уредника и новинара мора бити подигнуто на виши ниво, као и да то посебно важи за власнике медија који у садашњем тренутку развоја углавном немају адекватно медијско образовање, па то често доводи до неспоразума у креирању програмске политике кућа на чијем се челу налазе.

Такође, сматрамо да се подизање нивоа медијског образовања може постићи кроз специјализоване курсеве које би водили, у сарадњи, професори новинарства на факултетима и најистакнутији медијски радници.

Истовремено, препоручујемо да се због потребе поправљања медијске слике на локалним медијима предузму и неке дугорочније мере у које спада, пре свега, увођење медијског образовања у школске програме. О моменту почетка ове врсте

образовања може се дискутовати, али је оно у савременим условима неопходно. Као што медији морају да буду контролори власти, тако и публика мора да контролише медије. Да би у томе успела она мора да их разуме, а да би их разумела мора да их детаљно упозна. Препуштање њиховој моћи, без разумевања, води у ситуацију у којој моћни медијски власници, како они глобални, тако и локални почињу да креирају живот људима по моделу који само њима одговара.

Литература

- Dragičević Šešić, M. (2008): *Politika programiranja - kulturni diverzitet i zabava na RTV Vojvodina*. Београд: Kultura
- Костадиновић, М. (2015) : *Улога медијског образовања у креирању културних и забавних програма на нишким локалним телевизијама*, Мастер рад, Филозофски факултет Ниш.
- Letica, Z. (2003): *Televizijsko novinarstvo*, Zagreb: DISPUT d. o.o
- Марјановић, З. (1997): *Урушавање Милетовог дахилука*, НИИ, бр. 2404., 24. јануар.
- Veljanovski, R. (2009): *Medijski sistem Srbije*, Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.

Zoran Aracki, Maja Kostadinovic

ROLE OF MEDIA EDUCATION IN THE CREATION OF LOCAL TELEVISION STATIONS' PROGRAMS

Summary

During the transition of two centuries, the twentieth and the twenty-first one, Serbia went through some great changes. The disintegration of Socialist Federation of Republic of Yugoslavia and transitions undoubtedly caused a certain conflict between social subsystems (political, cultural, economic and educational one). Non-existence, or in the least, the initial establishment of social and lawful mechanisms of information-communicative systems, as well as the entrance of foreign capital into our market, changed the image of media in Serbia. A number of new media rose rapidly so the national media slowly began to turn into a private one. As far as the media scene is concerned, this meant an arrival of numerous owners, editors and journalists, who having a little or no knowledge at all, began to deal with an extremely important profession, as journalism is.

This work deals with both the analysis and the influence of a level of media education of owners and managers, as well as of chief editors and their deputies, on the creation of local television stations' programs. Applying empirical kind of research, with a help of questionnaires and in-depth interviews, we have come to certain conclusions which helped us recommend some of measures that need to be taken in order to improve the quality of programs being broadcast on these televisions, especially those about culture and entertainment.

УЛОГА СТУДЕНТСКИХ МЕДИЈА У ПРОФЕСИОНАЛИЗАЦИЈИ НОВИНАРСКЕ СТРУКЕ И РАЗВОЈУ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА: СТУДЕНТСКИ ДНЕВНИ ЛИСТ

Сажетак: У овом раду детаљно је анализиран интернет портал Студентског дневног листа, који су основали студенти новинарства Филозофског факултета у Нишу, а који је намењен свим студентима Нишког универзитета. Циљ је да се утврди ко пише за портал, о каквим се садржајима пише, који су жанрови најзаступљенији и какве су стилске карактеристике ових текстова, како би се анализирано колико студенти користе потенцијале оваквих медија и колико писање за овакве медије доприноси професионализацији новинарске струке и развоју критичког мишљења и аналитичког новинарства. Детаљно је анализиран и изглед сајта, рубрике, учесталост објављивања садржаја, уредничка и новинарска структура. Како би се дошло до одговарајућих резултата, од метода су коришћене квантитативно-квалитативна анализа садржаја и интервју са главним и одговорним уредником портала како би се ближе упознали са системом функционисања овог медија.

Кључне речи: Студентски дневни лист, студентски медији, новинарство, професионализација, интернет, онлајн новинарство, медијско образовање

1. Увод

Развој нових технологија неспорно је утицао и на развој медија. И традиционални медији, попут штампе, радија и телевизије, одавно су приморани да се прилагоде трендовима савременог новинарства – пре свега да искористе могућности које нуди интернет. Међутим, развој интернета, а поготово друштвених мрежа, довео је и до промена схватања масовне комуникације. Најпознатија и најприхваћенија схема комуникације садржана је у Ласвеловој (Lasswell) формули која се састоји од неколико питања: „*Who says what in which channel to whom with what effect*“ – „ко шта каже, којим каналом, коме и са каквим ефек-

---

¹velibor.petkovic@filfak.ni.ac.rs

²dusan.aleksic@filfak.ni.ac.rs

том? (Lasswell 1948: 37). Масовна комуникација је овде представљена као посредна комуникација у којој су медији посредник између комуникатора (онога ко шаље поруку – редакције, издавачке куће итд.) и примаоца поруке, односно масовне публике код које се постиже одређени ефекат. Међутим, основни проблем ове схеме је што се овакав вид комуникације представља као једносмеран процес у коме нема повратне информације, док је публика означена као анонимна и пасивна маса. Тако савремени теоретичар популарне културе Џон Фиск (John Fiske) сматра да публика није скуп пасивних потрошача који слепо прихватају све што им се нуди преко масовних медија, већ да поседује критичко мишљење (Фиск 2011).

У прилог овоме говори и развој такозваног грађанског новинарства у коме припадници масовне публике, сматрани пасивним реципијентима, преузимају улогу комуникатора и сами постају новинари. Захваљујући интернету и друштвеним мрежама, неретко се дешава да грађани који се професионално не изјашњавају као новинари преносе вести које готово истог тренутка доспеју до великог броја људи.

Оно што је, такође, карактеристика интернета јесте могућност оснивања онлајн медија која је готово подједнако доступна великим медијским компанијама и појединцима. Оснивање веб портала далеко је јефтиније од оснивања традиционалног медија, док је потенцијални број посетилаца до ког је могуће допрети практично неограничен. И док онлајн медији имају много добрих страна (брзина објављивања информације, доступност садржаја у сваком тренутку са било ког места на планети и сл.), бројни проблеми који утичу на квалитет новинарског производа остају отворени. Са једне стране експанзија онлајн медија довела је до тога да смо свакога дана изложени огромној количини информација. Осим тога, ако узмемо у обзир да на интернету не постоје „чувари капија“, поставља се питање веродостојности свега онога што се објави онлајн, као и питање да ли је довољно да се неко са рачунаром, интернет конекцијом и довољно атрактивним веб сајтом назове новинаром. С друге стране, и у новинарству, као и у свим другим сферама константно се води тржишна утакмица. Традиционални медији покушавају да опстану на тржишту, док истовремено траже начин да се прилагоде новим тенденцијама које условљава развој технологије. Како Штефан Рус-Мол (Stephan Russ-Moll) примећује, медији су, пре свега, профитабилна предузећа којима ће профит увек бити изнад квалитета садржаја. Квалитет се, додаје, неретко жртвује како би се испоштовали све краћи рокови, па је много важније када ће информација бити објављена, него у ком облику. Многи медији имају обавезе према различитим спонзорима, што такође утиче на квалитет новинарског производа.

Када тржишни услови преузму примат над квалитетом новинарског производа, онда лако долази до таблоидизације новинарства. Тако Даглас Келнер (Douglas Kellner) таблоиде дефинише као „комерцијални облик медијске културе створен ради профита и дистрибуиран у виду робе“ (Келнер 2004: 27). Из овога се може закључити да таблоиди нису намењени конзументима медијских садржаја, већ просто речено потрошачима који прихватају сваки популарни

производ масовне производње, у шта таблоиди, свакако спадају. За Аткинсона (Joe Atkinson) таблоидно новинарство представља „праксу скупљања и ширења садржаја популистичког карактера, често супротних у односу на ставове званичне политике“ (Аткинсон 2003: 317). Оно што овакве листове карактерише јесте тривијалност и подилажење најнижим укусима кроз пласирање трачева, полуинформација, провокативних фотографија о животима политичара, естрадних звезда, али и квазизвезда које изван тог таблоидног простора не постоје. Оно што Неда Тодоровић примећује јесте и да таблоидизација није заобишла ни медије који, иначе, не важе за таблоидне:

„Респектабилна телевизија Б92 емитује ријалити шоу Велики брат јер јој, према објашњењу уредништва, повећан степен гледаности (рејтинг) и прилив од огласа омогућавају да снима и емитује висококвалитетне, документарне програме који почивају на истраживачком новинарству (Јединица). Дневни лист Политика на насловној страни објављује огромну, полуобнажену фотографију фолк звезде Светлане Ражнатовић са концерта у Чачку (15. јануар 2005. године), а *news* магазин НИН тему о борби против криминала, током акције „Сабља“, илуструје портретом исте певачице на насловној страни!“ (Тодоровић 2006: 26).

Она додаје да је таблоидизација још приметнија у онлајн издањима медија који се, такође, сматрају нетаблоидним, а ситуација је из године у годину све алармантнија. Због тога, када се узму у обзир сви услови у којима медији функционишу данас, јасно је да је неопходно медијско образовање – и новинара и публике. Новинара – како би уопште били упознати са добром новинарском праксом, посебно у сфери етичности, а публике – како би од огромног броја садржаја коме је изложена свакодневно умела да селектује квалитетан новинарски производ.

Медијско образовање као термин почело је да се употребљава шездесетих година прошлог века као одговор на убрзани развој медија масовног комуницирања, пре свега телевизије. Тако Жак Гоне (Jacques Gonnet) каже да се под медијским образовањем „најпре подразумева стицање способности за критичко ишчитавање медија, било каква да је врста медија (штампа, радио, телевизија). Циљ је смањење дистанцираности од медија, путем разумевања њиховог функционисања и упознавања са њиховим садржајима, као и путем њиховог постављања у различите перспективе у односу на системе у којима се они развијају“ (Гоне 1998: 22).

Дакле, медије не треба посматрати изоловано од друштвеног контекста, јер су, чињенично, део наше свакодневице. Од њих не треба бежати, нити им слепо веровати, већ приступати критички. Међутим, све сложенија медијска слика може збуњујуће да утиче и на конзументе медија, али и на оне који у тај посао тек улазе (нпр. студенти новинарства).

2. образовање новинара

С обзиром на то да ни у Србији, нити било где у свету, није потребно формално новинарско образовање да би се неко бавио тим послом, новинаром

данас може да се назове буквално свако, што, и те како, може утицати на деградацију струке.

Ипак, Владан Радосављевић, уредник у београдском Медија центру, који је проучавао ниво образовности новинара, не сматра да је недостатак формалног новинарског образовања највећи проблем, већ недостатак адекватног образовања уопште. Тако примећује да у медијима ради „велики број младих људи, без искуства, обично са дипломом неког од факултета друштвеног усмерања, али без довољно знања и општег образовања, готово сасвим неуких у новинарском раду, недовољно информисаних о областима којима се баве, незаинтересованих за даљу професионалну едукацију, неретко несигурних у граматичка правила језика којима пишу или говоре, као и знатан број са само средњом школом“ (Бјелица, Јевтовић 2005: 284).

У истом делу Зоран Јевтовић примећује да се неретко дешава да овакви новинари своје незнање покушавају да заклоне активирањем у политичким странкама, чиме новинарски позив губи сваки смисао. С друге стране, истиче, редакције су пуне уредника и новинара који са ниподаштавањем гледају на формално новинарско образовање који деценијама развијају тезу да се новинар постаје тако што се гледа телевизија, слуша радио, читају новине и уредницима купује доручак (Бјелица, Јевтовић 2005).

Због ове „разрађене мреже“ ставова новинарима са формалним образовањем је, заправо, теже да започну каријеру у неком медију, јер се у старту не уклапају у горе описани систем.

Формално медијско образовање није новина. Школовање новинара започело је још у другој половини 19. века у Сједињеним Америчким Државама. На вашингтонском колеџу 1869. године основан је новинарски одсек на коме су се, између осталог, изучавали техника писања, редиговање текста, штампање новина, закони о штампи, истраживања јавног мњења и сл. Оно што карактерише америчке колеџе, посебно вашингтонски и колумбијски као најрепрезентативније, јесте да је у подједнакој мери заступљена и теорија и пракса. Када је реч о Европи, прва катедра за новинарство отворена је у Цириху 1903. године, а 1917. и у бројним другим земљама. Новинарство је тада сматрано вештином и талентом за откривање и прикупљање информација које су од значаја за ширење људских слобода, због чега је од самог почетка било спутовано цензуром (Бјелица, Јевтовић 2005: 283–284).

Оснивање високе новинарске школе у бившој Југославији није прошло без политичких препрека. Тако се тек од 1960. године општа и међународна политика изучавају на Високој школи политичких наука у Београду, док званично изучавање новинарства креће од 1968. године када ова институција мења назив у Факултет политичких наука. Накратко се у образовање новинара укључио и Филолошки факултет у Београду почетком осамдесетих година. Међутим, овај смер су могли да упишу студенти који су завршили трећу годину и то само са одабраних смерова. Упркос великом интересовању, ова група је из непознатих разлога укинута 1989. године (Бјелица, Јевтовић 2005: 287–288). Када је реч о државним факултетима, студије новинарства и медија, поред Факултета

политичких наука, доступне су и на Факултету драмских уметности, као и на Филозофском факултету у Нишу и Новом Саду и на бројним приватним факултетима.

Професор Јевтовић примећује да на домаћим факултетима и даље преовлађују теоријски предмети. Међутим, верује да ће даљим преузимањем европских стандарда који би требало да унапреде образовање, студенти имати много више прилика да своје знање примене у пракси још током студија. Оно што Јевтовић напомиње као позитиван тренд јесу бројни курсеви и тренинзи које организују релевантне медијске организације и за које сматра да могу да попуне одређене празнине код оних који су већ завршили факултет. Међутим, лоша страна је што овакви тренинзи могу додатно да заварavaju оне без довољно образовања (Бјелица, Јевтовић 2005: 288–290).

3. Студентски медији

О важности праксе говорио је чувени сликар Леонардо да Винчи још 1495. године: „Пракса без теорије је кормилар који се укрцао на брод без кормила и без компаса и није сигуран куда плови“ (Бјелица, Јевтовић 2005: 290). И заиста, ако узмемо у обзир да се однос уредника у данашњим редакцијама није много променио, постаје јасно колико је пракса, заправо, важна. Млад новинар не сме себи да дозволи да уђе у редакцију, а да не познаје основне појмове. Зато је неопходно да већ на факултету стекну одређено знање како би се касније у редакцији то знање само надограђивало. Уколико посао почне да учи „куповином бурека“, постоји реална опасност да западне у категорију која се данас у новинарским круговима популарно назива „држачи микрофона“. Због тога, студенти на домаћим факултетима данас имају прилику да прве новинарске кораке направе у студентским медијима, што би требало да буде прво место на коме ће исказати свој таленат и вештину писања, а да нико не осуђује њихове почетничке грешке.

У Србији постоји око 40 студентских медија, две телевизије уз једну телевизијску емисију, једна радио емисија, као и неколико штампаних медија, док су сви остали присутни на интернету кроз онлајн издања³, што и јесте најјефтинији начин за пласирање информација.

На трибини под називом „Значај студентских медија – некад и сад“ председник Уније студентских гласила Србије Ненад Ружић рекао је да „за студентске медије пишу млади који желе да се усавршавају и ти медији су агора за будуће интелектуалце и академске грађане“. Он додаје да није реално очекивати енормну посету неком студентском медију, јер они носе другачију врсту вредности. Оно што је карактеристично за њих, сматра Ружић, јесте да је главни покретач ентузијазам људи који желе да на овај начин примене теоретско знање

³ Преузето са http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=11&dd=02&nav_id=1058241 2. 11. 2015.

и да покажу свој квалитет. Због тога, оглашивачи често не налазе интерес да се рекламирају на оваквим медијима што, наравно, не смањује њихов значај.

За студију случаја у овом раду узет је Студентски дневни лист. Иако у себи садржи реч лист, реч је о онлајн порталу. Студентски дневни лист, или скраћено СДЛ, основан је 2011. године у оквиру пројекта америчке амбасаде у Србији. Основали су га студенти новинарства Филозофског факултета у Нишу за све студенте нишког универзитета. Редакцију чине, углавном, студенти новинарства, али текст може објавити ко год то жели.

Када је реч о редакцијском менаџменту, на челу се налази главни и одговорни уредник који се бира на почетку сваке академске године из редова студената завршне године. С обзиром на то да је сајт подељен на рубрике и подрубрике, свака од рубрика има уредника кога бира главни и одговорни уредник. Редакцију даље чине новинари и фото-репортери, лектори, као и координатор који представља спону између редакције и управе Факултета и Департмана и то је неко од сарадника са Департмана за комунологију и новинарство Филозофског факултета у Нишу.

4. Циљеви и методе

Аутори рада су пред себе поставили седам циљева истраживања – анализа визуелног идентитета, провера учесталости објављивања текстова, анализа садржаја текстова, заступљеност жанрова, језичко-стилске карактеристике, поштовање новинарске етике и повезаност са друштвеним мрежама.

У раду је коришћена дескриптивна метода, квантитативно-квалитативна анализа садржаја, док је од методолошких техника коришћен интервју.

5. Анализа сајта

Студентски дневни лист налази се на адреси www.studnel.com и оптимизован је за лако проналажење преко свих познатијих интернет претраживача. На самом врху странице налазе се линкови за пријаву и регистрацију на сајт, што је опционална функција за све оне који би желели да коментаришу садржај постављених текстова. Поред ових линкова, налазе се сликовни линкови који воде до Фејсбук и Твитер профила који служе томе да линкови до свих садржаја на сајту буду доступни и корисницима ових друштвених мрежа. Осим тога, на Фејсбук профили могу се наћи и садржаји који су независни од веб портала (музички спотови, познати цитати и сл.). Такође, на врху странице налази се и лако уочљиво поље за претрагу садржаја.

Насловни блок састављен је од логоа, са једне стране, док се у истом блоку налазе сликовни линкови до различитих сервисних информација, као и сликовни линк преко кога они који то желе, а нису чланови редакције, могу послати текст.

Испод овог блока налази се списак рубрика. Преласком мишем преко појединих назива рубрика, добија се падајући мени до подрубрика. Портал је састављен од девет рубрика. То су: Друштво, Култура (укључујући подрубрику „На данашњи дан“), Спорт (укључујући подрубрике: Фудбал, Кошарка, Ватерполо, Рукомет и Остали спортови), Забава и музика (укључујући подрубрике: Музика, Мода и стил, Путовања, Карикатура), Студенти (укључујући подрубрике: Организације, Конкурси, Факултети и Студентски живот), Здравље, IT, Колумна и Галерија.

Највећи део насловне стране чине банери (комбинација линка, текста и слике) који воде до ударних текстова по мишљењу уредника. Постоје и одвојене секције за рубрике Друштво, Студенти, Култура, Забава и Музика, Спорт, Здравље преко којих се може доћи до последњих пет текстова из сваке рубрике. Осим тога, постоји и такозвани Фејсбук и Твитер фид у коме се налази последњих пет објављених садржаја на овим друштвеним мрежама. Посебна секција на средини насловне стране посвећена је подрубрици Карикатура која приказује последњу објављену карикатуру, а клик на слику води до странице на којој су све карикатуре објављене на сајту. Десни угао портала посвећен је и секцијама: Најчитаније вести, Најновије вести и Актуелне теме. Под актуелним темама подразумева се списак тагова (кључних речи) који се најчешће користе или који се најчешће приказују.

На дну странице налазе се банери до релевантних сајтова за студенте (Сајт Филозофског факултета, сајт Универзитета, сајтови студентских организација и сл.)

Сајт је анализиран у периоду од 4. октобра до 4. новембра 2015. године. Аутори су приметили да је сајт прегледан и лак за сналажење, да је добро оптимизован и за десктоп и за мобилне уређаје, односно да не захтева превише времена за читавање и не оптерећује процесор, па је лако доступан и за уређаје са слабијом конфигурацијом. Одељци су јасно одвојени и простор је адекватно искоришћен. Презентација поштује принцип слова F (најбитнији садржај је са леве стране, што јесте тренд у онлајн новинарству), рекламе су ненаметљиве, а аутори сајта користе и могућности које интернет нуди, па сваки текст садржи и фотографију као илустрацију, док су поједини текстови илустровани и видео снимцима.

У анализираном периоду детектовано је укупно 138 објављених текстова. Иако се текстови објављују дневно, распоред по рубрикама није равномеран. Тако је у рубрици „Друштво“, у којој се објављују текстови о дешавањима у граду која нису директно везана за студије, а уредништво и новинари сматрају интересантним, објављено шест текстова. Највише текстова објављено је у рубрици „Култура“ (позоришне представе, изложбе, препоруке књига) – 36, док су у рубрици „На данашњи дан“ детектована 32 текста. Рубрика „Забава и музика“, као што је већ споменуто, подељена је на три подрубрике – „Музика“, „Мода“ и „Путовања“. Највише текстова – 18 објављено је у рубрици „Музика“ (најаве и извештаји са концерата, рецензије и препоруке музичких албума и сл.). У подрубрици „Мода“ детектована су два текста, док у „Путовањима“, где се иначе објављују путописи, није објављен ниједан текст

током анализираниог периода. Рубрика спорт садржи 13 текстова (извештаји са утакмица и најаве спортских догађаја). Када је реч о рубрици „Студенти“, ту се објављују текстови који су директно везани за студентске активности. Укупно су детектована 22 текста, од чега се пет налази у подрубрици „Организације“ (новости везане за бројне студентске организације у Нишу). Четири текста налазе се у подрубрици „Конкурси“ (информације везане за различите студентске стипендије). Дешавања (најаве и извештаји) на факултетима Универзитета у Нишу обухваћена су подрубриком „Факултет“ – пет текстова. Највише текстова у овој рубрици, осам, налази се у подрубрици „Студентски живот“ у којој се објављују сви текстови везани за студије који не спадају у претходне три подрубрике (најава занимљивих предавања, конференција и сл.). У рубрици „Здравље“ налази се шест текстова, док три текста спадају у ИТ сектор (најновије информације о новим технологијама). Током анализираниог периода, није објављена ниједна колумна.

Када је о жанровској подели реч, користећи поделу Радомира Животића (Животић 1993), највећи број текстова сврстан је под жанр вест (75), следе 32 неовинарска жанра („На данашњи дан“). Седамнаест текстова означено је као извештај, шест као чланак (карактеристичан за рубрику „Здравље“). Детектовано је и пет критика (рецензије књига и албума), а током анализираниог периода објављена су и три интервјуа. Заступљена је и карикатура, али оне не садрже датуме када су објављене, па је немогуће утврдити тачан број током анализираниог периода.

5.1. Интервју

Због тога што је истраживање рађено у периоду годишње смене уредника СДЛ-а, аутори су одлучили да интервју ураде и са претходном и са садашњом уредницом, Тамаром Гештамов и Анђелком Ђокић, како би добили што релевантније податке.

1. На којој години студија сте се укључили у рад СДЛ-а?

ТГ: Укључила сам се током другог семестра прве године.

АГ: У рад СДЛ-а сам се укључила на првој години студија.

2. Који је био Ваш мотив?

ТГ: Мој мотив је био да стекнем што више практичног искуства током студирања.

АГ: Мотив је био прилика за стицање искуства без икакве напетости и страха у раду, јер су ми уредници били колеге са старијих година са којима сам имала одличну комуникацију.

3. Да ли сте пре тога имали неко новинарско искуство?

ТГ: Имала сам неколико објављених текстова на једном спортском сајту и била сам учесник једне новинарске радионице, али за своје прво новинарско искуство сматрам СДЛ.

АГ: Имала сам краткотрајно „искуство“ на школском радију у основној школи. Не може се назвати правим новинарским искуством, али се тада родила жеља за уписивањем баш тих студија.

4. Да ли су Ваша очекивања испуњена?

ТГ: Јесу, и више од тога.

АГ: С обзиром на то да сам дошла до позиције главне уреднице, очекивања су и више него испуњена. Наравно, ту су и друге ствари које носи овај посао – упознавање људи, усавршавање комуникације и, наравно, усавршавање новинарских вештина. Пошто је мој „мандат“ тек почео, верујем да ће моја очекивања бити и надмашена.

5. У којој мери су знања стечена студирањем била корисна за рад у СДЛ-у?

ТГ: За рад у СДЛ било је корисно и веома важно да се добро савладају новинарски жанрови. А о томе смо од свих професора стручних предмета могли да чујемо значајне ствари, и то нам је свакако помогло. Али СДЛ је интернет портал, па су потребна и нека друга знања – која сам прикупљала са семинара и радионица.

АГ: Знања стечена студирањем су итекако корисна, али је немогуће бити добар новинар без праксе. Најбоље је спојити праксу и теорију, поготово ако имате могућност да радите док сте још увек студент. Зато су неопходни студентски медији.

6. Како функционише СДЛ, по принципу деска, редакција или мешовито?

ТГ: У СДЛ-у постоји главни и одговорни уредник и његов заменик, уредници рубрика, новинари, фотографи, лектори.

АГ: СДЛ уредништво чине главни и одговорни уредник, заменик гл. и одг. уредника и уредници рубрика, а осталу редакцију чине новинари. Новинари СДЛ-а могу бити студенти било ког факултета Универзитета у Нишу.

7. Јесте ли у раду наилазиле на тешкоће због тога што долазите из студентског гласила?

ТГ: То је можда био проблем на самом почетку постојања СДЛ-а, док нас још нису упознали у граду. Ја током свог рада, као уредница, нисам имала проблем те врсте и увек смо са свима имали добру сарадњу. Такође, на радионицама и семинарима (ван Ниша) су нас увек лепо дочекали, прихватили и многи су били одушевљени када чују више о СДЛ-у.

АГ: Из приче претходних генерација (првенствено мислим на генерацију која је основала СДЛ) знам колико им је било тешко да где год, морају да објасне ко су јер за СДЛ нико није чуо. Сада је то много другачије јер доста људи зна за наш медиј, али је на нама нова одговорност – да тај углед који је генерацијама грађен остане на истом или се подигне на виши ниво.

8. Како функционише редакција: има ли бирања и одбијања праћења неких догађаја и због чега, најчешће?

ТГ: Пише се о свему ономе што је интересантно студентима. Увек се трудимо да најавимо што више догађаја, и ретко када нешто не најавимо. Када је у питању праћење догађаја – СДЛ је волонтерска редакција и у зависности од воље и слободног времена новинара неки догађај се испрати. Новинари често бирају догађаје који су им интересантни, па се јављају да прате. Има, наравно, новинара и који су активни, и на које увек можемо да рачунамо. Дакле, трудимо се да испратимо што више догађаја, кад год има слободних новинара. Када сматрамо да је неки догађај важан и заслужује да се пише о њему у СДЛ-у онда и неко из уредништва иде да испрати догађај, ако нема новинара.

АГ: Често се дешава да новинари одбијају и бирају праћење догађаја из простог разлога – сви они раде добровољно и волонтерски и могу да бирају шта ће да раде. Уколико им неки догађај није занимљив, једноставно ће одбити да прате. Ту се могу јавити проблеми, али зато за позиције уредника рубрика буду изабрани одговорни студенти који ће успети да покрију терен.

9. Да ли анализирате објављене текстове?

ТГ: Да. Ја сам се трудила да гледам колико неки текст има прегледа, па смо на основу тога знали шта интересује наше читаоце, о чему треба писати. Такође, анализа је подразумевала и то да на састанку коментаришемо текстове, шта је писано, како, шта фали, шта треба побољшати у писању текста, наслова, уопште у самом извештавању...

АГ: Наравно, обавеза сваког уредника је да анализира сваки текст пре него што се објави. Ту се прича не завршава, јер када се текст објави, прати се колико је читан, да ли је оставио утисак на људе на друштвеним мрежама и управо на тај начин сазнајемо које теме привлаче највише пажње нашим читаоцима.

10. Ко претежно чини редакцију, студенткиње или студенти?

ТГ: Студенткиње.

АГ: Редакцију претежно чине студенткиње.

11. Како сте Ви напредовале до позиције главног и одговорног уредника?

ТГ: У првој и другој години сам радила као новинар, писала, извештавала са терена, у трећој сам била уредница рубрике Забава и музика. Слушала сам савете тадашњих уредника и координатора, била, како они кажу, одговорна, вредна, и добро сам савладала потребне технике и вештине.

АГ: Током прве године студија писала сам за рубрику Студенти, а већ пред крај те школске године претходна уредница је предложила да будем уредник рубрике. Пошто сам још увек била студент прве године, девојка

са друге године и ја смо делиле место уредника те рубрике. Ту функцију сам обављала и у другој години студија, а у трећој години сам постављена за уредника рубрике Забава и музика. Након тога изабрана сам за гл. и одг. уредника на основу гласања студената четврте године Департмана за новинарство и комуникологију.

12. Имате ли (СДЛ) адекватну подршку Департмана за комуникологију и новинарство?

(Тамара Гештамов није одговорила на ово питање)

АГ: Подршку Факултета имамо у смислу финансирања од ове године (пошто нас је претходне три године финансирала америчка амбасада). Што се тиче конкретно наставног особља Департмана, они се не труде довољно да помогну студентима који раде у СДЛ-у и обезбеде било какву помоћ (акредитације за одређене догађаје, сарадњу са неком студентском организацијом...), већ сами уредници и новинари све завршавају. Такође, СДЛ од ове године није обавезна пракса свим студентима, а ту одлуку је донео управо Департман, што је тотално супротно од подршке.

13. Да ли СДЛ функционише потпуно аутономно и слободно у избору тема и начину извештавања?

(Тамара Гештамов није одговорила на ово питање)

АГ: СДЛ сам бира теме о којима ће писати и извештавати, које су у интересу наше циљне групе –студената. Мора се водити рачуна јер не могу баш све што ми пожелимо да буде објављено. Уколико се у СДЛ-у објави било шта што Савет СДЛ-а (који чине два асистента са Департмана за новинарство и комуникологију, два представника парламента и продеканаца за финансије) схвати као непримерено или на неки начин увреду за Филозофски факултет, гл. и одг. уредник може бити спроведен пред дисциплинску комисију и сносити последице. Самим тим, мора се водити рачуна које теме смемо да објавимо.

14. Шта би требало променити да СДЛ буде још квалитетнији и читанији?

ТГ: СДЛ треба да настави са анализом текстова заједно са својим координатором, који може бити од велике помоћи, и треба да прати развој медија, друштвене мреже..., јер у онлајн новинарству стално има неких промена.

АГ: Сматрам да је бесмислено што СДЛ од ове године више није обавезна пракса за студенте новинарства, јер је заиста медиј у којем може да се учи и стиче искуство без икаквих притисака. Самим доношењем ове одлуке, студенти нису више заинтересовани да раде у СДЛ-у јер су вођени логиком да ако професори не сматрају СДЛ као валидан медиј за стицање искуства, он то и није. СДЛ функционише савршено 4 године, тако да су ове промене тотално бесмислене. Уредници, новинари и ПР тим

(који чине студенти Департмана за комуникологију) се труде да повећају читаност и раде на побољшању квалитета текстова објављених у СДЛ-у, ма колико им је то тешко изводљиво управо због малог броја студената који раде у СДЛ-у.

6. Дискусија

Анализа портала је показала да и у погледу дизајна и у погледу начина представљања садржаја, новинари и уредници прате трендове у онлајн новинарству. Као што Ричард Крејг напомиње – није исто писати за традиционалне и онлајн медије, јер ови други захтевају додатни низ параметара које би требало испоштовати. Неки од њих су: професионални изглед и читљивост, приче на почетној страни требало би да буду распоређене по важности од врха до дна странице, рекламе би требало да буду ненаметљиве, при изради странице треба водити рачуна да оне буду оптимизоване за

различите резолуције монитора, провера изгледа странице у различитим прегледачима (браузерима), избегавање комплексне графике ради лакшег читавања странице, употреба популарних фонтова како би изглед странице остао онакав какав је аутор замислио, лака навигација, сажетост (Крејг 2010).

На основу ових параметара, закључак је да их СДЛ успешно имплементира. Текстови се објављују дневно, али је приметно да се не поклања свим рубрикама и подрубрикама подједнака пажња, па тако неке рубрике читавих месец дана, колико је сајт анализиран, нису имале ниједан текст.

Када је реч о жанровима, приметно је да студенти најчешће бирају фактографске жанрове (вест и извештај), иако је овакав медиј идеалан за испољавање креативности студената кроз аналитичке жанрове (током анализираних периода није објављена ниједна колумна). Осим тога, приметно је да када пишу извештаје, студенти не користе принцип обрнуте пирамиде (по коме се чињенице ређају по важности од врха до краја текста), већ застарели начин писања у новинарству, уопште, који се заснива на хронолошком ређању чињеница. Ипак, треба напоменути да новинари Студентског дневног листа поштују основне принципе новинарске етике, односно темељног принципа оправдања и моралног налога професионалног новинарства који гласи: „Новинари су морално обавезни да у највећој могућој мери преносе релевантне истините информације у јавном интересу“ (Жакет 2007: 42).

Из жанрова као што су извештај, интервју или чланак види се да из објављених текстова стоји добра припрема, да су се студенти претходно упознали са темом о којој пишу, да слушају саговорнике и постављају права питања. Њихови текстови се строго базирају на чињеницама и јаким аргументима, што је похвално.

С обзиром на то да је већини студената ангажовање у СДЛ-у прво новинарско искуство, не треба да чуди чињеница што се често могу наћи реченице које звуче „рогобатно“ и „неновинарски“, у смислу да не одговарају стилу који

користе традиционални и онлајн медији за које раде професионални новинари. Ипак, аутори верују да ће временом ови студенти кроз свој рад то успети и да исправе.

Оно што карактерише СДЛ јесте и солидна повезаност са најпопуларнијим друштвеним мрежама – Фејсбуком и Твитером (3810 „фанова“ на Фејсбуку и 506 пратилаца на Твитеру на дан 1. фебруар 2016.), што говори о томе да је уредништво свесно тога какав утицај социјалне мреже имају на младе, који и јесу циљна група.

7. Закључак

Само постојање једног студентског медија на нивоу факултета јесте пример добре праксе у оквиру новинарског образовања, јер апсолутно сви студенти имају прилику да овде направе своје прве новинарске кораке. То ће им омогућити да готово истог тренутка своје теоријско знање примене и практично, а улиће им и потребну сигурност за будући рад у професионалном медију. Оно што аутори овог рада виде као проблем јесте незаинтересованост код већег дела студената да уопште пишу за СДЛ. Иако редакција у формалном смислу постоји, чини се да она хијерархијски није јасно разграничена, јер по признању обеју уредница, оне никога не могу да натерају да оде на терен или напише текст, што у професионалним редакцијама најчешће није случај. Чини се да овде, наизглед, постоји принцип „Пишем шта хоћу и кад хоћу“, али ни он до краја није испоштован, јер као што смо приметили у дискусији, недостају текстови аналитичког жанра или новинарски текстови, уопште. Из интервјуа са уредницама, изводи се и закључак да је проблем и то што студенти раде волонтерски несвесни чињенице да је тај рад улагање у себе које ће им се у будућности итекако исплатити.

Ипак, похвално је то што овај медиј нема елементе таблоидизације, што новинари поштују принципе новинарске етике и што покушавају да на најбољи могући начин примене теоријско знање, посебно из области онлајн новинарства. Иако је пожељно и потребно да даље и када год је то могуће развијају технику и вештину новинарског изражавања, нема сумње да ови студенти поштују основне новинарске принципе и да имају капацитет да промене медијску слику Србије.

Међутим, ако се вратимо на цитат Ненада Ружића да су студентски медији „агора за будуће интелектуалце и академске грађане“, чињеница је да Студентски дневни лист то за сада није, али треба истаћи да, свакако, поседује потенцијал да то постане.

Литература

- Atkinson, J. (2003). Tabloid Journalism. In D. H. Johnston (ed.), *Encyclopedia of International Media and Communication*, 4. USA: Academic Press Inc. 317–329.
- Бјелица, М. и Јевтовић, З. (2005). *Новинарство у теорији и пракси*. Београд: Антуријум.
- Гоне, Ж. (1998). *Образовање и медији*. Београд: Клио.
- Жакет, Д. (2007). *Новинарска етика*. Београд: Службени гласник.
- Животић, Р. (1993). *Новинарски жанрови*. Београд: Институт за новинарство.
- Фиск, Ц. (2001). *Популарна култура*. Београд: Клио.
- Келнер, Д. (2004). *Медијска култура*. Београд: Клио.
- Крејг, Р. (2010). *Онлајн новинарство*. Београд: Клио.
- Lasswell, H. D. (1948). The Structure and Function of Communication in Society. In Lyman Bryson (ed.), *The Communication of Ideas*. Institute for Religious and Social Studies.
- Рус-Мол, Ш. (2005). *Новинарство*. Београд: Клио.
- Тодоровић, Н. (2006). Таблоидни журнализам. *СМ*. 19–31.

Извори

Студентски дневни лист - www.studnel.com

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2015&mm=11&dd=02&nav_id=1058241

Velibor V. Petković, Dušan M. Aleksić

THE ROLE OF STUDENT MEDIA IN PROFESIONALISATION OF JOURNALISM AND DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING – CASE STUDY: STUDENTSKI DNEVNI LIST (STUDENT’S DAILY MAGAZINE)

Summary

In this paper Student’s daily magazine internet portal, created by students of journalism at the Faculty of Philosophy of the University of Nis (Serbia) and dedicated to all students of the University, was analyzed in detail. The goal is to determine who writes for this portal, what content is published, which genres are the most frequent and what are stylistic characteristics of those texts in order to analyze how much students use potential of such media and how much writing for it influence a profesionalisation of

journalistic profession and development of critical thinking and analytical journalism. The look of the website was also analyzed as well as sections, a frequency of content publishing and a structure of the redaction. Methods used are quantitative qualitative content analysis and in-depth interview with an editor-in-chief of this portal so we could get closer info about working system of this media.

SLOBODA MEDIJA KAO USLOV OČUVANJA NOVINARSKJE PROFESIJE

Sažetak: Sloboda medija je oduvek bila preduslov postojanja demokratije i jedno od najvažnijih građanskih prava. Novinari, svesni značaja slobodnog izveštavanja i izražavanja, nisu odustajali od borbe za očuvanje dostojanstva profesije. S druge strane, moćnici na vlasti pokušavaju na sve načine da je iskoriste za ostvarenje svojih ciljeva i interesa. Novinarska profesija je danas u krizi, a kršenje slobode medija postaje jedno od gorućih problema savremenog društva. Medijski radnici suočeni su sa svakodnevnom pretnjama, pritiscima i materijalnom nesigurnošću koji dovode do autocenzure i cenzure. U radu se razmatra koliko pažnje danas mediji pružaju govoru o vlastitoj slobodi, odnosno, da li i u kojoj meri izveštavaju o problemu slobode medija. Zahvaljujući prostoru koji dodeljuju temama u vezi sa slobodom medija, medijske kuće mogu da revitalizuju i ojačaju borbu za oslobođenje ili da, ukoliko ovakvi tekstovi izostanu, stvore predstavu da je njihov rad oslobođen bilo kakvog pritiska. Kakva je pozicija novinara i medija u odnosu na ovu problematiku, pokazaće analiza u ovom radu.

Cljučne reči: mediji, sloboda, profesija

1. Uvod

Svako društvo koje želi da bude demokratsko, mora da razvija kulturu slobodnih medija. Pravo publike da zna i da na sveobuhvatan način bude informisana je uslov postojanja građanskog društva. U članu 5 *Zakona o javnom informisanju i medijima*³ piše: „Svako ima pravo da istinito, potpuno i blagovremeno bude obavješten o pitanjima od javnog značaja i sredstva javnog obavještanja su dužna da to pravo poštuju“. Novinari, svesni značaja slobodnog izveštavanja i izražavanja, oduvek su vodili borbu za dostojanstvo profesije. S druge strane, vlastodršci su pokušavali na sve načine da je iskoriste za ostvarenje svojih ciljeva i interesa. U *Kodeksu novinara Srbije* jasno piše: „Novinar treba da se suprotstavi svakom pritisku na slobodno obavljanje profesije, kao i svakom vidu cenzure“ (Kodeks novinara Srbije 2013: 10). Sloboda medija i položaj novinara u Srbiji su na lošem nivou. Medijski radnici suočeni su sa svakodnevnom pretnjama, pritiscima, konstantno u finansijskoj zavisnosti

¹miljana.nikolic@filfak.ni.ac.rs

²stojkoviczi@yahoo.com

³ *Zakon o javnom informisanju i medijima*, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 83/2014

koja rezultira cenzurom i autocenzurom. Posledica takve situacije jeste degradiranje ne samo izveštavanja koje se lagano i sve češće udaljava od objektivne slike stvarnosti, već i loša slika koju novinari stiču o sebi kao o profesionalcima koji su postali oruđa u rukama moćnih elita. S jedne strane, dobija se režirana slika društvenih dešavanja, dok, na drugoj strani, novinari, svesni svog doprinosa osmišljenim lažima, gube volju, samopouzdanje i kredibilitet kao profesionalni komunikatori. Ukoliko postoji i najmanja želja da se medijima i novinarima vrati status kontrolora vlasti, a napusti položaj njihovih slugu, potrebno je da se adekvatnim metodama istraje u teškoj borbi za slobodan i nesmetan rad. U ovom radu sprovedena je analiza štampanih medija u Srbiji (pet dnevnih novina – *Danas*, *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir* i tri nedeljnika – *NIN*, *Pečat* i *Vreme*) u periodu od 29. aprila 2015. godine do 6. maja 2015. godine, da bi se utvrdilo koliko sami mediji ukazuju na ovaj veliki problem u društvu. „Jer nije sloboda kojoj se valja nadati ona u kojoj u komonveltu sve teče glatko i bez sukoba. No, kada žalbe bivaju bez straha izgovorene i blagonaklono saslušane, ozbiljno razmotrene, i kada po njima bude brzo postupljeno, tada je krajnji domet građanskih sloboda dostignut, onaj kome teže svi mudri ljudi“ (Milton 1990: 24).

2. Teorijski okvir

Prema Miroljubu Radojkoviću i Mirku Miletiću: „Štampa je zbirni naziv za pojedinačne štampane masmedije: knjigu, letak, plakat, novinu i strip“ (Radojković i Miletić 2005: 104). Ona je najstariji medij masovnog komuniciranja, koji je oduvek imao snažan uticaj na društvene odnose. Pojam novina „objedinjuje sve dnevno i periodično štampane istoimene publikacije, čija je dinamika štampanja prethodno utvrđena, a posredovane poruke promenljive u zavisnosti od periodike izlaženja“ (Isto, 2005: 113). Štampani mediji, zahvaljujući dubljoj analizi i razumevaja događaja koji su od javnog interesa, imaju značajnu ulogu u društvu. Međutim, samo slobodni mediji mogu valjano da obavljaju svoju funkciju koja je vitalna za opstanak bilo kog društva. Harold Laski (Harold Laski) u svojoj knjizi *Sloboda u modernoj državi* pod pojmom sloboda podrazumeva „odsustvo ograničavanja nad postojanjem onih društvenih uslova koji, u savremenoj civilizaciji, predstavljaju neophodna jemstva sreće pojedinca“ (Laski 1985: 181). Sloboda je pravo čoveka da živi na način koji sam bira bez ikakvih pritisaka i zabrana. Luis Alvin Dej (Louis Alvin Day) naglašava važnost slobode izbora bez koje sistem etike ne bi mogao da postoji. „Bez slobode nema ni moralnog rasuđivanja, zato što moralno rasuđivanje, podrazumeva izbor između nekoliko alternativa i odbranu odluke na osnovu racionalnog principa“ (Dej 2008: 49). Sloboda podrazumeva slobodu mišljenja, izražavanja, a samim tim i slobodu medija. Ova poslednja je pravo novinara da, nezavisno od bilo kakvih pritisaka, obaveštava javnost o svemu što spada u domen javnog interesa. Jedino je informisani pojedinac slobodan pojedinac. Ono što je Robespjer (Robespierre) rekao u vreme najvećih borbi za slobodu štampe, važi, možda više nego ikada, danas: „Slobodna štampa je straža slobode, vezana štampa je njezin bič. Sloboda štampe je isto tako neophodno

potrebna, kao što je neophodno i samo društvo“ (Bjelica i Jevtović 2006: 55). Zajedno sa sveću o moći koju štampa ima, javila se i želja da se ona ograniči. Kada uspostave kontrolu nad medijima, političke elite mogu neometano da šire svoje vrednosti i ideologiju. Jedan od načina sprovođenja kontrole je cenzura. Prema definiciji to je „akcija koju preduzima državni autoritet da bi proverio pisma i ostale oblike komunikacije – tekstove, knjige, pozorišne komade – u cilju sprečavanja njihovog publikovanja, jer su u suprotnosti sa javnim interesom ili državnim autoritetom“ (Jevtović 2003: 63). Međutim, istorija pokazuje da je ona uglavnom korišćena da bi oni koji su na vlasti sačuvali svoju moć. U teoriji su, kako navodi Jevtović, poznata tri oblika cenzure: klasična, indirektna i autocenzura (Jevtović 2003: 79). Autocenzura se prepoznaje u medijskim tekstovima u Srbiji kako kroz izbegavanje da se piše istinito o radu javnih aktera političke scene, tako i kroz odsustvo hrabrosti da se ukaže na njihovu odgovornost i posledice do kojih dovodi njihov rad. Generalno, autocenzura podrazumeva to da novinar sam sebi nameće zabranu pisanja o određenim temama, jer strahuje za svoj život, život svojih bližnjih ili od gubitka posla.

Cenzura je postojala i pre pojave štampe. Svako ko je govorio protiv bogova, države ili crkve bio je kažnjavan. Prvu cenzuru književnih dela ustanovila je crkva u IV veku. Kao poseban i najstrašniji oblik cenzure može se izdvojiti inkvizicija koju je uveo papa Inocentije IV, sa namerom ubijanja „protivnika“ i spaljivanja njihovih dela. Država je takođe imala svoje metode kontrole štampe. U Engleskoj je postojala ozloglašena Zvezdana soba i, kako navode Mihajlo Bjelica i Zoran Jevtović, ova zemlja je do 1640. godine imala najstrožu cenzuru u Evropi (Bjelica i Jevtović 2006: 43). U to vreme istupa Džon Milton (John Milton) koji iznosi prvi javni zahtev za slobodu štampe u svom govoru pod nazivom *Areopagitika*. On znalački ističe: „Ako nam je namera da nadziremo štampu da bismo popravili navike i običaje ljudi, moramo da nadziremo i sve drugo što sem čitanja čovek čini u slobodno vreme, dakle sve ono što mu pričinjava zadovoljstvo. Ne bi se, u skladu s tim, smela čuti nikakva melodija, nikakva pesma, koja nije ozbiljna i dorska“ (Milton 1990: 47). Zaista, iza svakog „valjanog“ razloga za cenzuru štampe, kriju se samo lični interesi uskopovezane elite koja želi da se domogne moći. Pravo javnosti je da zna, i to je osnovna misija novinarstva. „Veliki je gubitak i nazadovanje ovo uvođenje cenzure. Za nas je veći gubitak od onog koji bi nastao kada bi nam neki neprijatelj s mora zatvorio sve luke, jer cenzura sprečava uvoz naše najdragocenije robe – Istine“ (Milton 1990: 63). U Srbiji prve novine koje su pretrpele ozbiljniju cenzuru zbog svog sadržaja bile su *Novine serbske* Dimitrija Davidovića, jer je knez Miloš odlučivao o uređivačkoj politici. Kako zaključuju Bjelica i Jevtović: „Žalosno, ali istinito: tvorac srpskog novinarstva bio je i prva žrtva cenzure“ (Bjelica i Jevtović 2006: 236). Prvi prelomni trenutak za slobodu štampe u Srbiji bila je Svetoandrejska skupština 1858. godine i predlog dvojice poslanika Ignjata Vasića i Todora Tucakovića da se donese Zakon o slobodi štampe. „Iako je proglašenje slobode štampe bilo samo deklarativno, ono je ipak imalo uticaja na političko buđenje narodnih masa u Srbiji“ (Bjelica i Jevtović 2006: 271). Srbi su još tada postali svesni njenog značaja tako da je definitivno donošenje Zakona o slobodi štampe, bilo neizbežno. Najpre je Ustav iz 1869. godine proglasio slobodu, a godinu dana kasnije 23. oktobra stupio je na snagu i prvi Zakon

o slobodi štampe. Međutim, današnje vreme svedoči o tome da mediji i novinari nisu izvojevali pobjedu u borbi za ostvarenje slobode u radu. Štaviše, uprkos težnji da se oslobode pritiska nemedijskih aktera, stiče se utisak da beskrupulozno nametanje tuđih ideologija medijskom izveštavanju sve jače guši kritičke glasove novinara koji tragaju jedino za istinom.

Slika današnje medijske scene u Srbiji ne izgleda dobro. O tome govore podaci Reportera bez granice, organizacije koja se bavi pitanjem slobode informisanja u svetu. Na listi od 180 zemalja, rangiranih prema stepenu slobode štampe, Srbija se nalazi na 67. mestu u 2015. godini, što je pad u odnosu na 2014. godinu u kojoj je bila na 54. mestu. Finska već godinama čuva prvo mesto na ovoj listi.⁴ NUNS, ANEM, NDNV, Local Press i Civil Rights Defenders objavili su 2012. godine izveštaj o medijskoj situaciji u Srbiji pod nazivom *Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu*.⁵ Izveštaj je napravljen na osnovu 27 indikatora Saveta Evrope o slobodama izražavanja, informisanja i medija, a anketirano je 240 glavnih urednika informativnih medija iz 79 mesta u Srbiji, 69 medijskih vlasnika, 40 partijskih funkcionera iz 10 gradova u Srbiji, 50 pripadnika devet manjinskih nacionalnih zajednica i intervjuisani su predstavnici 26 državnih, regulatornih i samoregulatornih tela sa nadležnostima u medijskom sektoru. Izveštaj je pokazao da se samo 4 od 27 evropskih standarda medijske slobode primenjuje dosledno. „Veliku slabost u primeni zakonske zaštite prava na slobodu izražavanja (indikator 1) i slobode kritike državnih funkcionera (2) iskazuje domaće pravosuđe, koje je inače po preovlađujućem mišljenju u javnosti neefikasno, politizovano i korumpirano“ (Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu 2012: 6). Izveštaj je pokazao da od 240 anketiranih urednika informativnih medija čak 72% misli da Srbija ima veliki problem u pogledu slobode medija. Zapravo samo 22% ispitanika se nije suočilo sa nekim oblikom ugrožavanja slobode medija u svakodnevnom radu. „Kao nosioce najvećeg pritiska na njihove medije, anketirani urednici medija su naveli vladajuće političke partije (47% medija), organe izvršne vlasti (32%) opozicione partije (26%), i u istoj meri privatna preduzeća u svojstvu oglašivača (16%) i javna preduzeća (16%)“ (Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu 2012: 15).

Izveštaj ANEM- a za septembar 2015. godine, pod nazivom *Pravni monitoring medijske scene u Srbiji*⁶, ukazuje na povrede slobode izražavanja u datom periodu, izdvajajući napad na novinara Ivana Ninića, objavljivanje ličnih podataka novinarke Natalije Jakovljević od bivšeg gradonačelnika Kanjiže i ugrožavanje bezbednosti novinarske ekipe RTS-a u kome je učestvovala mađarska policija. Takođe, navedeno je izbegavanje dostavljanja informacija Vlade Republike Srbije dnevnom listu *Danas*, koji je posle zahteva i tužbe, nakon godinu dana, uspeo da dobije tražene po-

⁴ Preuzeto sa <https://index.rs/forg/#/> dana 19.5.2015. godine

⁵ Preuzeto sa http://www.mc.rs/upload/documents/izvestaji/2012/Medijske_slobode_Srbije_u_evropskom_ogledalu.pdf dana 19.5.2015. godine

⁶ *Pravni monitoring medijske scene u Srbiji*, Asocijacija nezavisnih elektronskih medija, br. 64, dostupno na: <http://www.anem.rs/sr/aktivnosti/Anema/monitoring/story/17812/%C5%A0EzDESET+%C4%8CETVRTI+MONITORING+IZVE% C5%A0TAJ+ANEMA.html>, dana 28.1.2016. godine

datke. Iz ovih slučajeva vidimo da novinari u Srbiji nisu u mogućnosti da adekvatno obavljaju svoj posao i na pravi način služe građanima jer su primorani prvenstveno da brinu za sopstveni život. Napadači ne bivaju privedeni pred lice pravde, a dugogodišnje istrage ubistava novinara nikako da dobiju svoje epilogе. Netransparentnost i odbijanje saradnje najviših organa vlasti, predstavljaju oblike cenzure sa kojima se medijski radnici u Srbiji susreću svakodnevno.

Ugrožavanje slobode medija postalo je jedna od „gorućih“ tema nakon napada na francuski list *Šarli Ebdo* (Charlie Hebdo). Ovaj događaj je svetskoj javnosti skrenuo pažnju na problem slobode medija i pokrenuo niz javnih rasprava. U 2015. godini, prema podacima Reportera bez granice, ubijeno je 63 novinara, dok je u 2016. do sada troje izgubilo život, a 154 je zatvoreno.⁷

Ograničavanju medijskih sloboda doprinose i sami vlasnici, koji vođeni sopstvenim interesima, onemogućavaju novinarima da izveštavaju o ozbiljnim temama koje su društveno relevantne za građane. Problem postaje još veći usled činjenice da vlasničke strukture mnogih medija u Srbiji nisu poznate. Savet za borbu protiv korupcije je, februara 2015. godine, objavio *Izveštaj o vlasničkoj strukturi i kontroli medija u Srbiji*⁸ u kojem izdvaja da od 50 medija, 27 imaju vlasništvo koje je netransparentno, delimično transparentno ili sporno. „Ukoliko se pogleda vlasnička struktura većine najuticajnijih medija u Republici Srbiji, kod više od polovine njih krajnji vlasnik ili jedan od vlasnika je kompanija registrovana u inostranstvu“.⁹ Takođe, kritika vlasti i pozivanje na odgovornost građanima od medija nije moguća, s obzirom na to da funkcioneri političkih partija, direktno ili indirektno, imaju udela u vlasničkoj strukturi medijskih kuća. Država pronalazi načine uticaja i kontrole medija kroz različite oblike finansiranja kao što su: „finansiranje medijskih usluga, i oglašavanje državnih institucija, javnih i drugih preduzeća u državnom vlasništvu, subvencije i budžetska davanja, finansiranje medijskih projekata i davanje poreskih olakšica“.¹⁰

Rade Veljanovski je, razmatrajući važnost poznavanja vlasničke strukture medija, potvrdio da ona može da utiče na medijske sadržaje, da ih oblikuje i uređuje. Regulacija javnosti vlasništva i nedozvoljena koncentracija glavni su problemi savremenog društva, a posebno su izraženi su zemljama u tranziciji koje su kasno ušle u proces medijske reforme, naglašava Veljanovski. Dok određeni segmenti društva prepoznaju neophodnost regulacije medijskog polja, u cilju povećanja demokratiskog potencijala društva, elite moći nastoje da održe status quo. „Tranzicione refor-

⁷ Reporteri bez granice, dostupno na: <http://en.rsf.org/>, dana 30.1.2015. godine.

⁸ *Izveštaj o vlasničkoj strukturi i kontroli medija u Srbiji*, Savet za borbu protiv korupcije, dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/izvestaji/izvestaj%20mediji%2026%2002.pdf>, dana 25.1.2016. godine

⁹ *Izveštaj o vlasničkoj strukturi i kontroli medija u Srbiji*, Savet za borbu protiv korupcije, str. 11. dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/izvestaji/izvestaj%20mediji%2026%2002.pdf>, dana 25.1.2016. godine

¹⁰ *Izveštaj o vlasničkoj strukturi i kontroli medija u Srbiji*, Savet za borbu protiv korupcije, str. 103. dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/izvestaji/izvestaj%20mediji%2026%2002.pdf>, dana 25.1.2016. godine

me medijskog sistema u Srbiji karakteristične su po tome što konstruktivne promene i usaglašavanja medijske regulative sa evropskim standardima i iskustvom iniciraju uglavnom akteri civilnog sektora, medijska udruženja i organizacije, nevladine organizacije i nezavisni eksperti. Bilo je više primera da se u takvom sadejstvu pripreme, pa i usvoje zakoni koji sadrže dobra rešenja, harmonizovana sa evropskim iskustvom i dokumentima, ali da se u proceduri njihovog usvajanja ili kasnije, izmenama, smanji njihov demokratski kapacitet. To jasno pokazuje nedovoljnu zrelost društva u celini, a pre svega institucija vlasti, u kojima još ne postoji svest o važnosti određenih promena koje doprinose ostvarivanju javnog interesa“ (Veljanovski 2009: 78).

U cilju poboljšanja položaja novinara potrebno je, dakle, efikasnije i odgovornije sprovođenje zakonske regulative. Međutim, kako je navedeno u izveštaju *Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu*: „Institucionalna zaštita slobode izražavanja i slobode medija je nedosledna i nedovoljno efikasna. Po mišljenju anketiranih urednika informativnih medija, najneefikasnije su državne institucije koje imaju najviše moći u zaštiti prava javnosti, medija i novinara – pravosuđe (to misli 35% ispitanika), organi izvršne vlasti (23%) i regulatorne agencije (18%)“ (Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu 2012: 13).

Jasno je da je sloboda medija u Srbiji ugrožena. Međutim, pitanje koje se postavlja u ovo radu je, da li sami mediji izveštavaju o ovakvom stanju i problemima sa kojima se novinari suočavaju danas? U *Kodeksu* piše da: „Novinar/urednik treba da izvesti javnost o pritiscima koji ugrožavaju slobodu informisanja i nezavisnost medija“ (Kodeks novinara Srbije 2013: 10). Da bismo došli do odgovora, analizirali smo sadržaj pet dnevnih novina (*Danas*, *Politiku*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir*) i tri nedeljnika (*NIN*, *Vreme* i *Pečat*).

3. Metodološki okvir

Cilj ovog istraživanja je da se utvrdi u kojoj meri, koliko često i na koji način štampani mediji u Srbiji izveštavaju o teškom stanju u kome se trenutno nalazi novinarska profesija, povredi slobode medija i problemima sa kojima se novinari suočavaju. Time ćemo dokazati koliko sami mediji ukazuju na značaj rešavanja ovog velikog društvenog problema. U ovom istraživanju analizirali smo pet dnevnih novina – *Danas*, *Politiku*, *Večernje novosti*, *Blic* i *Kurir* i tri nedeljnika – *NIN*, *Pečat* i *Vreme*. Kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja korišćena je kao istraživački metod u radu. Istraživanje je sprovedeno u periodu od sedam dana, od 29. aprila 2015. godine do 6. maja 2015. godine i obuhvatilo je Svetski dan slobode štampe koji se obeležava 3. maja. S obzirom na to da je list *Danas* izašao u četvorobroju (od 30.4. do 3.5.) a ostale dnevne novine u trobroju (od 30.4. do 2.5.), ali i da su u periodu istraživanja izašla po dva broja analiziranih nedeljnika, korpus je obuhvatio 35 primeraka. *Danas* i *Politika* predstavljaju ozbiljne novine, *Večernje novosti* i *Blic* se smatraju polutabloidima, dok je *Kurir* tabloid. Sva tri nedeljnika se klasifikuju kao ozbiljne novine.

Glavna hipoteza u ovom istraživanju je: Štampani mediji ne ukazuju dovoljno na povredu slobode medija, ne pridaju dovoljan značaj ovom problemu, dok se

tekstovi o ovoj temi mogu naći samo u periodu obeležavanja Svetskog dana slobode štampe.

Pomoćne hipoteze:

1. Štampani mediji u Srbiji ne pišu dovoljno o povredi slobode medija i problemima sa kojima se suočavaju novinari.
2. Teškom stanju novinarske profesije u Srbiji ne pridaje se značaj u srpskim novinama.
3. O slobodi medija piše se samo u periodu Svetskog dana slobode štampe.

4. Rezultati istraživanja

U periodu od 29. aprila do 6. maja od ukupno 2.526 tekstova napisanih u ovom periodu, 22 teksta govori o slobodi medija, kršenju novinarskih prava i stanju medijske scene u Srbiji, što predstavlja 0,87%.

Tabela 1: Ukupan broj tekstova po novinama, zajedno sa tekstovima o slobodi medija u periodu od 29. aprila do 6. maja 2015. godine

NAZIV NOVINA:	Ukupno tekstova	Ukupno tekstova o slobodi medija	%
Danas	340	4	1.18
Politika	554	7	1.26
Večernje novosti	593	1	0.17
Blic	492	4	0.81
Kurir	378	4	1.06
NIN	60	1	1.67
Pečat	55	1	1.82
Vreme	54	0	0.00

Najviše tekstova napisala je *Politika* (7), dok su od dnevnih novina najmanje pažnje ovoj temi posvetile *Večernje novosti* i u ovom periodu napisale samo jedan tekst. U nedeljniku *Vreme* nije bilo nijednog teksta koji se tiče ovog problema. Sva tri nedeljnika su u navedenom periodu objavila ukupno 169 tekstova od kojih je samo 2 bilo na temu ugrožavanja slobode medija. S obzirom na to da od ukupnog sadržaja koji se mogao pročitati u analiziranim novinama u ovom periodu samo 0,87% govori o slobodi medija, može se zaključiti da je dokazana prva pomoćna hipoteza – *Štampani mediji u Srbiji ne pišu dovoljno o povredi slobode medija i problemima sa kojima se suočavaju novinari.*

Tabela 2: Broj objavljenih tekstova o slobodi medija u periodu od 29. aprila do 6. maja 2015. godine

NAZIV NOVINA:	Uzorak	%
Danas	4	18.18
Politika	7	31.82
Večernje novosti	1	4.55
Blic	4	18.18
Kurir	4	18.18
NIN	1	4.55
Pečat	1	4.55
Vreme	0	0.00

Tabela 3: Podela tekstova o slobodi medija u odnosu na novinarske žanrove u periodu od 29. aprila do 6. maja 2015. godine

ŽANR:		
1. Vest	3	13.6%
2. Izveštaj	7	31.8%
3. Intervju	3	13.6%
4. Članak	3	13.6%
5. Komentar	5	22.7%
6. Ostali žanrovi	1	4.5%

Najviše tekstova na temu slobode medija moglo se videti u *Politici*. Preovladali su faktografski žanrovi (izveštaj i intervju) među kojima su bili naslovi: „Tijanić me 10 puta zvao na RTS“ – intervju sa Oljom Bečković, 3. maj 2015. str. 7 i „Obeležen Svetski dan slobode medija“ 4. maj 2015. str. 7. *Danas* je objavio četiri teksta od kojih su dva članka. U *Blicu* su se mogla pročitati takođe četiri teksta (kao i u *Kuriru*), među kojima su bila dva komentara: „(Prvo)majski ugarci“ i „Voda u kablu“ objavljeni 3. maja 2015. godine, na 2. odnosno na 11. strani. U *Kuriru* su preovladali faktografski žanrovi (vest i dva izveštaja), dok je na 2. strani objavljen komentar pod naslovom: „Živela sloboda!“ 3. maja 2015. godine. *NIN* i *Pečat* dali su po jedan tekst. U nedeljniku *NIN* Olja Bečković je napravila intervju sa Slavoljubom Đukićem „Varljiva je i opasna moć jednog čoveka“ 30. aprila 2015. godine str. 12, a *Pečat* je objavio komentar „Svedoci Bujoševićeve čistke u 'Politici' upozoravaju: cenzor na čelu RTS-a“ 8. maja 2015. godine str. 28.

Podaci iz tabele 3 nam pokazuju da dominiraju faktografski žanrovi (13 tekstova odnosno 59%). Analitičkih žanrova ima manje, ali ne zaostaju (3 članka i 5 komentara). Veći broj analitičkih tekstova bi pokazao da mediji idu u dublje i sveobuhvatnije razumevanje fenomena i problema slobode medija.

Tabela 4: Veličina tekstova o slobodi medija u periodu od 29. aprila do 6. maja 2015. godine

VELIČINA TEKSTA:		
1. Kratak (nekoliko rečenica)	2	9.1%
2. Srednji (do trećine stranice)	13	59.1%
3. Dugačak (polovina i više od polovine stranice)	7	31.8%

Da bismo ustanovili kako mediji izveštavaju o ovoj temi, kao dodatnu jedinicu mere uzeli smo i veličinu teksta. Što se tiče prostora u novinama, tekstovi u najvećem procentu zauzimaju do trećine stranice, odnosno 59,1%. Dugačke testove objavljivale su ozbiljne novine – tri *Politika*, tri *Danas* i jedan se našao u *NIN-u*. Dakle, mediji su skloniji faktografskom izveštavanju o nezavidnoj medijskoj situaciji i problemima koje prate novinare jer rezultati pokazuju da od ukupnog broja tekstova više od polovine čine faktografski žanrovi. S obzirom na to, ali imajući na umu i činjenicu da novine daju malo mesta pisanju o ovoj temi, možemo zaključiti da je delimično dokazana i druga pomoćna hipoteza: *Teškom stanju novinarske profesije u Srbiji ne pridaje se značaj u srpskim novinama.*

Dan kada je objavljeno najviše tekstova o slobodi medija bio je 3. maj (8 tekstova), dok je jedini dan kada su svi dnevni listovi objavili po jedan tekst bio 4. maj 2015. godine (ukupno 5 tekstova tog dana). Dakle, kada izuzmemo nedeljnike, u ta dva dana objavljeno je skoro duplo više tekstova u dnevnim listovima, nego svih ostalih dana zajedno. Ukoliko se osvrnemo na 29. april videćemo da tada nije objavljen niti jedan tekst koji na neki način ukazuje na nepoštovanje prava novinara i medija. Ove činjenice potvrđuju i treću hipotezu: *O slobodi medija piše se samo u periodu Svetskog dana slobode štampe.*

U *Politici* se mogao pročitati dobar primer pokušaja kršenja slobode medija. Naime, u trobroju ovih novina na 10. strani objavljen je tekst pod naslovom „Koliko košta duševna bol Olivera Antića“. Tekst je zauzeo značajan prostor i izveštava o tome kako savetnik predsednika Srbije, Oliver Antić, namerava da tuži *Politiku* i glavnu i odgovornu urednicu, Ljiljanu Smajlović, zbog navodnih uvreda i neistina koje su mu nanele duševnu bol. Zatim je uređivačka struktura lista *Politika*, konsultujući relevantne sagovornike, ustanovila da je na delu pokušaj cenzure. U istom listu 5. maja na 9. strani objavljeno je pismo Olivera Antića upućeno redakciji pod nazivom „Politici nije mesto na optuženičkoj klupi“ u kome on navodi da odustaje od tužbe i objašnjava svoje razloge za to. U ovom istom pismu Oliver Antić ističe sam značaj slobode štampe. Takođe, u *Danasu* se našao primer borbe i pokušaja da se spreči gašenje televizije Bujanovac. U četvorobroju je objavljen apel radnika ove medijske kuće koji je potpisao Sindikat novinara Srbije „Radnici RTV Bujanovac apeluju da se spreči privatizacija i gašenje te medijske kuće“, str. 25. Ovo je primer udružene borbe tri medijske organizacije (*Danasa*, *RTV Bujanovac* i *SINOS-a*) kako bi se sačuvala sloboda medija. U

Politici je objavljen tekst „Novi udar na medije“ 3. maja str. 16. U njemu je opisana teška situacija u kojoj se našla TV Leskovac koju je proizvelo to što šefovi odborničkih grupa stranaka na vlasti bojkotuju emisiju „Raspričavanje“ pomenute televizije. Setimo se da je ovo postala praksa u Srbiji, zbog koje je jedna druga novinarka, Danica Vučenić, napustila svoju medijsku kuću. Jasno nam je da su ovo svojevrsni pokušaji cenzure i ometanja novinara da rade svoj posao.

Međutim, pored ovakvog izveštavanja u analiziranom periodu našli su se tekstovi koji su bili gotovo identični i pozivali se na iste podatke i iste izjave. To nam pokazuje da mediji nisu utrošili mnogo vremena na dublju analizu problema, nego su gotovo mehanički i šablonski izvestili o pitanju slobode medija. Tekstovi objavljeni 3. maja pod naslovima: „Tasovac: Podrška slobodi medija“ str. 8 u *Blicu* i „Danas se gasi ton i zamaću TV ekrani“ str. 8 u *Kuriru* sadrže iste podatke, dok su 4. maja svi dnevni listovi osim *Danasa* objavili slične tekstove: „Stop unižavanju profesije“ str. 4 u *Kuriru*; „Olja Bečković: Nemojte u novinare ako ne morate“ str. 10 u *Blicu*; „Novinarstvo u teškoj krizi“ str. 5 u *Večernjim novostima* i „Obeležen Svetski dan slobode medija“ str. 7 u *Politici*.

Iz svega do sada rečenog i svih rezultata istraživanja možemo da konstatujemo da je potvrđena glavna hipoteza koja glasi: *Štampani mediji ne ukazuju dovoljno na povrede slobode medija, ne pridaju dovoljan značaj ovom problemu, dok se tekstovi o ovoj temi mogu naći samo u periodu obeležavanja Svetskog dana slobode štampe.*

5. Završna razmatranja

Na osnovu rezultata do kojih smo došli istraživanjem, utvrđeno je da mediji ne ukazuju dovoljno na probleme sa kojima se novinari u Srbiji suočavaju u svakodnevnoj praksi. Ukoliko smo saglasni sa tim da je sloboda medija jedan od kamena temeljca istinske demokratije i snažnog civilnog društva, postavlja se pitanje zašto se o tome sve manje govori, piše i diskutuje? Sprovedena analiza pokazala je da novinari i uredništvo dnevnih i nedeljnih listova sve manje štampanog prostora posvećuju problemu gušenja slobode medija, neadekvatnim uslovima u kojima novinari rade i nepoštovanju iskonskih ideala novinarske profesije. Ukoliko se i posveti pažnja predočenoj tematici, ona je kratkotrajna, tekstovi su manjeg formata i u njima se prepoznaje odsustvo dubinske analize ovog velikog društvenog problema. Odustajanje od borbe za očuvanje imperativa novinarskog zadatka, koji podrazumeva da javnost ima pravo da zna, ide na ruku senzacionalističkom trendu i komercijalnim interesima medijskih mogula koji sve češće i upornije plasiraju istovrsne informacije. Cilj fabrikovanih, jednoličnih i pojednostavljenih informacija jeste skretanje pažnje javnog mnjenja sa važnih društvenih pitanja među koje spada sloboda medija. Ukoliko se utiša i poslednji glas koji opominje da je to postao vodeći problem cele savremene društvene zajednice, izgubili smo svaku mogućnost da se različitost, kritičnost i alternativna mišljenja ikada ispolje, a potpuna istina ikada čuje.

Kao inicijalni korak u rešavanju opisanog problema potrebno je podizanje svesti o lošem položaju novinara i slobodi izražavanja i mišljenja. Pokretači ove druš-

tvene promene moraju biti sami mediji, ali uz neophodnu saradnju sa državom i sistemom pravosuđa. Puna sloboda medija može da se ostvari tek onda kad vladajuće strukture u društvu odustanu od političkih pritisaka i ugovornih ucena, i same uvide značaj medijske i novinarske slobode za razvoj zdravog, demokratskog društva.

Literatura

- Bjelica, M. i Z. Jevtović. (2006). *Istorija novinarstva*. Beograd: Megatrend univerzitet primenjenih nauka.
- Dej, L. A. (2008). *Etika u medijima*. Beograd: Klub PLUS.
- Jevtović, Z. (2003). *Javno mnjenje i politika*. Beograd: Akademija lepih umetnosti: Centar za žurnalistiku.
- Kodeks novinara Srbije*. (2013). Beograd: Savet Evrope.
- Laski, H. (1985). *Sloboda u modernoj državi*. Beograd: Radnička štampa.
- Milton, Dž. (1990). *Areopagitika*. Beograd: Filip Višnjić.
- Radojković, M. i M. Miletić. (2005). *Komuniciranje, mediji i društvo*. Novi Sad: Stylos.
- Veljanovski, R. (2009). Medijska koncentracija, javnost vlasništva i pokušaj regulacije u Srbiji. *CM – Časopis za upravljanje komuniciranjem* 13, 57–80.
- Zakon o javnom informisanju i medijima*, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 83/2014.

Internet izvori

- Izveštaj o vlasničkoj strukturi i kontroli medija u Srbiji, Savet za borbu protiv korupcije, Dostupno na: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/izvestaji/izvestaj%20mediji%2026%2002.pdf>, [25.1.2016].
- Medijske slobode Srbije u evropskom ogledalu*, Dostupno na: http://www.mc.rs/upload/documents/izvestaji/2012/Medijske_slobode_Srbije_u_evropskom_ogledalu.pdf, [19.5.2015].
- Pravni monitoring medijske scene u Srbiji, Asocijacija nezavisnih elektronskih medija, br. 64, Dostupno na: <http://www.anem.rs/sr/aktivnostiAnema/monitoring/story/17812/%C5%A0EzdeSet+%C4%8CetVrti+Monitoring+Izve%C5%A0taj+ANEMA.html>, [28.1.2016].
- Reporteri bez granice, Dostupno na: <http://en.rsf.org/>, [19.5.2015].

Miljana K. Nikolić, Ivana S. Stojković

FREEDOM OF THE MEDIA AS A PRECONDITION OF JOURNALISM

Summary

Freedom of the media has always been a precondition for the existence of democracy as well as one of the most important of civil rights. Journalists, aware of the significance of the freedom of the press, have never given up the struggle to win and maintain that freedom. On the other hand, those in power, who rule, are trying in all possible ways to 'enslave' it and use the press for the realization of their own goals and interests. Journalism as a profession is in crisis today, and violating freedom of the media is one of the most urgent problems in our contemporary society. People working in the media are facing everyday threats, pressure and financial insecurity, which leads to self-censorship and censorship. This paper is considering the amount of attention that the media themselves are dedicating to talking about their independence, in other words, it is considering whether and in what degree the media are discussing the issue of their freedom. On account of the space given to topics related to the freedom of the media, the media themselves can revitalize and strengthen that struggle for freedom, or, in case such texts are missing, they can at least make the impression that their work is independent of any outside influences and pressures. The analysis in this paper will reveal what the position and the role of both journalists and the media are concerning these problems.

LOKALNA TELEVIZIJA ZONA PLUS U E-OKRUŽENJU (STUDIJA SLUČAJA)

Sažetak: Razvoj novih tehnologija konstantno menja način na koji društvo funkcioniše, a te promene utiču i na rad medija. Zahvaljujući Internetu i mogućnostima koje nudi, danas je gotovo nezamislivo da mediji, tradicionalni i novi, ne koriste te mogućnosti. Ove promene, znatno utiču i na lokalne medije koje traže svoje mesto na tržištu. U savremenom društvu menadžment svake televizije mora podjednako da vodi računa o regularnom TV programu i o internet izdanju na kome objavljuje sadržaje i uspostavlja kontakt sa publikom.

Cilj ovog rada je ispitivanje na koji način se lokalne televizije prilagođavaju ovim promenama, koliko vode računa o svojim internet prezentacijama, koliko često objavljuju sadržaje i kakve su jezičko-stilske karakteristike tih sadržaja, koliko su prisutni na društvenim mrežama, i kako ostvaruju kontakt sa publikom.

Za studiju slučaja uzeta je veb prezentacija televizije *Zona plus* iz Niša koja je analizirana deskriptivnom metodom i kvantitativno-kvalitativnom analizom sadržaja kako bi se dobili odgovori na prethodno postavljena pitanja.

Cljučne reči: Internet, televizija, e-okruženje, lokalni mediji, jezik i stil, novi mediji

1. Uvod

Mediji su, od samog nastanka, uz promene koje su donosili uslovi u društvu i razvoj novih tehnologija, morali sebe iznova da osmišljavaju. Nastanak svakog novog medija, donosio je izazove za stare i podrazumevao prilagođavanje i menjanje. Radio nije ukinuo štampu, niti je to kasnije učinila televizija, već su doveli do preispitivanja nedostataka i prednosti i razvijanja strategija opstanka na sve zahtevnijem tržištu. Kao i svi mediji, i televizija je morala da prepusti svoju dugogodišnju dominaciju i prihvati neodložne promene koje je doneo novi medij. Internet, sa svojim karakteristikama, poput hipertekstualnosti, multimedijalnosti i interaktivnosti, primorao je televiziju da pronalazi nove načine da privuče publiku. Veoma brzo je shvaćeno da je rešenje u konvergenciji. S obzirom na to da su i mediji industrija, savremeni menadžment svake medijske kuće zahteva potpunu reorganizaciju, u svim granama i delovima,

¹ivan.cvetanovic@filfak.ni.ac.rs

²miljana.nikolic@filfak.ni.ac.rs

a pogotovo u promociji i plasmanu sadržaja. Svaka televizija mora da bude vidljiva na mreži, i da ima svoje internet izdanje, kako bi odgovorila današnjim potrebama čoveka. Prema Miroljubu Radojkoviću i Branimiru Stojkoviću, dolazi do promene odnosa medija prema publici: „Svaki pojedinac postaje dragocena 'publika', treba ga zadržati kao posetioca onlajn ponude (jer i dalje se računa na oglašivače kao bitan izvor finansiranja)“ (Radojković i Stojković 2004: 174). Mediji, pored toga što imaju važnu društvenu funkciju transparentnog informisanja građana, nisu samo sredstva komuniciranja, već su i kompanije, sa velikom tržišnom vrednošću. Informacija je roba, a njeni korisnici su za vlasnike potrošači. Publiku treba privući, i zbog toga su plasman i promocija, kako sadržaja, tako i samog medija, od presudne važnosti za svaku medijsku kuću.

Internet je dostupan svima, i potpuno je besplatan, pa surova tržišna konkurencija uništava svaki medij koji se odupire promenama. Prvi na udaru su mali lokalni mediji, koje „gutaju“ konglomerati, manji broj globalnih kompanija koje upravljaju glavnim tokovima informacija i pod čijim patronatom dolazi do munjevitog razvijanja tehnologija. Zbog toga lokalni mediji ne smeju da zaostaju u primeni novih tehnologija kako bi ostali konkurenti u nemilosrdnoj tržišnoj utakmici.

Lokalne televizije su danas, više nego ikad, primorane da prihvataju sve inovacije koje internet pruža. U ovom radu sprovedena je kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja sajta *TV Zona plus*, iz Niša, kako bi se utvrdilo kako se lokalne televizije u Srbiji prilagođavaju e-okruženju.

2. Teorijski okvir

Televizija kreira stvarnost u kojoj živimo. Verujući u predstave koje nam mediji serviraju, mi prihvatamo poželjne obrasce ponašanja i mišljenja, i organizujemo naše živote prema njima. Naše društvo je Deborovo „društvo spektakla“, a najbolji proizvođač spektakla jeste televizija. Ona je i danas najzastupljeniji medij.³ Neosporna je moć koju ima u kreiranju mišljenja, stavova i vrednosti ljudi. Njena pozicija je danas ugrožena zbog pojave interneta, i ona mora da prihvati neizbežne promene i pronađe nove načine da se približi publici kako bi zadovoljila njihove savremene potrebe. Tatjana Čitić ističe da su svi „jedinstveni u stavu da televizija budućnosti, definitivno, mora biti digitalna, interaktivna i multimedijalna“ (Čitić 2007: 94). Ona je morala da pristupi mreži i konvergira stvarajući nove modele organizacije i delovanja. Međutim, Nikodijević tvrdi da „internet ne poseduje stvaralačku autentičnost koja bi se mogla porediti sa bilo kojim medijem“ (Nikodijević 2012: 297). Naime, reč je o fenomenu remedijacije, odnosno zastupljenosti i predstavljanja

---

³ Prema podacima Republičke agencije za elektronske komunikacije i poštanske usluge (RATEL) broj stanovnika u Srbiji je 7 186 862, sa 2 487 886 domaćinstava. Od toga broj pretplatnika je 1 502 775, odnosno 60 odsto. U Nišavskom okrugu živi 376 319 stanovnika u 128 303 domaćinstva. Broj pretplatnika je 59 760, što bi značilo 46,58 odsto. Dostupno na: http://ratel.rs/upload/documents/RegionalniPregledKds_2014/index.htm, [13.08.2015].

jednog medija u drugom. Ogromni kapaciteti veba to omogućavaju u meri koja nije viđena do sada. Televizija, dakle, mora da zadrži svoj identitet, svoje kvalitete i samopouzdanje pred naletima izazova koje donosi postindustrijsko doba.

Internet danas ostvaruje veliki uticaj i sve je prisutniji u životima ljudi.⁴ Mreža je danas uspela da poveže celu planetu i poništi granicu između prostora i vremena. Omogućila je slobodan protok informacija i stvorena je ogromna baza podataka kojoj svako može da pristupi. Televizija, ako želi da bude takmac u borbi za medijski presto, mora da prati napredak tehnologije i nove načine plasmana sadržaja. Prvi korak je napravljen, a to je prelazak na digitalno emitovanje. Ali se ne sme na tome zaustaviti. Tatjana Ćitić ističe da je „jedna od perspektiva digitalne televizije upravo produkcija i emitovanje multimedijalnih servisa čija je osnovna karakteristika interaktivnost“ (Ćitić 2007: 83). Internet izdanja predstavljaju baš takve servise, bez kojih nijedna televizija ne može da izbori svoje mesto na medijskom nebu. Prema Vladeti Radoviću, osnovne karakteristike interneta su multimedijalnost, hipertekstualnost, nepostojanje „čuvara kapija“, elastičnost sinhroniteta, interaktivnost, oslobođena komunikacija i masovnost medija (Radović 2006: 144). Onlajn novinarstvo je moralo da prihvati ove novine i inkorporira ih u izveštavanje i način plasmana sadržaja.

Za veoma kratko vreme otkrivene su i prihvaćene pogodnosti koje je doneo internet, prvenstveno mogućnost objavljivanja multimedijalnih sadržaja kojima su obogaćivani tekstovi, ali i brzina postavljanja najnovijih vesti, što je trku za ekskluzivnošću popelo na viši nivo. Svakako jedna od najvećih prednosti onlajn novinarstva je interaktivnost. Novinari imaju momentalnu povratnu informaciju od publike i to im u velikoj meri olakšava kreiranje sadržaja. Takođe, veoma lako mogu da se informišu o temama koje interesuju njihove korisnike. Publika, može na samim stranicama da ostavlja komentare i tako izražava svoja mišljenja, uključujući se u diskusiju. To doprinosi demokratizaciji društva. Svaka tema može biti ispitana i obrađena iz mnogo više uglova. Onlajn novinarstvo je karakteristično i po tome što novinari i urednici publici pružaju mogućnost da sazna što više o nekoj temi ili priči. To postižu različitim linkovima (hipertekst) koji se nalaze u sklopu teksta i koji preusmeravaju sadržaj do drugog sajta na kome postoje dodatne informacije. Time oni grade složen sistem umreženih stranica kako bi svojim korisnicima omogućili što potpunije informisanje. Novinari moraju da misle unapred šta bi njihovu publiku moglo da interesuje, a to mogu da postignu samo ako dobro poznaju njihove potrebe.

Novinarski stil predstavlja posebnu vrstu stila i odlikuju ga određene specifičnosti. S obzirom na to da je jezik glavno oruđe novinarske profesije, u novinarstvu dolaze do izražaja sve funkcije jezika. Posebno je zastupljena komunikativna funkcija, ali ni manje važna nije estetička. Naime, glavni zadatak novinarstva jeste informisanje o temama koje su relevantne za javnost, ali je takođe prisutna određena literarno-umetnička nota, jer se novinar ne izražava samo u

⁴ U Srbiji, od 2 487 886 domaćinstava broj pretplatnika mobilnog interneta koji za pristup koriste USB modeme, je 1 527 148. Dakle, to je oko 61 odsto stanovništva. U Nišavskom okrugu, od 128 303 domaćinstava, pretplatnika je 68 584, što čini 53,45 odsto stanovništva. Dostupno na: http://ratel.rs/upload/documents/RegionalniPregledInterneta_2014/index.htm, [14.08.2015].

faktografskim žanrovima (poput vesti, izveštaja i intervjuja), već i u analitičkim (komentar, uvodnik, kritika) i beletrističkim (kao što je reportaža, crtica, feljton). Radomir Životić u knjizi *Izražavanje novinara* piše da je „lična kreativnost upravo ono najvrednije u uspostavljanju komunikacije“ (Životić 2001: 105). Dobrog novinara, koji ostavlja trag, odlikuje stil svojstven samo njemu i originalnost izraza koja ne robuje klišeima. Za onlajn novinarstvo važe svi standardi novinarske profesije pa neke opšte odlike stila moraju biti prisutne i na internetu. Ričard Krejg (Richard Craig) zastupa tezu da je u onlajn novinarstvu došlo do razvijanja novog stila koji je „bespoštedan, prek i slobodan, poznat kao 'sasvim novo novinarstvo'“ (Krejg 2010: 127). Prema rečima ovog autora, u velikoj meri su na stil novinarstva na vebu uticali e-mail koji zahteva određeni način pisanja, i diskusione grupe u kojima se na otvoren i slobodan način u formi svakodnevnog govora raspravljalo o svim temama. Naravno, i same odlike medija uslovile su određene karakteristike. Mogućnost upotrebe linkova i neograničen prostor dozvolile su da se o temama mnogo više piše. Sadržaji se redovno ažuriraju novim informacijama, a internet je omogućio da danas skoro svaka priča ima multimedijalni sadržaj.

Svako internet izdanje ima početnu stranu, na kojoj se nalaze logo, odnosno ime medija, odeljci koji vode do zasebnih stranica rubrika, pregled najvažnijih ili najnovijih priča sa multimedijalnim sadržajima, kontakt, reklame i u današnje vreme obavezni deo za društvene mreže. Logo je nezaobilazni deo imidža svake kompanije. To može biti prva asocijacija na organizaciju pomoću koje se olakšava prepoznavanje. On mora da bude pamtljiv i lako prepoznatljiv. Jednom rečju, mora da bude osoben. Naravno na internet izdanju logo medija mora da bude istaknut i uočljiv. Imidž i identitet su veoma bitna sredstva za ostvaranje marketinških ciljeva kompanije. Marka omogućava medijskoj kući identifikaciju, i to je veoma bitna tačka stvaranja brenda. Brend je zaštitni znak, ali i sam proizvod koji je izgradio identitet. On sadrži i sve informacije o tom proizvodu, ali i određena očekivanja potrošača, koje mora da ispuni ako želi da sačuva ugled. Pri uređivanju stranica, neohodno je uzeti u obzir specifičnosti interneta i računarske tehnologije. Na primer, mora se obratiti pažnja na rezoluciju, odnosno broj piksela. Krejg ističe da prosečan sajt treba da „zadrži jasan i jednostavan dizajn, koji je čisto formatiran i brzo se puni“ (Krejg 2010: 267). Veb dizajn podrazumeva kreiranje veb stranica, i uključuje strukturu stranica, korisničko okruženje, fontove, boje, izgled i navigaciju.

U savremenom društvu menadžment svake televizije mora podjednako da vodi računa o regularnom TV programu i o internet izdanju na kome objavljuje sadržaje i uspostavlja kontakt sa publikom. Bitan deo organizacije svake kompanije, pa i medijske, je marketing. Da bi se jedna medijska kuća probila na tržište i ostala tamo, neophodna je dobra marketing strategija. Medij mora da promovise svoj proizvod, kako bi privukao auditorijum da kao izvor informacija izabere baš njega. Takođe je potrebno zadržati korisnike. Njegova roba su informacije koje su relevantne i od društvenog interesa za njegovu publiku. S druge strane, on tu svoju publiku prodaje oglašivačima. Upravo zato je od presudne važnosti da kompanija dobro razradi marketing plan. Poslovanje na mreži pokazuje veliki ekonomski potencijal, i teško

može da postoji bez reklamiranja. Oglašavanje je značajan segment delatnosti medija, zato što najveći deo prihoda dolazi od reklama. Prema Nikodijeviću: „Oglašavanje (reklamiranje,) je aktivnost u okviru marketinških komunikacija posredstvom koje se ostvaruje prva faza marketinškog delovanja koja podrazumeva informisanje, podsticanje, uveravanje i pridobijanje“ (Nikodijević 2012: 329). Međutim, kao što smo utvrdili i mediji kao kompanija imaju svoj proizvod koji treba da prodaju, pa se pravila oglašavanja koja važe za sve odnose i na njih. Mediji prvo treba dobro da definišu svoj proizvod, odnosno sadržaje koje plasiraju publici. Potom moraju da odrede kanale prodaje, zatim cenu i na kraju promociju.⁵ Pored nezaobilaznog internet izdanja, koji je istovremeno i kanal prodaje, značajan deo promocije medijskih sadržaja se danas odvija na društvenim mrežama, prvenstveno na Fejsbuku (Facebook) i Tviteru (Twitter). Veliki deo programa, i mesta na medijskim portalima zauzimaju reklamni sadržaji, odnosno baneri (banners). To su grafički prikazi, a mogu da budu i multimedijalni sadržaji, koji se nalaze na istaknutom mestu na sajtu. Klikom na baner, korisnik se preusmerava na sajt organizacije koja se reklamira. Jedna od najvećih prednosti reklama na internetu je njihova multimedijalnost.

Mediji moraju biti prisutni na socijalnim mrežama, da ih koriste za promociju i plasiranja sadržaja. Njihov potencijal je veliki i postaje bitan segment onlajn novinarstva. Broj korisnika se meri milionima, pa za oglašivače one predstavljaju zlatni rudnik. Zato je i za medije veoma bitno prisustvo na socijalnim mrežama. Broj korisnika društvenih mreža je u 2015. godini dostigao 1,96 milijardi.⁶ Procenjuje se da će u 2016. biti 2,13 milijardi korisnika, što je porast od 1,4 milijarde u odnosu na 2012. godinu. Fejsbuk ostaje i dalje najpopularnija društvena mreža, ali i druge poput Tvitera, Pinteresta (Pinterest), Linkdina (LinkedIn) i Instagrama (Instagram) poslednjih godina beleže značajan porast korisnika. Fejsbuk je prvi premašio milijardu, ali je Pinterest najbrže lansirani nezavisni sajt koji je dostigao 10 miliona mesečnih korisnika. Tviter ima preko 316 miliona aktivnih posetilaca mesečno.⁷ U Srbiji, 52 odsto populacije koristi socijalne mreže, što je stavlja na prvo mesto u regionu, a na sedmo u Evropi, iza Islanda, Norveške, Malte, Danske, Švedske i Velike Britanije.⁸

3. Metodološki okvir

U ovom radu je analizirana veb prezentacija TV *Zona plus* iz Niša, kako bi se utvrdilo na koji način i koliko lokalne televizije u Srbiji, koriste svoje sajtove za plasman sadržaja i promociju na internetu. Istraživanje je sprovedeno u periodu od

⁵ To je marketinški akronim PPPP koji znači product, place, price, promotion (Nikodijević 2012: 328).

⁶ Извор: Statista, доступно на: <http://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/>, [17.08.2015].

⁷ Извор: Statista, доступно на: <http://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/>, [17.08.2015].

⁸ Извор: http://www.b92.net/tehnopolis/internet.php?yyyy=2014&mm=12&nav_id=932892, [17.08.2015].

14. avgusta do 14. septembra 2015. i obuhvatilo je ukupno 630 sadržaja na sajtu TV *Zona plus* (202 teksta, 184 video priloga i 244 slike). Indikatori vidljivosti su bili izgled sajta i njegova funkcionalnost, vrste sadržaja koji se objavljuju, jezik i stil koji se koristi pri pisanju tekstova, učestalost ažuriranja i broj društvenih mreža sa kojima je sajt povezan. Kvantitativno-kvalitativnom analizom sadržaja i deskriptivnom metodom analizirani su naslovna strana, tekstovi, slike i audio-vizuelni sadržaji. Značaj ovog istraživanja jeste u tome da pokažemo kako lokalne televizijske stanice u Srbiji prihvataju mogućnosti i promene koje donose globalizacija i digitalizacija i na koji način se prilagođavaju e-okruženju.

Pošli smo od glavne hipoteze koja glasi:

Televizija *Zona plus* nedovoljno koristi mogućnosti interneta za plasman svojih sadržaja;

ali smo pored nje koristili i tri pomoćne:

1. Sajt TV *Zona plus* nije pregledan, težak je za korišćenje i neredovno se ažurira.

2. TV *Zona plus* ne koristi sve potencijale društvenih mreža za plasman sadržaja i interakciju sa korisnicima.

3. Internet izdanje TV *Zona plus* karakteriše jezik i stil razumljiv najširem krugu korisnika.

4. Rezultati istraživanja

U periodu od 14. avgusta do 14. septembra 2015. godine pratili smo vrste sadržaja koji su objavljivani na sajtu TV *Zona plus*. U analizu su uključeni tekstualni, audio-vizuelni i vizuelni sadržaji.

Tabela 1: Vrste sadržaja sajta koji su na sajtu TV *Zona plus* objavljeni u periodu od 14. avgusta do 14. septembra 2015. godine

<i>Televizije/Sadržaji</i>	<i>Zona plus</i>
Tekstualni sadržaji	202
Audio-vizuelni sadržaji	184
Vizuelni sadržaji	244

Televizija iz Niša je u ovom periodu objavila ukupno 630 sadržaja od čega najviše slika (244). Tekstova je bilo 202, a video priloga nešto manje (184). Rezultati iz tabele 1 nam govore koliko o ažurnosti, toliko i o raznovrsnosti sadržaja koji se mogu videti na veb izdanju niške televizije. TV *Zona plus* svakodnevno ažurira svoje rubrike vestima, izveštajima i video materijalima, a najažurnije su *Društvo* i *Kultura*. Na osnovu analize sadržaja, utvrđeno je da ona svoju programsku orijentaciju fokusira na izveštavanje o lokalnim događajima i temama. Na sajtu niške televizije dominiraju vesti i izveštaji, emisije i prilozi iz *Dnevnika*. Njeno internet

izdanje zadovoljava sve karakteristike informativnog portala, i u potpunosti prihvata postulate onlajn novinarstva. Primećujemo da TV *Zona plus* veliku pažnju poklanja promociji emisija koje su deo programske šeme, jer na nekoliko mesta na sajtu postoje njihovi baneri, a deo početne stranice je posvećen odeljcima sa linkovima i naslovima preko kojih je moguće pogledati ih. Samo na jednom mestu na sajtu je moguće videti reklamu što je svakako pozitivna karakteristika, jer pažnja korisnika nije odvrćena od informisanja i važnog sadržaja.

Socijalne mreže danas postaju osnovni izvor informacija, a prisustvo medija na njima imperativ savremenog novinarstva. Najpopularnije su Fejsbuk i Jutjub, ali sve više su u upotrebi i Tviter, Instagram, Pinterest, Linkdin i Gugl plus.

Tabela 2: Povezanost sajta TV *Zona plus* sa društvenim mrežama

<i>Televizije/Društvene mreže</i>	<i>Zona plus</i>
Fejsbuk	Da
Tviter	Da
Jutjub	Da
Instagram	Da
Linkdin	Da
Pinterest	Da
Gugl plus	Da

TV *Zona plus* koristi sedam mreža za promociju sadržaja (Fejsbuk, Tviter, Jutjub, Instagram, Linkdin, Pinterest i Gugl plus) i na njenom sajtu postoje linkovi koji je povezuju sa njima. Na Fejsbuk profilu televizije se mogu videti komentari građana, što je znak uspešne komunikacije sa publikom. TV *Zona plus* ima svoj Jutjub kanal⁹ i profil na Instagramu, međutim, preko njega ne plasira redovno sadržaje. Ova medijska kuća ostavlja mogućnost korisniku da, preko linkova za Fejsbuk, Tviter, Gugl plus, Linkdin i Pinterest, podeli neki tekst ili video sa sajta što je još jedan oblik interakcije sa auditorijumom. Svakako se može zaključiti da je analizirana televizija svesna značaja koje društvene mreže danas imaju i uspešno ih koristi u promociji sadržaja i komunikaciji sa auditorijumom.

Sajt TV *Zona plus* je uređen prema pravilu slova *F*. Najvažnije informacije se nalaze na levom bočnom modulu, u zaglavlju i na sredini jer ljudsko oko na taj način posmatra veb stranicu. Manje važne informacije su smeštene na desnom bočnom modulu i raspoređene do sredine početne strane. Ovo je jedan od dokaza da *Zona plus* poznaje tehnike plasmana sadržaja na internet izdanjima i uspešno ih primenjuje. Veb stranica TV *Zona plus* sadrži sve potrebne informacije ali prostor nije dobro iskorišćen. Mnogi segmenti se ponavljaju na više mesta, dok druga polovina početne stranice ostavlja utisak da je u izradi. Logo zauzima istaknuto mesto na sajtu, što kompaniji obezbeđuje identitet, a publici olakšava prepoznavanje i vezivanje za odabranu televiziju.

⁹ TV *Zona plus* je 31.1.2016. godine, na svom Jutjub kanalu, imala 223 korisnika i 286 661 prikaz.

Svaka od rubrika ima svoju posebnu stranu do koje se dolazi linkovima koji se nalaze na početnoj. Od žanrova dominiraju faktografski – vesti i izveštaji.

Jezik i stil koji se koristi pri pisanju tekstova možemo prikazati na primeru jedne priče objavljene u rubrici *Društvo*, pod naslovom *Nestale spomen ploče NATO žrtvama*. Kao i svi tekstovi i ovaj, od naslovnog bloka, ima samo naslov (nema nadnaslov i podnaslov). Naslov je koncizan i informativan. Ispod njega se nalazi ime autora, tj. link koji nas povezuje sa posebnom stranicom, koja je posvećena svim pričama koje je konkretan novinar napisao. U produžetku su linkovi rubrika u kojima je priča smeštena. Uglavnom sadržaje možemo naći na više mesta. Analizirani tekst je vest, međutim celine nisu jasno odvojene. Pisana je modelom obrnute piramide, a u lidu su date najvažnije činjenice. Na kraju se nalazi pozadina, odnosno background (background), koji nas podseća da se sličan događaj nedavno dogodio. Ovde je vidljiva još jedna karakteristika veba, a to je hipertekstualnost. Autor poštuje pravila pisanja na internetu, jer je ovaj deo prikazan drugom bojom, tj. to je link koji nas vodi do druge priče gde možemo dalje da se informišemo o ovoj temi. Vest je jasna, koncizna, tačna i relevantna, ali prati izvestan šablon kojim se piše. Kao što smo napomenuli, kliše bi trebalo izbegavati i težiti zanimljivom i originalnom stilu. Na početku je slika na kojoj možemo videti spomenik o kome je reč, dok se na kraju nalazi video, preko kojeg možemo da dobijemo još neke informacije i da čujemo izjave građana. Ispod linkova za društvene mreže i odeljka *Slične vesti*, dolazimo do prostora na kome korisnik može ostaviti komentar. Kompletna priča, zajedno sa multimedijalnim sadržajima, nam daje sve potrebne informacije o konkretnom događaju.

TV *Zona plus*, kako možemo primetiti na sajtu, dosta pažnje poklanja kulturnim dešavanjima u gradu. Kada je neki veliki događaj u pitanju, na portalu možemo videti seriju tekstova na tu temu. Na primer, o džez festivalu *Nišvil* televizija je počela da piše pre početka, objavivši tekst *Nišvil 2015: Još četiri dana promo cena za komplet karata!*. Potom su usledili naslovi: *Nišvil: Zavod zabranio stejdževe u Tvrdavi*, *Konkurs Nišvila za mlade džez pevače*, *Na Nišvilu najverovatnije sve bine*, *Zagrevanje za Nišvil* itd. Kada je festival počeo *Zona plus* je svakodnevno na sajt postavljala tekstove poput *Niška tvrđava džez*, *Vruće drugo veče Nišvila* i *Ni kiša nije pokvarila Nišvil*. Priče su pisane u formi izveštaja i vesti i njihov autor je, uglavnom, isti. Primećuje se doslednost u izveštavanju, što stvara kredibilitet medijskoj kući i budi poverenje kod publike. Takođe, možemo konstatovati sve opšte odlike novinarskog stila – jasnost, konciznost, tačnost, skladnost, a posebno živost.

Pomoćna hipoteza koja glasi: *Sajt TV Zona plus nije pregledan, težak je za korišćenje i neredovno se ažurira*, delimično je dokazana. Analizom je ustanovljeno da TV *Zona plus* redovno ažurira svoj portal. Međutim, s obzirom na to da smo zaključili da prostor nije dobro iskorišćen jer druga polovina početne stranice izgleda kao da je dalje u izradi, a primetno je i da se neki segmenti ponavljaju, neosporno je da to utiče na preglednost sajta.

Druga hipoteza: *Niška televizija ne koristi sve potencijale društvenih mreža za plasman sadržaja i interakciju sa korisnicima*, opovrgnuta je. Utvrđeno je da TV

Zona plus koristi društvene mreže Fejsbuk, Tviter, Gugl plus, Instagram, Jutjub, Linkdin i Pinterest za promociju sadržaja i komunikaciju sa publikom, što pokazuje da je veoma svesna potencijala i uloge koju danas imaju socijalne mreže.

Treća pomoćna hipoteza koju smo postavili: *Internet izdanje TV Zona plus karakteriše jezik i stil razumljiv najširem krugu korisnika*, potvrđena je. Sajt *TV Zona plus* je informativni portal na kome korisnik može pročitati vesti i izveštaje o relevantnim temama i događajima. Niška televizija poštuje pravila pisanja na internetu. Jezik i stil karakterišu jasnost, konciznost i tačnost, a tekstovi su pisani pravilom obrnute piramide, što znači da čitalac već na početku dobija najvažnije činjenice. Ljudi na vebu očekuju da za što kraće vreme dobiju sve bitne informacije, i to je princip koji je *TV Zona plus* u potpunosti usvojila prilikom izveštavanja na svom sajtu.

Glavna hipoteza: *Televizija Zona plus nedovoljno koristi mogućnosti interneta za plasman svojih sadržaja*, opovrgnuta je. Analizom je dokazano da ona koristi svoje internet izdanje za plasman sadržaja i u potpunosti se prilagođava uslovima konvergencije u e-okruženju. Televizija iz Niša poznaje pravila onlajn novinarstva, koristeći sve prednosti koje internet pruža. Još jedan pokazatelj je njeno prisustvo na društvenim mrežama, koje uspešno koristi za promociju sadržaja i interakciju sa svojim pratiocima. *TV Zona plus* pokazuje dobro snalaženje u novim uslovima, jer svoj sajt koristi kao zaseban onlajn portal, koji funkcioniše prema sopstvenim zakonitostima imanentnim komunikaciji na mreži.

5. Završna razmatranja

Promene i prilagođavanja su nezaobilazni deo života svakog medija. Interakcija između medija je postojala oduvek, ali je danas posebno vidljiva sa nastankom interneta. Konvergencija je uslov opstanka i svaka savremena medijska kuća mora, u skladu s tim, da izgradi svoju strategiju poslovanja na globalnom tržištu. Lokalne medijske kompanije su danas pred najvećom opasnošću od nestajanja. Mnoge od njih posustaju pred izazovom i pristaju da postanu delić gigantskih konglomeratskih mašina, gubeći svoj identitet i autonomiju. Menadžment svake medijske organizacije mora da prihvati imperativ konstantnog usavršavanja, koji, između ostalog, uključuje primenu najnovijih tehnoloških znanja.

Internet je postao sastavni deo svake kompanije, a posebno medijske. Konvergencija tradicionalnih medija sa njim je evolucioni korak koji nije moguće izbeći. Nezamenljiv segment stvaranja brenda je vidljivost na mreži, a jedan od načina da se to postigne jeste postojanje sajta, odnosno veb stranice. Internet izdanja polako postaju osnovni izvor informisanja savremenog čoveka, i medijska kuća koja želi da zadrži svoju poziciju na surovom i bezobzirnem tržištu mora da prihvati te inovacije.

Televizija *Zona plus* iz Niša je pokazala da se uspešno prilagođava promenama koje donosi e-okruženje. Njeno internet izdanje je bitan segment poslovanja ove

medijske kuće. Kroz analizu smo dokazali da je sajt funkcionalan, i ustanovili da televizija redovno ažurira sadržaje koje objavljuje na njemu. Jasnim i konciznim stilom pisanja na svom portalu ona izlazi u susret svojoj publici, kako bi na najbolji način dobila potrebne informacije. *Zona plus* je prihvatila karakteristike interneta i inkorporirala ih u svoj način izveštavanja.

Dvosmerni tok komunikacije i povratna informacija (feedback) od publike su znatno olakšani pojavom interneta. Televizija *Zona plus* je prisutna na društvenim mrežama preko kojih uspostavlja interakciju sa publikom. Dostupnost korisnicima i komunikacija sa njima je siguran put medija do zadovoljenja potreba potrošača, i omogućava im da ispune osnovnu misiju novinarstva. Na taj način oni teže ostvarenju primarne uloge, koju imaju u informaciono-komunikacionom sistemu, a to je zaštita interesa javnosti, a i zaštita stilskog suvereniteta jezika.

Literatura

- Ćitić, T. (2007). Digitalna televizija – novi multimedij. *CM – časopis za upravljanje komuniciranjem*, 2 (5), 77–100, Dostupno na: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/CM05.pdf> [13.08.2015].
- Krejš, R. (2010). *Onjald novinarstvo*. Beograd: Clio.
- Nikodijević, D. (2012). *Menadžment masovnih medija: štampa, film, radio, televizija i internet*. Beograd: Čigoja štampa i Fakultet za kulturu i medije Megatrend univerziteta u Beogradu.
- Radojković, M. i B. Stojković. (2004). *Informaciono-komunikacioni sistemi*. Beograd: Clio.
- Radović, V. (2006). *Mediji i e-obrazovanje*. Beograd: Institut za političke studije.
- Životić, R. (2001). *Izražavanje novinara*. Beograd: Radomir Životić.

Internet izvori

- Regulatorna agencija za elektronske komunikacije i poštanske usluge – RATEL, Dostupno na: <http://www.ratel.rs/> [13.08.2015].
- http://www.b92.net/tehnopolis/internet.php?yyyy=2014&mm=12&nav_id=932892, [17.08.2015].
- Statista, Dostupno na: <http://www.statista.com/> [17.08.2015].

Ivan V. Cvetanović, Miljana K. Nikolić

LOCAL TELEVISION *ZONA PLUS* IN E-ENVIRONMENT

Summary

Considering that development of new technologies constantly changes the society, those changes also affect media. Thanks to the internet and its possibilities, it's almost unthinkable today that media, both traditional and new, don't use those advantages. The changes also affect local media which, as well, try to find their place in the economic market. So, for instance, in modern society a management of every TV station needs to equally devote its resources to regular TV program and to internet presentation where content is published and through which a communication with the audience is established. The goal of this paper is to examine how local TV stations are adjusting to those changes – the care about their internet presentation, how often the content is published and what are its linguistic and stylistic characteristics, how much they use social media and in which way the connection with the audience is established. For the case study a web presentation of local TV station *Zona plus* from Niš (Serbia) was selected. For the purpose of the research descriptive method and quantitative and qualitative content analysis were used, so we could get answers to the questions mentioned above.

СТУДКОН 1

(НЕ)МОГУЋНОСТ АПОФАТИЗМА У ДОБУ НИХИЛИЗМА

Сажетак: Циљ овог рада је да прикаже однос између апофатичког односа према спознању Бога и ниҳилизма савременог доба, притом објашњавајући кључне разлике између ове две тежње, као и историјски условљен прелазак с једног начина мишљења на други. Узимајући за референцу еминентне мислиоце који су неговали дух апофатичног (негативног) богословља, те почетак његовог преображаја крајем средњег и почетком новог века у рационалистички засноване доказе за постојање Бога, као и коначни, јасни раскид са овом линијом мишљења са Ничеом, показаћемо шта ниҳилизам мишљења заправо значи у пракси нашег свакодневног живота.

Кључне речи: апофатичко богословље, ниҳилизам, Псеудо-Дионисије Ареопагит, Ниче, Хајдегер, Христо Јанарас, Серафим Роуз

Ако бисмо Канта поставили на идеалну тачку теже између антике и раног средњовековља с једне и развитка нововековних идеја које се претачу у модерно доба, с друге стране, деловало би као да је то ваљано урађен посао. Као први мислилац који је јавно и систематично желео и успео да раздвоји феноменолошку и трансцендентну, ноуменалну раван, Кант је, ако не утро, онда дефинитивно учврстио пут развоју позитивних наука и помогао немешању делатности којима човек заиста може да се бави, у односу на оне којима не би ни требало да покушава, с обзиром на то да превазилазе границе његовог ума. Јер, априорни синтетички појмови чистог ума су полазиште и исходиште искуства. Тако, и сами концепти *слободе*, (*бесмртности*) *душе* и *Бога* морају у оваквом систему бити само регулативни појмови, нужни завршетак и смисао моралности, гарант достизања пуноће среће. Али, настављајући дубље у просветитељство с Кантом на челу, поставља се питање да ли су ти грандиозни системи успели да на свеопште прихватљиви начин устроје поредак ствари. Да ли је религија коначно добила заслужено место које ће моћи да фунгира за сваку индивидуу, притом до богоспознања вођену на аутентичан начин који конкретан и непосредан однос са Богом може да нуди? Ако мало детаљније испитамо овај правац, видећемо да је та понуда, за сваког ко иоле озбиљно схвата о чему се заправо ради када говоримо о религиозности унутар граница чистог ума, неприхватљива. „Ако дефиницију рационализма сведемо на кантовски минимум, на наизглед невин слоган *sapere aude*, наилазимо на језгро трајног и неуклоњи-

¹ anja.cilim@gmail.com

вог сукоба. Овај слоган, ако га се доследно држимо, не само што претпоставља да разум има права да свуда, где хоће, продре, већ и да има монопол на одлучивање о правоснажности свих питања и свих одговора, који се могу појавити у нашој мисли, као и да су критеријуми правоснажности утврђени у односу на корпус учења, које у датом тренутку постоји [...] Јер, не постоји ништа попут рационалне религије, а ако, рецимо, постоји рационалистичка религија, онда је то управо Просвећеност.² Ипак, просветитељство није заслужно за преузимање свеукупне „кривице“ за настанак раскорака између јединствене религиозности и чистог помена вере укалупљеног у модерну мисао. Али, пре него што кренемо у даљу анализу с ове тачке, потребно је за тренутак се вратити сâмом почетку.

II

Иронично, зачетак проблема се јавља већ у схоластици, а од отприлике IX века европска метафизика³ креће да се развија у правцу који поощтрава начин приступа објашњавању Бога, доказе за његово постојање провлачећи кроз чвршће логичке моделе и законитости не би ли им тиме гарантовала већи кредибилитет. Свакако, докази тог типа се због свог објекта и приступа не могу звати доказима у јаком смислу те речи, већ псеудодоказима, што у овом пољу деловања не умањује њихову валидност. Можда најпознатији такви докази јесу Анселмови, који се иначе јављају кроз ранију историју цркве и нису занемарљиви, првенствено из два разлога: због тога што су спонтано утирали пут развоју мишљења у рационалистичкој филозофији, гледано из линеарно-историјске перспективе, као и због тога што они и *не треба* да претендују на чисто логичку заснованост, нити могу, имајући за свој предмет подмет који превазилази разумске и умске способности. Космолошки, онтолошки, доказ вечних истина, или телеолошки доказ, сви они почивају на фиксној каузалној претпоставци да постоји апсолутни крај тог низа, темељни разлог и чак логичка⁴ нужност неког првог узрока и савршености света (сетимо се Лајбница који је усавршио космолошки доказ). Уосталом, и са аристотеловског становишта, највиши од свих узрока је финални и сваки од четири узрока може функционисати и као финални у датој ситуацији. А само у вечитом кретању поретка (делатни узрок) ка неком циљу има смисла говорити о довршеној каузалности.

Како смо ову увертуру досада излагали обрнутим историјским смером, време је да директно укажемо на епоху развитка катафатичког и апофатичког богословља као ону у којој се говор о Богу може устројити на два начина; потврд-

² Лешек Колаковски, *Наша весела апокалипса*, <http://www.6yka.com/novost/91682/lesek-kolakovski-nasa-vesela-apokalipsa>

³ Христо Јанарас, *Хајдегер и Дионисије Ареопажит*, Св. Симеона Мироточивог, Врњачка бања, 1997, стр. 17.

⁴ У томе и јесте квазипарадоксалност ових ставова, што они не могу да буду чисто логички јер не нуде свима једнако доступну проверљивост, но ипак нуде кохерентност из позиције из које полазе.

ним приписивањем квалитета или одрицањем истих, будући да је Творац у сваком случају над-квалитет у односу на поменуте. Штавише, апофатички приступ је био познат још и антици. Код Аристотела га срећемо у *Μεταφυσίци* када он жели да нагласи постојање разлике између оног што се не може одредити, али постоји као засебан род, од оног што се пориче. Такође, ова линија мишљења се може пратити и даље до Хераклита, у оном контексту који се тиче гносеолошког поларитета односа као јединог начина спознавања истине.⁵ Но, враћајући се директно хришћански релевантном тумачењу, треба скренути пажњу на то да су катафатички и апофатички приступ комплементарни и прихваћени⁶, иако се разлика међу њима продубила, тако да је катафатичко богословље постало карактеристичније за западну цркву, док је апофатичко остало симбол (нарочито) раних источних отаца. То се десило управо због мистичке стране, јако карактеристичне за апофатизам, где је однос човека и Бога када први спознаје другог, као у неком примраку⁷, према речима Псеудо-Дионисија: „... Јер ћеш се тим (низашто) невезаним (и од свега) одрешеним чистим изласком (тј. *екстазом*) из себе и из свега, уздићи ка надсуштаственом Зраку божанске Таме, све остављајући и од свега раздрешујући се“. Било каква претензија на директну спознају Бога је бесмислена и немогућа, како се он на првом месту разликује од човека по суштини. Додатно, треба приметити слојевитост алегорије мрака: најпре, она се односи на подручје у коме спознајемо Бога, с обзиром на то да га не можемо другачије одредити. То је због тога што ми не можемо да имамо неко знање о Богу уколико он за нас није пуки термин теорије, већ знамо *Бога* (на шта указује и граматички директни објекат у акузативу без предлога). То, на другом месту, значи да се алегорија развија и у правцу који указује на сенку нашег ума која би настала при његовој „обасјаности“ толиком светлошћу коју он не би могао директно да очима (као симболом људског ума) посматра, али би могао да учествује у њој и спозна га кроз неименљиви однос микро и макрокосмоса.

III

У том и таквом окружењу где се захтева свака непосредност односа, садржај источног и западног богословља кренуо је да се спонтано раздваја. *Ensumme perfectum, causa prima, summum bonum*, све постају синонимни називи за Бога. По себи, они не носе никакво лоше или мање вредно одређење, али пракса њиховог коришћења показује да Бог све више постаје чисто осигурање неког филозофског система који натегнуто покушава да држи спреге са, тада

⁵ Фр. 10: „σὺλλάψεις ὄλα καὶ οὐχ ὄλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶδον διᾶδον καὶ ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἐνὸς πάντα“, (~ „Све је начињено из једног и једно истиче из свега.“), Хераклит, *Фрагменти*, Графос, Београд, 1979, стр. 41.

⁶ Упореди: Фр. 32: „ἓν τὸ σοφὸν μοῦνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζητῆς νόμου“ (~ „Једно, које је једино мудро, хоће и неће да се назива именом Зевс.“), *Исто*, стр. 62.

⁷ Дионисије Ареопагит, *О мистичком богословљу*, Отачник 1/1996, Братство Св. Симеона Мироточивога, Врњачка бања, 1997, стр. 17, 27, 31, итд.

још јако живом, традицијом. Тако посматрано, није за чудити се што се класична филозофска традиција нашег, западног света⁸, развијала у смеру који је „радикално напуштање грчког поимања *логоса* – тумачења логоса као начина повезаности и односа, начина који потврђује познање кроз емпиријски однос или кроз друштвену динамику односа (хераклитовски „заједнички логос“).“⁹

Једино ништавило које можемо наћи у негативном, апофатичком богословљу тиче се немогућности спознања божанске суштине, но, то свакако не може бити ништавило у пуном смислу речи, јер нас се Бог дотиче преко својих Енергија. Ово учење, карактеристично од времена Св. Григорија Паламе упоредимо са следећим: „Према томе, *ништавило* богословског апофатизма, односно, темељ свега постојећег који је *изван* Бога (*изван* јединог Постојећег) јесу управо Енергије Божије, односно, могућност божанског личносног Постојања да из-ступа себе (на ек-статичан начин), остварујући своје постојање и свој живот *изван* свога постојања.“¹⁰ У сваком другом случају било би једино речи о потпуном агностицизму и хришћанско учење би дотакло свој бесмисао. Управо у таквој мисаоној атмосфери и почива класични нихилизам са Ничеом на челу. Мада, битно је рећи да желимо да избегнемо било какво стереотипно етикетање нихилиста а да се не осврнемо на истинску апологију, или само пак оправданост заузимања таквог става, имајући у виду историјске консеквенце о којима је до сада било речи. У конкретном случају Ничеа, то скретање пажње би се односило на *живљење* одбацивања Бога управо у виду егзалтиране констатације да је Он чисто одсуство, резултат становишта европске мисли кроз неколико векова пре. „У последња три века су унапређивали науку, делимично зато што су веровали да ће са њом и кроз њу најбоље разумети божанску доброту и мудрост – главни мотив у души великих Енглеза (као Њутон) – делимично што се веровало у апсолутну корисност сазнања, наиме у најприснију повезаност морала, знања и среће – главни мотив у души великих Француза (као Волтер) – делимично зато што су мислили да у науци воле нешто несегично, безазлено, само-себе-довољно, доиста невино, у чему уопште не учествују зли нагоњи – главни мотив у Спинозиној души, који се као сазнавалац осећао божански – дакле, из три заблуде.“¹¹ Свакако, ово место отвара и друга питања значајна за нашу савремену заједницу, тиме истовремено продубљујући питање којим се бавимо овде. Девалвација вредности почев од уклањања врхунске вредности је очигледна, са нарочитим фокусом на морални релативизам. Намерно наглашавамо *релативизам*, с обзиром на то да је нихилизам попримио многе облике и деловања.¹² Но, као што смо већ поменули, доследност није нужно јача страна

⁸ Мисли се на филозофску и генералну културну баштину, не источну или западну цркву.

⁹ Христо Јанарас, *Хајдегер и Дионисије Ареопагит*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка бања, 1997, стр. 19.

¹⁰ *Исто*, стр. 89.

¹¹ Фридрих Ниче, *Весела наука*, Графос, Београд, стр. 70, 71.

¹² Упореди: „Нихилистичка побуна је рат против Бога и против Истине; али веома мали број нихилиста је тога потпуно свестан. Експлицитни теолошки и филозофски Нихилизам је изабран

ни пракси хришћанства.¹³ Али, бављење простим релативизмом оба супротстављена становишта је површан рад, те доликује да се осврнемо на поставке класичног нихилизма како смо започели.

Хајдегер врло јасно истиче моменат историјске условљености настанка нихилизма, потврђујући (хронолошки свакако пре) оно о чему је до сада било речи. Упоредимо ове његове речи (в. фусноту 12): „Ниче употребљава „нихилизам“ као назив за историјско кретање које је он први препознао, које прожима претходне векове и одређује следећи век, кретање чију суштинску интерпретацију он сажима у краткој реченици: „Бог је мртав. [...] Нихилизам је историја самог бивствујућег, током које смрт хришћанског Бога излази на видело полако али незауостављиво.“¹⁴ Проблематичност овог места које сматрамо чињеничним почива у ономе што смо поставили као питање сâмим насловом овог рада: да ли је, упркос добу које је за сваког ко живи у њему природна урођеност у нихилистичко устројство поретка, могуће живети начелно другачијим ставовима који се, ипак, дубоко лично, не могу помирити са овом парадигмом? Овим не желимо да на наиван начин доведемо у питање личан избор појединаца, јер он нужно постоји као предуслов сваког озбиљног говора о било којој сличној теми. Ради се о могућности *израњања* у супротну делатност која том приликом суштински јесте, било да је посматрамо као константну осцилацију између, на пример, етичког и религиозног стадијума код Кјеркегора, било да је доживљавамо као линеарно напредовање ка вишем ступњу „зрелости“ која се изнова потврђује нашом одлуком да тако буде. Од ове тачке и настаје растављање класичног¹⁵, егзистенцијалног нихилизма и другачијег виђења узрастања.

То видимо на тако важном, психолошки прецизном и, надасве фасцинантном месту говора о *вољи за моћ*, *вечном враћању истог* и *Нат човеку*. Ниче у својој књизи *Воља за моћ* изговара следеће речи: „Морал и религија су главна средства којима неко од човека може начинити шта жели, у случају да тај неко поседује вишак креативног нагона и да може да усмерава нечију вољу дужи период времена – у законодавној, религијској или обичајној форми.“¹⁶ Ово првенствено указује на потребу и нужност уклањања некадашњих врхунских исходшта вредности, истовремено критикујући поредак који почива на такозваној слабости, принципу потпуно супротном дионисијском начелу и настројености

за неколицину ретких душа; за већину, пак, нихилистичка побуна поприма много непосреднији облик борбе против власти и ауторитета. Многи од оних, чији однос према Богу и Истини може да изгледа нејасан, потпуно јасно испољавају свој нихилизам у односу према – по речима Бакуњина – ’проклетом и фаталном принципу власти’.“, Серафим Роуз, *Нихилизам*, 1994.

¹³ „Оно које је одговорно за смрт Бога западноевропске метафизике, јесте сâмо хришћанство.“, Христо Јанарас, *Хајдегер и Дионисије Аренагит*, Братство Св. Симеона Мироточивога, Врњачка бања, 1997, стр. 42.

¹⁴ Мартин Хајдегер, *Ниче II*, Федон, Београд, 2009, стр. 34, 35.

¹⁵ Хајдегер расветљава овај појам „класичног“ као оно што се одупире поимању и знању најдубље суштине, која је *ништа* као оно што би скривало истину бивствовања. *Исто*, стр. 43.

¹⁶ Friedrich Nietzsche, *The Will to Power*, https://archive.org/stream/TheWillToPower-Nietzsche/will_to_power-nietzsche_djvu.txt, сопствени превод

Натчовека. Али, кључна реч пре ове последње поменуте јесте и даље *воља*. Да бисмо видели место довршења воље, морамо наћи како да дефинишемо *моћ* у Ничеовом систему. Довољно је јасно да она мора постојати као принцип деловања и напретка у систему који и не претендује на приближавање тумачења суштине, па чак ни суштине свог деловања. То се и мисли *ништењем* које тежи да покаже да је оно искон. Обратимо пажњу како толико тога можемо извући из само једног Ничеовог места: „Шта значи живети? – Живети – то значи: стално нешто од себе одбијати што хоће да умре; живети: то значи бити окрутан и неумољив према свему што бива слабо и старо код нас, и не само код нас. Живети – Живети – да ли то дакле значи: бити без пијетета према умирућима, јаднима и старима? Да ли увек бити убица? А ипак, стари Мојсије је рекао: ’Не уби!’“¹⁷ Управо први одговор нам указује на оно што и Хајдегер примећује¹⁸ у свом тумачењу Ничеа: на одбијање довршења воље којој се никада не даје прави телос тежње. Деловање Натчовека манифестује се на различите начине и можемо га одредити негативно, у односу супротном од оног који успостављају старе, генерално хришћанске вредности, и позитивно, у односу на аутентичност тог понашања, иако се, опет, она изродила у негацији као инстанце на путу епохалног развика ствари. Моћ и воља су на том путу потпуно неодвојиви, иако нису синоними. Воља се остварује у поретку моћи, не тежећи јој заиста. Моћ једино и може да се остварује (намерно користимо несвршени вид глагола) кроз надмоћавање и вечити наставак тог самоодношења које не зна за стагнацију или довршење и управо у том духу треба тумачити „одбијање да се умре“ које сусрећемо у цитату изнад. У било ком од тих случајева већ бисмо говорили о немоћи. Јер, да није тако, зашто би постојала инстанца попут *вечног враћања истог*? Она је неотуђива прворазматраној појави и на неки ингениозан, али ипак натегнуто парадоксалан начин се одређује у домену бивствовања које смо у нихилизму заменили са вољом за моћ, која тиме заузима некадашње место постојања дефинисаног као присуство, то јест позитивно одредива вредност. Тако, када моћ достигне свој врхунац, једино у шта она може да се прелије је још моћи, крећући се изнова у надмашивању саме себе. То је самоодређење Натчовека и такво кретање духа је једини прави финални узрок ове манифестације.

Без претензије на тврдњу да је баш следећим цитатом био инспирисан Серафим Роуз када је писао о нихилизму, с обзиром на карактер дела које се можда као страна новчића разликује од Ничеових осталих до сада поменутих, мислим да вреди упоредити два места из Роузовог и Ничеовог разматрања. У неком упозоравајућем духу и другачијем жару Ниче изговара: „Ко се бори с чудовиштима, мора пазити да притом и сам не постане чудовиште. И ако дуго гледаш у бездан и бездан гледа у тебе.“¹⁹ С друге стране, о бездану о коме смо до сада говорили у парафразама, Роуз каже следеће: „Онај ко је одбацио Исти-

¹⁷ Фридрих Ниче, *Весела наука*, Графос, Београд, стр. 65, тачка 26.

¹⁸ Мартин Хајдегер, *Ниче II*, Федон, Београд, 2009, стр. 251.

¹⁹ Фридрих Ниче, *С ону страну добра и зла, Просвета*, Београд, 1994, стр. 39, тачка 146.

ну и сваку власт основану на њој, има само слепу вољу између себе и Бездана; а та воља, ма колико спектакуларна била достигнућа у кратким тренуцима њене власти (режими Хитлера и бољшевизма до сада су оставили најјачи ути-сак), неодољивом снагом бива привучена према том Бездану, као према неком огромном магнету који је пронашао њему се одазивајући бездан у њој. У том бездану, у том ништавилу човека који живи без истине, сусрећемо се са сâмим срцем Нихилизма.²⁰ Негде између ова два места и онога изреченог о нихилизму стоји *Натчовек* као нужност која отклања метафизичку безличност ових кретања бивствовања. Он је гарант наше остварености и дела у историји, наше отелотворење воље и њеног понављања (враћања). Но, можда постоји вапај тог истог човека који се треба одржати на оксиморонском путу „празне пуне“ воље, можда је то био тренутак изношења чињеничног стања, али и упозорења за одговорност коју оно носи (в. фусноту 11).

IV

У неком другом, метафорички, али прецизно израженом духу, дубоко религиозно уверени Роуз види све то као „леш мртвог Бога“ који се вуче са новом смисленошћу. Ипак, посебно интересантан аспект његовог рада је поглавље које се тиче посматрања неколико праваца који се директно лишавају Бога и божанског у пуном, некадашњем хришћанском смислу речи. То су либерализам (кроз протестантизам и хуманизам), реализам (кроз натурализам и позитивизам), витализам и оно што назива нихилизмом уништења. Ми овим поводом нећемо детаљно обрађивати сваки од ових праваца, донекле је то и непотребно, већ ћемо пробати да доследно изнесемо начин њиховог отуђења од Истине. У либерализму су корени нихилизма баш у одвајању од традиције у радикалном смеру њеног свођења на пуке појмове испуњене чисто световним значењем. Ово је уједно и директна отвореност ка нихилизму. Ауторовим речима, „истина престаје да буде у центру пажње“. Преведено на своје подврсте, то значи да се протестантска опуштеност састоји у некој врсти тривијализовања вечног живота. Свакако, ово може захватити и православца и католика, ухваћених у нади на праведан одмор након мучења у зноју овога света, без дубље упитаности шта је, заправо, тај свет и како до њега. Јасније сиво место у тој зони тичало би се хуманисте који живи недовољно испитане дубине своје терминологије, притом не видевши своју недоследност. „Али компромис хуманизма је, ако ништа, још мање убедљив. Овде једва да постоји и претензија на то, да идеја одговара реалности; све постаје метафора и реторика. Хуманиста више уопште не говори о небесима, не барем озбиљно; али себи он, ипак, дозвољава да говори о 'вечном', претежно у облику трештавих фраза, као што су 'вечне вредности' или 'вечни дух човечанства'. Поставља се оправдано питање: да ли реч „ве-

²⁰ Серафим Роуз, *Нихилизам*, 1994. http://verujem.org/apologetika/nihilism.htm#_ftn33

чни” уопште има у тим фразама?“²¹ По питању реализма већ наслућујемо да се ради о штурости емпиризма у натуралистичком хиперреализму, задовољеног контрадикторном редукцијом метафизике на науку. Ово је непомирљиво због општости која лежи у главном обележју метафизике, насупротив научне појединачности, уколико је прве лишена. На тренутак се чини као да можемо да похвалимо доследност позитивистичког становишта које наступа агностички, управо због немогућности доследног одређења тог (опет ван контекста испражњеног) појма вечне истине. Али, пошто се он већ задовољава неким, релативним ступњем постављања истинитосних оквира, постаје противречан и недоследан, чак можда и више од самог ниҳилизма. Ту онда наступа витализам као „избавитељ“ из овог огољеног стања духа, нудећи еклектичан приступ *par excellence*. Критеријум духовне снаге за обнову усахлог менталитета био је све што је потребно да се идеја потпуно одрицања праве духовности почне да буди, не би ли се већ пар векова касније нашло укоренењено једно свеопште промењено стање човечанства.²² Све ово дошло је касније до тачке отвореног позива на потпуно уништење претходних вредности, као нужног услова за стварање нових.

V

Дошавши до краја овог промишљања брже него што је добро да бисмо утекли нешто већој херметизованости, остаје нам да се након свега реченог поново запитамо постоји ли, макар и илузорна, тачка помирења неког заиста старог, човечанским историјским кретањем чињенично превазиђеног стања тела и ума, или ипак не. Наш одговор је да је то ипак немогуће, а главни разлог за такав став је фактичка, онтолошка немогућност компромиса када се ради о нечему што претендујемо да зовемо Истином, написаном великим словом. Но, будимо отворених очију: већина нас је увек у емпиријским валерима (нужно) лицемерна, коме год уверењу и одређењу да је наклоњена. Ипак, зрелост нам налаже да то није моменат психичког оправдања које нам допушта да радосно, јавно у лудој храбрости, или прећутно у (можда тренутној) слабости, пригрлимо релативизам. За искрено настројеног тражитеља и сународника у религиозном аманету *Једнога Бога* то је безупитна ствар. Свакако да је он, као што смо при почетку већ поменули, нужно део и поретка у коме се нашао. Али се исто тако подразумева да је он у рату са собом и светом, презревши, прераставши и разлучивши, али не мрзећи то исто стање ствари. О пракси овога живота није време теоретисати сада. Она је процес, баш као и чисти ниҳили-

²¹ Исто

²² „У Либерализму и Реализму ниҳилистичка болест још увек је површинска; углавном је то још увек ствар философије, ограничена на интелектуалну елиту. У Витализму се, пак – као већ и у марксизму, најекстремнијој манифестацији реалистичке свести – та болест развија не само квалитативно, него и квантитативно; по први пут и обични људи почињу да показују симптоме Ниҳилизма, који је раније био ограничен на неколицину.“, Исто.

зам, са којим дели вероватно суштински више него што се може прецизно рећи, али не и *доживети*. Баш као деца која се играју; једна у песку, а друга међу стенама, сунце може подједнако да упече и песак и стене, а само нека од ових виде докле су сличности, а докле несводиве разлике њихових игришта.

Литература

- Лешек Колаковски, *Наша весела апокалипса*, <<http://www.6yka.com/novost/91682/lesek-kolakovski-nasa-vesela-apokalipsa>>, преузето 28.01.2016.
- Хераклит, *Фрагменти*, Графос, Београд, 1979.
- Псеудо-Дионисије Ареопагит, *О мистичком богословљу*, Отачник 1/1996, непознат издавач
- Христо Јанарас, *Хајдегер и Дионисије Ареопагит*, Братство Св. Симеона Мироточивог, Врњачка бања, 1997.
- Фридрих Ниче,
Весела наука, Графос, Београд, непозната година
С ону страну добра и зла, Просвета, Београд, 1994.
The Will to Power, <https://archive.org/stream/TheWillToPower-Nietzsche/will_to_power-nietzsche_djvu.txt>, преузето 28.01.2016.
- Мартин Хајдегер, *Ниче 2*, Федон, Београд, 2009.
- Серафим (Јуцин) Роуз, *Нихилизам*, <<http://verujem.org/apologetika/nihilism.htm#ftn33>>, преузето 28.01.2016.

Andelija Milić

(UN)POSSIBILITY OF APOPHATISM IN THE AGE OF NIHILISM

Summary

The purpose of this paper is to present the relationship between apophatic theology and contemporary nihilism, thus explaining the key differences among these two strivings; both when it comes to the historical causation of transition from one way of thinking to another. Taking as a reference eminent philosophers and theologians who cultivated the spirit of apophatic (negative) theology, then its transformation into the rationalism-based proofs for the existence of God, which occurred by the end of the Middle Ages and in the beginning of New Ages, we notice that a final and definite termination with this line of thinking happened with Nietzsche. Therefore, we will strive to demonstrate what the nihilism of thinking actually means in the practice of our everyday lives.

ИСЛАМИЗАЦИЈА У РУДАРСКИМ ПРЕДЕЛИМА СРБИЈЕ И БОСНЕ У ПРВОМ ВЕКУ ОСМАНСКЕ ВЛАДАВИНЕ

Сажетак: У раду је приказан ток исламизације у рударским градским и сеоским насељима Србије и Босне у првих 100 година од османског освајања на основу објављених османских пописних књига. Циљ рада је утврдити какав је био ток исламизације у овим пределима. Исламизација у рударским пределима који су анализирани, текла је различитим интензитетом мада је укупно гледано била спорија него у неким другим пределима у којима није било рудника. Исламизација је била бржа у Босни него у Србији.

Кључне речи: исламизација, рударство, Рудник, Фојница, Крешево

Исламизација је као процес и даље врло актуелно питање у данашњим балканским државама, нарочито у годинама политичких превирања када се изнова и изнова настоји утврдити национални идентитет становника појединих крајева што је довело до тога да се овом темом осим историчара баве и појединци који нису стручни за то. Ако се занемаре дневнополитички разлози, исламизација је заиста битно питање у балканској историографији јер су њене манифестације довеле до промене верске структуре становништва у појединим пределима, до промене културних образаца, начина живота и слично. Главни извори за проучавање процеса исламизације су свакако османски пописни дефтери из којих можемо да извучемо доста информација о процесу исламизације нарочито о њеним почецима у комбинацији са изворима православне и католичке провенијенције.

За разлику од хришћанских држава у којима је деловала организована религијска институција-хришћанска црква, то није био случај са османском државом као ни са осталим исламским државама. Али Османско царство је за то користило свој државни апарат. Верски и световни елементи су били испреплетани у свим сферама османске друштвене организације. За пропаганду и подржавање исламске вере служила су три система: правна подела, образовање, уметност. Главни чиниоци исламизације су потицали из поделе становништва по верској основи, разликама у правном положају и реалном свакодневном животу муслимана и немуслимана.²

О узроцима исламизације између осталих писали су Милан Васић,

¹ amijajlovic9@gmail.com

² Милан Васић, *Исламизација у југословенским земљама*, Прилози за оријенталну филологију 41, Сарајево 1991, 426 (=М. Васић, *Исламизација*).

Ахмед Аличић, Недим Филиповић, Адем Ханџић, Радован Самарџић. Сваки од њих је имао своје виђење узрока исламизације који се добрим делом поклапају. Милан Васић је поред поделе становништва по верској основи, разликама у правном положају и у реалном свакодневном животу муслимана и немуслимана као најбитнији фактор навео факторе економске природе.³ Недим Филиповић сматра да су узрок били тимарски систем и нови градови исламско-оријенталног типа.⁴ Ахмед Аличић бавећи се исламизацијом на подручју Херцеговачког санџака, извео је закључке да су узроци исламизације били лоша црквена организација, вековно постојање три различите религије на подручју Херцеговине, измењени услови у друштвеном и економском погледу у односу на средњи век у Босни, тачније повољнији услови живота под Османлијама, губљење сваке наде да ће доћи до ослобођења, притисак на хришћанско становништво, врбовање домаћих људи у османску феудалну класу који са собом у ислам повлаче људе из свог окружења и краја.⁵ Адем Ханџић имао је сличне ставове као и Ахмед Аличић.⁶ Радован Самарџић је дао једну од исцрпнијих анализа процеса исламизације на југословенском простору. Самарџић сматра да је то био принудно изазван процес. Сматра да су три појаве пресудно утицале на успех исламизације: нејака црквена организација у појединим пределима, чињеница да су од освајања Меке и Медине османски султан и османска држава постали поглавари исламског света чиме се Османско царство прихватило улоге главног носиоца борбе за ислам и стварање универзалног царства које ће у основама свог уређења имати законе проистекле из Курана. Османска династија је од самог почетка наступала као заступник правоверног сунитског учења, веома ратоборна у натурању своје вере. И на крају као трећи разлог наводи деморализацију хришћана услед сталног притиска Османлија.⁷ Свакако су сви ови фактори у одређеном тренутку утицали више или мање, заједно или појединачно у процесу исламизације.

Милан Васић сматра да су постојале две фазе исламизације у јужнословенским земљама. Прва фаза је трајала до краја владавине султана Мехмеда II. У тој фази исламизација није имала масовни карактер. Била је ограничена на градове и сводила се на прелажење појединаца и мањих група хришћана. То је иначе време када јача сунитски ислам у Османском царству, конституише се као државна вера, време изградње образовног система у Турској, време развоја и уобличавања теоријске, научне и религијске мисли у царству. Друга фаза је почела око 1480. године а своју кулминацију је доживела у време Селима I и Сулејмана Величанственог. То је време у коме је био изразит примат духовне

³ Исто, 427.

⁴ Исто, 428.

⁵ Ахмед Аличић, *Привреда и конфесионална структура становништва у Херцеговини крајем 16. века*, Прилози за оријенталну филологију 40, Сарајево 1990, 133–137.

⁶ Адем Ханџић, *О исламизацији у североисточној Босни у XV и XVI веку*, Прилози за оријенталну филологију 26–27, Сарајево 1970, 7 (= А. Ханџић, *О исламизацији*).

⁷ *Историја српског народа III/1*, 27–28.

власти над световном, улема на верски живот. Управо је то време када исламизација поприма широке размере нарочито на подручју БиХ.⁸

Жаришта исламизације пре свега су били градови који постепено попримају исламско-оријентални карактер. У највећем броју случајева, као последица османског освајања у градовима је уништено наслеђе домаће словенске културе која се у периоду који је предходио османским освајањима развијала под снажним утицајем медитеранско-европске хришћанске цивилизације на латинској и византијској основи а замењује га оријентално-исламска култура. У претварању балканских градова у исламско-оријенталне градове допринело је планско насељавање занатлија.⁹

У ширењу ислама су примењивани су различити поступци и методе. Поред уобичајене пропаганде вере, објашњавања њеног учења, уверавања у њену исправност и предност ислама над другим религијама, ту су свакако били и елементи притиска иако је Кураном било предвиђено да зимије не треба насилно проверавати. У документима о исламизацији има примера да су угледнијим хришћанима упућиване молбе да прихвате ислам јер ако пређу на ислам, чекају их награда и положај у државној служби а ако не прихвате могу да очекују казне. У нормалним околностима је ширење ислама остваривано кроз организован упоран мисионарски рад. На проповедању вере радила је улема, нарочито дервиши, службеници управе, судства па чак и обични муслимани који су утицали на своје комшије хришћане.¹⁰ Завије су такође одиграле значајну улогу. Подизане су поред пута и имале су исту функцију као и јавне кухиње у којима је путницима бесплатно послуживана храна и смештај за три дана. Ти објекти су подизани на приватном земљишту као задужбине дервиша, државних функционера и најразличитијих друштвених група.¹¹

Никако не смеју да се забораве данак у крви и прогон као врло ефикасни начини исламизације хришћана. Данком у крви су искључиво прикупљана хришћанска деца старости од 7 до 20 година као и из породица босанских неофита, што је био изузетак од правила. Завршавали су као робови (кул), беспоговорни извршиоци царске воље. Од данка су били поштеђени јединци, да земља не би запустела, градска деца, дечаци из неких села са важним полувојним задужењима. Политика насилне колонизације муслимана у хришћанске крајеве и обрнуто такође је имало за циљ мењање верске структуре становништва и учвршћивање власти на неком подручју.¹²

Укупно посматрано, на основу османских пописних докумената рударски предели су слабије били изложени процесу исламизације. Може се рећи да је

⁸ М. Васић, *Исламизација*, 428–429.

⁹ Ема Миљковић, *Огњиште које се не гаси*, Београд 2013, 96–97.

¹⁰ М. Васић, *Исламизација*, 434.

¹¹ Хатица Чар Дрнда, *Високо у саставу Османског царства 15–16. век*, Прилози за оријенталну филологију 40, Сарајево 1990, 195(= Х. Дрнда, *Високо*).

¹² Ема Миљковић Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд 2004, 303–305 (=Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*).

то последица спремности османске државе да не утиче превише на верске прилике у рударским крајевима управо због рударске производње која је сматрана стратешки битном у царству. Ипак и ту постоје разлике од области до области. Исламизација је била израженија у градским рударским насељима него у сеоским а такође је израженија у босанским него у српским.

Адем Ханџић се бавио анализом исламизације у североисточној Босни у 15. и 16. веку са освртом на рударска насеља. Он износи став да је исламизација у Босни одмах кренула да иде у ширину, захватајући и сеоска и градска насеља и да је прекратница у исламизацији у Босни наступила након Мохачке битке 1526. године. Овај закључак извлачи на основу анализе дефтерских података из година након битке.¹³ У босанском делу Подриња у нахији Кушлат у селу Скугрићи, забележен је први пример масовне исламизације сеоских становника већ у попису Смедеревског санџака из 1476. године. Наиме, у овом селу је било 32% муслиманских домова.¹⁴

У рударским селима царског хаса у босанском санџаку из 1468/9. године није забележено ниједно муслиманско домаћинство.¹⁵ У рударским селима у Херцеговачком санџаку 1477. године забележен је само један пример исламизације. Реч је о Вукашину, сину Добрашина. Његова браћа су остала у хришћанској вери. Овај нови муслиман је био ослобођен плаћања ресми чифта. Живео је у селу Кржава.¹⁶ У рударским селима хаса Рудник, муслимана у читавом анализираном периоду готово да и нема. Тако је 1525. године у војничком селу Липети забележен Јунус, син Абдулаха што нам говори да је реч о другој генерацији муслимана у тој породици као и у селу Кљеновац (Хусеин, син Абдулаха).¹⁷ Конвертити се помињу и у попису из 1560. године у селу Пети (Јусуф, син Абдулаха; Коркут, син Абдулаха).¹⁸ На царском хасу Жежна по попису из 1571. године у селу Јошаница живео је један муслиман што је уједно и једини уписани муслиман на овом царском хасу.¹⁹ Значајно већи проценат муслимана је забележен на царском хасу рудника Сребреница и Сасе. На старом царском хасу рудника муслимани су у селима чинили 10% од укупног броја уписаних становника села. На новом хасу ситуација је била повољнија за муслимане. Они су овде чинили 26% од укупног броја домова.²⁰ Било је примера села у којима је целокупно уписано становништво муслиман-

¹³ А. Ханџић, *О исламизацији*, 7, 12.

¹⁴ Исто, 15.

¹⁵ Ахмед Аличић, *Сумарни попис Босанског санџака из 1468/9 године*, Мостар 2008, 2–46.

¹⁶ Ахмед Аличић, *Поименични попис вилајета Херцеговина из 1477. године*, Сарајево 1985, 8 (=А. Аличић, *Поименичан попис вилајета Херцеговина*).

¹⁷ Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије 15. и 16. век, I*, Чачак 1984, 374, 378. (=А. Аличић, *Турски катастарски пописи*).

¹⁸ Исто III, 22.

¹⁹ Татјана Кагић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 262.

²⁰ Адем Ханџић, *Два сумарна пописа Зворничког санџака из 1519 и 1533. године*, Сарајево 1986, 80–94.

ско (село Орловићи на новом хасу у нахији Кушлат) али и села где је већинско становништво било муслиманско.²¹ Да је значај рударства у великој мери утицао на верску структуру становништва сведочи и запажање да је на старом, првобитном царском хасу рудника Сребреница и Сасе број муслимана био мали док је на новоформираном хасу, коме су придодата околна села а која су раније била у саставу других феудалних лена, процес исламизације већ унапредовао у тренутку прикључења хасу и обухватио је скоро 1/3 укупног становништва тих села.

За разлику од села, у градским рударским насељима исламизација је била израженија, с тим да није у свим рударским градским насељима исламизација почела у исто време нити је јачина била иста. На основу анализираних података из пописа да се закључити да је у просеку од 30 до 50 година било потребно да почне да се мења изглед градова, да почне изградња институција исламско-оријенталне културе које су доприносиле и биле у служби ширења ислама. Оно што је такође доприносило бржој исламизацији градског хришћанског становништва јесте и чињеница да хришћани у османским градовима нису имали могућност да оснивају и одржавају своје институције које би их окупљале, одржавале у вери својих предака због разних рестриктивних мера везаних за изградњу и одржавање цркава, за разлику од сеоских насеља која су била даље од очију османских власти и верског фанатизма па су и била мање изложена притиску што им је омогућавало да остану верни традицији Немањића.²²

Општи је утисак да је исламизација текла брже у босанским градским насељима и да је у њима исламизација добила нарочито убрзан ток од 30-их и 40-их година 16. века, што Адем Ханџић објашњава појачаним досељавањем сеоског муслиманског становништва у градове али пре свега стабилизацијом политичких и привредних прилика.²³ Примери за то су свакако градска рударска насеља Фојница, Крешево и поред њих Високо као значајно трговачко насеље у близини рудника.

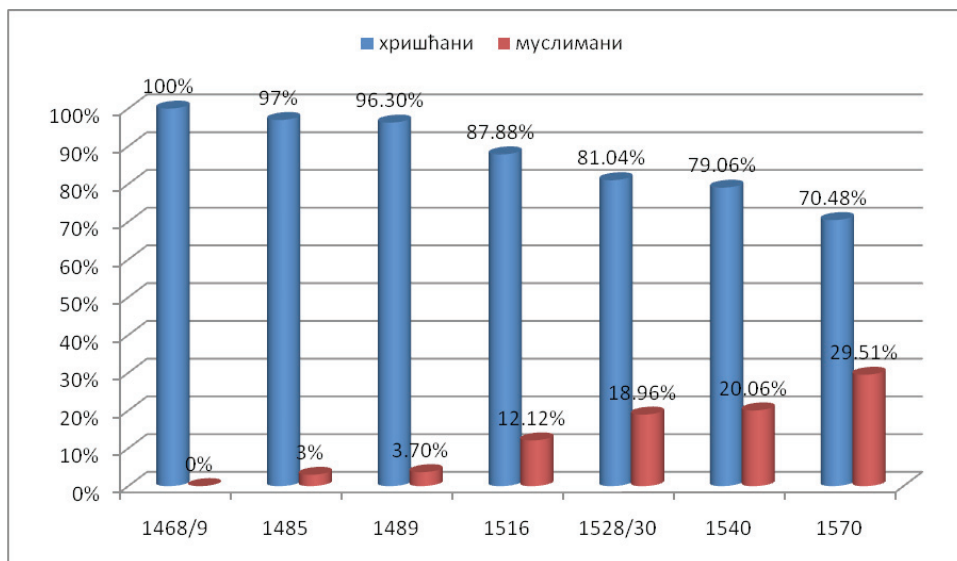
---

²¹ Исто.

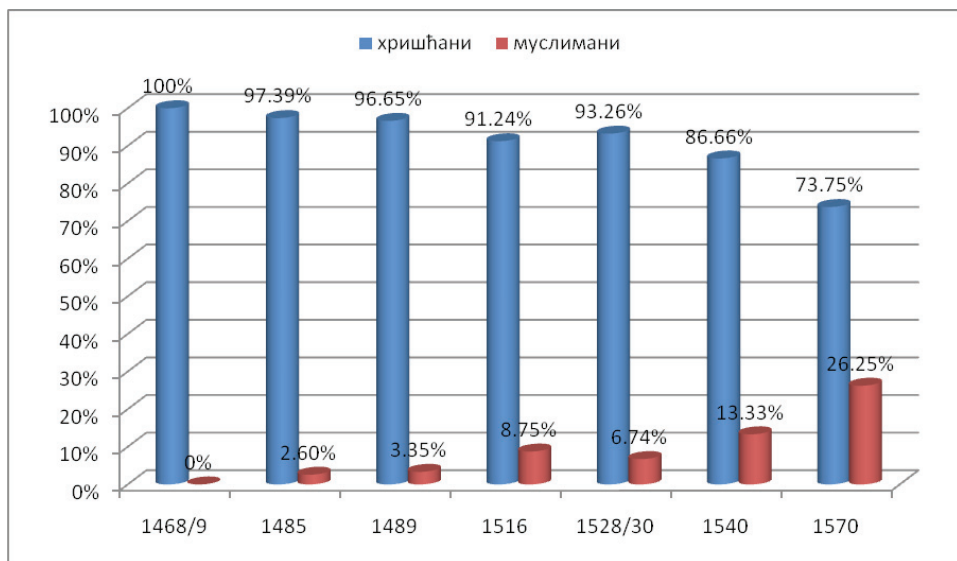
²² Е. Миљковић, *Смедеревски санџак*, 299.

²³ А. Ханџић, *О исламизацији*, 29.

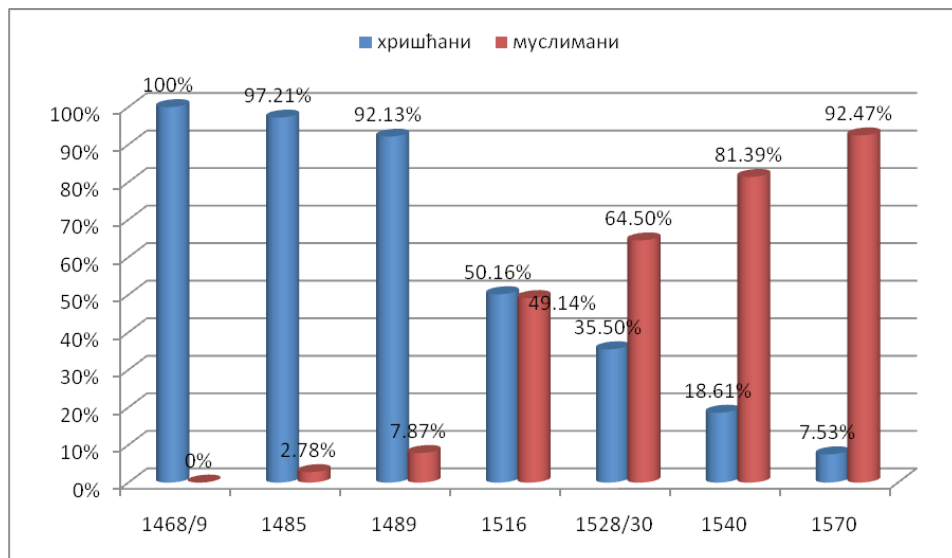
Верска структура становништва у Кршеву 1468–1570. година

Верска структура становништва у Фојници 1468–1570. година

Верска струкура становника Високог 1468–1570. година²⁴

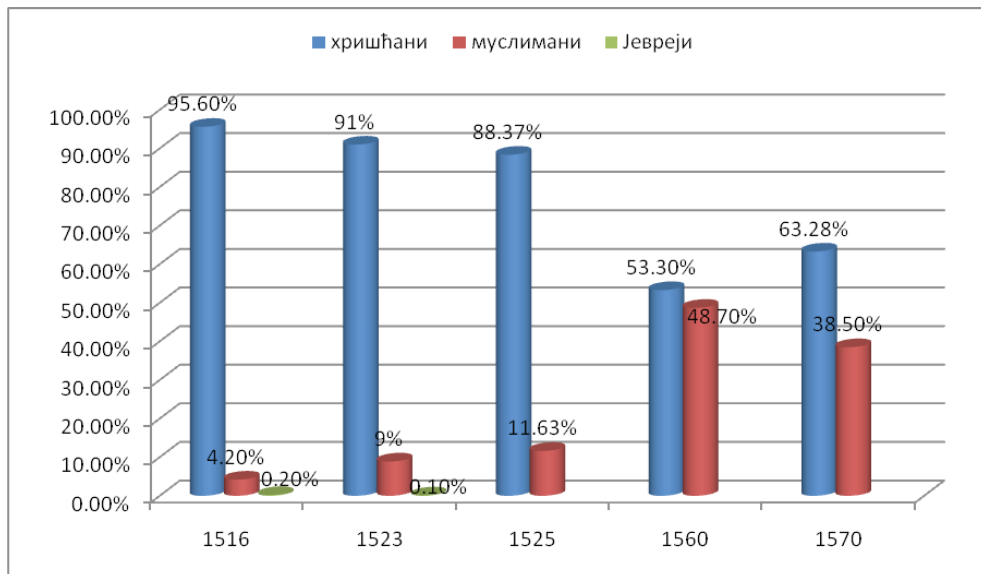
Примери ових насеља сведоче о споријој исламизацији у рударским градовима у односу на остала градска насеља што још једном показује да значај рударства доприноси споријој промени верске структуре, иако су пореске олакшице у овим местима укинуте још 1489. године. А никако не треба заборавити ни утицај фрањеваца који је опстао у овим насељима.

У Руднику је јача исламизација почела 20-их година 16. века након освајања Београда и померања границе северније од Дунава и Саве али је током читавог анализираног периода хришћанско становништво чинило већину. Свакако се убрзана исламизација овог места поклапа са изградњом установа исламске и оријенталне културе почев од друге и треће деценије 16. века. Највећи део припадника муслиманске заједнице у овом граду, нарочито у првим пописима (1516, 1525), потицао је из редова некадашњих хришћана што се закључује по имену Абдулах (божји роб) карактеристичним именом за конвертите. Углавном је реч о синовима конвертита што значи да су још њихови очеви прешли на ислам. Међу конвертитима у Руднику има доста оних који су се бавили разним врстама заната што и не чуди јер су муслиманске занатлије у османским градовима биле обухваћене системом муафијета а и сама припадност исламу је омогућавала боље и стабилније услове за рад, зараду без трзавица које би их сигурно пратиле да су остали у вери предака. То је нарочито приметно у пописима Рудника из 1560. и 1572. године где међу занатлијама има 12 конвертита. Чак један број њих је преласком на ислам почео да обавља

²⁴ За утврђивање верске структуре становништва Фојнице, Крешева, Високог коришћени су дефтерски подаци које је објавила Хатица Чар Дрнда у својим радовима (Х. Дрнда, *Високо*, 206–207; Хатица Чар Дрнда, *Прилог проучавању прошлости Фојнице и Крешева одуспостављања османске власти до почетка 17. века*, Прилози за оријенталну филологију 35, Сарајево 1985, 146.).

и управне функције у граду. Тако се у попису из 1560. године међу особама које обављају дужност реиса, мујезина, мухзира, јављају синови Абдулаха.²⁵

Верска структура становника Рудника 1516–1572. година

Извори сведоче да је често један од браће, мада су живели под истим кровом, остајао у старој вери. Још мање се инсистирало на преверавању жена и на њиховом одрицању од хришћанских обреда које су оне по обичају обављале. Било је села, и то не само у забаченим пределима, у којима су људи иако су постали муслимани, настављали да живе по својим старим законима и навикама. Неки су чак и даље држали свиње по својим оборима.²⁶

Посебно питање везано за процес исламизације јесте и веза богумилства и исламизације. Нарочито је ово питање актуелно у време настојања да се данашњи муслимани у БиХ прикажу као директни потомци богумила и да је исламизација у Босни искључиво или највећим делом управо извршена међу њима. Нећемо улазити у разматрања о томе ко су били богумили у средњем веку; да ли су били отпадници од хришћанства или припадници правоверне хришћанске цркве. У рударским пределима Босне јавља се тек понеки после пада под османску власт. Тако се у селима око Високог јавља њих неколико и турски пописивач их бележи под именом „крстјанин“.²⁷ Али истовремено у селима царског хаса у Херцеговачком санџаку нема помена ниједног крстјанина.²⁸ Иначе, у целом Херцеговачком санџаку у истом попису уз 1477. године и у пописима Босанског санџака из 1468/9. и 1485. године

²⁵ А. Аличић, *Турски катастарски пописи III*, 11–12.

²⁶ *Историја српског народа III/1*, 39.

²⁷ Х. Дрнда, *Високо*, 199.

²⁸ А. Аличић, *Поименични попис вилајета Херцеговина*, 3-8.

забележено је свега 120 крстјанина. Крстјанини су посебно убележени у 30-ак села око Фоче, Руда, Калиновика и делимично око Пљеваља али није забележен ниједан случај да је крстјанин или његов син примио ислам. Ема Миљковић у свом раду закључује да управо подаци из првих пописа могу озбиљно да доведу у питање тврдњу да муслимани у Босни искључиво воде порекло од богумилске заједнице.²⁹

Када је реч о рударским пределима Босне, ти крајеви су били веома етнички и верски мешовити па ту тек тврдња о искључивом пореклу муслимана од богумила долази у питање.

Литература

- Ахмед Аличић, *Привреда и конфесионална структура становништва у Херцеговини крајем 16. века*, Прилози за оријенталну филологију 40, Сарајево 1990, 125–192.
- Васић Милан, *Исламизација у југословенским земљама*, Прилози за оријенталну филологију 41, Сарајево 1991, 425–442.
- Историја српског народа III/1*, Београд 1993.
- Миљковић Ема, *Огњиште које се не гаси*, Београд 2013.
- Миљковић Бојанић Ема, *Смедеревски санџак 1476–1560*, Београд 2004.
- Миљковић Ема, *Муслиманство и богумилство у историографији, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд 1995, 285–295.
- Ханџић Адем, *О исламизацији у североисточној Босни у XV и XVI веку*, Прилози за оријенталну филологију 26–27, Сарајево 1970, 5–48.
- Чар Дрнда Хатиџа, *Високо у саставу Османског царства 15–16. век*, Прилози за оријенталну филологију 40, Сарајево 1990, 193–217.
- Чар Дрнда Хатиџа, *Прилог проучавању прошлости Фојнице и Крешева одуспостављања османске власти до почетка 17. века*, Прилози за оријенталну филологију 35, Сарајево 1985, 133–162.

Извори

- Аличић Ахмед, *Сумарни попис Босанског санџака из 1468/9 године*, Мостар 2008.
- Аличић Ахмед, *Поименични попис вилајета Херцеговина из 1477.године*, Сарајево 1985.
- Аличић Ахмед, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије 15. и 16. век, I–3*, Чачак 1984–1985.
- Катић Татјана, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010.
- Ханџић Адем, *Два сумарна пописа Зворничког санџака из 1519 и 1533. Године*, Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Грађа, Књига 26, Одељење друштвених наука, књига 22, Сарајево 1986.

²⁹ Ема Миљковић, *Муслиманство и богумилство у историографији, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд 1995, 293–294.

Andrijana Mijajlović

ISLAMIZATION IN THE MINING REGIONS OF SERBIA AND BOSNIA IN THE FIRST CENTURY OF OTTOMAN RULE

Summary

The paper presents the Islamization of the mining towns and villages Serbia and Bosnia in the first 100 years of the Ottoman conquest based on published Ottoman census books. The aim was to determine what was the stream of Islamization in these areas. Islamization in the mining areas that have been analyzed, flowed varying intensity although overall was slower than in some other areas where there were mines. Islamization was faster in Bosnia than in Serbia.

БАНАТСКИ НЕМЦИ. ЕТНИЧКИ ЕЛЕМЕНТ КАО ФАКТОР МОДЕРНИЗАЦИЈЕ У БАНАТУ ОД ХВИИ ВЕКА

Сажетак: Почети насељавања немачког становништва на просторе Баната крајем ХVII / почетком ХVIII века, за овај део Хабзбуршке монархије представљају почетак процеса трансформације. Организована миграциона кретања овог типа бивају окончана средином ХIХ века. Иста миграциона кретања допринела су постављању базе даљег развоја Баната. Етнички мозаик ове регије, као и читавог Средњег Подунавља захваћеног различитим миграционим процесима, постао је још сложенији; ово је омогућило интензивну интеракцију у бројним сферама живота, чије последице су видљиве и данас. Миграције немачког становништва ка Источној и Југоисточној Европи у ХVIII веку представљају фактор који је знатно утицао на развој свих регија захваћених овим процесом.

Циљ овог рада јесте да укаже на неопходност објективног приступа свим факторима који су утицали на развој Немства у Банату, на неопходност приступа који неће бити оптерећен стереотипима и предрасудама; такође, расветлити аспекте коегзистенције различитости, што пружа бројне примере толеранције и бенефита сарадње. Намера је указати на резултате првих насељавања немачког становништва у Банату. Посебан осврт биће извршен на начине имплементирања њихових знања и искуства у ново окружење.

Рад је базиран на истраживањима аутора приликом израде мастер рада.

Кључне речи: Банат, Хабзбуршка монархија, етнички мозаик, културолошка интеракција, коегзистенција различитости

Указивањем на елементе процеса демографског оживљавања Баната, затим политичког, економског и културолошког, настоји се образложити (не)опрвданост синтагме изнете у наслову рада. Чињеница је да су основе модерног Баната постављене у периоду немачке управе и насељавања немачког становништва. За јасније поимање етничког елемента као модернизатора регије неопходни су резултати историјских наука, где су најбитнији резултати немачке и српске историографије, а потом и земаља централне и југоисточне Европе. Немачка историографија је од кључног значаја, док се српска у великој мери ослања на њена достигнућа. Развој обеју спутаван је или подстицан у зависности од владајућег политичког система. Уз званичну историографију стоји завичајна историја, која је као самостална пружила бгатство информација.²

¹ tstanisavic@hotmail.com

² М. Антоловић, *Немачка национална мањина у Југославији као предмет немачке историографије(1945–2010)*, Зборник Матице српске, бр.87, Нови Сад 2013, 137–152, 137.

Обе нису ослобођене необјективности, али су њихове информације од великог потенцијала. Последњих деценија се њихов рад интензивира.

Немачко становништво је у Банат долазило у оквиру три организована миграциона таласа. Ове од државе управљане миграције почињу након аустријско-турског рата 1716–1718. Овај рат представља крај процеса отпочетог тридесет пет година раније под зидинама Беча.³ Пожаревачки мир којим је рат окончан поставио је основе преобликовања мултиетничких простора Југоисточне Европе.⁴ Победи озваничене овим миром учврстиле су власт Хабзбуршке монархије на Балкану. Пожаревачким миром успостављене су јасне границе политичког и социјалног развоја у наредне две стотине година.⁵ У историографији се ово раздобље неретко карактерише као период у којем је Монархија живела свој врхунац моћи, своје *чудо успона*, односно *велики аустријски XVIII век*.⁶

Новоуспостављена граница Хабзбуршке монархије обухватила је нове територије, тзв. *neoaquista*. Економски развој био неопходан круни инспирисаној камерализмом⁷ и синтагмом „*Аустрија изнад свега*“ која је постала својеврсно начело.⁸ Задобијене девастиране територије је требало интегрисати у монархију. Примат је том приликом имало насељавање које би реализовало постављене задатке: популација простора, рад на инфраструктури, искоришћавање природних ресурса.⁹ Резултат овог је популациона политика широких размера која се показала као одлично средство манипулације простором и људством

*

Литература је јединствена у погледу мишљења да Банат у оквиру граница Хабзбуршке монархије улази као девастирана територија. Ободи банатске равнице

³ J. Пешаљ, *Југоисточна политика Аустрије 1699 – 1718*, Београд 2008 (необјављена магистарска теза), 136.

⁴ C. Ingrao, *The Habsburg-Ottoman Wars and the Modern World*, in: Ingrao, Charles, Samardzić, Nikola, Pešalj, Jovan, *The Peace of Passarowitz 1718*, Purdue University Press 2011, 3.

⁵ R. Kann, Z. David, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918*, 144; C. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618/1815*, Cambridge University Press 2000, 133–134, 144–145.

⁶ N. Samardzić, *The Peace of Passarowitz, 1718. An Introduction*, in: Ingrao, Charles, Samardzić, Nikola, Pešalj, Jovan, *The Peace of Passarowitz 1718*, Purdue University Press 2011, 9–38, 10.

⁷ Д. Живојиновић, *Успон Европе (1450–1789)*, Београд 2010, 153. Поимање злата као не „апсолутне вредности богатства, већ његовог симптома“, допуњује се физиократским схватањем да је земља извор богатства, односно чист извор прихода који може оснажити становништво, које ће даље оснажити државу, у: Д. Поповић, *Срби у Војводини*, књ. 2, Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790, Нови Сад 1990, 23.

⁸ Реченица Хорника (*Hörnigk*) из 1684. године, „*Österreich über alles, wann es nur will*“, у: Н. Hantsch, *Die Geschichte Österreich*, Bd.2, Graz-Wien-Köln 1955, 64–65.

⁹ J. Wolf, *Ethnische Konflikte im Zuge der Besiedlung des Banats im 18. Jahrhundert. Zum Verhältnis von Einwanderung, staatlicher Raumorganisation und ethnostrukturellem Wandel*, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis*, Stuttgart 1999, 337–366, 341.

су били у донекле бољем стању, што је последица њиховог коришћења у стратешке сврхе.¹⁰ Постоје сасвим основане индиције да је до рата 1717–1718. Банат био релативно добро насељено подручје; иако је у претходном рату 1683–1699. претрпео демографски слом, османске власти су побољшале ситуацију интензивном популационом политиком у циљу јачања граничног појаса.¹¹ Углавном се прихвата да је основни узрок руинираности простора и развојног дисконтинуитета била константна изложеност ратним опасностима и ратним операцијама.¹² Отуд се карактеризација Баната као једне од хабзбуршких области првог реда у погледу вођства и раста у XVIII веку, не може прихватити без ограничења.¹³

Већ почетком XVIII века Банат је пружао слику етнички хетерогеног подручја.¹⁴ У низијским деловима на потезу Дунав – Тиса – Мурош, западно од линије Арад – Темишвар – Бела Црква, насељено је било српско становништво; источни Банат и Карпате насељавало је румунско становништво, у северним деловима на подручју реке Муреш бележено је мађарско становништво, а на обронцима Јужних Карпата и у централним областима смењивале су се етнички хомогене али територијално нејединствене области српског и румунског становништва.¹⁵

По освајању Темишвара успостављена је провинција Темишварски Банат¹⁶ са административним центром у Темишвару. Успостављањем

---

¹⁰ G. Fertig, 'Mann mußte es sichschiefer fremd vorkommen lassen'. *Auswanderungspolitik am Oberrhein im 18. Jahrhundert*, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis*, Stuttgart 1999, 71–108, 91; неретко се Банат описује као једна просперитетна земља која је током 163 године османске управе сасвим занемарена, у: D. Finci, *Das Temeschvarer Banat und die Serbenfrage unter Karl VI (1716–1739)*, Wien 1934, 1.

¹¹ Управо је Карловачки мир дозвољавао насељавање дуж граничног појаса, у: V. Dabić, *The Habsburg-Ottoman War of 1716–1718 and Demographic Changes in War-Afflicted Territories*, in Ingraio, Charles, Samardžić, Nikola, Pešalj, Jovan, *The Peace of Passarowitz 1718*, Purdue University Press 2011, 191–208, 193.

¹² G. Fertig, *Auswanderungspolitik am Oberrhein*, 91.

¹³ J. Wolf, *Ethnische Konflikte im Zuge der Besiedlung des Banats im 18. Jahrhundert. Zum Verhältnis von Einwanderung, staatlicher Raumorganisation und ethnostrukturellem Wandel*, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis*, Stuttgart 1999, 337–366, 337.

¹⁴ Литература неретко истиче константу насељености Баната српским становништвом, те се наилази на податке пописа из 1720. који говоре о 96% српског становништва насељеног у Банату, у: З. Бере, *Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526–1910*, Истраживања 15, Нови Сад 2004, 105–125, 114, или пак на наводе да „Банат се ослања на етничко језгро српског становништва и одувек је био српског, већег или мањег, карактера“, у: Д. Поповић, *Срби у Банату*, 7.

¹⁵ Д. Поповић, *Срби у Банату осамнаестог века – историја насеља и становништва*, Београд 1955, 50, 80. Пример нејединствености мишљења по питању насељености Баната Мађарима јесте и навођење да су они чинили већинско становништво у северним деловима Баната, како се истиче у: V. Andrásfaluy, *Modelle bäuerlicher Lebensformen in Südungarn im 18. Jahrhundert*, in M. Fata (Hg.), *Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn*, Sifmaringen 1997, 43–62, 45.

¹⁶ Први пут за област Мориш – Тиса – Дунав – Черна – Тамиш године 1716. употребљен назив

Банатске администрације (*Земаљска администрација у Темишвару*) уводе се институције власти, у којима су били ангажовани царски службеници. Управа над провинцијом поверена је гувернеру, у овом случају грофу Клаудије Флоримунд Мерсију (*Claudius Florimund Graf Mercy*).¹⁷ Темишварски Банат је био организован у административно-територијалне управне јединице – дистрикте. Институционализацијом су постављане основе будућег политичког, демографског, привредног и културног развоја, а све у циљу инкорпорирања нове територије у Монархију. Владар територије, господар све земље чија су *iura dominii terrestris* извршавана кроз институције Дворског ратног савета и Дворске коморе, био је цар. Самим тим на простору *peculium regium* није било ограничења за спровођење жељене политике.¹⁸

*

Пројектом насељавања Баната ова регија се претвара Хабзбуршку монархију у малом.. Разноликост је омогућила интензивну културолошку интеракцију. Новонасељени етнитети су пролазили кроз процес прилагођавања на ново окружење, самим тим и кроз процес социјално-културне адаптације на нову страну заједницу, колективне или индивидуалне.¹⁹

Процес социјалне, менталне и материјалне интеграције одвијао се у два правца – акултурација и асимилација.²⁰ Процес адаптације зависио је од политичких, економских и културолошких услова, али и спремности за то. Ако се узме у обзир да се становништво исељавало свесно трајности свог боравка на другој територији, дужег од једне генерације,²¹ претпоставиће се њихова

Темишварски Банат; назив је највероватније проистекао из титуле северинског бана коме је део ове територије у предосманском периоду био подређен, у: Ј. Илић, *Банатска војна крајина*, 9; наводи се да је појам аварског порекла, а среће се у изворима након турског освајања када се султан Сулејман Законодавац прогласио запоедником области „и Баната“, у: Н. Herschaft, *Das Banat. Ein deutsches Siedlungsgebiet in Südosteuropa*, Berlin 1942, 20.

¹⁷ Управници Баната у првој половини XVIII века: Мерси (*Claudius Florimund Mercy*) (1716–1734), Јохан Хамилтон (*Johann Andreas Graf von Hamilton*) (1734–1738), Вилхелм Фон Неиперг (*Wilhelm Reinhard Graf von Neipperg*) (1738–1739), Аугуст фон Суцков (*August Jakob Heinrich Freiherr von Suckow*) (1739–1740), Франц фон Енгелсхофен (*Franz Anton Leopold Ponz Freiherr von Engelshofen*) (1740–1757).

¹⁸ V. Dabić, *War 1716-1718 and Demographic Changes*, 192. *Peculium regium*, односно директно власништво царске куће.

¹⁹ R. Bendel, N. Spannenberger, *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Berlin 2010, 6.

²⁰ M. Fata, *Deutsche Immigranten im ländlichen Ungarn. Zu Fragen der Erforschung der Integration am Beispiel von Sekundäreinwanderern im Komitat Tolna in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, in: M. Beer, D. Dahlmann (Eds.), *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis*, Stuttgart 1999, 385–404, 385. Између асимилације и еманципације стајало је поље потенцијалног сукоба, у: M. Hartmuth, *Die Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts*, 179.

²¹ R. Tuchtenhagen, *Religiöser Dissens, Staat und Auswanderung nach Osteuropa im 18. Jahrhundert*, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis*, Stuttgart 1999, 145–162, 146.

спремност на интеграцију. Истовремено са насељавањем одвијао се процес организовања досељеног становништва у заједнице, како професионалне, тако и политичке. Настојало се вршити насељавање тако да се одређен број становника лоцира концентрисано на одређеном простору.²² Овом концентрацијом се настојало постизање њихове лакше адаптација на ново окружење.

Немачко становништво Баната претежно је долазило из области које су важиле за привредно најразвијеније области, односно државе *првог реда Царства*²³ Њихова конурбација карактеристична за савремено доба се уочавала већ у XVIII веку.²⁴ Први немачки насељеници били су војници и службеници затечени на ратним поприштима, а недуго потом им се придружују трговци, занатлије и земљорадници. Извори већ у самим почецима насељавања Баната бележе и присуство лекара, *економиста* те чак и глумаца.²⁵ Њима треба додати и касније досељене браваре, сукнаре, кожаре, кројаче, казанције, коваче, стакларе, шеширције и друге међу занатлијама.²⁶ Власти су издаваним декретима изричито налагале да се насељавање Баната врши оним категоријама становништва које могу и које хоће реализовати циљеве популационе политике *neoacquista* територија.²⁷

²² G. Fertig, *Auswanderungspolitik am Oberrhein*, 91; симбол кохезионе улоге заједнице досељеника била је управо црква; по насељавању уследило би и формирање верске мреже, чиме би се подстицала везаност за традицију, изградња заједнице и колективизма, у: *Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca I Srba u Vojvodini – Doheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina*, Музеј Војводине Нови Сад/Centralni muzej Podunavskih Švaba, Ulm, 2009 – 2010, 142; B. Landais, *Village Politics and the Use of "Nation" in the Banat in the 18. Century*, in: Forschungswerkstatt: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Research Workshop: The Habsburg Monarchy in the 18. Century, Bochum 2012, 196–208, 201.

²³ У свим гранама индустрије које су бележиле напредак у XVIII европском веку, неизоставно је помињање Виртемберга и Палатината и њима околних области, у: Black, *Eighteenth Century Europe 1700–1789*, Macmillan History of Europe, London 1990, 39–51.

²⁴ Крајем XVIII века бројале су више од 5 милиона становника, док је читав Рајх бројао 28–30 милиона становника; само слободни градови су бројали 600–700 000 становника; но, било је и градова који су заправо били села са називом града, са тек неколико стотина становника, у: М. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку*, Београд 2003, 310. Наводи се да је до 1785. године Монархија бројала око 20 милиона становника, у: E. Bruckmüller, *Sozial-Geschichte Österreichs*, Wien-München 1985, 218.

²⁵ H.D. Löwe, *Deutsche Migration nach Ost- und Südosteuropa im 18. Jahrhundert. Ergebnisse und neue Fragestellungen*, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis*, Stuttgart 1999, 427–444, 428. Има пак карактеризација „банатске колонизације“ као процеса којим се ова област трансформисала у област немачких кажњеника и криминалаца, који су углавном препуштани сами себи за даље сналажење, у: A. Scherer, *Die Deutschen und die Österreicher aus der Sicht der Serben und Kroaten*, Graz 1992, 5. Такође се наводи у контексту насељавања Србије немачким становништвом да је међу досељеницима у Београду било доста „сиротиње, пропалица и ветерана из војске принца Еугена Савојског, а мало имућних“, у: Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718–1739)*, Београд 1950, 185.

²⁶ S. Seitschek, H. Hutterer, G. Theimer, *300 Jahre Karl VI 1711–1740. Spuren der Herrschaft des "letzten" Habsburger*, Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatsarchivs, Wien 2011, 121–122.

²⁷ T. O'Reilly, *Agenten, Werbing und Reisemodalitäten*, 115. Као непожељни мигранти истицани су

*

Банат од 1716. бива део периода у хабзбуршкој историји означеног као *the great building boom*²⁸. Проблем је представљала руинираност регије.²⁹ На све начине се настојало подстаћи становништво на насељавање, на нерасељавање, на рад и производњу. У овом настојању врло битну улогу је одиграла фискална политика. Циљ је био стварати ново и унапређивати постојеће, коришћењем свих природних ресурса и предности тла. *Уређивачки нацрт (Unvorgreifliche Einrichtungsproject in dem Banat Temesvar)* Темишварске администрације садржао је мере које су доцније спровођене.³⁰

Банат је обиловао обрадивим површинама које се паку следдепопулисаности простора нису могле искористити пуним капацитетом.³¹ На то да је то проблем који је ову област пратио кроз читав XVIII век указује чињеница да се још седамдесетих година примењивала пракса да сељачке заједнице заједнички и наизменично обрађују одређене површине земље, односно потесе.³² Из западне Европе је немачко становништво донело најсавременија оруђа за индустрију и земљорадњу,³³ као и трипољски систем пољопривреде (*Dreifelderwirtschaft*, наспрам постојећег двопољског).³⁴ Култивисање простора кроз увођење система иригације и мелиорације је било кључно за активирање целокупне привреде. Земљорадња је настојала однети превагу над дотад распрострањеним сточарством које се показивало као економски неисплативо.³⁵ Култивација шума

"Vagabunden, Bettler und Prasser aber und andere Schwärmerische Geister", односно скитнице, просјаци, расипници и сви остали *фанатичног* духа, у: S. Seitschek, H. Hutterer, G. Theimer, *300 Jahre Karl VI*, 122. Наводи се да је у миграцијама организованим у време Марије Терезије било дозвољено да учешћа у процесу узму и ловови, просјаци, скитнице, проститутке, али да је наводно након протеста које је уложио будући цар Јозеф II то санкционисано, у: Б. Бешлин, *Naseljavanje Nemaca u Vojvodinu*, Novi Sad, 2006, 21.

²⁸ C. Ingraio, *The Habsburg Monarchy*, 79.

²⁹ Наводи се да је око две трећине угарских места која су се налазила на путу османског војног наступања било уништено, посебно области Баната, у: J. V. Senz, *Geschichte der Donauschwaben: von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien 1994, 37.

³⁰ Ф. Крчмар, *Прилог биографији грофа Мерсија*, Зборник Матице српске, бр.83, Нови Сад 2011, 105–119, 117.

³¹ Недостатак низијског Баната налазио се у речним токовима подложним изливању и формирању бара, што би сушењем формирало мочварно тло, у: П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, у: Д. Поповић (ур.), Војводина, књ. I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 1–29, 25.

³² Ј. Илић, *Банатска војна крајина*, 180.

³³ Занимљива је реченица која се издваја као пример гледања претежно словенског становништва на немачко: „*Der Schwabe erfand, dass das Pferd nicht zu Fuß gehen muß*“ (Шваба је измислио да коњ не иде пешице), у: A. Scherer, *Die Deutschen und die Österreicher*, 15.

³⁴ Постоји податак за Угарску да је процењено да је већ 1723. удео трипољске пољопривреде износио 22%, док је 1822. та цифра се пела на 66%, у: G. Fertig, *Auswanderungspolitik am Oberrhein* 107.

³⁵ Према Таубеу објашњење за распрострањеност сточарства је следеће: „Слабо насељеној земљи, чије становништво не осећа нагон за радљивост, ништа боље не доликује од

је омогућила развој дрвне индустрије. Мелиорација и иригација омогућили су, поред саме пољопривреде и ратарства, лов и риболов, а потом и регулацију простора са изградњом инфраструктуре, воденог и сувоземног саобраћаја, потом транспорта и трговине као даљим резултатима.

Отпочело се са развијањем речног саобраћаја и повезивањем панонских река са Јадраном, што је већ реализовано у Угарској.³⁶ Бегеј је међу првим рекама чији је ток обуздан и која је добила ефикасне канале за одвод.³⁷ Велика средства су уложена како би се уредило корито реке и спречило периодично плавлeње више од 20.000 ха земље у средишњем делу Баната. Прокопавањем новог канала између Темишвара и Зрењанина (Велики Бечкерек), на чему је рад почео 1728 (и трајао до 1760.) године, створени су услови за речни саобраћај, који је био изузетно важан за трговину и проток робе између два највећа града Баната. Рад је обављен и на Олтави и Мурешу.

Развој свиларства дугује се вештинама италијанског становништва, које је поред тога развило веома успешно и производњу пиринча. Уводи се гајење свилене бубе и дуда.³⁸ Виноградство које је било у застоју за време османске власти Банатом сада се активира, за шта су посебно заслужни досељеници из долина Мајне, Рајне и Мозела.

Нарочити се акценат бацао на развој индустрије у градовима. У Темишвару се успоставља читава *Фабричка четврт* (*Fabrikstadt, Fabrik*). На простору целог Баната се радило на изградњи циглана, воденица, млинова, пивара, винарија. У Панчеву је 1722. отворена Камерална пивара, једна од најстаријих пивара у Југоисточној Европи.

Интензивира се развој рударства. Године 1717. основана је у Темишвару тзв. Рударска комисија (*Grubeneinrichtungskommission*), са задатком испитивања рудних богатстава.³⁹ Колико се на томе радило сведочи податак да се 1724. Јозеф Одвајер обратио Банатској администрацији за рударског стручњака.⁴⁰ Рудник у Оравици је био први у низу рудника који су се настојали активирати.

Посебан трговачки уговор потписан непоредно по потписивању мировног уговора у Пожаревцу, омогућио је интензивнији развој трговине са Османским

сточарства“; В. Стајић, *Грађанско друштво и сељаци*, у: Ј. Радонић (, Војводина, књ. II, Од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (!708), Нови Сад 1941, 164–267, 209.

³⁶ Године 1726. успостављен је и пут Карловац – Ријека, што само говори о озбиљности политике коју је Беч спроводио, у: Н. Petrić, *The Navigation and Trade Agreement of 1718 and Ottoman Orthodox Merchants in Croatia and the Military Border*, in: С. Ingrao, N. Smardžić, J. Pešalj (Eds.), *The Peace of Passarowitz 1718*, Purdue University Press 2008, 191–208, 181.

³⁷ Бегеј се посебно карактерисао плавлeњима, посебно на потезу данашњих места Баранда-Орловата; П. Вујевић, *Геополитички и физичко-географски приказ Војводине*, 26.

³⁸ О интензитету развоја свиларства говоре и следећи подаци: крајем 1733. у Банату је бројано 24 360 дрвета дуда, где у дистриктима Бечкерек и Лугош ниједно; године 1734. само у дистрикту Темишвар број дрвета дуда износио је 20 300; почетком 1735. у целом Банату бројано је 86 340 дрвета, а крајем исте године 131 000, у: D. Finci, *Das Temeschvarer Banat*, 50.

³⁹ D. Finci, *Das Temeschvarer Banat*. 7.

⁴⁰ М. Ђорђевић *Краљевство Србија 1720–1739*, Ниш 2013 (необјављена докторска дисертација), 194.

царством, где је област тока Дунава источно од Београда имала примат.⁴¹ *Темишварски Банат* и *Краљевство Србија* представљали су краке трговине са Левантом. У Темишвару 1725. бива основана *Темишварска трговачка компанија*, која је требало да буде веза трговине правцем Подунавље – Јадран.

*

„Култура је, у извесној мери, један неизбежан елемент друштва, антрополошка константа нераздвојна од националног развоја.“⁴² Посебно је питање у којој мери се може говорити о (не)постојању осећаја припадности одређеној нацији у XVIII веку. Резултат миграционог кретања немачког становништва ка Банату је касније омогућио *буђење* свести Дунавских Немаца.⁴³

Стереотипно се прихвата да су „носиоци немачке културе у Банату“ били немачки досељеници и гроф Мерси.⁴⁴ Успостава политичког устројства Монархије у Банату изједначавана је са појавом европске културе, а то је подразумевало појаву барока на *neoaquista* територијама. Он је осликавао дух времена (*Zeitgeist*),⁴⁵ као обликован у универзални уметнички стил.⁴⁶ Интензивирање *Barocknationalismus* са претходним хабзбуршким успесима одраза је имало у свим областима Рајха.⁴⁷ То је тражило доста финансијских улагања, али се наводи да банатска управа бележила знатне буџетске вишкове

⁴¹ Н. Petrić, *The Navigation and Trade Agreement of 1718*, 181. Пожаревачки мир омогућио је Османлијама трговину са Европом сировинама, а трасе које су успостављене допринеле су постепеном стварању снажне трговинске мреже која је допринела хабзбуршком развијању индустријског сектора, у: О. Katsiardi-Hering, М. Stassinopoulou, *The long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire. Social Careers*, in: Н. Heppner, Р. Urbanitsch, R. Hedinger (Eds), *Social Change in the Habsburg Monarchy. Les transformations de la société dans le Monarchie des Habsburg: L'époque des Lumières*, Bochum 2011, 191-214, 191.

⁴² Т. Casagrande, *Die volksdeutsche SS Division 'Prinz Eugen'. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*, Frankfurt am Main 2003, 32.

⁴³ Тзв. *Schwabendichter*; Адам Гутенбрун (*Adam Müller Guttenbrunn*) гради парадигму колективног идентитета Дунавских Немаца својом трилогијом *Од Евгеније до Језефа (Von Eugenius bis Josephus)*, 1913–1917, у: Fassel, *„Es geht ins Paradies“*. *Ulm und die Donauschwaben in deutschen Reisebeschreibungen*, in: Fata, Márta, *„Die Schiff stehn schon bereit“*. *Ulm und die Auswanderung nach Ungarn im 18. Jahrhundert*, *Forschung zur Geschichte der Stadt Ulm*, Bd.13, Ulm 2009, 93–118, 107.

⁴⁴ J.Kallbrunner, *Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739*, München 1958, 11.

⁴⁵ Н. Hantsch, 136. *Triumphbarock* Карла VI пружао се до Карпага, а добар пример источни пружа трансилванијски град Alba Iulia (Karlsburg), у: М. Hartmuth, *Die Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts im unteren Donauraum (Rumänien, Bulgarien, Ukraine)*, in *Zusammenhang mit dem Phänomen Barock*, in: К. Möseneder, М. Thimann, А. Hofsteller (Hg.), *Barocke Kunst und Kultur im Donauraum*, Bd.1., *Beiträge zum Internationalen Wissenschaftskongress 9–13. April 2013 in Passau und Linz*, 177–187, 184.

⁴⁶ N. Samardžić, *The Emergence of Baroque in Belgrade*, in: Ingrao, Charles, Samardžić, Nikola, Pešalj, Jovan, *The Peace of Passarowitz 1718*, Purdue University Press 2011, 255–266, 255.

⁴⁷ E. Zöllner, *Histoire de l'Autriche : des origines à nos jours*, Horvath 1966, 300.

упркос бројним потешкоћама.⁴⁸ *Мали Беч (Klein Wien)*, како је Темишвар називан, представља прави пример овог процеса.⁴⁹ Посебан акценат стављен је на утврђивање Баната и Темишвара.

У Банату је око четврт хиљаде католичких свештеника бринуло за душе *католичког становништва*.⁵⁰ Образовни систем се развијао; до 1730. отворено је 30 немачких школа; 1725. бива отворена и језуитска гимназија у Темишвару.⁵¹ Године 1731. донета је посебна тзв. Карлова *Инструкција (Verordnung)* за изградњу цркава, проширење патронаже постојећих.⁵²

Архитектура је представљала симбол промена које су се догодиле. *Немачки дух* је утицао и на начин изградње самих породичних кућа, чије блато у зидовима почиње мењати чврст материјал.⁵³ Спровођена је планска урбанистичка систематизација; организација насељених места по моделу шаховске табле, односно тип збијеног села конципиран је у поменутом облику. Оваква насеља се карактеришу тенденцијом формирања ортогоналног система улица. Временом се формирао тзв. панонски тип кућа, односно колониистички, чији је изглед представљао спој немачког и локалног типа градње.⁵⁴

*

Банат као област на културним маргинама два света односно две цивилизације, хришћанске и исламске, односно два империјална система, аустријског и османског, у XVIII веку добија темеље космополитизма. Догађаји озваничени Пожаревачким миром означили су и најдубље продирање европске цивилизације на Балкану уопште, до краја XIX века. Углавном се прихвата да је немачко становништво које је било насељавано у Банату било носилац

⁴⁸ Папа Бенедикт XIII је булом од 32. I 1725. је обавезао угарско и немачко свештенство, као и оно у Милану, Напуљу и на Сицилији, у циљу доприноса утврђивања Београда и Темишвара, у: N. Samardžić, V. Abramović, *Švajcarac u Beogradu: Nikola Doksat de Morez*, LimesPlus, br.2/2013, Stranci u Beogradu, Beograd 2013, 41–50, 44.

⁴⁹ J. V. Senz, *Geschichte der Donauschwaben*, 52. Темишвар је пример реализације процеса „цивилизирања“ у стилу главног града Монархије, испољаване вестрнизације, *hauptstadtilich* принципа, у: M. Hartmuth, *Die Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts imunteren Donauraum*, 179, 184.

⁵⁰ F. Milleker, *Die sreste organisierte Kolonisation des Banats unter Mercy 1722–1726*, Bela crkva 1923, 8.

⁵¹ F. Milleker, *Kulturgeschichte der Deutschen im Banat 1716–1918: in Einzeldarstellung*, Wrsatz 1930, 6–7. Делатност власти и едукациони систем као кључ за тада и сада постојећу мултикултуралност, у: R. Cretan, D. Tornosck, J. Woudstra, *Identity and multiculturalism in the Romanian Banat. Identité et multi-culturalisme dans le Banat Roumain*, Méditerranée N.110 (2008), Bulgarie-Roumanie 2008, 17–26, 17.

⁵² S. Volkmann, *Kirchenbau im Banat im 18. Jahrhundert als Erziehungsstätten des Staates*, in: R. Bendel, N. Spannenberger, *Kirchen als integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert*, Berlin 2010, 237–258, 237.

⁵³ Д. Поповић, *Слика Војводине у 18. веку*, у: Ј. Радонић (, Војводина, књ. II, Од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708), Нови Сад 1941, 86–112, 91.

⁵⁴ З. Јањетовић, *Српски утицај на свакодневну културу Немаца у Војводини*, Годишњак за друштвену историју 2, 2009, 19–33, 8.

западноевропске културе. Успостављање немачке власти у Темишварском Банату које је пратио талас насељавања регије омогућио је њен развој и тиме поставио основе будућег развоја. У претходном тексту је показан начин на који је Банат био административно, економски, демографски и културолошки уређен, али и то да су власт и становништво немачке националности у знатној мери то реализовали, у сарадњи са другим становништвом насељеним на просторима Баната. Радом се оправдава синтагма у наслову рада и њена намера да отвори даља питања: у којој мери је немачко становништво било фактор модернизације Баната, а у којој мери заслуге за то имају српско, румунско, италијанско или шпанско становништво, као и бројна друга.

Литература

- Andrásfaluy, Bertalan, Modelle bäuerlicher Lebensformen in Südungarn im 18. Jahrhundert, in M. Fata (Hg.), Die Schwäbische Türkei. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn, Sifmaringen 1997, 43–62.
- Андерсон, Метју, Европа у осамнаестом веку, Београд 2003.
- Антоловић, Михаел, Немачка национална мањина у Југославији као предмет немачке историографије (1945–2010), Зборник Матице српске, бр.87, Нови Сад 2013, 137–152.
- Bendel, Rainer, Spannenberger, Norbert, Kirchen als integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert, Berlin 2010.
- Black, Jeremy, Eighteenth Century Europe 1700 - 1789, Macmillan History of Europe, London 1990.
- Bruckmüller, Ernst, Sozial-Geschichte Österreichs, Wien-München 1985.
- Volkman, Swantje, Kirchenanbau im Banat im 18. Jahrhundert als Erziehungsstätten des Staates, in: Bendel, Rainer, Spannenberger, Norbert, Kirchen als integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert, Berlin 2010, 237-258.
- Wolf, Joseph, Ethnische Konflikte im Zuge der Besiedlung des Banats im 18. Jahrhundert. Zum Verhältnis von Einwanderung, staatlicher Raumorganisation und ethnostrukturellem Wandel, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis, Stuttgart 1999, 337-366.
- Вујевић, Петар, Геополитички и фиичко-географски приказ Војводине, у: Д. Поповић (ур.), Војводина, књ. I, Од најстаријих времена до Велике сеобе, Нови Сад 1939, 1–29.
- Dabić, Vojin, The Habsburg-Ottoman War of 1716–1718 and Demographic Changes in War-Afflicted Territories, in Ingraio, Charles, Samardzić, Nikola, Pešalj, Jovan, The Peace of Passarowitz 1718, Purdue University Press 2011, 191–208.
- Бере, Золтан, Скица промена етничког састава становништва на тлу данашње Војводине 1526-1910, Истраживања 15, Нови Сад 2004, 105-125.

- Ђорђевић, Милош, 'Краљевство Србија' 1720–1739, Ниш 2013 (необјављена докторска дисертација).
- Живојиновић, Драгољуб, Успон Европе (1450–1789), Београд 2010.
- Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca I Srba u Vojvodini – Doheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina, Muzej Vojvodine Novi Sad/Centralni muzej Podunavskih Švaba, Ulm, 2009 – 2010.
- Илић, Јелена, Банатска војна крајина у другој половини XVIII века, Београд 2014. (необјављена докторска дисертација).
- Ingrao, Charles, The Habsburg Monarchy 1618/1815, Cambridge University Press 2000.
- Ingrao, Charles, The Habsburg-Ottoman Wars and the Modern World, in: Ingrao, Charles, Samardžić, Nikola, Pešalj, Jovan, The Peace of Passarowitz 1718, Purdue University Press 2011.
- Јањетовић, Зоран, Српски утицај на свакодневну културу Немаца у Војводини, Годишњак за друштвену историју 2, 2009, 19–33.
- Kallbrunner, Josef, Das kaiserliche Banat. Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739, München 1958.
- Kann, Robert, Zdenek, David, The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918.
- Casagrande, Thomas, Die volksdeutsche SS Division 'Prinz Eugen'. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen, Frankfurt am Main 2003.
- Katsiardi-Hering, Olga, Stassinopoulou, Maria A., The long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire. Social Careers, in: Heppner, Harald, Urbanitsch, Peter, Hedinger, Renate (Eds), Social Change in the Habsburg Monarchy. Les transformations de la société dans le Monarchie des Habsburg: L'époque des Lumières, Bochum 2011, 191-214.
- Крчмар, Филип, Прилог биографији грофа Мерсија, Зборник Матице српске, бр.83, Нови Сад 2011, 105–119.
- Landais, Benjamin, Village Politics and the Use of "Nation" in the Banat in the 18. Century, in: Forschungswerkstatt: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert. Research Workshop: The Habsburg Monarchy in the 18. Century, Bochum 2012, 196–208.
- Löwe, Heinz-Dietrich, Deutsche Migration nach Ost- und Südosteuropa im 18. Jahrhundert. Ergebnisse und neue Fragestellungen, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis, Stuttgart 1999, 427–444.
- Milleker, Felix, Die sreste organisierte Kolonisation des Banats unter Mercy 1722–1726, Bela crkva 1923.
- Milleker, Felix, Kulturgeschichte der Deutschen im Banat 1716–1918: in Einzeldarstellung, Wrsatz 1930.
- O'Relly, William T, Agenten, Werbing und Reisemodalitäten. Die Auswanderung ins Temeschver Banat im 18. Jahrhundert, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis, Stuttgart 1999, 109–120, 109.

- Petrić, Hrvoje, The Navigation and Trade Agreement of 1718 and Ottoman Orthodox Merchants in Croatia and the Military Border, in: Ingraio, Samardžić, Pešalj, The Peace of Passarowitz 1718, 191–208.
- Пешаљ, Јован, Југоисточна политика Аустрије 1699 – 1718, Београд 2008 (необјављена магистарска теза).
- Поповић, Душан Ј., Срби у Банату осамнаестог века – историја насеља и становништва, Београд 1955.
- Поповић, Душан Ј., Слика Војводине у 18. веку, у: Ј. Радонић (, Војводина, књ. II, Од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708), Нови Сад 1941, 86–112.
- Поповић, Душан Ј., Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира (1718–1739), Београд 1950.
- Seitschek, Stefan, Hutterer, Herbert, Theimer, Gerald, 300 Jahre Karl VI 1711–1740. Spuren der Herrschaft des "letzten" Habsburger, Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatsarchivs, Wien 2011.
- Senz, Josef-Volkmar, Geschichte der Donauschwaben: von den Anfängen bis zur Gegenwart, Wien 1994.
- Scherer, Die Deutschen und die Österreicher aus der Sicht der Serben und Kroaten, Graz 1992.
- Samardžić, Nikola, The Emergence of Baroque in Belgrade, in: Ingraio, Charles, Samardžić, Nikola, Pešalj, Jovan, The Peace of Passarowitz 1718, Purdue University Press 2011, 255–266.
- Samardžić, Nikola, Abramović, Vladimir, Švajcarac u Beogradu: Nikola Doksat de Morez, LimesPlus, br.2/2013, Stranci u Beogradu, Beograd 2013, 41–50.
- Стајић, Васа, Грађанско друштво и сељаци, у: Ј. Радонић (, Војводина, књ. II, Од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708), Нови Сад 1941, 164–267.
- Tuchtenhangen, Ralph, Religiöser Dissens, Staat und Auswanderung nach Osteuropa im 18. Jahrhundert, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis, Stuttgart 1999, 145–162.
- Fassel, Horst, "Es geht ins Paradies". Ulm und die Donauschwaben in deutschen Reisebeschreibungen, in: Fata, Márta, "Die Schiff stehn schon bereit". Ulm und die Auswanderung nach Ungarn im 18. Jahrhundert, Forschung zur Geschichte der Stadt Ulm, Bd.13, Ulm 2009, 93–118.
- Fata, Márta, Deutsche Immigranten im ländlichen Ungarn. Zu Fragen der Erforschung der Integration am Beispiel von Sekundäreinwanderern im Komitat Tolna in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis, Stuttgart 1999, 385–404.
- Fertig, Georg, "Mann müßte es sichschiefer fremd vorkommen lassen". Auswanderungspolitik am Oberrhein im 18. Jahrhundert, in: Beer, Mathias, Dahlmann, Dittmar, Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ursachen-Formen-Ergebnis, Stuttgart 1999, 71–108.
- Hartmuth, Maximilian, Die Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts imunteren Donaauraum (Rumänien, Bulgarien, Ukraine), in Zusammenhang mit dem Phänomen Barock,

in: K. Möseneder, M. Thimann, A. Hofsteller (Hg.), Barocke Kunst und Kultur im Donauraum, Bd.1., Beitrage zum Internationalen Wissenschaftskongress 9-13. April 2013 in Passau und Linz, 177–187.

Feldtänzer, Oskar, Wildmann, Georg, Donauschwäbische Banat, Bd.1: Das Jahrhundert des Aussiedlung: 1689–1805, München 2006.

Finci, David, Das Temeschvarer Banat und die Serbenfrage unter Karl VI (1716–1739), Wien 1934.

Hantsch, Hugo, Die Geschichte Österreich, Bd.2, Graz-Wien-Köln 1955.

Herrschaft, Hans, Das Banat. Ein deutsches Siedlungsgebiet in Südosteuropa, Berlin 1942.

Zöllner, Erich, Histoire de l'Autriche : des origines à nos jours, Horvath 1966.

Tijana Stanisavić

THE BANAT GERMANS. ETHNIC ELEMENT AS A FACTOR OF MODERNIZATION IN BANAT IN 18TH CENTURY

Summary

With the beginning of German colonization in the Banat, this particular part of the Habsburg Monarchy had begun with the big transformation process. This kind of organized migrations had been finished by the middle of 19th century, which was the moment of finishing the base of further development of the Banat. The ethnic mosaic of this region had become more complex since the ethnic Germans had been populated; this enabled the intensive cultural interaction in many areas, which has been visible to the present day. Migrations of Germans to East and South-East Europe in 18th century were the factor that had affected on further development of Slavic societies, which is common for all Slavic regions somehow involved in this process. The aim of this work is to appoint on importance of objective access to all factors that affected on the development of German society around Danube, the access which would be not burdened with stereotypes and prejudices, especially developed in the 20th century. The intention of this paper is clarification the results of the first German migrations to the Banat. The special review will be put on the way of implementing their knowledge and experience in new environment. This work is based on researches of the author's Master's thesis.

НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ
ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ И САВРЕМЕНИ СВЕТ
Тематски зборник радова

са петог међународног научног скупа 11-12.11.2015
НАУКА И САВРЕМЕНИ УНИВЕРЗИТЕТ 5 (2015)

Том I

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Лектура

Марија Шапић

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

CD-R

Тираж

200

Ниш, 2016.

ISBN 978-86-7379-429-7

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.72:37(082)

303/304(082)

МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Наука и савремени
универзитет (5 ; 2015 ; Ниш)

Друштвене науке и савремени свет : тематски
зборник радова. Том 1 /

[уредници Бојана Димитријевић, Гордана Ђигић]. -
Ниш : Филозофски факултет

Универзитета, 2016 (Ниш : Филозофски факултет).

- 651 стр. : илустр. ; 24 см. - (Библиотека Научни
скупови / [Филозофски факултет, Ниш] ; том 1)

“Наука и савремени универзитет, Друштвене науке
и савремени свет. Тематски зборник радова са
петог међународног научног скупа 11-12.11.2015
Наука и савремени универзитет 5 (2015)” -->
колофон. - Радови на срп. и рус. језику. - Текст ћир.
и лат. - Тираж 200. - Напомене и библиографске
референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад.
- Summaries.

ISBN 978-86-7379-429-7

а) образовање - Интердисциплинарни приступ -

Зборници б) Друштвене науке

- Зборници

COBISS.SR-ID 227295500